ISSN 2073-333X
Международный научный журнал

Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

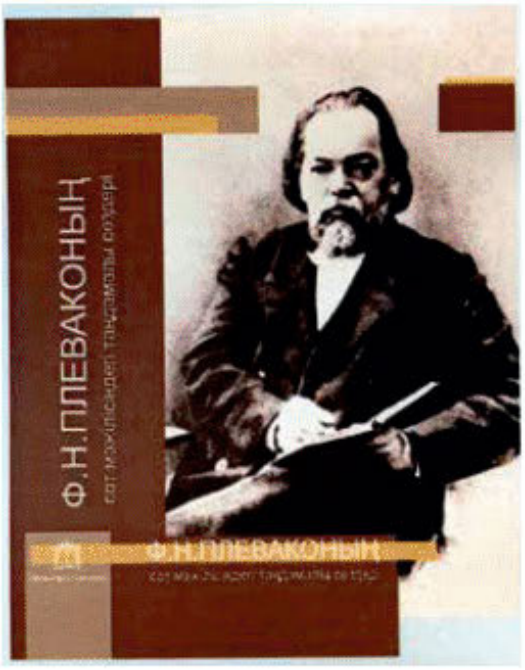
№10/2 2019

Зауытбек Тұрысбеков

Дүниежүзі қазақстары Қауымдастығы Төрағасының 1-ші орынбасары, дипломат, қоғам қайраткері

Тағылымы терең туынды

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алауханов**тың **"Ф.Н.Плевакоңың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері"** атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal

№10/2 2019

Бас редактор – **Алауханов Е.О.**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law Sciences, professor

Алматы 2019

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.ғ.д.,профессор
Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
Елешов Р., - а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Жұмағұлов Б.Т., — т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М. з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю, з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналынын бас редакторы
Сағадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сартаев С.С., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шамурзаев Т.Т., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдуллаев К.К., -а.-ш.ғ.д., профессор
Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
Асанғазы О., қоғам қайраткері
Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор
Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
Жанабилов Н. Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
Кемел М., э.ғ.д, профессор
Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г., с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
Мажейка Киприс И., МЕАТР акад.(Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ., б.ғ.д.. профессор
Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә, з.ғ.к., доцент
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Старостин С.А., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Рүстемова Г.Р. з.ғ.д., профессор
Тоғжанов Е.Л., з.ғ.к., с.ғ.д.
Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор
Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)
Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д. с-х.н., академик НАН РК
Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Жумагулов Б.Т., — д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю, д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Асангазы О., обшественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Данилов А.П., к.ю.н., доцент(Санкт-Петербург)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Жумагулова В.И. — д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабилов Н. Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Кемел М., д.э.н. профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР(Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (Санкт Петербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С. С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессо
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., д.полит.н.
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov B.D., Dr. of Law Sciences, professor
Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, professor
Abdukarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, professor, state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Alikperov H.D. Dr. of Law Sciences, professor, state counselor of Justice of the 3rd class
Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan
Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, professor
Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, professor
Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, professor (Kyiv)
Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, professor
Borodin S.V., Dr. of Law Sciences, vice president, lawyer (Voronezh)
Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, RUDN)
Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, professor, judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, professor
Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law Sciences, professor, editor-in-chief (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, professor of BSU (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, professor
Yeleshov R., Dr. of Agricultural Sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law Sciences, professor
Zhumagulov B.T., Dr of Technical Sciences, academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law Sciences, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of Histoical Sciences, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, professor
Kemel M., Dr. of Economic Sciences, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr.of Law Sciences, professor
Kozachenko I.Ya., Dr.of Law Sciences, professor (Yekaterinburg)
Koniyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, professor (Krasnodar)
Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, professor (Vladivostok)
Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, professor (Kyiv)
Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, professor (Saratov)
Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, MSAL)
Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Professor (Moscow, RUDN)
Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, professor
Musakhodzhayeva A.K., professor, rector of KazNAA
Mutanov G.M., Dr, of Technical Sciences, professor, academician of NAS RK, rector of KazNU
Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Orazalin N.M., poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»
Sagadiev K.A., Dr. of Economic Sciences, academician of NAS RK
Sartayev S.S., Dr. of Law Sciences, academician of NAS.RK
Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, professor (Germany)
Sultanov K.S., Dr.of Political Sciences, professor
Sydykov E.B., Dr. of Historical Scinces, academician of NAS RK, rector of ENU
Sydykova L.Ch, Dr.of Law Sciences, professor (Bishkek)
Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
Shamurzayev T.T., Dr.of Law Sciences, professor (Bishkek)
Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, professor, president of St.Petersburg International Criminological Club

EDITORIAL COUNCIL:

Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, professor
Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., Candidate of Law Sciences
Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate professor
Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, professor
Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, professor (Kostanay)
Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan
Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, professor
Borbat A.V., Candidate of Law Sciences , editor-in-chief (Moscow)
Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate professor (St. Peterburg)
Jansarayeva R.E., Dr. of Law Sciences, professor
Zhakyp B.U., Dr.of Philological Sciences, professor
Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, professor (Astana)
Zholdybay K., writer, publicist
Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, professor
Ivanchin A.V., Dr.of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)
Ivona Massaki, professor (Poland)
Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences
Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, professor
Klenova T.V., Dr.of Law Sciences, professor (Samara)
Korkonosenko S.G., Dr. of Political Sciences, professor (St. Peterburg)
Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant professor (Krasnodar)
Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, professor
Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, professor
Mazheika Kipras I., academician of PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of Political Sciences, professor (St. Peterburg)
Mindagulov A.N., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, professor
Sadanov A.K., Dr. of Biological Sciences, professor
Salomov B., Dr.of Law Sciences, professor (Tashkent)
Sapiyev O.S., public figure of RK
Sarsembayev M.A., Dr.of Law Sciences, professor
Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate professor
Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, professor
Starostin S.A., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Rustemov B.T., writer, publicist council
Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, professor
Togzhanov E.L., Dr. of Law Sciences, candidate of Political Sciences
Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, professor
Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, professor
Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, professor
Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, professor
Usmanov A., Dr. of Political Sciences,professor
Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, professor
Cheladze G., Dr. of Law Sciences, doctor of Business Administration, professor (Georgia)
Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, professor
Harchenko B.V., Dr. of Law Sciences, professor (Harkov)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)

“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым”.
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Басылым 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылымиметрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағытттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;
   Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.
2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.
3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;
4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**
5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.
6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап,басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:
2. Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекенжайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.
3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.
4. Мақала мәтіні«Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.
5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.
6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.
7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.
   Мақала үшін төлемақы – 16 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

   Төлемақы төлеуге:
   Карталық шот:
   5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
   ЖСН: 9207 1540 0124

   Есеп шоты:
   АО “Kaspi Bank” Номер счета KZ37722S000002241040 КбЕ19

   Жақын және алыс шетелде тұратынавторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй

e-mail:nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

“Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей”.
Хуго Штейнхаус

“Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать”.
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекснаучного цитирования (ИНЦ).

Журнал входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) по специальностям юридических, филологических и педагогических наук и др.

Журнал издается с 09.02.2009 года, ежемесячно, на восьми языках (казахский, русский, английский, французский, китайский, чешский, венгерский, немецкий).

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.

Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», Президента Международного Казахстанского криминологического клуба – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года издание вступило в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса
- Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки
- Трибуна молодых ученых
- Юбилей
- Мероприятия
- Рецензии, новые книги
- Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1. **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.
2. **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.
3. **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.
4. **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.
5. **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.
6. **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат». **Не допускается ПЛАГИАТ.**
7. **В статье** необходимо широко использовать труды казахстанских авторов, внесших в развитие и совершенствование отечественной науки.
   Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».
8. **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.
   Примечание: *согласно формату журнала просим авторов высылать фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.*

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1. **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.
2. **Структура научной статьи**:
   а) **название статьи**;
   б) **текст статьи**;
   в) **Сведения об авторе** (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания, электронный адрес, контактные данные);
   г) **индексы** УДК и / или ББК;
   д) **ключевые слова** (в количестве не более 5);
   е) **аннотация** (из 3-4 предложений);
   ж) **библиография**.

- *Если статья написана на иностранном языке*, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., контактные и иные данные об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на казахском и (или) русском языках.

3. *Статья* должна состоять из следующих элементов: введение, основная часть и заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.
4. *Текст* должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.
5. *Ссылки* на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [Савицкий В.М., 1996, с. 47].*
   Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. *Например, в тексте:«В соответствии сп. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в*

суде в соответствии с настоящей главой,«решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. ***Пример****: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

6. *Библиографический список* должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». *Библиографический список* входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания. *Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.*

   Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение ролисудебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. – С. 52-62.*

   Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм. – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

   Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

   Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.

   Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

   Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

   Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».
7. *Статьи*, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.
8. *Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очередности*.

Оплата по реквизитам:
Карточный счет:
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

Расчетный счет:
АО “Kaspi Bank” Номер счета KZ37722S000002241040 КбЕ19

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, Алмалинский район, проспект Абылай хана, д. 113

e-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Научный редактор: Акжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)

42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
52. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
53. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
54. Библиотека Самарского университета
55. Библиотека Белорусского государственного университета
56. Библиотека Киевского национального университета
57. Научная библиотека им. М.Максимовича
58. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
59. Национальная научная библиотека Грузии
60. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
61. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
62. Национальная библиотека Азербайджана
63. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
64. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
65. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
66. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
67. Библиотека Литературного института Узбекистана
68. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
69. Библиотека Таджикского национального университета
70. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
71. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н. Ельцина
72. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ – CONTENTS

Зауытбек Тұрысбеков.....18
Волонтерлер шетелдегі қандастарға қазақ тілін үйретеді –
Зауытбек Тұрысбековпен сұхбат.....20

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Адильмуратова Р.А.
АУДАРМАШЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУГЕ
ҚАТЫСУЫ ТУРАЛЫ.....26
Алайдаров А.Ә., Әлайдар А.Ә.
ШЕТ ЕЛДЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ СОТ ПРЕЦЕДЕНТІ
МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУЫ.....31
Ауешова Б.Т.
МҮГЕДЕКТЕРДІҢ ӨМІР СҮРУІН АРТТЫРУ МЕН ҚҰҚЫҚТАРЫН
ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ.....38
Бапанова Т.Т.
ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫ САРАЛАУ: БӨЛІК
ПЕН БҮТІННІҢ БӘСЕКЕЛЕСТІГІ.....44
Гаврилова Ю.А., Алембаев К.О., Кожуганова Д.З.
ШКОЛЬНАЯ МЕДИАЦИЯ КАК СПОСОБ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ
ПРАВОНАРУШЕНИЙ, АСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ И
КОНФЛИКТОВ СРЕДИ ПОДРОСТКОВ……48
Жумабаева Г.А., Сагиева Г.К., Куатбек Г.К.
РЕАЛИЗАЦИЯ И ЗАЩИТА КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ И
СВОБОД ГРАЖДАНИНА……52
Жумабаева Г.А., Сагиева Г.К., Куатбек Г.К.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫНДА
АҚПАРАТТЫҢ ЕРКІН АЛУЫНА ЖӘНЕ ТАРАТЫЛУЫНА
ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР.....56
Жунусов Е.Б.
ПРОБЛЕМА УЧЕТА СТЕПЕНИ ОБЩЕСТВЕННОЙ
ОПАСНОСТИ СИСТЕМАТИЧЕСКИХ ПОСЯГАТЕЛЬСТВ НА
ЧУЖОЕ ИМУЩЕСТВО В ДЕЙСТВУЮЩЕМ УГОЛОВНОМ
КОДЕКСЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН……..61
Казиканов Т.Т.
ПОНЯТИЕ КОНТРРАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН……67
Карбеков К.С., Казиев О.Қ.
ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ НОРМАТИВНЫХ ПОСТАНОВЛЕНИЙ
ВЕРХОВНОГО СУДА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В
ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ……71
Карбеков К.С., Максутхан Ш.М.
К ВОПРОСУ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ НАСИЛЬСТВЕННЫМ
ПРОЯВЛЕНИЯМ ЭКСТРЕМИЗМА……74
Куатова А.А.
ПРАВА И ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЕМЕЛЬНОГО УЧАСТКА……...77
Курманалиева Э.Б., Аралбаева А.А.
АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ ҚОРҒАУ.....80
Лакбаев К.С., Карымсаков Р.Ш., Шуланбаев А.А., Тлеубаев К.К.
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ИНФОРМАЦИЯ: ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОЙ
ОЦЕНКИ.....84
Maksutkhan Sh.
THE FORMATION OF ANTICORRUPTION OUTLOOK IN HIGHER
EDUCATION……..88

Маликова Ш.Б., Маликов Д.Б., Омарова А.Б.
ВИКТИМИЗАЦИЯНЫҢ БАСТЫ ФАКТОРЛАРЫ ТУРАЛЫ.....91
Маликова Ш.Б., Маликов Д.Б., Омарова А.Б.
ВИКТИМОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ И СИТУАЦИИ, ВЛИЯЮЩИЕ
НА СОВЕРШЕНИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ……..97
Нұрмуханқызы Д., Ишкибаева Г.М.
ЭТАПЫ ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ КОСМИЧЕСКОЙ СВЯЗИ
КАЗАХСТАНА……103
Озенбаева А.Т., Жуниспаева А.Б.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК
КЕШЕНІН ДАМЫТУДЫҢ 2017 – 2021 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДА АУЫЛ
ШАРУАШЫЛЫҒЫ КООПЕРАТИВТЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....108
Рахимова А.М., Кайшатаева А.К.
ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В РЕШЕНИИ……112
ПРОБЛЕМ ОХРАНЫ ТРУДА
Сапарғалиев Ж.Н., Исмаилов Ғ.М., Түсіпбеков Қ.Р.
ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ АШУ КЕЗІНДЕГІ
ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ШАРАЛАРЫМЕН ЖАСЫРЫН ТЕРГЕУ
ӘРЕКЕТТЕРІН ЖҮРГІЗУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....119
Сатылғанов Е.Т.
ҚОҒАМДЫҚ БІРЛЕСТІК МҮШЕЛЕРІНІҢ ЕРІКТІЛІГІ МЕН
ТЕҢ ҚҰҚЫҚТЫЛЫҚ ҚАҒИДАТЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....122
Тойлыев Т.М.
ЛИЦЕНЗИЯЛЫҚ РҰҚСАТ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ СҰРАҚТАР.....127
Тугаев А.С.
МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА СОБЛЮДЕНИЯ
ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ХОДЕ МИРОТВОРЧЕСКИХ МИССИЙ
ВООРУЖЕННЫМИ СИЛАМИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН……131

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Абжанова Т.А., Абжанов Р.С.
ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
БУДУЩЕГО ПЕРЕВОДЧИКА……...…136
Битибаева Ж.М.
О ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ
УМЕНИЙ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ В ПЕРИОДОБУЧЕНИЯ
В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗе……...……142
Daurenbekova I.N., Nurlanbekova E.K.
FORMATION OF INFORMATION COMPETENCE OF STUDENTS
THROUGH ADVERTISING TEXTS IN A FOREIGN LANGUAGE……146
Francis Amagoh, Dennis Soltys
THE ELUSIVE CONCEPTS OF QUALITY AND ACCOUNTABILITY
IN EDUCATION: IMPLICATIONS FOR POLICYMAKING……150
Есіркепов Ж.М.
ШАҒЫН КЕШЕНДІ МЕКТЕПТЕРДЕ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІН ӨТКІЗУ
ӘДІСТЕРІН ТИІМДІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ……...157
Жаздықбаева М.Б., Хакимова И.
БАЛАНЫҢ ДИАЛОГТЫ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ……161
Жақсыбаев М.Ж., Жұмабекова А.Б.
ОЙЫНДЫҚ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ – ТӘЖІРИБЕЛІК НЕГІЗДЕРІ……...…167
Жақсыбаев М.Ж., Сырымбетова Г.П.
ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕГІ АЙМАҚТЫҚ КОМПОНЕНТТЕРДІҢ РОЛІ……...…172
Zhetkerbay N.G., Askarova S.A.
THE ROLE OF CARTOONS IN LANGUAGE LEARNING FOR CHILDREN……...….177

Искаков Т.Б., Садуакасов Д.Т., Бараев Х.А., Габдулов Э.Х.
ЖЕКПЕ-ЖЕК СПОРТ ТҮРІНДЕГІ ЖАТТЫҒУ ҚЫЗМЕТІНІҢ
МОДЕЛЬДІК СИПАТТАМАЛАРЫН ӘЗІРЛЕУ……..…180
Кадирбаева Д.А.
ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМНІҢ ГЕОГРАФИЯ ПӘНІ
МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДАҒЫ ОРНЫ…….183
Kalykbergen Zh.M., Nurlanbekova E. K.
SOCIAL NETWORK AS A MEANS OF TRAINING AND INTERACTION
OF PARTICIPANTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS……..…..187
Kozhakanova M.T., Bekmaganbetova G.S., Utkelbayev Zh.K.
BLOOM'S TAXONOMY AS A COGNITIVE ACTIVITY IN TEACHING
ENGLISH……..……191
Мизамбаева Ф.К., Римантас Ж.
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ
УЧИТЕЛЯ ГЕОГРАФИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ……195
Отческая И.Б., Касентаева К.У.
РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ
ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ОСНОВЫ НАУЧНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКЕ……..…201
Рахматуллина З.Т., Умирбаева С.Т., Рысжанова А.С., Болсынбекова Ш.Ж.
ПРИМЕНЕНИЕ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ
ИНФОРМАТИКИ……206
Садуакасов Д.Т., Искаков Т. Б., Цхвирашвили Б. С., Габдулов Э. Х.
БОКСТА СОҚҚЫ СЕРИЯЛАРЫНА ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ……...…213
Сайтбеков Н. Д., Ботагариев Т. А., Әміров Е. М., Бақытұлы Б.
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУДІҢ
ЭКСПЕРИМЕНТТІК БАҒДАРЛАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУ БОЙЫНША
ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ ЭКСПЕРИМЕНТ НӘТИЖЕЛЕРІНІҢ ДИНАМИКАСЫ……...…217
Semikina A.A., Askarova S.A.
COMMUNICATIVE APPROACH AS A TOOL OF INCREASING
STUDENTS' MOTIVATION TO LEARN A FOREIGN LANGUAGE……..229
Smanov I.S., Smanova G.I., Smanova B.I.
THE COMPARISON OF EDUCATIONAL SYSTEM OF KAZAKHSTAN
AND THE UNITED STATES OF AMERICA…….234
Сыдыкова Б.Т., Мустафа Ф.Б.
ТҮЗЕТУ, БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ
КӘСІБИ-ГУМАНИСТІК БАҒЫТЫ, АРНАЙЫ БІЛІМ БЕРУДІ
ІЗГІЛЕНДІРУДІҢ ЖЕТЕКШІ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ……..…238
Takhtakhunova A., Askarova S.A.
FORMING INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE
OF STUDENTS BY USING AUTHENTIC MATERIALS……..…243
Терегулов Ф.Ш., Токжанова А.М., Туребаева Б.З.
ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ
ПЕДАГОГОВ……247
Төребек Е.Ж., Абилдаев М.А.
МЕКТЕП ГЕОМЕТРИЯСЫН ОҚЫТУДА КОМПЬЮТЕРЛІК РЕСУРСТАРДЫ
ҚОЛДАНУ……251
Чункурова З.К., Шефер Н.М.
СОДЕРЖАНИЕ УРОКА МАТЕМАТИКИ ПО ОБНОВЛЕННОМУ
ОБРАЗОВАНИЮ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ……259

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Абиыр Қ.Е.
БАТЫР БЕЙНЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ
(Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясы негізінде)……..266

Есимбекова Д.Б.
ҚОҒАМДЫҚ САЛА ТЕРМИНДЕРІ ЖӘНЕ КӘСІБИ ЛЕКСИКА……..……272
Есимкулов Б.Н.
ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ОРИЕНТИРЫ В ОПИСАНИИ ТИПОВОЙ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СОЧЕТАЕМОСТИ…….277
Есимкулов Б.Н.
ОБЪЕКТНЫЕ ОРИЕНТИРЫ В ОПИСАНИИ ТИПОВОЙ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СОЧЕТАЕМОСТИ……...……284
Жаркынбаева Р.С., Садыкова А.Б.
ФОРМИРОВАНИЕ ПОНЯТИЯ «ГРАЖДАНИН» В ИСТОРИИ АНТИЧНОЙ ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ……..……293
Затонская Т.М.
МЕДИА-ДИСКУС: ПРОБЛЕМА ИНТЕРПРЕТАЦИИ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕКСТОВ……299
Kazybek G.K., Kazybek A.K., Gabdkarimova G.S.
ARTISTIC FEATURES OF TRANSLATIONS MADE BY TANAKOZ TOLKYNKYZY……..……...305
Культурсынова Ф.Б., Мусабекова У.А.
ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ТРАДИЦИИ В АНТРОПОНИМИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА……309
Медведева С.М., Артыкбаева А. К.
КЛАССИФИКАЦИИ ТИПОВ ДИСКУРСА И ФОРМИРОВАНИЕ ДИСКУРСИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В РАМКАХ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ…….……..312
Ниязова Ғ.М., Тілеуова А.З.
ТАРЛАН ТАБИҒАТЫ…….318
Ниязова Ғ.М., Тілеуова А.З.
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОВЕСІ: ЖАНР, ПОЭТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ……..324
Рахимбаева Г.К., Акимова Б.
ТАРИХИ ЖЫРЛАР ЖӘНЕ НАҚТЫ ӨМІР ШЫНДЫҒЫ……...……331
Рахимбаева Г.К., Аубакирова А.
ТӘУЕЛСІЗДІК ҮШІН КҮРЕСТІҢ ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДА БЕЙНЕЛЕНУІ……336
Сабыр М.Б., Тулекова Г.Х.
ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ САБАҚТАСТЫҒЫ……..340
Сапарбаева Қ.Ж., Мұхамеджанова А.Т., Мыңбаева А.П., Мұхамеджанова Г.Т.
АҚЫНДЫҚ ЖӘНЕ АҚЫН БАҚЫТЖАН АЛДИЯР ТУРАЛЫ…….....344
Сапарбаева Қ.Ж., Мұхамеджанова А.Т., Мыңбаева А.П., Мұхамеджанова Г.Т.
ТӘУЕЛСІЗДІК ТУДЫРҒАН ШҰҒЫЛАЛЫ ШЫҒАРМА……...348
Сейітова Ш.Б., Доскеева Ш.А.
РУ-ТАЙПА АТАУЛАРЫНАН ЖӘНЕ КІСІ АТТАРЫНАН ҚАЛЫПТАСҚАН ОНИМДЕРДІҢ ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ (ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)……352
Tektigul Zh.O., Bayadilova-Altybayeva A.B.
INFLUENCE OF INTERLINGUAL LINKS ON THE LEXICO-GRAMMATICAL STRUCTURE OF TURKIC LANGUAGES……..……358

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS……362

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW…….....366

Зауытбек Қауысбекұлы Тұрысбеков ҚР мемлекеттік қайраткері, экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, ҚР дипломатиялық қызметінің құрметті қызметкері. Әр жылдары Оңтүстік Қазақстан облысының әкімі, ҚР Көшіқон және демография жөніндегі агенттігінің төрағасы, ҚР Президент Әкімшілігі Басшысының орынбасары, Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің Төрағасы, Ішкі істер министрі қызметтерін атқарған. Қазақстан Республикасының Өзбекстан Республикасындағы, Ресей Федерациясындағы Төтенше және Өкілетті Елшісі болды. Тағайындауға дейін Зауытбек Тұрысбеков Қазақстан Республикасының Украинадағы Төтенше және Өкілетті Елшісі қызметін және Қазақстан Республикасының Молдова Республикасындағы Төтенше және Өкілетті Елшісі қызметін атқарды. «Құрмет» орденімен 4 медальмен марапатталған.Қазақ, орыс және неміс тілдерін жетік біледі.

2017 жылы Зауытбек Тұрысбеков Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төрағасының бірінші орынбасары болып сайланды. Оның кандидатурасын Дүниежүзі қазақтарының V құрылтайында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев ұсынды.

Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы 1992 жылдан бастап бес жылда бір рет өткізіліп келеді. Алматыдағы алғашқы осындай құрылтайда «Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы» халықаралық үкіметтік емес ұйым құрылды.

Дүниежүзі қазақтарының бесінші құрылтайы
Астана, 23 маусым 2017 жыл

Волонтерлер шетелдегі қандастарға қазақ тілін үйретеді – Зауытбек Тұрысбековпен сұхбат

НҰР-СҰЛТАН. Әлемде саны 16 миллионнан астам қазақ болса, соның үштен бірі, яғни шамамен бес миллионы шет елдерде өмір сүреді. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев қазақтарды атажұртқа шақырған 27 жылдың ішінде елімізге 1 милион қазақ көшіп келді.

Шеттегі қазақтармен байланыс, олардың елге оралуы туралы Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы Төрағасының бірінші орынбасары Зауытбек Тұрысбековпен сұхбатты ұсынамыз.

- Құрметті Зауытбек Қауысбекұлы, соңғы жылдары сәл бәсеңсіп қалғандай көрінген көші-қон мәселесі Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың тапсырмасынан кейін жаңа сипатқа ие болды. Оның бастамасымен Қауымдастық жанынан «Отандастар қоры» құрылды. Бұл қордың маңызы неде?

Әңгімені осыдан бастасақ...

- Көші-қон мәселесі әлі күнге дейін өзектілігін жойған жоқ. Тіпті ұлттық тұрғыдағы негізгі міндеттердің бірі деуге болады. Дүниенің әр түкпірінде шашырап жүрген қазақты бүгін көшіріп алмасақ, ертең жоғалтып алуымыз мүмкін. Мәселен, Қытай мен Ресейдегі қазақ балалары осыдан он жыл бұрын ана тілінде, яғни қазақ тілінде білім алып келді. Қазір бұл үрдіс азайды. Ресейдегі қазақтар орыс тілінде, Қытайдағылар – қытай тілінде оқуға көшіп жатыр. Ондағы қазақтардың тілден, ділден, дәстүрден айырылу қаупі туындап отыр. Осыған байланысты Елбасы Дүниежүзі қазақтарының V құрылтайында ел ағасы Нұртай Әбіқаев басқаратын «Отандастар» қорын құрып, алыстағы ағайынмен байланыс жасауды міндеттеген болатын.Үкіметке арнайы тапсырма беріп, қазақтың мерейін көтеретін жұмыстар атқаруды тапсырды. Көп ұзамай шет елдердегі этникалық қазақтарды қолдаудың 2018-2022 жылдарға арналған шаралар жоспары туралы арнайы Қаулы қабылданды. Бұл қаулы шет елдердегі қазақ диаспораларының білім алуына, ана тілін үйренуге, тарихи отаны мен мәдени-гуманитарлық байланысының артуына мүмкіндіктер ашты. Шет елдердегі қандастарымызды қолдау үшін ҚР Үкіметі жанынан ведомствоаралық комиссия құрылды. Оның құрамына Қаржаубай Сартқожа секілді ғалымдар тартылды. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының орталық кеңсесі Алматыдан Нұр-Сұлтан қаласына көшіріліп, «Nur Otan» партиясы ғимаратына орналасты. Күні-түні жұмыс істеп жатырмыз. Шеттен келген әрбір қазаққа есігіміз ашық екенін айтқым келеді.

- Енді осы атқарылған жұмыстарға қарай ойыссақ. Шет елдердегі қазақтармен байланыс орнатуда қандай шаралар қолға алынды?

- Қауымдастықтың бас кеңсесі Нұр-Сұлтан қаласына көшкен соң, орталық мемлекеттік органдармен байланысымыз біршама артты. Мәселен, Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен бірлесіп, Ресей және Қытайдағы бауырларымыздың сұрауымен қазақ халқының салт-дәстүрі мен атақты тарихи тұлғалары туралы арнаулы

роликтер шығара бастадық. Өткен жылы «Qazaqstan» телеарнасында «Қорқыт ата», мемлекет қайраткері Нұртас Оңдасынов, қазақ халқының дәстүрі мен «Асар» жобасы туралы төрт ролик көрсетілді. Сондай-ақ, ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің қолдауымен шет елдерде тұратын танымал қазақтар туралы «Алыстағы ағайын» фильмдер топтамасы түсірілді. Алғашқы екі фильм АҚШ-та жұмыс істейтін медицина және IT-технология саласының білгір мамандарына арналды. Үшінші фильм – қазақтардың Гималай асып, Қытайдан Түркияға барған 3 000 шақырым жолдағы ерлік тарихын әңгімелейді. Төртінші фильм – халқымыздың біртуар ұлы Мұстафа Шоқай мен «Азияның асау жүрегі» атанған Оспан батыр жайында. Оған Түркияда тұратын этникалық қазақтардан Мұстафа Шоқайдың өмірі мен мұрасын зерттеген Әбдуақап Қараның, шығармалары әлем тіліне аударылған жазушы, публицист Қызырбек Қайратолла ағамыздың зерттеу материалдары қолданылды. Қазіргі кезде осы төрт фильм қауымдастықтың сайтына орналастырылған және фильмдер циклін түсіру әлі де жалғасып жатыр. Қандастардың оқу, білім алу мәселесіне де ерекше көңіл бөліп келеміз. Білім және ғылым министрлігімен бірлесіп, ЖОО дайындық курстарына шет елдердегі қазақ диаспорасы өкілдеріне квота көлемі артып келеді. 2018 жылы шет елдерде тұратын қазақ жастарына 860 грант берілсе, 2019 жылы ЖОО дайындық бөлімдеріне 1 000 орын бөлінді. Содай-ақ биыл алғаш рет магистратураға – 125 грант, докторантураға – тағы 10 грант бөлініп отыр. Бұл жұмыстардың барлығы шет елдегі және елге келген ағайынды қолдап, жәрдемдесу үшін жасалып жатыр. Ең негізгі мақсат – алыс-жақын шет елдегі қазақтардан, әсіресе жастардан айырылып қалмау.

- Шеттегі қазақтар арасында жастар мен балаларға айрықша мән берудің өзіндік сыры бар ғой?

- Иә, 2018 жылдың желтоқсанында Ресейдің Омбы қаласында Кіші құрылтай өткіздік. Ондағы қазақтардың мұңын тыңдадық. Көпшілігі ана тілін түсінбейтін халге жетіпті, тіпті 20 жасқа дейінгілер ұлттық болмыстан айырылып бара жатыр. Осылайша, Ресейдегі қазақтардың тілі мен ділін сақтау жөнінде арнайы пилоттық жобаны қолға алдық. Соның ішінде Ресейдегі қазақ балаларына екі жасынан бастап ана тілін оқыту туралы жоспар бар. Бұрындары ана тілін балаға анасы сіңіреді деуші едік, қазір 20-30 жастағы аналардың өзі тіл білмейді. Ана үйрете алмаса, мамандар келіп үйретсін, оған волонтерларды тартамыз. Оның үстіне, 2020 жылды ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Волонтерлер жылы» деп белгіледі. Баяғыда орыстарда бірнеше тіл білетін, тарих пен дәстүрді білетін гувернанткалар болатын, олар балаларды тәрбиелейтін. Сол секілді, еріктілер де балаларға жастайынан қазақ тілін, дәстүрді, әдет-ғұрыпты, тарихты үйретуі керек. Қазақ мектептерінің бірқатар елдерде жабылуына байланысты біз, өз елімізде шетелдерде тұратын қазақтарға тіл үйретететін білім орталықтарын дамытуымыз керек. Бұл тұрғыда қазақ диаспораларының балаларын ана тіліне оқытуға еліміздің интеллектуалды мектептері мен жоғары оқу орындарының зор мүмкіндігі бар. Биылдан бастап, жазғы демалыс кезінде шет елдерден келетін 4 000 балаға қазақ тілін, тарихын, дәстүрін үйретететін жазғы лагерьлер ұйымдастыруды қолға алдық. Жыл сайын «Балдәурен» лагерінде қазақ диаспораларының 150 баласы демалуға келетін. Биыл бұл көрсеткіш екі есеге артып, «Балдәуренге» Еуропа, Ресей, Қытай, Моңғолия, Өзбекстан, Қырғызстан

және басқа да елдерден 288 қазақ баласы демалып қайтты. ЭКСПО, Бәйтерек, «Алжир», «Бозоқ» сынды елорданың маңызды нысандарын аралады. Алған әсерлері керемет. Алдағы уақытта балалар санын 4 мыңға дейін көбейткіміз келеді. Олар үйіне барғасын айналасына үгіт-насихат жасайды, ата-анасын көшуге үгіттейді. Қазақстаннан достар тауып, байланыс орнатады, келешекте елге келуге әрекеттенеді. Көпшілігі Назарбаев зияткерлік мектебі мен Назарбаев Университетіне қызығып кетті. «Қалай түсеміз?» деп сұрап жатыр. Міне, біздің көздеген мақсатымыз осы. Білімге ынтасы зор балаларды қуана-қуана қабылдаймыз. Сол секілді шет елдерде қазақ тілін оқытатын мұғалімдерді даярлау мүмкіндіктерін қарастыру керек. Диаспора балалары арасында тіл мен мәдениетті үйретудің жаңа әдістемесі қажет. Олардың жасына сай қазақ тілін үйретін интерактивтік әдістемеліктерді жетілдіру керек. Мәселен, біз «Қастерлі қалам» жобасын ұсындық. Бұл интерактивтік формада әріптерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді үйретеді және қазақша ертегілер мен өлеңдерді тыңдап өсуге мүмкіндік береді. Еуропа елдеріндегі қазақ ұлттық орталықтарын музыка аспаптарымен, қолөнер бұйымдарымен, ұлттық киіммен қамтамасыз ету де шешімін күткен мәселелердің бірі еді. «Отандастар» қорымен бірлесе «Дәстүрлі қоржын» атты кең ауқымды жоба қолға алынып, шетелдегі қазақ мәдениет орталықтарының барлығы да қажетті құралдармен қамтылып отыр.

- Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Үкіметке жүктеген міндеттерінің бірі – шетелдегі қазақ ғалымдарын ел игілігіне жұмысқа шақыру еді. Бұл мақсатта қандай жұмыс жүріп жатыр?

- Өткен жылы Нұр-Сұлтан қаласында қазақ диаспораларының Ресейде, Моңғолияда, Түркияда, Өзбекстанда, Қытайда, АҚШ-та, Еуропада тұратын өкілдерімен кездесулер өткіздік. Сыртқы істер министрлігінің көмегімен шет елдерде тұратын белгілі қазақтардың электронды базасы жасалды. Оған әлемнің 30 елінде тұратын 200-ге жуық белгілі қазақ енгізілді. Мәселен, АҚШ-тағы «Google» компаниясының аға инженері Ғалымжан Өтеулин, белгілі кинорежиссер Тимур Бекмамбетов, травматолог-хирург Жолдас Құлжанов (АҚШ), нейрохирург Шенол Жәдік (Германия) және басқалары бар. Осы база негізінде кәсіби мамандарды еліміздің дамуына тарту үшін жүйелі жұмыстар жүргізіп келеміз. 2018 жылы Сент-Луис университетінің профессоры Жолдас Құлжанов пен Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы арасында Қазақстанның денсаулық сақтау саласындағы мамандардың кәсіби білімін арттыру туралы ынтымақтастық орнатылды. Украинада тұратын белгілі қазақ кәсіпкері Нұртай Кенжебековтің франциялық «Ассоциация 42» бірегей методикасына негізделген оқу әдістемелігі бүгінде жоғары сұранысқа ие. Бұл бағдарламада оқытушының бақылауымен студенттер ойын түрінде бірін-бірі оқытады. Осындай оқыту арқылы жоғарғы білікті, бәсекеге қабілетті мамандар даярланады. Компанияның бөлімшелері АҚШ, ОАР, Румыния, Бельгия, Нидерланды, Ресей және Украина елдерінде жұмыс істейді.

- Елге келген қандастардың жұмыспен, баспанамен қамтылуы жөнінде не айтасыз?

- Тарихи отанына оралғысы келетіндер өте көп, алайда көпшілігіне қаражат қолбайлау болады. Олардың азаматтық алуын жеңілдетумен бірге, жас мамандарды тұрғын үй және жұмыспен қамтуға кепілдік бере отырып шақырғанымыз жөн болар еді.

Бүгінде осындай екі жоба қолға алынып отыр. Оған еңбекке жарамды, қажыр-күші бар жастар керек. Яғни ендігі көштің сипаты басқа болуы тиіс. 35 жасқа дейінгі, нақты мамандықты игергендерге көп көңіл бөлінеді. Мен өзім Оңтүстік Қазақстанда әкім болғанда, шымкенттік кәсіпкер Ибадулла Қалибековпен бірлесіп, Өзбекстаннан келген 20 мың оралманды баспанамен қамтамасыз ететін «Асар» жобасын жүзеге асырдық. Сол ауылда қазір 26 мың адам тұрады екен. Өз мектебі, балабақшасы бар. Әр үйдің алдында жылыжайы бар. Сол жылыжайдан жылына 10-12 мың доллар пайда тауып отыр. 7 мың жұмыс орны ашылған. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы екі жылдан бері «Асар» жобасы секілді жаңа форматтағы «Тұрғын үй және жұмыс» жобасын қолға алды. Нұр-Сұлтан қаласынан 10 шақырым жерде 42-разъездің қасынан ауыл шаруашылығына арналған 196 гектар жер сатып алдық. Бұл жер телімдерін 1 282 отбасы иеленді. Олардың барлығы оңтүстік өңірлерден келіп, ЭКСПО-2017 құрылысына атсалысқан, енді солтүстікте тұрақтап қалғысы келген оралман отбасылар. Қазір олар қалада пәтер жалдап тұрады, көпшілігі уақытша жазғы сарайларда тұрақтауға мәжбүр. Оларға жайлы пәтерлер мен үйлерден тұратын шағынаудан құрылысын жоспарлап отырмыз. Бұл агроқалашықта 3 500 жұмыс орны ашылады: 300 гектар жерге жылыжай саламыз, ауылшаруашылық өнімдерін сататын көтерме базар және жылқы өсіретін орталықтарды құрамыз. Баға нарық бағасынан екі есе төмен болады. Бұл жылыжайларда өсірілген көкөністер сапалы әрі арзан болады. Сонымен қатар, жылқы өсіріп, бордақылаймыз. Жылқылар кезекпен далада жайылады. Мюнхендегі қазақтар сонда өткен кіші құрылтайда қазы мен қартаға зәру екенін айтып қалды. Қымыз бен ет жеткізсеңіздер, қандай баға болса да аламыз деп отыр. Бұл жоба кейін еліміздің 9 облыс орталығында құрылады. Екінші жоба – «Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы» мен «Отандастар қорының» бірлесуімен Павлодар облысында жүргізілуде және Моңғолиядан 300 адам көшіп үлгерді. Бұл жобаның ерекшелігі – қазақтарды көшіру ғана емес, жетіспей жатқан мамандарды алдыру және адамдарды жұмыспен қамту. Ағылшын тілі, бастауыш сынып мұғалімдері, техника мамандары, механизатор, мал дәрігері сынды мамандарды қажет етіп отырған елді мекендерге бөліп орналастырамыз. Оларға мемлекет тарапынан 88 375 теңгеден бір жыл бойы үй жалдап тұруға ақша бөлінеді. Үшінші жоба Түркістан облысының Келес ауданында болады. Бұл аудан Ташкентке тиіп тұр. Ташкенттегі 3 млн адамға ет-сүт өнімдері жетіспейді. Отанға көшкісі келетін қандастарымыз үшін 200 гектар жерге агроқалашық салуды жоспарлап отырмыз. Географиялық орналасуына байланысты өзбек кәсіпкерлермен бірлесіп, ет-сүт өндіру, мал жемдеу, жеміс-жидекті израильдік технологиямен өңдейтін кәсіпорын құру мүмкіндігі де бар. Кооператив құрылса, жергілікті шаруалар мал бордақылауға жем-шөп дайындап, сүт өнімдерін, жеміс-жидек пен көкөністерін өткізер еді. Мұның өзі де қосымша жұмыс орындарын ашады. Жоба бойынша басында айтып өткенімдей, осындай жерлерге арнаулы білімі бар 35 жасқа дейінгі жастар шақыруды жоспарлап отырмыз. Болашақта Өзбекстаннан келген қандастарымызды Түркістан облысының Сарыағаш, Келес, Шардара, Қазығұрт аудандарында арнайы салынған агроқалашықтарда орналастыруға болады. Осы орайда айта кетейін, жуырда Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы және «Отандастар қоры» Қазақстанның Өзбекстандағы елшілігінің, «Атамекен» ұлттық кәсіпкерлер палатасының және Ташкенттегі қазақ мәдени орталығының қолдауымен осы елде тұратын іскер қандастарымыз үшін бизнес-форум

өткізді. Жалпы, менің ойымша, екі ел арасындағы ғасырлар бойы қалыптасқан бауырластықты одан әрі нығайту үшін іскерлік байланыстарды күшейту керек.

- Тәуелсіздік жылдары елге келіп қосылған қазақтардың нақты саны қанша? Қазіргі көшіміз «көлікті» болып жатыр ма? Қай мемлекеттен этникалық қазақтар көбірек келеді?

- Соңғы 2019 жылдың дерегіне сәйкес, 10,7 мыңнан астам этникалық қазақтар елге оралды. Әсіресе, олардың 48,5% Өзбекстаннан, 36% – Қытайдан, 6,2% – Моңғолиядан, 5,4% – Түрікменстаннан, 1,1% – Ресейден және 0,5% – Ираннан көшіп келді. Олардың басым бөлігі Ақмола облысына (27%), Маңғыстау (14%), Жамбыл облысына (9%) және Нұр-Сұлтан (8,9%), Шымкент (8,5%) қалаларына қоныс тепті. Ал жалпы әлемде 16 миллионнан астам қазақ бар. Соның үштен бірі, яғни шамамен бес миллионы сыртта жүр. Тағдырдың жазуымен әлемнің қырықтан астам еліне шашырап кеткенімен, олардың түп негізі, байланысы еш үзілген жоқ. Өйткені, көпшілігі шекаралас аумақтарда тұрады. Қытайдағы 1.8 миллион қазақ пен Моңғолиядағы 120 мың қандасымыздың өзара байланысы ажыраған жоқ. Өзбекстандағы бауырлар мен Ресейдің 12 бірдей аймағын еркін жайлап жатқан қазақтар туралы да осыны айтуға болады. Қай уақытта да барыс-келіс, алыс-беріс үнемі болды. Алтайдан көшіп, Гималай ауып Түркияға табан тіреп, кейіннен Еуропаның 30 еліне тараған қазақтар да түп негізінен ажырамады. Бұл байланыс еліміз өз Тәуелсіздігін алып, егеменді ел болған соң жақсарып сала берді. Елдің тізгінін алған Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаев Дүниежүзі қазақтары қауымдастығын құрды. 1992 жылдың 10 қаңтарында әлемнің әр түкпірінде жүрген қазақтарға арнайы Үндеу жариялады. Ол Үндеу «Қайт қазақ, қара шаңырағыңа» деп аталды. Осыдан кейін Қазақстанға ұлы көш басталды. Бұл қазақтың жаппай рухани оянуына алып келді. Бас-аяғы 27 жылдың ішінде елімізге ұзын саны бір милион адам көшіп келді. Олардың саны осы уақыт аралығында өсіп-өніп екі милионды құрап отыр. Бұл – өте үлкен жетістік, үлкен күш.

- Әңгімеңізге рахмет!

Сұхбаттасқан: Төлеуұлы Сырымбек

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

УДК 343 973

Адильмуратова Р.А.
докторант,
Заңтану факультеті,
Қазақстан-Американдық еркін университеті,
Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.

АУДАРМАШЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУГЕ ҚАТЫСУЫ ТУРАЛЫ

Түйін. Мақала аудармашының қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуының проблемалық мәселелеріне арналған. Бұл мақалада аудармашының сот ісін жүргізу тілі қағидасын іске асыруды қамтамасыз ететіні жөнінде айтылады. Қылмыстық процеске аудармашының тартудың мәселелері айтылады. Мақалада Жапонияның қылмыстық іс жүргізу заңнамасы зерттеле отырып, оған сәйкес іске қатысуға ауызша және жазбаша аудармашы тартылуы қажеттігі көрсетілген.

Түйінді сөздер: аудармашы, қылмыстық сот ісін жүргізу тілі, білікті аударма, аудармашының құзыреті, сот төрелігі.

Аннотация. Статья посвящена проблемным вопросам участия переводчика в уголовном судопроизводстве. В работе отмечено, что участие переводчика позволяет обеспечить реализацию принципа языка уголовного судопроизводства. В статье исследуется уголовно- процессуальное законодательство Японии, в соответствии с которым к участию в деле может привлекаться устный и письменный переводчик.

Ключевые слова: переводчик, язык уголовного судопроизводства, квалифицированный перевод, компетенция переводчика, правосудие.

Annotation. The article is devoted to the problematic issues of participation of an interpreter in criminal proceedings. It is noted that the participation of an interpreter allows to ensure the implementation of the principle of the language of criminal proceedings. The article examines the criminal procedure legislation of Japan, according to which an interpreter and a translator can be involved in the case. It is proposed to involve a translator who will translate these documents in writing in case of a large volume of procedural documents to be translated by the participants of the proceedings.

Keywords: translator, language of criminal proceedings, qualified translation, interpreter's competence, justice.

1991 жылы Қазақстан Республикасының құрылуымен қатар КСРО-ның барлық одақтас республикалары егемендікке ие болды, өз шекараларын белгіледі, өзінің ұлттық мәдениеті мен тілдерін қайта жандандыра бастады. Қазақстан Республикасымен шекарада Ресей, Моңғолия, Өзбекстан және т.б. шет мемлекеттер болды. Қазақстанның көптеген мемлекеттерімен визасыз режимі бар, бұл шетел азаматтарының еліміздің аумағына еркін кіруін және шығуын қамтамасыз етеді.

Қазақстанның Сыртқы істер министрлігінің мәліметтері бойынша Австралия, Бельгия, Грузия, Гонконг (ҚХР), Франция және тағы басқа елдер Қазақстанға визасыз кіріп, 30-дан 90 күнге дейін елде бола алады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің басшысы 2018 жылғы өз баяндамасында «транзиттік ағын ұлғайып келетіні өте жақсы, төрт жыл бұрын бізде нөлдік ағын болды, ал бүгін бұл көрсеткіш жылына 800 мың адамға жетіп отыр» деген болатын [1].

Шетелдіктердің арасында, әдетте, есірткі сатушылар, контрабандашылар, адам саудагерлері сияқты қылмыскерлер де кездеседі. Сонымен қатар, Қазақстан көп ұлтты мемлекет болып табылады [2, 181 б.]. Сондықтан соңғы он жыл ішінде аудармашының қылмыстық процеске қатысуы ерекше сұранысқа ие болып отыр. Халықтың басым бөлігі қазақ ұлтының өкілдері болғандықтан, көптеген адамдар орыс тілін меңгермеген, нақтырақ айтқанда, орыс тілінің заң терминологиясын меңгермеген.

Аудармашының қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуына халықаралық құқықтық актілерде де үлкен көңіл бөлінген. Оларға БҰҰ Бас Ассамблеясының 1966 жылғы 16 желтоқсандағы 2200 А (XXI) қарарымен қабылданған Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті [3], 1988 жылғы 9

желтоқсандағы БҰҰ Бас Ассамблеясы кеңесінің 43/173 (XLIV) қарарымен бекітілген «Қандай да бір нысанда ұстауға немесе қамауға алынған барлық адамдарды қорғау қағидаттарының жиынтығы» [4] және басқа да актілер жатады. «Қандай да бір нысанда ұстауға немесе қамауға алынған барлық адамдарды қорғау қағидаттарының жиынтығы» құжатының 14- қағидаты және БҰҰ Бас Ассамблеясының 14- бабының 3- тармағы а) тармақшасы «өзіне тағылған айыптың сипаты мен негізі туралы өзі түсінетін тілде дереу және егжей-тегжейлі хабардар ету» құқығын бекітеді. Сондай-ақ, аталған баптың «f» тармақшасында егер ол сотта қолданылатын тілді түсінбесе немесе осы тілде сөйлемесе аудармашының тегін көмегін пайдалануға құқығын көрсетеді [3].

Яғни, сот ісін жүргізу тілінде өз ойын анық айта алмайтын немесе түсінбейтін адамдар аудармашының тегін көмегін алуға құқылы. Сонымен бірге, Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық Конвенцияның 5 - бабының 2- тармағына [5] сәйкес тұтқындалған кез келген адамға тұтқындаудың себептерін және өзіне тағылған кез келген айыптауды өзі түсінетін тілде дереу хабардар ету қажеттілігі айтылады Айыпталушы өзіне тағылған айыптың мәнін түсінгенде ғана өзін тиісті түрде қорғай алады [6, 53 б.].

Осы халықаралық шарттардың ережелері түрлі мемлекеттердің ұлттық іс жүргізу заңнамасында көрініс тапты. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасында қылмыстық сот ісін жүргізу тілі қылмыстық процестің қағидаты болып табылады.

Ресейлік ғалым С.П.Щерба бұл принцип «қылмыстық процеске қатысушылардың қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүргізетін сотпен және лауазымды тұлғалармен тілдік қарым-қатынас тәртібін, сондай-ақ қылмыстық сот ісін жүргізу тілін білмейтін немесе жеткіліксіз білетін адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау тетіктерін анықтайтын жалпыға белгілі халықаралық, конституциялық және қылмыстық іс жүргізу ұйғарымдары мен рәсімдерінің жиынтығы» деп қарастырады [7, 21 б.].

Аудармашының көмегімен сот ісін жүргізу тілін білмейтін немесе жеткіліксіз білетін қатысушыларға олардың қылмыстық процесте ана тілін пайдалану құқығына нақты кепілдік беріледі. Мәселен, сот ісін жүргізу тілі қағидатының мазмұнына салынған іс жүргізу кепілдіктері сақталған жағдайда аудармашы сот ісін жүргізу тілін білмейтін немесе жеткіліксіз білетін қатысушыларға олардың іс жүргізу құқықтарын түсіндіруде тегін көмек көрсетеді, арыздар, өтініштер жасауға, іс бойынша түсініктемелер мен айғақтар беруге, қылмыстық іс материалдарымен танысуға, шағымдар келтіруге, сотта сөз сөйлеуге көмектеседі.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде (бұдан әрі - ҚР ҚПК) аудармашының толық түсінігі, оған берілген құқықтар, оған қойылған міндеттер жиынтығы және жауапкершілікке тарту мүмкіндігі бекітілген (ҚР ҚПК-нің 81-бабы). Сондай-ақ, аудармашы белгілі бір құжаттарды немесе сөздерді аударуға құзыретті еместігіне байланысты оған қарсылық білдіру негіздері (ҚР ҚПК 87-бабы, 92-бабы 1-бөлігінің 2-тармағы) көзделген.

Қазақстан заңнамасында аудармашының мәртебесі Қырғызстанмен, Ресеймен және Тәжікстанмен салыстырғанда анағұрлым артықшылыққа ие. Аталған мемлекеттердің заңдары сияқты Қазақстандағы аудармашы аударманы нақтылау үшін сұрақтар қоюға, өзі қатысқан тергеу әрекеттерінің хаттамаларымен танысуға және құқық қолданушының іс-әрекетіне шағым келтіруге құқылы [2, 184 б.].

Сонымен қатар, оған аударманы жүзеге асыру үшін білімінің жеткіліксіздігіне байланысты іске қатысудан бас тарту құқығы, процеске қауіпсіз қатысу құқығы және орындалған жұмыс үшін сыйақы алу құқығы берілген (ҚР ҚПК-нің 81-бабының 2-бөлігінің 3, 5, 6-тармақтары). Аудармашыға сыйақы берудің негіздерін нақтылайтын нормалар ҚР ҚПК-нің ерекшелігі болып табылады.

Халықаралық құқық нұсқамаларына қарамастан, әлемнің көптеген елдерінде қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде аудармашы болу құқығы принцип болып табылмайды, алайда қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың құқығы ретінде, сондай-ақ қылмыстық процеске аудармашы ретінде қатысушы туралы іс жүргізу заңнамасының нұсқамасы ретінде қарастырылады. Мысалы, Жапонияның қылмыстық іс жүргізу заңнамасы егер процеске қатысушы адам қылмыстық іс бойынша іс жүргізу жүзеге асырылатын мемлекеттік тілді білмесе, аудармашының қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуын көздейді [8]. Бұл ретте, ауызша да, жазбаша да аудармашының қатысуы көзделеді.

Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасы аудармашыны ауызша немесе жазбаша түрде аудармашы деп бөліп қарастырмайды. Әдетте, Қазақстан Республикасының қылмыстық сот ісін жүргізуде бір адам іс жүргізу құжаттарының, мәтіндердің және қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың ауызша сөз сөйлеулерінің ауызша және жазбаша аудармасын орындайды, яғни бір мезгілде ілеспе және жазбаша аудармашы болып табылады.

Бұл сот аудармашылары үшін қиындықтар туғызады, өйткені сот отырыстарында негізінен құжаттық дәлелдемелер зерттеледі, сонымен қоса, куәнің, сарапшының жауаптарын аударма жасайтын жағдайлар кездеседі.

Бұл аудармашыға үлкен жауапкершілік жүктейді.

Құқықтық құжаттарды білікті аудару - бұл тек Қазақстан үшін ғана емес, Жапония мен Ресейде де шешілмеген проблема болып табылады.

Сот тәжірибесіне жүгінетін болсақ, бірінші сатыдағы соттың үкімі дұрыс аударма жасалмағандықтан, күші жойылған фактілер де бар. Атап айтқанда, Шығыс Қазақстан облысы Ішкі істер департаментінің жолпатрульдік полициясы батальоны қызметі инспекторының 06.04.2018 жылғы әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттамасы И.С.А. (мәліметтер өзгертілді) сот ісін жүргізу тілін бұзуға байланысты күші жойылған, өйткені құқық бұзушыға оның ана тілінде сөйлеу құқығы түсіндірілмеген.

ҚР ҚПК-нің 81-бабына сәйкес аударма үшін қажетті тілді меңгерген, іске мүдделі емес тұлға аудармашы болып табылады [9].

Білікті аударма, тілді еркін меңгеру бұл аудармашының тіл білімі саласының маманы ретіндегі құзыретін анықтайтын санаттардың бірі болып табылады.

Бұл әсіресе, қорғау құқығын іске асыру туралы мәселені қарау контексінде ерекше маңызды. Айыпталушының өзінің қатысуымен жүргізілген іс жүргізу әрекеттерінің мәнін түсінуі оған қылмыстық сот ісін жүргізуде өз мүдделерін қорғауға жеткілікті дәрежеде дайындалуға мүмкіндік береді [10, 25 б.].

Аудармашының құзыретін анықтау қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыратын адамдар үшін айтарлықтай күрделі міндет болып табылады. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасы аудармашы аударма жасау үшін білу қажет тілді еркін меңгеруі тиіс деп белгілейді.

Н.Хомскийдің пікірінше, тілді меңгеруді сөйлеушінің тілдік құзыреттілігі ретінде қарастыру керек [11, 58 б.]. Өз кезегінде, кейбір авторлар тілдік құзыреттілікті «бастапқы тіл мен аударма тілін, сондай-ақ пәндік саладағы терминологияны меңгерудің жоғары деңгейін көрсететін тілдік және тілдік емес білімнің, іскерліктің және дағдылардың жиынтығы» деп қарастырады [12, 12 б.].

Бұл орайда, заң шығарушы аударма үшін қажетті тілді еркін меңгеруді емес, аудармашының тілдік құзыреттілігін негізге алуы тиіс деп санаймын. Бұл ұғым аудармашының білікті және сауатты аударма жасау үшін қажетті дағдыларын нақтылауға мүмкіндік береді. Аудармашының құзыреттілігінің дәлелдемелері тиісті білімінің, тағылымдамадан немесе біліктілікті арттырудан өткені туралы куәліктің немесе сертификаттың болуын растайтын құжаттар болуы мүмкін.

Іске аудармашы маманның қатысуы бірінші кезекте қылмыстық іс бойынша іс жүргізу процесін жеделдетеді, айыпталушының ана тіліндегі барлық іс жүргізу құжаттарымен танысу мерзімін айтарлықтай қысқартуға мүмкіндік береді.

Қылмыстық іс бойынша іс жүргізудің шектеулі мерзімдері мен оларды сақтау жөніндегі қатаң шаралар жағдайында мұндай тәсіл іс жүргізудің уақытша шеңберін едәуір қысқартады.

Осылайша, іске аудармашының қатысуы - бұл сот төрелігін техникалық емес, құқықтық құралдармен қамтамасыз ету болып табылады. Қылмыстық процестегі аудармашы қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушыларға екі іргелі құқықты жүзеге асыруға, яғни ана тілін пайдалану құқығына және қорғау құқығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Аудармашының нақты қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу және сот талқылауы рәсімдеріне қатысуы қылмыстық сот төрелігін тағайындаумен емес, іс бойынша іс қарауға қатысушыға заңмен берілетін, ол жүзеге асырылатын тілді білмейтін немесе нашар білетін тілдесуді еркін таңдаудың субъективті құқығын іске асырумен байланысты емес. Басқаша айтқанда, аудармашыны қылмыстық іс бойынша талқылауға тартудың заңдық негізі сот төрелігінің қажеттілігі емес, адамның жалпыға танылған құқығы болып табылады [13, 187 б.].

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, аудармашының қатысуымен жүргізілетін іс жүргізу әрекеттері іс бойынша дәлелдемелерді зерттеу ерекше назар аударуды талап етеді, сол себепті өзге ұлттың азаматтары қатысатын қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде анықтаушы, тергеуші және сот қылмыстық процеске аудармашыны тартуда қиындықтар туындайды.

Осылайша, аудармашыны қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуға тарту шарттары ҚР ҚПК-нің 30-бабында заңды түрде реттелген. Бұл процеске қатысушылардың қылмыстық іс бойынша іс жүргізіліп жатқан тілді толық меңгермеуі немесе жеткіліксіз игеруі. Осы аталған мән-жайлардың болуына байланысты аудармашы процеске қатысушылардың арыз жасау, түсініктеме беру және айғақ беру, өтініш білдіру, шағым келтіру, қылмыстық іс материалдарымен танысу, сотта ана тілінде немесе өздері білетін басқа тілде сөз сөйлеу, сондай-ақ аудармашының көмегін тегін пайдалану құқығын түсіндіру мен қамтамасыз етуге қажеттілігін қамтамасыз етеді. Міндетті тапсыруға жататын құжаттарды аудару қажет болған жағдайда да аудармашы тартылады.

Орыс ғалымы С.П.Щерба бұл жағдайда, аудармашы қылмыстық іс бойынша іс жүргізіліп жатқан тілді білмейтін немесе жеткіліксіз білетін жауап алынып отырған адамдардың және өзге де адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету үшін ғана емес, сонымен қатар дәлелдеуге жататын мәнжайлар туралы

мәліметтерді сот ісін жүргізу тілінде анықтау және тіркеуге жәрдемдесу үшін, сондай-ақ айыптау, қорғау және сот тараптары арасында сөйлеу байланысын анықтау үшін іс жүргізу әрекеттеріне қатысуға тартылатынын сот төрелігін жүзеге асыратын органдар сот ісін жүргізуге қатысушы адамдарға олардың заң күшіне қарай қажетті басқа тілде жазылған іс материалдарын осы адамдар білетін немесе түсінетін тілдеріне тегін аудару және аудармашының қызметін тегін пайдалану құқығын қамтамасыз етуі тиіс [14].

Адамды қылмыстық іс бойынша аудармашы ретінде тағайындау, содан кейін анықтау, алдын ала немесе сот тергеуі барысында онымен іс жүргізу әрекеттерін жүргізу алдында оны шақыру қажет.

Алайда тергеу әрекетін жүргізуге дайындықтың осы кезеңінде адамдарды шақырумен проблемалар туындайды, ең алдымен, бұл адамдардың өздерінің іс жүргізу әрекеттеріне аудармашы ретінде қатысудан бас тартуымен байланысты. Бұған келесі субъективті және объективті факторлар ықпал етеді:

- полициямен байланысқысы келмеу, жиі шақыртудан, әсіресе жұмыстан уақытта шақыртудан жасқану;

- объективті аударғаны үшін айыпталушыдан (күдіктіден) және оның жақындарынан қорқу;

- жұмыс бойынша шамадан тыс жүктемемен және басшылардың аудармашы қызметкерді жұмыстан босатпауы;

- аудармашы ретінде көрсетілетін қызметтер үшін елеулі ақшалай сыйақының болмауы.

Бұдан басқа, бұл жерге адамның тұрғылықты жерінің тергеу әрекеттерін жүргізу орнынан алыстығын, сондай-ақ көрсетілген қашықтықтағы жағдайдағы үлкен ағымдағы көлік шығыстарын жатқызуға болады.

Бұл жағдайда анықтаушыға, тергеушіге немесе сотқа байланыс құралдарын пайдалану жолымен шақыруды емес, адамды аудармашы ретінде тарту үшін құқық қорғау органдарына немесе сотқа ресми шақыруды қолдану қажет [15, 128 с.].

Кез келген жағдайда, біз сөзбе-сөз аудару өте қиын заң лексикасының өз ерекшелігі бар екенін ұмытпауымыз керек. Құқықтық тілдің ерекшелігі құқықтық ойлаудың дәлдігі мен ұтымдылығына негізделеді.

Заң терминологиясын қалыптастыру және түсіну мәселелері заң факультеттерінде оқытылады. Бұдан басқа, дұрыс аударма жасау үшін аудармашының жан- жақты білімі, ой-өрісінің кеңдігі де маңызды орын алады. Бұл жақсы аудармашының сапа белгілері десек артық емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жолдас Өрісбай. Қазақстандықтар қай елдерге визасыз шыға алады? https://massaget.kz/layfstayl/alemtanu/sayahatty-syemin/25652/
2. Гармаев Ю.П, Гантулга Н., Верещагина А.В. Институт языка уголовного судопроизводства в законодательстве Казахстана: анализ нормативной модели с элементами компаративного исследования // Российская юстиция, 2018. – № 2. – С.180- 187- журнал.
3. БҰҰ Бас Ассамблеясының 1966 жылғы 16 желтоқсандағы 2200 А (XXI) қарарымен қабылданған Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті // URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/ conventions/pactpol.shtml
4. БҰҰ Бас Ассамблеясының 1988 жылғы 9 желтоқсандағы 43/173 қарары «Қандай да бір нысанда ұстауға немесе қамауға алынатын барлық адамдарды қорғау қағидаттарының жиынтығы» https: // com/pravovi-aktimijnarodni/rezolyutsiya-173-generalnoy-assamblei-oon229152.html
5. Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы 1950 жылдың 04 қарашасында қабылданған Конвенция // URL: http: conventions.coe.int/treaty/rus/treaties/html/ 005.htm. https: // legalacts.ru/doc/konventsija-o-zashchite-prav-cheloveka-i-snovnykh/
6. Nakamura S. and Mizuno M. Court experiment: Impact of interpreting on impressions of mock lay judges // A Statistical Study of Language Use in Trials under the Lay Judge System. The Institute of Statistical Mathematics Cooperative Report. - 2010. -237. - P. 53- 66.
7. Щерба С.П. Переводчик в российском уголовном процессе: науч. прак. пособие. - М., 2005. - С.21-22. – оқу құралы
8. Legal Interpretation in Japan // URL: www.law.unimelb.edu.au/alc.
9. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4- шілдедегі Қылмыстық процестік кодексі // «Әділет» ақпараттық жүйесі.
10. Кузнецов О.Ю. Переводчик в российском уголовном судопроиз водстве. - М., 2006. - С.25—26. – книга
11. Хомский Н. Язык и мышление. М.: Изд-во Московского ун-та, 1972. -102с.- книга.
12. Имамутдинова Г.Я. Актуальные вопросы участия переводчика в уголовном процессе России: автореф. дис.канд.юрид.наук. Челябинск, 2011. - С.14. – автореферат диссертации.

13. Темкина В. Л., Антонова А. В., Волосова Н. Ю., Волосова М. В. Участие переводчика в уголовном процессе: лингвистические, правовые и организационные вопросы // Проблемы в российском законодательстве, 2012. № 2. С.187-190. – журнал.
14. Сот ісін жүргізу тілі қағидатын қолданудың кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2016 жылғы 22 желтоқсандағы № 13 Нормативтік қаулысы // «Әділет» ақпараттық жүйесі.
15. Джафаркулиев М.А. Проблемы национального языка в уголовном судопроизводстве. Баку: Азернерш, 1989. – 208с.

Алайдаров А.Ә.,
құқықтану мамандығының докторанты,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қаласы,
E-mail: akadil.alaidarov@ayu.edu.kz

Әлайдар А.Ә.
заң ғылымдарының кандидаты,
құқықтану кафедрасының аға оқытушысы,
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті,
Шымкент қ.

ШЕТ ЕЛДЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ СОТ ПРЕЦЕДЕНТІ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУЫ

Түйін. Осы мақалада бірқатар шет елдері мен постскеңестік мемлекеттердің құқықтық жүйелеріндегі сот прецедентінің орны мен маңыздылығы талқыланады. Осыған сүйене отырып, Қазақстан Республикасындағы сот құқықшығармашылық мәселелерге және сот прецедентін отандық құқықтық жүйеге енгізу жөніндегі кейбір мәселелер қарастырылады.

Кілт сөздер: сот прецеденті, сот құқықшығармашылығы, құқықтың қайнар көзі, құқықтық жүйе, жоғары сот органдары, сот практикасы.

Резюме. В статье анализируется место и роль судебного прецедента в правовых системах ряда зарубежных и стран СНГ. На основании этого обращается внимание на проблемы в понимании судебного нормотворчества в Республике Казахстан и на перспективность внедрения судебного прецедента в отечественную правовую систему.

Ключевые слова: судебный прецедент, судебное нормотворчество, источник права, правовая система, высшие судебные органы, судебная практика.

Summary. The article analyzes the place and role of judicial precedent in the legal systems of a number of foreign and CIS countries. Based on this, attention is drawn to problems in understanding judicial rule-making in the Republic of Kazakhstan and to the prospects of introducing judicial precedent into the domestic legal system.

Keywords: judicial precedent, judicial rulemaking, source of law, legal system, higher judicial bodies, judicial practice.

Қазақстан қазіргі таңда еуропалық және әлемдік интеграцияға негізделген, соның ішінде құқықтық кеңістіктегі үрдістермен сипатталатын жаңа даму кезеңіне аяқ басты. Тәжірибеде заңгерлер азаматтардың конституциялық құқықтарын, адам құқықтарын қорғауға қатысты істерде әр түрлі деңгейдегі сот шешімдерін қолдану мәселелерімен көбірек айналысуы керек. Тіпті оларды көбінесе белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеуші ретінде қолдануы керек.

Сонымен бірге, қазақстандық құқық теориясында соттардың сот практикасында, сондай-ақ сот прецедентті де құқықтың қайнар көздері ретінде танымайтын доктрина үстемдік етуде. Алайда, қазіргі заманғы құқықтық шындық, қазақстандық құқықтық жүйеде болып жатқан өзгерістердің белсенді процестері адам мен азамат құқығын қорғау жүйесіндегі маңызды тетіктердің дамуына, қоғамда туындайтын барлық құқықтық қатынастардың дұрыс және тиімді реттелуіне кедергі келтіретін жағдайдың дұрыс еместігін көрсетеді.

Қазақстанда соттық құқықшығармашылығын қалыптастыру мен дамыту мәселесі құқықтық тәжірибе мен ғылым үшін өзектілігін жоғалтпайды. Жоғары сот инстанцияларының сот практикасын ескере отырып, осы мәселе бойынша әртүрлі пікірлерді зерделеу сот шешімдерін қабылдау тұжырымдамасын тұжырымдап, қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудегі жоғарғы сот органдарының соттық құқықшығармашылығы мәні мен рөлін анықтауға мүмкіндік берді.

Құқықтық жүйенің эволюциялық даму процесі бізге сот билігінің құқықшығармашылық функциясын және онымен байланысты мәселелерді Қазақстанда оны құқықтық тану саласында анықтауға мүмкіндік береді. Әдебиеттерді зерделеу барысында сот практикасына Қазақстан заңнамасының қайнар көзі ретінде және жоғарғы сот органының құқықшығармашылық функциясы туралы бірыңғай пікірлер болмағаны белгілі болды, сәйкесінше құқықтық жүйені тану проблемасы сақталып отыр. Сот практикасының қайнар көзі ретінде және соттық құқықшығармашылық жөнінде екі көзқарас қалыптасқан. Бір жағы соттық құқықшығармашылық пен сот практикасын құқықтың қайнар көзі ретінде таниды, екінші жағы сот тәжірибесін заңның қайнар көзі ретінде санамайды, өйткені сот органдарында заң шығару функциясы жоқ, олардың негізгі міндеті заңды қолдану және оны шығару емес.

Заңнамамен бекітілген құқықшығармашылық функциясы болмаса да, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты бұл функцияны іс жүзінде орындайды. Бұл жұмыс адамдар мен азаматтардың, заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарына ешқандай жолмен қысым жасамайды, есесіне, нормативтік құқықтық актінің олқылықтарын, кемшіліктерін, нормативтік құқықтық актіні Қазақстан Республикасының Конституциясына қайшы келген жағдайларында олардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғайды. Соттық құқықшығармашылық жоғары сот органының негізгі жұмысы емес. Бұл заң шығару сияқты тұрақты емес, бірақ сот өз функцияларын орындау барысында заңда, конституциялық емес заңда немесе оны түсіндіруді талап ететін нормативтік құқықтық актінің кемшіліктеріне тап болған кезде қолданылады.

Мұндай жағдайларда дауларды шешу үшін сот дауды шешіп қана қоймай, сонымен бірге қоғамдық қатынастардың негізгі реттеушісі бола алатын сот нормасын қалыптастырады. Мұндай жағдайларда сот шешімдерін қабылдау тетігі құқықтық жүйенің ең қажетті және ажырамас элементі түрінде қолданылады. Сот нормаларын жасау - бұл жоғарғы сот органдарының құқықтық реттеудің белгілі бір нормаларын әзірлеуі, осы нәтижелерді сот актісіне біріктірумен жұмыс процесінде нормаларды түсіндіру.

XX-XXI ғасырлар тоғысында Ресей Федерациясындағы қоғамдық-саяси өмірдегі елеулі өзгерістерге байланысты заңгерлер юриспруденцияның негізгі теориялық және қолданбалы мәселелерінің біріне - соттық құқықшығармашылыққа бет бұруда. Соттық құқықшығармашылық ресейлік құқықтың қайнар көзі ретінде ресми мойындаудың жоқтығына қарамастан, көптеген ғалымдар оның жоғарғы соттар деңгейінде болғандығын қолдайды [1, 69].

Сотта заң шығарушы өкілеттіктердің болуы ғылыми әлемде қолдауға ие, себебі заң шығару процесі әрдайым мінсіз емес және көбінесе өзекті әлеуметтік-экономикалық мәселелерге уақытылы дер кезінде әрекет ете алмайды, сондықтан, соттың белсенді рөлі қажет ететін кемшіліктерді жаңа нормаларды шығару жолымен жоюы тиіс.

Әрине, белгілі бір соттың кейбір шешімдері басқа соттар үшін де, оларды қалыптастырған сот үшін де міндетті нормалар тудырмайды. Дегенмен, кейбір құқықтық жүйелерде жоғары деңгейдегі сот органдарының шешімдерін сот прецедентіне айналдыратын механизм бар, яғни, заңнан кем емес сақталуға тиісті нақты ережелер. Сот прецеденті барлық құқықтық жүйелерде әр түрлі мәнге ие [2,168].

Бүгінгі таңда әлемде мемлекеттерді ұлттық нормативтік-құқықтық базаны қалыптастыру процесінде белгілі бір құқық көздерінің құқықтық жүйелеріндегі үстемдікке сәйкес және оған байланысты бүкіл құқықтық жүйені әдеттегі бөлу болып табылады.

Құқықтың негізгі көзі болып табылатын елдердің құқықтық жүйелері, әдетте, англо-саксондық құқық жүйесіне қатысты сот актілері. Құқықтың қайнар көзі түріндегі сот прецеденті алдымен Англияның құқықтық жүйесінде Англияның жалпы құқығының тарихи дамуының нәтижесінде пайда болды. Прецедент доктринасы өзінің қазіргі түрінде, тек XIX ғасырдың ортасында ғана дамыды. Осы кезеңде құқықтық реттеудің жаңа принциптері тұжырымдалды және енгізілді. Англияның қолданыстағы прецеденттік құқықты XIX ғасырдың аяғында жатқызуға болады [3, 246].

Сот шешімдеріндегі құқықтың қайнар көзі - осындай дауларды айқындау және реттеу ережесін тудыратын тұжырымдалған құқықтық ереже. Бұл құқықтық ереже даулардағы сот шешімдерінің органикалық, ажырамас бөлігі болып табылады. Істі зерттейтін соттың негізгі ережесі сол істің бұрын зерттеу нысаны болғандығын анықтайды. Егер жауап иә болса, сот қазіргі уақытта қабылданған шешімді басшылыққа алады.

Англиядағы прецеденттің ережесі мен иерархиясы дәстүрлі түрде қатаң сақталады. Соттар бұрын қабылданған тәжірибеден кете алмайды, бұл өз кезегінде құқықтық реттеудің тұрақтылығы мен тұрақты болуына ықпал етеді. Ескі прецеденттер бойынша қабылданатын шешімдердің құқықтық шындықтың қазіргі өзгеріп отырған жағдайларына бейімделуіне сот белгілі бір жағдайда оны қолдану кезінде прецедентті және түсіндіруді таңдаудағы сот шешімі арқылы қол жеткізеді [4,113] дейді.

Бұл жағдайда нормативтік және сот актілерінің арақатынасы өте ерекше. Заңды қолданудағы нормативтік құқықтық акт артта қалатыны анық, өйткені оған сот түсіндіру қажет, бұл прецедент болады. Тиісінше, әдеттегідей прецедент болып табылатын және сот шешімдерінен реттеуді алатын ағылшын құқықтық жүйесінде сот прецеденті құқық көздері жүйесінде басты орын алады.

АҚШ-та отарлау құқығының үлгісімен құқықтық жүйесі дамыды, сот практикасы мен сот прецедент институттары басқаша орын алады және басқа қалыптасу принципін жүзеге асырады. Бұл жерде сот прецеденті мен заңнамалық актісі бірдей прогрессивті даму процесі бар американдық заңның дуализмін бөліп көрсету қажет. АҚШ-тың құқықтық жүйесінде жалпыға бірдей құрылым бар. Құрылымдық айырмашылықтардың едәуір саны олардың бір заңнамалық шеңбердегі мүлдем басқа жүйелер екенін көрсетеді [5, с. 44].

Сот прецеденті әр жеке штаттың аумағында туындайды және әрекет етеді. Бұл бір штаттың соты қабылдаған шешімдер әрдайым басқа штаттың сотында прецедент бола бермейтіндігін көрсетеді. Федералды деңгейде сот практикасының біртектілігіне қатысты маңызды тенденциялар бар, бірақ бұл әрдайым жүзеге аса бермейді. Сот құқығының бірыңғай жүйесін енгізу өлшемін конституциялық ережелер деп атауға болады. Тиісінше, Америка Құрама Штаттарындағы сот прецеденті тек алдыңғы сот шешімдеріне ғана емес, сонымен бірге статуттық құқыққа бағытталған, ең жоғары тұратын конституция [6, 37].

АҚШ Жоғарғы Сотының жұмысы ең алдымен конституциялық ережелер мен ережелерді түсіндіруге бағытталған. Штаттардың ең жоғарғы соттары мен Америка Құрама Штаттарының Жоғарғы Соты ешқашан өздерінің прецеденттерімен байланыс орнатқан емес. Бұл американдық прецеденттің қалыптасу процесі оған құқықтық жағдайлардың өзгеруіне неғұрлым дәл және дұрыс жауап беруге және нақтылы орын мен уақытқа байланысты оны тиісті қолдануға түзетуге көмектеседі.

Романо-герман құқығының ең классикалық және типтік өкілдері ретінде Франция мен Германиядағы, сонымен қатар Скандинавия елдеріндегі құқықтық жүйелерді атауға болады. Олар көптеген позициялар бойынша ұқсас. Романо-герман қоғамы елдерінің құқық көздері жүйесіндегі сот прецеденті маңызды орын алмайды, бірақ бұл елдердің құқық көздері жүйесінің құрылымы тұрғысынан бұл елдер бізге барынша жақын екендігіне сүйене отырып, осы құқықтық қайнар көздер жүйесіндегі сот көздерінің ережелеріне талдау жасалады [7, 81].

Сот актісін құқықтың қайнар көзі ретінде айтуға болады, егер қандай-да бір заңды мәселе бір-біріне ұқсас жағдайларда біржақты расталмаса және мұндай шешім жоғары соттың беделі мен маңыздылығымен расталса. Бұл жағдайда сот құқығының қайнар көздері жүйесінде маңызды орын Конституциялық Сот қабылдаған шешімдерге бөлінеді (мысалы, Германияда, заңды күшке және құқықтық иерархияға сәйкес, оның шешімдерін федералдық заңдарға теңестіруге болады). Германия Конституциялық Сотының заңдарды түсіндіру туралы шешімдері осы тәртіпті қабылдау барысында барлық құқық қорғау органдары мен заң шығарушы үшін міндетті болып табылады. Бұл шешімдер жоғары салмақты және ерекше сипаттамаларға ие: барлығы үшін міндетті, жариялылық, сенімділік [8,190].

Францияда Конституциялық Кеңес тек алдын-ала нормативтік бақылауды жүзеге асырады, оған заң жобаларын тексеру кіреді. Өз кезегінде, заңнаманы тексеру оның міндетіне кірмейді, бұл француз заңнамасында сот билігінің мұндай актілері жоқ деп болжайды.

Сондай-ақ, Скандинавия елдерінде сот практикасы құқықтың маңызды қайнар көзі болып саналатынын атап өткен жөн. Скандинавия елдеріндегі сот жүйелері конституциялық түрде қолданылады. Соттарға заң шығарушылар да құқылы, алайда, мұндай жұмыста соттар тәуелсіз, нәтижесінде олар белгілі бір істерді заң негізінде шешеді, сот практикасын қолдану арқылы түсіндіріледі, толықтырылады және түзетіледі.

Кейбір зерттеушілер Швед соттары «... заңды түсіндірудің арқасында жаңа нормалар жасайды» деген пікірде [9, 84]. Швецияның құқықтық доктринасы сот шешімдерінің орындалуы заңды деп санайтындығына қарамастан, белгілі бір дауларды қарастыратын соттардың өздері көбінесе жоғары соттардың бұрын қабылданған шешімдерінің жолымен жүреді және сот практикасын өзгертпейді.

Көптеген зерттеушілер Швециядағы құқықтық жүйе белгілі бір дәрежеде прецеденттік ережені енгізуге бейім деп санайды [10, 52]. Скандинавия сот тәжірибесінің бір ерекшелігі оның еуропалық құқықтық кеңістікте үйлесуі мен бірігуі болып табылады.

Латын Америкасы елдерінің құқықтық жүйесі сөзсіз өзінің романо-германдық құқық жүйесіне ұқсас, өйткені ол өзінің әсерін өздерінің отарлық өткеніне сүйене отырып сезінді. Тарихи дамуында француздарға ұқсас испан және португал құқықтық жүйесі Американы жаулап алу кезінде осы мемлекеттердің қолына өтті. Тиісінше, азат етілгеннен кейін тәуелсіз Латын Америкасы мемлекеттеріне бірыңғай ұлттық құқықтық актілерді әзірлеу қажеттілігі туындаған кезде, француз құқығы олар үшін үлгі болды. Сот прецеденті Американың заңында да, Латын Америкасының көптеген елдерінде де мұндай даму болған жоқ. Осыған қарамастан, сот актілері көбінесе заңнама нормаларына қарсы салмаққа айналады [11, 142].

Батыс құқықтық жүйелеріндегі сот прецедентінің мәртебесі мен дамуын талдау, біздің пікірімізше, сот шешімдері арқылы қоғамдық қатынастарды уақыт пен кеңістікті реттеуде неғұрлым толық және теңдестірілген, икемді және бейімделген жалпы үрдістер мен ұмтылыстарды куәландырады.

Бұл әлемдік қоғамдастықтың экономикалық және әлеуметтік дамуының қазіргі кезеңінде сөзсіз маңызы бар, дұрыс мінез-құлық туралы идеялардың нақты негізін құрайтын құқық қайнар көзі ретінде сот актісі. Әр түрлі ұлттық құқықтық жүйелерде реттеуді, оның ішінде сот жүйесін біріздендіруге оң үрдіс байқалады.

Қазіргі уақытта Ресей Федерациясының құқықтық жүйесі көбінесе жоғары соттардың қызметімен байланысты сот актілерінің кейбір нысандарын қамтиды [12, 73]. Алайда, отандық құқықтық жүйеде толыққанды сот прецедентінің барын айту әлі ерте. Сонымен қатар, Ресей Федерациясының құқықтық жүйесі қазір прецеденттік құқық идеясын толық қабылдауға дайын емес деп сенімді түрде айта аламыз.

Англо-саксондық құқықтың қағидалары мен элементтерін Қазақстанның және ТМД-ның басқа елдерінің құқықтық жүйесіне енгізу талпыныстары бірнеше рет жасалды [13]. ТМД елдерінің барлығында нормативтік қаулылар нұсқаулар, түсініктер және қағидаттар түрінде (атауымен) қабылданады, ал ТМД елдерінің жоғарғы соттарының түсіндірмелерінде сот практикасының жалпылама тұжырымдары бар. Алайда, бүгінде ТМД елдерінде сот істерін қабылдауға деген көзқарас бірмәнді емес. Бүгінгі таңда тек Армения Республикасы сот прецеденті институтын ресми түрде бекітті. Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот пен Армения кассациялық сотының шешімдері Арменияда ғы іс жүргізу құқығының қайнар көзі ретінде қарастырылады.

Қазіргі жаһандану мен интеграция жағдайында романо-герман елдерінде сот прецедентінің рөлін арттыру тенденциясы байқалады. Мұндай үрдістің мысалы ретінде романо-герман құқығының мемлекеттерінің бірі бола отырып, сот прецедентіне деген көзқарасты өзгертуде, сот прецедентін құқықтың қайнар көзі ретінде ресми мойындаған Арменияны айтуға болады. Бұл сот прецедентінің ресми өмір сүруі романо-германдық заңды отбасына дәстүрлі түрде енетін елдерде мүмкін деп дәлелдеуге негіз береді. Алайда, Арменияның құқықтық жүйесіндегі сот прецеденті жалпы құқық елдеріндегі сияқты бірдей мағынаға ие бола алмайтындығын ескеру қажет. Арменияның сот практикасында сот прецедентін қолдану сот актілерінің дұрыстығының сапасын арттыруға, ұқсас азаматтық істерде заңды біркелкі қолданудың тиімділігіне, сот актілерінің болжамдылығын қамтамасыз етуге және құқықтық сенімділікті арттыруға бағытталған болатын [14].

Сот реформасының нәтижесінде 2007 жылдан кейін елде сот билігінің рөлі арта түсті, бұл құқықтың қайнар көзін түсінудегі өзгерістерге әкеліп соқты, бұл армян құқығының қайнар көзін кеңірек түсінуге ықпал етті. Атап айтқанда, Армения құқығының қайнар көзі тұжырымдамасына сот нормаларын жасау нәтижелерін, атап айтқанда, сот прецедентін енгізу қажет болды.

Сот прецеденті 2007 жылғы 17 ақпанда Армения Республикасының жаңа Сот кодексі қабылданғаннан кейін енгізілді және осы Кодекстің 15-бабында бекітілген.

Осы баптың үшінші тармағында, атап айтқанда, «...әркімнің өз ісін қарау кезінде Армения Республикасы сотының заңды күшіне енген сот актісінің негіздемесін (заңның түсіндірмесін қоса алғанда) ұқсас басқа кез-келген жағдайларда алуға құқылы» делінген.

Төртінші тармақта былай делінген: «Белгілі бір нақты жағдайлары бар болған жағдайда Кассациялық Соттың немесе Еуропалық Адам Құқықтары Сотының сот актісінің негізделуі (заңның түсіндірмесін қоса алғанда), іс сотты іс жүзінде осындай нақты мән-жайлар бойынша істі қарау кезінде міндетті болып табылады, егер соңғысы болмаса, салмақты дәлелдер келтіре отырып, олардың осы нақты жағдайларға жарамсыздығын негіздейді».

Армения Республикасының Кассациялық Соты жаңа құқықтық нормаларды (классикалық формадағы сот прецеденті) тұжырымдау арқылы да, құқықтық нормаларды түсіндіру (түсіндірме прецеденті) арқылы да сот прецеденттерін жасайды, ал түсіндіру теріс (қабылдамайтын) және оң болып табылады, құқықтық норманы қолдану тәртібі мен ерекшеліктерін белгілейді.

Арменияның азаматтық процесінде сот прецеденттерін міндетті және ұсынымдық деп бөлуге болады. Арменияда ғы төменгі соттардың істерін сот шешімдері төменгі соттардың өздері үшін кеңестік сипатта болады. Жоғарғы соттардың прецеденттік шешімдері барлық соттар үшін міндетті болып табылады, тек Армения соты азаматтық іс бойынша осы нақты жағдайларға олардың сәйкес еместігін дәлелдейтін немесе дәлелдемейтін жағдайларды қоспағанда [15].

Прецеденттер азаматтық-құқықтық қатынастардың дамуында өте маңызды, ол азаматтық қатынастардың алуан түрлілігімен түсіндіріледі. Армения жағдайында республиканың Кассациялық соты негізінен азаматтық және экономикалық істерді қарайды, сондықтан іс жүргізу құқығы негізінен азаматтық-құқықтық салада қалыптасады. Мұндай жағдайларда заңнамалық акт сот практикасында туындайтын барлық нюанстарды қамтамасыз ете алмайды, ал сот жүйесі олқылықтарды толтырып, нақты істерге жалпы ережелерді бейімдей отырып, құқықшығармашылық рөл атқаруға мәжбүр болады [16].

Осылайша, қазақстандық (ресейлік) құқықтық жүйенің қазіргі даму кезеңінде азаматтық құқық сот прецедентін енгізудің, оны нормативті түрде қолданыстағы нормативтік актілердің қайнар көзі ретінде бекітудің бесігі бола алады [17]. Сонымен бірге, сот жүйесінде прецедент енгізумен байланысты сот билігінің өсіп келе жатқан рөлі ол әдеттен тыс функцияларды алады дегенді білдірмейді. Егер сот прецеденті Қазақстанда (Ресей) құқықтың қайнар көзіне айналса да, ол ешқашан заңды алмастырмайды,

заңның жетекші рөліне әсер етпейді. Қазақстандағы сот прецедентінің (орыс) жағдайының мүлде басқа мақсаты бар (Арменияда ғы сияқты) - соттық қолдану практикасын біркелкі және болжамды ету [18, 23].

Ресей дәстүрлі түрде континенталды құқық жүйесі болып саналады, бірақ, ғылыми және сараптамалық талқылау аясында прецеденттік құқығына өту немесе оның элементтерін енгізу, сондай-ақ Ресейдегі құқықтың негізгі қайнар көзі ретіндегі сот прецедентінің мәртебесі даулы мәселе болып қала береді. Жалпыға белгілі, сот прецеденті Ресей Федерациясындағы құқықтың қайнар көзі емес, бірақ практикада мұқият зерделенгеннен кейін сот шешімдері (немесе сот практикасы жиынтығы) міндетті болатын жағдайлар болады. Ресей Федерациясындағы прецеденттік құқығының дамуы қазіргі кезде тоқтатылған Жоғарғы төрелік соттың экономикалық дауларды шешумен тығыз байланысты болды. Оның функциялары іс жүзінде Ресей Федерациясы Жоғарғы Сотының экономикалық даулар жөніндегі жаңа сот алқасына жүктелді.

Ресейде Ресей Федерациясының Конституциялық Сотының Конституцияны және Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық Соттың шешімдерін жалпыға бірдей міндетті түрде түсіндіру жөніндегі шешімдері міндетті болып табылады, өйткені Ресей Федерациясы адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық конвенцияға қол қойды және сәйкесінше, Адам құқықтары жөніндегі заңның юрисдикциясына жатады.

Жалпы юрисдикция соттарында, Пленумның немесе Жоғары соттың Президиумының заң мәселелерін түсіндіру жөніндегі қаулылары іс жүзінде міндетті болып табылады және прецеденттерге ұқсас рөл атқарады, дегенмен олар сөздің тар мағынасында шешімдер емес, керісінше сот практикасын жалпылау және Жоғары соттың құқықтық жағдайын түсіндіру болып табылады. Шешімдер алдын-ала әлеуметтік қатынастардың белгісіз шеңберін реттеуге бағытталғандықтан, олардың құқықтың қайнар көзі ретіндегі мәртебесін сөздің тар мағынасындағы прецеденттерге қарағанда жоғары деп санауға болады.

Талдамалық баяндаманы дайындау барысында Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты жанындағы Халықаралық кеңестің мүшесі, Таллин аудандық сотының қылмыстық істер палатасының судьясы П.П. Гончаров Ресей Федерациясының Жоғарғы Төрелік сотының бұрынғы төрағасы А.Ивановтың ұстанымымен келісетінін атап өтті, ол үш жоғарғы соттың қызмет үлгілеріндегі айырмашылықты көрсетті. А.Ивановтың айтуынша Ресей Федерациясының Жоғарғы Соты прецеденттерді анықтауға бағытталған емес, өйткені «заңдылық» мәнін негіз ретінде белгілеп, қарастырылып жатқан істерді алу үшін сүзгіні қатайтуға тырыспады. Айтпақшы, «сүзгі» белгілі бір шешімдердің маңыздылығын, сенімділігін және сол арқылы оларды прецеденттік сипатын қамтамасыз етудің маңызды шарттарының бірі болып табылады. Мұндағы фильтр оны шығаруға рұқсат беретін жағдайларды таңдау тетігіне сілтеме жасайды [19, 3]. Сонымен бірге, «сот құқығының» сыртқы көрінісі теорияда екі элементтің біреуін білдіреді: 1) негізді бөліктері бар және төменгі соттардың тәжірибесінде кеңінен қолданыла алатын нақты шешімдер; 2) сот практикасын қорытындылайтын және бірыңғай заңды қолдануды қалыптастыруға бағытталған нормативтік қаулыларды жариялау. Көбінесе прецедент белгілі бір жағдайда шешім ретінде түсініледі. Шамасы, А.А.Иванов көп жағдайда синтез позициясын ұстанады, яғни, белгілі бір жағдайда шешімдер жоғары тұрған органнан ұқсас жағдайларда қайталанатын шешімдерді талап етпейтін және фильтрмен қорғалған жағдайда прецедент болады. Сонымен қатар, кем дегенде, прецедент Жоғарғы Соттың сот практикасын жалпылау туралы нормативтік қаулылары болады.

Осы тақырып бойынша жоғарыда аталған және басқа зерттеулер негізінде [20, 92] келесі тұжырымға келуге болады: ресми-романо-германдық құқықтың қайнар көзі ретінде танылмайтын прецедент осылай әрекет етеді. Бұл құқықтың қайнар көзін романо-германдық құқықтық отбасына жататын барлық елдердің соттары қолданатын күнделікті тәжірибе растайды.

Осылайша, бүгінде ұлттық құқықтық жүйенің өзін-өзі қамтамасыз етуі мен сәйкестігі туралы шағымдардың әділ болуы екіталай. Керісінше, объективті шындық интернационализация, жақындасу, үйлестіру және заңдылықтың құбылыстарымен көрінеді. Шынында да, заң басқа елдермен өзара байыту мен тәжірибе алмасудың арқасында әлдеқайда сәтті дамуда.

Тікелей Қазақстанның ұлттық құқықтық жүйесіне келетін болсақ, азаматтық заңнамаға енгізілетін кез келген түзетулер, ең алдымен, құқық қолдану тәжірибесінің қажеттіліктеріне бағытталуы керек. Қолданыстағы қажеттіліктер заң шығару процесінде айқын болған жағдайда, тәжірибе өз қаупі мен тәуекелі бойынша шетелдік және халықаралық құқықта бекітілген ережелер мен терминологияны қолданады. Меншік қатынастарын реттеудегі олқылықтарды жою үшін заңнамалық деңгейде Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасына тиісті ережелерді енгізу үшін мемлекеттің нақты араласуы қажет. Міне, азаматтық құқық доктринасындағы белгілі бір заңды құбылысты зерттеу дәрежесіне байланысты тағы бір маңызды жағдайды ескеру қажет. Басқаша айтқанда, шетелдік идеяларды соқыр көшіруге болмайды, оларды сыни тұрғыдан бағалау керек және өздерінің ұлттық жағдайларын ескере отырып өңдеу керек [21].

Сонымен қатар, профессор А.А. Иванов баяндамасына оралатын болсақ келесіні тұжырымдады: 1) Қазіргі Қазақстанда прецедент құқығын құрудың «сүзгілері» бар, атап айтсақ, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты тек істерді кассациялық тәртіпте қарау үшін қарайды (мамандандырылған сот алқасын қоспағанда); 2) Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты сот практикасының шешімдері мен жалпыламаларын талдау арқылы нормативтік қаулыларын қабылдап сот практикасын қорытындылау үшін ауқымды жұмыстар жүргізеді, нормативтік қаулылар Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Жаршысында жарияланады. Сондай-ақ, Қазақстан сот актілерінің ашықтығын қамтамасыз етуде айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізгенін атап өту керек, қазіргі уақытта сот істерінің мәні бойынша шешілген сот актілерінің ашық дерекқоры бар. Деректер базасы кез-келген азаматқа танысу үшін ақысыз, бірақ сұраныстардың орындалуы туралы шағымдар бар, өйткені сұраныстың тереңдігінде шектеулер бар (ең көбі 3 ай) және істердің санаттарын анықтау ерекшеліктері әрдайым айқын бола бермейді. Айта кету керек, процеске қатысушылар үшін ЖСН, пароль мен логинді енгізу кезінде істің барлық іс жүргізу құжаттарымен танысуға мүмкіндік бар.

Эстония Жоғарғы Сотының сарапшысы Маргит Вутттың және Эстония Жоғарғы Сотының сот білімі бөлімінің бастығы Танел Касктің пікірінше, бұл мықты аналитиктердің қатысуымен және олар мен судьялардың арасындағы қарым-қатынас CPA (Court Practice Analysis) - талдау және сот тәжірибесін жалпылау жобасын сәтті жүзеге асырудың шарты болып табылады [22].

Сонымен, әртүрлі құқықтық жүйелердегі сот төрелігі мен сот прецедентінің рөлін талдау бұл құқықтың қайнар көзінің тиімді жұмыс істеуі прецедент мемлекеттің құқықтық дәстүрлерінің бөлігі болып табылатын, соттар қоғамда ерекше беделді орынға ие болған елдерде ғана байқалады деп көрсетеді [23, 211].

Ал, мемлекеттік басқаруда және жалпы қоғамда жедел және түбегейлі өзгерістер болып жатқан елдердің құқықтық жүйесіне сот прецедентін құқықтың қайнар көзі ретінде енгізу негізсіз және орынсыз болып табылады. Сондықтан да, бұл мәселеге тиынақты да, байыппен қараған дұрыс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Лившиц Р.З. Современная теория права: краткий очерк. - М.: РАН. Инт. государства и права, 2014.
2. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. - М.: Междунар. отношения, 1996.
3. Малишев Б.В. Судебный прецедент в правовой системе Англии. - К.: Праксис., 2017.
4. Жидков О.А. Верховный Суд США: право и политика. - М.: Наука, 2015.
5. Потапенко С.В. Судебное нормотворчество и единство судебной практики // Российская правовая газета «ЭЖ юрист»., 2015. - №50.
6. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юрид. вузов. - М.: Юриспруденция, 2017.
7. Коростелкина О.Н. Судебная практика и судебный прецедент в системе источников российского права. Дис. … канд. юрид. наук. - М., 2015.
8. Загайнова С.К. Судебный прецедент: проблемы правоприменения. - М.: Норма, 2014.
9. Введение в шведское право. - М.: Юрид. лит.,2016.
10. Комаров А.С. Источники права Швеции // Государство и право. 2016. - №6.
11. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение. - М.: Юристъ, 2016.
12. Козюбра М. Доклад // Русский правовой журнал., 2014. - №6.
13. Сулейменов М.К. Английское право и правовая система Казахстана. Английское право и правовая система Республики Казахстан: Материалы международного круглого стола (отв.ред. С.П. Мороз, 23 октября 2018 г.). Ссылка:https://www.zakon.kz/4760217-angliyskoe-pravo-i-pravovaya-sistema.html .
14. Мкртумян А.Ю. Судебный прецедент в гражданском праве России и Армении: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. (2011). Ссылка: http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1434696 http://www.dissercat.com/content/sudebnyi-pretsedent-v-grazhdanskom-prave-rossii-i-armenii
15. Сардарян К.Г. Судебный прецедент в правовых системах постсовестких государств (Проблемы теории и практики): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Российско-Армянский Университет (2013) Ссылка: http://science.rau.am/uploads/blocks/0/7/708/files/708_6_dissertkristina.pdf
16. Судебный Кодекс Республики Армения (Реальность и перспективы развития), №3 (22) Евразийский юридический журнал. Ссылка: https://www.eurasialaw.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=554:-3-22-2010&catid=84:3-21-2010-&Itemid=187
17. Саргсян Н., Значение судебного прецедента как гражданского процессуального права, Портал das.am (2016) Ссылка: http://www.das.am/news/item/1100/itjitj-tjakt;j-
18. Муругина В.В., Прецедент как составляющая конвергенции правовых систем, Российский судья, № 10. (2014) с. 23-26.
19. Иванов А.А. Речь о прецеденте// Право. Журнал Высшей школы экономики, № 2, 2010. С. 3-11.
20. Лазарев В.В. Нормативная природа судебного прецедента// Журнал российского права, № 4 (184). 2012. С. 92-99.

21. Сарпеков Р. Конвергенция правовых систем: английское право и право Казахстана. I-м Международный юридический форум «Tashkent Law Spring» (Узбекистан, г. Ташкент, 25-26 апреля 2019 года. https://www.zakon.kz/4968182-konvergentsiya-pravovyh-sistem.html .
22. Margit Vutt, Tanel Kask Court Practice Analysis as an Innovative Tool to Improve Judges' Training// http://www.ejtn.eu/Documents/News%20articles/Court_Practice_Analysis.pdf
23. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. - Х.: Эспада, 2017.

Ауешова Б.Т.
з.ғ.к., доцент,
Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қаласы,
E-mail: baueshova@mail.ru

МҮГЕДЕКТЕРДІҢ ӨМІР СҮРУІН АРТТЫРУ МЕН ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ

Түйін. Мақалада шет мемлекетерде мүгедектерге қатысты әлеуметтік көмек тәжірибесі қарастырылған. Мүгедектерді әлеуметтік қорғаудың тирихи сатылары талданған.
Кілт сөздер: мүгедектер, конвенция, құқық, әлеуметтік көмек, адам құқықтары.
Резюме. В статье рассмотрен опыт зарубежных стран в сфере социальной помощи инвалидам. Проанализированы исторические этапы социальной защиты инвалидов.
Ключевые слова: инвалиды, конвенция, право, социальная помощь, права человека.
Summary. In the article experience of foreign countries is considered in the field of social help to the invalids. The historical stages of social defence of invalids are analysed.
Keywords: disabled, convention, law, social assistance, human rights.

Мүгедектерді әлеуметтік қорғаудың әр елде өзінің жылдар бойы қалыптасқан тарихы бар. Көптеген елдердің заңнамалары олардың өндірістік дамуы, әлеуметтік-экономикалық жағдайларына және деңгейлеріне байланысты ауытқып отырады.

Кейбір еуропалық елдерде екінші дүниежүзілік соғысқа дейін мүгедектерге қатысты заңнамалары болды, оның негізінде XX ғасырдың басындағы мүгедек-ардагерлерге немесе жағдайы жоқ азаматтарға қатысты іс-шаралар жүзеге асырылды. Кейбір елдер екінші дүниежүзілік соғыстан кейін мүгедектерді қолдау үшін нақты шараларды жүзеге асыруға кірісті, сондай-ақ оларды оңалту саласында заңдар қабылданған болатын.

XX ғасырдың 70-ші жылдардың соңына дейін мүгедектердің барлық негізгі құқықтарын арнайы қорғау шарасынсыз мойындау тұжырымдамасы басым болды. Адам құқықтары туралы халықаралық Билде адамдық қадір-қасиетін кемсітпеу және құрметтеу қағидалары мүгедектер үшін жеткілікті деп жарияланған. Мүгедектердің проблемаларын және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі тәжірибелік қызмет олардың құқықтарын қорғаудың жеке халықаралық жүйе арқылы қорғауды талап етті.

Мүгедектердің мәселелерін шешуге деген көзқарасты өзгерткен алғашқы құжат «Мүгедектерге қатысты іс-қимылдың дүниежүзілік бағдарламасы» болды. Ол қабылданғанға дейін мүгедектерге қатысты әлеуметтік саясат медициналық сипаттағы іс-шараларды, мүгедектіктің жекелеген себептерінің алдын алу жөніндегі оңалтуды және профилактиканы ғана қамтиды. Бағдарламада мүгедектердің теңдігін және қоғамдық өмірге толық қатысуын қамтамасыз ету мақсаттары мүгедектік мәселелерін шешуге тұтас көзқарасты қолдану қажеттілігін мойындаған халықаралық қоғамдастықтың мүгедектік жағдайын түсінуінің өзгергені жарияланған [1].

Дүниежүзілік бағдарламаның идеяларын дамыту шеңберінде мүгедектер үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етудің стандартты ережелері қабылданды. Стандарттық ережелердің құқықтық және моральдық негізі адам құқықтары туралы халықаралық билль, Бала құқықтары туралы конвенция, әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Конвенция, сондай-ақ мүгедектерге қатысты іс-қимылдың дүниежүзілік бағдарламасы болды.

Сонымен жоғарыда қарастырып отырған мәселе бойынша 2008 жылдың 3 мамырында мүгедектердің құқықтары туралы Конвенция бекітілді және қабылданды. Конвенцияның мақсаты 1-бапта көрсетілгендей, "мүгедектер үшін адамның барлық негізгі құқықтары мен бостандықтарын бірдей пайдалануды іске асыру, қорғау және қамтамасыз ету, сондай-ақ олардың туа біткен абыройын құрметтеуге шақыру"болып табылады. Әрбір адам өз өміріне қатысты шешім қабылдауға бірден-бір жауапты болғандықтан, Конвенция қоғамның мүгедектерді қабылдауының айтарлықтай өзгеруін атап өтеді. Осының арқасында мүгедектер өздеріне қатысы бар жоспарларды немесе саясаттарды жасауға және жүзеге асыруға толық құқық ала отырып, "құқықтарды иеленушілер" және "заң субъектілері" болады. Конвенция материалдық игіліктердің қол жетімділігінен мүгедектердің қоғамдық өмірге қатысуына, денсаулық сақтау, білім беру, жұмысқа орналасу және жеке тұлға ретінде даму ресурстарын пайдалануға кедергі келтіретін теңдік пен әлеуметтік кедергілерді анықтаудың неғұрлым кең проблемасына екпінді аударады.

Ратификациялаған конвенцияда, мүгедектерге құқықтары бар заң субъектілері ретінде заңды түрде қарауға міндетті. Бұл мемлекеттер сондай-ақ ұлттық заңнамада және келісімде белгіленген халықаралық стандарттарға сәйкес бейімдеуге міндетті.

Қазіргі уақытта әлеуметтік оңалту бірнеше аспектілерді қамтиды:

- әлеуметтік-орта бағдарлау және әлеуметтік-тұрмыстық бейімдеу.

БҰҰ мәліметтеріне сәйкес, мүгедектер санының жыл сайынғы өсімі 8 миллионнан астам адамды құрайды, күн сайын әлемде 23 мың мүгедек тіркеледі.

Мүгедектердің проблемаларын шешу мәселелері мемлекеттердің өңірлік ынтымақтастығы шеңберінде талқыланған болатыні:

1983-1992 және 1993-2002 мүгедектердің Азиялық-Тынық мұхиты онжылдықтары;

2000-2009 – мүгедектердің африкалық онжылдығы;

2003-2012-Араб елдері мүгедек-терінің онжылдығы;

2003 жыл - Еуропадағы мүгедектер жылы.

Жекелеген елдерде мүгедектердің құқықтарын қорғаудың ең кепілді құралы олардың конституциясы болып табылады. Өздерін әлеуметтік деп атайтын бірқатар мемлекеттерде мүгедектердің құқықтарын қорғау мәселелері басым болып табылады. Бұл елдерде мүгедектердің проблемаларын алғаш рет, әдетте, өз азаматтарына әлеуметтік қамқорлық көрсету саласына үлкен үлес қосқан мемлекет басшылары өзектендірді. Бұл АҚШ-та ең айқын және тиімді көрінеді [2].

1973 жылы федералды үкіметпен келісім-шарттар жасасу кезінде АҚШ мемлекеттік бағдарламаларында кемсітушілікке жол бермеуді көздейтін "оңалту туралы" Заң қабылдады.

1976 жылы АҚШ Конгресімен барлық мүгедек балаларға білім беру туралы заң қабылдады. Аталған заң мүгедектігі бар балаларға арналған мектептердің есіктерін ашып, оларға берілетін арнайы білім беруді реттейтін бірқатар қорғау шараларын енгізді.

1988 жылы АҚШ Конгресі "Тек-Акт" ретінде белгілі мүгедектігі бар адамдарға техникалық құралдар арқылы көмек көрсету туралы заңды қабылдады. Осы заңға сәйкес, физикалық шектеулер "адамның өмір сүруінің табиғи элементі" деп танылды, ол "әркімнің тәуелсіздікке, өзін-өзі билеуге, мазмұнды мансапқа немесе американдық қоғамның жалпы экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени және білім беру" өміріне толық қатысуға құқығын ешбір түрде жоққа шығармады.

Аталған нормативтік-құқықтық актілер қабылданғаннан кейін мүгедектердің өздерінің кемсітушілікке қарсы қозғалысы басталды. Бұған мүгедектер тарапын қабылдаған және жаңа заңдардың нормалары орындалмаған жағдайда қатаң санкциялар салған соттар үлкен рөл атқарды. Американың барлық Штаттары бойынша құрылысшы-мердігерлердің арнайы құрылған бригадалары мүгедектер үшін американдық қалалардың қолжетімділігін жақсарта отырып, съездер мен пандустар жасай бастады. Кейінірек мүгедектердің өмір сүру жағдайын айтарлықтай жақсартатын, мүгедектіктің қандай да бір түрі бар адамдарға тең құқықтар мен тең мүмкіндіктер беретін заңдар қабылданды (мысалы, 1997 жылғы "дамуында және денсаулығында ауытқулары бар тұлғалардың білімі туралы" Заң).

АҚШ Конгресінің 2003 жылдың 16 желтоқсаны федералдық үкіметпен еңбек келісім-шарттарын жасасу кезінде, сондай-ақ олар жұмыс істейтін фирмалардың артықшылықтары ескерілген заңды қабылдады. 1990 жылы "мүгедек - американдықтар туралы" заң қабылданғаннан кейін әлеуметтік саясаттың инновациялық моделі немесе азаматтық құқықтарды іске асыру моделі-мүгедектерге қатысты жүргізілетін әлеуметтік саясаттың кемсітушілікке қарсы тұжырымдамасы даму алды.

Бүгінгі таңда АҚШ-та мүгедектердің құқықтарын қорғайтын базалық нормативтік-құқықтық акт мүгедектерді еңбек қатынастарында, мемлекеттік билік органдарында, қоғамдық пайдалану орындарында, сауда, көлікте, жергілікті жерлерде кемсітуге тыйым салатын "мүгедек-американдықтар туралы" заң болып табылады. Заң барлық деңгейдегі билік органдарына мүгедектер үшін "әр түрлі қызмет түрлерінен, бағдарламалар мен қызметтерден артықшылық алуға тең қол жеткізуді" қамтамасыз етуді ұйғарады. Бұл мемлекеттік білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қызмет жүйелерін пайдалануды, соттарда, сайлау учаскелерінде және қалалық жиналыстарда болуын қамтиды. Заң "мүгедектерге қатысты кемсітушілікке жол бермеу үшін саясатқа, практикаға және рәсімдерге ақылға қонымды өзгерістер енгізуге" міндеттейді. Бұдан басқа, тиісті мемлекеттік қызметтер мен құрылыс компаниялары мүгедектер арбасын пайдаланатын адамдарға қол жетімділікті жеңілдету үшін жаңа ғимараттар мен құрылыстарды салу және қолда бар ғимараттарды қайта жаңарту кезінде мүгедектердің ерекшеліктерін ескеруі тиіс. Қоғамдық көлік әкімшілігі өз қызметтерін көрсету кезінде мүгедектерді кемсітуге жол бермеуі тиіс.

"Мүгедектерді жұмысқа орналастыру туралы" жеке заң жұмысқа орналастыру мәселелерін реттейді және жұмысқа қабылдау, қызмет бабында жоғарылату, кәсіптік оқыту, еңбек ақы төлеу кезінде мүгедектерді кемсітуге тыйым салады [3].

АҚШ-та есту немесе көру қабілеті нашар, немесе ағылшын тілін білмегендіктен теледидар және радио қол жеткізе алмайтын 85 миллион адам бар. "WGBH" ұлттық орталығы жанындағы қол жетімді БАҚ үшін соқырлар ұлттық Федерациясымен ынтымақтастықта жаңа жүйені құрды, соның арқасында АҚШ-тың ірі жалпыұлттық "USA Today" газеті әлсіз көретіндер үшін арнайы телефон желісі бойынша синтезделген дауыспен таратылады.

Бүгінгі күні "NBC", "ABC", "CBS" және "Фокс" сияқты Американың төрт маңызды коммерциялық телеарнасы праймтаймда жүретін өзінің барлық бағдарламаларын, сондай-ақ барлық балалар бағдарламаларын, аптасына 60 сағатқа дейін жаңалықтар шығарылымдарын титрмен қамтамасыз етеді. Титрмен көптеген берілістер мен ірі кәбілдік арналарды қамтамасыз етеді. Үйде қолдануға арналған 10 мыңнан астам бейнекассеталар титрмен жабдықталған, ал іс жүзінде барлық жаңа бейнелер нашар еститін адамдарға арналған нұсқамен шығарылады. Жыл сайын 500-ден астам музыкалық бейне және 7 мың 250 жарнамалық ролик титрмен сүйемелденеді. Ал 1990 жылдан бастап "WGBH" білім беру қоры жанында Қоғамдық теледидар бағдарламаларын, бейнекассеталарды және басқа да көрермендік бұқаралық ақпарат құралдарын әлсіз адамдар үшін қолжетімді ететін "сипаттамалық бейнеқызметі" (ДВС) жұмыс істей бастады.

Германияда 1981 жылдан бастап екінші Герман теледидарында ең алдымен саңырау және нашар еститін адамдарға арналған маңызды оқиғаларды шолумен "Осы аптада" жаңалықтар хабарын трансляциялау жүріп жатыр. Кәдімгі хабарлар сияқты диктор оқиды, бірақ экранның сол жағында сурдоаудармамен тұрақты кірістіру бар.

Әлеуметтік қоғамның және құқықтық мемлекеттің дамуының көрсеткіші болып сонымен қатар: көру қабілеті нашар адамдарға – интернет беттерінің жарықтығы кемдігі, есту қабілеті нашар адамдарға – банкомат қызметтерінің, танымал фильмдер мен бағдарламаларды дауыстау.

Канаданың мүгедектерді жұмысқа орналастыру бойынша жұмыс тәжірибесі зерттеу үшін пайдалы. "Жастарды жұмысқа орналастыру Стратегиясы" арнайы бағдарламасы аясында жастардың арнайы немесе жоғары білім алуы, жұмысқа орналастыру, жас мүгедектерді жұмысқа орналастыратын жұмыс берушілер үшін жеңілдіктер, мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін қажетті жабдықтардың құнын өтеу бойынша бірқатар шаралар қарастырылған. Студенттік қарыздар бағдарламасы мүгедек студенттер үшін қаржылық жеңілдіктер ұсынады.

Дамыған елдердерде мүгедектердің құқықтарын бекіту механизмдері әртүрлі: Канадада теңдік пен мүгедектерді кемсітпеушілікке тыйым салу принципі елдің Конституциясында бар; Германияда – әлеуметтік заңнама кодексінің арнайы бөлімінде бар, онымен қоса, «Мүгедектер туралы», «Оңалту жөніндегі шаралардың біркелкілігі туралы», «мүгедектерге қоғамдық көлікті пайдалануға жәрдемдесу туралы», «мүгедектер арасындағы жұмыссыздыққа қарсы күрес туралы» заңдарда қамтылған; Ұлыбританияда – «Мүгедектерді кемсітпеушілік туралы», «Мемлекеттік көмек туралы», «Мүгедектер туралы», «Өмір бойы мүгедектерге және жұмыс жасайтын мүгедектерге арналған жәрдемақылар туралы», «Әлеуметтік қамтамасыз ету туралы» арнайы заңдарда; Венгрияда – «Мүгедектердің құқықтары және олардың тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету туралы» заңда қарастырылған [4].

Германиядағы мемлекеттік және жеке ұйымдардың мүгедектерге қатысты саясатын интеграция және реабилитация, яғни оңалту сияқты ұғымдар анықтайды. Германия әлеуметтік оңалтудың (реабилитация) барлығын қамтитын сараланған жүйесін қамтиды. Әлеуметтік көмек көрсету арқылы оны алушы адамдар қауымдастығына қайта қосылады және одан толық тәуелсіздік алады. Көмек алушы адамдар қоғамына қайта қосылу процесінде өзі белсенділік танытуы қажет, сонымен қатар, әлеуметтік көмектің тетіктері көмекке қажет адамдарға көмек көрсетудің басқа мүмкіндіктері жоқ болғанда ғана қосылады.

Барлық көмек көрсетудің түрлері екі үлкен топқа бөлінеді: ең төменгі өмірлік деңгейді қолдауға арналға әлеуметтік көмек және шипажайлық-курорттық емдеуді жатқызуға болатын арнайы өмірлік жағдайлардағы көмек. Көмек көрсетудің екі түрі де әлеуметтік жергілікті қызметтері арқылы жүзеге асырылады.

Заңда қарастырылған әлеуметтік көмектен тыс, көптеген қалалар мен қауымдарда мүгедектердің қоғамның әлеуметтік және мәдени өміріне араласуға қосымша мүмкіндіктер (музей, концерт, бассейн және басқа да көмек беру топтарына билеттер не жол жүру билетіне жеңілдіктер беретін тегін абонементтер) жасалған.

TUI (Touristik Union International) – Германиядағы ең үлкен туристтік концерн. Ол өзінің қарапайым каталогіне қосымша «Мүгедектер және ілесіп жүретін адамдарға арналған ақпарат» жаппай анықтамалық басылым шығарылады. Одан жолсеріктер мен ақпараттық жүйеде саңырау және соқырлардың қажеттіліктері қарастырылған қандай демалу орны бар, лилипуттарға арналған дөңгелектерді жалға не саяжайға қайдан сатып алуға болады, қай жерде диализ орталықтары бар демалу орындары бар, қонақүйлерде қандай баспалдақтар және т.с.с ақпараттарды табуға болады.

1995 жылдың 1 қаңтарынан бастап Германияда әреуметтік сақтандыру бойынша жәрдемақы енгізілді. Сонымен қатар күтім жөніндегі қызметтер мен мекемелердің қуатты желісі құрыла бастады, оларға осы өсіп келе жатқан білікті қанағаттандыру міндеті қойылды, ол сол жылдың 1 сәуірінен бастап Германияда үйде күтім жасау бойынша төлемдер жүргізе бастады.

Германияда әлеуметтік қызмет көрсетумен қатар уақытша күтімді жақсартуы тиіс, әсіресе, науқасқа күтім жасау бойынша арнайы қызметтерді жақсарту қажет болған әлеуметтік көмек станциясының ескі жерлерінде 1970-і жж. пайда болған әлеуметтік көмектің қызықты түрі болып табылады. Әлеуметтік көмектің бұл түрі үлкен сұранысқа ие және халықтың әлеуметтік проблемаларына жедел ден қою құралы болып табылады.

Барлық мемлекеттік шараларды бірқатар жеке қайырымдылық ұйымдары қолдайды.

Германия Конституциясында (1994 ж.) былай делінген: «өзінің мүгедектігіне байланысты ешкім кемсітушілікке ұшырамауы тиіс». Дәл осы мақала мемлекет үшін толыққанды мүгедектерді қоғамға кіріктіруді қамтамасыз етудің негізі болды.

Оңалту бойынша қызметтер барлық мүгедектерге, сондай-ақ мүгедектік қаупі бар адамдарға көрсетіледі, бұл ретте мертігудің пайда болу себебі ешқандай рөл атқармайды. Әскери әрекеттердің нәтижесінде зардап шеккендерге де, көлік апаттарында зардап шеккендерге де немесе өндірістік жарақат алғандарға да көмек көрсету қажет, себебі жарақат алу оларды еңбек өмірінен және өз кәсіптерімен айналысу мүмкіндігінен үзген. Бұл бала кезінен мүгедектерге де қатысты.

Мүгедектер үшін келесідей оңалту шаралары жүзеге асырылады:

- Медициналық оңалту.
- Кәсіби қызметке қажетті көмек.

Мүгедектерді кәсіптік даярлау арнайы кәсіптік оңалту мекемелері – жас мүгедектерді бастапқы даярлауға арналған орталықтарда және қажетті мамандандырылған (медициналық, педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік) қызметтері бар ересек мүгедектерді кәсіптік оңалту және қайта даярлау орталықтарында жүзеге асырылады. Мүгедектің осындай салааралық оңалту орталықтарында болуына арналған барлық шығындарды (баспанада тұру мен тамақтану ақысын қоса алғанда) тиісті сақтандыру ұйымдары көтереді. Федералдық үкімет осы орталықтарға білім беру бағдарламаларын еңбек нарығының өсіп келе жатқан талаптарына және оңалтушылардың бейімділігі мен қабілеттерін ескере отырып, жаңа технологияларға бейімдеуде қолдау көрсетеді [5].

Бұл орталықтардан басқа, медициналық оңалту барысында белгілі бір (мысалы неврологиялық) аурулармен ауыратын пациенттер мамандыққа алғашқы қадамдар жасайтын медициналық-кәсіптік оңалту мекемелердің ерекше маңызы бар.

- Мектеп және қоғамдық бейімделуге көмек көрсету, оның мақсаты – мүгедектерді қолда бар дисфункцияға мүлдем қабілетсіз ортада өмір сүруге үйрету. Сондықтан білім беру жеке және әлеуметтік ортада интеграцияға бағытталған көмек көрсетілуі тиіс.
- Мүгедектер мен мүгедектік қауіп төндіретін адамдарды әлеуметтік-еңбек оңалту үшін қажетті төлемдер мен басқа да көмек түрлерін көрсететін қаржылық көмек.
- Ересек мүгедектерді қайта даярлау немесе біліктілігін арттыру үшін тұрақты еріп жүруді қажет ететін адамдардың мамандығын оқытуға арналған мекемелер, мүгедектерге арналған шеберханалар.

Мүгедектер өздеріне пайдалы кез келген ақпаратты, сондай-ақ медициналық, кәсіптік және өзге де қосымша оңалту жүргізу мүмкіндіктері туралы құзыретті, уақытылы және кең ауқымды кеңес алуға құқылы. Ол үшін жұмыс тәртібі 1977 жылы қабылданған осындай қызмет түрлерін ұсыну туралы жалпы келісіммен анықталған арнайы анықтамалық-консультациялық қызметтер бар. Бұдан басқа, мүгедектерге дербес көмек көрсету шеңберінде дәрігерлер мен ауруханалар, денсаулық сақтау бөлімдері мен әлеуметтік қамсыздандыру бөлімдері ерекше тәртіппен консультациялар беруге міндетті.

Заңды түрде мүгедектер жұмыстан босату қаупінен неғұрлым сенімді қорғалған. Германияда мүгедектердің құқықтарын кепілдік беретін және 30 жасқа толғанға дейін мүгедектерді жұмыстан босатуға тыйым салатын үш маңызды заң қабылданды:

1. «Жұмысқа мүгедектердің құқықтарының теңдігі туралы». Оның қолдануының арқасында мүгедектер арасында 25%-ға төмендеді.

2. Іске асырылуы бірінші кезекте көмекті қажет ететін мүгедектердің және әлеуметтік көмек үшін әлеуетті клиенттер болып табылатын тұлғалардың мемлекеттік каталогын құруға алып келді.

3. «Мүгедектердің елдің басқа азаматтарымен құқықтарының теңделуі туралы». Ол мүгедектерге емделуге, оқуға, тұрғын үй сақтауға көмектесетін көптеген сақтандырулар ұсынды, сонымен қатар оларға квота орнатты.

Швеция, АҚШ, Норвегия, Финляндия, Ұлыбритания, Канада және Германияда алдын ала араласу бағдарламасы дамыған, ондағы басты мақсат – көмекке зәру баланы мүмкіндігінше ертерек анықтап, оған көмек көрсету.

Көптеген елдерде мүгедектердің тек қана жұмысқа орналасу мәселесін реттеуге бағытталған арнайы заңнамалық актілер бар, олар осы саладағы мүмкіндіктер мен тең құқықтарды қамтамасыз ету. Осындай заңдардың негізгі мақсаты мүмкіндігі шектеулі адамдарды оңалту, оларды қоғамға кіріктіру және де тиімді жұмысқа қажетті жағдайлар жасауды қамтамасыз ету болып табылады.

Көптеген елдердің ішінде мүгедектерге қатысты тікелей не жанама кемсітушілікке жұмыс орны мен қызметкерлерді таңдап алудан бастап, қызметінен босату процедурасына дейін тыйым салатын заңдар бар. Бірқатар елдерде мүгедек адамдар өзіне қатысты кемсітушілікпен ұшырасқанда, келтірілген моральды шығынды және жіберіп алынған экономикалық пайданы өндіріп алу туралы талап ету мүмкіндігі бар. Ал кей елдерде мұндай сұрақтар тек сот тәртібінде ғана емес, сонымен қатар арнайы құрылған комиссиялар арқылы да шешіледі.

Айта кетерлік жайт, мүгедектерге арналған жұмыс орындарын квота беру тәжірибесін өз елімізде іске қосу басқа елдерде де жүріп жатыр. Мәселен, Германия, Франция және Венгрияда квоталандыру туралы заңның астына 20-дан астам қызметкерлері бар кәсіпорындарға түседі, Австрия мен Польшада – кемінде 25 қызметкер. Испанияда қызметкерлердің ең аз дегендегі саны – 50. Германияда мүгедек адамдарға арналған квота 5%, Францияда - 6%-ды құрайды. Люксембургте квота 2%-дан 5% аралығында меншік нысанына және қызметкерлер санына байланысты ауытқып тұрады. Испания және Ирландияда квота 3 %, ал Жапонияда 1,6%-дан бастап 2%-ға дейінгі аралықты құрайды [4].

Мүгедектерге қатысты мемлекеттік саясаттың мақсаты:

Біріншіден, олардың экономикалық және әлеуметтік қоғам өміріне барынша араласуын және еңбек нарығына қатысуы мен жұмысқа орналасуына ынталандыру ерекшеліктерін қамтамасыз ету, екіншіден, мүгедек адамдар өзінің мүгедектігі себебінен жақсы өмір сүру мүмкіндігінен айырылмас үшін кепіл берілетін кірісті қамтамасыз ету.

Көптеген дамыған елдердің тәжірибесінде бар саясаттың негізгі міндеті, осы бір бірімен үйлеспейтін міндеттерді біріктіру. Ақшалай жәрдемақылар мүгедектің қоғамға қатысуына әрдайым жәрдемдеспейтіндіктен, оны үнемі белсенді жұмыс іздеуге ынталандырмайды, онда көптеген елдердің заңнамасында ақшалай төлемдерден басқа адамның экономикалық және әлеуметтік өмірге қатысуына кепілдік беретін шаралар көзделеді.

Шетел тәжірибесінде мүгедектердің еңбегін пайдаланатын кәсіпорындарға мемлекеттік субсидиялар қолданылады. Субсидиялар, әдетте, мүгедектігі бар адам осындай лауазымдағы мүгедектігі жоқ жұмыскер сияқты бірдей жалақыны кепілді алған және ұзақ мерзімді еңбек шарты болған кезде ғана беріледі. Кейбір елдерде жұмыс берушілер әлеуметтік сақтандыру қорларына жарналар бойынша жеңілдіктер алады.

Мүгедектігі бар адамдар кәсіпорындарда іске асырылатын түрлі тренингтер мен кәсіптік оқыту бағдарламаларына қатысу кезінде басымдыққа ие. Сондай-ақ мүгедектігі бар адамдар кәсіптік оқытудың мемлекеттік бағдарламаларына қатыса алады, қажетсіз белгілі бір минималды мерзім ішінде жұмыссыз мәртебесіне ие бола алады. Сондай ақ мүгедектердің еңбегін қолданатын мамандандырылған кәсіпорындар бар. Алайда мұндай кәсіпорындар мүгедектігі бар адам үшін қолайлы жұмыс орны ретінде емес, жұмысқа орналастырудың «қосалқы нұсқасы» ретінде бағаланады. Сондай-ақ мұндай кәсіпорындар қалыпты кәсіпорында қажетті еңбек жағдайларын жасау физикалық мүмкін емес немесе өте қиын болатын елеулі бұзушылықтары бар адамдардың еңбегін пайдаланады.

Мүгедектердің құқықтарын қорғаудың жаңа тетіктері Азия және Тынық мұхит өңірі елдерінің заңнамасында әзірленді. Осы аймақтың көптеген мемлекеттері мүгедектердің толық қатысуы мен теңдігі принциптерін жариялайтын, қоғамның беймәлім жіктерінің пайдасына оң кемсітуді шешетін конституциялық ережелерді қамтиды. Мүгедектерді оңалту және жұмыспен қамту бойынша арнайы қор құру қарастырылған. Мүгедектердің қоршаған ортаға қол жеткізуін қамтамасыз ету үшін мәжбүрлеу шаралары енгізілуде.

Мүмкіндігі шектеулі адамдардың тәуелсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған Жапония мүгедектері туралы іргелі заң ерекше қызығушылық тудырады. Сонымен қатар, заңда мүгедектермен және мүгедектіктің алдын алу жөніндегі жұмыс жан-жақты жоспарын қабылдау туралы қарастырылуда.

Осылайша, мүгедектердің қоғамға кірігуі туралы қамқорлық, бүкіл әлемде, әдетте, мемлекет басшылары тарапынан жүргізілетін қамқорлық тек пандустар мен съездер құрылысын ғана емес, барлық мүмкін болатын кедергілерді жою жөніндегі бірқатар іс-шараларды, сондай-ақ мүгедектерге қатысты мемлекеттік саясатты жүргізуді үйлестіретін және бақылайтын жекелеген мемлекеттік институттарды құруды қамтиды.

Мүгедектердің тіршілік әрекетінің жекелеген аспектілерін реттейтін халықаралық құқықтық құжаттардың сөзсіз жетістігі олардың мүмкіндіктері шектеулі адамдарды кемсітпеушілік қағидатын көтермелеуге бағытталғаны болып табылады.

Халықаралық құқықтық құжаттарға сәйкес қоғам өміріне пәрменді жән толы ақпарат беру процесі бірінші кезекте қоғамдық өмірдің барлық салаларына қол жетімділікті қамтамасыз етуге, шешім қабылдау процесіне мүгедектердің толыққанды және тиімді қатысуына жәрдемдесуге негізделген. Шағын елдерде осы іс-шараларды қаржылық іске асыру деинституционализация жүргізу, яғни мамандандырылған интернаттар мен стационарлық үлгідегі мекемелердің желісін жабу және тұрғлықты жері бойынша мүгедектерге қызмет көрсетуді дамыту нәтижесінде қаржының төмендеуі есебінен өтеді.

Сонымен барлық зерттелген мүгедектердің әлеуметтік қорғауды ең көп қажет етуі, негізінен, қазіргі кезде, әлеуметтік-тұрмыстық мәселелер төңірегінде тұр. Мүгедектік халықтың әлеуметтік игіліксіздігінің маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады, әлеуметтік көргенділікті, экономикалық ауқаттылықты, қоғамның өнегелі толық мәнділігін шектейді, мүгедек-адам және қоғам арасындағы өзара байланыстың бұзылуын сипаттайды. Мүгедектер мәселесі тек олардың жеке қызығушылықтарын ғана емес, қандай да бір деңгейде олардың отбасыларына да қатысты екенін, халық және басқа әлеуметтік факторлардың өмір деңгейіне тәуелді екенін ескере отырып, олардың шешімі тар хабарлы емес, жалпыұлттық жазықтықта жатыр және көп жағдайда мемлекеттің әлеуметтік саясатының келбетін анықтайды деп белгілеуге болады. Мүгедектермен жұмыс үлкен күш салу мен ерекше назарды қажет етеді.

Сонымен, әрбір елде мүгедектерге әлеуметтік көмек көрсетуді жүзеге асыратын, нормативті құжаттарда қатары бар. Берілген құжаттарда әлеуметтік қолдау алу кезінде мүгедектер үшін жеңілдіктер көрсетілген, осы жеңілдіктерді алуға мүгедектердің құқықтары белгіленген, олардың жүзеге асу жолдары анықталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Адам дамуы: әлеуметтік-экономикалық прогрестің жаңа өлшемі / Колесов В. және Маккинлидің ред. – М.: Адам құқықтары (Права человека).
2. Жұмағұлов Ғ.Б. Ахметов А. Ахметова Г. Әлеуметтік қамсыздандыру құқығы. – Алматы.
3. Чалдаева Д. А., Нигматьянова И. Г. Зарубежный опыт социальной реабилитации инвалидов. Казань. 2010 – 30 б.
4. Richard K. Scotch. Models of Disability and the Americans with Disabilities Act. Berkeley J. Emp. & Lab. L. 213. 2000. – 230 б.
5. Kis-Glavs L., Ljubic M. Educational integration /inclusion in Croatia. – 2002.

Бапанова Т.Т.
Құқықтану мамандығының 3 курс докторанты,
ОҒӨК «Қырғыстан Халықаралық Университеті»
Эл. почта: togzhan_91@mail.ru

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫ САРАЛАУ: БӨЛІК ПЕН БҮТІННІҢ БӘСЕКЕЛЕСТІГІ

Түйін. Мақалада қылмыстық-құқықтық бәсекелестік нормаларының маңызды түрлерінің бірі бүтін және бөлік нормаларының бәсекелестігі қарастырылады. Қылмыстық-құқықтық нормалардағы бәсекелестіктің аталмыш түрін шешуді қиындататын заң шығару жағдайындағы кемшіліктерді анықтау мақаланың мақсаты болып табылады.

Кілт сөздер: қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыстық-құқықтық нормалар бәсекелестігі, бөлік пен бүтіннің бәсекелестігі.

Резюме. В данной статье рассматривается один из содержательных видов конкуренции уголовно-правовых норм, конкуренция части и целого. Определение дефектов законодательных положений, затрудняющих разрешение данного вида конкуренции уголовно-правовых норм, является целью статьи.

Ключевые слова: уголовное правонарушение, конкуренция уголовно-правовых норм, конкуренция части и целого.

Summary. This article discusses one of the substantive types of competition of criminal law, competition of part and the whole. The determination of defects in legislative provisions that impede the resolution of this type of competition of criminal law norms is the purpose of the article.

Keywords: criminal offense, competition of criminal law norms, competition of part and whole.

Бәсекелестіктің аталмыш түрі бір қоғамдық қауіпті әрекетті бір уақытта реттейтін мазмұны бойынша ерекшеленетін екі және одан да көп қылмыстық-құқықтық нормалардың барлық жасалған іс-әрекетті қамтитын нормасы басым болып табылған жағдайда орын алады. Сонымен қатар, басқа норма жасалған іс-әрекеттің тек бөлігін ғана қамтиды. Бірінші норма - бүтін, ал екінші норма - бөлік болып табылады. Бөліктің және бүтіннің бәсекелестігі – бұл бүтін норма толығырақ болып табылатын мазмұны бойынша қылмыстық-құқықтық нормалар бәсекелестігі. Атап өткеніміздей, бөлік және бүтін нормалар мазмұны бойынша бағынатын қатынаста болады. Бөлік тек өзіне тән маңызды белгілердің жиынтығына ие.

Бөлік және бүтін бәсекелестіктің түріне қылмыс құрмының объективті және субъективті белгілері бойынша нормалар, аяқталған және аяқталмаған қылмыстық әрекет бойынша нормалар, сыбайлас қатысу арқылы жасалған құқық бұзушылықтар жөніндегі нормалар бәсекелестігі жатады.

Бүтін және бөлік бәсекелестігінің әр түріне тоқталып өтсек, қылмыстың объектісі бойынша бөліктің және бүтіннің бәсекелестігі объектісі бар және басқа қылмыста екінші болып табылатын қылмыс нормаларының арасында кездеседі. Мысалы, денсаулыққа қасақана ауырлығы орташа зиян келтірудің объектісі тұлғаның денсаулығы болып табылады, ал бөтеннің мүлкін жоюдың объектісі – қоғамдық қатынас. Бұл объектілер негізгі объектісі қоғамдық тәртіп болып табылатын бұзақылық құрамының екінші қосымша объектісі болады. Бұзақылық нормасы бүтін, ал денсаулыққа қасақана ауырлығы орташа зиян келтіру немесе мүлікті жою нормалары бөлік болып табылады.

Абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соқтырған зорлау құрамында негізгі объект – жеке адамның жыныстық қатынасына қол сұғылмаушылығы және жыныстық еркіндік, ал қосымша объект – жәбірленушінің өмірі (120 б. 3-бөлік, 1)-тармағы). Жәбірленушіге абайсызда өлім келтіру нормасы бөлік, ал нормаға енгізілген зорлау бүтін болып табылады. Олардың арасындағы бәсекелестік бүтіннің есебіне шешіледі.

Бөліктің және бүтіннің бәсекелестігі қоғамдық қауіпті әрекет Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің екі немесе одан да көп баптарына бір уақытта тура келгенде және баптардың бір нормасында міндетті түрде өмір, денсаулық, азаматтың еркіндігі және конституциялық құқығы, меншік қатынасы сияқты қосымша объектілер болғанда болады.

Бүтіннің және бөліктің бәсекелестігінің классикалық түрі құрама қылмыстың құрылысына кіретін қылмыстық және құрама нормалар бәсекелестігі болып табылады [Погребняк И.Г., 1967, б. 24]**.** Бүтіннің және бөліктің бәсекелестігіне мынадай құрама қылмыстық және қылмыстық нормалар тізбегі кіреді: кінәлі адамға дәрменсіз күйде екені көрінеу белгілі адамды, сол сияқты адамды ұрлаумен не кепілге алумен ұштасқан кісі өлтіру (99 - б. 2-бөлік, 3) - тармағы) және адамды ұрлау (125 - б.) немесе адамды кепілге алу (261 - б.), жаппай тәртіпсіздіктер (272 - б.) және күштеу (денеге немесе жүйкеге әсер ету, байлаудан бастап денсаулыққа ауыр зиян келтіруге дейін – 106, 107, 110, 115 баптар), ұрлық (188 б.), тонау (191 б.), бөтеннің

мүлкін қасақана жою немесе бүлдіру (202 - б.), билік өкіліне қатысты күш қолдану (380 - б.) және басқалар.

Соңғы кездерде құрама қылмыс түсінігін екі объектілі немесе әр түрлі баламалы әрекеттерден тұратын қылмыспен шатастыру тенденциясы байқалып жүр. Қылмыстық құқық теориясында құрама деп бір қылмысты құрайтын екі немесе бірнеше дербес қылмыстардан (бұл үшін жауаптылық ҚК жеке баптарында қарастырылған) тұратын қылмысты атаған және атайды [Кудрявцев В.Н., 1972, б. 228]**.** Құрама қылмыстың объектісі, мысалы, жаппай тәртіпсіздіктің объектісі қоғамдық қауіпсіздік түріндегі негізгі және қосымша (денсаулық, қоғамдық қатынас, басқару қызметі) объектілерден тұрады. Жаппай тәртіпсіздік процесінде азаматтың немесе билік өкілінің денсаулығына, меншік қатынасына зиян келтіру, жаппай тәртіпсіздік құрамымен қамтылады. Саралау бүтін бойынша жүзеге асырылады (272 - б.).

Қазіргі күші бар Қылмыстық Кодекс бойынша қылмыс затының белгілері бойынша бөліктің және бүтіннің бәсекелесу мүмкіндігі өте аз қарастырылған. Сонымен, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 163 - бабының 1-бөлігінде бекітілген соғыс жүргізудің тыйым салынған құралдары мен әдістерін қолданудың заты болып ұлттық мүлік табылады, яғни басып алынған аумақтағы тарихи құндылықтар, табиғи байлықтар, кез-келген жылжымалы және жылжымайтын мүліктер, ақшалар, құнды қағаздар [Янаева М.Г., 1997, б. 24-25]**.** Шындығында бұл қылмыс – құрама. Оның затына қылмыстың: ұрлықтың, тонаудың, радиоактивті материалдарды ұрлаудың, қарудың, аса құнды заттардың, тарихи және мәтени ескерткіштерді жоюдың, қорғау ережесін бұзудың, жер қойнауындағы байлықтарды пайдаланудың және басқалардың заттары, заттың қажетті бөліктері ретінде кіреді.

Құрамның объективті жағының белгілері бойынша бір және сол объектіге қол сұғатын қылмыс нормалары бәсекелесе алады. Мұндай жағдай бірдей объекті түрі бар қылмыс нормаларының бәсекелестігінде болуы мүмкін. Яғни, әр түрлі объектілер түрінің шегіндегі бәсекелестіктің болуында қылмыс құрамының объективті жағының белгілері бойынша «таза» бәсекелестік алынып тасталатындықтан, қылмыстың объектісі және объективтік жағы бойынша нормалар бәсекелестігі бір уақытта болады.

А.Н. Трайнин [Трайнин А.Н., 1957, б. 254] және В.П. Малков [Малков В.П., 1974, б. 125] атап өткендей бөліктің және бүтіннің бәсекелестігі нормаларды жұту (сіңіру) деп аталады. «Жұту (сіңіру» термині тек бөлік-норманың және бүтін-норманың бәсекелестігіне жатады. Жалпы және арнаулы нормалар бәсекелестігінде жұту (сіңіру) мүмкін емес. Заң басылымдарында арнаулы норма жалпы норманы жұтады (сіңіреді) деп жиі көрсетіледі. Көпшіліктің ішінен жеке жағдай осы көпшілікті қамти («жұта» «сіңіре») алмайтындықтан, мұндай тұжырымның қате екендігі түсінікті [Пинчук В.И., 1988, б. 23]**.**

Құрамның объективті жағының факультативті белгілері, зиянды зардапты әрекеттердің белгілері бойынша қылмыс нормалары бүтіннің және бөліктің ережесі бойынша бір объектінің аясында бәсекелесе алады. Мұндай бәсекелестік, бір құрамның әрекеті басқа қылмыс құрамының объективті жағының әрекетінің бөлігін көрсететіндіктен әр түрлі қылмыстар жөніндегі нормалар арасында кездеседі.

В.Н. Кудрявцев құрамның объективті жағы бойынша бөліктің және бүтіннің бәсекелестігінің түрі ретінде мыналарды қарастырады:

«а) нормалардың бірімен қарастырылған әрекет, басқа нормалармен қарастырылған әрекеттің бөлігі ғана болып табылады...;

б) бір нормамен қарастырылған қылмыстық зардап – басқа нормамен қарастырылған қылмыстық зардаптың бөлігі...;

в) нормалардың біреуі зиянды зардаптарға ұшыратпаған немесе олардың түсуіне тек мүмкіндік жасаған құқыққа қарсы әрекеттерді қарастыра алады, бұл уақытта басқасы түскен зардаптарды қамтиды...» [Кудрявцев В.Н., 1972, б. 228].

Сонымен, бүтін норманың және бөлік норманың ережелері бойынша бәсекелестік тек объективті жағының белгілері бойынша мүмкін, бірақ зерттеліп отырған бәсекелестік түрі, қылмыс құрамының объективті және объективті жағының белгілері бойынша бір уақытта жиі кездеседі.

Қылмыс құрамының субъективті жағының белгілеріне сәйкес бүтіннің және бөліктің ережелері бойынша бәсекелестік абайсыз іс-әрекеттер нормалары мен кінәнің екі нысаны бар қылмыс нормаларының арасында болуы мүмкін. Бұл жағдай, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 22-бабында берілген кінәнің екі нысанымен жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық заңдық анықтамасынан туындауы тиіс.

Заңының мағынасына сәйкес кінәнің екі нысаны бар қылмыстық құқық бұзушылық тек қана материалды түр бойынша құрастырылған, сараланған құрамдарда болуы мүмкін. Бұл жағдайда негізгі құрам материалды да, мысалы адамның денсаулығына қасақана ауыр зиян келтіру (106 - б. 1-бөлік), және формальды да, мысалы радиоактивті заттармен, радиоактивті қалдықтармен, ядролық материалдармен заңсыз жұмыс істеу (283 - б. 1-бөлік) бола алады. Кінәнің екі нысаны бар қылмыстық құқық

бұзушылықтағы (283 - б. 1-бөлік) кінәнің негізгі формалды құрамы тек тікелей қаскүнемдік түрінде бола алады, ал материалды құрамы (106 - б. 1-бөлік) қаскүнемдіктің тікелей де және жанама түрін де бола алады, зардаптары – қылмыстық жеңілтектік немесе қылмыстық салақтық.

Кінәнің екі нысанымен жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың заңдық анықтамасынан, оның көбінде, яғни белгілі бір байланыс кезінде жекелеген құрама құқық бұзушылық үшін жауаптылық Қылмыстық кодекстің нақты бабы бойынша түсетін, екі немесе одан да көп дербес әрекеттер кіретін құрама болып табылатындығы туындайды.

Құрамның бірнеше белгілері бойынша бөліктің және бүтіннің бір уақыттағы бәсекелестігі көп тараған, мысалы: объектісі мен объективті жағы, объектісі мен субъективті жағы бойынша, сондай-ақ қылмыс құрамының объектісі, объективті және субъективті жақтары бойынша.

Аяқталған және аяқталмаған қылмыстық қызмет жөніндегі және сыбайлас қатысу арқылы жасалған құқық бұзушылықтар туралы нормалардың бәсекелестігіне қысқаша тоқаталып өтейік. Аяқталған және аяқталмаған қылмыстардың нормалары тек жалпы және арнаулы ретінде ғана емес, және бүтін мен бөлік ретінде де бәсекелесе алады.

Аяқталмаған және аяқталған қылмыстық құқық бұзушылықтағы дайындалу және оқталу нормаларының бәсекелестігі кезінде бір және сол қылмыстық құқық бұзушылық құрамының аясында қылмыстық құқық бұзушылықтың келесі сатысы жөніндегі норма барлық уақытта бүтін болып табылады. Қарапайым кісі өлтіруге дайындалу нормасы – бөлік, ал кісі өлтіруге оқталу нормасы – бүтін. Соңғысы дайындалу нормасына қарағанда объективті жағынан да және субъективті жағынан да толығырақ, сондықтан да жасалғанды Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 24 - бабының 3-бөлігі және 99 - бабының 1-бөлігі бойынша саралау қажет.

Бір және сол қылмыстық құқық бұзушылықтың әр түрлі құрамына немесе дербес қылмыстық құқық бұзушылық құрамына жататын аяқталған және аяқталмаған қылмыстық құқық бұзушылық нормаларының бәсекелестігінің мәселесі басқаша шешіледі.

Аяқталған және аяқталмаған қылмыстық құқық бұзушылық нормаларының байланысын салыстырмалы зерттеу, әр түрлі қылмыстық құқық бұзушылық құрмдарының белгілері бар аяқталған және аяқталмаған қылмыстық құқық бұзушылық қызметі нормаларының бәсекелестігі кезінде аяқталған қылмыстық құқық бұзушылықтағы толығырақ нормаға жоғары баға беру керек деген тұжырымға әкеледі.

Ұйымдастырушының, көмектесушінің немесе айдап салушының міндетінен басқа тағы да қылмысты орындаушының рөлін бір мезгілде орындайтын қатысушылардың жауаптылығы туралы мәселені бөліктің және бүтіннің бәсекелестігінің ережелері бойынша шешу қажет. Нормалар бәсекелестігінің бұл түрі жөніндегі коллизиялық ереже Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 29 – бабы 3 – бөлігімен қарастырылған, яғни, мұндай қатысушының іс-әрекетін саралау Қылмыстық кодекстің 28-бабына сілтеме жасамай, Қылмыстық кодекстің нақ бір бабы бойынша жүзеге асырылады. Жалғыз өзі қылмыс жасаған тұлғаның әрекеті, бұрын аталып өткендей, орындаушының, ұйымдастырушының, айдап салушының және көмектесушінің әрекетін шын мәнісінде өзіне қосады. Жалғыз өзі әрекет етуші тұлғаның іс-әрекетін саралау, оның қылмыс жасағаны үшін тек Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің баптары бойынша жүзеге асырылады. Қылмысты бірнеше адамдармен жасау кезінде, жалғыз өзі әрекет етуші адамның міндеттерінің жартысы енді бірнеше адамның арасында бөлінеді. Қатысушы тек ұйымдастырушы немесе айдап салушы ретінде әрекет етсе, онда ол іс-әрекеттің жартысын орындайды, яғни саралау кезінде Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 28 - бабына сілтеме жасау талап етіледі. Әрекет кезінде қатысушы және орындаушы да болса, оның қылмыстық қызметі Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің бабымен толық қамтылады және бұл қызмет жөніндегі нормада қылмыс құрамының барлық белгілері болғандықтан және бүтін болып табылғандықтан Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 28 - бабына сілтемені қажет етпейді.

Қатысушының іс-әрекеті орындаушының (бірігіп орындаушы) іс-әрекетінің жартысын көрсетеді деген жанама дәлел Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 29 – бабының 4-бөлігі болып табылады. Онда: орындаушы өзіне байланысты емес мән-жайлар бойынша қылмысты ақырына дейін жеткізбеген жағдайда, қалған сыбайлас қатысушылар қылмысқа дайындалуға немесе қылмысқа оқталуға сыбайласып қатысқаны үшін жауаптылықта болады деген коллизиялық ереже бар. Қатысушылардың іс-әрекеттерінің шеңбері болып бір және сол орындаушымен орындаудағы аяқталған да және аяқталмаған да қылмыс табылады. Дегенмен, егер орындаушы іс-әрекетке дайындықты ғана жүзеге асыра алса, онда орындаушының іс-әрекеті «бүтінді», ал қатысушылардың іс-әрекеті орындаушының іс-әрекетінің «бөлігін» құрағандықтан, қатысушылардың іс-әрекеттері қылмыс жасауға дайындық үшін сараланады. Олай болса, орындаушының аяқталмаған қылмысты орындауы кезінде басқа қатысушылар автоматты түрде (өзінен-өзі) осы қылмыстың бөлігін (жартысын) жасайды.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, бөлік пен бүтіннің бәсекелестігі кезінде нормалар арасындағы айырмашылық күрделі әрі шиеленісті болып табылатынын айтуға болады. Бүтін мен бөлік бісекелестігі жасалынған әрекетте екі немесе одан да көп қылмыстық – құқықтық нормалардың белгілері бар кезде, олардың бірі жасалынған әрекеттің белгілерін жалпылай көрсеткенде, ал басқалары тек жекелеген бөліктерін қамтығанда пайда болады. Мұндай жағдайда қылмыстық құқық бұзушылық оның құқықтық белгілерін толығырақ сипаттайтын норма бойынша сараланады. Сонымен, бүтін мен бөлік бәсекелестігі – бұл мазмұны бойынша қылмыстық-құқықтық нормалар бәсекелестігі, бүтін-норма мен бөлік-норма бағыныштық қатынаста болады және біріншісі толығырақ болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Квалификация преступлений при их совокупности. Конспект лекции / Пинчук В.И. - Л., 1988. - 42 с.
2. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. - М.: «Юридическая литература», 1972. - 352 с.
3. Погребняк И.Г. Квалификация соствных преступлений // Советская юстиция. – М., 1967. - № 2. - С. 24
4. Совокупность преступлений. Вопросы квалификации и назначения наказания / Малков В.П.; Науч. ред.: Волков Б.С. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1974. - 307 с.
5. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. - М.: Госюриздат, 1957. - 364 с.
6. Янаева М.Г. Применение запрещенных средств и методов ведения войны. Автореф. дисс. к.ю.н. - М., 1997. - 187 с.

УДК 34.047

Гаврилова Ю.А.,
кандидат юридических наук, профессор,
Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск,
E-mail: gavriloyuliya@yandex.ru

Алембаев К.О.,
доктор права (PhD), доцент,
Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск,
E-mail: kairat_kafu@mail.ru

Кожуганова Д.З.
доктор права (PhD), доцент,
Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск,
E-mail: dinara_kafu@mail.ru

ШКОЛЬНАЯ МЕДИАЦИЯ КАК СПОСОБ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ПРАВОНАРУШЕНИЙ, АСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ И КОНФЛИКТОВ СРЕДИ ПОДРОСТКОВ

Түйін. Бұл мақалада авторлар жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтардың, бейәлеуметтік мінез-құлықтың және қақтығыстардың алдын алу құралы ретінде мектеп медиациясы институтын дамытудың шетелдік тәжірибесін қарастырады. Шетелде және Қазақстан Республикасында мектеп медиациясы қызметтері түрлерінің жұмыс істеу тарихы біздің мемлекетте мектеп медиациясы институтын енгізетін және егжей-тегжейлі регламенттейтін нормаларға толықтыру енгізу бөлігінде Медиация туралы Заңды жетілдіру қажеттілігін дәлелдейді.

Түйін сөздер: медиация, өзін-өзі өлтіру, талап қоюшы, жалған сот төрелігі, алдын-алу құқықтары, саяхаттау құқығын басқару, ымырамен ынтымақтастық.

Резюме. В данной статье авторы рассматривают зарубежный опыт развития института школьной медиации как средства предотвращения правонарушений, асоциального поведения и конфликтов среди подростков. История функционирования различных видов служб школьной медиации за рубежом и в Республике Казахстан доказывает необходимость совершенствования Закона о медиации в части дополнения его нормами, внедряющими и детально регламентирующими институт школьной медиации в нашем государстве.

Ключевые слова: медиация, суицид, правонарушение, уголовная юстиция, профилактика правонарушений, правоохранительные органы, досудебный способ разрешения споров.

Resume. In this article, the authors consider the foreign experience of the development of the Institute of school mediation as a means of preventing offenses, antisocial behavior and conflicts among adolescents. The history of functioning of various types of school mediation services abroad and in the Republic of Kazakhstan proves the need to improve the law on mediation in terms of supplementing it with norms implementing and regulating in detail the institution of school mediation in our state.

Keywords: mediation, suicide, plaintiff, pseudo-justice, preventive rights, management of the right to travel, cooperation with a compromise.

По данным Всемирной организации здравоохранения, Казахстан занимает третье место в мире по количеству суицидов, и лидирующее - среди стран Центральной Азии. Наибольшее количество фактов таких проявлений асоциального поведения в Республике Казахстан зафиксировано в Восточно-Казахстанской, Алматинской, Туркестанской областях. Так, в 2018 году в ВКО зарегистрировано 422 факта суицида, среди которых - 28 несовершеннолетними, т.е. каждой пятнадцатый факт суицида совершен подростком. Одним из способов предотвращения такого и подобных асоциальных явлений, правонарушений, а также разрешения конфликтов, возникающих среди подростков, как показывает опыт зарубежных государств, является создание в учебных заведениях Служб школьной медиации. «Сокращает ли количество правонарушений обучение школьниками медиации», - это главный вопрос, стоящий перед американским ученым - Эдвардом Марком Селлманом в его монографии «Процессы и результаты имплементации медиативных служб в школах: культурно-историческая деятельность; теоретический подход» [1, с.10]. Руководитель Ассоциации школьной медиации США Ричард Коэн в своем пособии «Школьные медиаторы» отвечает на поставленный вопрос его соотечественником, что при возникновении

конфликтов между подростками школы должны принимать активное участие, «но они (школы) могут стать частью этой проблемы, если не делают этого» [2, с.6].

Канадский ученый Мартин Райт в статье «Как далеко мы продвинулись?» отмечает, что медиативная процедура в Канаде начала развиваться с середины 70-х годов прошлого века. И на сегодняшний день медиация в школах - это лучшее место, где она эффективна при условии, что будет принята добровольно всеми сторонами [3, С. 91-97].

Подчеркивая значимость медиативной процедуры в школах зарубежных государств, выделим основные модели внедрения и функционирования рассматриваемого института на практике. Так, существуют два направления развития школьной медиации: добровольное (или общественное) и профессиональное. Научный сотрудник лаборатории ювенальных технологий (РФ, г. Москва) Коновалов А.Ю. первый вид школьной медиации называет «общинной», находящейся «в русле идеи о минимизации влияния специалистов-профессионалов, чья деятельность в значительной степени снижает способность людей самостоятельно решать возникающие проблемы». [4]. При такой модели функционирования медиативной процедуры в школе может быть создана специальная служба, функционирующая за счет волонтеров (чаще всего самих обучающихся), где дети сами решают возникающие в них различного рода конфликты. Подобные службы действуют под контролем лиц, на которых возложена такая функция. Это может быть заместитель директора школы по воспитательной работе, школьные психологи, социальные педагоги, школьные инспекторы и т.д.

Коновалов А.Ю. приводит пример центра функционирования подобной службы школьной медиации – «Круги примирения», функционирующего в пригороде Бостона, штата Массачусетс, США. Сотрудники центра используют Круги примирения в тех случаях, когда подростки, бездомные молодые люди и участники молодежных банд обращаются к ним за помощью. Подобные «конфликтные» Круги занимаются разнообразными проблемами, с которыми сталкиваются молодые люди, начиная от драк среди молодежи и напряженных отношений подростков с родителями до постоянных враждебных стычек между молодежными бандами. Круги организует и проводит Хранитель Круга вместе с командой волонтеров [4].

Следует дополнить, что подобный способ восстановительной процедуры существует в культурах разных народов. Так, например, Максудов Р.Р. отмечает, «в России также сохранились такие формы культуры, в которых семья и участники конфликтной или криминальной ситуации, обращаясь к традициям примирения в кризисные моменты своей жизни, сообща решают, как изменить ситуацию в интересах каждого, чтобы это способствовало реализации нравственных ценностей. Важнейшей особенностью кругов является привлечение к обсуждению проблемы всех заинтересованных людей, что обеспечивает их активное участие в принятии решения и разделении ответственности за его выполнение. Процесс круга позволяет включать в работу с конфликтами Программы восстановительного разрешения конфликтов и криминальными ситуациями значительное число участников. Материалом для разработки российских методик кругов послужили традиции русского крестьянского общинного правосудия и опыт североамериканских индейцев». [5, с.41]. Практике непрофессиональной медиации известны и «Семейные конференции» (Family Group Conferences): данный способ реализации восстановительного подхода возник в Новой Зеландии и получил распространение в Австралии, где впервые был представлен в 1991 г. Семейные конференции в отличие от программ примирения и медиации вовлекают в обсуждение преступления большее число членов общества, признают более широкий круг пострадавших от преступления и делают акцент на участии представителей семьи правонарушителей, включая несовершеннолетних детей. [6].

Общественный совет восстановительного правосудия (Community Reparative Boards) является современной версией значительно более старшей и широко распространенной реакции общества на преступность несовершеннолетних, более известной как «общественный совет по выведению несовершеннолетнего правонарушителя из системы уголовных судов для совершеннолетних». Эти советы использовались в Соединенных Штатах с 1920-хх, а их современные копии, общественные советы восстановительного правосудия, используются с середины 1990-ых, прежде всего в отношении взрослых преступников, признавших вину в ненасильственных преступлениях небольшой тяжести. Позже эта программа распространилась и на несовершеннолетних преступников [7, С. 50—51].

Второе направление развития школьной медиации - школьные службы профессиональных медиаторов, обладающих специальными профессиональными психологическими, юридическими знаниями, умениями, компетенциями. Так, например, в школах США реализуется проект создания профессиональных служб, функционирующих на основе Рекомендательного Стандарта для Программ школьной медиации, разработанного в 1996 году.

Основными требованиями к школьным медиаторам являются:

1. Обладание навыками и знаниями координатора программы и тренера.

2. Наличие двухлетнего опыта практической работы в качестве эффективного тренера.

3. Наличие базовый курс медиации для взрослых.

4. Наблюдение по меньшей мере пяти взрослых посредничеств.

5. Продолжение получения повышение квалификации (университетские курсы, семинары, конференции, профильное обучение) при посредничестве сверстников, разрешение конфликтов или посредничество взрослых.

6. Обучение и опыт в разнообразных видах конфликтах.

7. Сотрудничество с другими тренерами и специалистами по разрешению конфликтов.

8. Способность направлять тренеров и координаторов программ к информации и ресурсам по таким вопросам как:

- предотвращение издевательств,
- разрешение конфликтов,
- теория разрешения конфликтов,
- динамика управления аудиторией,
- финансирование,
- переговоры и содействие,
- онлайн разрешение споров,
- мирное воспитание,
- навыки и методы решения проблем,
- вопросы социальной справедливости и многообразия [8].

В Российской Федерации 17 марта 2009 г. была создана Всероссийская ассоциация восстановительной медиации на основании принятого Устава, согласно которому Ассоциация представляет собой сообщество медиаторов, кураторов служб примирения и всех, кто развивает в России восстановительное правосудие. Ассоциацией приняты стандарты восстановительной медиации, рекомендованные для применения на территории России при проведении медиации в системе образования, уголовной юстиции, спорта и молодежной политики, социальной защиты и пр. 1 июня 2012 вышел официальный документ — Указ Президента Российской Федерации «О национальной стратегии действий в интересах детей на 2012-2017 гг». В данном документе предусматривается создание и развитие сети служб примирения в целях реализации восстановительного подхода, внедрение технологий восстановительного подхода в деятельность Комиссий по делам несовершеннолетних и защите их прав, разработка программ восстановительного правосудия для детей, не достигших возраста уголовной ответственности. В пункте, посвященном работе Комиссий по делам несовершеннолетних и защите их прав, прямо сказано о необходимости возмещения вреда жертвам и проведении работы с жертвами с помощью технологий восстановительного подхода и примирительных программ. В настоящее время специалисты Центра «Судебно-правовая реформа» совместно с представителями региональных ассоциаций разрабатывают предложения для региональных проектов реализации вышеуказанных положений Национальной стратегии [9].

Таким образом, учитывая международный опыт функционирования служб профессиональной и непрофессиональной медиации, необходимо подчеркнуть, чтобы в Республике Казахстан подобный опыт двух видов медиативных процедур внедрялся и реализовывался в образовательных учреждениях, что будет способствовать сокращению конфликтов между детьми, подростками, их родителями, учителями. Именно медиативные процедуры, какой характер они бы не имели, должны преследовать цели профилактической работы, направленной на борьбу с асоциальным поведением, и, как следствие, снизить уровень правонарушений, совершаемых несовершеннолетними в РК. При этом, такую работу нужно проводить комплексно, при участии не только самих школ, родителей, но и правоохранительных органов, судов, психологическими службами, вузами, органами управления образованием и т.п.

Сотрудничество на таком институциональном уровне будет способствовать повышению квалификации работников образовательных учреждений в направлении обеспечения прав и интересов детей в нашем государстве, оздоровит психологические взаимоотношения между детьми, родителями и учителями. Более того, создание медиативных служб окажет большое влияние на оптимизацию взаимодействия образовательных учреждений с органами и учреждениями, в чьи функции входит профилактика правонарушений и асоциального поведения несовершеннолетних детей.

Вывод о необходимости обязательного создания и развития служб школьной медиации будет способствовать реализации Закона Республики Казахстан от 9 июля 2004 года № 591-II «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности». В частности, пунктом 3 статьей 3 предусмотрены пути реализации государственной политики для профилактики правонарушений: формирование правовых основ для проведения мер

индивидуальной профилактики с несовершеннолетними; взаимодействие с родителями и другими законными представителями несовершеннолетнего; обеспечение надлежащего функционирования детских учебных, воспитательных, лечебных, спортивных и иных учреждений.

В дополнение к вышесказанному, еще раз особо подчеркнем, что сами Службы школьной медиации станут учреждениями, осуществляющие работу в нескольких направлениях: непосредственно, с обучающимися, с родителями и с учителями при вовлечении в эту работу правоохранительные органы, в функции которых входит профилактика правонарушений и асоциального поведения.

Также Службы школьной медиации будут популяризировать институт медиации, как восстановительный досудебный способ разрешения судебных споров, который был введен в Казахстане еще в 2011 году. При этом, подчеркнем, что практически сразу после внедрения данного института 19 октября 2012 года в г. Астана была проведена международная научно-практическая конференция «Состояние и перспективы развития института медиации в условиях социальной модернизации Казахстана», где участники дали ценные рекомендации по совершенствованию института медиации, среди которых необходимо внедрять так называемую «школьную медиацию» [10].

Кстати сказать, на сегодняшний день есть немало примеров развития института школьной медиации в Казахстане. Так, в Нур-Султане Службы школьной медиации успешно функционируют более, чем в 20 школах. При областных Ассамблеях народа Казахстана совместно со школами создаются кабинеты медиации, издано учебное пособие по основам школьной медиации (Бисембаева А.К. Основы школьной медиации, Костанай, 2017 г.).

Однако, обобщения опыта школьной медиации на уровне научных исследований в нашей стране, к сожалению, нет. Более того, как подчеркивают авторитетные казахстанские ученые-юристы Сулейменов М. и Дуйсенова А.: «школьная медиация запрещена Законом о медиации» [11]. В связи с этим возникает парадокс, с одной стороны, Службы школьной медиации сегодня необходимы в Казахстане, и в первую очередь для того, чтобы предотвращать правонарушения и асоциальное поведение среди подростков, с другой стороны, государство не обеспечивает законодательно функционирование таких служб.

Другими словами, в данной ситуации мы сталкиваемся с тем, что законодатель не отражает те социальные процессы, которые характерны для казахстанского общества в сфере развития института школьной медиации. Такая «нестыковка», на наш взгляд, требует оперативного решения, что обосновано зарубежным и казахстанским опытом функционирования Служб школьной медиации. В связи с вышеизложенным, предлагаем дополнить действующий Закон о медиации нормами, внедряющими и детально регламентирующими институт школьной медиации в Республике Казахстан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. The process and outcomes of implementing peer mediation services in schools: a cultural-historical activity theory approach. School of Education University of Birmingham, September 2003. – 324, P.10.
2. Cohen R. Students Resolving Conflict, Glenview, IL: Good Year Books. 1995.
3. Martin Wright How far have we come? // Restorative Justice and its Relation to the Criminal Justice System Papers from the second conference of the European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, Oostende (Belgium), 10-12 October 2002. - P.91-97.
4. Коновалов А.Ю. Медиация в системе образования: обзор опыта разных стран// Электронный журнал «Психологическая наука и образование psyedu. ru» ISSN: 2074-5885 E-journal «Psychological Science and Education psyedu.ru» 2014. - № 3.
5. Максудов Р.Р. Программы восстановительного разрешения конфликтов и криминальных ситуаций: от уникальных эпизодов к заживлению социальной ткани. – М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2012. – 256 с.\
6. Л.А. Шестакова. Концепция восстановительного правосудия как основа ювенальной юстиции// КиберЛенинка: https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-vosstanovitelnogo-pravosudiya-kak-osnova-yuvenalnoy-yustitsii-1
7. Арутюнян А.А. Медиация в уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. М. 2012. 262 с.
8. Recommended Standards for School-Based Peer Mediation Programs 1st edition ©1996 by the National Association for Mediation in Education 2nd edition ©2007 by the Association for Conflict Resolution Both editions are available on-line at http://www.acrnet.org
9. available on-line at http://sprc.ru/?page_id=393
10. Рекомендации участников международной научно-практической конференции «Состояние и перспективы развития института медиации в условиях социальной модернизации Казахстана» // http://www.adilet.gov.kz/ru/node/40511
11. Сулейменов М., Дуйсенова А. Новое в законодательстве Республики Казахстан о третейских (арбитражных) судах и медиации // Юрист. – 2013. - №11. Available on-line at https://journal.zakon.kz/4597334-novoe-v-zakonodatelstve-respubliki.html

ГНПИ 10.01.17

Жумабаева Г.А.,
докторант PhD,
КРМУ

Сагиева Г.К.,
к.ю.н.,
Актюбинский университет имени С.Баишева

Куатбек Г.К.
старший преподаватель, магистр,
Актюбинский университет имени С.Баишева

РЕАЛИЗАЦИЯ И ЗАЩИТА КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ И СВОБОД ГРАЖДАНИНА

Аннотация. Интернет вытесняет как традиционные СМИ, так и традиционные каналы коммуникации. Это общемировая тенденция, с поправкой на состояние информационной среды и уровень правовой и информационной культуры пользователей.

Ключевые слова: Интернет-ресурс, СМИ, модерация, социальная-сеть, цифровой Казахстан.

Жумабаева Г.А.,
PhD докторанты,
ҚОХУ

Сагиева Г.К.,
к.ю.н.,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

Куатбек Г.К.
аға оқытушы,магистр,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

АЗАМАТТАРДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ІСКЕ АСЫРУ ЖӘНЕ ҚОРҒАУ

Түйін. Бұл мақалда ғаламтор дәстүрлі БАҚ пен дәстүрлі коммуникация арналарын ығыстырады. Бұл ақпараттық ортаның жай-күйіне және пайдаланушылардың құқықтық және ақпараттық мәдениетінің деңгейіне түзетумен жалпы әлемдік үрдіс.

Кілт сөздері: интернет-ресурс, БАҚ, модерация , әлеуметтік-желі, цифрлық Қазақстан.

Zhumabaeva G.A.,
PhD student
KRMU

Sagiyeva G.K.,
PhD
Aktobe University after S. Baishev University

Kuatbek G.K.
Aktobe University after S. Baishev University

REALIZATION AND PROTECTION OF CONSTITUTIONAL RIGHTS AND FREEDOM OF CITIZEN

Abstract. The Internet is displacing both traditional media and traditional communication channels. This is a global trend, adjusted for the state of the information environment and the level of legal and information culture of users.
Keywords: Internet resource, media, moderation, social network, digital Kazakhstan.

В настоящее время большая часть контента сайтов формируется пользователями. Интернет развивается так, что в будущем весь контент будет полностью создаваться пользователями, работающими на началах креативного сотрудничества. Сегодня наиболее посещаемые сайты Интернета — это блоги, социальные сети, сайты для размещения видеоконтента и другие сайты и порталы с пользовательским содержанием. Такая перспектива развития Интернета еще более подчеркивает несовершенство законодательства Республики Казахстан в этой сфере, в частности в соответствующей области казахстанского конституционного права. Наблюдается и определенное отставание от зарубежного опыта и международной практики. В свою очередь это тормозит и затрудняет не только развитие казахстанского сегмента Интернета в целом, но и процессы реализации свободы слова, права доступа к информации и других конституционных прав посредством Сети [3].

Современный Интернет характеризуется широкими возможностями для самореализации, его значение в жизни общества неуклонно возрастает. Все чаще Интернет вытесняет как традиционные СМИ, так и традиционные каналы коммуникации. Это общемировая тенденция, с поправкой на состояние информационной среды и уровень правовой и информационной культуры пользователей.

Следует отметить, что правовое регулирование средств массовой информации - традиционная сфера для науки конституционного права.

С правовой точки зрения мы сталкиваемся с ситуацией, когда законодательство и правоприменительная практика в области реализации прав и свобод человека не успевает за развитием Интернета. Речь идет не просто о законодательном урегулировании деятельности электронных средств массовой информации, а о том, чтобы обозначить концептуальное отношение законодателя к тем новым явлениям, которые появились в последнее время и в связи, с которыми необходимо в полной мере обеспечить права и свободы человека в Интернете.

Постоянно наращивается опыт привлечения к различным видам юридической ответственности субъектов, действующих во Всемирной сети, вне зависимости от их статуса и урегулированности правом отношений в Интернете. Однако возможности привлечения их к ответственности ограничены рядом обстоятельств, обусловленных особенностями идентификации в Сети [5].

На сегодняшний день степень научной разработанности темы в науке конституционного права следует охарактеризовать как невысокую. Поскольку реализация прав и свобод человека - одно из приоритетных направлений в науке конституционного права, общая проблематика реализации конституционной свободы слова, права доступа к информации в ряду иных конституционных прав исследованы достаточно подробно. Однако проблема реализации конституционной свободы слова и права доступа к информации в Интернете - частный случай реализации конституционной свободы слова - исследована незначительно.

Реализация свободы слова и права доступа к информации в Интернете в Казахстанской науке до настоящего времени в качестве правовой проблемы не рассматривалась, а исследовалась преимущественно в трудах социологической, культурологической и политологической проблематики.

Общественные отношения, возникающие в связи с реализацией свободы слова и права доступа к информации в Интернете.

Конституции Республики Казахстан и конституций зарубежных стран, иных правовых актов Республики Казахстан, норм международного права, пользовательских соглашений интернет-сообществ, материалов казахстанской и зарубежной судебной и правоприменительной практики, а также научнойлитературы в области реализации свободы слова и права доступа к информации в Интернете.

Конституционной свободы слова и права доступа к информации в Интернете вих логической взаимосвязаны.

Интернета сквозь призму реализации конституционных прав и свобод, в частности свободы слова и права доступа к информации. Так, большинство исследований корпоративных норм интернет-ресурсов, непосредственно влияющих на реализацию конституционных прав и свобод, как в России, так и за рубежом имеют преимущественно гражданско-правовой характер.Основной гарантией конституционной свободы слова в рамках отношений в сети общего пользования (Интернете) следует считать сохранение решающей роли в выработке ограничений свободы слова за самими сетевыми сообществами - то есть внутрисетевое саморегулирование.Модерация на интернет-ресурсах (премодерация и постмодерация-предварительная и последующая проверка их содержания) - это формы ограничения свободы слова в специфических условиях Всемирной сети. С учетом роли сетевых сообществ в интернет-правоотношениях эти формы

саморегулирования Интернета можно признать наиболее эффективными. Модерация (премодерация) не является цензурой, поскольку не соответствует определению цензуры, Лица, осуществляющие модераццшо (премодерацию) действуют обычно от своего имени, хотя и выражая, как правило, этические позиции определенных сетевых сообществ. Ограничения, обусловленные премодерацией, не препятствуют лицу, реализующему свободу слова, выразить свое мнение на другом интернет-ресурсе, в том числе, созданном им самим, а также на этом же интернет-ресурсе, но под другим ник-нэймом (ником) - сетевым псевдонимом.В силу всемирного характера сети Интернет, не имеющей «центра» и не контролируемой конкретным государством, необходимо учитывать три уровня ее функционирования и регулирования: международный, национальный (государственный) и уровень сетевых сообществ. Только сочетание регулирования на всех трех уровнях позволит эффективно реализовать свободу слова и право доступа к информации в Интернете. Международный характер регулирования также является одной из гарантий свободы слова [4].

Ряд особенностей размещения информации в Интернете (возможность использования сетевых псевдонимов, сохранение контента на интернет-сайтах в течение долгого времени после их размещения, стихийное формирование контента многих интернет-ресурсов самими пользователями и т. п.) делают невозможным применение к отношениям в Интернете ряда ограничений свободы слова, связанных с агитацией в период предвыборной кампании (запрещающих агитацию, возбуждающую социальную, расовую, религиозную рознь и т. п.).

Законодательные ограничения свободы слова и права доступа к информации не должны быть направлены на введение скрытой или завуалированной политической цензуры в Интернете, запрещенной Конституцией России. В этой связи целесообразно исключение нормы части статьи 49 Конституция Республики Казахстан «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Республики Казахстан, запрещающей критику оппонентов в ходе избирательной кампании посредством телевещания. Фактически она может служить условием для скрытой цензуры, в том числе и в сети Интернет, с учетом возможных толкований понятия «телевещание» и того, что в настоящее время действует и интернет-телевидение. Нормы, обеспечивающие добросовестную рекламу на рынке товаров и услуг, не применимы для политической сферы и политической конкуренции.

Существующая практика, в соответствии с которой сайты в качестве СМИ регистрируются добровольно, имеет больше позитивных, нежели негативных сторон. Распространение режима СМИ на все веб-сайты (с учетом практики ряда государств) нецелесообразно. Статус средств массовой информации следует распространять лишь на веб-сайты телеканалов и периодических изданий, а также на сайты, которые добровольно изъявят соответствующее желание [5].

Несмотря на то, что законодатель в 2015 г. уже внес ряд поправок в Республики Казахстан закон «Об информации, информационных технологиях и защите информации», Депутаты Мажилиса Парламента РК одобрили проект Закона РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам информации и коммуникаций» правового регулирования сети Интернет. Так, необходимо дальнейшее внесение поправок, раскрывающих правовой смысл таких новых для российских правы понятий как «информационно-коммуникационная сеть общего пользования Интернет», «интернет-ресурс», «провайдер», «оператор сети Интернет», «пользователь сети Интернет», «блог», «социальная сеть» и др. При этом представляется нецелесообразным принятие единого нового федерального закона, регулирующего отношения в сети Интернет [2].

«В законопроекте комплексно предложены нормы, направленные на успешную реализацию программы «Цифровой Казахстан», также предлагаются нормы, направленные на совершенствование процессов проектирования, создания и экспертизы государственных информационных систем. Кроме того, планируется повышение качества услуг связи посредством предоставления операторам сотовой связи права на совместное использование выделенных радиочастотных спектров.

«В целом, обсуждаемый законопроект представляет собой целый комплекс изменений, направленных на развитие сразу трёх отраслей информации, связи и информатизации. Законопроект позволит усилить механизмы защиты прав наших граждан в информационной сфере, совершить качественные изменения в деятельности СМИ, увеличить их возможность по доступу к информации и обеспечить внутреннюю гармонизацию национального законодательства для обеспечения более высокого качества применения», - заверил министр.

Оставлять комментарии на интернет-ресурсах анонимно казахстанцы теперь не смогутстатья 36 дополнена пунктом 5−1, который гласит: Оказание собственником или владельцем общедоступного электронного информационного ресурса услуги по размещению пользователем информации осуществляется на основании соглашения, заключаемого в письменной форме (в том числе электронной), с использованием идентификации на портале «электронного правительства» или посредством

зарегистрированного на общедоступном информационном электронном ресурсе абонентского номера сотовой связи пользователя путем отправления короткого текстового сообщения, содержащего одноразовый пароль для заключения соглашения [3].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Республики Казахстан от 30августа 1995г с изм.доп. (Закон Республики Казахстан от 10 марта 2017 года № 51-VI ЗРК) // www.zakon.kz
2. О проекте Закона Республики Казахстан "О средствах массовой информации". Постановление Правительства Республики Казахстан от 26 августа 2003 года N 865.
3. Щербович А. А. Мировые тенденции неконституционной смены власти II В кн.: Судьбы конституционализма в России и современном мире / Отв. ред.: М. А. Краснов. Вып. 7. М.: Юрист, 2012.
4. http://www.newsru.com/russia/18jun2008/cenzer.html
5. Лукашева Е.А. «Права человека и цивилизация»/ Е.А.Лукашева// Права человека – 2001 – С.28-35.
6. Головистикова А.Н. «Трактовка свободы как важнейшего принципа права»/ А.Н.Головистикова// Права человека – 2008 - С.48-53.

ГНПИ 10.01.17

Жумабаева Г.А.,
PhD докторанты,
ҚОХУ

Сагиева Г.К.,
з.ғ.к.,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

Куатбек Г.К.
аға оқытушы,магистр,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫНДА АҚПАРАТТЫҢ ЕРКІН АЛУЫНА ЖӘНЕ ТАРАТЫЛУЫНА ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық-құқықтық саясатында жеке өмірге қолсұғылмаушылықты қамтамасыз ету проблемалары қарастырылады.
Кілт сөздері: БАҚ, қылмыстық-құқықтық, қолсұғылмаушылық,заңсыз, журналист,мәлімет, мағлұмат.

Жумабаева Г.А.,
докторант PhD,
КРМУ

Сагиева Г.К.,
к.ю.н.,
Актюбинский университет имени С.Баишева

Куатбек Г.К.
старший преподаватель, магистр,
Актюбинский университет имени С.Баишева

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ К ПОЛУЧЕНИЮ И РАСПРОСТРАНЕНИЮ ВОЛИ ИНФОРМАЦИИ В КОНСТИТУЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Резюме. В данной статье рассматриваются проблемы обеспечения неприкосновенности частной жизни в уголовно-правовой политике Республики Казахстан.
Ключевые слова: СМИ, уголовно-правовые, неприкосновенность, незаконность, журналист, информация.

Zhumabaeva G.A.,
PhD student
KRMU

Sagiyeva G.K.,
PhD
Aktobe University after S. Baishev

Kuatbek G.K.
senior lecturer, master
Aktobe University after S. Baishev

CRIMINAL LAW RELATIONS TO THE RECEIPT AND DISSEMINATION OF THE WILL AND INFORMATION IN THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. This article deals with the problems of ensuring the inviolability of private life in the criminal law policy of the Republic of Kazakhstan.
Keywords: media, criminal law, immunity, illegality, journalist, information.

Сонымен, азаматтың өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысуының конституциялық құқығы Қазақстан Республикасы ҚК 154-бабымен қорғалады. Бұл қылмыс азаматтардың өзіне тікелей қатысты ақпаратты алу құқығын қамтамасыз етудегі қоғамдық қатынасқа қиянат жасайды. Осы қылмыстың заты: жәбірленушіге беруден бас тартылған ақпарат болып табылады. Ақпарат ретінде жәбірленушінің құқығы мен мүддесін қозгайтын заңмен белгіленген тәртіп бойынша жиналған құжаттар мен материалдарды түсінуге болады. Қылмыстың объективтік жағы мынадай іс-әрекеттердің, ең болмағанда, біреуін жасауды негіздейді:

а) ақпаратты беруден заңсыз бас тарту;

б) азаматқа толық емес ақпарат беру;

в) азаматқа көпе-көрінеу жалған ақпарат беру, сондай-ақ азаматтың құқығы мен заңды мүдделеріне зиян келтіру түріндегі зардаптың түсуі [1].

Іс-әрекет пен түскен зардаптың арасындағы себептік байланысты анықтау қажет етіледі.

Ақпаратты беруден заңсыз бас тарту әрекет (арызға бастарту туралы бұрыштама соғу) немесе әрекетсіздік (ақпаратты беруде өзінің міндеттерін орындамау) арқылы жазбаша немесе ауызша нысанында көрінуі мүмкін.

Ақпаратты толық емес беру азаматтың құжаттар мен материалдардың жартысымен ғана танысуын білдіреді.

Кепе-көрінеу жалған ақпарат беру азаматқа шындықпен сәйкес келмейтін мәліметгі хабарлауды білдіреді.

Қылмыс құрамы - материалды. Қылмыс, азаматтың құқығы мен занды мүдделеріне зиян келтірген сәттен бастап аяқталған деп саналады.

Субъективтік жағы тікелей қасақаналықпен сипатталады. кінәлі, өзінің азаматтық құқықтары мен бостандығын тікелей қозғайтын белгіленген тәртіппен жиналған құжаттар мен материалдарды беруден заңсыз бас тартатынын не оған толық емес немесе көне-көрінеу жалған ақпарат беретінін, өзінің әрекеттерімен азаматтардың құқықтарымен заңды мүдделеріне зиян келтіруі мүмкіндігін алдын ала біледі және оны келтіруді тілейді немесе саналы түрде жібереді не бұған немқұрайды қарайды. Бұл жағдайда себебі меи мақсаты сан алуан болуы мүмкін жек көру, кек алу, қызғану, көре алмау және т. б. Қылмыстың субъектісі - азаматқа берілуге міндетті ақпаратты иеленуші лауазымды тұлға ғана бола алады. [4]

Қазақстан Республикасының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңына сәйкес, Қазақстан Республикасы заңында көзделген жағдайлары қоспағанда, ақпараттарды іздестіру, алу және тарату шектелуге жатпайды.

ҚК155-бабында қарастырылған қылмыс баспасөз және басқа да бұқаралық ақпарат құралдары бостандығына қиянат жасайды.

Қылмыстың объективтік жағы - журналистің заңды кәсіптік қызметіне оны ақпарат таратуға не оны таратудан бас тартуға мәжбүрлеу арқылы кедергі келтірегін әрекеттерден көрінуі мүмкін. Журналисгің занды кәсіптік қызметіне келтіретін кедергілерге мыналарды жатқызуға болады: цензураны жүзеге асыру; редакцияның кәсіптік дербестігін бұзу және қызметіне кедергі келтіру; бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін заңсыз тоқтату немесе қыскарту; акпараттарды алуда және сұрауда редакция құқығын бұзу; тиражды немесе оның жартысын жоюмен тең заңсыз алу; журналиспен байланысқа және оған ақпарат беруге, мемлекеттік, әскери, коммерциялық немесе езге де арнайы қорғалатын құпияларды қоспағанда шектеу қою.

Бұл кедергі келтіру мүмкіндігі нысанының тізбегі толық деп табылмайды. Барлық аталган және журналистің заңды кәсіптік қызметіне кедергі келтіретін басқа да әрекеттер, егер де кедергі келтіру журналисті ақпарат таратуға не одан бас тартуға мәжбүрлеу арқылы жүзеге асырылған жағдайда ғана осы қылмыстың объективтік жағын құрайды.

Журналисті акпарат таратуға не одан бас тартуға мәжбүрлеу ретінде, қандай да бір күштеу, мүлікті бүлдіру немесе оны жою, сондай-ақ күш қолданамын деп қорқытуды қоспағанда, әсер ету тәсілдерінің сан алуан екендігін түсінуге болады.

Жоғарыда талқылап кеткен мәселелерімізге тұжырымдай келсек, жалпы ақпарат алу мен тарату проблемасы кәзіргі таңда заң саласында тек Конституциялық құқықтың ғана зерттеу нышаны емес екендігін байқадық. Шындығына келсек өзіміз талқылып кеткеніміздей ақпаратты қорғау ең негізгі әрі тікелей зертеу саласы болып есептелетін Азаматтық құқық пен Қылмысытық құқықтың қызметі десекте қателеспейміз, себебі ақпаратты қорғау кең ауқымды құбылыс, ал мұның өзі ата заңымыз Конституциядан

өрісін табады. Демек, ақпаратты қорғауды жүзеге асыру жалғыз Констиуциямен ғана шектеліп қоймай Констиция негізінде құрастырылған заңдармен атап айтқанда ҚР Азаматтық кодексі, ҚР Қылмыстық кодексі сондай-ақ басқа да нормативтік құқықтық актілермен қорғалатынын түсінуміз қажет. Сондықтан деп ойлаймыз ақпаратты қорғау мәселесі өте күрделі процесс. Бұлай айтуымыздың өзі бұл саланы жалғыз заңгерлер ғана емес, қоғамдағы түрлі маман иелері зерттеп келеді. Мәселен, жоғарыда талқылап кеткеніміздей «ақпарат» сөзінің өзі не «мәлімет», не кейде «мағлұмат» түрінде кездеседі. Былайша қарасақ бұндай сөздер әр түрлі мағына беретін секілді көрінеді, оларды орысшаға аударғанның өзінде «ақпарат - информация», «мағлұмат - сведение» - деген мағына білдірсе «мәлімет - сводка» - деген аударманы білдіреді екен. Енді біздің ойымызша, заңгер ретінде бұл сөздер қалай аталмаса да «ақпарат» түрінде қабылдағанымыз жөн сияқты, себебі «ақпарат» терминінің өзі кең және сондықтан бұл ұғымға «мағлұматта», «мәліметте» кіріп кетеді.

Енді өз мәселемізге келер болсақ, ақпаратты қорғау қай жағынан да болмасын Азаматтық құқықтық па, не Қылмыстық құқықтық па Бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңдарды бұзды ма жауапкершілікке тартылатыны белгілі.

Бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңдарды бұзғаны үшін жауапкершілік негіздерін былай құрастырған жөн деп есептейміз:

1.Азаматтардың немесе ұйымдардың (мемлекеттік органның, азаматтардың қоғамдық, шығармашылық, ғылыми, діни не өзге де бірлестігінің және заңды тұлғалардың) ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін, шындыққа сәйкес келмейтін мәліметтерді тарату, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы сотқа ықпал жасау Қазақстан Республикасының заң актілерінде көзделген жауаптылыққа әкеп соғады.

2. Бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңдарды бұзу үшін мемлекеттік органдардың және өзге де ұйымдардың оған кінәлі лауазымды адамдары, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралының иесі, таратушысы, бас редакторы (редакторы), таратылған хабарлар мен материалдардың авторлары жауапты болуы керек.

3. Бұқаралық ақпарат құралының меншік иесі, бас редакторы (редакторы) Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-таптық және рулық артықшылықты, қатыгездікті, зорлық пен порнографияны насихаттап, үгіттейтін хабарлар мен материалдарды таратқаны үшін, олардың алынған көздеріне қарамастан, Қазақстан Республикасының заң актілерінде белгіленген жауаптылықта болады.

Ал шындыққа сәйкес келмейтін мәліметтерді тарату үшін жауапкершіліктен босатылатын реттерге мыналар жатуы керек:

Бұқаралық ақпарат құралында шындыққа сәйкес келмейтін мәліметтерді таратқаны үшін:

1) егер бұл мәліметтер ресми хабарлар мен құжаттарда айтылған болса;

2) егер олар жарнама және ақпарат агенттіктерінен немесе мемлекеттік органдардың баспасөз қызметінен алынса;

3) егер олар өкілді органдар депутаттарының, мемлекеттік органдардың, ұйымдардың лауазымды адамдарының және азаматтардың ресми сөйлеген сөздерінің сөзбе-сөз қайталанып берілуі болса;

«Қылмыстық заңнаманы бұдан әрі гуманизациялау және қылмыстық үдерістегі заңдылық кепілдемелерін күшейту туралы» заңды қарастыру жұмыстарды басталды. Желтоқсан айында ҚР Парламенті осы заңды қабылдады. Тұлғаны жемқорлық қылмыс жасаған деп айыптаумен байланыссыз жала жабу мен қорлауға қатысты әкімшілік преюдиция институты енгізілген. 129-бап (Жала жабу) және 130-бапқа (Қорлау) өзгертулер енгізілген. Осылайша, 129- баптың 2 бөлігінде (БАҚ арқылы жала жабу) сотталған адамның екі айдан бес айға дейінгі кезеңдегі жалақысының немесе өзге табысының мөлшерінде айыппұл салудың орнына материалдық шығындарды екі еселі өтеу туралы ұсыныс жасалған, алты айға дейінгі мерзімге қамауға алу түрінде жазалау алып тасталынған. Қоғамдық және түзету жұмыстары, бас бостандығын шектеу және айыру түріндегі жазалаудың барлық қалған түрлері бұрынғы күйінде қалдырылған. Журналистік қауымдастықтың жала жабу мен қорлауды қылмыс санатына толық жатқызу туралы ұсыныстарын заңға енгізілмеді.

Бірқатар проблемалар "Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздігінің 2016 жылға дейінгі тұжырымдамасы туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 14 қарашадағы № 174 Жарлығында белгіленген. Онда ақпараттық қылмыстың (киберқылмыс) таралуы, оның ішінде ұйымдасқан трансұлттық қылмыстық топтардың қызметі маңызды проблема болып отыр [3].

Киберқылмыс ерекшеліктері олардың өте жоғары латенттілігі болып табылады. Осының салдарынан, қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, ресми тіркелген қылмыстар нақты жасалған қылмыстардың аз ғана бөлігін құрайды. Ақпараттық қылмысқа қарсы күрес құқық қорғау органдарынан және арнайы қызметтерден шет елдердің арнайы қызметтерімен және құқық

қорғау органдарымен бірлескен үйлестірілген іс-қимылдарды жүргізу жолымен барабар жедел ден қоюды талап етеді. Ақпараттық қылмыстарға қарсы іс-қимылды құқықтық қамтамасыз етудің қазіргі жай-күйі пайдаланылатын құқықтық тетіктердің жеткіліксіз келісілуімен, оларды дамыту және жетілдіру жөніндегі заңнамалық бастама субъектілері қызметінің фрагментарлығымен, тиімділігінің жеткіліксіздігімен, құқықтық нормалардың қарама-қайшылығымен, құқықтық статистиканың жетілмегендігімен сипатталады. Тұжырымдамада бүгінгі күннің шындығы заңнаманың қолданыстағы нормаларын жеке заңнама саласына бөлуді талап етеді деп айтылған. — ақпараттық құқық, сыни ақпараттық инфрақұрылымды қорғау мәселелері бойынша заңнаманы әзірлеу, ақпараттық құқық бұзушылықтардың жекелеген түрлерін қылмыстық жазаланатын әрекеттерге жатқызу мәселелері бойынша қолданыстағы заңнамаға өзгерістер енгізу, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық желілерде авторлық құқықты сақтау мәселелерін қосымша құқықтық регламенттеу, дербес деректерді қорғау мәселелерін реттейтін заңнаманы жетілдіру талап етіледі., Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерінің сақталуын қамтамасыз ету үшін ақпараттық қауіпсіздік және Мемлекеттік құпияларды қорғау саласындағы халықаралық құқықтық нормаларды жетілдіру. Сондай-ақ басқа мемлекеттер, трансұлттық корпорациялар, түрлі бейресми құрылымдар тарапынан, оның ішінде әлеуметтік желілер арқылы қоғамдық санаға жасырын әсер етуді анықтау және болдырмау жөнінде мақсатты саясат жүргізу, бұқаралық ақпарат тарату жүйесі арқылы терроризм идеологиясының, діни және этникалық экстремизмнің, сепаратизмнің және басқа да қоғамға қарсы көріністердің таралуына қарсы іс-қимылды жандандыру талап етіледі.

Жоғарыда көрсетілген бірқатар баптарда бұқаралық ақпарат құралдарын немесе ақпараттық-коммуникациялық желілерді пайдалана отырып жасалған әрекет тұжырымдамасы пайдаланылады. Алайда, Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі № 451-і "бұқаралық ақпарат құралдары туралы" Заңына сәйкес (2013.08.01.берілген өзгерістер мен толықтырулармен) бұқаралық ақпарат құралы ұғымы интернет-ресурстарды қамтиды. Ал бұрын сайттар деп аталған интернет-ресурстар Интернет деп аталатын ғаламдық ақпараттық-коммуникациялық желіде орналастырылады. Жоғарыда көрсетілген қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасаудың өзге де тәсілі, белгілі бір ақпаратты сайттарда орналастыру арқылы басқа — көрінбейді. осылайша, бұл жағдайда біз жоба авторларының қолданған "ақпараттық-коммуникациялық желілерді пайдалану" термині Қазақстанда барлық сайттар БАҚ-қа теңестірілгендігінің арқасында "бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану" терминімен қамтылған [4].

Жалпы, бүгінгі таңда қалыптасқан халықаралық тәсілге сәйкес киберқылмысты келесі санаттарға бөлуге болады:

Компьютерлік жүйелер мен деректердің құпиялығына, тұтастығына және қол жетімділігіне қарсы қылмыстар ("CIA-қылмыстар" деп аталатын), соның ішінде:

- заңсыз қол жеткізу, мысалы, бұзу, алдау және өзге де құралдармен;
- компьютерлік деректерді заңсыз ұстап қалу;
- деректерді зақымдау, жою, сапасын нашарлату, компьютерлік деректерді өзгерту немесе бұғаттау;
- компьютерлік жүйенің жұмыс істеуіне елеулі кедергілер жасауды қоса алғанда, жүйенің жұмыс істеуіне әсер ету, мысалы, Қызмет көрсетуден бас тарту түріндегі негізгі ақпараттық инфрақұрылымға бөлінген шабуылдар жолымен;
- құрылғыларды заңға қарсы пайдалану, яғни, мысалы, өндіру, сату немесе "CIA-қылмыс жасауға арналған бағдарламалардың, құрылғылардың және өзге де құралдардың қолжетімділігін қамтамасыз етуге бағытталған өзге де әрекеттер»

Компьютерлік жүйелердің көмегімен жасалған қылмыстар, соның ішінде:

- компьютерлік технологияларды пайдалана отырып жасалған алаяқтық және алаяқтық;
- деректер мазмұнымен байланысты қылмыстар, атап айтқанда - балалар порнографиясы, балаларды қанаушылық және жыныстық зорлық-зомбылық, нәсілдік, ксенофобия, сондай-ақ кеңес беру, арандату, нұсқау және қылмыс жасауға ұсыныс жасау арқылы жәрдемдесу, өлтіруден бастап және зорлау, азаптау, диверсия және терроризммен аяқталады. Осы санатқа кибер-қорқытып алу, қорқыту, жала жабу, интернетте жалған ақпаратты тарату, он-лайн құмар ойындар жатады;
- авторлық және сабақтас құқықтарды бұзумен байланысты қылмыстар, мысалы, компьютерлік бағдарламаларды, аудио/бейне және басқа да сандық формадағы түрлерін, сондай-ақ деректер базасын және кітаптарды заңсыз жаңғырту және пайдалану.

Киберқылмыстың негізгі құралдары мен инфрақұрылымы зиянды бағдарламаларды, бот-желілерді, домендерді заңсыз пайдалануды, тауарлар мен қызметтерді ұсынатын көлеңкелі экономиканы қамтиды. Әлеуметтік желілер мен бұлтты Компьютерлік қызметтер киберқылмыс үшін жаңа негіздер мен құқық қорғау органдары үшін жаңа проблемалар жасайды.

Алаяқтық-бұл жеке мемлекеттердің тәжірибесінде жиі хабарланатын киберқылмыс. Атап айтқанда, ол ұрланған дербес деректердің (фишингті және ақпаратты ұрлау үшін әлеуметтік инжинирингтің басқа да

әдістерін пайдалана отырып), төлем карталарының, он-лайн-банкинг шабуылдарының көмегімен жасалған алаяқтық, шот нөмірін, жаппай маркетингті, аукциондарды және сенімге қиянат жасаудың өзге де түрлерін, инвестициялық алаяқтықты, сондай-ақ пирамиданы және өзге де желілік схемаларды заңсыз пайдалану.

Осылайша, тиісті қылмыстық-құқықтық нормаларды жетілдіру бойынша одан әрі тиімді жұмыс істеу үшін ең алдымен ғаломтор желісінің барлық субъектілерінің өзара іс-қимыл ерекшелігін көрсету үшін қажетті ұғымдық аппаратты жазу қажет. Заң жобасында осы ұғымдық аппарат құрылғаннан кейін ғаламторды ҚР аумақтық юрисдикциясын анықтау қажет. ҚР құқықтық базасын ғаламтор желісіндегі қатынастарға арналған халықаралық құқық көздерімен үйлестіру және киберқылмыстарға қарсы күрес саласында шет елдермен заңнамалық үндестіру қажет. Сондай-ақ ақпараттық делдалдардың заңмен тыйым салынған немесе үшінші тұлғалардың құқықтарын бұзатын ақпаратты таратқаны үшін жауапкершілік шекарасын анықтау және заңнамада ақпараттық делдалдар мен үшінші тұлғалардың өзара іс-қимыл жасау рәсімін іске асыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі - "Әділет" АҚЖ; ссылка: adilet.zan.kz/kaz/docs/K970000167
2. Бұқаралық ақпарат құралдары туралы - "Әділет" АҚЖ; ссылка: adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000451
3. Қазақстан Республикасы ақпараттық қауіпсіздігінің 2016 жылға...**ссылка:** adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000174
4. Комментарий к уголовному кодексу РФ. Под ред. Скуратова Ю.И., Лебедева В.М. Москва, 1996 г 22 – 29 стр.

Жунусов Е.Б.
председатель палаты юридических консультантов Карагандинской области,
магистр юридических наук, докторант
КарГУ им Е.А.Букетова

ПРОБЛЕМА УЧЕТА СТЕПЕНИ ОБЩЕСТВЕННОЙ ОПАСНОСТИ СИСТЕМАТИЧЕСКИХ ПОСЯГАТЕЛЬСТВ НА ЧУЖОЕ ИМУЩЕСТВО В ДЕЙСТВУЮЩЕМ УГОЛОВНОМ КОДЕКСЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аңдатпа. Соңғы жылдары қазақстандық қылмыстық заңнаманы ізгілендіру аясында қайталанатын қылмыстық іс-әрекеттің қоғамдық қауіптілік деңгейінің жоғарылауын көрсететін бірқатар маңызды факторлардың бұрын-соңды белгіленбегені байқалды. Әдеттегідей, бұл басқа адамдардың мүліктеріне жасалған шабуылдар, тиісті актілерді бірнеше рет (жүйелі) жасау жағдайларын егжей-тегжейлі реттеу қажеттілігімен байланысты болды. Осындай заңнамалық шешімдерді XIX-XX ғасырлардағы заңнамалық актілерде, қылмыстық заңнаманы дамытудың кеңестік кезеңінде және Қазақстан Республикасының тәуелсіз қылмыстық заңнамасының әрекет етуінің алғашқы онжылдығында байқауға болады. Басқа адамдардың мүлкіне жасалған шабуылдардың қайталануын (жүйелілігін) мұқият қарастырудың осы немесе басқа тәжірибесі қазіргі кезде жақын және алыс шетелдің бірқатар елдерінің қылмыстық заңнамасында көрсетілген. Қазіргі кездегі Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында басқа адамдардың мүлкін жүйелі түрде бұзғаны үшін қылмыстық жауапкершілік дәрежесін арттыруға мүмкіндік беретін көптеген арнайы құрылыстар алынып тасталды, бұл қазіргі заманғы қылмыстың осы үлкен сегментіне жан-жақты қарсы тұру міндетіне толық сәйкес келмейді.

Түйінді сөздер: мүлікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар, ұрлық, қайталану, жүйелілік, балық аулау, қылмыстық кәсіпқойлық.

Аннотация. В свете гуманизации казахстанского уголовного законодательства в последние годы произошло беспрецедентное нивелирование целого ряда значимых факторов, свидетельствующих о повышенной степени общественной опасности повторяющихся актов преступного поведения. Традиционно именно посягательства на чужое имущество были сопряжены с необходимостью детальной регламентации случаев повторного (систематического) совершения соответствующих деяний. Подобные законодательные решения прослеживались в законодательных актах XIX-XX вв., в советский период развития уголовного законодательства и в первое десятилетие функционирования самостоятельного уголовного закона Республики Казахстан. Ту или иную практику более тщательного учета повторности (систематичности) посягательств на чужое имущество в настоящее время демонстрирует уголовное законодательство ряда стран ближнего и дальнего зарубежья. В действующем же уголовном законодательстве Республики Казахстан многие специальные конструкции, позволяющие повышать степень уголовной ответственности за систематическое совершение посягательств на чужое имущество, к настоящему времени исключены, что не в полной мере соответствует задаче комплексного противодействия данному обширному сегменту современной преступности.

Ключевые слова: уголовные правонарушения против собственности, хищения, рецидив, систематичность, промысел, криминальный профессионализм.

Annotation. In the light of the humanization of Kazakhstani criminal law in recent years, there has been an unprecedented leveling of a number of significant factors that indicate an increased degree of public danger of repeated acts of criminal behavior. Traditionally, it was attacks on other people's property that were associated with the need for detailed regulation of cases of repeated (systematic) commission of relevant acts. Similar legislative decisions were traced in the legislative acts of the XIX-XX centuries, in the Soviet period of development of criminal legislation and in the first decade of the functioning of the independent criminal law of the Republic of Kazakhstan. This or that practice of a more careful consideration of the repetition (systematicity) of attacks on other people's property is currently demonstrated by the criminal law of a number of countries near and far abroad. In the current criminal legislation of the Republic of Kazakhstan, many special constructions that allow increasing the degree of criminal responsibility for systematically committing infringement of other people's property are currently excluded, which does not fully comply with the task of comprehensively counteracting this vast segment of modern crime.

Keywords: criminal offenses against property, theft, relapse, systematicity, fishing, criminal professionalism.

Уголовные правонарушения против собственности и, в особенности, различные формы хищения традиционно составляют «ядро» общеуголовной преступности. Причем, анализ действующего уголовного закона Республики Казахстан свидетельствует о том, что квалифицирующее значение повторности (в рамках признака «неоднократно») наиболее типично именно в корыстных посягательствах на чужое имущество и ряде других составов уголовных правонарушений имущественного характера. В данном случае учитывается значимый криминологический фактор, свидетельствующий о том, что именно корыстный мотив имеет наибольшую тенденцию к воспроизводству и реализации в повторяющихся криминальных актах. При этом квалифицирующий признак «неоднократно» в значительном количестве случаев приобретает несколько абстрактный характер, поскольку фактически объединяет и повторное, и

многократное совершение соответствующих посягательств. Усугубляет ситуацию действующая конструкция рецидива преступлений в ст. 14 Уголовного кодекса Республики Казахстан (далее – УК РК), которая, исходя из категориальной принадлежности преступления, оставляет вне зоны соответствующего специального учета целый ряд фактического рецидива по таким распространенным деяниям, как кража (ч.1. 1, 2 ст. 188 УК РК), присвоение или растрата вверенного чужого имущества (ч.ч.1, 2 ст. 189 УК РК) мошенничество (ч.ч. 1, 2 ст. 190 УК РК), грабеж (ч. 1 ст. 191 УК РК), вымогательство (ч. 1 ст. 194 УК РК) и многим другим [1]. Такое кардинальное сужение сферы легального рецидива не соответствует современным представлениям о степени общественной опасности данного явления. Напротив, в последние годы обостряются научные изыскания по поводу повышения интенсивности уголовно-правового воздействия на акты рецидивного поведения. Современные казахстанские исследователи достаточно сдержанно оценивают данные концептуальные преобразования в практике оценки и учета рецидива преступлений, указывая лишь условную степень гуманизации уголовного законодательства (30 %) [2, с. 81]. Полагаем, что в контексте действующей конструкции легального рецидива (ст. 14 УК РК) степень гуманизации гораздо более существенная, поскольку количество тяжких и особо тяжких преступлений в стране традиционно не превышает 9-11 %. Вместе с тем, встает вопрос о целесообразности столь тотальной гуманизации. Мы согласны с мнением известного казахстанского ученого Т.К. Акимжанова, что гуманизация уголовной политики имеет существенные социальные основания, в том числе, связанные с необходимостью снижения индекса «тюремного населения» в стране [3, с. 130], однако она должна ограничиваться теми критическими пределами, за рамками которых без учета начинают оставаться криминальные акты с повышенной степенью общественной опасности, в частности, значительный сегмент неучтенной рецидивной преступности.

Вместе с тем, проблема рецидива является не единственной в плане поиска эффективных конструкций ответственности за акты повторяющегося (систематического) преступного поведения. Еще одним вопросом, который по-прежнему остается нерешенным, является учет в уголовно-правовом поле такого значимого фактора, как наличие в поведении виновного лица элементов криминального профессионализма. В контексте многих составов преступлений против собственности (в особенности, наиболее распространенных форм хищений чужого имущества) вопросы криминального профессионализма приобретают особую значимость. В этом смысле следует сразу произвести оговорку, что понятие «криминальный профессионализм» является более широким, нежели понятие «рецидивная преступность». В этом смысле мы не в полной мере согласны с мнениями исследователей, которые расценивают рецидив как своего рода «легальную форму» профессиональной преступности [4, с. 47].

Итак, какова же сущность криминального профессионализма и в чем заключаются потенциальные риски его недостаточного учета в уголовно-правовом аспекте? Современные исследователи, исследуя понятие криминального профессионализма, называют следующие его основные признаки: наличие элементов преступного промысла (то есть констатируемая стабильность соответствующей деятельности); присутствие определенной криминальной специализации, выражающейся в повторении однородных преступных посягательств; формирование определенных криминальных «навыков» у преступника; преступная деятельность является основным или единственным источником средств существования для виновного лица [5, с. 11]. Полагаем, совершенно справедливы указания ученых на тот факт, что криминальный профессионализм может складываться в самых различных сферах преступной деятельности и, в целом, тяготеет к организованным формам [6, с. 90]. Однако учитывая такой значимый фактор, как механизм совершения преступления, необходимо признать, что для «среднестатистического» лица с криминальной корыстной мотивацией наиболее доступными формами посягательства неизбежно становятся различные формы хищения.

Оценивая криминальный профессионализм в уголовно-правовом поле, следует признать, что его трактовка невозможна без использования такого термина, как «систематичность» совершения тех или иных тождественных действий. Легальная фиксация систематичности совершения тех или иных действий, совершение деяния в форме промысла ранее имели место в редакции УК Каз ССР 1959 года [7]. Данные конструкции не применялись в контексте преступных посягательств на собственность. Однако в отношении данных деяний имело место расширенная трактовка такого признака, как «повторность». Так, в примечании к ст. 76 УК Каз ССР 1959 года указывалось, что повторным преступлением в рамках Главы II «Преступления против собственности» признается деяние, совершенное лицом, ранее совершившим любое преступное посягательство из приведенного законодательного перечня: бандитизм (ст. 63), кража (ст. 76), грабеж (ст. 76-1), разбой (ст. 76-2), мошенничество (ст. 76-3), хищение чужого имущества путем присвоения или растраты или путем злоупотребления служебным положением (ст. 76-4), вымогательство (ст. 76-7), хищение радиоактивных материалов (ст. 205-2), хищение наркотических средств (ст. 213-1), хищение оружия, боевых припасов или взрывчатых веществ (ст. 203) [7]. В первоначальной редакции

Уголовного кодекса Республики Казахстан от 16 июля 1997 года в статье 175 «Кража» законодатель пошел по аналогичному пути. В частности, признавалась так называемая «специальная неоднократность» деяний, то есть совершение не только тождественных преступлений (как в последующей и действующей редакциях), но и неоднократность любой последовательности преступлений из легального перечня. Кроме того, особо отягчающим обстоятельством признавался и специальный рецидив однородных преступлений («совершение деяния лицом, два или более раза судимым за хищение либо вымогательство»). Отказ от специальных видов неоднократности и рецидива произошел с принятием Закона РК от 10 декабря 2009 года № 227-IV [8]. Это было обусловлено концептуальным решением законодателя об изменении содержания признака неоднократности преступлений. В частности, был исключена часть 2 ст. 11 УК РК 1997 года, в которой предусматривалось следующее положение: «совершение двух или более преступлений, предусмотренных различными статьями Особенной части настоящего Кодекса, может быть признано неоднократностью только в случаях, специально указанных в настоящем Кодексе» [9].

Необходимо отметить, что в отношении специального рецидива («совершение деяния лицом, два или более раза судимым за хищение либо вымогательство») имели место споры относительно его соответствия положениям Конституции РК. Так, коллегия по уголовным делам Верховного Суда РК, рассмотрев дело по жалобе осужденного В.С. Зиневича, переквалифицировала его действия, отказавшись от вменения признака «совершенное лицом, два или более раза судимым за хищение либо вымогательство» по причине того, что он противоречит ст. 77 Конституции РК, согласно которой лицо не может быть дважды подвергнуто наказанию за одно и то же правонарушение. Конституционный Совет РК, рассмотрев протест Генерального прокурора на данное решение, пришел к выводу, что данные положения УК РК 1997 года не противоречат Конституции. При этом было указано, что «квалифицирующий признак «лицом, ранее два или более раз судимым за хищение либо вымогательство», указанный в статьях УК, предусматривающих ответственность за хищения либо вымогательство, является одним из видов специального рецидива. Специальным считается рецидив, когда лицо совершает тождественное преступление либо (в случаях, указанных в законе) однородное тому, за которое осуждено ранее [10].

Таким образом, может быть констатирован тот факт, что на протяжении последних лет имеет место поступательный отказ от законодательного учета значимых криминологических факторов. Фактически к настоящему времени случаи многократного, систематического совершения различных форм хищений могут быть квалифицированы исключительно в рамках признака неоднократности. Однако следует признать, что, несмотря на значительную маржу в санкциях соответствующих норм (так, в частности, по ч. 3 ст. 188 УК РК, в которой одним из квалифицирующих признаков выступает неоднократность, диапазон наказаний в виде ограничения либо лишения свободы составляет от 2-х до 7-ми лет), тем не менее, значимого уголовно-правового инструментария для дифференциации уголовной ответственности не усматривается. В данном случае следует учитывать совершенно справедливые замечания исследователей относительно того, что криминальный профессионализм свидетельствует об определенных «навыках» виновного лица, которые позволяют ему долгое время оставаться вне сферы уголовного преследования [11, с. 338]. Как указывается в пункте 3 Нормативного постановления Верховного Суда РК от 25 декабря 2006 г. № 11 «О квалификации неоднократности и совокупности уголовных правонарушений», «если неоднократность в уголовно-правовой норме указана в качестве квалифицирующего признака, то совершение одним и тем же лицом нескольких тождественных уголовных правонарушений, подлежит квалификации в целом по соответствующей статье (части статьи) УК, предусматривающей ответственность за неоднократность совершения данного уголовного правонарушения» [12]. Соответственно, неоднократной будет признаваться и повторная квартирная кража, и десятый эпизод квартирной кражи, несмотря на тот факт, что эти случаи с криминологической точки зрения представляют качественно отличные криминальные явления. В частности, одним из значимых отличительных признаков будет являться специфика субъективной стороны лица, совершающего неоднократную кражу, и лица, являющегося «преступником-профессионалом». Если в первом случае имеет место самостоятельное формирование умысла по отношению к каждому совершаемому преступлению, то в случае профессиональной преступной деятельности умыслом лица охватывается тот факт, что он планирует дальнейшее совершение однородных (или тождественных) деяний. Как указывал автор специального исследования вопросов преступного промысла П.С. Тоболкин, особое сочетание объективных и субъективных признаков промысла «дает возможность отграничивать рассматриваемое преступление от повторения преступных деяний, а также от продолжаемых преступлений, где каждое в отдельности взятое действие обладает всеми необходимыми признаками преступления» [13. с, 16].

Кроме того, практически в каждом исследовании вопросов криминального профессионализма подчеркивается, что результаты систематической преступной деятельности являются для виновного лица основным или существенным источником средств существования. При этом используется понятие

«промысел», которое в настоящее время не имеет легального определения [5, с. 12]. Иными словами, умысел преступника-профессионала имеет сравнительно более высокую степень общественной опасности, поскольку он предполагает сравнительно больший уровень интеллектуальных и волевых усилий виновного лица отношении последующих криминальных действий. В актуальных исследованиях вновь поднимается вопрос о необходимости уголовно-правовой фиксации признаков промысла. Так, в частности, И.Б. Агаев специально подчеркивает, что, в отличие от простой повторности, промысел предполагает совершение именно тождественных преступных посягательств (в целом, данное утверждение находится в полной корреляции с таким криминологическим признаком криминального профессионализма, как «специализация» преступной деятельности) [14].

В настоящее время научный интерес к вопросам профессиональной преступности вновь возрастает, преимуществен именно по причине производимых законодательных метаморфоз. Причем, если в Республике Казахстан сохраняется квалифицирующее значение такой формы множественности, как неоднократность уголовных правонарушений, то в соседней Российской Федерации Законом от 8 декабря 2003 года данная форма множественности преступлений была исключена [15], что еще больше обострило проблему квалификации криминальной повторности, в особенности деяний с признаками криминального профессионализма. В связи с этим, интерес представляют позиции российских исследователей, усмотревших в исключении признака неоднократности серьезную угрозу противодействия именно профессиональной преступности, основу которой составляют не столько тяжкие и особо тяжкие преступления, сколько систематически повторяющиеся кражи, мошенничества, грабежи [16, с. 25]. Причем, одним из наиболее типичных признаков криминального профессионализма (который в уголовно-правовом аспекте фактически приравнивается к понятию «промысел») чаще всего признается все-таки не характер систематически совершаемых деяний (их тождественность), а тот факт, что лицо на постоянной основе извлекает доход из своей преступной деятельности. В этом смысле именно различные формы хищения неизбежно тяготеют к приобретению признаков криминального профессионализма (серийные кражи, мошенничества и т.п.), поскольку могут являться источником постоянного дохода для преступника-профессионала. На «серийный» характер действий при промысле особо указывалось еще в актах официального толкования советского периода. Так, в частности, в пункте 6 Постановления Пленума Верховного Суда СССР «О судебной практике по делам о нарушении правил о валютных операциях» от 18 апреля 1980 года указывалось, что под спекуляцией в виде промысла следует понимать «такую систематическую деятельность по скупке и перепродаже валютных ценностей с целью наживы, которая является для виновного основным или дополнительным источником средств существования» [17].

Несмотря на тенденцию гуманизации уголовного законодательства в последние годы, нельзя не признать тот факт, что любые формы кумуляции криминальной активности являются общественно опасными и требуют адекватной оценки, в первую очередь, на уровне уголовного законодательства. Мы согласны с мнением известного исследователя Л.Л. Кругликова, что учет факторов «стойкости» криминальной мотивации и криминального поведения существенно снижает рычаги воздействия на соответствующих лиц. При этом, как совершенно справедливо указывает Л.Л. Кругликов, в Уложении о наказаниях уголовных и исправительных 1903 года соответствующие обстоятельства подлежали обязательному учету (в частности, совершение двух и более тождественных или однородных деяний, привычная преступная деятельность, а также преступный промысел) [18, с. 57-58]. Аналогичные решения можно обнаружить и в памятниках казахского права. Так, в параграфе 49 Ереже, выработанного на Токмакском чрезвычайном съезде биев в 1893 году, указывалось: «за кражу до десяти голов скота или за уличение в краже в третий раз, хотя бы одной скотины виновный приговаривается к уплате потерпевшему тройной стоимости похищенного, убытков, бийлыка и аипа до трех голов скота за каждую похищенную…» [19]. Следует обратить внимание, что в исторических памятниках права вопросы промысла практически акцентировались именно в рамках преступных посягательств на собственность. Данное обстоятельство не утратило решающего значения и в настоящее время. Так, М.Ф. Милюков, отрицательно оценивая отказ законодателя от учета степени общественной опасности промысла, акцентирует внимание именно на проблемах профилактического воздействия на преступления против собственности [20, с. 6-8].

Предвидя аргументы возможных оппонентов нашей позиции по исследуемому вопросу относительно того, что понятие «промысел» является определенным анахронизмом, «пережитком» советского периода развития уголовного законодательства, приведем в качестве примера законодательную практику зарубежных стран по данному вопросу. В частности, легальное понятие промысла содержится в параграфе 70 УК Австрии: «тот совершает преступное деяние в виде промысла, кто действует с намерением создать себе преступный доход посредством повторения совершения преступных деяний» [21]. При этом УК Австрии содержит и специальные составы преступлений, включающие признаки промысла, в частности, кража в виде промысла (параграф 130), мошенничество в виде промысла (параграф 148) и др. Аналогичные

законодательные решения содержатся и в УК Германии, где имеются следующие специальные составы: противоправное приобретение имущества, совершаемое в виде промысла (параграф 260), укрывательство добытого преступным путем имущества, совершаемое бандой в виде промысла (параграф 260а) и некоторые другие [22]. Для примера приведем также УК Армении, где в п. 1 ч. ст. 63 УК «Обстоятельства, отягчающие ответственность и наказание» предусматривается совершение преступления в виде промысла [23]. В контексте последнего из указанных сравнительно-правовых аспектов мы согласны с мнением современных исследователей относительно необходимости законодательного учета повышенной степени общественной опасности совершения деяния в форме промысла, в частности посредством закрепления соответствующего признака в составах преступлений, для которых соответствующая деятельность является наиболее типичной (преступления против собственности и некоторые иные корыстные посягательства) [24, с. 103-104]. Таким образом, обращает на себя внимание тот факт, что и в зарубежном законодательстве вопросы систематичности преступной деятельности, элементы преступного промысла преимущественно акцентируются именно в имущественных посягательствах. Соответственно, апеллирование к тому факту, что с изменением советской системы общественных отношений понятие «преступный промысел» утратило свое значение, не имеет под собой реальных оснований. По причине указанных обстоятельств мы поддерживаем мнения ученых о необходимости поиска наиболее оптимальных форм учета соответствующего криминологического феномена в нормах уголовного законодательства. К сожалению, в казахстанской науке данный вопрос к настоящему времени находится в состоянии стагнации.

«Под преступным промыслом, - пишут М.Л. Прохорова, М.Г. Горенко - понимается совершение лицом трех или более общественно опасных деяний, образующих самостоятельные преступления, ни за одно из которых оно не осуждено, тождественных и внутренне связанных между собой единой целью получения дохода, выступающего в качестве как основного, так и дополнительного источника существования этого лица» [25, с. 64]. В свою очередь, И.Б. Агаев полагает, что данное понятие должно обозначать «совершение трех и более тождественных, тесно внутренне связанных преступлений до осуждения, превращенных в средство получения определенной материальной выгоды, служащей основным или дополнительным, но весьма существенным источником существования» [26, с. 82]. Соответственно, от простой систематичности совершение деяния в виде промысла отличает получение своеобразного «дохода» от преступной деятельности. Причем, указание некоторые авторов на то обстоятельство, что доход должен быть существенным [27, с. 96], нам представляется недостаточно точным. Ключевым моментом в данном случае выступает не столько значительность суммы систематически получаемых преступных «доходов», сколько тот факт, что для виновного лица доходы от преступного промысла являются основным (единственным) источником средств существования. Соответственно, и систематические мелкие хищения (ст. 187 УК РК) могут стать признаками криминального профессионализма, если получаемых от их совершения материальных средств достаточно виновному лицу для поддержания собственного существования. Таким образом, акцентуация на сумме получаемых преступных доходов при определении признаков преступного промысла нам представляется излишней (так, при вменении признака неоднократности стоимостное выражение предмета преступления также не имеет квалификационного значения).

Подводя итог исследованным теоретическим аспектам, полагаем, что вопросы криминального профессионализма, наиболее отчетливо проявляющиеся в рамках корыстных посягательств на чужое имущество, должны получить адекватную уголовно-правовую оценку, связную с реальных дифференциаций ответственности лиц, совершающих преступления на систематической основе. Формулировке возможных вариантов решения данного вопроса и была посвящена настоящая статья.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК // «Казахстанская правда» от 09.07.2014. - № 132 (27753).
2. Апахаев Н.Ж., Жанбавиев А. (2018) Институт рецидива в уголовном законодательстве Республики Казахстан // Казахская цивилизация. – 2018. - № 1. - С. 77-82.
3. Акимжанов Т.К. О проблемах дальнейшей гуманизации уголовной политики Республики Казахстан как важнейшем условии построения правового государства // Уголовно-исполнительное право. – 2017. - Т. 25 (1-4). - № 2. - С. 130-136.
4. Асланян М.М. Рецидив преступлений как легальная форма профессиональной преступности: дис… канд. юрид. наук. – Краснодар, 2008. 241 с.
5. Шигина Н.В. Криминологические проблемы борьбы с профессиональной преступностью на современном этапе: автореф. дис. …канд. юрид. наук. - М., 2002. 26 с.

6. Фарышев Е.В. Современное понятие и содержание профессиональной преступности //Вестник Краснодарского университета МВД России. – 2016. - № 3(33). - С. 90-93.
7. Уголовный кодекс Каз ССР от 22 июля 1959 года // Ведомости Верховного Совета и Правительства Казахской ССР/ - 1959 г. - № 22-23. - Ст. 177.
8. О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный и Гражданско-процессуальный кодексы Республики Казахстан по вопросам совершенствования судебной системы: Закон Республики Казахстан от 10 декабря 2009 года № 227- IV // «Казахстанская правда» от 22.12.2009 г., № 297-298 (26041-26042).
9. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 16 июля 1997 года № 167 // Ведомости Парламента Республики Казахстан. - 1997 г. - № 15-16. - Ст. 211.
10. О представлении Верховного Суда Республики Казахстан о признании неконституционными статьи 13, пункта «в» части 3 статьи 175, пункта «в» части 3 статьи 178, пункта «г» части 3 статьи 179 Уголовного кодекса Республики Казахстан и части 3 статьи 19 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан: Постановлением Конституционного Совета от 26 июня 2003 года № 9 // «Казахстанская правда» от 1 июля 2003 года № 188-189.
11. Криминология – XX век // под ред. Бурлакова В.Н., Сальникова В.П., - СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. - 554 с.
12. О квалификации неоднократности и совокупности уголовных правонарушений: Нормативное постановление Верховного Суда РК от 25 декабря 2006 г. № 11 // Бюллетень Верховного Суда РК. - № 1. - 2007 г.
13. Тоболкин П.С. Уголовная ответственность за занятие запрещенным промыслом: автореф. дис…канд. юрид. наук. – Свердловск, 1969. 28 с.
14. Агаев И.Б. Преступный промысел [Электронный ресурс] // Агаев И.Б. Проблема повторности в уголовном праве. - М., 2004. URL: http://lawbook.online/ugolovnoe-pravo/prestupnyiy-promyisel-27854.html (дата обращения 10.08.2019).
15. О внесении изменений и дополнений в Уголовный кодекс Российской Федерации: Федеральный закон от 8 декабря 2003 года № 162-ФЗ // «Собрание законодательства РФ» - 15.12.2003. - № 50. - Ст. 4848.
16. Игнатов А.Н. Некоторые аспекты реформирования уголовного законодательства // Журнал российского права. 2003. - № 9. - С. 24-31.
17. О судебной практике по делам о нарушении правил о валютных операциях: Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 18 апреля 1980 года // «Бюллетень Верховного Суда СССР». - № 3. – 1980.
18. Кругликов Л.Л. Профессиональные черты преступника и уголовный закон // Человек: преступление и наказание. – 2013. - № 2 (81). – С. 56-59.
19. Сартаева К.Р., Жорабеков С.Ж., Сартаев С.Т. Генезис института множественности преступлений в уголовном праве Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. http://www.konspekt.biz/index.php?text=55914 (дата обращения 08.08.2019).
20. Милюков С.Ф. Проблемы криминологической обоснованности российского уголовного законодательства: автореф. дис… докт. юрид. наук. – СПб., 2000. 58 с.
21. Уголовный кодекс Австрии [Электронный ресурс] // URL: http://www.crimpravo.ru/page/zar-uk (дата обращения: 11.07.2019).
22. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германия [Электронный ресурс] // URL: http://www.crim-pravo.ru/page/zar-uk (дата обращения: 19. 07. 2019).
23.Уголовный кодекс Республики Армения [Электронный ресурс] // URL: http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&sel=show&lang=rus (дата обращения 01.08.2019).
24. Калинина Н.А. Формы и виды единого преступления и отграничение их от множественности преступлений: дис…канд. юрид. наук. – М., 2005. 157 с.
25. Прохорова М.Л., Горенко М.Г. Промысел как вид множественности преступлений: компаративисткие и теоретические подходы //Общество: политика, экономика, право. – 2017. - № 5. – С. 63-66.
26. Агаев И.Б. Проблема повторности преступлений в уголовном праве. – М.: Юристъ, 2004. 157 с.
27. Микаутадзе С.Р. Уголовно-правовые и криминологические признаки преступного профессионализма: дис…канд. юрид. наук. – М. 2006. 203 с.

УДК 343.1

Казиканов Т.Т.
старший преподаватель, кандидат юридических наук,
Астанинское представительство Карагандинского экономического
университета «Казпотребсоюза»,
г. Нур-Султан, ул. Кенесары д.60
E-mail: talgat2011kz@mail.ru

ПОНЯТИЕ КОНТРРАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. Бұл мақалада автор қарсы барлау қызметі ұғымының заңнамалық анықтамасын қарастырады. Қарсы барлау қызметінің ерекшеліктерін сипаттайтын оның негізгі белгілері анықталған. Ұлттық заңнамаға және шет мемлекеттердің заңнамаларын салыстырмалы-құқықтық талдаудың нәтижелеріне сүйене отырып, Қазақстан Республикасындағы қарсы барлау қызметі түсінігінің заңнамалық анықтамасын жақсарту бойынша ұсыныстар жасалды.

Түйін сөздер: қарсы барлау қызметі, Қазақстан Республикасы, заңнама, ұғым.

Аннотация. В данной статье автором рассмотрено законодательное определение понятия контрразведывательной деятельности. Определены его основные признаки, характеризующие особенности контрразведывательной деятельности. Основываясь на национальном законодательстве и результатах сравнительно-правового анализа законодательства зарубежных стран выработаны предложения по совершенствованию законодательного определения понятия контрразведывательной деятельности в Республике Казахстан.

Ключевые слова: контрразведывательная деятельность, Республика Казахстан, законодательство, понятие.

Abstract. In this article, the author considers the legislative definition of the concept of counterintelligence. Its main features characterizing the features of counterintelligence activities are identified. Based on national legislation and the results of a comparative legal analysis of the legislation of foreign countries, proposals have been developed to improve the legislative definition of the concept of counterintelligence in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: counterintelligence, The Republic of Kazakhstan, legislation, the concept.

Контрразведывательная деятельность как самостоятельный вид государственной деятельности в сфере обеспечения национальной Республики Казахстан, впервые получила свое законодательное закрепление с подписанием Главой государства 28 декабря 2016 года Закона Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности» [1]. На законодательном уровне определено содержание контрразведывательной деятельности и закреплена система правовых гарантий законности при ее проведении. Целью принятия данного законодательного акта является создание организационно-правовых основ, необходимых и достаточных для поддержания необходимого уровня защищенности национальных интересов Республики Казахстан от разведывательно-подрывной деятельности, путем формирования законодательной регламентации контрразведывательной деятельности и системы гарантий ее осуществления.

Принятие специального закона, регулирующего контрразведывательную деятельность, не только способствует демократизации общества и построению правового государства, но и является свидетельством признания значимости контрразведки в сфере обеспечения безопасности государства. Данный Закон определяет понятийный аппарат, правовые основы, задачи и принципы контрразведывательной деятельности, ее субъекты, их права и обязанности, перечень контрразведывательных мероприятий и основания для их проведения, использование ее материалов, прокурорский надзор и ведомственный контроль, что является соответствующей гарантией защиты прав и свобод человека и гражданина.

По своей сути контрразведывательная деятельность – это противодействие разведывательно-подрывной деятельности специальных служб иностранных государств, иных зарубежных организаций, а также отдельных лиц. Государства, следующие демократическому курсу развития, несмотря на закрытый характер контрразведывательной деятельности, придают ей легитимность путем законодательного закрепления ее основных положений.

В таких странах Содружества Независимых Государств как Армения, Беларусь, Кыргызстан, Молдова, Таджикистан, Туркменистан и Россия, основные положения контрразведки регулируются в рамках законодательных актов об органах безопасности *(Закон Республики Армения «Об органах национальной безопасности» от 28 декабря 2001 г., Закон Республики Беларусь «Об органах*

государственной безопасности Республики Беларусь» от 10 июля 2012 г., Закон Кыргызской Республики «Об органах национальной безопасности Кыргызской Республики» от 11 января 1994 г., Закон Республики Молдова «Об органах государственной безопасности» от 31 октября 1995 г., Закон Республики Таджикистан «Об органах национальной безопасности Республики Таджикистан» от 20 марта 2008 г., Закон Туркменистана «Об органах национальной безопасности Туркменистана» от 12 апреля 1993 г., Федеральный закон Российской Федерации «О Федеральной службе безопасности» от 3 апреля 1995 г.). Это обусловлено тем, что в данных странах контрразведка осуществляется только органами *(национальной, государственной, федеральной службы)* безопасности и является одним из основных направлений их деятельности.

Следует отметить, что в таких странах как Азербайджан, Грузия и Украина кроме законов, определяющих статус и полномочия спецслужб, контрразведка регулируется на основе специальных (самостоятельных) законов о контрразведывательной деятельности, что, несомненно, свидетельствует об особом статусе данного вида государственной деятельности.

Законодательное регулирование контрразведки официально определило понятие контрразведывательной деятельности, являющееся базовым для уяснения сущности и содержания указанной деятельности. Так, в соответствии с пп. 20) ст. 1 Закона Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности» под контрразведывательной деятельностью понимается система контрразведывательных и организационных мероприятий, осуществляемых специальными государственными органами Республики Казахстан, по защите национальных интересов Республики Казахстан от разведывательно-подрывной деятельности [1].

Следует отметить, что определения понятий, содержащиеся в законодательных актах, обладают юридической силой и императивным значением. Официальные дефиниции исключительно важны для правоприменительной практики. Они способствуют правильному уяснению гражданами смысла и назначения законодательных предписаний и формируют их правосознание. В то же время, отсутствие законодательных дефиниций, а также их нечеткость приводят к смешению понятий, что, в свою очередь, неминуемо ведет к снижению эффективности правового регулирования, возникновению коллизий. Это обстоятельство не может не отразиться на восприятии сущности и содержания данной деятельности [2, с. 5].

Особое значение законодательной регламентации контрразведывательной деятельности связано с Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам специальных государственных органов Республики Казахстан» от 13 февраля 2012 года, в котором впервые было законодательно определено понятие контрразведывательной деятельности под которой понималась система оперативных и организационных мероприятий по защите основ конституционного строя, экономического и оборонного потенциала Республики Казахстан от разведывательной и подрывной деятельности специальных служб иностранных государств и иных зарубежных организаций. Следует отметить, что данное законодательное определение отражало только особенности контрразведывательной деятельности органов национальной безопасности. Закон Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности» *(содержащий понятие контрразведывательной деятельности)* является нормативным правовым актом многосубъектного характера, регламентирующим деятельность, осуществляемую органами национальной безопасности, уполномоченным органом в сфере внешней разведки и Службой государственной охраны Республики Казахстан. Каждый из этих специальных государственных органов имеет специфику функционирования, предопределенную характером разрешаемых ими задач.

На основании анализа понятия контрразведывательной деятельности, содержащегося в пп. 20) ст. 1 Закона Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности» необходимо выделить следующие его признаки:

- *во-первых,* контрразведывательная деятельность – это система контрразведывательных и организационных мероприятий. Указание законодателя на то, что данная деятельность – система мероприятий, следует рассматривать как содержательную сторону данной деятельности. Мероприятия в соответствии с Законом Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности» делятся на: контрразведывательные *(перечень раскрывается в ст. 11 Закона)* и организационные *(направленные на организацию контрразведывательной деятельности)*.

Следует отметить, что определение контрразведывательной деятельности через систему мероприятий не отражено в законодательных актах государств бывшего СССР *(за исключением Грузии)*. В законах об органах безопасности Армении, Беларуси, Таджикистана и России контрразведывательная деятельность понимается как *деятельность.* В законах Азербайджана контрразведывательная деятельность представляет собой *особую деятельность,* а в Украине она признается *специальным видом деятельности в сфере*

обеспечения государственной безопасности, то есть отличается от иных видов деятельности, осуществляемых государственными органами. Указание на то, что контрразведывательная деятельность является *специальным видом деятельности в сфере обеспечения государственной безопасности,* подчеркивает значимость данного вида деятельности для государства.

По нашему мнению, важным обстоятельством является то, что в данных законах контрразведка определяется как деятельность, которой присущи следующие характеристики:

- эта деятельность государственная, так как она представляет собой одно из направлений обеспечения национальной безопасности от разведывательно-подрывной деятельности специальных служб иностранных государств, иных зарубежных организаций, а также отдельных лиц;

- данная деятельность законодательно определена и санкционирована государством, то есть имеет правовой статус, ограничена кругом ее субъектов *(органов, осуществляющих данную деятельность)*, выступающих от имени государства, осуществляется в порядке и в пределах, определенных и ограниченных им, подконтрольна государственным органам;

- данная деятельность осуществляется от имени государства и в его интересах подразделениями только уполномоченных на то государственных органов. Органы, осуществляющие контрразведывательную деятельность, наделены соответствующей компетенцией применительно к задачам, которые они призваны решать;

- данная деятельность подотчетна и подконтрольна главе государства, а также находится под надзором прокуратуры и направлена на обеспечение безопасности национальных интересов от разведывательно-подрывной деятельности специальных служб иностранных государств, иных зарубежных организаций, а также отдельных лиц.

В ряде понятий стран СНГ определено, что она осуществляется посредством проведения контрразведывательных мероприятий *(Россия),* с использованием системы контрразведывательных, поисковых, режимных, административно-правовых мер *(Украина),* а также специальными *(оперативными, оперативно-техническими)* мероприятиями *(Грузия)*. Однако следует отметить, что в отличие от оперативно-розыскных мероприятий понятие и перечень контрразведывательных мероприятий не определены в законодательных актах государств бывшего СССР *(за исключением Грузии)*, а лишь оговаривается, что они определены ведомственными нормативными правовыми актами.

По нашему мнению, подход к определению контрразведывательной деятельности как разновидности деятельности государства является более верным. Это основано на том, что только Республика Казахстан может наделять правом осуществления контрразведывательной деятельности какие-либо субъекты, возлагать на них определенные обязанности и осуществлять контроль за их деятельностью. С принятием самостоятельного законодательного акта контрразведывательная деятельность определена как самостоятельный вид государственной деятельности, являющийся важнейшим элементом обеспечения безопасности личности, общества и государства от разведывательно-подрывной деятельности спецслужб иностранных государств, иных зарубежных организаций, а также отдельных лиц. В этой связи предлагается контрразведывательную деятельность определить, как деятельность;

- *во-вторых,* субъектом контрразведывательной деятельности являются специальные государственные органы Республики Казахстан. В соответствии с п. 2 ст. 3 Закона Республики Казахстан от 13 февраля 2012 года «О специальных государственных органах Республики Казахстан» к специальным государственным органам относятся органы национальной безопасности, уполномоченный орган в сфере внешней разведки, Служба государственной охраны Республики Казахстан [3]. Иные государственные и негосударственные органы не вправе осуществлять контрразведывательную деятельность.

В отношении субъекта деятельности необходимо отметить, что это главный, «несущий» компонент, тот, кто осуществляет эту деятельность. В законодательстве государств-участников Содружества Независимых Государств субъектами контрразведывательной деятельности выступают государственные органы безопасности. Они определены в законодательстве Армении, Беларуси, России, Таджикистане и Украине.

Здесь будет уместным отметить российский подход к этому вопросу. В частности, в России в качестве субъекта контрразведывательной деятельности определены органы федеральной службы безопасности и/или их подразделения, а также должностные лица указанных органов и подразделений. Данный опыт, несомненно, представляет интерес и требует дополнительного изучения с точки зрения эффективности и возможного использования в Республике Казахстан;

- *в-третьих,* целью контрразведывательной деятельности является защита национальных интересов Республики Казахстан от разведывательно-подрывной деятельности. Перечень основных национальных интересов Республики Казахстан определен в ст. 5 Закона Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан» от 6 января 2012 года. Спектр явлений, на которые должна

воздействовать контрразведывательная деятельность, значительно шире. Помимо действий физических лиц здесь еще и действия юридических лиц и даже государств *(в лице иностранных спецслужб)*, а также события, создающие угрозу безопасности государства. Соответственно сфера общественных отношений, охраняемых специальными государственными органами Республики Казахстан посредством контрразведывательной деятельности, обширна, специфична и неоднородна.

Цель деятельности является системообразующим ее элементом, обеспечивающим однонаправленность различных действий. Поставленная цель определяет пути ее достижения, порядок и характер взаимосвязи ведущих к этому состоянию действий.

Анализ определений понятия контрразведывательной деятельности, закрепленных в законодательстве стран СНГ, позволяет выделить различные подходы в установлении цели контрразведки. Так, в Украине контрразведывательная деятельность осуществляется в целях предупреждения, своевременного выявления и предотвращения внешних и внутренних угроз безопасности, разведывательных, террористических и других противоправных посягательств специальных служб иностранных государств, а также организаций, отдельных групп и лиц на интересы государства; в Армении, Белоруссии, России и Таджикистане в целях выявления, предупреждения, пресечения разведывательной и иной деятельности специальных служб и организаций иностранных государств, а также отдельных лиц, направленной на нанесение ущерба безопасности; в Азербайджане в целях выявления, предотвращения и пресечения разведывательных действий органов специальных служб зарубежных организаций и отдельных лиц, способных нанести ущерб независимости, суверенитету, территориальной целостности, конституционному строю, экономическому, оборонному, научно-техническому потенциалу и другим национальным интересам.

Таким образом, основываясь на законодательстве Республики Казахстан, результатах сравнительно-правового анализа законодательства зарубежных стран, полагаем целесообразным изменить формулировку определения понятия контрразведывательной деятельности, изложенной в пп. 20) ст. 1 Закона Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности». По нашему мнению, законодательное определение контрразведывательной деятельности должно быть сформулировано следующим образом: «контрразведывательная деятельность – деятельность, осуществляемая посредством проведения контрразведывательных и организационных мероприятий, осуществляемых специальными государственными органами Республики Казахстан, по защите национальных интересов Республики Казахстан от разведывательно-подрывной деятельности».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан от 28 декабря 2016 года «О контрразведывательной деятельности» // http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000035
2. Бачило И.Л. Информационное право. Роль и место в системе права Российской Федерации // Государство и право. – 2001. – С. 5-9.
3. Закон Республики Казахстан от 13 февраля 2012 года «О специальных государственных органах Республики Казахстан» // http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000552

УДК 343. 116 (574)

Карбеков К.С.,
к.ю.н., доцент кафедры Право,
Университета «Алматы»

Казиев О.Қ.,
к.ю.н., доцент кафедры Право,
Университета «Алматы»

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ НОРМАТИВНЫХ ПОСТАНОВЛЕНИЙ ВЕРХОВНОГО СУДА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Түйіндеме. Мақалада Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларын құқық қорғау қызметінде қолдану мәселелері қарастырылады. Авторлар Қазақстан Республикасының заңнамасын қолдануда біркелкілікті қамтамасыз ету және құқық қолдану практикасында белгілі бір нормаларды түсіндіру мәселелерін қарады.

Түйінді сөздер: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары, құқық қорғау қызметі, қылмыстық құқық бұзушылық, сот практикасы.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы применения нормативных постановлений Верховного Суда Республики Казахстан в правоохранительной деятельности. Авторами рассмотрены вопросы, обеспечения единообразия в применении законодательства Республики Казахстан и толковании определенных норм в правоприменительной практике.

Ключевые слова: нормативные постановления Верховного Суда Республики Казахстан, правоохранительная деятельность, уголовные правонарушения, судебная практика.

Annotation. The article deals with the application of regulatory decisions of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan in law enforcement.

The authors consider the issues of ensuring uniformity in the application of the legislation of the Republic of Kazakhstan and the interpretation of certain norms in law enforcement practice.

Keywords: regulatory decisions of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, law enforcement, criminal offenses, judicial practice.

В своем первом Послании народу Казахстана "Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев отметил, что право судьи на вынесение решения, исходя из закона и внутренних убеждений, остается незыблемым. Однако следует провести тщательный анализ судебных решений, обеспечить единообразие судебной практики [1].

Основной целью нормативных постановлений Верховного Суда Республики Казахстан является обеспечение единообразия в применении законодательства Республики Казахстан и толковании определенных норм в правоприменительной практике.

Следовательно, Верховный Суд Республики Казахстан принимает нормативные постановления, которые разъясняют вопросы применения норм административного, уголовного, уголовно-процессуального и других отраслей права, и определяет правила поведения всех субъектов судопроизводства, а содержащиеся в таких постановлениях рекомендации являются обязательными в правоприменительной деятельности правоохранительных органов.

В соответствии со статьей 81 Конституции Республики Казахстан Верховный Суд дает разъяснения по вопросам судебной практики, а нормативные постановления Верховного Суда, согласно пункту 1 статьи 4 Конституции, относятся к действующему праву наравне с нормами Конституции, соответствующих ей законов, иных нормативных правовых актов, международных договорных и иных обязательств Республики и постановлений Конституционного Совета [2].

В Республике Казахстан высшей юридической силой обладает Конституция Республики Казахстан, это означает, что нормы Конституции являются важнейшим источником всех отраслей права, составляя основу правового регулирования всего комплекса общественных отношений. В Конституции Республики Казахстан предусмотрены гарантии обеспечения ее высшей юридической силы, и все законодательство, принимаемое в Республике, должно соответствовать ее положениям.

Приоритетным направлением деятельности государства в настоящее время стало провозглашение в части 1 статьи 1 Конституции высшей ценностью человека, его жизнь, права и свободы. Для достижения этих целей необходимо не только создавать соответствующие механизмы по защите жизни, прав и свобод

человека, но и систему законов, которые работали бы и в меньшей степени имели пробелы и коллизии. Нормативные постановления Верховного Суда дают разъяснения, толкование норм правового акта, поскольку любая правовая норма, как бы не была она ясна и четко сформулирована, нуждается в толковании, так как она тесно связана с постоянно изменяющимися условиями общественной жизни.

Следует отметить недостаточно оперативное реагирование Верховным Судом на изменения в законодательстве и потребности судебно-следственной практики. Возможно, в силу того что принятие нормативных постановлений является его правом, а не обязанностью.

Нормотворческая деятельность судов не должна означать замены законов и отступления от принципа верховенства закона, поскольку закон может изменяться или дополняться только законодательным органом.

По данному вопросу С.С. Алексеев высказал мнение, что разъяснения Пленума Верховного Суда даются в целях правильного и единообразного применения закона в дополнение к закону, во исполнение, но не во изменение его и не вместо него [3].

Верховный Суд Республики Казахстан не вправе принимать нормативные постановления, противоречащие Конституции и законам, но он вправе и обязан разъяснить судам, как применять законодательство в случае их противоречия друг другу, а также в случае пробелов права на основе системного анализа и принципов права, исходя из обобщений судебной практики. В результате рассмотрения дел определенной категории, появляется однородные решения, складываются определенные образцы квалификаци примеры понимания тех или иных юридических понятий, терминов.

Кулапов В.Л., по этому поводу отмечал, что в качестве дополнительного источника права используется судебная практика, в процессе которой не только детализируются и конкретизируются законы, но и вырабатываются правоположения, обобщающие целесообразный, не противоречащий действующему законодательству повседневный опыт разрешения спорных жизненных ситуаций [4].

Важно подчеркнуть, что иерархия нормативных правовых актов, равно как и их системность, объективно необходимы для любой правовой системы - для ее сохранения и эффективного функционирования. Без этого нет и не, может, быть никакой правовой системы, а вместе с тем - никакой упорядоченности общественных отношений, объективно необходимой для нормального развития любого общества и государства.

Развитие общественных отношений опережает развитие законодательства и, когда вступает в силу какой-либо нормативный акт, в нем уже обнаруживаются пробелы. В связи с этим, суды при рассмотрении конкретных дел, выходят за пределы предписаний закона, но, только в том случае, если обнаруживают отсутствие соответствующей нормы в правовом акте.

Верховный Суд Республики Казахстан на основе системного анализа и сопоставления норм Конституции и законодательства, восполняет некоторые пробелы права, разъясняет практическое применение законов в соответствии с их содержанием и основными принципами. Обобщив судебную практику он дает разъяснения, регулирующие новые правоотношения и восполняющие пробелы законодательства.

Тогда как для восполнения пробелов в законодательстве требуется время и определенные процедуры принятие соответствующего нормативного акта. Нормативные постановления позволяют оперативно восполнить пробелы, существующие в правовом акте, для разрешения конкретных спорых моментов. Более того, свидетельством правовой природы нормативных постановлений служит их обязательность для всех судов и правоприменителей. Суды, прокуратура, органы следствия и дознания, правоохранительные и другие органы должны неуклонно их выполнять и строго руководствоваться ими.

Одной из важных составляющих правового государства, залогом его демократического развития является судебная власть. Поскольку судебная власть сама по себе играет особую роль в механизме правового государства, как основная правоприменяющая инстанция.

Судебной власти так же участвует в совершенствовании законодательства по оценке их на предмет соответствия Конституции, общепризнанным принципам и нормам международного права. В Конституции Республики Казахстан такая деятельность суда определена в статье 78, которая гласит: "Суды не вправе применять законы и иные нормативные правовые акты, ущемляющие закрепленные Конституцией права и свободы человека и гражданина" [2].

Верховный суд Республики Казахстан, обобщая судебную практику, в процессе которой выявляются противоречия, пробелы и неточности в законодательстве, обеспечивает его совершенствование.

Еще одним отличием нормативных постановлений от иных актов нормативного характера является то, что правила, выработанные в ходе принятия нормативных постановлений, не могут применяться самостоятельно, то есть без основного нормативного правового акта, на детализацию которого они направлены. Так, например, в части 2 статьи 1 Уголовного кодекса Республики Казахстан предусмотрено,

что нормативные постановления Верховного Суда Республики Казахстан являются составной частью уголовного законодательства Республики Казахстан [5]. А в части 2 статьи 1 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан указывается, что нормативные постановления Верховного Суда Республики Казахстан, регулирующие порядок уголовного судопроизводства, являются составной частью уголовно-процессуального права [6].

И это вполне согласуется с Конституцией Республики Казахстан, которая выделяет нормативные постановления Верховного Суда в системе правовых регуляторов общественных отношений.

Для понимания юридической природы нормативных постановлений Верховного Суда важно выяснить содержание нормативных предписаний, дозволений, а также запретов и формы их отражения в нормативных постановлениях.

Таким образом, нормативные постановления Верховного Суда Республики Казахстан имеют очень большое значение в правоохранительной деятельности. Если судебные акты Верховного Суда по конкретным делам, через выработку правовых позиций, ориентируют нижестоящие суды на принятие аналогичных решений по сходным делам, то нормативные постановления как результат анализа всей судебной практики эффективно обеспечивают ее единство в масштабе всей страны через их обязательность, предусмотренной Конституцией Республики Казахстан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Президента Республики Казахстан К. Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана». от 02 сентября 2019 года.
2. Конституция Республики Казахстан. - Алматы: ТОО "Издательство "Норма-К", - 2017, 44 с.
3. Проблемы теории государства и права/под ред. С.С.Алексеева. - М.1987. - С.340.
4. Кулапов В.Л. Формы права. Теория государства и права. М., 2006. С.381.
5. Уголовный кодекс Республики Казахстан № 226-V ЗРК \\ Казахстанская правда. – 2014. 9 июля.
6. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан №231- V ЗРК \\ Казахстанская правда. – 2014. 10 июля.
7. Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Казахской ССР, Пленума Верховного Суда Республики Казахстан, нормативных постановлений Верховного Суда Республики Казахстан (1968-2018 годы). - Алматы: ТОО "Издательство "Норма-К", 2018. - 784 с.

УДК 343. 116 (574)

Карбеков К.С.,
к.ю.н., доцент кафедры «Право»,
Университета «Алматы»

Максутхан Ш.М.
старший преподаватель кафедры «Право»,
Университета «Алматы»

К ВОПРОСУ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ НАСИЛЬСТВЕННЫМ ПРОЯВЛЕНИЯМ ЭКСТРЕМИЗМА

Түйіндеме: бұл мақалада экстремизмнің көрінісі және оған қарсы күрес, сонымен қатар оның түрлері мен айырмашылықтары туралы айтылады.

Түйінді сөздер: экстремизм, қарсы әрекет, Қазақстан Республикасы, экстремизм, терроризм нысандары.

Аннотация: в данной статье говорится о проявлении такого понятия как экстремизм и его борьба с ним, а также, о его формах и их различиях.

Ключевые слова: экстремизм, противодействие, Республика Казахстан, формы экстремизма, терроризм.

Resume: this article talks about the manifestation of such a thing as extremism and its struggle against it, as well as about its forms and their differences.

Keywords: extremism, counteraction, the Republic of Kazakhstan, forms of extremism, terrorism.

Рассматривая вопросы противодействия религиозному экстремизму и терроризму как приоритетную стратегическую задачу, международное сообщество расширяет сотрудничество по предупреждению и пресечению террористических акций, совершенствует механизм координации взаимодействия по укреплению международно-правовых основ их противодействию.

Республика Казахстан в соответствии с международными договорами сотрудничает в области борьбы с экстремизмом и терроризмом с иностранными государствами, их правоохранительными органами и специальными службами, а также с международными организациями, осуществляющими борьбу с этими явлениями.

Экстремизм сегодня все более грозно заявляет о себе, нарушая важнейшие права человека, провозглашенные в части 1 статье 1 Конституции Республики Казахстан его жизнь, права и свободы [1].

В своем Послании народу Казахстана Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев затрагивая данную проблему, отметил, что около 21000 выпускников школ ежегодно не могут поступить в профессиональные и высшие учебные заведения.

Эта категория молодых людей пополняет ряды безработных и маргиналов. Многие из них попадают под влияние криминальных и экстремистских группировок [2].

Руководство страны и компетентные органы постоянно обращает внимание на необходимость пресекать самым решительным образом любые формы проявления экстремизма. Следует учитывать, что эти проявления особенно характерны для молодежи, в силу своего возраста, наиболее эмоциональной части общества.

Очевидно, что для изменения ситуации сегодня уже недостаточно только рассуждений о предупреждении экстремизма, приверженцах деструктивного религиозного течения, деструктивной идеологии и противодействия им. Необходимо приложить значительные усилия со стороны государства и общества для изживания условий их проявления. В последние годы проявления экстремистской деятельности уменьшили свой потенциал. Этому способствовало развитие и ужесточение законодательства, активная деятельность правоохранительных органов.

Принятый 18 февраля 2005 года Закон Республики Казахстан «О противодействии экстремизму», устранил ранее существовавший пробел в трактовке данного понятия, согласно данного закона под религиозным экстремизмом понимается разжигание религиозной вражды или розни, в том числе связанной с насилием или призывами к насилию, а также применение любой религиозной практики, вызывающей угрозу безопасности, жизни, здоровью, нравственности или правам и свободам граждан [3].

Согласно пункта 39 статьи 3 обновленного Уголовного кодекса Республики Казахстан экстремистскими преступлениями признаются - деяния, предусмотренные статьями 174, 179, 180, 181, 182, 184, 258, 260, 267, 404. (часть 2 и 3) статьи 405, этот перечень является исчерпывающим [4].

Здесь, следует также отметить, что 22 декабря 2016 года был подписан **Закон Республики Казахстан "О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики**

Казахстан по вопросам противодействия экстремизму и терроризму" [5]. Данный Закон в первую очередь направлен на усиления мер противодействия терроризму и экстремизму и затронул сразу многие сферы деятельности государственных органов.

Данные инициативы были основаны на анализе международного опыта и национальной правоприменительной практики.

Таким образом, общая законодательная база республики, касающаяся противодействию экстремизму, является довольно обширной. Важное значение имеют и последние изменения в основные нормативно-правовые акты, именно им была усилена уголовная ответственность, в том числе за преступления экстремистского характера. Все это свидетельствует о том, что в нашей стране уделяется значительное внимание внутреннему правовому регулированию противодействия экстремизму и терроризму.

Если говорить об идеологии насилия, то это система общественных теорий, взглядов и идей, оправдывающих насилие, в том числе с применением террористических методов и средств для достижения политических, религиозных, идеологических и иных целей.

Насилие является элементом многих преступлений, в наиболее общем плане его можно определить как совершение действий, причинивших потерпевшему физическую боль либо вред здоровью различной степени тяжести. Толковый словарь В. Даля определяет насилие как действие стеснительное, обидное, незаконное и своевольное, также насильник толкуеться как "притеснитель, угнетатель" [6]. Л. В. Сердюк дает следующее определение насилию - это внешнее со стороны других лиц умышленное и противозаконное воздействие на человека, осуществляемое помимо или против его воли и способное причинить ему органическую, физиологическую или психическую травму, и ограничить сободу его волеизлияния или действий [7].

Угроза применения насилия означает оказание психического воздействия на потерпевшего, создание у него впечатления, что его здоровью будет причинен вред. Понятие психика происходит от слова "психе", что означает "душа", это нечто нематериальное, противоположное физическому, телесному.

Говоря о насильственном характере проявления экстремизма, следует отметить, что на сегодняшний день выделяют и различают множество форм экстремизма, например, такие как: политический, националистический, религиозный, моральный и все они сопровождаются насилием.

Политический экстремизм – крайние взгляды в отношении политической системы, организации формы управления государством, пропаганда насильственных или агрессивных способов установления отстаиваемой формы власти, вплоть до политического террора; непримиримость, бескомпромиссность к иным политическим партиям и позиции оппонентов.

Националистический экстремизм – радикальные идеи и действия в отношении представителей иной народности, национальности, этнической группы; стремление к политическому или физическому устранению нетитульного населения; агрессия, в крайних формах – терроризм в отношении людей иной этнической группы.

Религиозный экстремизм – жесткое неприятие идей другой религиозной конфессии, агрессивное отношение и поведение к иноверцам, пропаганда незыблемости, истинно одного вероучения; стремление к искоренению и устранению представителей иной веры вплоть до физического истребления, что получает теологическое обоснование и оправдание.

Под религиозным экстремизмом следует понимать деятельность в сфере межрелигиозных отношений, находящую свое выражение в насильственных попытках навязывания обществу определенной системы религиозных воззрений, а также обоснование либо оправдание такой деятельности.

Наибольшую остроту религиозный экстремизм приобретает в случае использования религиозной идеологии в националистических и сепаратистских целях, что особенно актуально в случаях религиозной и этнической мобилизации народов. Пресечение религиозного экстремизма требует объединения усилий традиционных религиозных организаций, правоохранительных органов, общественности и граждан, создания атмосферы неприятия любой формы религиозной нетерпимости.

Моральный экстремизм – крайняя нетерпимость к нравственным нормам и правилам поведения, допущение насилия для утверждения пропагандируемого набора моральных требований, добродетелей, заповедей. Примерами могут выступать резкая критика распущенности, сквернословия, ношения эпатажной одежды, несоблюдения религиозных правил.

Таким образом, экстремизм означает приверженность к крайним взглядам и мерам, склонность к решению возникших проблем социального, политического, правового, экономического, национального характера не принятыми в обществе способами, средствами и методами. Объектом агрессивных нападок экстремистов становятся все современные социально-политические, экономические институты, властные структуры, правоохранительные органы, представляющиеся несовершенными, так как именно они, по

мнению идеологов экстремизма, являются главным препятствием на пути установления основ нового порядка. Практика экстремизма заключается в активных и немедленных, а потому агрессивных действиях по установлению нового порядка в государстве, приходу к власти, достижению иных политических и экономических целей.

Проявления экстремизма достаточно разнообразны - от возбуждения гражданской ненависти или вражды до функционирования многочисленных незаконных военизированных формирований, ставящих перед собой цели изменения конституционного строя государства и нарушения ее территориальной целостности.

Для успешной реализации политико-правовых основ противодействия экстремистской деятельности необходима консолидированная позиция общества, культуры, духовенства, правозащитных и общественных организаций.

Для этого государством в целом, в каждом регионе, должна вестись постоянная разъяснительно-предупредительная работа по предотвращению проявлений экстремизма и возможностей террористических агрессий. Одним из элементов такой работы служит информационная работа, раскрывающая сущность и формы таких противоправных проявлений, как экстремизм и терроризм, чтобы иметь возможность своевременно их раскрывать и предотвращать.

Важен вопрос создания системы участия гражданского общества в предупреждении экстремистских проявлений, на оздоровление общества и налаживание гибкого взаимодействия общественных структур с органами государственной власти.

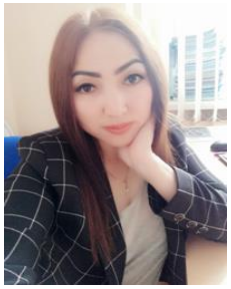
Одним из направлений в профилактике экстремизма является работа со средствами массовой информации. Средства массовой информации должны быть сопричастными к решению проблем, связанных с противодействием экстремизму, мобилизацией общественного мнения, воспитанием ответственного политического и правового сознания. В этом направлении в настоящее время ими проводится большая работа, граждане, прибывшие с Сирии, дают интервью, в которых рассказывают причины по которым они оказались в горячих точках, что пришлось пережить им и их близким, самое главное детям.

Центром толерантного воспитания должны стать школа, колледж, вуз и семья, необходимо всемерно пропагандировать среди обучающихся гражданственность патриотизм, интернационализм, а также воспитывать в молодых людях уважение и терпимость, разъяснять опасность и разрушительность экстремизма любой природы.

Наиболее важным и ответственным компонентом всей антиэкстремиской деятельности является вскрытие и устранение причин и условий, порождающих его, разработка политики государственного противодействия экстремизму как социально-политическому явлению, координация и согласованность усилий силовых и гражданских структур, централизация руководства всеми действиями по профилактике и борьбе с экстремизмом, а также всестороннее обеспечение осуществляемых специальных и идеологических мероприятий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Республики Казахстан. - Алматы: ТОО "Издательство "Норма-К", - 2017, 44 с.
2. Послание Президента Республики Казахстан К. Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана». от 02 сентября 2019 года.
3. Закон Республики Казахстан «О противодействии экстремизму» от 18 февраля 2005 года.
4. Уголовный кодекс Республики Казахстан № 226-V ЗРК \\ Казахстанская правда. – 2014. 9 июля.
5. Закон Республики Казахстан "О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия экстремизму и терроризму" от 22 декабря 2016 года.
6. Даль В. Толковый словарь. - М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей. 1998. 657 с.
7. Сердюк Л.В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование. М.: ООО Издательство "Юрлитинформ", 2002. - 384 с.

Куатова А.А.
докторант,
Каспийский общественный университет

ПРАВА И ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЕМЕЛЬНОГО УЧАСТКА

Түйіндеме. Осы бапта талқыланатын өзекті мәселелердің бірі - жер үлесі басқа адамдармен бірге жер учаскесінің құқықтары мен міндеттеріне қатысудың сандық түрдегі үлесі болуы мүмкін, оны бөлу Жер кодексінде және Қазақстан Республикасының өзге де заңнамалық актілерінде белгіленген жағдайларда жүзеге асырылуы мүмкін.

Түйінді сөздер: жер, құқық, Қазақстан Республикасы, Жер кодексі.

Резюме. Один из актуальных вопросов, обсуждаемых в этой статье - земельной долей может быть количественно определенная доля участия вместе с другими лицами в правах и обязанностях на земельный участок, выделение которой может быть произведено в случаях, установленных Земельным Кодексом и иными законодательными актами Республики Казахстан.

Ключевые слова: земельный участок, права, Земельный Кодекс, Республика Казахстан.

Summary. One of the pressing issues discussed in this article, a land share, may be a quantitatively determined share of participation, together with other persons, in the rights and obligations of a land plot, the allocation of which can be made in cases established by the Land Code and other legislative acts of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: land, rights, Land Code, Republic of Kazakhstan.

Земельный участок – это часть поверхности, которая имеет фиксированную границу, площадь, местоположение, правовой статус и другие характеристики, отражаемые в Государственном земельном кадастре и документах государственной регистрации прав на землю [1].

Прежде чем дать определение Государственному земельному кадастру необходимо понять, что такое земельный кадастр – это система сведений о земле, составная часть государственных кадастров. Государственный земельный кадастр представляет собой систему сведений о природном и хозяйственном положении земель Республики Казахстан, местоположении, размерах и границах, земельных участков, их качественной характеристике, целевом использовании, об учете землепользования и кадастровой стоимости земельных участков, и других необходимых сведений, а также о субъектах прав на земельные участки.

Целью кадастрового деления территории Республики Казахстан является присвоение земельным участкам кадастровых номеров.

Существует еще одно определение земельного участка согласно Земельному Кодексу – это выделенная в замкнутых границах часть земли, закрепляемая в установленном Земельным Кодексом порядке за субъектами земельных отношений [2].

Объектом земельных отношений является вся земля в пределах территории Республики Казахстан, отдельные земельные участки независимо от того, что на них расположено, и от правовых оснований их закрепленности за отдельными субъектами, а также права на земельные участки и земельные доли.

В соответствии с целевым назначением земельный фонд Казахстана подразделяется на следующие категории:

1) земли сельскохозяйственного назначения;

2) земли населенных пунктов (городов, поселков и сельских населенных пунктов);

3) земли промышленности, транспорта, связи, обороны и иного несельскохозяйственного назначения;

4) земли особо охраняемых природных территорий, земли оздоровительного, рекреационного и историко-культурного назначения;

5) земли лесного фонда;

6) земли водного фонда;

7) земли запаса.

Субъектами земельных правоотношений могут быть физические и юридические лица, а также государство, являющиеся участниками земельных правоотношений и в силу этого имеющие права и несущие обязанности в данном правоотношении[3].

Право владения землей – это юридически обеспеченная возможность осуществлять фактическое обладание землей.

Право землепользования – это право лица владеть и пользоваться земельным участком, находящимся в государственной собственности, бессрочно – если это постоянное землепользование, или в течение определенного срока – если это временное землепользование на возмездной или безвозмездной основе.

Право землепользования может быть постоянным или временным, отчуждаемым или неотчуждаемым, приобретаемым возмездно или безвозмездно.

Владелец земли в первую очередь имеет право на доход, приносимый всем объектом недвижимости, поскольку стоимость зданий, сооружений и других улучшений на земельном участке носит вторичный характер и выступает как дополнительный вклад в стоимость земельного участка. Кроме того, выгоды от использования земельного участка реализуются на протяжении неограниченного времени, а все улучшения имеют определенный срок службы, что особенно актуально в настоящее время, когда многие здания, сооружения и технологии физически и морально устарели.

Земельные участки отличаются от других видов недвижимости. Это обусловлено следующими особенностями:

а) земля является природным ресурсом, который невозможно свободно воспроизвести в отличие от других объектов недвижимости;

б) при оценке всегда необходимо учитывать возможность многоцелевого использования земли:

– как основного средства производства;

– как пространства для социально-экономического развития;

в) земельный фонд выступает основой формирования среды проживания населения страны и обеспечивает экологическую безопасность, особенно земли лесного и водного фондов;

г) в отличие от других объектов недвижимости к стоимости земельных участков не применяются понятия физического и функционального износа, а также амортизации, поскольку срок эксплуатации земельных участков не ограничен. Поэтому стоимость земли, количество которой ограничено, в отличие от стоимости зданий, сооружений и других улучшений со временем увеличивается;

д) использованием и охраной земли в Республике Казахстан как основы жизни и деятельности народов, проживающих на соответствующих территориях.

Для того чтобы производить оценку земли, необходимо понять, для каких целей ее осуществляют [4].

Экономическая оценка земельных участков производится в целях налогообложения, страхования, сдачи в аренду, купли-продажи, выкупа земель в частную собственность, предоставления земель или права землепользования в качестве залога, а также в случаях передачи их в качестве взносов в уставные фонды хозяйственных товариществ либо в качестве пая в производственные кооперативы, для определения стоимости земельной доли при выделении собственника (землепользователя) из общей долевой собственности на земельный участок, при включении земельных участков в активы хозяйствующих субъектов и в иных случаях, когда стоимость земельного участка или права землепользования не может быть определена соглашением сторон.

В связи с целями оценки попробуем разобраться, что такое залог земельного участка, а также земельная доля. Земельный кодекс дает следующие понятия:

Залог земельного участка или права землепользования – это основанный на договоре залога либо на основании законодательных актов Республики Казахстан способ обеспечения исполнения обязательств, в силу которого кредитор (залогодержатель) имеет право в случае неисполнения должником обеспеченного залогом обязательства получить удовлетворение из стоимости заложенного земельного участка или права землепользования преимущественно перед другими кредиторами лица, которому принадлежит этот земельный участок или право землепользования (залогодатель), за изъятиями, установленными Гражданским кодексом Республики Казахстан.

Земельной долей может быть количественно определенная доля участия вместе с другими лицами в правах и обязанностях на земельный участок, выделение которой может быть произведено в случаях, установленных Земельным Кодексом и иными законодательными актами Республики Казахстан.

Под стоимостью объекта недвижимости (земельного участка или права на аренду) обычно понимают наиболее вероятную цену купли-продажи на конкурентном рынке или соответствующей операции (залог, страхование и т.д.) [5].

В связи с тем, что земля является оригинальным товаром, включающим четыре функции использования: пространственный базис (территория), плодородие (почва), недра (полезные ископаемые),

ландшафт (рекреация) – соответственно и различается несколько видов стоимости земельных участков. Наиболее распространенными на рынке недвижимости являются две цены: нормативная и рыночная. Обе цены выражают суть земельной ренты. Различаются лишь методы определения ее величины.

Оценочная стоимость земельного участка определяется при выкупе гражданами и негосударственными юридическими лицами в собственность или постоянное землепользование для установленных законодательством целей и при продаже земельных участков в частную собственность для других надобностей, не запрещенных Законом.

Кадастровая (оценочная) стоимость конкретного земельного участка определяется территориальным органом по управлению земельными ресурсами в соответствии с базовыми ставками платы за земельные участки, предоставляемые на возмездной основе в частную собственность государством, с применением поправочных (повышающих или понижающих) коэффициентов и оформляется территориальным органом по управлению земельными ресурсами актом определения кадастровой (оценочной) стоимости земельного участка.

Базовые ставки платы за земельные участки при их предоставлении в частную собственность установлены Постановлением Правительства Республики Казахстан от 2 сентября 2003 года, №890.

Базовой ставкой платы является нормативная цена земельного участка для определения его кадастровой (оценочной) стоимости при предоставлении государством права частной собственности на земельный участок или продаже права временного возмездного землепользования.

Определение стоимости земельных участков производится территориальными органами либо производственными подразделениями Государственного Комитета Республики Казахстан по земельным отношениям и землеустройству по инициативе местных исполнительных органов, заявкам граждан и юридических лиц.

Для того чтобы произвести оценку земли в данный Комитет направляются заявки, в которых указываются цель оценки, местоположение земельного участка и размер участка. Комитет или другой орган, которому поручено проведение оценки земли, проверяет наличие у заявителя документов о праве на землю, уточняет фактические границы и площадь оцениваемого участка, анализирует материалы, характеризующие земельный участок [6].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Земельное право. Учебник для вузов (отв.ред.-С.А.Боголюбов). изд. Норма-ИНФА. - М., 1997 г.
2. Стамкулов А.С., Стамкулова Г.А. Земельное право РК (общая часть) Учебное пособие – Алматы, 2004. - С.45.
3. ПЗС, №16187.
4. Кованько П.Л. Финансовые проблемы землевладения русского городов. Киев., 1919. С.2.
5. Носков дисс. на соискание к.ю.н. С.-46.

Курманалиева Э.Б.,
заң ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,
Еуразиялық технология университеті,
Алматы қ.
E-mail: yelmira_777@mail.ru

Аралбаева А.А.
заң ғылымдарының кандидаты,
Алматы қ.

АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ ҚОРҒАУ

Түйін: Бұл мақалада авторлық құқықтың бұзылуына жол бермеу және оны заң тұрғысынан қадағалау Қазақстан Республикасының үлкен алға қойған міндеттерінің бірі болып қарастырылған. Халықаралық құқықтағы авторлық құқық саласындағы мемлекеттің маңызды міндеті – авторлық құқықты заңсыз пайдалануға жол бермеу және оның алдын алу сонымен қоса авторлық құқықты бұзушылықты болдырмас үшін шаралар қолдану үлкен жауапкершілік болып табылады.Халықаралық шарттар авторлық құқық жөнінде мәселелерді әр түрлі шешуді қарастырған, оларға қатысты туындылардың қандай әрекет ететінін айтады. Халықаралық шарттарда жаңа деп аталатын туындыларды сақтай отырып, олар белгілі бір күннен бастап қолданысқа еніп отыр.

Кілтті сөздер: келісім – шарт, авторлық құқық, халықаралық келісімдер,шетелдік азаматтар.

Курманалиева Э.Б.,
кандидат юридических наук,
ассоциированный профессор
Евразийский технологический университет,
г. Алматы,
E-mail: yelmira_777@mail.ru

Аралбаева А.А.
кандидат юридических наук,
г.Алматы

ЗАЩИТА АВТОРСКИХ ПРАВ

Резюме: В научной статье рассматриваются актуальные вопросы защиты и контроля авторского права как является одной из значимых задач Республики Казахстан. В сфере международного авторского права важной задачей государства является принятие мер по нарушению авторского права и за незаконное пользование чужим авторским правом. Международные договоры предоставляют множество вопросов, связанных с авторским правом, а также подробно описываются, как обрабатываются их работы. Международные договоры вступают в силу с определенной даты, сохраняя так называемые новые.

Ключевые слова: договор, авторские права, международные договоры, инностранные граждане.

Kurmanalieva E. B.
candidate of Law sciences, associate professor,
Eurasian technological University,
Almaty,
E-mail: yelmira_777@mail.ru

Aralbaeva A.A.
candidate of Law sciences,
Almaty

COPYRIGHT PROTECTION

Summary: Protection and control on the author’s law is one of the sensitive areas carefully looked after in the Republic of Kazakhstan.

In the area of the author's law the key problem of the State Institutions is the law enforcement against the violation of the author's law as well as the illegal use of some other authors' law. nternational treaties provide a variety of copyright-related issues, and describe how their works are handled. International treaties have been enacted from a specific date, preserving the so-called new ones.

Keywords: contract, copyrights, international agreements, foreign residents.

Негізі алып қарайтын болсақ, туындыларды келісім бойынша қолдануға жіберу халықаралық келісімдер арқылы шешілмейді. Шын мәнінде, қарайтын болсақ бүгінгі күні ешкім шет елдік тұрғындардың туындыларын келісім – шарт арқылы өз елінде пайдаланып жатқандар жоқтың қасы болып табылады. Халықаралық автор құқығын қорғау екі тәсіл бойынша жүзеге асырылады: оның біріншісі материалдық – құқықтық жағдай бойынша, екінші тәсіл қарама – қайшылық тәсілі. Қарама – қайшылық тәсілі өте маңызды болып табылады, себебі бүгінгі таңдағы автор құқығына байланысты сұрақтар тек қана халықаралық келісім немесе шарттар арқылы шешіліп жатқан жоқ. Сондықтан осы себептерге байланысты, қарама – қайшылық тәсіл халықаралық келісімнің ажырамас бір бөлігі болып саналады.

Егемендік алғаннан бастап Қазақстанда автор құқығына байланысты көптеген мәселелердің бірқатар ауқымды сұрақтары қарастылып, олардың құқықтық тәртіптерін немесе құқықтағы жағдайларын реттейтін заңнамалар қолданысқа кіре бастаған болатын.

Тіпті, осыларға байланысты шығармашылық туындының автор иесіне байланысты еліміз шет елдік ұйымдармен келісім – шарттарға ат салысып, түрлі конвенцияларға қосылған еді. Еліміз осы жылдары конвенциялардың арқасында халықаралық қатынастардың субъектілері болып та табылады.

Еліміз осы егемендік алған жылдары интеллектуалды меншік саласында халықаралық шарттарға келісім беріп, одан ары қарай шығармашылықты құқықтарын қадағалаудың негізгі бағыттарын қарастырған болатын.

Осындай келісімдердің дамуына байланысты Қазақстан шет елдіктердің автор құқықтарын елімізде қорғап үлкен жетістіктерге араласа бастады. Ал елімізідің азаматы болып табылатын тұлғалар өздерінің туындыларының шет елдерде жарыққа шығуына байланысты, солардың мүдделерін осындай келісімдер арқылы реттеп отырған еді.

Ресей аумағында жүзеге асырылатын қарама – қайшылық тәсілін сипаттама беріп өтейін. Осы арқылы ресей сот жүйесі шел ел туынды иесі мен ресей азаматының арасында болып жатқан шиеленісті осы жүйе арқылы қарастырады [1].

Егерде туындыны пайдалану арасындағы келісім – шарт туындыны иесіздендіру салдарынан туындаса, онда заң бойынша туынды қай елді мекенге пайдалануға алынды, соның заңы бойынша автор құқығына байланысты құқықтар қарастырылады. Егерде келісім – шарт бойынша туынды пайдалану бірнеше елді мекенге жіберілсе, онда туындыны шығарушы тұлғаның тұрғылықты елді мекені бойынша қарастырылады.

Егер келісім – шарт лицензия арқылы туындаса, онда қай елді мекенде лицензиялау жүргізіледі, сол елді мекеннің заңы қолданысқа енеді. Егер лицензиялау бірнеше елді мекенде болса, онда лицензияны алушы тұлғаның елді мекені бойынша қарастырылады.

1998 жылы еліміз Қазақстан толығымен Берннің әдеби және өнер туындыларына мүше болып кірді [2].

Еліміз қазіргі таңда сот тәжірибесі арқылы шет елдік тұлғалардың автор құқықтарын қорғауда. Мысалға алып қарайтын болсақ, «Автор құқығы және сабақтас құқығы туралы» еліміз Қазақстан Заңында[3] бесінші бабында шет елдік тұрғындарға мынадай жарияланбаған туындыларды пайдалануға рұқсат берілген болатын:

Егер шел елдік азаматының жарыққа шығарған қандай да бір туындысы елімізде жарыққа шықса онда ол Қазақстанның заңымен қорғалып жүзеге асыралады;

Егер де оның туындысы Қазақстанның шегінде дүниеге келсе, онда оның автор құқығын қорғауға халықаралық келісім туралы ережелер қолданылады.

Бірінші жағдайда көрсетілген шет елдік тұрғындардың жарияланбаған туындыларына жататын объектілер мынадай ережемен қорғалады:

Еліміз Қазақстанның аумағында шет елдік тұрғындардың туындылары жарық көрсе, онда олар Қазақтанның автор құқығы бойынша қамтамасыз етіледі. Егер шет елдік тұрғындардың туындылары Қазақстанда болып, онда осы жерде оның туындысына құқық бұзушылықтар айқындалса, онда ол туындылар Қазақстанның заңдарымен реттеледі. Мысалы, шет елдік тұрғындардың туындыларын оның рұқсатынсыз пайдалану және одан көшірмелер жасау.

Сонымен бірге Қазақстанда жарыққа шыққан туындылар әрі қарай да автор құқықтарымен қорғалады. Егер де олар шет елді мекенде жарыққа шықса, онда ол туындылар Қазақстанның ережелерімен қорғалмайды.

Сонымен 1991жылы, яғни Кеңес одағының жылына дейін шет елдік тұрғындардың қандай да бір нысанда жарыққа шыққан туындысы автор құқығымен қорғалған еді. Бірақ бұл туынды Қазақстанда шығарылмаса,шет елдік келісімдермен Қазақстанның заңдарымен қорғалған. Бұндай жағдайлардан кейін Қазақстан елі Берн Конвенциясына қосылуға мүмкіндіктер алған болаын. Бұл дегеніміз Берн Конвенциясына мүше болған шет елдік тұрғындардың автор құқығы Қазақстанда 1973 жылы жарыққа шықан туындылары заңмен қорғалады.

Әр елдің ұлтық заңдары автор құқығына байланысты заңның кері күшін әр түрлі жолдармен шешеді. Мысалға екі шет ел арасындағы автор құқығына байланысты мәселені алып қарайық: Польша және Украин елі жақында автор құқығы туралы заңды күшке енгізді.

1994 жылы Польшаның Парламенті автор құқығы туралы жиырма жыл бойы қарастырылған жаңа заңын қабылдаған болатын. Бұл заңның ұзақ қаралуы нормативтік актілерге автор құқықтарын қорғау туралы өзгерістер еңгізуімен байланысты болды. 1994 жылы қабылданған Польшаның заңы Еуропалық мемлекеттерге қарағанда автор құқығын ұзақ қорғау байланысты болды. Олардың туындылары елу жылға дейін мынандай жағдайлар кезінде сақталған болатын:

Туындылар жаңа заң қолданысқа еңгеннен кейін

Жаңа заң автор құқығын қорғау туралы кері күш механизмдерін қарастырды.

Бірақ заңның бұл ережелері туындыны көшірмелеу кезінде олардың мүліктік құқықтарына пайдаланылған жоқ.

Қазіргі таңда бүкіләлемдік интеллектуалды меншік туралы ұйым халықаралық ұйымдардың ең ұзақ тарихы бар ұйымдар жиынтығы болып табылады. Ол 1893 жылы дипломатикалық конференцияда талқыланып, қабылданған болатын.

Он тоғызыншы ғасырдың ортасына дейін автор құқығы туралы түсінік мүлдем жоқ болатын. Жеке меншік құқығы ол замандары тек қана нақты жарыққа шыққан бір туындыларға қолданылған болатын. Мәселен: сурет өнері және т.б.

Он тоғызынышы ғасырдың ортасынан бастап, автор құқығы интеллектуалды меншік құқығы болып табылатын туындылардың жеке құқығы болып саналды.

Париждік конвенция 1896 жылы жарыққа шыққан болатын. Бұл конвенцияда көптеген туындыларды көшіруге болатын «жарыққа шығару» ережесін бекіткен болатын. Алайда, музыкалық шығармалар, немесе көрмеге қоюға болатын туындыларға бұндай ережелер қолданылған жоқ.

Ал берлин конвенциясы Берн конвенциясының негізгі жағдайын қарап шығатын негізгі конвенция болып табылды. Бұл конвенция отыз баптан тұрып жарыққа шыққан болатын. Оларға мынадай мәселелер қарастырылды:

1. Бұл конвенция 1886 жылдары жарыққа шығатын туындылардың автор құқықтарын және олардың негіздерін қараған болатын.

2. Бұл конвенция сонымен бірге, сурет және өнер туындыларына байланысты жағдайларды қарастырған болатын [4].

Туындамаларды аудару қызметі де ол кезде жақсы таралған болатын. Берлин конвенциясы бұндай аударымдарға автор құқықтарын белгілеп оларды қорғауды қамтамасыз етті. Автор құқығы елу жылға дейін сақталған болатын, яғни туынды иесі қайтыс болғаннан бастап. Бұл қағида барлық туындыны шығаратын авторларға міндетті болып табылған жоқ, әр елді мекеннің өздері автор құқығына байланысты әр түрлі ережелерді қолданылып отырған болатын.

Конвенция сонымен бірге, сурет өнерлеріне және әдебиетке нақты ережелер беріп, олардың автор құқығын ұлттық заң арқылы қамтамасыз ету маңызды болып саналды.

1928 жылғы қабылданған Рим конвенциясы қоғамның дамуындағы жаңа ақпараттарға бағытталған болатын. Бұндай конвенция әсіресе, радио немесе телебағдарламалар арқылы жүзеге асырылатын туындыларға қорғауға не болмаса олардың құқықтарын қай заңдар арқылы қорғауға болатынын анықтап берген болатын.

Ауызша айтылатын туындыларға яғни, лекция немесе оқытушылардың жүзеге асыратын сөздеріне пайдаланылатын автор құқығы да үлкен мәселе болып саналған болатын.

Брюсель конференциясы 1948 жылы оған Берн конвенциясы айтарлықтай өзгерістер енгізген болатын. Бұл конференцияның негізгі мақсаты ұлттық заңнамаларды автор құқығын жүзеге асырудың негізгі қайнар көздерін көрсетіп, жаңа заманғы техниканың дамуын қарастырған болатын.

Рим қаласында және еуропа елді мекендерінде жеке меншік құқығы болып табылатын шығармашылық қызметтер мүлдем жоқ болатын. Ол замандары қабырғаларға ілінетін суреттер айлар бойы

шығарылып жүзеге асырылып отырған болатын. Ал кітаптар болса монастрлардың көмегімен жазылған болатын, алайда ол кездері кітап сататын базарлар жабық болды немесе оларды ашпайтын еді. Ол жылдары оқулық жазған авторлар қайтыс болғаннан кейін ешқандай сақтауға жіберілмейтін не боламас оның мұрагерлері болмайтын еді.

Тиражды пайдалану жағдайы сол кездегі жағдайларды түбегейлі өзгерткен болатын. Кітаптарды не болмаса басқа да оқуға болатын туындыларды көшірмелеу «қарақшылық» салдарын туғызған еді. Ең алғашқы олармен цензуралар айналыса бастады, яғни кітаптарды көшірмелеу соның салдарынан туындайтын қарым – қатынастарды реттеп жүргізілді. Солардың нәтижелерінен туындыны жарыққа шығарушы авторлар автор құқығына байланысты жаңа сатыларды ойлап тапқан болатын.

Рим елді мекенінде адамдар автор құқығына байланысты туындыларды заттық құқықтармен пайдаланыла бастады. Концепцияларға байланысты туындыны жарыққа шығарушы автор толығымен оған билік етуге құқылы болды. Біріншіден оның туындысын, комммерциялық қаржы түрінде қолданды, оған мысал ретінде мынаны алып қарауға болады: оның оқулықтарын не болмаса басқа да нысанда берілген туындыларын белгілі бір мөлшерлі сомада пайдаланды. Ал туындыны коммерциялық емес пайдалану автордың рұқсатымен ғана жүзеге асырылған еді.

Қазақстан Республикасында автор құқығына керіс заңының күштері қарастырылған ба – бұл біз үшін ең қиын мәселе болып табылады.

Қоғамда қазір алып жатқан мәселелердің бірі ескі туындыларды заң жүзінде қалай пайдалану сол болып табылады, ол мәселені шешу үшін заңда автор құқығының кері күші қарастырылып отыр.

Халықаралық шарттарда туындыны қорғаудың жаңа әдістері қаралса, онда ескі туындылар болып табылатын объектілерге кері күш орнатылады және заң ол бойынша қорғауды қамтамасыз етеді. Ал егерде ол туралы келісім – шарттарда қаралмаса, онда ол келісім- шарт бойынша кері күші болмайды.

Бүкіләлемдік сауда ұйымы интеллектуалды меншік құқығын қамтамасыз етуге байланысты мынадай жағдайларды қарастырады:

Интеллектуалды меншік бағытындағы ұлттық заңнамалар олардың автор құқығын қорғау барысында бірыңғай және тиянақты түрде болуы керек. Бұндай тәртіптер басқа елді мекендегі заңнамаларға ұқсас болуы тиіс.

Интеллектуады автор құқығын қорғау барысында оған кеткен шығындарды авторға қайтарып беру міндетті болып ұлттық заңнамаларда көрсетілуі керек.

Автор құқығы сонымен бірге кедендік тәртіп арқылы жүргізіледі. Яғни, ол бойынша туынды иесі кедендік жұмысына өтініші жазады, ал оны кеден тауарларды өтіру барысында автор құқығын бұзушы туындыларға рұқсат бермейді.

Сот және әкімшілік жауапкершілігі бойынша автор құқығын бұзатын немесе туындыға залал келтіретін дәлелдемелерді уақытша сақтауға міндетті.

Егер туындының автор құқығы ойластырылған түрде бұзылған болса, онда бүкіләлемдік сауда ұйымына мүше болып қабылданушы елді – мекендер оған қылмыстық шаралар қолданылуы тиіс.

Ескі туындыларды пайдалану барысында шарттың қолданылуында көрсетілген тәртіптер де қарастырылуы тиіс. Оның себебі, халықаралық конвенцияларға қатысушы не болмаса қосылушы елді мекендер автор құқығын қорғаудың кері күшін де қарастырып отыр. Конвенцияның қағидасы бойынша ескірген туындыларды адамдар пайдалану барысында, оның авторына ешқандай белгілі мөлшерде қаламақы не болмаса сыйақы төлемейді.

Халықаралық келісім – шарттар жасау барысында автор құқығын қорғау барысында түрлі мәселелер қарастырылуы мүмкін. Алайда, ол келісім – шарттармен келіспеуші мемлекеттер де болады. Сол ойынша келісім – шарт барысында туындыны сақтаудың кері күші бар немесе жоқ екендігінде қарастырылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі Зияткерлік меншік құқығы комитетінің 2017 жылғы есебі.- Нұрсұлтан.- 2018.

2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің Орындаушыларға және фонограммалар шығарушыларға берілетін сыйақының ең төменгі ставкаларын бекіту туралы 2011 жылғы 23 қарашадағы №1373 Қаулысы.//www.adilet.zan.kz

3. «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-I Заңы: http://adilet.zan.kz/kaz/

4. Қазақстан Республикасының Әдеби және көркем туындыларды қорғау жөніндегі Берн конвенциясына қосылуы туралы. ҚазақстанРеспубликасыЗаңы 1998 жылғы 10 қараша N 297-I.//www.adilet.zan.kz

Лакбаев К.С.,
профессор кафедры ОРД Карагандинской академии
МВД РК им. Б. Бейсенова,
доктор юридических наук, профессор

Карымсаков Р.Ш.,
доцент кафедры национальное и международное право
университет Туран-Астана

Шуланбаев А.А.,
докторант
Института послевузовского образования
Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова

Тлеубаев К.К.,
докторант
Института послевузовского образования
Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова

ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ИНФОРМАЦИЯ: ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОЙ ОЦЕНКИ

Резюме: В данной статье рассматриваются проблемы определения правового статуса оперативно-розыскной информации в Казахстане. Реформа уголовно-процессуального законодательства 2014 года породила ряд вопросов по правовой защите конфиденциальных помощников. На основе изучения правоприменительной практики вносятся предложения по совершенствованию законодательства в этой сфере.

Ключевые слова: оперативно-розыскная информация, оперативная проверка, конфиденциальные помощники, избыточная процессуализация, правовая защита конфидентов.

Түйін: Бұл мақалада Қазақстандағы жедел-іздестіру ақпаратының құқықтық мәртебесін анықтау мәселелері қарастырылады. 2014 жылғы қылмыстық іс жүргізу заңнамасын реформалау құпия көмекшілерді құқықтық қорғау туралы бірқатар сұрақтар туғызды. Құқық қолдану практикасын зерделеу негізінде осы саладағы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар жасалады.

Кілт сөздер: жедел-іздестіру ақпараты, жедел тексеріс, жеке құпия көмекшілер, артық іс жүргізу, конфиденттерді құқықтық қорғау.

Resume: This article discusses the problems of determining the legal status of operational-search information in Kazakhstan. The reform of the criminal procedure legislation of 2014 raised a number of questions on the legal protection of confidential assistants. Based on the study of law enforcement practice, proposals are made to improve legislation in this area.

Keywords: operative detective information, operational examination, confidentional assistants, extra processualization, legal protection of secrets.

Эффективная уголовная политика государства невозможна без оптимальной модели уголовного судопроизводства, для чего требуется разработка оптимальных правовых механизмов, предусматривающих эффективное применение уголовно-процессуального законодательства и законодательства об оперативно-розыскной деятельности (ОРД)[1].

Если проанализировать смысл задач ОРД, перечисленных в статье 2 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности», можно сделать логичный вывод, что основное их содержание заключается в получении заблаговременной информации о признаках преступлений [2].

Естественно, что такая оперативно-розыскная информация (ОРИ) имеет различную степень достоверности. Это обусловлено тем, что ОРД всегда носила, носит и будет носить вероятностный характер. При этом, ОРИ может быть как объективной, так и субъективной, а иногда и ложной. Такое положение неизбежно, так как оперативный работник в своей повседневной деятельности использует множество источников получения информации. Образно это сравнимо с работой старателя, который перерабатывает массу пустой породы, чтобы найти крупицу золота. Но даже после этого ее необходимо проверить, чтобы не ошибиться, приняв за золото другой схожий металл.

До 1 января 2015 года особых проблем с этим не возникало, ОРИ так и воспринималась. Но потом в Казахстане вступил в действие новый уголовно-процессуальный закон, в соответствие с которым задача раскрытия преступлений была исключена из Закона об ОРД и отныне сосредоточена только в Уголовно-процессуальном кодексе (УПК). В Законе об ОРД осталась задача выявления преступлений, которая не гарантирует полную проверку ОРИ на достоверность.

Между тем, к сожалению, правоприменительная практика пошла по пути оценки достоверности выявленной ОРИ по аналогии с уголовно-процессуальной доказательственной информацией. Этот феномен можно назвать ***избыточной*** процессуализацией ОРИ, особенно полученной от конфидентов. В результате этого, перед многими оперативными работниками и конфидентами возникла угроза привлечения к уголовной ответственности за ложный донос или укрытие преступлений. В первый год действия нового УПК прокурорами было начато досудебное расследование по целомуряду подобных уголовных дел, которые впоследствии прекращались в связи с отсутствием события преступления.

Примерами могут служить уголовные дела, начатые прокурором Есильского района Акмолинской области в отношении оперативных работников Есильского РОВД по факту укрытия от регистрации преступлений (различных краж), сведения о которыхбыли получены от конфидентов. Они были проверены сотрудниками криминальной полиции в установленном порядке, в результате чего не подтвердились, о чем были составлены соответствующие материалы[3],[4],[5].

Такой односторонний подход со стороны надзорного органа, который имел место в нескольких регионах страны, дал серьезный отрицательный эффект. Опасаясь уголовного преследования, оперативники стали опасаться регистрировать любую мало-мальски интересную информацию, чтобы не пострадать самому и не втянуть в дело конфидента.В результате в 2015 году произошло невиданное падение (в пять-шесть раз) количества зарегистрированной оперативной информации в целом по стране. И, соответственно, также упала раскрываемость по оперативным данным.

Складывалась парадоксальная ситуация – раньше шел поток информации, большей частью недостоверной, но в ней были полезные сведения, которые затем подтверждались в ходе проверки. За недостоверную информацию никто ответственности не нес, так как она оставалась в сфере ОРД. Но в условиях нового УПК она стала быстро «процессуализироваться», создавая реальную угрозу для оперативников и конфидентов.

Как естественная реакция, коэффициент полезного действия ОРД стал стремиться к нулю.

Учитывая такую крайне негативную тенденцию, правоохранительные органы инициировали межведомственное обсуждение этой актуальной проблемы. В определенной степени ее удалось решить, когда процесс проверки оперативной информации был детализирован в абзаце четвертом пункта 5 Правил приема и регистрации заявления, сообщения или рапорта об уголовных правонарушениях,а также ведения Единого реестра досудебных расследований (ЕРДР), утвержденных приказом Генерального Прокурора Республики Казахстан от 19 сентября 2014 года № 89:

«Сведения, полученные в ходе оперативно-розыскной деятельности, после их проверки в соответствии с Законом Республики Казахстан от 15 сентября 1994 года «Об оперативно-розыскной деятельности», в том числе с применением специальных оперативно-розыскных мероприятий, при установлении признаков уголовного правонарушения, подлежат регистрации в ЕРДР по рапорту должностного лица в соответствии с требованиями пункта 2) части 1 статьи 184 УПК»[6].

Тем самым, хотя бы на подзаконном уровне было регламентировано, что получение оперативной информации не влечет за собой автоматического начала уголовного процесса,а прежде должна осуществляться оперативная проверка. Этим шагом в некоторой степени был вновь легализован вероятностный характер конфиденциальной информации.

При этом, она может быть получена из различных источников:

- сообщения конфиденциальных помощников;
- результаты личного сыска;
- результаты проведения любых оперативно-розыскных мероприятий (ОРМ), в т.ч. специальных, и т.д.

Получение такой информации осуществляется в режиме ОРД, поэтому она регистрируется по правилам оперативно-розыскного производства. Немедленной регистрации в Книге учета информации(КУИ), ЕРДР и других подобных системах полученные сведения не подлежат.

По полученной информации в обязательном порядке производится соответствующая оперативная проверка в порядке оперативно-розыскного производства. Ее целью является установление достаточных данных о признаках уголовного правонарушения, которые могут служить поводом для начала досудебного расследования согласно части первой статьи 180 УПК РК.

С этой целью, намечается перечень проверочных мероприятий, по результатам которых должны оформляться соответствующие материалы, которые прилагаются к полученной информации.

Объем материалов, достаточных для начала досудебного расследования, и форма, в которую они будут облекаться для приобщения к рапорту, определяются оперативным работником и его руководителем.

В ходе проверки могут проводиться все ОРМ, в т.ч. специальные с санкции прокурора, для установления достаточных данных о признаках уголовного правонарушения.

Если в результате проверки первичная информация не подтвердилась и достаточных данных о признаках уголовного правонарушения не получено, ОРМ прекращаются в режиме ОРД, без регистрации в КУИ или ЕРДР.

Если в результате проверки первичная информация подтвердилась и достаточные данные о признаках уголовного правонарушения получены, такая информация подлежит регистрации в ЕРДР в форме рапорта оперативного работника (согласно пункта 2) части 1 статьи 184 УПК), исключающем расшифровку источников получения первичной информации. К рапорту могут приобщаться полученные результаты ОРМ, которые будут носить статус документов (согласно части второй статьи 120 УПК РК) [7].

В настоящее время, с учетом потребностей правоприменительной практики, подход надзорного органа к сущности и значению оперативной проверки постепенно меняется в лучшую сторону. Утерянные оперативные позиции понемногу восстанавливаются, но достичь прежних показателей пока не получается.

В основном, это обусловлено сохранившимся в некоторых регионах прокурорским подходом к тому, что любая (даже первичная) оперативная информация – это основание для начала досудебного расследования. Причина такого положения – неоднозначное восприятие норм статьи 180 УПК РК, что в свою очередь, является следствием исключения функции раскрытия преступлений из задач ОРД.

При этом, ее сердцевиной является конфиденциальное (негласное) сотрудничество, за счет которого развиваются все остальные институты ОРД. Если снижается эффективность конфиденциального сотрудничества, то автоматически страдает вся оперативная работа. К сожалению, вышеизложенная проблема имеет еще один малоисследованный аспект.

Речь идет о правовой защите конфидентов, прежде всего неприкосновенности частной жизни. Ей посвящена статья 23 Закона об ОРД «Социальная и правовая защита конфиденциальных помощников», в которой говорится:

«1. Конфиденциальные помощники находятся под защитой государства.

2. Гражданам, изъявившим согласие содействовать органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность, государство гарантирует обеспечение их прав и выполнение обязательств в соответствии с настоящим Законом, другими законами и нормативными актами Республики Казахстан…»

«4. Сведения о личности конфиденциальных помощников составляют государственные секреты» [2].

Вместе с тем, если глубже проанализировать пункт 4 рассматриваемой статьи, то можно сделать вывод, что теоретически любой человек, у которого есть соответствующий допуск к государственным секретам (например, надзирающий прокурор), имеет право ознакомиться со сведениями о личности конфидента, причем даже без его согласия.

В то же время, даже в банках при оформлении кредита действует законодательные нормы письменного согласия на получение и обработку его персональных данных. Получается, что отечественное законодательство в большей степени защищает вкладчиков частных банков, чем конфиденциальных помощников, оказывающих помощь государству в противодействии преступности, и зачастую рискующих своим здоровьем и жизнью. Это еще один «антистимул», препятствующий эффективной конфиденциальной работе.

Между тем, до 17 июля 2009 годав Законе об ОРД норма статьи 23 излагалась совсем в другой редакции:

«4. Сведения о гражданах, сотрудничающих или сотрудничавших на конфиденциальной основе с органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, составляют государственную тайну и могут быть преданы гласности только с их письменного согласия»[2].

Затем данный пункт кардинально изменился на действующую редакцию, что было сделано, на наш взгляд, необдуманно и необоснованно.

Здесь следует отметить, что в соседней России законодатели не стали делать таких поспешных шагов. Например, в Федеральном законе РФ«Об оперативно-розыскной деятельности» подобная норма сохранена поныне. Так, абзац третий статьи 21 гласит, что «…Сведения о лицах, внедренных в организованные преступные группы, о штатных негласных сотрудниках органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность, а также о лицах, оказывающих содействие этим органам на конфиденциальной основе, представляются соответствующим прокурорам только с письменного согласия перечисленных лиц, за исключением случаев, требующих их привлечения к уголовной ответственности.» [8].

Мы считаем, что российский подход позволяет в более полном объеме обеспечить правовую защиту конфиденциальных помощников и стимулировать более эффективное противодействие преступности.

В этой связи, предлагается вернуться к старой норме пункта 4 статьи 23 Закона РК об ОРД, скорректировать ее и изложить в следующей редакции:

«4. Сведения о гражданах, сотрудничающих или сотрудничавших на конфиденциальной основе с органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, составляют государственную тайну и могут быть преданы гласности только с их письменного согласия,***за исключением случаев, требующих их привлечения к уголовной ответственности***.».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года» http://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858_

2. Закон Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» от 15 сентября 1994 года № 154-XIIIhttps://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003158

3. Уголовное дело № 151148011000015 от 28.07.2015 года, начатое прокурором Есильского района Акмолинской области.

4. Уголовное дело № 151148011000016 от 28.07.2015 года, начатое прокурором Есильского района Акмолинской области.

5. Уголовное дело № 151148011000076 от 28.07.2015года, начатое прокурором Есильского района Акмолинской области.

6. Приказ Генерального Прокурора Республики Казахстан от 19 сентября 2014 года № 89 «Об утверждении Правил приема и регистрации заявления, сообщения или рапорта об уголовных правонарушениях,а также ведения Единого реестра досудебных расследований» https://online.zakon.kz/document /?doc_id=31619562#pos=1;-132

7. Разъяснение Центрального аппарата МВД Республики Казахстан по порядку осуществления оперативно-розыскных мероприятий и негласных следственных действий в условиях действия нового Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (№ исх: 1-25-3-17/4521-И от: 30.12.2014г.).

8. Федеральный закон от 12.08.1995 N 144-ФЗ (ред. от 02.08.2019) «Об оперативно-розыскной деятельности» https://legalacts.ru/doc/federalnyi-zakon-ot-12081995-n-144-fz-ob/

Maksutkhan Sh.
Almaty University

THE FORMATION OF ANTICORRUPTION OUTLOOK IN HIGHER EDUCATION

Аңдатпа. Мақалада студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы дүниетанымын қалыптастыратын жоғары оқу орындарында жаңа сыбайлас жемқорлыққа қарсы пәндерді қалыптастыру және дамыту мәселелері, оқу бағдарламаларын қалыптастыруға қойылатын нормативтік талаптар және осы пәндерді оқыту әдістерін жетілдіру мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы дүниетаным, студенттерді сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу, күрес, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы становления и развития в высших учебных заведениях новых учебных дисциплин антикоррупционной направленности, формирующих антикоррупционное мировоззрение обучающихся, нормативные требования по формированию учебных программ и совершенствованию методик преподавания данных дисциплин.

Ключевые слова: коррупция, антикоррупционное мировоззрение, антикоррупционное воспитание студентов, борьба, противодействие коррупции.

Summary. In the article questions of formation and development in higher education of new disciplines anti-corruption focus, forming anti-corruption outlook of students, the regulatory requirements for the formation of curriculum and improvement of teaching methods of these disciplines. Anti-corruption education of students in modern higher education institution must act on valuable components of a young man unconscious. Its purpose is to form a student anti-corruption attitudes and instilling sustainable immune to corruption.

Keywords: corruption, anti-corruption ideology, anti-corruption education of students, fighting, fighting corruption.

The problem of fighting corruption is one of the most urgent and burning in the life of our society and state. Anti-corruption is an important priority of the state policy of Kazakhstan. Corruption, which is a systemic threat to the security of Kazakhstan, threatens the stability of the state and society, prevents the ongoing economic and social reforms, creates a negative image of the Republic of Kazakhstan in the international arena, negatively affects the national economy, putting in an unequal position corrupt and honest entrepreneur, undermining competition in foreign and domestic markets.

In the Message of the President of the Republic of Kazakhstan - Leader of the nation NursultanNazarbayev to the people of Kazakhstan "Strategy "Kazakhstan-2050" - a new policy of the established state" stated that corruption is not just an offense. It undermines confidence in the effectiveness of the state and is a direct threat to national security.

However, anti-corruption efforts are still not producing the desired results.

There are still high corruption risks and threats to the life of the state, society and the individual, which raises the question of the level of effectiveness of legal measures taken in the country in this area.

In this regard, the need for the introduction of new disciplines is due not only to the relevance of the fight against corruption in society, the requirements of departmental orders and instructions, but also, above all, the desire of students to know the real situation associated with the spread of corruption and the results of countering the illegal behavior of officials in public authorities and self-government.

The purpose of the study of anti-corruption disciplines is the formation of students ' anti-corruption worldview, improving legal literacy, legal awareness and level of trust in public authorities. Formation of students ' civil position on corruption, as well as the development of a system of knowledge and a clear understanding of the subjects involved in the fight against it and the complex of causes that contribute to corruption, as well as measures to counteract their spread in society. Introduction to the educational process of new disciplines involves not only the availability of the curriculum, but also the formation of the most rational methods of teaching. At the same time lectures are aimed at the formation of a common theoretical base of students, the implementation of the knowledge is carried out in the process of practical (laboratory) classes.

In recent years, the didactics of higher education is enriched with innovative forms and methods. One of the directions of this activity is the development of practice-oriented teaching methods, the effectiveness of which is achieved by building them into a logical system that allows students to form professional skills and thereby strengthen the connection of theoretical training with the real needs of practice.

The peculiarity of anti-corruption disciplines is their pronounced interdisciplinary connection. They show the integration of legal disciplines with numerous disciplines of humanitarian profile (sociology, Economics, history, psychology, conflictology, professional ethics, etc.).

If the quality of professional education in other disciplines is determined by the modern requirements for their teaching and compliance with the State educational standard, the disciplines of anti-corruption orientation

have an additional requirement. The learning process consists in the professional training of students, their ability to identify and eliminate the causes of corruption at the earliest stages of manifestation, adaptation to real practical actions aimed at actively combating corruption in society. Ignoring these requirements can lead to various difficulties for graduates. They are for some, in the implementation of functional responsibilities in accordance with the distorted business requirements of individual organizations, institutions and enterprises, to others in a service relationship with the team which can take root in a sustainable corrupt views and illegal manifestations.

The use of systems in the use of practice-oriented methods of training in anti-corruption disciplines contributes to the formation of students ' skills to act effectively in a variety of life realities.

The use of practice-oriented teaching methods traditionally includes: 1) an increase in the number of practical classes and their constituent elements; 2) the connection of lectures and seminars with the real situation of the struggle of law enforcement agencies with corruption crimes; 3) optimization of practice and training in various state, municipal and law enforcement agencies [1].The spread of corruption phenomena in education leads to such consequences:

Undermining the constitutional principle of equal opportunities.

- Spiritual degradation of society.
- The loss of objectivity, integrity and high ethical standards by universities deprives the institution of higher education of public support. The growth of corruption discredits the very essence of University education.
- Decrease in the level of knowledge, hence the deterioration of the quality of human capital of society.

Measures to combat corruption in the University can be divided into two parts: - state level

- University level.

At the state level, the problem of corruption has recently been voiced and understood, but proper measures are only planned. Controlling the quality of education is the best way to fight corruption. Law enforcement agencies are not in a position to fully address this problem. The quality of education should be a requirement of stakeholders, primarily employers. "If we manage to establish a system of control over the quality of education, corruption will largely cease to be a problem of the education system"[2].

The fight against corruption must be systemic. Prevention is important. It is necessary to convince the whole country that the problem of corruption should be solved with their help. In addition, the more honestly we talk about this problem, the greater part of the society will understand the importance of combating it, strengthening control is an effective measure [3].

In addition to government measures to combat corruption in the University, measures taken at the level of the institution are necessary, and they should be systemic in nature and have a double direction: from top to bottom and from bottom to top. Anti-corruption should come from a clearly stated and ongoing position of the rector and extend to teachers. On the other hand, students should be focused primarily on obtaining solid academic knowledge, on the rejection of corruption.

Anti-corruption in the University should be of a programmatic nature. The main objective of the programme should be to address the causes and conditions of corruption. It is necessary to develop measures to monitor the level of corruption.

The civil society of students should also be involved in the fight against corruption. To do this, it is necessary to form independent student societies and develop an active citizenship among students and their parents.

In addition, an important factor in the fight against corruption in the University is the presence of a value document that reflects the basic moral principles on which all the work of the University should be built. Such a document, called "Code of corporate culture" or "Code of corporate conduct", developed and applied in a number of large universities, is designed to promote compliance with the basic ethical principles at all levels of the University structure, from students to the administration.

It is important to consider a mechanism for bringing the main ethical standards to all categories of University staff and monitoring the implementation of these standards. Their gross violation should be condemned by public opinion of the University staff. In case of particularly serious violations, administrative, disciplinary and other penalties may be applied in accordance with the decision of the University administration.

Rational ways to improve the mechanisms of administrative control are: a) involvement of self-government of the University in the management of the educational organization; b) the introduction of a comprehensive program of measures to combat corruption in higher education institutions, allowing consistently, systematically use and implement all available means and tools of formal control over corruption in the academic environment [4].

Effective measures that contribute to the activation of the social base against the action of corruption are: a) education of legal and civil consciousness, the formation of behavior skills in a democratic, legal society, including the skills of anti-corruption behavior; b) legislative consolidation of the principles, organizational and legal bases of public control; C) involvement of researchers, experts, public organizations for development, continuous application and use in mass media of the corruption level indexes in education allowing to compare among

themselves regions, educational institutions, decisions of branches of the power and activity of their candy representatives; d) creation of system of "local publicity"[5].

The process of improving legislation must begin with the implementation of laws, as this hinders the normal development of the economy, hinders economic growth, deprives the individual – the main driving force of civil society – of the opportunity to develop their abilities, rights and freedoms. Compliance with the laws allows to develop the creative potential of the individual and society, opens up opportunities for the broad development of small and medium-sized businesses, ensures the development of fair competition, allows to introduce innovations and knowledge-intensive technologies, improves the quality of public services to the population. As a result, compliance with the laws creates favorable conditions for economic growth, poverty eradication, for the formation of a strong middle class, an effective state, for the rise of the country's competitiveness

When talking about anti-corruption legislation, usually mean repressive legislation, which certainly plays an important role in the suppression of corruption violations. It is important that the relevant articles on criminal and administrative responsibility are applied in practice, and their content allows to properly characterize the committed offenses and to impose adequate penalties.

REFERENCES:

1. Tuyakbai J. A. Legal framework of the state policy of the Republic of Kazakhstan in the field of criminal justice. Scientific publication. - Almaty: Zhazushy, 2004.
2. Ametov B. to reduce corruption [Text] / B. Ametov / / YuridicheskayaGazeta. - Almaty, 2012. - Dec 7. (No. 185). - P. 2.
3. Agybaev A. Relevance of the fight against corruption crimes [Text] / A. Agybaev / / Adil SOT. - Almaty:" Zan "Media corporations" ZHS, 2012. - № 5. - P. 26-34.
4. http://cyberleninka.ru/article/n/o-metodike-prepodavaniya-distsiplin-antikorruptsionnoy-napravlennosti-v-vysshih-uchebnyh-zavedeniyah
5. http://cyberleninka.ru/article/n/metody-izmereniya-masshtabovkorruptsiihttp://cyberleninka.ru/article/n/metody-izmereniya-masshtabov-korruptsii/ measuring the scale of corruption, Gromak K. V., Kiseleva A. M.

Маликова Ш.Б.[1], Маликов Д.Б. [2],Омарова А.Б.[3]
[1] заң ғылымдарының кандидаты,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің доценті
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: Sholpan.Malikova@kaznu.kz

[2] әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің оқутышысы,
Алматы қ., Қазақстан

[3] заң ғылымдарының кандидаты,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің доценті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: omar_17@mail.ru

ВИКТИМИЗАЦИЯНЫҢ БАСТЫ ФАКТОРЛАРЫ ТУРАЛЫ

Бұл мақалада авторлар қылмыстардың виктимологиялық алдын алуда маңызды орын алатын виктимизациялану процессіне көңіл бөлген.

Осы мақаланың мақсаты – виктимизациялану факторларын зерттеу.

Қылмыскерліктің құрамдас бөлігі ретінде виктимизация өзіндік арнайы көрсеткіштер мен сапалық белгілерге ие. Виктимизацияның қылмыстылықтан айырмашылығы, виктимизация қылмыстың құрбаны болу үдерісінің жиынтығын білдіреді. Бұл мақалада авторлар құрбан болудың жасырындылығына назар аударып, оның себептерін талдауға талпыныс жасаған.

Осы мақалада алынған нәтижелер білім беру үдерісінде, оқулықтар немесе оқу құралдарын жазу және осы тақырып бойынша мақалаларды жариялау үшін пайдаланылуы мүмкін. Мақала AP 05135833 «Виктимологическая политика государства и защита жертв преступлений» атты жоба аясында жазылған.

Түйінді сөздер: қылмыскерлік, виктимизация, виктимділік, қылмыс құрбаны.

В этой статье авторы акцентируют внимание на процессе виктимизации, который имеет решающее значение для предотвращения преступности.

Целью данной статьи является исследование факторов виктимизации.

Жертва как составляющая преступности имеет свои специфические показатели и качественные характеристики. В отличие от виктимизации преступности, виктимизация - это набор жертв преступлений.

В этой статье авторы сосредотачиваются на тайне жертвоприношения и пытаются проанализировать ее причины.

Результаты, полученные в этой статье, могут быть использованы для записи учебных материалов, учебников или учебных пособий, а также для публикации статей по этой теме. Статья написана в рамках проекта AP 05135833 «Виктимологическая политика государства и защита земель».

Ключевые слова: преступники, виктимизация, жертвенность, жертва преступления.

In this article, the authors focus on the process of victimization, which is crucial for crime prevention.

The purpose of this article is to study the factors of victimization.

Victim as a component of crime has its own specific indicators and qualitative characteristics. Unlike crime victimization, victimization is a collection of crime victims. In this article, the authors focus on the secret of sacrifice and try to analyze its causes.

The results obtained in this article can be used to write training materials, textbooks or study guides, as well as to publish articles on this topic. The article was written as part of the project AP 05135833 “Victimological policy of the state and the protection of land”.

Keywords: criminals, victimization, sacrifice, crime victim.

Қылмыстардың виктимологиялық алдын алудың тиімділігі қылмыстарды жасауға жәрдемдесетін себептер мен жағдайларды, құрбан болған адамның тұлғаларын зерттеу, қылмысты жасау тетіктерін терең зерделеуге тәуелді.

Виктимогендік факторлар ретінде қылмыстың құрбанын туындататын, оның виктимизациялануына жәрдемдесетін мән-жайлар танылады. Сондықтан да, виктимизация процессін, виктимділікті қалыптастыратын факторларды зерттеу маңызды.

Виктимизация (виктимнан кейінгі) екінші орталық виктимологиялық түсінік болып табылады [1, 47-54 б].

Виктимизация - қылмыс құрбаны туралы ғылым, криминологияның бір бөлімі. Виктимология құрбан болған адамның жеке басын, қылмыскер мен құрбан арасындағы қатынасты, қылмыс пен қылмыскерліктің туындау себебіндегі оның рөлін зерттейді.

Виктимология осы негізде қылмыстың құрбанына айналу ықтималдылығын, қылмыс құрбанымен жұмыс істеу тәсілін болжайтын теорияны жасайды; сондай-ақ қылмыс құрбаны болуы мүмкін адамдарды қорғау тәсілі туралы ақпараттар береді [2; 3, 47-54 б.].

Басқаша айтқанда, виктимология сөзін біз жеке адамның қылмыс нәтижесінде құрбан болуымен байланыстырсақ, онда "виктимизация" терминін оны жекелік деңгей мен көпшілік деңгейдегі зерделеу барысында қолданамыз. Нақты бір орында болған қылмысты зерделеу барысында, виктимологиялық үдерісте нақты қылмыстың түрлері, нақты қауіп көзі төнген құрбанның жеке басы, қылмыстың жасалу орны, уақыты, әдісі және өзге де сипаттамалары талданады. Жалпы алғанда мұндай қадам виктимизацияның шамасы мен көрсеткішін бөліп шығаруға, сонымен қатар жеке құрбанның сапалық және сандық сипаттамасы мен факторларының виктимизациясын анықтауға мүмкіндік береді.

Виктимизация мен криминализация бір көзден шығады. Виктимизация қылмыстылықтың құрамдас бөлігі ретінде өзіндік ерекше параметрлері мен сапалық сипаттамаларға ие болады, соның ішінде олардың құрамдас категориялары бір-бірімен сәйкес келмейді [3; 4, 22 б]. Құрбан болу үдерісінің жиынтығы виктимизацияның қылмыстылықтан айырмашылығы болып табылады. Қылмыстылық пен виктимизацияның пайда болуы себептері бір-бірімен ұқсас болып келеді. Әртүрлі бағыттағы ғалымдар бұл мәселе жайында әр түрлі пікірге ие.

Биологиялық бағыттағы крминология қылмыс саласындағы тек қылмыскердің ерекше генетикалық бейімділігінің себептерін ғана емес, сонымен қатар жәбірленушіге келтірілген зияны мен сол жәбірленуші мен қылмыскердің арасындағы табиғи биологиялық қарым-қатынастарын зерттейді.

Ал өзге бағыттан қарастырғанда, генетикалық кодқа байланысы жоқ, қылмыстық ниеттің пайда болуы мен іске асуын туғызатын жәбірленушінің мінез-құлқын мән-жайлардың бірі ретінде қарастырады. Тұқым қуалаушылық сөзсіз адамның тікелей психикалық жүйке-жүйесі, темпераменті және өзге де өзіне тән психофизикалық сипатқа әсерін тигізеді, ал жеке индивид ретіне қалыптасуы оның тұқым қуалаушылық арқылы емес, оның әлеуметтік өміріндегі қоршаған ортамен қарым-қатынасы, жұмыс орны, тұрғын жайына байланысты болады. Белгілі бір адамдардың сол немесе басқа қылмыстардың жәбірленушісі болуы, биологиялық бейімделуі емес, әрбір тұлғаның өміріндегі пайда болатын өзіне тән жағдайлары мен белгілерінен көрінеді.

Нарықтық экономикадағы радикалдық әлеуметтік өзгерістер әр адамның тиісті қорғануының күрт төмендеуін сезіндірді.

Нарықтық экономика шарттарынан, адамзат қоғамының мүдделері мен қылмыстардың құрбандарының болуы соңғы орындарға ығыстырылды, сонымен қатар халықтың қылмыспен күресу тиімділігінің байыпты түрде кепілдемелерінен мүлдем бас тартылды. Кең көзқараспен қылмыстылыққа қарайтын болсақ, әлеуметтік тұрақсыздықтың факторы ретінде, барлық немесе әртүрлі қылмыстарға ерекше тоқталып өткен. Халықтың жеке басының қауіпсіздігінің қорғалмауын сезінуі, мемлекет пен қоғам арасындағы сенімін азайтады және де құқықтық тәртіпке деген әлеуетін бұзады.

Осының салдарынан қоғам өміріндегі халық арасындағы баспанасыздықтың, жұмыссыздықтың және т.б әлеуметтік шиеленістердің өсуі, халық пен мемлекет арасындағы қарым-қатынас үзіліп, халықтың көпшілік бөлігі қылмыскерлермен (қорғаншы, тірегі ретінде) бірге жұмыс жасауға құмар болады.

Осыған байланысты, ең бастысы криминология тұрғысынан алып қарағанда жәбірленушілер мен қылмыскер арасындағы зорлық-зомбылықтар: не жеке, не таныстар арқылы, не болмаса сәйкес ақылы қызмет түрінде жүзеге асады.

Жәбірленушінің құқық қорғау органдарына байланыспауының негізгі факторлары ретінде: құқық қорғау органдары қызметкерлерінің жәбірленушілердің талап арыздарынына (қабылданатын/қабылданбайтын) қанағаттандырарлықсыздығы; жағдайдың өзіне байланысты себептері (қылмыстың дәрежелілігі, дәлел айғақтарының болмауы, полиция біліктілігінің төмендігі); құқық қорғау органдарының қатысуынсыз мәселені (өздігінен) шешу мүмкіндіктері; құқық қорғау органдарына теріс қатынасы айтуымызға болады. Жағдайды өздігінен шешу мүмкіндіктері (отбасының, достарының немесе балама кәсіпорындарының көмегімен) ресми шараларға айналды.

С.Г. Войтенконың зерттеу нәтижесінде келесі тұжырым жасалған: "Соңғы жылдары "отбасылық төбелесқорлар" деп аталатын жеке басқа жасалатын зорлық-зомбылықтар саны күрт өсуде". Осыдан бұрын байқалмаған әлеуметтік құбылыстың қалыптасқанын көреміз, криминалдық құрылғылармен кіші әлеуметтік топтағы халықтың криминалды жүріс тұрысының алдын алу:

әлеуметтік мүшелердің осы криминалдық өзін-өзі реттеуі бұл криминалдық зорлық-зомбылық әрекеттері арқылы жеке тұлғалардың арасында болатын оқиғаны қалыпқа келтіруге мүмкіндік жасау болып табылады [4, 41 б.].

Жүргізілген нәтижелер бойынша жәбір шекккендердің 36% ғана құқық қорғау органдарына хабарлаған, ал қалғандары болса әр түрлі себептерді сылтауратып болған қылмыстық оқиғаны құқық қорғау органдарына хабарламауды жөн көрген. Мұндай әрекетке түрткі болған себептерді айтып кетер болсақ: «өзіміз шешеміз» - 25%, «келтірген зардаптың мөлшері шамалы» -16%, « кек алуға деген қорқыныш» -13%, басқа да себептер -10% , құқық қорғау органдарының белгілі дәрежеде көмек көрсете алмауы.

«Азаматтың ұрлыққа қатысты полицияға түскен өтініштің шешімін заңдық тұрғыда қанша пайызға табады?» десек, сұрағандардың ең оптимистік жауаптары - 4%, ал ең торыққан, яғни күмәнмен қарайтын жауаптары- 19% құрады.

Бұл жерде қылмыстардың латенттігі, яғни жасырын қалуы, процессуалдық тәртіп бойынша жүзеге ауырылуы керек әрекетпен қатысты, яғни жәбірленушінің қылмыс бойынша жәбір көргенін тануы болып табылады. Аталған сұрақтың жауабы көбіне тергеушінің қарауына байланысты жүзеге асады. Егер ол қылмыстың болмағанын таныса, бұл жерде қылмыстың жәбірленушілері жоқ дегенді білдіреді. Біз тығырыққа тірелген жағдайдамыз, себебі қылмыстық іс бойынша өзін сол қылмыстың жәбірленушісі ретінде көрсететін дәлелдемелерді ұсынбаса, ол ары қарай өзін жәбірленуші деп тануға деген құқықтарын жүзеге асыра алмайды. Яғни ол өзін жәбірленуші ретінде дәлелдей алмаса, онда ол жәбірленуші болып табылмайды.

Егерде қылмыстық іс қысқартылған болса, мысалы қылмыс құрамының болмауы сияқты жағдайларының орын алуы, алайда бұл жерде қылмыстың фактісі дәлелденген болса да, жәбірленуші заң бойынша өзіне тиесілі құқықтарды да пайдалана алмайды. Қарапайым мысал ретінде, автокөлікті айдап әкету: яғни бұл жерде автокөлікті айдап әкеткен адамды нақты анықтап таппаса, көлік иесі жәбірленуші болып таныла алмайды. Яғни бір сөзбен айтар болсақ, бұл жерде «де-факто» деп отырғанымыз қылмыстың құрбанының болуы, ал қылмыстық іс бойынша оны жәбірленуші деп тани алмау. Ал осындай жағдайлар мыңдаған.

Қылмыстың өсуі жағдайында, республикамызда көбіне криминалдық қоғамның қалыптасуынан халықтың виктимизациясы, яғни қылмыстың құрбаны болуы орын алуда. Виктимизация мен криминализация - бұл әлеуметтік процесстердің арақатынасы.

Жаңа қоғамдық жүйеге өту біраз қиындықтар туындады. Атап айтсақ, құқықтық ағарту және халықты құқықтық тәрбилеу жүйесін бөлектеу өз кесірін тигізді. Шарттар және өзге де шаруашылық әрекеттерді жүзеге асырудың құқықтық жағынан дұрыс түсіндірілмеуі немесе жеткізілмеуінен, халықтың экономикалық қылмыстардың құрбаны болуына және азаматтардың меншік құқығына деген құқықтың қорғалуының төмендеуіне әкеліп соқтырды.

Виктимизацияға негізгі себептердің бірі болып, отбасындағы жанжалдар (отбасының материалдық жағынан төмендеуі) және отбасы мүшелері арасындағы қарым қатнастарды айтсақ болады.

Әр уақытта да отбасы дегеніміз жылулық пен сабырлықтың ошағы болып табылады және солай қала бермек. Қазіргі таңда моральдық құндылықтар күйреп, адамға осы бір «үлкен әлемде» қауіп төнген жағдайлар орын алған кезде, адам өзіне қорғаныш пен көмекті «кішігірім әлемнен», яғни өзінің жанұясынан іздейді.

Сөзсіз, өзіне деген назар мен қамқорлықты бірінші кезекте балалар қажетсінеді. Өкінішке орай, қазіргі заманда балалар әлеуметтік тұрғыдан ең қорғансыз тобы болып табылады. Көбісі үлкендердің қатал әрекеттерінен, бұзылған криминалдық ортаның әсерінен, аморальдық өмір салтын ұстанатын, яғни моральға жат әрекеттерді көрсететін отбасылардан қорғанбаған. Осындай әрекеттерден отбасындағы балалар үлкендер тарапынан жасалатын теріс қылықтардың олардың психикасына әсер етуінен олар виктимизацияға ұшырайды, яғни осындай жат қылықтардың құрбаны болады.

Қазіргі таңда виктимдік, нашар, яғни сәтсіздікке ұшыраған жанұялардың көбісінде психологиялық сәйкессіздікке ұшыраған агрессиялық сипаттағы қарым-қатынастар орын алып отыр [5, 12 б.]. Бұндай отбасыларда көбіне балалардың қажеттіліктеріне деген қатал елемеушіліктер, кемсітушіліктер қалыптасқан, қатал қарау – балаларды балағаттап, оларды шеттету, балаға деген титтей де болса қамқоршылық жасамау. Балаларды өмірі қорлайды, ұрып-соғады, оны тамақтандырмай тастайды және бір тілім нанмен жазғырады, тіпті оларды үйден де қуып шығады. Көбіне балалар сауықтыру орталықтарына келіп түскенде, олардың денесінен ата-аналарының құқыққа қайшы жасаған әрекеттерінен алған жарақаттарын көруге болады. Ал

осындай үлкендер тарапынан болатын қатал әрекеттер мен зорлық зомбылықтан құтылу үшін, балалар мен жасөспірімдер өздеріне өздері қол жұмсауға барады.

Кәмелетке толмағандардың өзінің туған-туыстарына қатысты жасаған қылмыстары, дәл осындай қылмысты үлкендердің жасағанынан екі есеге көп.

Әрбір төртінші жанұяда, жоғарыда аталып кеткен тұлғаларға (жәбірленушілерге) кәмелетке толмағандарға әрдайым қоқан-лоққы жасап отырған, ішімдікке салынып, оларды қылмыс жасауға да итермелген.

Мұндай отбасылар аморальдықты, адамдар арасындағы қатынаста зорлық-зомбылықты дәріптеп отырған. Осылардың кесірінен сыйламаушылық, дөрекілік, қатыгездік, ашық арсыздық сияқты әрекеттер балалар тәрбиесінің нормасына айналды. Бұл құбылысты көбіне балаларды қаламағандықтан олардың дүниеге келуімен түсіндіруге болады. Олардың қажетсіздіктері одан бұрын қалыптасып қойған, яғни бала туылмас бұрын ата-аналардың күнделіктегі тұрмыста өздерін ұстай алмаушылығы, әртүрлі ауруларының болуы және олардың өмірдегі сәтсіздіктері, өздеріне және болашақтарына сенімсіздікпен қарағандықтан да, олар үрей мен алаңдаушылықты сезеді.

«Жоспарда болмаған балалар» кәмелетке толмағандарда туылады, қазіргі таңда өте жас аналардың көбейе бастағанын көруімізге болады.

Сонымен қатар, толық емес отбасылардың қатары да артып келеді: бұл жалғызбасты аналардың, ажырасқан әйелдердің санының артқанынан байқалады. Мұндай отбасыларда анасы балаларына өзінің жеке мәселелерін таратып, тағдырының осылай сәтсіздікке ұшырауын балаларынан көріп, аңдаусызда, олардан өш алады.

«Кездейсоқ» балалар өмір бойы ұнамсыз, бас тартылған, тастанды болып қалуы мүмкін. Балалардың ата-анасына деген өші өмір бойына қалуы мүмкін, осыдан бала қатыгез, арсыз, дөрекі, агрессияшыл болып, эмоционалды тұрғыдан сараң болады, қоғамның пікірімен санасқысы да келмейтін болады.

Отбасындағы жағдайдың шиеленісуі - болашақ қылмыскердің жасаған әрекеттерінен ғана туындамайды, ол ықтимал жәбірленушінің жүріс-тұрысынан да болуы мүмкін, оның екіншісінің әрекетіне себеп болған, яғни жәбірленуші тарапынан болған алдын ала жасалатын жағдайлар мен әрекеттерге де байланысты болады. Қылмыс жасалған отбасыларда болатын жағдайлар кезеңділікпен немесе осыған дейін жеткізуге апаратын әрекеттерден туындайды, атап айтсақ келіспеушіліктер, төбелестер, отбасында болатын қысқа немесе ұзақ мерзімді үзілістер, жұбайының опазыдығы, екі жақтың немесе біреуінің ішімдікке салынуы. Отбасы жағдайында үлкендердің жасөспірімге психикалық тұрғыдан теріс әсер етуі оның жоғары виктимдігін қалыптастырады, осыдан ол бала өзін қоғамнан жат тұлға ретінде сезінеді.

Осындай жағдайлардың құрбаны болғандар, болашақта олардың қылмысқа баруы аз емес. Қазіргі кезде, қылмыс жасалған уақытта құрбан болған тұлғаның сипаттамасын анықтамау, қылмыс жасаған тұлғаның ісіне жаза қолданбау деген сияқты девианттық жағдайлардың қалыптасуы үлкен қауіп төндіріп отыр. Сондықтан да, оларды теориялық және тәжірибелік тұрғыдан зерттеу үлкен маңызға ие.

Жәбірленуші болған жандардың кейін келе қылмыскерге айналып жататын жағдайлары аз емес. Сексуалды зорлыққа ұшыраған балаларда девиантты нысандағы сексуалды тәрбиенің қалыптасуы байқалуда. Азғындалған жас өспірімдер болашақта өздерінен кіші балаларға сексуалды күш көрсететететін жағдайлар аз кездеспейді [6, 82 б.]. Жәбірленуші болған адамның өткені мен алдағы рольдерінің арасында тәртіпке қайшы байланыс бар: қылмыскер-құрбан, құрбан-қылмыскер.

Виктимизацияның бірден-бір себебі микросоциалды ортаның, халықтың, әсіресе жастардың алкоголизациялауға ұшырауы (тұрмыстық оратада, бос уақытында, қарым-қатынасында, еңбек ақысының орнына спирттік өнім алу және т.б) болып табылады. Ол қылмыскерліктің динамикасы мен құрылысына, сонымен қатар виктимділік динамикасына тұрақты түрде криминогенді әсер етеді.

Факторлар жүйесінде алкоголизм тек қана қылмыскерлікке ғана емес, сонымен қатар жәбірленушілердің виктимділігіне әсер етеді. Қылмыскерліктің криминологиялық динамикасын зерттеу барысында оның жасару тенденциясы алкоголь қолдануға тәуелді екені бұрыннан көрсетілген. Қылмыстың көп бөлігі жәбірленушілердің мас күйінде болуына байланысты болатыны анықталған.

Мұның барлығы, құрбан болудың кенеттен, кездейсоқтықтан емес екендігін көрсетеді.

Әлеуметтік-этникалық факторлардан басқа, криминологиялық және виктимиологиялық тұрғыдан қоғамдағы адамгершілік-психологиялық жағдай виктимизация процессінде айтарлықтай орын алады.

Соңғы жылдары адамның материалды жағдайының өсуі мен рухани жетілуінің арасында үлкен айырмашылық байқалуда. Қазіргі таңда анық көрінетін жағдай: өтпелі кезеңнің қиыншылықтары мәдениет пен адамгершілік қасиеттерінің жетіспеушілігінен туындауда.

Жәбірленушінің адамгершіліксіздігі қылмыс жасау себебін және қылмыскер тәртібінің механизмін анықтайтын негізгі кілт болып табылады.

Жәбір көрушінің аморальді тәртібінен басқа конфликтогенді фактор ретінде жеке тұлғалық құрылымында жағымсыз қасиеттердің болуы маңызды қызмет атқарады. Осыған орай Г.И. Чечель: «Егер қоғамдық ортадағы адамдардың тәртібі әлеуметтік жағдайларға шартталған болса, онда тек осы ортаға карап өзін сипаттай алады, ал әрбір жеке индивидтің тәртібінде оның өзіндік жеке қайталанбайтын, өзіне тән қасиеттері мен ерекшеліктері, сонымен қатар психофизиологиялық қасиеттері үлкен роль атқарады. Белгілі бір жағдайда іс-әрекеттің туындауы, осындай жағдайда адам тәртібінің нысанын, себептері мен шарттарын толықтай түсіну үшін адамның толықтай сипаттамасын анықтау керек: жасы, жынысы, отбасылық жағдайы, еңбек қызметі, мәдениет деңгейін, бұрынғы сотталғандық мәліметін, адамгершілік – психологиялық, психофизикалық ерекшеліктерін және т.б» [7, 184 б.].

Соңғы жылдары жәбір көрушілердің арасында шала сауаттылардың (сонымен қатар сотталғандардың) саны көбейіп келе жатқаны құпия емес. Дегенмен, жалпы мәдениеттің деңгейін есептемегенде, жеке алынған білім деңгейі (виктимиологиялық жағдай тудырған құрбандардың арасында жоғары, жартылай жоғары немесе арнайы орташа білімі бар адамдар аз емес) белгілі бір тәртіп түрін таңдауға айтарлықтай әсер етпейді, себебі, адам тәртібінің нысаны мен білім деңгейі арасында сызықтық тәуелділік жоқ. Сондықтан, білім процессі қоғамтанымдық, адамгершілік тұрғысынан тұлғаның қалыптасуын болжайды.

Жәбір көрушілердің көбісіне: тез ренжігіш, ашуланғыштық, агрессиялық, сыйыспаушылық, арамтамақтық күнкөріс, ішімдікке салыну және т.б сияқты сотталған адамдарға тән теріс тұлғалық қасиеттер тән болады. Кейбір жағдайларда жәбір көрушілер өздері қылмыс жасауға немесе өздеріне жасалған қылмысқа толығымен кінәлі болу да мүмкін.

Тағы бір себебі, жәбір көруші мен қылмыскердің арасындағы қарым-қатынас сипаттамасы болып табылады. Болашақ қылмыскер мен болашақ құрбанның қарым-қатынасы өзіндік сипаттамасы бойынша әртүрлі болуы мүмкін: жақсыдан немқұрайлыға, бейтараптан жеккөрінішке дейін немесе ашық дұшпандық болуы мүмкін.

Көпшлік қылмыстар көршілеріге қарсы жасалатыны жайлы факт көңіл аудартуда. Көбінесе бұл сыйыспаушылық, мазасыздық қасиеттер тән егде жастағы адамдарда жиі кездеседі. Олар жанжалдың себепкерлері болып табылады (әдетте, қатты дауыстағы ән, қоғамдық қолданыстағы орындарды дұрыс пайдаланбау т.б). Күнделікті өмірге жағдай жасалмаған бір пәтерде тұру тек қана көршілердің арасында ғана емес, сонымен қатар жақын туыстардың (ағалы-інілер, апалы-сіңілілер, ата-аналар, ата, ене) арасында да конфликт тудырады. Мұндай көпшілік отбасылардың қарым-қатынасында өзара шыдамдылық пен сыпайылық болмайды. Олар көбінесе пікірталастарды тіл тигізу, физикалық және психологиялық күш көрсету арқылы шешеді.

Шет елдік виктимолог-ғалымдарының зерттеулері бойынша қылмыстың өсуіне әртүрлі мемлекеттер мен аймақтардағы әртүрлі қоғамдық топтардың біркелкі емес реакциялары әсер ететіндіктен, виктимизация қорқынышын сезінетін адамдар санының орташа көрсеткіші аймақтағы қылмыстың деңгейін нақты көрсететінін дәлелдеді. Басқаша айтқанда, қорқыныштың қоғамдық психология мен бұқаралық санада таралуы криминологиялық жағайлардың негізгі объективті көрсеткіші болып табылады. Сұхбаткер жасы неғұрлым үлкен болған сайын қылмыс алдындағы қорқыныштар де жоғары. Тұрғылықты жерге қатысты біз, елді мекенде халық саны көп болған сайын, аталған аумақтың қорғалу деңгейі төмен және көпшілік азаматтар өздерін қауіп-қатерде сезінгендіктен түнде белгілі бір көшелер мен орындарды айналып өтетінін көрсете аламыз. Бұл сонымен қатар, қылмыс алдындағы қорқыныш тұрғылықты жер аумағына қатысты пропорционалды өсетінін көрсетеді. Көпшілік жәбір көрушілер тұрғылықты жеріндегі қылмыскерлердің құрбандары болған.

Виктимогенді жағдайлар негізінде үлкен қалаларда туындайды. Адам түнгі уақыттарда қала көшелерінде жаяу жүрген кезде виктимогенді жағдайда болады, яғни, қылмыстың құрбаны болуы мүмкіндігі жоғары.

Өмір деңгейі виктимділіктен сызықты емес тәуелділікте. Көбінесе қаржылай кірісі төмен немесе жоғары адамдар виктимді болып табылады. Орта топ аз виктимділікке ие.

Сонымен, виктимизацияға қатысты алынған мәліметтер негізінде келесі қорытындыларды жасауымызға мүмкіндік туындайды:

Қоғамда құрбан болу қарқыны артуда. Бұл қорытындылау ешқандай күмән келтірмейді.

Қылмыс алдындағы қорқынышты жұмысты жоғалтып алу (жоқтық) сияқты қорқыныш пен сенімсіздікпен, отбасы жағдайымен, қаржылай қауіпсіздікпен сипатталатын жалпы өмір деңгейінің фонында қарастыру керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ривман Д.В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений. – Л., 1975. – 193 с.
2. Алауханов Е.О. Криминология. Учебник. - СПб.: Юридический центр-Пресс, 2013. - 608 с. // URL: https://www.litres.ru/esbergen-alauhanov/kriminologiya-11250792/chitat-onlayn/ (дата обращения 10.09.2019г.).
3. Зорин Р.Г. Роль и значение виктимологического фактора в уголовном судопроизводстве // Вестник КазНУ. Серия юридическая // https://articlekz.com/article/9521 (дата обращения 10.09.2019г.).
4. Кури Х. Международное сравнительное исследование виктимизации населения // Сборник материалов международного семинара «Латентная преступность: познание, политика, стратегия». – М.: ВНИИ МВД России, 1993. – С. 47-54.
5. Коновалов В.П. Изучение потерпевших с целью совершенствования профилактики правонарушений. – М., 1982. – 231 с.
6. Преступления против нравственности. – Вильнюс, 2009. – 315 с.
7. Надтока В.С. Виктимологические аспекты профилактики насильственных преступлений: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Краснодар, 1999. – 31 с.
8. Центров Е.Е. Специфика взаимоотношений преступника и потерпевшей по делам о половых преступлениях // Вопросы личности преступника. – М., 1971. – С. 82-94.
9. Чечель Г.И. Виктимологические вопросы особо опасных преступлений против личности // Правовые вопросы борьбы с преступностью. – Томск, 1985. – С. 184-196.

Маликова Ш.Б.[1], Маликов Д.Б. [2], Омарова А.Б.[3]
[1] к.ю.н., доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики
КазНУ им. аль-Фараби,
Sholpan.Malikova@kaznu.kz

[2] преподаватель кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики КазНУ им. аль-Фараби

[3]к.ю.н., доцент
КазНУ им. аль-Фараби
omar_17@mail.ru

ВИКТИМОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ И СИТУАЦИИ, ВЛИЯЮЩИЕ НА СОВЕРШЕНИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Түйін: Қазіргі заманғы отандық заң ғылымында қылмыс құрбандарына аз көңіл бөлінеді. Қылмыстың алдын-алу, егер қылмыс жасауға әсер ететін жәбірленуші факторлар толығымен ашылса, әсер етеді. Бұл мақала субъективті және объективті құрбандар факторларын және қылмыс жасауға әсер ететін жағдайды анықтауға арналған және АП 05135833 «Мемлекеттің және қылмыс құрбандарын қорғау саясаты» жобасының тақырыбы ретінде жазылған.
Кілт сөздер: жәбірлену, жәбірлену, құрбандық факторлар, құрбандық жағдай, қылмыстың құрбаны, қылмыс.
Резюме: В современной отечественной правовой науке недостаточно внимания уделяется жертвам преступлений. Предупреждение преступности будет иметь эффект, если в полной мере будут раскрыты виктимогенные факторы, влияющие на совершение преступлений. Настоящая статья посвящена определению субъективных и объективных виктимогенных факторов и ситуации, влияющих на совершение преступлений и написана в рамках темы проекта АР 05135833 «Виктимологическая политика государства и защита жертв преступлений».
Ключевые слова: виктимность, виктимизация, виктимогенные факторы, виктимогенные ситуации, жертва преступления, преступность.
Summary: In modern domestic legal science, insufficient attention is paid to victims of crime. Crime prevention will have an effect if the victimogenic factors affecting the commission of crimes are fully disclosed. This article is devoted to the determination of subjective and objective victimogenic factors and situations affecting the commission of crimes and is written as part of the theme of the project AP 05135833 “Victimological policy of the state and the protection of victims of crime”.
Keywords: victimization, victimization, victimogenic factors, victimogenic situations, crime victim, crime.

Необходимость эффективной профилактики преступности в Республики Казахстан связано с тем, что на данном этапе реализации правовой политики, все еще идет формирование непротиворечивой системы профилактики и борьбы с преступностью в Казахстане. В связи с чем специалистами продолжается изучение актуальных проблем профилактики преступности, возможных факторов, способствующих совершению преступлений.

Безусловно, возможность совершения преступления зависит от многих факторов, которые могут быть установлены, впоследствии нейтрализованы. Одним из таких факторов является жертва преступления и ее поведение, а одним из основных направлений профилактики преступлений в настоящее время стало ее исследование виктимогенных факторов, сформировавшееся в виктимологическое направление.

На страницах юридической литературы вопрос о понятии виктимологических факторов рассматривается как с уголовно-правовой, так и криминологической позиции. При этом используется значение термина «фактор» как одного из влияющих, определяющих, существенных обстоятельств в каком-либо процессе, явлении. Поэтому, при исследовании виктимологических (от лат. victima - жертва и logos - учение) факторов предполагается совокупность обстоятельств, порождающих жертву преступления [Ксеник А.А., 2017].

С криминологической точки зрения отмечается, что «личность потерпевшего должна быть исследована с точки зрения того, какие характерные личностные особенности обусловили линию ее поведения, позволившую преступнику реализовать противоправное намерение», важно

определить роль и место жертвы в индивидуальном механизме преступного поведения, установление причин и объема вклада потерпевшего в возникновение и развитие преступного события, для чего необходима не только общая информация о самой личности, но и о поведении жертвы перед преступлением [Есберген Алауханов, 2008г.].

В современной криминологической науке общепризнано, что поведение жертвы влияет на поведение и мотивацию преступника. Агрессивное поведение жертвы может спровоцировать преступление, а оптимальное поведение - позволит избежать серьёзных отрицательных и даже трагических последствий. Факторы и условия виктимизации населения проявляются как на массовом (политические, социально-экономические, культурно-информационные), так и на индивидуально-групповом уровне.

Виктимизация является процессом становления человека жертвой преступления [Попова Е.Э., 2017]. Исследование различных научных школ показало, что термин «виктимизация», является расширением понятия виктимности, которое, в свою очередь, означает процесс или результат повышения уровня виктимности лица или общества.

Реализация процесса виктимизации как динамического явления чаще всего оказывается обусловленной взаимодействием различных составных компонентов. В частности такими слагаемыми частями виктимизации выделяют преступника и жертву, виктимогенные факторы и условия.

Виктимогенные факторы рассматриваются как совокупность обстоятельств в жизни людей и общества, которые детерминируют процесс превращения данной личности в жертву преступления либо тем или иным образом способствуют совершению преступления. Совершению преступления способствуют разнообразные явления объективного и субъективного характера, которые наращивают степень виктимности, существенно облегчают возможность возникновения конфликтов, нагнетают эскалацию виктимогенной ситуации.

Особенности работы с потенциальными потрепевшими определяются с учетом виктимогенных факторов и должен включать несколько последовательных уровней.

Первый уровень складывается из установленных сведений о непосредственных жертвах преступлений, выявленных в процессе расследования уголовных дел, или о латентных жертвах, раскрытых в результате виктимологических опросов, и причиненном им ущербе.

Второй уровень включает данные о членах семьи жертвы, опосредованно пострадавших от преступлений, совершенных в отношении их близких.

Третий уровень составляют другие социальные группы (трудовые коллективы, друзья, знакомые, соседи и другие), которым в результате, хотя и непрямого воздействия преступлением, также причиняется вред.

Четвертый (социальный) уровень предполагает работу с негативными последствиями совершения преступления для целого региона или всего общества.

Предупреждение преступности будет иметь эффект, если в полной мере будут раскрыты виктимогенные факторы, влияющие на совершение конкретных видов преступлений. Не существует общих для всех видов преступлений виктимогенных факторов.

При исследовании причин и условий того или иного вида преступления выделяются виктимогенные факторы субъективного (внутреннего) и объективного (внешнего) характера, способствующие совершению преступлений в отношении потерпевшего. Это способствует разработке мер профилактики таких преступлений.

Внутренние виктимогенные факторы – личностные и поведенческие характеристики потерпевших. Характеристики внешней среды - это те объективные обстоятельства, которые складываются непосредственно перед преступлением или в момент его совершения. Они не связаны ни с виктимностью жертвы, ни с ее поведением.

Наиболее тесно с личностью потерпевшего связаны внутренние виктимогенные факторы, которые представляют собой такие виды виктимности, которые как сами по себе детерминируют процесс его виктимизации, когда наличие у потенциального потерпевшего определенных свойств и качеств достаточно для его виктимизации независимо от его поведения и такие виды виктимности, которые способствуют виктимизации, будучи реализованными в поведении жертвы.

При анализе виктимогенных факторов, влияющих на совершение преступлений установлено, что виктимогенная деформация личности различна в зависимости от вида виктимизации тех или иных видов преступлений.

Различна степень несопротивляемости, восприимчивость жертвы к правонарушению с психической, физической или социальной точки зрения в момент исполнения преступного

действия. При этом степень относительной способности оказаться в роли потерпевшего обусловлена совокупностью личностных качеств того или иного человека, в определенной жизненной ситуации отрицательно взаимодействующих с внешними факторами.

Безусловно, виды виктимного поведения потерпевших от преступлений, являющиеся субъективными виктимогенными факторами, играют важную роль в виктимизации потерпевшего. Вместе с тем при изучении преступлений выясняется, что вероятность стать жертвой зависит не только от определенных личностных качеств, виктимно опасного или безупречного поведения человека, но и от времени, места и положения, в котором он оказался, от других условий, составляющих целую виктимогенную обстановку [Франк Л.В., с. 22]. Иными словами, в механизме виктимизации присутствуют также виктимогенные факторы, которые носят объективный характер.

Объективные виктимогенные факторы, в основном связанные с характеристиками внешней среды, более разнообразны по своей структуре и не связаны ни с личностью потерпевшего, ни с его поведением. По сути, речь идет об обстоятельствах, существующих независимо от воли потерпевшего, имеющих, как правило, объективный, ситуативный характер, в которых жертва оказывается непосредственно перед собственной виктимизацией и которые облегчают или иным образом детерминируют процесс превращения данного лица в жертву преступления [Зорин Р.Г.].

Совокупность объективных жизненных обстоятельств, непосредственно предшествующих преступлению, которые являются единым объектом индивидуальной оценки взаимодействующих сторон и оказывают прямое и целостное влияние на возникновение, форму и динамику поведения, осуществляющееся через механизм мотивации, являются ситуациями, влияющими на совершение преступлений [В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова, 2004г., с. 75] или уголовно-правовыми ситуациями. Изучение таких уголовно-правовых ситуаций как объективных факторов, влияющих на совершение преступлений, представляет собой интерес с целью совершенствования профилактических мероприятий, проводимых органами внутренних дел.

В научной юридической литературе уголовно-правовая ситуация определяется как совокупность, сочетание обстоятельств и условий, создающих те или иные отношения, определяющие обстановку или положение [Антонян Ю.М., 1992г.].

Стуации, в которых совершается преступное посягательство, разнообразны. Как правило, выделяются типичные ситуации.

В частности, в качестве объективных факторов, влияющих на совершение преступлений, выделяют такие типичные виды уголовно-правовых ситуаций как, [Попова Е.Э., 2017г.].:

- личностно-формирующая ситуация;
- предкриминальная ситуация;
- криминальная ситуация;
- посткриминальная ситуация;
- криминогенная ситуация;
- криминологическая ситуация;

Личностно-формирующей ситуацией является система сложившихся факторов, условий, оказывающих определенное влияние на преступника, на формирование его личности. Иначе говоря, речь идет о воздействии микросреды на личность преступника (к примеру, влияние родителей).

Предкриминальной ситуацией признают обстоятельства, которые непосредственно предшествовали преступлению и оказывали воздействие на личностные качества преступника (например, терпел постоянные унижения, оскорбления со стороны жертвы).

Криминальной ситуацией обозначают непосредственную обстановку преступного деяния (например, причинение вреда здоровью, побои). А посткриминальная ситуация понимается как совокупность обстоятельств, характеризующих поведение преступника и жертвы преступления после его совершения (например, различные способы заглаживания причинения вреда).

Криминогенная ситуация включает совокупность личностно-формирующей ситуации и предкриминальной ситуации (когда, например, человека не только постоянно унижают, но и избивают). Тогда как криминологической ситуацией считаются обстоятельства самого преступления и обстоятельства посткриминальной ситуации.

Любая уголовно-правовая ситуация должна оцениваться с учетом позиции жертвы преступления, поведения жертвы преступления и его влияния на поведение преступника.

Ситуация приобретает провоцирующий, способствующий, нейтральный или затрудняющий характер только в соотнесении со свойствами личностей взаимодействующих в ней субъектов. Объективные элементы ситуации (время, место, наличие или отсутствие социального контроля и т. д.), взаимодействуя с особенностями личностного поведения главных участников ситуации, определяют способ поведения, который в данный момент видится для них наилучшим способом обеспечения удовлетворения их потребностей.

К наиболее распространенным ситуациям, объективным факторам, влияющим на совершение преступлений в сфере, на наш взгляд, является несовершенство законодательства, пробелы в законодательтстве, незаконные решения судов, бездействие сотрудников органов внутренних дел, коррупция в государственных структурах, незаконные сделки нотариусов и др.

В большинстве практических случаев, как правило, на совершение преступления влияют такие внутренние субъективные виктимогенные факторы личности потерпевших как, одиночество, пожилой возраст, ведение асоциального образа жизни, злоупотребление алкоголем. Внешним же объективным фактором выступает преступное отношение к своим должностным полномочиям сотрудников полиции, равнодушие и бездействие близких родственников, соседей и др.

Таким образом, совокупность объективных, субъективных виктимогенных факторов, личность жертвы и поведение жертв играют роль детерминанты преступления.

Безусловно, исследования поведенческих особенностей, личности жертв преступлений позволяют раскрыть достаточно глубоко причины виктимогенных факторов, ситуаций, влияющих на совершение преступлений касательно физических лиц как жертв преступлений. Однако этого недостаточно для того чтобы определить общие закономерностей виктимности.

Проблема в том, что исчерпывающей типологии жертв по каждому виду правонарушений нет. Более того, проблема классификации жертв преступлений не сводится исключительно к человеку. Хотя ученые, как правило говорят о виктимности заостряя внимание в этом вопросе только на человеке [Л.В. Франк, В.И. Полубинский, 1979, с. 33-37], тем не менее заслуживает внимания разработка классификаций жертв преступлений в части юридических лиц. Требует дополнительных разработок классификация жертв других формальных и неформальных социальных групп и коллективов для того чтобы выделить присущие им типичные признаки и особенности виктимогенных факторов.

Особый интерес представляют собой некоторые нестандартные подходы к определению виктимогенных факторов, требующие дополнительных разработок. Так, некторыми авторами выдвигается и обосновывается научная концепция о виктимности предметов материального мира или конкретно, к примеру, компьютерной виктимности [Бессонов В.А., 2000]. По мнению автора, обосновывающего данную концепцию, персональный компьютер с хранящейся в нем информацией сам по себе виктимен, в силу своих технических, потребительских свойств и проводит аналогию с человеком-жертвой. Компьютерные технологии непроизвольно вызывают к жизни в преступнике «чувство уязвимости любой защиты», в свою очередь у человека-жертвы всегда присутствует особое антропологическое свойство - криминальная уязвимость, а, следовательно, у компьютера, хранящего в себе массу ценной информации, присутствует также особое свойство - «компьютерная» уязвимость. Проводя аналогию автор утверждает, что «компьютерная» уязвимость подразумевает собой способность персонального компьютера в силу своих технических, потребительских свойств быть виктимным.

В некоторых странах есть примеры признания виктимности планировки застройки города, создающий криминогенный ландшафт. Такие подходы, думается, заслуживают внимания и дополнительного изучения.

Таким образом, анализ виктимогенных факторов, способствующих совершению преступных посягательств, позволяет понять структуру системы противодействия виктимизации различных категорий потерпевших, где основными объектами воздействия должны стать выявленные виды виктимности, процессы виктимизации и наиболее типичные ситуации, в которых человек становится жертвой преступления.

На основе изучения виктимогенных факторов и особенностей работы с потенциальными потерпевшими разрабатываются меры виктимологической профилактики, направленные на блокирование выявленных виктимогенных факторов и необходимые меры и способы работы с потенциальными потерпевшими.

Вместе с тем сегодня степень выявления виктимогенных факторов, степень профилактического воздействия на виктимность со стороны отечественных правоохранительных

органов незначительна и уступает многим зарубежным странам по организации этой деятельности, охвату населения и полученным результатам.

Безусловно, такое состояние дел обусловлено отсутствием единого отечественного законодательства, регулирующего основные направления виктимологической политики, способствующего практической разработке и применению мер профилактики виктимизации общественности, реальному определению виктимогенных факторов и оказанию помощи пострадавшим от преступлений.

В развитых зарубежных странах еще в начале восемидясытых годов прошлого века получило начало развитие законодательства о защите прав жертв преступлений, предполагающей в том числе и выплату компенсаций со стороны государства [Аванесов Г. А., 2006г.].

Наиболее активно научные исследования виктимогенных факторов развивается в США, Германии, Канаде, Швейцарии, Японии, Италии. К примеру, некоторые университеты США проводят исследования различных показателей виктимогенных факторов и организуют виктимологические клиники. В Японии для проведения виктимологических исследований созданы комплексный юридический НИИ и НИИ полиции, в которых имеются специальные лаборатории психологии, воспитательной работы, где изучается личность и поведение потерпевших, формы взаимоотношения жертвы с правонарушителями, ущерб причиненный им преступлениями и его последствия, способы компенсации [Ксеник А. А., 2017г.].

В некоторых странах, предпринимаются реальные меры по устранению виктимогенных факторов. В частности, в Англии, в качестве виктимогенных факторов, способствующих совершению преступлений, затрудняющих задержание преступников рассматривают архитектурные особенности планирования застройки города. Так, в таком районе Лондона как Стоунбридж по ходатайству правоохранительных органов, по решению муниципалитета были снесены ряд домов и перепланирован Стоунбриджа из-за того, что ахитектурные особенности создавали криминогенный ландшафт, а жителям Стоунбриджа министерством жилищного строительства было выделено по 1 тыс. фунтов стерлингов для оборудования каждой квартиры средствами защиты, в частности сигнализацией.

Результаты исследования показывают, что поскольку виктимизация является составной, хотя и специфической частью процесса криминализации общества, только в совокупности виктимогенные факторы и факторы криминализации могут дать представление о картине преступности в обществе, которая на сегодняшний день требует существенной коррекции с учетом того, что статистика правоохранительных органов (применительно к учету потерпевших, выявлению виктимогенных факторов) является весьма несовершенной. Она не характеризует подлинную ситуацию и масштабы ущерба, причиненного населению и государству в целом.

На сегодняшний день в отечественной криминологии почти не существуют системные и комплексные знания о выявлении виктимогенных факторов, о способах организации и проведения виктимологической профилактики различными службами органов внутренних дел, о выявлении виктимогенных факторов, способствующих совершению отдельных видов преступлений в наибольшей степени.

Несомненно, создание такой системы знаний важно, но особо ценным является сбалансированное смещение приоритетов профилактического воздействия органов внутренних дел в более широкую плоскость, чем имеющееся сегодня направление профилактических усилий, т.е. не только на преступника, но и на личность потенциальной жертвы.

В настоящее время самая важная задача состоит в психологической перестройке правосознания сотрудников правоохранительных структур. Следует важную роль отводить организации специальной подготовки к разнообразным отношением между потерпевшими и правоохранительными органами. Необходимо разрабатывать программы по переподготовке полицейских, ориентированной на виктимологическую профилактику, а также реализовывать их, понимая виктимогенные факторы, нужды жертв преступлений. Подобные программы уже давно действуют в США, Швейцарии и других странах [Бойков А.Д., Квашис В.Е., Вавилова Л.В., 1996, с. 46-47].

Нужно создать полноценную информационную базу виктимологической профилактики, включающая систему учета и статистики жертв преступлений. Следует особо отметить, что неполнота и недостаточная достоверность информации о виктимологических факторах приводят к трудностям с определением направлений и конкретизацией задач профилактики насильственной преступности.

Таким образом, сегодня существует необходимость в проведении целевых и более

детальных виктимологических исследований, затрагивающие, прежде всего, вопросы виктимогенных факторов и ситуаций (о личности потерпевшего, о его поведении, характере взаимоотношений с преступником и т.д.), способствующих совершению преступлений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Антонян Ю. М. Криминология. Учебник. - М.: Юрист, 1992.
2. Аванесов Г. А.. Криминология. - 4-е изд. - М.: Юнити-Дана, 2006. - 202 с.
3. Архитектурная криминология // textbook.news. URL: http://textbook.news/kriminologiya_886/arhitekturnaya-kriminologiya-103832.html (дата обращения 15.08.2019г.).
4. Бессонов В.А. Виктимологические аспекты предупреждения преступлений в сфере компьютерной информации. Автореф…дисс…на соискание ученой степени канд…юрид…наук – Нижний Новгород, 2000. // URL: http://www.dslib.net/kriminal-pravo/viktimologicheskie-aspekty-preduprezhdenija-prestuplenij-v-sfere-kompjuternoj.html#3296313 (дата обращения 15.08.2019г.)
5. Зорин Р.Г.
5. Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. М.: Юристъ, 2004. – 734 с.
6. Куртомашев А.М.Криминология: Учебно-методическое пособие // URL: http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/455/72455/49889?p_page=4
7. Ксеник А. А. Зарубежный опыт виктимологической профилактики преступлений // Молодой ученый. - 2017. - №12. - С. 412-415.
8. Попова Е.Э. Криминологическое и уголовно-правовое учение о потерпевшем от преступления. – М., 2017г. // URL: https://books.google.kz/books?id=OpCBDwAAQBAJ&pg=PT29&lpg=PT29&dq= (дата обращения 09.08.2019г.)
9. Полубинский В.И. Правовые основы учения о жертве преступления. - Горький, 1979.
10. Понятие и общая характеристика виктимологии / Есберген Алауханов. Криминология. Учебник. – Алматы. 2008. - 429 с. // URL: http://www.allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/print6852.html (дата обращения 03.09.2019г.).
11. Патрушев Е.В. Виктимогенные факторы насильственной преступности в местах лишения свободы // Юридическая наука. – 2018. - № 6. – С. 74-80 // URL: http://www.dslib.net/kriminal-pravo/viktimologicheskie-aspekty-preduprezhdenija-prestuplenij-v-sfere-kompjuternoj.html#3296313 (дата обращения 12.08.2019)
12. Шиханцов Г.Г. Криминология // URL: http://ebooks.grsu.by/criminal/5-viktimologicheskij-aspekt-mekhanizma-konkretnogo-prestupleniya.htm (дата обращения 15.08.2019г.)
13. Франк Л.В. Виктимология и виктимность. - Душанбе, 1977.

Нұрмуханқызы Д.,
доктор философии (PhD),
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова,
Республика Казахстан, г. Талдыкорган
E-mail: daniyafmo@mail.ru

Ишкибаева Г.М.
докторант (PhD),
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова,
Республика Казахстан, г. Талдыкорган
E-mail: gulmira_marat@mail.ru

ЭТАПЫ ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ КОСМИЧЕСКОЙ СВЯЗИ КАЗАХСТАНА

Түйін: Бұл мақалада ғарыш саласын тұтастай дамыту призмасы арқылы Қазақстандағы ғарыштық байланыстың заңды даму кезеңдері қарастырылады. Зерттеу объектісі - ғарыш саласындағы міндеттерді орындау үшін құрылған мемлекеттік органдар, сондай-ақ Қазақстанда өздерінің ғарыштық байланыстарын құру мақсатында қабылданған мемлекеттік бағдарламалар. Авторлар Қазақстанның ғарыштық институттарының қалыптасуы мен даму кезеңдерін, сонымен қатар нақты міндеттер бойынша олардың қызметінің нәтижелерін ұсынуды ұсынады.

Кілт сөздері: институционалдық даму, ғарыш құқығы, ғарыш қызметі, ғарыштық байланыс, ғарыштық бағдарламалар.

Резюме: В данной статье рассматриваются этапы правового развития космической связи Казахстана через призму развития космической отрасли в целом. Объектом исследования выступают государственные органы, созданные для выполнения задач в космической сфере, а также государственные программы, принятые с целью создания собственной космической связи Казахстана. Авторами предлагается собственная периодизация становления и развития космических институтов Казахстана, а также результаты их деятельности по конкретным задачам.

Ключевые слова: институциональное развитие, космическое право, космическая деятельность, космическая связь, космические программы.

Resume: This article discusses the stages of legal development of space communications in Kazakhstan through the prism of the development of the space industry as a whole. The object of the study is the state bodies created to carry out tasks in the space sector, as well as government programs adopted with the aim of creating their own space communications in Kazakhstan. The authors propose their own periodization of the formation and development of space institutes of Kazakhstan, as well as the results of their activities on specific tasks.

Keywords: institutional development, space law, space activities, space communications, space programs.

В Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018 года отмечено, что на сегодняшний день мир вступает в эпоху Четвертой промышленной революции [1]. По словам Президента, индустриализация должна стать флагманом внедрения новых технологий.

Несомненно, что использование результатов космической деятельности влияет на развитие государства в целом. С одной стороны, космические изобретения могут служить основой для разработок новых видов вооружений, с другой – внедряются в различные виды хозяйственной деятельности (сельское хозяйство, транспорт и энергетика, здравоохранение и образование, телекоммуникации и связь др.).

Сегодня космическая связь являясь одним из самых сложных и перспективных направлений развития коммуникационных технологий, стала основным продуктом мирового научно-технического прогресса. Орбитальные спутники предоставляют точнейшие цифровые карты, интернет и голосовую связь в самых отдаленных районах Земли, внося значительный вклад в обеспечение устойчивого развития человечества.

На современном этапе деятельность по использованию космической связи и её научно-производственной базы уже стали естественно функционирующей отраслью глобальной экономики. Формирование и эволюция космической связи Казахстана в значительной мере определяет статус государства на международной арене.

Ни для кого не секрет, что без спутников невозможно увидеть большинство известных телеканалов (за исключением кабельное телевидение). На сегодняшний день использование спутниковых тарелок, которые принимают сигналы лучше, стали гораздо популярнее антенн.

История развития в Казахстане космической связи тесно связана с началом развития космической отрасли в целом. Институциональное развитие космической отрасли начинается с 1991 года. Этот период можно назвать этапом сохранения потенциала. Российский ученый Д.Б. Пайсон отмечает, что для России этот этап характеризуется отрицательной динамикой внешней среды осуществления космической деятельности, включая финансирование, политическую поддержку и осмысленное целеполагание.

Указанные черты характерны и для Казахстана. Новое молодое независимое государство пытается принять решения для надлежащей эксплуатации космического комплекса, чтобы сохранить свой космический потенциал. Речь идет о космодроме Байконур.

Именно наличие у Казахстана космодрома Байконур, определило необходимость принятия со стороны государства организационных решений по управлению оставшимся ей в наследство преимуществом.

В этот период Постановлением Кабинета Министров Казахской ССР (КазССР) от 12 августа 1991 года был организован Институт космических исследований Академии наук КазССР. Основателем и директором этого Института был академик У.М. Султангазин, внесший основополагающий вклад в становление и развитие космических исследований в Казахстане.

В целях организации работ по широкому и эффективному использованию достижений отечественной космонавтики и научнотехнического потенциала организаций и предприятий Министерства общего машиностроения СССР, Министерства обороны СССР и других союзных министерств, ведомств в отраслях народного хозяйства постановлением Кабинета Министров Казахской ССР от 13 марта 1991 года № 166 утверждена Комплексная программа научно-технического и экономического сотрудничества «Казахстан-Космос», которая предусматривала вопросы решения задач экологии, здравоохранения, рационального природопользования и социально-экономического развития регионов Казахской ССР, расширение научно-технических связей академических учреждений, создание необходимой инфраструктуры получения космической информации и ее передачи в народное хозяйство, обеспечение связью и телевещанием населения и отраслей народного хозяйства республики, в том числе для передачи национальных и региональных программ, выполнение научных исследований и экспериментов на орбитальном пилотируемом комплексе «Мир» в интересах республики при осуществлении программы полета казахским космонавтом, обеспечение подготовки специалистов в республике путем создания специализированных школ и вузов и организации целевой подготовки, а также решение социально-экономических проблем развития г. Ленинска и международного сотрудничества [2].

Далее, Указом Президента Республики КазССР от 11 сентября 1991 года образовано Агентство космических исследований КазССР [3].

Это был первый государственный орган Казахстана, осуществляющий задачи в космической сфере. Основной деятельности которого стало разработка и реализация программы по космическим исследованиям, включая координацию деятельности организаций, объединений и предприятий республики в этой области деятельности, независимо от их ведомственной подчиненности; осуществление научно-технического и экономического взаимодействия с объединениями, предприятиями и организациями суверенных государств, и иностранными партнерами по программе космических исследований.

25 февраля 1993 года Агентство космических исследований КазССР Указом Президента Республики Казахстан преобразовано в Национальное аэрокосмическое агентство Республики Казахстан при Кабинете Министров Республики Казахстан [4]. Генеральным директором Агентства стал первый казахстанский космонавт Т.О. Аубакиров.

Вполне объяснимо, что период с 1991 года по 1995 годы наблюдается создание основных космических органов, которые в будущем и начали осуществлять развитие и координацию космической отрасли в целом.

Период с 1996 по 2006 годы характеризуется периодом, в котором наблюдается утверждение первых государственных программ по космической деятельности и созданием отдельных предприятий-операторов в форме акционерных обществ по космической деятельности.

Так, например, Постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2003 года «Некоторые вопросы создания и запуска национального геостационарного спутника связи и вещания» создано акционерное общество «Республиканский центр космической связи и электромагнитной совместимости радиоэлектронных средств» (АО «РЦКС ЭМР РЭС»).

Перед АО «РЦКС ЭМР РЭС», работу которого было поручено возглавить заслуженному связисту Республики Казахстан Виктору Лефтеру, были поставлены конкретные задачи: создание космической системы Казахстана с космическим аппаратом KazSat-1 и наземным комплексом по его управлению, наведение порядка в рациональном использовании радиочастотного спектра Республики Казахстан, создание центра мониторинга радиочастотного спектра Республики Казахстан.

Также постановлением Правительства Республики Казахстан от 17 марта 2005 года создано акционерное общество «Национальная компания «Казкосмос», впоследствии Постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 апреля 2008 года [5], переименованная в акционерное общество «Национальная компания «Қазақстан Ғарыш Сапары» со стопроцентным участием государства в уставном

капитале. Деятельность компании была направлена на практическое создание, модернизацию и эксплуатацию космической техники, объектов наземной инфраструктуры, обеспечивающих его функционирование.

Благодаря созданным ранее государственным агентствам Указом Президента Республики Казахстан от 25 января 2005 года была утверждена первая Государственная программа «Развитие космической деятельности Республики Казахстан на 2005-2007 годы» [6].

Одним из ключевых приоритетов развития являлись расширение спектра услуг связи и повышения уровня информатизации страны на основе спутниковых телекоммуникационных систем.

Для реализации программы уделялось особое внимание формированию новых организационных структур. 31 октября 2005 года постановлением Правительства Республики Казахстан создается консультативно-совещательный орган Совет по космосу при Правительстве Республики Казахстан. На него была возложена ответственность по выработке предложений, направленных на реализацию крупных космических программ и проектов, имеющих важное стратегическое значение для укрепления национальной и информационной безопасности, социально-экономического и научно-технического развития Республики Казахстан. Решения Совета носили рекомендательный характер.

Именно Государственная программа «Развитие космической деятельности Республики Казахстан на 2005-2007 гг.» стала основой для создания и запуск национального спутника связи и вещания «KazSat».

Для государства, которое геополитически занимает по территории девятое место в мире стало крайне необходимо наличие национальной космической системы связи. Главной задачей для Казахстана, как независимого государства, была необходимость отказа от услуг иностранных операторов связи, которые на этом зарабатывали большие деньги и обеспечение безопасности страны посредством собственных спутников связи.

Стратегическим партнером Республики Казахстан в создании космической системы связи и вещания, получившей название «KazSat», стал российский Государственный космический научно-производственный центр (ГКНПЦ) им. М. В. Хруничева, взявший на себя обязательства по созданию и запуску космического аппарата, созданию наземного комплекса управления и системы мониторинга связи, обучения казахстанских специалистов.

Запуск первого казахстанского спутника связи состоялся 18 июня 2006 года, при участии на космодроме Байконур президентов Казахстана и России - это был исторический момент вхождения Республики Казахстан в состав государств - космических держав мира.

Однако, спустя полтора года в системе управления спутника KazSat-1 произошел ряд сбоев и отказов. В ноябре 2008 года межгосударственная комиссия приняла решение о нецелесообразности дальнейшей эксплуатации космического аппарата.

Рассматривая указанный этап развития космической отрасли можно заметить, что прослеживается выделение отдельных предприятий-операторов в форме акционерных обществ по космической деятельности. Создание предприятий в форме акционерных обществ свидетельствует о намерении государства развивать институциональную среду благоприятную для осуществления космической деятельности с использованием возможностей частного сектора.

Третий этап институционального развития космической связи Казахстан характеризуется утверждением Постановлением Правительства Республики Казахстан от 29 октября 2010 года новой Программы по развитию космической деятельности в Республике Казахстан на 2010-2014 годы [7]. Результатом реализации указанной Программы стал успешный запуск первого казахстанского спутника дистанционного зондирования Земли (ДЗЗ) высокого разрешение KazEOSat-1. Запуск космического аппарата ДЗЗ среднего разрешения KazEOSat-2 состоялся 20 июня 2014 года с российской пусковой базы «Ясный» (Оренбургская область, Россия). Реализация проекта по созданию космической системы дистанционного зондирования Земли (ДЗЗ) обеспечивает независимость Казахстана в использовании космических технологий. Космическая система ДЗЗ включает в себя два указанных космических аппарата, а также наземный комплекс управления спутниками и наземный целевой комплекс для приема обработки, и распространения данных ДЗЗ конечным потребителям.

16 июля 2011 г. с космодрома «Байконур» был запущен космический спутник KazSat-2. 28 апреля 2014 года с космодрома «Байконур» осуществлен запуск космического аппарата KazSat-3.

Кроме того, важным проектом является создание сборочно-испытательного комплекса космических аппаратов (СбИК КА). В этот период были предприняты действия по организации строительства СбИК КА в Астане. Планировалось, что реализация данного проекта позволит самостоятельно проектировать и производить космические аппараты, что в результате приблизит к статусу полноценной космической державы.

Однако, на сегодняшний день указанные проект в полной мере не реализован. Данные обстоятельства, стали возможны в результате коррупционных скандалов, произошедших в акционерном общество «Национальная компания «Қазақстан Ғарыш Сапары».

Четвертый этап охватывает период с 2014 года и продолжается по сегодняшний день. Национального космического агентства Республики Казахстан перешло в структурное подразделение Министерства по инвестициям и развитию [8].

С этого события начинается новый период, который охватывает институциональное преобразование космического органа. В 2016 году на Указом Президента Республики Казахстан от 6 октября 2016 года Аэрокосмический комитет Министерства по инвестициям и развитию передан Министерству оборонной и аэрокосмической промышленности [9]. Новому министерству переданы полномочия Министерства обороны Республики Казахстан в сфере оборонной промышленности, полномочия Министерства по инвестициям и развитию в сфере космической деятельности.

16 июня 2019 года Указом Президента Республики Казахстан № 24 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы государственного управления Республики Казахстан» создано Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан с передачей ему функций и полномочий: Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан в области геодезии и картографии; Министерства индустрии и инфраструктурного развития Республики Казахстан в области инновационной деятельности, научно-технического развития страны [10].

В соответствии с **Положением о Министерстве цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан, утвержденным постановлением Правительства Республики Казахстан** от 12 июля 2019 года № 511 основной функцией министерства определено, в том числе, развитие конкурентоспособной аэрокосмической промышленности и обеспечение информационной безопасности в сфере информатизации, формирование и обеспечение развития информационно-коммуникационной инфраструктуры, отрасли геодезии и картографии, в сфере государственной поддержки инновационной деятельности, развития местного содержания в сфере инновационной деятельности, научно-технического развития страны, эффективное функционирование рынка услуг связи, а также осуществление формирования, развитие и обеспечение инфраструктуры связи Республики Казахстан [11].

На данном этапе происходит создание отдельного министерства в сфере оборонной, аэрокосмической промышленности и цифрового развития. Начало данного этапа сопряжено с развитием цифровых технологий, возрождением оборонной промышленности Казахстана и развитием аэрокосмического комплекса.

Учитывая изложенное, можно определить, что институциональное развитие космической связи тесно зависит от развития космической отрасли в целом, а также от целей и задач, определяемых государством посредством создания новых ведомств и предприятий.

Очевидно, что под влиянием внешних и внутренних факторов менялись основные функции государственных органов, а также менялся подход к развитию космической отрасли в целом.

Основываясь на Стратегии «Казахстан-2050», перед государством поставлена амбициозная цель – войти в тридцатку самых развитых стран мира [12]. Развитие космической деятельности и, в том числе, космической связи, способствует достижению указанной цели.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018 г. URL: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvarya-2018-g

2. Постановление Кабинета Министров Казахской ССР от 13 марта 1991 года № 166 «О Комплексной программе научно-технического и экономического сотрудничества «Казахстан-Космос»». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P910000166_.

3. Указ Президента Казахской ССР «О создании Агентства космических исследований Казахской ССР» от 11 сентября 1991 г. № 441. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U910000441_

4. Указ Президента Республики Казахстан от 25 февраля 1993 г. № 1118 «О преобразовании Агентства космических исследований КазССР в Национальное аэрокосмическое агентство РК при Кабинете Министров». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U930001118_#z0.

5. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 апреля 2008 г. № 395 «О внесении дополнений и изменений в некоторые решения Правительства РК. URL: http://adilet.zan.kz/rus/ docs/P080000395.

6. Государственная программа «Развитие космической деятельности Республики Казахстан» на 2005-2007 гг.», – http://egov.kz/cms/ru/law/list/P040001306_

7. Постановление Правительства РК от 29 октября 2010 г. № 1125 «Об утверждении Программы по развитию космической деятельности в РК на 2010-2014 годы». URL: http://adilet.zan.kz/rus/ docs/P1000001125.
8. «О реформе системы государственного управления РК». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000875
9. Указ Президента РК от 6 октября 2016 г. «Об образовании Министерства оборонной и аэрокосмической промышленности РК». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000350
10. Указ Президента Республики Казахстан № 24 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы государственного управления Республики Казахстан». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000501
11. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 июля 2019 года № 511 «Об утверждении Положения о Министерстве цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан». URL: http://mdai.gov.kz/ru/pages/polozhenie-1
12. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева Народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050». URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_ programs (25.01.2018).

Озенбаева А.Т.,
доктор философиясы (PhD),
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Қазахстан, Талдықорған қ.
E-mail: oaikoshat@mail.ru

Жуниспаева А.Б.
ҚЭН магистрі,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Қазахстан, Талдықорған қ.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІН ДАМЫТУДЫҢ 2017 – 2021 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КООПЕРАТИВТЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Түйін: Бұл мақалада Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асыруда ауыл шаруашылығы кооперативтерінің құқықтық мәртебесі қарастырылған. Осы бағдарламаны негізге ала отырып, ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы заңнамаларын тәжірибеде қолдану мәселелері жасалған.

Түйінді сөздер: құқықтық мәртебе, ауылшаруашылық кооперативі, агроөнеркәсіптік кешен.

Резюме. В данной статье рассматривается правовой статус сельскохозяйственных кооперативов при реализации Государственной программы развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017 - 2021 годы. На основе этой программы обсуждались проблемы применения законодательства о сельскохозяйственных кооперативах.

Ключевые слова: правовой статус, сельскохозяйственный кооператив, агропромышленный косплекс.

Summary. This article provides for the legal status of agricultural cooperatives in the implementation of the State Program for the Development of the Agro-Industrial Complex of the Republic of Kazakhstan for 2017 - 2021. Based on this program, the problems of applying legislation on agricultural cooperatives were discussed.

Keywords: legal status, agricultural cooperative, agro-industrial complex.

Тәуелсіздік алған кезден бері ауыл шаруашылығын дамыту мақсатында бірнеше бағдарламалар қабылданған болатын. Мысалы, «2003-2005 жылдарға арналған Мемлекеттік аграрлық азық-түлік бағдарламасы» жүзеге асырылған еді [1]. Кейіннен «Агроөнеркәсіптік кешенін тұрақты дамытудың 2006-2010 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі 2006-2008 жылдарға арналған бірінші кезектегі шаралар бағдарламасы» қабылданды [2]. Агроөнеркәсіптік кешенін дамыту жөніндегі 2010-2014 жылдарға арналған бағдарламасы [3], Қазақстан Республикасындаагроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі 2013-2020 жылдарға арналған «Агробизнес-2020» бағдарламасы да қолға алынған ауқымды жобалар еді [4]. Бұл бағдарламалардың негізгі мақсаты азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету болатын.

Бірақ Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі № 423 қаулысымен «Агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды [5].

Бұл ретте, мемлекеттік бағдарламаның бұрынғыларынан басты өзгешелігі – онда ауыл шаруашылығы кооперациясын дамытуға басты назар аударылған. Осылайша, барлығы 5 жыл ішінде 500 мың жеке қосалқы шаруашылық пен ұсақ шаруа ферма қожалықтарын ауыл шаруашылығы кооперациясына тарту жоспарланып отыр. Кооперативтер келесі бағыттар бойынша құрылуда – сүт, ет, жеміс, көкөніс және т.б. жинау. Кооперативтер орталықтандырылған түрде мал сою, ветеринария, азық дайындау, агрохимия, өнімді қайта өңдеу және сауда нысандарына жеткізу бойынша қызметтерді көрсететін болады.

Агроөнеркәсіптік кешендегі елдің азық-түлік қауіпсіздігін қалыптастыру арқылы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысатын экономиканың маңызды секторының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының АӨК-сі әрі қарай дамыту үшін перспективаларға ие: өткізу нарықтары, егістіктер, суармалы жерлерді дамыту перспективасы бар, майлы, етті секторлардың экспорттық позициялары күшеюде, ал астық пен ұн бойынша Қазақстан қысқа мерзімде әлемдегі ірі экспорттаушы елдердің қатарына кірді.

Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одаққа және Дүниежүзілік сауда ұйымына мүшелігі мүмкіндіктер ашады және сонымен бірге ішкі нарықта да, сыртқы нарықта да бәсекеге қабілеттілікке жоғары талаптар қояды. Осыған байланысты АӨК-ні мемлекеттік реттеудің рөлі аса маңызды.

Бағдарламаның негізгі мақсаты - мемлекет басшысының 2018 жылғы 10 қаңтардағы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктер» атты Қазақстан

халқына Жолдауын іске асыру үшін АӨК-дегі еңбек өнімділігін және өңделген ауыл шаруашылығы өнімін 5 жыл ішінде 2017 жылмен салыстырғанда кемінде 2,5 есе ұлғайту. Еңбек өнімділігін ауыл шаруашылығында жұмыс істейтін 1 адамға 2015 жылғы 1,2 млн. теңгеден 2021 жылға қарай 3,7 млн. теңгеге дейін, сондай-ақ өңделген өнім экспортын 2015 жылғы 945,1 млн. АҚШ долларынан 2021 жылы 2 400 млн. АҚШ долларына дейін ұлғайту жолымен АӨК саласының бәсекеге қабілеттілігін арттыру [5].

Мынандай міндеттерден тұрады:

1) Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

2) АӨК субъектілері үшін қаржыландырудың қолжетімділігін арттыру және АӨК субъектілеріне салық салудың оңтайлы режимдерін қамтамасыз ету;

3) Жер ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру;

4) Су ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру;

5) Өткізу нарықтарының қолжетімділігін және экспортты дамытуды қамтамасыз ету;

6) Аграрлық ғылымды, технологиялар трансфертін және АӨК субъектілері құзыретінің деңгейін дамытуды қамтамасыз ету;

7) АӨК-дегі өндірісті техникалық жарақтау және қарқындату деңгейін арттыру;

8) Мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің сапасын арттыру және АӨК-ге цифрлық технологияларды енгізуді қамтамасыз ету;

9) Ауылдық жерлерде тұратын халықтың өмір сүру жағдайына қанағаттануы деңгейін арттыру [5].

Ауыл шаруашылығындағы мемлекеттік саясаттың ұзақмерзімді болуы бір жағынан тұрақтылықты да қамтамасыз етеді. Жыл сайын жаңалық енгізілуі фермер үшін тиімсіз. Мәселен, осыдан 2 жыл бұрын кооперативтерді дамытамыз деген еді. Алайда оны ұйымдастыру мен бөлінген қаржының тиімді пайдаланылуын қадағалау қиындаған соң, кооперативтер құру ісі бәсеңдеді. Оның үстіне, құрылғанының өзі нәтижелі жұмыс істей алмады. Ауыл шаруашылығы вице-минстрі Арман Евниев құрылған кооперативтердің жартысына жуығы жалған, тек қағаз жүзінде деп мәлімдеген еді: «Статистика мәліметтеріне сүйенсек, 62 мыңнан аса тұлғаны біріктірген 2849 кооперативтер тіркелген. Президент әкімшілігінің тексерісі нәтижесінде ауыл шаруашылық кооперативтерін дамытуға кедергі келтіретін бірнеше жүйелік мәселелер анықталған. Олардың 18 пайызы жұмыс істемейтін болса, қағаз жүзінде құрылғандарының саны 48 пайызды құрайды» [6].

Енді етті мал шаруашылығын дамыту салалық бағдарламасы аясында, ірі қара өсіретін фермерлер, бордақылау алаңы мен заманауи ет өңдейтін кешеннен тұратын шаруашылықтар құрылып жатыр. Аталмыш бағдарламаға сәйкес, ел бойынша мал шаруашылығымен айналысатын 80 мыңнан аса шаруашылықты құрып, жайылымдық жер көлемін 58 млн гектардан 100 млн гектарға жеткізу жоспарланған. Соның арқасында ірі қара саны 15 миллионға жетсе, ұсақ малдың саны 30 миллионға көбеймек. Бұл көрсеткіштерге жету үшін бағдарлама қатысушыларына үлкен қолдау көрсетіледі: қосымша жайылымдық жер беру, мал басын арттыру үшін фермерлік қожалықтарға жеңілдетілген несие беру, қажетті құрал-жабдықтар мен жайылымды инфрақұрылыммен қамтамасыз ету. Сонымен қатар сүтті мал шаруашылығын дамыту да якорлық кооперация принципіне негізделмек. Бұндай шаруашылықтарда сүт фермалары мен сүт өнімдерін шығаратын зауыт болады. 2027 жылға дейін осындай отбасылық фермалардың санын 930-ға жеткізу жоспарланған, соның арқасында елімізде жыл сайын 1 млн тоннадан аса сүт өндірілмек. Құс шаруашылығында да жұмыс істеп тұрған зауыттарды жаңғыртып, құс еті мен жұмыртқа өндіруді арттыру міндеті қойылған. Ресми деректерге сүйенсек, қазіргі кезде ішкі нарықта негізі азық-түліктің 30 түрі болса, соның 25 түрімен толық қамтамасыз етілген. Тек құс еті, алма, шұжық өнімдері мен ірімшік, сүт өнімдері, балық бойынша импортқа тәуелді. Сондықтан осы салаларды дамытуға басымдық беріліп отыр. Ол үшін агроөнеркәсіптік кешенді дамытудағы бірталай саларалық мәселелерді шешу қажет. Салықтық жеңілдік, техникалық реттеу, сауда-логистикалық инфрақұрылым, экспортты қолдау, ауылдағы әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту жауапты министрліктер бірлесе отырып шешуі тиіс мәселелер [6].

Сапалы тұқымдарды пайдалану көзделген сома шегінде субсидиялау тетігін жетілдіру есебінен жүзеге асырылады. Мемлекеттік қолдаудың қаржылық шараларын тиімді пайдалану үшін АӨК субъектілерін субсидиялаудың және оларға «ҚазАгро» арқылы несие берудің қазіргі жүйесіне айтарлықтай өзгерістер енгізілді. «ҚазАгро» ҰБХ» АҚ кредиттік саясаты саланың алдында тұрған мақсаттар мен міндеттер есебімен түзетілді. Жаңа мемлекеттік бағдарламаның шеңберінде АӨК субъектілерінің техникалық жабдықталу деңгейін жоғарлату бойынша шаралар қайта қаралды. Мұнда соңғы уақытта ауыл шаруашылығы техникасы мен жабдықтарын жаңартуда ірі агрохолдингтердің қымбат импорттық техника сатып алуы жағына диспаритет қалыптасқанын атап өткен жөн. Бұл жалпы АӨК бойынша машина-трактор паркі мен ауыл шаруашылығы жабдықтарының жаңару үрдістерінің бәсеңдеуіне себеп болды. Жағдайды

түзету үшін инвестициялық субсидиялар нормативтері бағасы қымбат емес техникаға бағдарланатын болады.

Келесі міндеттер АӨК инфрақұрылымның дамуы мен ғылыми-кадрлық қамтамасыз етілуімен байланысты. Мақсатты экспорттық саясатты іске асыру жоспарлануда. Ол үшін «Азық-түлік келісімшарт корпорациясы» АҚ негізінде АӨК экспорттық орталығын құру процесі жүргізілуде. Оның қызметтері – нақты өткізу нарықтары (Ресей, Қытай, Үндістан, Орталық Азия және Таяу Шығыс елдері) үшін экспорттық каналдар құру мен жол карталарын жасау. АӨК мемлекеттік реттеуді жетілдіру мақсатында жер қатынастары, ветеринария, фитосанитария, органикалық өнімдер, ғылым саласында қолданыстағы заңнамаға сәйкес өзгерістер енгізу жоспарлануда [7].

Елбасының тапсырмасына сәйкес, ағымдағы жылдың ақпан айынан бастап АӨК-ті дамытудың 2021 жылға дейінгі бағдарламасы толық ауқымда іске асырыла бастады. АӨК үшін мемлекеттік қолдау және Бағдарламаны жүзеге асыру үшін Министрлікте ауыл шаруашылығының басты бағыттары бойынша АӨК-ті дамыту Карталары жасалды.

Даму Карталары негізгі мәселелерге толық қанды талдау жүргізіле отырып жасалып, дамыту бойынша келесі нақты шаралар қарастырылған:

– ауыл шаруашылығы кооперациясы;
– аграрлық қайта өңдеу;
– АӨК-ні қарқынды техникалық қайта жарақтандыру;
– тұқым шаруашылығы;
– фитосанитариялық іс-шаралардың тиімділігін арттыру;
– агрохимия;
– азық өндірісі (азық теңгерімі);
– көтерме-тарату орталықтары;
– егістікті айналымға тарту;
– шалғайдағы қой шаруашылығы;
– аграрлық ғылымды түбегейлі жаңғырту;
– сиыр еті өндірісі;
– мемлекеттік қолдау шараларын жетілдіру.

Германия, Ирландия, Польша, Вьетнам, Ресей, Литва сияқты елдердегі кредиттік кооперацияны дамыту тәжрибесін зерделеу жүйенің өзінің негізінде қатысушылардың жинақтарын қабылдауға мүмкіндік беретін кредиттік кооперацияның кредиттік-жинақтау қағидаты жатқанын көрсетеді, бұл ретте бірқатар елдерде осы жинақтарға да мемлекет кепілдік береді; жүйелер мемлекет (елдердің орталық/ұлттық банктері) тарапынан не өзін-өзі реттейтін ұйымдар арқылы реттеледі; өтімділікті басқару жөніндегі функцияларды екінші деңгейдегі кредиттік институттарға/апекстік ұйымға/қауымдастыққа беру арқылы жүйе қаражатын шоғырландыру мүмкіндігі бар. Осы жүйелердің жоғары даму нәтижесі халықты қаржылық көрсетілетін қызметтерге қолжетімділікпен қамту және оларды кеңейту болып табылады.

Халықаралық тәжрибеге жүргізілген талдау кредиттік кооперация жүйесін одан әрі дамыту жүйеге әлеуетті қатысушылар үшін де, инвесторлар үшін де оның қаржылық тұрақтылығы мен тартымдылығын арттыруға ықпал ететін қолданыстағы тетіктерді жетілдірумен және жаңаларын енгізумен байланысты екендігін көрсетеді.

Қорыта келе, бұл бағдарламаның қабылдану себебі ауыл шаруашылық коопреациясын жетілдіру. Сол себепті кооперацияға, оған мүше барлығының араласу құқығы бір немесе төменнен басқаруға, бақылауға мүмкіндік жасалған. Кооператив өзінің үлескерлері – қосалқы шаруашылық пен ұсақ шаруа қожалықтарына ветеринарлық, жем дайындау және т.б. бойынша тиісінше қызмет көрсетуіне мүмкіндігі бар. Тағы бір ұтымды жағы субсидиялау мен төмен бағаға берілетін несие жүйесінің жақсаруы болып тұр. Кредиттік ресурстармен ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің барлық санаттың қамтылуын кеңейту жоспарланған. Бірінші тәртіпте, кредиттік өнімдер ауыл шаруашылығы кооперативтеріне, шағын және орта агробизнеске бағдарланады. Енді көктемгі егіс және егін жинау жұмыстарына несие беру саясаты қайта қаралып, ауыл шаруашылығы өндірушілері үшін соңғы мөлшерлеме 6%-дан аспайды (өткен жылдары соңғы мөлшерлеме 9-10%-ды құраған болатын). Сондай-ақ шешім қабылдаудың айқындылығы мен субсидиялар және кредиттер беру тәртібін оңтайландыру мақсатында, субсидиялау және кредиттеу үрдістерінің автоматтандырылуы енгізілетін болады. 1,8 млрд. теңге (2 %) ауыл шаруашылығы кооперативтерін субсидиялауға бағытталатын болады. Сонымен қатар кредиттік кооперацияны дамыту тәжрибесі негізге алынған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Қазақстан Республикасының «2003-2005 жылдарға арналған Мемлекеттік аграрлық азық-түлік бағдарламасы туралы» 5 маусым 2002 жылы N 889 Президентінің жарлығы (ҚР Президентінің 31.03.03 ж. N 1051 Жарлығымен енгізілген өзгерістерімен) (күші жойылды) // http://adilet.zan.kz/kaz

2 Қазақстан Республикасының «Агроөнеркәсіптік кешенін тұрақты дамытудың 2006-2010 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі 2006-2008 жылдарға арналған бірінші кезектегі шаралар бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 6 наурыздағы Қаулысы (күші жойылды) // http://adilet.zan.kz/kaz

3 Қазақстан Республикасының «Агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі 2010 - 2014 жылдарға арналған бағдарламаны бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 12 қазандағы № 1052 Қаулысы (күші жойылды) // http://adilet.zan.kz/kaz

4 Қазақстан Республикасының «Агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі 2013-2020 жылдарға арналған «Агробизнес-2020» бағдарламасы» (күші жойылды) // http://adilet.zan.kz/kaz

5 Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // http://adilet.zan.kz/kaz

6 Самал Мәкен. Агроөнеркәсіптік кешен: қалай дамып жатыр?// https://aikyn.kz/2018/09/15/67327.html

7 Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы қалай жүзеге асырылуда? // https://kaz.caravan.kz/zhangalyqtar/

Рахимова А.М.,
докторант 3 курса,
специальность 6D030100 юриспруденция,
Казахский гуманитарно – юридический инновационный университет,
г. Семей, Республика Казахстан
E-mail: asem_semey2008@mail.ru

Кайшатаева А.К.
к.ю.н.,
проректор по научной работе и коммерциализации новых технологий,
Казахского гуманитарно – юридический инновационный университет,
г. Семей, Республика Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ ОХРАНЫ ТРУДА

Аңдатпа. Мақала Қазақстан Республикасындағы еңбек қорғау мәселелерін шешудегі әлеуметтік серіктестіктің маңыздылығын зерттеуге, шет мемлекеттердің тәжірибесін талдауға арналған. Еңбек мәселелеріне, еңбек дауларын реттеудегі әлеуметтік серіктестіктің орны мен рөліне ерекше көңіл бөлінеді. Бұл жағдайда қызметкер еңбек дауларын шешуде кездесетін қиындықтарға назар аударады.

Ұйымдастырушылық деңгейдегі әлеуметтік және еңбек қатынастарын реттеуді ерекше атап өткім келеді. Әлеуметтік серіктестік жүйесінің тиімді дамуы көбінесе әртүрлі әлеуметтік және еңбек топтары арасындағы серіктестікке, атап айтқанда, мемлекеттің осы жүйенің қалыптасуын, әртүрлі субъектілердің өзара іс-қимылын реттеуге және қоғамдағы қақтығыстардың әлеуетін төмендетуге қабілеттілігіне байланысты.

Түйінді сөздер: әлеуметтік серіктестік, кәсіподақтар, кенді қорғау, еңбек даулары, жұмысшылар, жұмыс берушілер, мемлекет, еңбек қатынастары.

Аннотация. Статья посвящена исследованию значения социального партнерства в решении проблем охраны труда в Республике Казахстан, анализируя опыт зарубежных стран. Особое место отведено вопросам: трудового законодательства, места и роли социального партнерства в регулировании трудовых споров. При этом обращается внимание на трудности, с которыми сталкивается работник при решении трудовых споров.

Особо хочется выделить регулирование социально-трудовых отношений на уровне организации. Эффективное развитие системы социального партнерства во многом зависит от партнерских отношений различных социально-трудовых групп, в частности, от способности государства регулировать процесс становления данной системы, взаимодействие между различными субъектами, содействовать снижению конфликтного потенциала в обществе.

Ключевые слова.: социальное партнерство, профсоюзы, охрана руда, трудовые споры, работники, работодатели, государство, трудовые правоотношения.

Annotation. The article is devoted to the study of the importance of social partnership in solving labor protection problems in the Republic of Kazakhstan, analyzing the experience of foreign countries. A special place is given to issues: labor legislation, the place and role of social partnership in the regulation of labor disputes. In this case, attention is drawn to the difficulties faced by the employee in resolving labor disputes.

I would especially like to highlight the regulation of social and labor relations at the organization level. The effective development of the system of social partnership largely depends on partnerships between various social and labor groups, in particular, on the ability of the state to regulate the formation of this system, the interaction between different actors, and to reduce the potential for conflict in society.

Keywords: social partnership, trade unions, ore protection, labor disputes, workers, employers, state, labor relations.

Сегодня проблемы предупреждения нарушений правил охраны и безопасности труда обладают особой актуальностью. Соблюдение норм трудового законодательства об охране труда на предприятиях и в организациях имеет большое значение, поскольку с этим связана защита прав и законных интересов граждан, охрана их здоровья и жизни.

Большая роль в улучшении условий и охраны труда отводится профессиональным союзам (профсоюзы), которые практически объединяют всех трудящихся Республики Казахстан. Именно здесь вся деятельность профессиональных союзов прямо и непосредственно связана с выполнением одной из главных их функций - защитой интересов трудящихся. Защитная функция профсоюзов направлена на обеспечение установленных законодательством прав работников в области безопасности и охраны труда, на предупреждение каких бы то ни было случаев несоблюдения их интересов, восстановление прав трудящихся, если они нарушены.

В данное время социальное партнерство является институтом демократического общества, имеющим в своем функционировании политическое содержание и правовой аспект. Политический характер процесса формирования социального партнерства выражается, прежде всего, тем, что в этот процесс неизбежно вовлекается государство, которое является важным субъектом партнерских отношений. Это проявляется в том, что государство в результате взаимодействия с другими институтами социального партнерства должно выработать политику, которая ориентирована на социальную защищенность основной массы граждан, достижение согласия и мира в обществе.

Трудовой кодекс Республики Казахстан регламентирует социальное партнерство, как, систему взаимоотношений между работниками (представителями работников), работодателями (представителями работодателей), государственными органами, направленная на обеспечение согласования их интересов по вопросам регулирования трудовых отношений и иных, непосредственно связанных с трудовыми отношениями (ст. 1 ТК РК) [1].

С принятием 23 ноября 2015 года Трудового Кодекса Республики Казахстан социальное партнерство стало, по сути дела государственной идеологией, и значительная часть социально-трудовых отношений регулируется через договоры и соглашения, устанавливая баланс интересов всех его сторон, и здесь очень важно помнить, чтобы реализовались не только права партнеров, но и исполнение принятые ими обязательства.

Формами социального партнерства могут быть коллективные переговоры по подготовке проектов коллективных договоров, соглашений и их заключению; взаимные консультации (переговоры) по вопросам регулирования трудовых отношений и иных непосредственно связанных с ними отношений, обеспечения гарантий прав работников в сфере труда и совершенствования трудового законодательства Республики Казахстан; участие представителей работников и работодателей в досудебном разрешении трудовых споров.

Особо хочется выделить регулирование социально-трудовых отношений на уровне организации. В Трудовом кодексе говорится, что издание актов работодателя, подготовка проекта коллективного договора и его заключение должны осуществляться с учетом мнения или по согласованию с представителями работников, что часто не соблюдается на предприятиях и учреждениях частной формы собственности в нашей республике.

Кроме того, принципами ведения коллективных переговоров должны быть равноправие и уважение интересов сторон; свобода выбора в обсуждении вопросов, составляющих содержание коллективного договора или соглашения; добровольность принятия сторонами обязательств; соблюдение трудового законодательства Республики Казахстан.

Важное значение для социального партнерства имеют следующие закрепленные законом права профессиональных союзов:

- осуществлять общественный контроль в пределах предоставленных законодательством прав за соблюдением трудового, жилищного и пенсионного законодательства, законодательства об охране труда и профсоюзах в отношении своих членов и требовать устранения выявленных нарушений;
- принимать участие в пересмотре натурально-вещественной структуры и состава минимального потребительского бюджета и его отдельных потребительских корзин, в пересмотре оплаты труда, пенсий и пособий в зависимости от роста цен;
- представлять и защищать социально-экономические права и интересы трудовых коллективов в соответствии с их поручением, заключать от их имени коллективные договоры.

По поручению трудового коллектива профсоюз в лице своего органа может представлять его при заключении коллективного договора с работодателем, осуществляет контроль за его исполнением, предъявляет в суд иски, направленные на защиту прав и интересов трудового коллектива и отдельных его членов, осуществляет другие действия, связанные с реализацией прав трудового коллектива и их защитой.

Профсоюзы могут участвовать в формировании социально- экономической политики государства. Они разрабатывают планы и программы по социальной и экономической защите своих членов, включая программы борьбы с безработицей и обеспечением занятости, защите высвобождаемых работников, мероприятий по установлению прожиточного минимума и его соблюдению, индексации доходов, повышению минимального уровня заработной платы, пенсий, стипендий и пособий, вносят их в качестве предложений в соответствующие государственные органы [2].

В развитых странах большая часть работников предприятий всех форм собственности является членом профсоюзного движения, поскольку профсоюзы представляют собой большую силу. В Казахстане в советский период все работники были членами профсоюза в принудительной форме, хотя говорить о том, что профсоюзы защищали интересы своих членов, говорить не приходиться. В основном они занимались

распределением материальных и финансовых средств. В настоящее время очень большой пласт работников также не охвачен профсоюзным движением. В частности, практически все сотрудники и преподаватели частных вузов не являются членами профсоюзов, и никто не защищает их социальные и профессиональные интересы.

17 марта 2003 года постановлением Правительства Республики Казахстан была одобрена «Концепция государственной поддержки неправительственных организаций Республики Казахстан». Причиной принятия Концепции была необходимость поддержки неправительственных организаций, которые испытывали трудности в осуществлении своих задач из-за отсутствия комплексной и целенаправленной государственной поддержки, недостаточной отработанности механизмов взаимодействия и сотрудничества государственных органов и неправительственных организаций [3]. Концепция предполагала создание новой модели отношений в проведении социальной политики в РК. Наиболее эффективной формой государственной поддержки неправительственных организаций определялся социальный заказ.

3 ноября 2010 года между Министерством труда и социальной защиты населения РК, Министерством индустрии и новых технологий РК, Министерством нефти и газа РК, Министерством образования и науки РК, Федерацией профсоюзов РК, Национальной экономической палатой «Союз «Атамекен» был подписан Меморандум о взаимном сотрудничестве между министерствами, объединениями работников и работодателей. Целью Меморандума является развитие социального диалога, содействие обеспечению социальной стабильности и общественного согласия в отраслях нефтегазового сектора и горно-металлургического комплекса на основе объективного учета интересов сторон социального партнерства [4].

В 2010 году в целях обеспечения устойчивого социально- экономического развития и повышения стандартов и качества жизни мужчин и женщин была принята Программа по достойному труду в Республике Казахстан на 2010-2012 гг. Приоритетами программы явились регулирование вопросов в сфере трудовых отношений в соответствии с международными стандартами и содействие эффективной занятости и социальной защите мужчин и женщин. Многие положения программы затрагивают вопросы социального партнерства и социальной ответственности бизнеса.

Программа руководствуется положениями Целей развития тысячелетия, Рамочной программы ООН по оказанию помощи в целях развития (UNDAF) и Глобального пакта МОТ о рабочих местах. Программа также основывается на национальных приоритетах, определенных в Стратегии развития Республики Казахстан до 2030 года, среднесрочных и долгосрочных стратегиях правительства, таких как Концепция перехода Казахстана к устойчивому развитию до 2024 г. и Стратегический план Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан на 2010-2014 годы [5].

Так же в 2018 году Комитетом по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан формируются ежегодные Показатели достойного труда, в рамках программы по статистическому измерению достойного труда Международной Организации Труда.

Достойный труд определен как задача «создавать для мужчин и женщин возможности достойного и производительного труда в условиях свободы, равенства, социальных гарантий и уважения человеческого достоинства» [6].

11 января 2012 года было заключено Генеральное соглашение между Правительством Республики Казахстан, республиканскими объединениями работников и республиканскими объединениями работодателей на 2018 – 2020 годы. Одним из принципов, которым руководились стороны соглашения, является проведение всех зависящих мер по урегулированию коллективных трудовых споров, противодействию нарушениям в сфере трудовых отношений [7]. Соглашение определяет согласованные позиции сторон по основным направлениям регулирования социально-трудовых отношений и связанные с ними экономические отношения в 2018 – 2020 годах и совместные действия его реализации: создание благоприятных возможностей для развития человеческого потенциала в контексте повышения его конкурентоспособности; эффективные взаимодействие социальных партнеров в сфере занятости населения и развития трудовых ресурсов; стимулирование внутрифирменной подготовки и переподготовки персонала; оказание государственной поддержки лицам, направленным на социальные рабочие места, общественную работу, молодежную практику; повышение мобильности трудовых ресурсов за счет содействия добровольному переезду граждан РК из населенных пунктов с низким потенциалом социально-экономического развития в населенные пункты с высоким потенциалом социально-экономического развития и в центры экономического роста; реализация комплекса мер, обеспечивающих право работника на достойный труд, повышение уровня реальной заработной платы, совершенствование политики доходов и повышение уровня жизни населения; формированию адекватной защиты работников от социальных рисков; совершенствование пенсионной системы; обеспечение государственных гарантий бесплатной медицинской помощи и т.д.

Таким образом, в Казахстане создана правовая база развития социального партнерства, приняты законы, постановления, программы. Речь идет о необходимости воплощения всех этих нормативных документов в реальную жизнь, чтобы социальное партнерство было не на словах, а на деле.

Однако, на наш взгляд, эффективность системы социального партнерства в нашей стране невысока, а основные принципы его деятельности зачастую, не соблюдаются. Иными словами, сказать, что система социального сотрудничества у нас сложилась, на наш взгляд, было бы преждевременным выводом.

В этой связи, для Казахстана представляет особый интерес, накопившийся значительный опыт формирования системы социального партнерства в западноевропейских странах. Поэтому есть необходимость изучения известных зарубежных моделей социального партнерства, опыт формирования и развития которых может быть использован в процессе решения проблем охраны труда с участием социального партнерства в РК. Разумеется, это не значит, что мы призываем копировать зарубежные модели, так как Казахстан имеет свои традиции и особенности. Более того, как бы ни была эффективна деятельность зарубежных стран в этом плане, все же главным фактором возникновения отношения социального партнерства в нашей стране является - внутренний, который отражает происходящие реальные изменения в обществе.

Однако учитывать многовековой мировой опыт становления социального партнерства в казахстанских условиях, мы считаем все же необходимо. Это означает главным образом, глубокое понимание условий, причин становления и функционирования социального партнерства, его положительных и отрицательных сторон, его места в политической системе. Значение их опыта весьма велико, так как Казахстану предстоит в той или иной степени пройти тот путь становления социального партнерства, который развитые страны уже прошли. При этом, надо признать, что для нас особую важность представляет опыт определенных постсоветских государств, где социально-экономические и политико - правовые процессы в ряде случаев идентичны с процессами, наблюдаемыми в Казахстане.

В зарубежных странах социальное партнерство, особенно в последнее время, стало эффективным средством урегулирования отношений между отдельными группами населения, а именно между предпринимателями, наемными работниками и государством.

Безусловно, потребовалась целая эпоха исторического развития пока высокоразвитые в экономическом, политическом и социальном отношениях страны смогли отказаться от использования господства и принуждения в качестве регулятора отношений при совместной деятельности людей.

Как считает Г.Ю. Семигин, в качестве экономической основы эволюции на базе сотрудничества различных социальных слоев вполне можно рассматривать программу НЭПа, рассчитанную на консолидацию общества, основой которого могло стать развитие индустриального производства. В связи с этим, сегодня многие исследователи признают, что октябрьская революция и строительство социализма в Советском союзе повлияли на развитие социального партнерства на Западе [8, С.18].

Несмотря на явные успехи в области социального диалога во многих развивающихся странах, «социальное сотрудничество на основе декретов» все еще во многом остается преобладающим.

Анализ социального партнерства в западных странах свидетельствует о том, что для утверждения принципов партнерства в реальных отношениях труда и капитала необходимо наличие нескольких общих условий:

1) существование сильных профсоюзов, имеющих достаточно сил и средств, чтобы настоять на своих требованиях;

2) заинтересованность работодателей в поддержании социального мира для повышения эффективности производства;

3) разработка и реализация государством ряда организационно-правовых и политических мер по созданию и поддержанию механизма регулирования интересов участников производственных отношений;

4) наличие широкого спектра институтов, механизмов и процедур социального диалога, устоявшихся традиций выполнения признаваемых сторонами норм поведения и ответственности за принятые обязательства, существование системы эффективных санкций.

Социальное партнерство в индустриально развитых странах опирается на единые принципы, изложенные в конвенциях и рекомендациях МОТ. Практически во всех индустриально развитых странах (лишь Япония является исключением вследствие прямого американского вмешательства в формирование послевоенного периода становления индустриальных отношений) создание системы социального партнерства изначально не инициировалось государством, хотя в периоды обострения социально-экономической ситуации правительства активно вмешивались во взаимоотношения работодателей и работников для снижения конфликтности в сфере труда и предотвращения социальной дестабилизации общества во время структурной трансформации.

Несмотря на различия, модели социального партнерства в развитых странах имеют много общего как с точки зрения механизмов, позволяющих разрешать возникающие разногласия, так и с точки зрения «эволюционной» составляющей, которая определяется относительно длительной историей формирования и развития этого феномена. Однако и в развивающихся странах система социального партнерства стала неотъемлемой составляющей общественного развития.

Во многих развивающихся странах правительства декларируют приверженность принципам социального партнерства, но на практике во многих случаях дальше деклараций дело не идет. Законодательное закрепление указанного принципа — явление нетипичное, трехсторонние органы создаются редко. К фактическому применению принципов социального партнерства прибегают в тех странах, где необходимо обеспечить классовый мир в период быстрого продвижения страны по пути экономических преобразований, как это имело место в таких странах, как Сингапур, Япония, Республика Корея, Малайзия. Социальное партнерство в данном случае рассматривается как инструмент «приручения» профсоюзов: была введена система автоматического отчисления членских взносов из зарплаты, стимулирующая полную поддержку развития производства со стороны профсоюзов. Помимо участия в трудовых отношениях в качестве стороны и вмешательства в переговоры о заработной плате с целью повлиять на их исход государство почти неизбежно играет ведущую роль в формировании системы трудовых отношений, особенно когда необходимо убедить работодателей и профсоюзы предпринять совместные действия в соответствии с государственной политикой для решения некоторых проблем рынка или реорганизации отраслей и предприятий.

Другой важный аспект трудовых отношений в Восточной Азии — отсутствие чрезмерно жестких правовых рамок, затрудняющих развитие сотрудничества между государством и социальными партнерами, а также между работодателями и профсоюзами во многих развивающихся странах.

Опыт зарубежного социального партнерства в трудовых отношениях позволяет выделить следующие основные направления:

1) осуществление консультаций и заключение формализованных соглашений между государством и профсоюзами и организациями патроната об основных направлениях социально-экономической политики, взаимных обязательствах и ограничениях при ее осуществлении;

2) заключение коллективных договоров и соглашений;

3) участие в управлении, определяемое как законами, так и соглашениями; такое участие может включать в себя широкий спектр форм — от чисто консультативных (проведение перед принятием управленческих решений предварительных консультаций с представителями работников, создание органов типа японских «кружков качества» и т.д.) до предоставления представительным органам трудящихся определенных управленческих функций;

4) финансовое участие (участие в собственности и доходах), включая передачу трудящимся акций предприятия, участие в прибылях и т.д.;

5) осуществление примирительных процедур при разрешении коллективных трудовых конфликтов, формирование примирительных и арбитражных органов на трехсторонней (работодатели, работники, представители государственных органов или независимые посредники) основе;

6) участие представителей трудящихся, работодателей и государства в управлении фондом социального обеспечения и страхования.

В передовых странах мира, несмотря на высокую степень общественного согласия в социально-экономическом развитии, политическая элита и профсоюзы избегают применять термин «социальное партнерство» в повседневной практике. Механизм социального партнерства возникает там, где определен юридический статус профсоюзов и организаций работодателей, узаконены коллективные переговоры и процедуры смягчения трудовых конфликтов, институциализировано участие работников в управлении предприятиями, созданы постоянные органы на двух- или трехсторонней основе для проведения консультаций между субъектами трудовых отношений.

Как уже говорилось, социальное партнерство в индустриально развитых странах базируется на единых принципах, изложенных в документах МОТ, законодательных и нормативно-правовых актах государств. После принятия Генеральной ассамблей ООН «Всеобщей декларации прав человека» (10 декабря 1948 г.) в большинстве стран усилилось внимание к социальному партнерству. Совет Европы разработал и принял более 100 конвенций и соглашений, касающихся различных сторон социального партнерства. Среди них наиболее важными являются Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия.

В настоящее время можно говорить о зарождении казахстанской модели социального партнерства, имеющей свои характерные черты. Опыт зарубежных стран по реализации политики социального партнерства интересен для нашей страны, но при условии учета отечественной специфики. Каждая

национальная модель социального партнерства могла бы дополнить казахстанскую с учетом современных условий развития нашей страны.

Особая роль государства, характерная для шведской модели социального партнерства, четкая организационная структура и разработанность законодательной базы, характерная для германской модели, создание особой ценностной основы (австрийская модель) и работа на уровне локальных сообществ (американская модель) могли бы стать основными чертами системы социального партнерства в Республике Казахстан [9, С.57].

В статье автором были выявлены следующие основные *проблемы и противоречия:*

- развитие системы социального партнерства в высокоразвитых демократических государствах предполагает наличие гражданского общества. В развивающихся постсоветских государствах складывается противоречивая ситуация, при которой становление системы социального партнерства в решении проблем охраны труда происходит в условиях еще несформированного гражданского общества, что препятствует практическому функционированию системы социального партнерства.

- один из принципов социального партнерства, равноправие сторон. Тем не менее, в Казахстане на современном этапе взаимодействие субъектов социального партнерства во многом остается на декларативном уровне. Государство практически постоянно является координатором во взаимодействии субъектов социального партнерства, регулирующим социально-трудовые отношения. Хотя известно, что координатор всегда доминирует, диктует и реализует именно свои интересы. В этом также проявляется противоречие.

- Социальное партнерство в решении проблем охраны труда зависит от устойчивости социальной структуры общества, в котором ключевым звеном является средний класс. Однако в Казахстане средний класс пока недостаточно сформирован, что также препятствует развитию системы социального партнерства.

Анализ результатов проведенного исследования позволил автору разработать и предложить следующие *рекомендации для развития системы социального партнерства в решении проблем охраны труда в Казахстане*:

1. Необходимо дальнейшее теоретическое осмысление феномена социального партнерства, разработка концепции социального партнерства, конкретных методов его реализации в процессе модернизации казахстанского общества. Выработка единых стратегических и тактических целей партнерских отношений между субъектами социального партнерства, способствующих сближению их интересов.

2. Для развития системы социального партнерства в Казахстане необходимо совершенствование ее политико-правовой базы, регулирующей и регламентирующей взаимоотношения субъектов социального партнерства - участников социально-трудового процесса.

3. Требуется анализ и обобщение опыта деятельности трехсторонней комиссии, расширение функции системы коллективных договоров и реформирование трудового законодательства, внедрение мер, обеспечивающих равенство возможностей субъектов социального партнерства.

4. Необходимо разработать систему мер, как идеологического, так и организационно-практического порядка, способствующих координации и реализации на практике политики социального партнерства в решении проблем охраны труда.

5. Ввести специальный курс по проблеме предотвращения и разрешения трудовых конфликтов, что должно способствовать овладению знаний и опытом культуры партнерских отношений.

6. Следует разработать методику определения степени выполнения договоров и соглашений, оптимизировать систему оплаты труда и материального стимулирования.

7. Необходимо систематическое отслеживание (социально-правовой мониторинг) развития социального партнерства, что позволит своевременно вносить коррекцию в методику его реализации, снимать устаревшие и вводить новейшие правовые (законодательные) технологии, обеспечивающие его эффективность.

Сегодня, несмотря на достигнутые определенные успехи, нельзя переоценивать уровень эффективности функционирования системы социального партнерства. Она делает лишь первые институционные шаги. Повышение эффективности системы социального партнерства, служащей целям защиты социально-экономических и трудовых прав и интересов работников, в том числе в решении проблем охраны труда, во многом зависит от консолидации усилий, солидарности и единства действий всех профсоюзов, профсоюзных органов, членов профсоюзов, которые всегда выступают за взаимное сотрудничество.

Хотелось бы верить, что при помощи механизмов социального партнерства удастся изменить положение работников к лучшему, избежать острых социальных конфликтов, которые всегда ведут к потерям общественного богатства и социальным потрясениям.

Конечно нельзя утверждать, что данная научная статья исчерпывает суть исследования темы «Значение социального партнерства в решении проблем охраны труда», необходимо далее изучать и подробно анализировать деятельность компетентных государственных органов, в обязанности и в ответственность которых входят вопросы охраны труда, так как они играют значительную роль не только в социальном партнерстве, но в правовой системе в целом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2019 г.) https://online.zakon.kz
2. Закон Республики Казахстан от 27 июня 2014 года № 211-V «О профессиональных союзах» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.07.2017 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31571953
3. Концепция государственной поддержки неправительственных организаций Республики Казахстан. – [Электрон. ресурс] / режим доступа: http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=01595&ogl=all
4. Меморандум о взаимном сотрудничестве между министерствами, объединениями работников и работодателей. – [Электрон. ресурс] / режим доступа: http://paryz.kz/index.php?option=com_content&task=view&id=64&Itemid=1
5. Программа по достойному труду в Республике Казахстан на 2010- 2012 гг. – [Электрон. ресурс] / режим доступа: http://www.fprk.kz/?cid=4&lng=rus&m=article1
6. Достойный труд в Республике Казахстан в 2018 году. 13 февраля 2019. https://www.zakon.kz/4957834-dostoynyy-trud-v-respublike-kazahstan-v.html
7. Генеральное соглашение между Правительством Республики Казахстан, республиканскими объединениями работников и республиканскими объединениями работодателей на 2018 – 2020 годы. – [Электрон. ресурс] / https://www.enbek.gov.kz/ru/node/348546
8. Семигин Г.Ю. Социальное партнерство в современном мире. - М.: Мысль, 1996. – 159с.
9. Дондуков А.Н, Юн Г.Б., Рябцева Н.Б. Антикризисное управление и реструктуризация предприятий в Российской Федерации. — М.: Грааль, 2001. – 464 с.

Сапарғалиев Ж.Н.,
заң ғылымдарының магистрі,
жедел-іздестіру қызметі кафедрасының аға оқытушысы,
Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы

Исмаилов Ғ.М.,
заң ғылымдарының магистрі,
жедел-іздестіру қызметі кафедрасының оқытушысы,
Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы

Түсіпбеков Қ.Р.
заң ғылымдарының магистрі,
жедел-іздестіру қызметі кафедрасының оқытушысы,
Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ АШУ КЕЗІНДЕГІ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ШАРАЛАРЫМЕН ЖАСЫРЫН ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТТЕРІН ЖҮРГІЗУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Бұл ғылым мақалада сотқа дейінгі тергеп – тексеруде ЖІҚ АЖІШШ мен ЖТӘ қаулыларын санкциялау бойынша кейбір мәселелер қаралады.

Түйінді сөздер: жедел-іздестіру қызметі, жедел-іздестіру шаралары, жасырын тергеу әрекеттері, ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексі.

Резюме. В данной статье рассматриваются некотыре вопросы санкциянирования СОРМ и НСД в досудебном производстве.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, оперативно-розыскные мероприятия, негласные следственные действия, уголовно-процессуальный кодекс Республика Казахстан.

Summary. In this article discusses some issues of using the results of the OSA in pretrial proceedings. On the basis of the analysis, the problems of using the results of an OSA are shown.

Keywords: operational-search activity, operational-search measures, secret investigative actions, criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабына сәйкес: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» [1]. Адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған қылмыстық сот ісін жүргізудің негізін қалаушы принциптерін әрі қарай ретімен іске асыру қылмыстық-процестік құқықты дамытудың басымдылығы болып қала береді [2]. Сөйтіп, Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасын іске асыру нәтижесі Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық-процестік кодексін (бұдан әрі - ҚПК) 2015 жылғы 01 қаңтардан бастап әрекетке енгізу болып табылды. Дәлелдеу саласында ақпарат формальды түрде екі түрге: процестік және процестік емес ақпарат деп бөлінетіні белгілі [3]. Процестік ақпарат қылмыстық-процестік заңнамада белгіленген тәртіпте құрылады деп саналады. Процестік емес ақпарат қылмыстық-процестік заңнамамен емес өзге, мысалы, Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексімен, «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен және т.с.с. регламенттеледі. Д.И. Бедняков процестік және процестік емес ақпаратты бөле отырып, саралау негізі ретінде екі өлшемді таңдайды, олардың негізгісі қылмыстық-процестік заңда белгілі бір ақпарат тасымалдағыштан ақпарат алудың нақты тәсіліне сілтеменің болуы және осы тәсілді бірқатар процестік іс-әрекеттерде қолдану тәртібін, шарттары мен ретін сақтау болып табылады. Осы өлшемнен шыға отырып, Д.И. Бедняков процестік емес ақпараттар тобына: жедел-іздестіру шараларын және басқа да процестік емес іс-әрекеттерді жүргізу барысында алынған ақпаратты, дәлелдеу субъектілері заң талаптарын бұзып немесе заңда көзделмеген іс-әрекеттер арқылы алған деректерді; азаматтар, ұйымдар, кәсіпорындар алған қылмыс туралы мәліметтерді; құқық қорғау және құқық қолдану органдары әкімшілік өкілеттіктерін іске асыру барысында алған ақпаратты жатқызады.

Жаңадан енгізілген жасырын тергеу әрекеттері (бұдан әрі – ЖТӘ) институты ҚПК-нің 30-тарауында регламенттелген. М.Ч. Когамовтың пікірінше, «тарау қылмыстық процесті және жедел-іздестіру қызметін әрі қарай біріктіруге бағытталған, бұл қылмыстық әрекеттердің ұйымдасқан түрлеріне және сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету талаптарына жауап береді, қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде жедел-іздестіру қызметінің (бұдан әрі - ЖІҚ) деректерін кеңінен қолдануға ықпал етеді. ЖТӘ нәтижелерін

дәлелдемелердің қатардағы дерек көзі ретінде ғана қарастыру қажет. ЖІҚ әдістерін қылмыстық процеске енгізу қылмыстық істерді тергеп-тексеру барысында жедел құрам мен тергеушілер арасында қалыптасқан оқшауалануды жояды, осы қызметтің деректерін қылмыстық процесте белсенді қолдануды қамтамасыз етеді, жедел құрамның жұмысын ашық, көрнекі, кепілді, заңды және негізді етеді» [4].

ҚПК-нің 30-тарауында ЖТӘ тізбесі анықталған. Жасырын тергеу әрекеттері жалпы және арнайы жедел-іздестіру іс-шараларының жекелеген түрлері болып табылатынын атап өтуге болады. Қабылданған ҚПК-де қылмыстық процесс пен жедел-іздестіру қызметінің біріккені байқалады. Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық – процестік кодексі, жедел-іздестіру шараларына ұқсайтын жасырын тергеу әрекеті институтын енгізді. Қазақстан Республикасының ҚПК 231 бабының 1-6 тармақтарында көрсетілген жасырын тергеу әрекеттерінің кейбірлеріне прокурорлық және соттық бақылауды бекітеді. 231 баптың мәтінінде көрсетілгендей құқық қорғау органдары жасырын тергеу әрекеттерін жүзеге асыру кезінде тікелей азаматтардың жеке өмірлеріне араласады.

Қылмыстық құқық бұзушылықты ашу немесе тергеу үшін, өзіне тән тактикасы мен спецификасы бар. Соның бірі қылмыстың ашылуына себеп болатын мәліметтерді жинап, айғақ зат ретінде тергеуде қолдану. Бұл мәліметтерді жедел-іздестіру шараларымен жасырын тергеу әрекеттерін жүргізгенде алынады.

2015 жылы Қылмыстық процестік кодексінің өзгеруіне байланысты, 15 қыркүйек 1994 жылғы «Жедел іздестіру қызметі туралы» заңының 11-бабындағы 3-ші тармағында арнайы жедел-іздестіру іс-шаралары (бұдан әрі - АЖІШШ) ретінде көрсетілген: «адамды немесе орынды жасырын аудио- және (немесе) бейне бақылау», ҚПК-ң 231-бабында 1-ші пунктінде осы атаумен көрсетілген. Жоғарыда аталған заңдардың баптарына (ҚПК 232 бабы 3 б., 234 б., ЖІҚ туралы заңының 12 бабы 4 б. п. 2) сәйкес бұл шараны «адамды немесе орынды жасырын аудио- және (немесе) бейне бақылау» ауырлығы орташа, ауыр, аса ауыр қылмыстарды ашу және тергеу барысында азаматтармен адамдардың конституциялық құқықтарын бұзбау үшін тергеу судьясымен прокурордың санкциясымен жүргізеді [5.5.6].

Жоғарыда қарастырылып отырған «адамды немесе орынды жасырын аудио- және (немесе) бейне бақылау» шарасын жүргізу барысындағы мақсаты, жасалған немесе жасалайын деп жатқан қылмыстық құқықбұзушылыққа қатысы бар мәліметтермен тұлғаларды жинап, анықтап және қылмыстық іске айғақ зат ретінде қолдану болып табылады. Аталып отырған шараның анықтамасына келер болсақ ҚПК-ің 242 бабында:

1. Адамды жасырын аудио- және (немесе) бейнебақылау – қажет болған кезде жасырын кіру және (немесе) зерттеу арқылы бейне-, аудиотехниканы не өзге де арнайы ғылыми-техникалық құралдарды пайдаланумен бір мезгілде олардың мазмұнын материалдық жеткізгіште тіркеп жүргізілетін, адамның сөйлеген сөзін және өзге де ақпаратты, сондай-ақ оның іс-әрекеттерін жасырын бақылау[6.5].

Аталған баптықарастыра келсек, ешқандайда конституциялық құқық бұзушылықтар жоқ. Өйткені осы шараны жүргізгеннен кейін, шараны жүргізуге тапсырма берген тергеуші жиналған мәліметтерге, ҚПК 239 бабына сәйкес бағалап, ал іске қатысы жоқ мәліметтерді ҚПК 240 бабына сай жойылады. Бірақ аталған баптыСоттың санкциясынсыз жүргізсек қылмыстық жауаптылыққа тартылу сөзсіз. Оны қылмыстық құқық жағынан қарастыратын болсақ лауазымды тұлғаларға қылмыстық жауапкершілік ҚК 147 бабы «Жеке өмірге қолсұғылмаушылықты және Қазақстан Республикасының дербес деректер және оларды қорғау туралы заңнамасын бұзу» 3 бөлігінен көре аламыз:

3. Осы баптың екінші бөлігінде көзделген, адам өзінің қызмет бабын немесе ақпаратты жасырын алуға арналған арнайы техникалық құралдарды пайдалана отырып не электрондық ақпараттық ресурстарға, ақпараттық жүйеге заңсыз кіру немесе телекоммуникациялар желісі бойынша берілетін ақпаратты заңсыз ұстап қалу арқылы не өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылықтар алу мақсатында жасаған іс-әрекеттер. Бапқа зер салып қарайтын болсақ «не өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылықтар алу мақсатында жасаған іс-әрекеттер» деген сөйлемге көңіл бөлген жөн. Демек, АЖІШШ немесе ЖТӘ-ін жүргізу кезінде жедел қызметтің қызметкері іске қатысы бар мәліметтермен оқиғаларды ғана алып талдайды. Оның ойы тек заңдарда белгіленген міндеттерді шешуге бағытталған. Оны ҚПК 232 бабы 9 б. сәйкес көруге болады: «Осы Кодексте көзделмеген мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу үшін жасырын тергеу әрекеттерін жүзеге асыруға, сондай-ақ оларды жүргізу барысында алынған ақпаратты пайдалануға жол берілмейді» деп айтылған[5.5].

Жоғарыда айтылғанның негізінде «адамды немесе орынды жасырын аудио- және (немесе) бейне бақылау» АЖІШШ немесе ЖТӘ-ін жүргізу үшін соттың санкциясының керегі жоғына көз жетіп отыр. Егерде мұны ескере келсек бұл жағдай болашақта қылмыстардың ізін суытпай ашуда қолайлы болар еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бедняков Д.И. Не процессуальная информация и расследование преступлений. М., 1991. С. 33.

2. Досье ITS на проект Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (май 2014 года) // continent-online.com электрондық ресурсы
3. Белкин А.Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве. М., 2007. С. 85.
4. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. М., 1981. С. 18-22.
5. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан № 321-V от 04.07.2014 г. Алм. С. 27. С последними изменеиями и дополнениями 2017 года.
6. ҚР «Жедел-іздестіру туралы» заңы, 1994 жылғы 15 қыркүйектегі № 154-XIII Заңы. Өзгерістермен толықтырулар 21.12.2017 ж.
7. Pravo.vuzlib // pravo.vuzlib.su/book_z111_page_21 электрондық ресурсы.

ӘӨЖ: 342(08): 3(1)02

Сатылғанов Е.Т.
М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті,
Тараз қ.

ҚОҒАМДЫҚ БІРЛЕСТІК МҮШЕЛЕРІНІҢ ЕРІКТІЛІГІ МЕН ТЕҢ ҚҰҚЫҚТЫЛЫҚ ҚАҒИДАТЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы қоғамдық бірлестікке мүше болудың заңи қағидаттары зерттелген. Сонымен қатар, ҚР «Қоғамдық бірлестіктер туралы» заңы мен ҚР «Саяси партиялар туралы» заңдарындағы мүшелікке қойылатын талаптарды жетілдіру мәселелері ұсынылды.

Кілт сөздер: Конституция, саяси партия, қоғамдық бірлестік, қағидат, демократия, әрекет қабілеттілік, құқық қабілеттілік, механизм.

Аннотация. В данной статье исследуются правовые принципы членства в общественных объединениях. А так же, представлены проблемы совершенствования требований к членству в Законах Республики Казахстан «Об общественных объединениях» и «О политических партиях».

Ключевые слова: Конституция, политическая партия, общественное объединение, принцип, демократия, дееспособность, правоспособность, механизм.

Annotation. In this article are explores the legal principles of membership in public associations. And also, the problems of improving the requirements for membership in the Laws of the Republic of Kazakhstan "On Public Associations" and "On Political Parties".

Keywords: Constitution, political party, public association, principle, democracy, legal capacity, legal ability, mechanism.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 23 бабының 1 тармағында, азаматтар бірлесу бостандығына құқығы бар деген конститутциялық ереже қарастырылған [1]. Бұл аталған конституциялық ереже адам құқықтарын қорғау аясын реттейтін халықаралық құқықтық актіге толық сәйкес келеді. Жалпы алғанда, азаматтық қоғам адам мен азаматтардың экономикалық, саяси, мәдени, діни және т.б. мүдделерін қалыптастыратын және жүзеге асыратын әлеуметтік байланыстар жүйесін қамтиды.

Адам құқықтарының аясы қазіргі уақыттағы құқықтанудың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Мысалы, 1993 жылғы Венадағы адам құқықтары жөніндегі Бүкіләлемдік конференцияның жұмысы барысында, адам құқықтары аясындағы жағдайды тиімді жетілдіру бойынша нақты әмбебап Бағдарлама және Вена декларациясы дайындалған [2]. Сонымен қатар, аталған конференция аясында әрбір тараптың адам құқықтары аясында әрекет ететін Ұлт жоспарын дайындау мүмкіндігі туралы ұсыныстар енгізілген болатын. Бұл ұсыныстар ратификацияланғандықтан, біздің мемлекетіміз үшін міндетті болып есептеледі.

Осы орайда, Қазақстан Республикасының Президенті Қасым- Жомарт Кемелұлы Тоқаев 2019 жылдың 2 қыркүйегінде Қазақстан халқына жолдау жасағандығы баршаға мәлім. ҚР Презинеті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев, ҚР Конституциясына сәйкес, азаматтар өз ойын еркін білдіруге құқылы. Егер, бейбіт акциялар азаматтардың тыныштығы мен заңды бұзу мақсатын көздемейтін болса, онда мұндай нысандағы акциялардың өткізілуіне рұқсат берілуі және арнайы орын бөлінуі тиіс және мұндай аталмыш орындар қаланың шетінде болмауы тиіс екендігіне баса назар аударды [3]. Ел Президентінің осы жолдауда жасаған ұсынысы билік пен қоғам арасындағы өзара құқықтық қатынастарды реттейтін заң нормаларын бүгінгі заман талаптарына сай жетілдіруді қарастырып отыр.

Ел президентінің бұл көтерген мәселесі қазіргі таңда өзінің өзектілігімен қоғамға аса қажет болып тұр. Бұл тұрғыда ғалымдар да осы жағдайға аса көңіл аударуда және әр-түрлі ғылыми-тәжірибелік конференцияларда бұл мәселе кеңінен талқылануда. Атап айтсақ, автор осы тұрғыдағы мәселені өзінің «Қоғамдық бірлестік азаматтық қоғамды демократияландыру институты ретінде» [4] атты ғылыми мақаласында қарастырып кеткен.

Баршаға мәлім, қоғамдық бірлестіктер қызетін реттеу аясындағы заңнамадағы бастамалар, азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерінің толық жүзеге асырылуын қаматамасыз ететін және халықтың әлеуеттік-құқықтық деңгейінің көтерілуінің кепілі болып табылатын қағидаттар осы жүйенің маңызды элементі болып табылады. Ал бұл аталған қағидаттар қазіргі уақыттағы еліміздегі қоғамдық бірлестіктерді ұйымдастыруға тікелей қатысты және өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ.

ҚР Конституциясының 23 бабының 1 тармағына сәйкес, Қазақстан азаматтарының бірлесу бостандығына құқығы бар [1]. Аталған конституциялық бастама өз көрінісін 1996 жылдың 31 мамырында қабылданған «ҚР-дағы Қоғамдық бірлестіктер туралы» Заңында, 2002 жылғы 15 шілдедегі қабылданған «Саяси партиялар туралы» Заңында және 2014 жылғы 27 маусымдағы қабылданған «Кәсіподақтар туралы» заңында толық қанды өз көрінісін тапқан. Сонымен қатар, бұл аталған заңнамалар, өз кезегінде Қазақстан Республикасында азаматтардың бірлесуге құқығын, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктердің құрылуы мен олардың қызмет етуінің және оны тоқтатумен байланысты пайда болатын қатынастарды реттейді.

Оқырманға түсінікті болу үшін, қоғамдық бірлестік түсінігіне анықтама беріп кетсек. ҚР «Қоғамдық бірлестіктер туралы» заңының 2 бабына сәйкес, Қазақстан Республикасында саяси партиялар, кәсіптік одақтар және азаматтардың ортақ мақсаттарға жету үшін ерікті негізде құрылған, заңдарға қайшы келмейтін басқа да бірлестіктері қоғамдық бірлестіктер деп танылады [5].

Бұл анықтамадан аңғарғанымыз, осы бірлестіктерді құру мен оның қызметін ұйымдастыру қағидаттарына ең алдымен заңдылық, жариялылық, оның мүшелерінің еріктілігі мен тең құқықтылығын жатқызуға болады.

Дегенімен, біздің көзқарасымыз бойынша қоғамдық бірлестік мүшелерінің еріктілігі мен тең құқықтылығы қағидаты көптеген ғалымдар тарапынан зерттелген, алайда бұл мәселе әлі де болса өзінің шарықтау шегіне жеткен жоқ. Сондықтан, біз осы мақала аясында қоғамдық бірлестік мүшелерінің еріктілігі мен тең құқықтылығы қағидаттарын зерделеп, осы ғылыми мақаланың зерттеу объектісі ретінде қарастырып, шешілмеген түйінді шешуге ғылыми божам жасап отырмыз.

Бұл мәселені шешу үшін, біздің ойымызша азаматтардың ерікті бірлестігі өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мен жүзеге асыру мақсатында құрылуы тиіс. Алайда, еліміздегі қоғамдық бірлестіктердің атқарған істері сын көтермеуде, ал ол өз кезегінде қоғамның қажеттілігін қанағаттандырмауда. Бұған себеп, елімізде қоғамдық бірлестіктер яғни саяси партиялар санының күн санап артуында, алайда өкінішке орай, бүгінгі таңда олардың сапасы емес, тек саны ғана артуда. Осы тұрғыда саяси партиялар мүшелерінің саяси әрекет қабілеттілігі қандай деңгейде екендігі және олардың мүшелігіне заң тарапынан қандай талап қойылатындығы туралы ғылыми көзқарас бізді толғандырады, ал ол өз кезегінде саяси партия қызметі мен мақсатын жүзеге асуырудың өзкеті мәселесі болып табылады.

Біздің ойымызша, қоғамдық бірлестік, оның ішінде саяси партиялар қызметі барлық уақытта қоғам мен азаматтардың мүддесін қорғауда: біріншіден, мемлекет механизімінің қалыпты жұмыс жасауына кері әсер ететін фактілерді анықтауы, оны оңтайландырудың тетіктерін қарастыруы; екіншіден, өз мақсаттарын жүзеге асыруда мемлекеттік органдармен өзара қарым қатынасқа түсуі қажет. Өйткені, қоғамдық бірлестік мемлекеттің демократиялық, саяси жүйесінің өміршеңдігін және саяси партия қызметі мен мақсатының жүзеге асуын қамтамасыз етеді.

Алайда, қазіргі қоғамда әр-түрлі саяси кішігірім қақтығыстар, яғни жергілікті атқарушы билік органдары мен саяси партиялар немесе азаматтар тобының арасындағы келеңсіз жәйттер орын алып отыр және ол өз кезегінде мемлекеттің өз функцияларын жүзеге асыруына кері әсер етуде.

Атап айтсақ, 2019 жылдың маусым айының 9-10 жұлдызында Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларында рұқсат етілмеген шерулер орын алған. Аталған шерулердің орын алуы қоғамға айтарлықтай келеңсіз жәйттер туғызды, мысалы, қоғамдық көліктердің жүру кестесінің бұзылуы, көлік кептелістері және т.с.с. Сонымен қатар, Ішкі істер министрлігінің берген ақпараттарына сәйкес, осы заңсыз іс-шараға қатысқан 700 адам ұсталған. Сондай-ақ, азаматтардың осындай заңсыз шерулері туралы бұдан да басқа ақпараттар бұқаралық ақпарат құралдары мен ғаламтор желілерінде көптеп жарияланған [6].

Егер, ғаламтор желісін сараптасақ, онда осындай жағдайлардың ақыры көп жағдайларда құқық бұзушылықпен ұласатындығын және осындай іс-шара қатысушыларының басым көпшілігі толық саяси әрекет қабілеттілігі жоқ жастар екендігін байқауға болады. Ал, бұл орын алған құқық бұзушылықтың себеп-салдарына қоғам белсенділері мен саяси партиялардың топ басшылары көп жағдайда өздерінің еш

қатыстығы жоқ екендігі жайлы уәж айтады. Ал бұл жағдай қоғамды түсініксіз жағдағдайда қалдырады, яғни бұл оқиғаға кімнің кінәлі екендігі анықталмай «жабулы қазан – жабулы қалпында» қалады. Осының негізінде бұл «арандатушылық па немесе көз бояушылық па» деген заңды сұрақ туындайды.

Осындай келеңсіз мән-жайлардың алдын алу, болдырмау мақсатында ел Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың Жолдаудағы «Митингтер туралы» заңнаманы жетілдіру туралы тың бастамасын жүзеге асыру үшін, біздің көзқарасымыз бойынша, қоғамдық бірлестіктердің аясын реттейтін барлық заңдарды бүгінгі заман талабына сай деңгейде жетілдіру мәселесі туындап отыр.

Осы орайда, қолданыстағы ҚР «Қоғамдық бірлестіктер туралы» заңы мен ҚР «Саяси партиялар туралы» заңдарын зерделесек, онда біздің пікірімізше аталған заңдардың талаптары жіті зерттеуді талап етеді. Мысалы, «Қоғамдық бірлестіктер туралы» заңының 11 бабында қоғамдық бірлестікке мүшелік (қатысу) туралы талаптар қарастырылған:

«Қазақстан Республикасының азаматтары және (немесе), саяси партияларды қоспағанда, заңды тұлғалар – қоғамдық бірлестіктер қоғамдық бірлестіктердің мүшелері (қатысушылары) бола алады. Саяси партиялардан басқа, қоғамдық бірлестіктердің жарғыларында оларға шетелдіктердің және азаматтығы жоқ адамдардың мүшелігі (қатысуы) көзделуі мүмкін.

Кәсіптік одақтар кәсіптік одақтардың мүшелері (қатысушылары) болып табылуы мүмкін.

Он алты жасқа толған азаматтар саяси партиялар жанындағы жастардың қоғамдық бірлестіктерінің мүшелері (қатысушылары) бола алады. Өзге де қоғамдық жастар және балалар бірлестіктері мүшелерінің жас шамасы солардың жарғыларымен (ережелерімен) белгіленеді.

Мүшелікке ие болу және одан айрылу ережелері мен тәртібі қоғамдық бірлестіктердің жарғыларымен белгіленеді.

Әскери қызметшілер, ұлттық қауіпсіздік органдарының, құқық қорғау органдарының қызметкерлері және судьялар партияларда, кәсіптік одақтарда болмауға, қандай да бір саяси партияны қолдап әрекет етпеуге тиіс» [5].

Осы баптың үшінші азат жолындағы талап, біздің ғылыми көзқарасымыз бойынша қазіргі заман талабына сай деңгейде қайтадан жетілдіруді талап етеді Яғни «Он алты жасқа толған азаматтар саяси партиялар жанындағы жастардың қоғамдық бірлестіктерінің мүшелері (қатысушылары) бола алады. Өзге де қоғамдық жастар және балалар бірлестіктері мүшелерінің жас шамасы солардың жарғыларымен (ережелерімен) белгіленеді» - деп көрсетілген ережедегі жастардың яғни, он алты жасқа толған тұлғалардың саяси партиялар жанындағы қоғамдық бірлестіктерінің мүшелері бола алу қабілетінің пайда болуына қатысты заңдағы көзқарас біздің тарапымыздан алаңдатушылық тудырып отыр. Өйткені, саяси партиялар жанынан құрылған жастардың қоғамдық бірлестіктері, негізінен белгілі бір саяси партияның идеологиясын ұстанатындығы белгілі, ал біздің көзқарасымыз бойынша аталған қоғамдық бірлестіктің мүшелері он алты жасқа толған тұлғалар болғандықтан, олардың өз алдына толық саяси әрекет қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі қалыптаспағандығы бізді мазалап отыр.

Бұл аталған заң нормасын дайындау барысында заң шығарушы адам және азаматтың әрекет қабілеттілігі мен саяси әрекет қабілеттілігінің ерекшеліктеріне баса ықылас аудармаған сияқты. Осы орайда, біздің пікірімізше әрекет қабілеттілік пен саяси әрекет қабілеттіліктің ара-жігін ажыратып, зерделеп, оған жаңа құқықтық баға беру қажеттілігі туындап отыр. Сол себептен, оқырманға толық түсінікті болу үшін, ең алдымен әрекет қабілеттілік түсінігіне тоқталсақ.

Бұл жерде айта кететін мәселе ҚР Конституциясына сәйкес, азаматтардың құқық қабілеттілігіне ие болу реті қарастырылған, ал олардың әрекетке қабілеттілікке ие болу реті қарастырылмаған. Алайда, азаматтардың әрекет қабілеттілікке ие болу реті жеке құқық салаларында қарастырылады, атап айтсақ: ҚР Азаматтық кодексі, ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық кодексі, ҚР Қылмыстық кодексі, және т.с.с.

ҚР Азаматтық кодексінің 17 бабында азаматтың өз әрекеттерімен азаматтық құқықтарға ие болуға және оны жүзеге асыруға, өзі үшін азаматтық міндеттер жасап, оларды орындауға қабілеттілігі азаматтық әрекет қабілеттілігі деп аталатындығы және ол азамат кәмелетке толғанда, яғни он сегіз жасқа толғаннан кейін толық әрекетке қабілетті болып есептелетіндігі қарастырылған. Сонымен қатар, аталған заңның 22 бабында он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың әрекет қабілеттілігі туралы да мәселе қарастырылған. Жалпы ережеге сәйкес, он төрт пен он сегіз жас аралығындағы кәмелетке толмағандар мәмілелерді өздерінің заңды өкілдерінің келісімімен ғана жасайды. Сондай-ақ, он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар өздерінің табысына, стипендиясына, өзге де кірістеріне және өздері жасаған интеллектуалдық меншік құқығы объектілеріне өз бетінше билік етуге, сондай-ақ тұрмыстық ұсақ мәмілелер жасасуға құқылы [7].

Аталған нормада он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтық қатынастарға қатысты әрекет қабілеттілігінің деңгейі қарастырылған. Ал осы ережеге құқықтық тұрғыдан сараптама жасар болсақ, онда Қазақстан Республикасы «Қоғамдық

бірлестіктер туралы» заңының 11 бабында бекітілген он алты жасқа толған азаматтардың саяси партиялар жанындағы жастардың қоғамдық бірлестіктерінің мүшелері (қатысушылары) бола алуына қатысты ереженің қаншалықты деңгейде заң талаптарына сәйкес келетіндігіне қатысты заңды сұрақ туындайды. Осы орайда, азаматтардың саяси әрекет қабілеттілігіне ие болу ерекшеліктеріне байланысты заңи көзқарас, өкінішке орай ҚР Азаматтық кодексінде қарастырылмаған. Сондықтан, бұл бүгінгі таңның өзекті мәселесі болып отыр. Ал бұл мәселе өз кезегінде жеке зерттеуді талап етеді.

Сонымен қатар, оқырманға толық түсінікті болуы үшін біз саяси әрекет қабілеттілігінің мазмұнына субъективтік көзқараспен баға беруді жөн санадық. Өйткені, тұлғаның саяси әрекет қабілеттілігі жөніндегі ғылыми көзқарас ғылым өрісінде «кенже» қалып отыр. Осыған сәйкес, біз осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында саяси әрекет қабілеттілікке теориялық тұрғыда түсініктеме беруді жөн көрдік. Біздің көзқарасымыз бойынша, *саяси әрекет қабілеттілік дегеніміз – тұлғаның белгілі бір саяси құқықтар мен міндеттерге ие болып, оны саналы түрде жүзеге асыра алу қабілеті.* Өйткені, саяси әрекет қабілеттілік ұғымы өз кезегінде кең мағыналы түсінікті қамтиды, яғни атап айтсақ, саяси әрекет қабілеттілігі бар тұлғада:

- өмірлік өз ұстанымы;
- саяси сауаты;
- біліктілігі;
- қоғам алдындағы жауапкершілікті толық-қанды сезінуі;
- азаматтық белсенділігі;
- саяси жағдайларға өз жеке көзқарасының қалыптасуы;
- саяси жағдайларға баға беруі;
- тұжырымды саяси мақсатының болуы және т.б. қалыптасуы қажет.

Жоғарыда қарастырылған, тұлғаның бойындағы бұл қасиеттерді анықтау мақсатында автор 16 мен 20 жас шамасындағы жүзге жуық жастардың қатысуымен сауалнама жүргізді. Осы сауалнамаға қатысқан жастар он алты жасқа толған уақыттан бастап саяси партиялар жанындағы қоғамдық бірлестіктерінің мүшелері болуға өздерінің қарсылық көзқарастарын білдірді. Себебі, олар өздерінің уәждерінде саяси партиялар жанындағы қоғамдық бірлестіктердің әр-түрлі бастамасы жастардың толыққанды білім алуына кедергі келтіретіндігін атап өтті. Сонымен қатар, бұл мәселелер өз кезегінде мемлекетімізде соңғы уақыттарда орын алып отырған келеңсіз жағдайларға жастардың араласуына байланысты ата-аналар тарапынан алаңдатушылық тудыруда. Өйткені, әр-бір ата-ана өз балаларының амандығын және қандайда бір қателікке бой алдырмауын тілейді. Себебі, жоғарыда қарастырғанымыздай, саяси партиялар жанынан құрылған жастардың қоғамдық бірлестіктері, негізінен белгілі бір саяси партияның идеологиясын ұстанады. Сондықтан саяси партияларға мүшелік қатынастарын реттейтін заң нормаларын қайта зерттеп, оны заман талабына сай бір жүйеге келтіру қажеттілі туындап отыр.

Осы мәселені зерттей келе, ҚР Конституциясының 33 бабының 2 тармағына сәйкес Республика азаматтарының мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға және оларға сайлануға, сондай-ақ республикалық референдумға қатысуға құқығы бар екендігі қарастырылған. Сонымен қатар, ҚР Конституциясының 86 бабының 3 тармағында «Қазақстан Республикасының жиырма жасқа толған азаматы мәслихат депутаты болып сайлана алады» деген норма бекітілген. Ал, бұл аталған нормалар өз кезегінде Республика азаматтарының саяси әрекет қабілеттілігінің мазмұнын айқындап тұр.

Біздің ғылыми көзқарасымыз бойынша, ҚР «Саяси партиялар туралы» Заңының 8-ші бабында көрсетілген саяси партияға мүше болу жас шамасына қойылған талаптар, яғни «Қазақстан Республикасының жасы он сегізге толған азаматы саяси партияның мүшесі бола алады» [8] деген ереже, ҚР Конституциясының 86 бабының 3 тармағында көрсетілген нормаға қарама-қайшылық туындатып отыр.

Сондықтан, осы аталған конституциялық қағиданы басшылыққа ала отырып, қолданыстағы ҚР «Саяси партиялар туралы» Заңының 8-ші бабында көрсетілген саяси партияға мүше болу жас шамасына қойылған талаптарға өзгертулер мен толықтырулар енгізуді келесі редакцияда ұсынамыз:

8-бап. Саяси партияға мүше болу

1. Қазақстан Республикасының жиырма жасқа толған азаматы саяси партияның мүшесі бола алады.

Ал, ҚР «Саяси партиялар туралы» заңы, ҚР «Қоғамдық бірлестіктер туралы» заңын басшылыққа алатын болғандықтан, автор қолданыстағы ҚР «Қоғамдық бірлестіктер туралы» заңының 11 бабына өзгертулер мен толықтырулар енгізу қажеттілігін қарастырып отыр. Осыған сәйкес, ҚР «Қоғамдық бірлестіктер туралы» заңының 11 бабының өзгертулер мен толықтырулар енгізілген толық мәтінін келесі редакцияда ұсынамыз:

11-бап. Қоғамдық бірлестікке мүшелік (қатысу)

Қазақстан Республикасының азаматтары және (немесе), заңды тұлғалар – қоғамдық бірлестіктер қоғамдық бірлестіктердің мүшелері (қатысушылары) бола алады. Қоғамдық бірлестіктердің жарғыларында оларға шетелдіктердің және азаматтығы жоқ адамдардың мүшелігі (қатысуы) көзделуі мүмкін.

Кәсіптік одақтар кәсіптік одақтардың мүшелері (қатысушылары) болып табылуы мүмкін.

Он алты жасқа толған азаматтар қоғамдық бірлестіктер жанындағы жастардың қоғамдық бірлестіктерінің мүшелері (қатысушылары) бола алады. Өзге де қоғамдық жастар және балалар бірлестіктері мүшелерінің жас шамасы солардың жарғыларымен (ережелерімен) белгіленеді.

Мүшелікке ие болу және одан айрылу ережелері мен тәртібі қоғамдық бірлестіктердің жарғыларымен белгіленеді.

Саяси партияларға мүше болу ережелері мен талаптары Қазақстан Республикасының «Саяси партиялары туралы» заңының нормаларымен реттеледі.

Әскери қызметшілер, ұлттық қауіпсіздік органдарының, құқық қорғау органдарының қызметкерлері және судьялар партияларда, кәсіптік одақтарда болмауға, қандай да бір саяси партияны қолдап әрекет етпеуге тиіс».

Осы редакцияда ұсынылған қоғамдық бірлестікке мүшелік етуге қатысты ережелер мен талаптар аталған заң нормаларынан өз көрінісін табар болса, онда жоғарыда аталған келеңсіздіктердің орын алуына жол берілмес еді, ал ол өз кезегінде мемлекет механизімінің қалыпты жұмыс жасауына өз септігін тигізер еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан Республикасының Конституциясы» Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/
2. Венская декларация и Программа действий Принята на Всемирной конференции по правам человека, Вена, 25 июня 1993 года https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/viendec93.shtml
3.Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy
4. ISSN 2073-333X Международный научный журнал Наука и жизнь Казахстана №7/1 2019.
5. «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 31 мамырдағы N 3 Заңы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000003
6. Митинги в день выборов в Нур-Султане и Алматы: https://ru.sputniknews.kz/trend/mitingi_2019//
7.«Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000
8.«Саяси партиялар туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 15 шілдедегі N 344 Заңы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000344

Тойлыев Т.М.
докторант,
ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Қазақстан Республикасы
E-mail: tolendi@mail.ru

ЛИЦЕНЗИЯЛЫҚ РҰҚСАТ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ СҰРАҚТАР

Түйіндеме. Осы мақаланың авторы лицензиялық-рұқсат беру қызметі саласындағы теориялық зерттеулерге қысқаша талдау жүргізеді. Рұқсат беру жүйесі кең мағынада ерекше мемлекеттік жағдайларға қол жеткізуді талап ететін түрлі салалардағы қатынастарды реттеуді қамтамасыз ететін арнайы құқықтық құралдардың жиынтығын білдіреді. Лицензиялық-рұқсат беру режимі уәкілетті мемлекеттік органдарға қатысты да, азаматтарға қатысты да белгіленген нормативтік құқықтық актілерде белгіленген іс-қимыл тәртібін білдіреді.

Түйінді сөздер: лицензиялау және рұқсат беру қызметі, заңды құралдар, мемлекеттік органдар.

Резюме. Автором данной статьи проводится краткий анализ теоретических исследований в области лицензионно-разрешительной деятельности. Установлено, что разрешительная система в широком смысле представляет собой совокупность специальных правовых средств, с помощью которых обеспечивается регулирование отношений в различных сферах, требующих достижения особых государственных состояний. Лицензионно-разрешительный режим представляет собой установленный нормативными правовыми актами порядок действий, который установлен как в отношении уполномоченных государственных органов, так и в отношении граждан.

Ключевые слова: лицензионно-разрешительная деятельность, правовые средства, государсвенные органы.

Summary. The author of this article provides a brief analysis of theoretical research in the field of licensing and licensing activities. It is established that the permitting system in a broad sense is a set of special legal means by which the regulation of relations in various areas requiring the achievement of special state conditions is ensured. The licensing and licensing regime is a procedure established by normative legal acts, which is established both in relation to authorized state bodies and in relation to citizens.

Keywords: licensing and permitting activity, legal means, state bodies.

Қоғам мен мемлекеттің қажеттілігі және қауіпсіз жұмыс істеуі мен дамуына бір жағынан, кейбір заттарды пайдаланудан немесе жекелеген қызмет түрлерін жүзеге асырудан туындайтын қауіптің болуы, екінші жағынан, арнайы реттеуді, тыйым салулар мен шектеулер қоюға негіздейді. Әңгіме түрлі экономикалық және әлеуметтік институттарды қолдау мен дамытуды қамтамасыз етуге ықпал ете отырып, бір мезгілде қоғамдық пайдалы болып табылатын заттар мен қызмет түрлері туралы болып отыр; сондай-ақ оларды заңсыз пайдаланған жағдайда қауіпті екендігі туралы. Сондықтан, жоғары қауіптілік көздеріне жататын жекелеген заттарды пайдалану тәртібін құқықтық реттеу қажеттігі туындайды. Оларды мақсатсыз немесе заңсыз қолдану адамның денсаулығы мен өміріне, қоғам мен мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделеріне елеулі зиян келтіруі мүмкін. Бұдан басқа, осындай заттардың айналымына не оларды өндіруге, өткізуге, әкелуге, әкетуге және осы заттардың айналымын сипаттайтын басқа да функцияларға байланысты қызметті жүзеге асыруға тұрақты бақылау мен қадағалауды жүзеге асыру талап етіледі.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабына сәйкес Қазақстан Республикасында адамның құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа қол сұғылмауға тиіс [1]. Сонымен бірге, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатында қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін.

Заттардың жекелеген түрлерінің заңсыз айналымынан немесе жекелеген қызмет түрлерін жүзеге асырудан нақты қауіп-қатерлерді негізге ала отырып, мемлекет тікелей немесе жанама шектеулер белгілеу жолымен жеке құқықтық қатынастарға араласуы мүмкін. Мұндай шектеулер азаматтардың кейбір құқықтары мен бостандықтарына, мысалы, кәсіпкерлік қызмет бостандығына, жеке меншікке қатысты болады. Бұл мемлекеттің мүдделерін ғана емес, ең бастысы – адамның мүдделерін қанағаттандыруға тиіс неғұрлым тиімді мемлекеттік реттеуді орнату мен қамтамасыз етудің өзектілігін атап көрсетеді. Мемлекеттің басты міндеті өз азаматтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады. Дәл осы мақсатта мемлекет белгілі бір шектеулерге жол беретін ерекше құқықтық режимдерді белгілейді. Лицензиялық-рұқсат беру қызметі осындай режимдердің қатарына жатады.

Тұтастай алғанда мемлекеттің және ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат ету қызметі, атап айтқанда, кейбір заттар мен заттарды пайдалануға байланысты, сондай-ақ кейбір қызмет түрлерімен айналысуға байланысты туындайтын және қалыптасатын қатынастар азаматтардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету қажеттілігімен тікелей байланысты. Құқықтық мемлекетте мұндай қатынастар құқықтық нормалармен жан-жақты реттелуге тиіс. Қандай да бір қатынастардың мазмұнын аша отырып, құқықтық нормалар белгілі бір

құқықтық қатынастардың моделін белгілейді, онда барлық қатынастар субъектілерінің – адамның да, қоғамның да, мемлекеттің де мүдделері ескеріледі.

Мемлекеттік ықпал ету белгілі бір рұқсат беру жүйесін белгілеу арқылы іске асырылатын рұқсат беру функцияларын жүзеге асыру процесінде көрінеді. Бұл жүйе кейбір заттар мен заттарды пайдаланудың түрлі лицензиялық-рұқсат беру режимдерін, сондай-ақ белгілі бір қызмет түрлерімен айналысуды көздейді. Лицензиялық-рұқсат беру режимдері тиісті мемлекеттік органдардың лицензиялық-рұқсат беру қызметін жүзеге асыру нәтижесінде қамтамасыз етіледі. Лицензиялық-рұқсат беру қызметі мемлекеттік монополия болып табылатындықтан, мемлекеттік органдарға лицензиялық-рұқсат беру өкілеттігін беру айқындаушы болып табылады. Тек мемлекет ғана қандай да бір субъектіге құқық бере алады, ал қажет болған жағдайда бұл құқықтылықты шектей алады, не олардың күшін жоя алады.

Теориялық зерттеулерді талдау нақты және біркелкі түсініктің жоқтығын, ал кейбір жағдайларда "рұқсат беру жүйесі", "лицензиялық-рұқсат беру режимі", "лицензиялық-рұқсат беру қызметі" және "лицензиялау" ұғымдарының ауысуын куәландырады. Аталған ұғымдарды қарау кезінде әр түрлі авторлар жекелеген аспектілерге ғана назар аударды.

М.И. Еропкин "рұқсат беру жүйесі" ұғымын оқпен атылатын және суық қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш материалдарды, күшті әсер ететін улы, радиоактивті және есірткі заттарын, мөрлер мен мөртабандарды сатып алу, сақтау, тасымалдау және жою тәртібін қамтамасыз ету ретінде түсіндіреді [2, 114-115 б.].

Рұқсат беру жүйесінің кең түсіндірмесін И.И Веремеенко береді, ол тек қару айналымымен шектеліп қана қоймайды. Автордың пікірі бойынша, рұқсат беру жүйесі басқа қызмет немесе іс-әрекет шеңберіне де таратылуы мүмкін. Мысал ретінде шекаралық аймаққа кіру келтіріледі [3, 70-80-Б.]. Лицензиялық - рұқсат беру жүйесі кең мағынасында И.И. Веремеенко уәкілетті мемлекеттік органдардан белгілі бір іс-әрекеттер жасауға рұқсат (лицензия) алу немесе кәсіпорындардың, мекемелердің, ұйымдардың не жекелеген азаматтардың белгілі бір құқық алу міндеттілігін көздейтін құқықтық нормаларда бекітілген тәртіпті қарайды.

Рұқсат беру жүйесі кең мағынада ерекше мемлекеттік жағдайларға (қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп және т.б.) қол жеткізуді талап ететін түрлі салалардағы қатынастарды реттеуді қамтамасыз ететін арнайы құқықтық құралдардың жиынтығы болып табылады деп есептейміз. Бұл жүйе түрлі құқықтық режимдерді, атап айтқанда әкімшілік-құқықтық режимдерді белгілеуді көздейді. Осылайша, рұқсат беру жүйесі ұғымы өзінің мәні бойынша зерттелетін салада ең кең болып табылады.

Рұқсат беру жүйесі шеңберіндегі мемлекеттік әсер кейбір заттарды, заттар мен қызмет түрлерін тіркеуден, стандарттаудан, сертификаттаудан және лицензиялаудан көрініс табады. Тарату әртүрлі тәсілдермен реттелетін объектіге бір мезгілде жүйелік әсер ету тәжірибесін алды, ал кейбір жағдайларда әр түрлі рұқсат беру рәсімдерінің үйлесуі. Лицензиялау рәсімі көзделген салаларда, сөздің кең мағынасында рұқсат беру жүйесінің бір бөлігі ретінде лицензиялық - рұқсат беру жүйесі туралы айту заңды.

Біздің ойымызша, лицензиялық-рұқсат беру жүйесі деп өзара байланысты элементтердің жиынтығын түсіну керек, олардың қатарына мыналар кіреді: лицензиялық-рұқсат беру режимінің ережелерін белгілейтін құқықтық нормалар; өзара іс-қимыл жасайтын құзыретті мемлекеттік органдар; жеке және заңды тұлғалар.

Рұқсат беру жүйесіне байланысты қатынастарды әкімшілік-құқықтық реттеу мемлекеттік билік органдарының қандай да бір объектіге немесе процеске сәйкес келетін әртүрлі құқықтық режимдерді құруынан және пайдалануынан көрінеді. Бұл реттеу объектілерінің серпінділігі мен көп қырлылығын және тиісінше оларға қатысты ерекше әкімшілік - құқықтық режимдерді белгілеуді ескеру қажет.

Жалпы, кез келген режим деп бір нәрсені реттеудің белгілі бір тәртібі түсініледі: қызметті, нақты заттардың айналымы, нақты жағдайда өзін-өзі ұстау ережелері. Осы тұрғыдан алғанда, құқықтық режимді реттелетін саладағы қызметті жүзеге асыру тәртібін көздейтін нормативтік құқықтық актілерде бекітілген ережелер ретінде қарастырған жөн. Мұндай аспектіде қаралған құқықтық режимді реттеу жүйесінің түсінігімен ауыстыруға болмайды, өйткені қоғамдық қатынастарды реттеу жүйесі құқықтық нормалардың жиынтығын және реттелетін бағыттағы қызметті жүзеге асыруға уәкілетті субъектілерді, олардың арасындағы өзара байланысты және өзара іс-қимылды қамтитын неғұрлым кең түсінік болып табылады. Осылайша, құқықтық режим қызметтің қандай да бір саласын реттеу жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Құқықтық режимдер туралы қандай да бір құқық саласына қарамастан айту керек деп ойлаймыз. Құқықтық режимнің жұмыс істеу тиімділігі құқықтың әртүрлі салаларының құралдарын орынды пайдалана отырып, мемлекет алдында тұрған мәселелерді шешуге кешенді тәсілге тікелей байланысты.

Сонымен бірге, көптеген құқықтық режимдерді қамтамасыз етуде реттелетін мәселелердің көлемі бойынша ең үлкен әкімшілік-құқықтық режим болып табылады. Конституциялық құқықтың, қылмыстық құқықтың рөлін терістеу негізсіз болады. Сондықтан әкімшілік-құқықтық режимдердің табиғатын құқықтық режимнің жалпы сипаттамалары арқылы түсінуге болады, олар заң және ғылыми әдебиетте келтіріледі.

Н.И. Матузов пен А.В. Малько құқықтық режимді әкімшілік - құқықтық реттеудің ерекше тәртібі ретінде қарастырады, ол заңды құралдардың белгілі бір үйлесімінде көрініс табады және құқық субъектілерінің мүдделерін

қанағаттандыру үшін қажетті әлеуметтік жағдай мен қолайлылықтың немесе қолайлы еместіктің нақты дәрежесін белгілейді. Бұл әкімшілік-құқықтық реттеуді жүзеге асырудың шарттары мен әдістерінің жүйесі, бұл-құқықтың функционалдық сипаттамасы [4].

Д.Н. Бахрах әкімшілік - құқықтық режимді реттеудің әкімшілік - құқықтық құралдарының белгілі бір үйлесімі ретінде, орталықтандырылған тәртіппен, құқықтық ықпал етудің императивті әдісімен жанама түрде, құқықтық қатынастар субъектілері заңдық тең емес жағдайға ие болған кезде түсінеді [5].

Әкімшілік-құқықтық режимдердің басты мақсаты – елдің қоғамдық қауіпсіздігі саласындағы қылмыстық және өзге де құқыққа қарсы қызметтің алдын алу және жолын кесу. Осыған орай, заң әдебиетінде әкімшілік-құқықтық режимдердің мынадай сыныптамасы ұсынылды: режимдердің бірінші тобы елдің мемлекеттік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған; екінші топ тең дәрежеде мемлекеттік қауіпсіздік және қоғамдық тәртіпті қорғау мүдделерін көздейді; үшінші топ көбінесе қоғамдық тәртіпті сақтауға бағытталған; төртінші топ басқарудың өзге салаларында мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізуге ықпал ететін режимдерді қамтиды; бесінші топ - бұл, мысалы, дүлей зілзалалар жағдайында, әскери қауіп туындаған кезде жасалатын кешенді режимдер.

Біздің ойымызша, келтірілген жіктеу лицензиялық-рұқсат беру режимдері қолданылатын қоғамдық қатынастар шеңберін неғұрлым толық көлемде ашады және жалпы түрде әкімшілік-құқықтық режимдерді реттеу объектілерін белгілеуге мүмкіндік береді.

Әкімшілік-құқықтық режим заңдарда және заңға тәуелді нормативтік актілерде белгіленетін және заңдарда белгіленген тәртіпті қолдау үшін қосымша қаражат қажет болатын учаскелерде олардың қатаң мақсатты және функционалдық қызметіне бағытталған мемлекеттік өмірдің түрлі салаларындағы құқық субъектілері қызметінің тәртібін білдіреді.

Әкімшілік-құқықтық режимді қамтамасыз ету үшін мемлекеттік басқарудың белгілі бір салаларында қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған арнайы құралдардың жиынтығы қажет: а) қандай да бір салалардағы қызметтің ерекше тәртібін белгілейтін құқықтық актілер мен нормалар; б) арнайы құрылатын немесе тиісті режимді қамтамасыз етуге ерекше өкілеттіктер берілген уәкілетті мемлекеттік органдар; в) қоғамдық қатынастар субъектілерінің іс-әрекеттерін егжей-тегжейлі регламенттеу; г) әкімшілік-құқықтық режим шеңберіндегі қызмет үшін бақылау мен жауапкершіліктің қатаң жүйесі; д) қажет болған жағдайларда құқық субъектілерін қатаң мақсатты ынталандырумен ұштасатын шектеу-рұқсат беру және тыйым салу әдістерін неғұрлым кеңінен қолдану; е) арнайы ұйымдық, техникалық, материалдық және қаржы құралдарының (техника, ресурстар және т. б.) болуы.

Заң ғылымы теориясында ұсынылған құқықтық режимдердің жіктелуі олардың мазмұнын толығырақ ашуға мүмкіндік береді. Осылайша, Ю. А. Тихомиров мақсатты бағыт бойынша Ю. А. Тихомиров құқықтық режимдерді келесі түрлерге бөлуді ұсынады:

а) белгілі бір мемлекеттік жағдайларға арналған режимдер (төтенше жағдай, мемлекеттік және кедендік шекараларды қорғау және т. б.).);

б) түрлі функцияларды (мемлекеттік басқару немесе жеке қызмет саласын) қамтамасыз етуге арналған режимдер);

в) ресми тіркеуге қатысты жария ететін режимдер және қызмет түрлеріне қойылатын нормативтік талаптарды регламенттеу.

Іс-әрекет уақыты бойынша заң әдебиетінде тұрақты режимдер, уақытша және ситуациялық режимдер бөлінеді.

Нормативтік-құқықтық реттеу тәртібі бойынша арнайы актілерде бекітілген, сондай-ақ неғұрлым жалпы заңдар мен заңға тәуелді нормативтік актілердің құрамдас бөлігі болып табылатын құқықтық режимдерді бөлу қажет.

Біздің ойымызша, оларды қамтамасыз ететін субъектілер бойынша құқықтық режимдерді жіктеу даулы болып табылады (денсаулық сақтау органдары, Ішкі істер органдары және т. б.).

Осы баптың контекстінде қаралатын лицензиялау режимі жария ететін режимдерге жатады, өйткені лицензиялау жеке және заңды тұлғаларға лицензиялық-рұқсат беру қатынастары саласында тиісті құқықтармен беруді көздейді. Бұл режим қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұрғысынан маңызды қоғамдық қатынастардың бөлігіне қолданылады. Ол жеке және заңды тұлғалардың лицензия немесе рұқсат алу мақсатында уәкілетті мемлекеттік органдарға жүгіну тәртібін айқындайды; мемлекеттік органдардың Мемлекет өкілі ретінде өз өкілеттіктерін іске асыру тетігі; жеке және заңды тұлғалардың өтініштеріне ден қою тетігі және т.б. жекелеген мәселе лицензиялық-рұқсат беру қатынастарының рәсімдік элементтерін реттеу болып табылады.

Осыған орай, лицензиялық-рұқсат беру режимі уәкілетті мемлекеттік органдарға қатысты да, азаматтарға қатысты да белгіленген нормативтік құқықтық актілерде белгіленген іс-қимыл тәртібін білдіреді деп шығаруға болады. Мемлекеттік органдар үшін мұндай тәртіп лицензиялар (рұқсаттар) беру жүйесін, құжаттармен жұмыс істеу жөніндегі іс жүргізу аспектілерін, бақылау-қадағалау өкілеттіктерін іске асыру тетігін айқындайды. Лицензиялар немесе рұқсаттар алуға үміткер субъектілер үшін лицензиялар немесе рұқсаттар алу құқығын іске асыру жөніндегі іс-қимылдар алгоритмі белгіленген.

Лицензиялық-рұқсат беру режимі қоғамдық қатынастардың кең ауқымына қолданылатындықтан, жеке және заңды тұлғалар қызметтің қандай да бір саласында құқық алуға үміткер болуға құқылы.

Бүгінде Қазақстанда қызмет саласын кеңейту лицензиялық рәсімдерді оңайлату және мемлекеттік органдардың бақылау-қадағалау өкілеттіктерін қысқартумен қатар жүруде.

Бір жағынан, бұл қоғамның және мемлекеттің қызметтің пайдалы түрлерін дамытуда, жаңа қызмет түрлерін және т.б. игеруде бастаманы ынталандыруына, ал екінші жағынан - жеке және заңды тұлғалардың осы жұмыс пен қызмет түрлерін ресми мойындауға мүдделілігіне байланысты. Мемлекет тарапынан жеке және заңды тұлғалардың мүдделерімен жария, жалпы маңызды мүдделерді қамтамасыз ету және оның іске асырылуын бақылау үйлесімі айқын.

Осыған байланысты мемлекет лицензиялық-рұқсат ету құқықтық режимін құрады және қамтамасыз етеді; оның мәні бірқатар заттарды өндіру, сатып алу, сақтау, беру, тасымалдау жөніндегі операциялар, сондай - ақ қызметтің кейбір түрлерін жүзеге асыру Нормативтік-құқықтық актілерде белгіленген қатаң шектерде ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Бұдан басқа, бұл режим лицензиялық - рұқсат беру режимінің бірқатар объектілерін - заттарды, кәсіпорындарды және қызметтің кейбір түрлерін пайдалануға байланысты теріс салдарлардың туындауының алдын алу үшін мемлекеттің режимдік - профилактикалық іс-шараларды жүргізуін көздейді, олар кейіннен қаралатын болады.

Бүгінгі таңда қолданыстағы «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы Жеке кәсіпкерлік субъектілерінің және осы Заңда көзделген басқа да тұлғалардың жекелеген қызмет түрлерін немесе іс-әрекеттерді жүзеге асыруының рұқсат беру немесе хабарлама жасау тәртібін енгізуге және іске асыруға байланысты қоғамдық қатынастарды реттейді [6]. Бұл заң «Лицензиялау туралы» Заңның ауысуына келді және мынадай ұғымдарды енгізді: хабарлама – өтініш беруші Рұқсаттар және хабарламалар саласындағы уәкілетті орган немесе Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі бекіткен нысан бойынша жасаған, қызметті немесе іс – қимылды жүзеге асырудың басталғаны немесе тоқтатылғаны туралы хабардар ететін құжат; хабарлама жасау тәртібі-қызметті немесе іс-қимылды жүзеге асыру басталғанға дейін жеке немесе заңды тұлғаның хабарлама қабылдауды жүзеге асыратын мемлекеттік органды хабардар ету міндетін белгілеу.

Мемлекеттік органдар лицензиялық - рұқсат ету құқықтық режимін қамтамасыз ете отырып, басқару әсерінің әмбебап әдістерімен - сендіру және мәжбүрлеумен үйлестіре отырып, рұқсат беру әдісін пайдаланады. Құқық қолдану тұрғысынан, рұқсат Мемлекеттік басқарудың ерекше әдісі болып табылады. Бұл әдістің мәні-рұқсат беру нысанындағы құқықтық нормалар құқықтық қатынастар шеңберінде мемлекеттік басқару субъектісіне белгілі бір іс-әрекеттерді жүзеге асыруға немесе оған кейбір құқықтық өкілеттіктер беруге мүмкіндік береді. Өзінің мазмұны бойынша Мемлекеттік органдардың лицензиялау және рұқсат беру жөніндегі қызметі әкімшілік сендіру әдісі де, әкімшілік мәжбүрлеу әдісі де болып табылмайды. Басқарудың әмбебап әдістері әртүрлі пропорцияда және лицензиялауда қолданылады, алайда бұл әдіс өзінің ерекше ерекшелігіне ие.

В.В. Плешаковтың пікірінше лицензиялық - рұқсат беру әдісі үш құрамдас әкімшілік элементтердің белгілерін біріктіреді: нормашығармашылық, билік ету және бақылау [7, 16 б.].

Лицензиялық-рұқсат беру режимдерін қамтамасыз ету шеңберінде мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу үшін арнаулы органдар құру және олардың лицензиялық - рұқсат беру қызметін іс жүзінде жүзеге асыру қажеттілігі туындайды. Заңнамаға сәйкес мұндай органдар лицензиарлар, яғни лицензиялауды жүзеге асыруға өкілеттіктер берілген органдар деп аталады.

Осылайша, қорытынды шығара отырып, лицензиялық-рұқсат беру қызметі өзінің мәні бойынша Мемлекеттік басқарудың сыртқы нысаны болып табылатынын және тек мемлекет тарапынан тұрақты бақылау кезінде ғана жүзеге асырылатынын атап өткен жөн. Лицензиялық-рұқсат беру қызметін, тиісті субъектілердің лицензиялық-рұқсат беру қызметін жүзеге асыру тәртібін реттейтін құқықтық актілердің жиынтығы, осы субъектілердің лицензиялық ережелерді сақтаудағы бақылау-қадағалау өкілеттіктері жиынтығында лицензиялық-рұқсат беру жүйесін құрады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы.
2. Еропкин М.И., Попов Л.Л. Административно- правовая охрана общественного порядка. - Л., 1973.
3. Веремеенко И.И. Вопросы эффективности взаимодействия милиции с общественностью. - М. 1977.
4. Матузов Н.И., Малько А.В. Правовые режимы: вопросы теории и практики. Правоведение. – М, 1996
5. Бахрах Д.Н. Административное право. - Москва, 1996
6. Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 16 мамырдағы № 202-V ҚРЗ «Рұқсаттар және хабарламалар туралы».
7. Плешаков В.В. Административные методы советского государственного управления: автореф. дисс... канд. юрид. наук. - М., 1977.

Тугаев А. С.
магистр юридических наук,
старший преподаватель,
Алматы Менеджмент Университет,

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА СОБЛЮДЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ХОДЕ МИРОТВОРЧЕСКИХ МИССИЙ ВООРУЖЕННЫМИ СИЛАМИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін: Автор осы ғылыми мақалада Қазақстан Республикасының бітімгершілік қызметі тақырыбын халықаралық-құқықтық тәсілдермен ашады.
Түйінді сөздер: халықаралық құқықтық саясат, адам құқығы, бітімгершілік, қарулы күштер, ҚР.
Аннотация: В данной научной статье автор раскрывает тему миротворческой деятельности РК международно-правовым путем.
Ключевые слова: международно-правовая политика, права человека, миротворчество, вооруженные силы, РК.
Resume: In this scientific article the author reveals the topic of peacekeeping activities of the Republic of Kazakhstan by international legal means.
Keywords: international legal policy, human rights, peacekeeping, armed forces, RK.

Миротворчество является механизмом, который впервые был предложен и разработан ООН, но на сегодня он не поддается простому определению, т.к. имеет множество аспектов и нюансов. Возникнув как международное средство поддержания и установления мира от имени всего мирового сообщества под эгидой ООН, в дальнейшем, после окончания холодной войны, миротворчество прочно вошло и в арсенал средств различных региональных и субрегиональных соглашений и организаций.

История отечественной миротворческой деятельности берет начало с создания казахстанского батальона «Казбат», сформированного во исполнение указаний Президента РК об обеспечении готовности Вооруженных сил Казахстана к действиям в миротворческих операциях и в соответствии с его распоряжением от 31 января 2000 года. Во исполнение взятых на себя международных обязательств по поддержанию мира и безопасности на международной арене насчитывает более 15 лет. С 2000 года принимает участие в миротворческой деятельности. Первой миссией стал Ирак, куда в 2003 году было направлено инженерно-саперное подразделение "Казбата", основными задачами которого являлись поиск и уничтожение неразорвавшихся боеприпасов, оборудование пунктов полевого водоснабжения, очистка воды и оказание медицинской помощи. Так же с 2014 года казахстанские офицеры проходили службу в рамках миссий ООН по поддержанию мира и безопасности в Западной Сахаре и Кот-д'Ивуаре. Сейчас Казахстан вносит очередной вклад в развитие миротворческих миссий ООН путем совместного с Индией развертывания своего контингента в Ливане.

Необходимо отметить, что командование миссии ООН в Ливане, а также батальона «ИндКазбат» высоко оценивают подготовку казахстанских миротворцев. Участие национального миротворческого подразделения в миссии не только вносит вклад в укрепление международной безопасности, но также укрепляет авторитет Казахстана как ответственного члена международного сообщества.

Как добавил заместитель министра обороны РК Талгат Мухтаров. - миротворцы в полной мере выполняют свои функции: патрулирование, охрану на блокпостах, проведение разъяснительной информационной работы с местными жителями, анализ и доведение информации до руководства. Наши миротворцы обеспечены всем необходимым. Нет никаких конфликтов с военнослужащими Индии, местными жителями. Наши военнослужащие высоко оценены".

Несмотря на первоначальные весьма критические, а порою и резко негативные оценки этих операций западными специалистами, в конце концов, им пришлось признать не только статус СНГ как региональной организации безопасности, но и учесть своеобразный опыт проведения этих операций, заслуживающий серьезного анализа [1].

Миротворческая деятельность Казахстана призвана содействовать международному сообществу в предотвращении и прекращении вооруженных конфликтов, а также по оказанию гуманитарной помощи. Основные принципы работы миротворцев – законность, соблюдение норм международного права, беспристрастность и нейтралитет, уважение обычаев и традиций местного населения, неучастие в боевых действиях, кроме операций по принуждению к миру.

Недавно в стране принят важный Закон в этой области – "О миротворческой деятельности Республики Казахстан".

Отныне законодательно определены задачи и компетенции государства в регулировании участия национального контингента ВС РК в миротворческих операциях. Что очень важно, Закон "О миротворческой деятельности Республики Казахстан", подписанный Президентом Казахстана 15 июня 2015 года, оказался очень своевременным. Он начал действовать в период сложных международных взаимоотношений. Новый закон устанавливает компетенции Президента Казахстана, Правительства РК, Министерства обороны и других государственных органов в области миротворческой деятельности. Вместе с тем документом регламентирован порядок принятия решения об участии национального контингента в миротворческой операции.

Данным Законом урегулированы основные вопросы, связанные с участием ВС РК в миротворческих миссиях (задачи, права, юрисдикция, социальное и медицинское обеспечение контингента, ответственность за различные нарушения и т.д.).

Статьей 4 настоящего Закона определены основные принципы миротворческой деятельности, непосредственно касающиеся соблюдения прав человека, такие как:

1) законность;

2) соблюдение норм международного права;

3) беспристрастность и нейтральность;

4) уважение обычаев и традиций местного населения;

5) неучастие в боевых действиях, кроме случаев участия в операциях по принуждению к миру [4].

Полагаем, что Закон «О миротворческой деятельности Республики Казахстан» охватил все основные необходимые аспекты, связанные с этой деятельностью, и является фундаментом для дальнейшего участия Казахстана в миротворческих миссиях.

В развитие Закона, Правительством Республики Казахстан в 2016 году утверждены «Правила подготовки к миротворческой операции», в которых более детально изложен алгоритм действий, предшествующих направлению контингента в миссии.

Хотелось бы отметить, что наши миротворцы также совершенствуют свой опыт в ходе тактико-специальных миротворческих учений, таких как, например, "Степной орел", проводимых Вооруженными Силами Казахстана, Великобритании и США.

Так как в ответ на насильственные действия миротворческие контингенты должны иметь право незамедлительно отвечать тем же. Более того, они должны иметь этическое право встать силой оружия на защиту жертвы. А это, в свою очередь, предусматривает, что миротворческим силам следует быть более многочисленными, укомплектованным и оснащенными, чем при проведении традиционных оперативно-профилактических мероприятий.

Кроме того, им надо иметь в своем составе подразделения полевой разведки и располагать структурами, возможностями и оружием, необходимыми для организации эффективной обороны.

Анализ миротворческих операций ООН последних лет наглядно показывает, что по крайней мере одно из этих требований благополучно выполняется.

Если в ноябре 2002 года в 15 операциях ООН по поддержанию мира было задействовано 44 тыс. военнослужащих и гражданских полицейских, то в марте 2004 года - уже 51,6 тыс. военнослужащих и гражданских полицейских (при том же количестве операций), а в августе 2005 года это число возросло до 66 921 чел. При численности гражданского персонала - 14 233 чел. (в 16 операциях) [2].

Приобретения уникального для Казахстана как ценного опыта взаимодействий в составе многонациональных сил в реальных условиях коалиционной операции с 2003 года в учениях принимают участие военнослужащие Афганистана, Германии, Италии, Кыргызстана, Литвы, Непала, Таджикистана, Турции и Франции.

Вместе с тем, необходимая подготовка организована в Казахстанском учебном центре «Партнерство во имя мира» (КАЗЦЕНТ), который недавно получил от ООН сертификаты и право на подготовку миротворцев на своих курсах: «Защита гражданского населения» и «Штабные офицеры ООН». Позволило укрепить сотрудничество с министерствами обороны США, Великобритании, Канады и других государств коалиции.

Учитывая, что Казахстан сравнительно недавно стал принимать участие в миротворческих миссиях, то говорить о каких-либо проблемах, связанных с соблюдением прав человека в зонах действий этих миссий, мы пока не можем.

Однако казахстанские миротворцы могут также столкнуться с теми же проблемами, что и Вооруженные Силы Великобритании.

Это, в первую очередь, нарушение прав человека самими военнослужащими-миротворцами в результате личной недисциплинированности или слабой информированности о своих задачах и полномочиях.

На наш взгляд, эти нарушения, являются наиболее чувствительными, так как бросают тень в целом на всю миротворческую деятельность ООН, ставя ее под сомнение, вызывая негативный общественный резонанс и подрывая доверие к «голубым каскам».

При выполнении полномочий ООН на проведение миротворческих операций чрезвычайно важно, чтобы это совершалось с соблюдением международных правовых норм и, в частности, исключительного права Совета Безопасности на санкционирование подобных операций [3].

Необходимо учесть, что в зоне конфликтов могут иметь место факты нарушений прав человека, вызванные действиями участников конфликта.

Важно полагать, что в зоне конфликтов к наиболее незащищенным группам, в таких случаях будут относиться:

- женщины;
- дети;
- люди преклонного возраста;
- люди с ограниченными возможностями (инвалиды);
- отдельные этнические группы.

При этом следует учитывать, что этот перечень не является исчерпывающим и категории незащищенных групп могут быть разными в зависимости от природы конкретного конфликта.

В соответствии анализа международных и региональных усилий конца XX - начала XXI века по урегулированию вооруженных столкновений появляется еще одно соображение. Как часто для решения этой задачи международное сообщество незамедлительно, почти не раздумывая, хваталось за оружие! Забывая при этом о существовании мирных средств и способов, которым, всегда следует отдавать выбор. Ведь только после того, как безрезультатно испробован весь политический и дипломатический потенциал, следует переходить к военным методам разрешения конфликтов. В современном мире международным и региональным организациям безопасности было бы полезнее сконцентрироваться на превентивной дипломатии - предотвращении войн и конфликтов. Это будет не только гуманнее, потому что позволит избежать губительных результатов кровавых катастроф - многотысячных человеческих жертв, уничтожения материальных и культурных ценностей, непоправимого ущерба природе и экологии, - но и сбережет огромные финансовые средства [3].

Защита и соблюдение прав указанных лиц во многом зависит от правильных действий Вооруженных Сил, участвующих в миротворческих миссиях.

Для повышения эффективности миротворческих усилий международного сообщества в целом исходя из рассматриваемой темы, следует ряд предложений, которые по мнению автора, могли бы повысить эффективность деятельности Вооруженных Сил РК в вопросах соблюдения прав человека в ходе участий в миротворческих миссиях:

1. Организация качественной подготовки казахстанских миротворцев до их отправки в миссии.

Сюда входит:

-изучение основополагающих документов ООН, права вооруженных конфликтов, международного права прав человека и других нормативных правовых актов;

-тщательное изучение представленных им прав и полномочий в каждой конкретной миссии;

-изучение обычаев, традиций, устоев и особенностей национального характера страны пребывания;

-доведение до военнослужащих пределов их компетенции, в особенности правил применения оружия и задержания;

-изучение опыта других стран, принимающих участие в миротворческих миссиях.

2. Включить в программу обучения Национального университета обороны и высших военных учебных заведений самостоятельный предмет – Международное гуманитарное право, Международное право прав человека.

3. Выйти с предложением о возможности назначения офицеров Вооруженных Сил РК на вакантные должности в департаментах ООН по миротворческим операциям и операционной поддержке.

4. Принять меры по увеличению потенциала участия ВС РК, в том числе женщин-миротворцев, в миротворческих операциях.

5. Увеличить количество проводимых с военнослужащими ВС РК тренингов представителями Вооруженных сил и других структур стран, имеющих опыт миротворческих операций.

6.Продолжить и расширить взаимодействие с такими структурами, как «Международный красный крест», «Женщины мир и безопасность» и т.д.

7.Провести анализ всех фактов нарушений прав человека, допущенных миротворцами. Разработать и распространить среди военнослужащихмиротворцев памятки об их действиях в различных ситуациях, связанных с обеспечением прав человека.

8. Проводить тщательный отбор военнослужащих в миссии (стрессоустойчивость, уровень агрессии, психологическая совместимость и т.д.).

9. Включать в состав миротворческих миссий от ВС РК представителей органов военной полиции для своевременного реагирования и принятия мер по фактам нарушений законодательства как самими миротворцами, так и в отношении них.

В заключение можно отметить о месте и роли миротворчества в настоящее время. Важно, чтобы в сегодняшних миротворческих операциях соблюдались основополагающие международно-правовые нормы и, несомненно, не нарушались права человека, а также суверенитет государств – на сколько трудно это ни было. Особенно насущно это сочетание в свете новых операций современных условий, получивших название «гуманитарное вмешательство», или «гуманитарная интервенция», которые осуществляются в интересах отдельных групп населения. Защищая права человека, может нарушаться суверенитет государства, его право на внешнее невмешательство - международно-правовые устои, формировавшиеся веками и считавшиеся до определенного времени незыблемыми.

В свете таких проблем, необходимо не допустить, чтобы внешнее вмешательство в конфликт под лозунгом борьбы за мир и безопасность или защиты прав человека не становилось в неприкрытую вооруженную интервенцию и агрессию.

Требуется, чтобы и в дальнейшем во всех практических вопросах, связанных с миротворчеством, ООН продолжала сохранять свою руководящую роль, закрепленную в Уставе. С этим также согласны и все политические лидеры ведущих государств, о чем они постоянно заявляют на высоких международных форумах и встречах.

Гарантированное участие Казахстана в миротворческой деятельности, безусловно, послужит для развития потенциала Вооруженных сил страны, а также обеспечения мира и стабильности, как в республике, так и во всем мире.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. O 'Prey K. Keeping the Peace in the Borderlands of Russia. Occasional Paper No 23 // Handbook on UN Peace Operations. By Pamela L. Reed, J. Mathew Vaccaro, William J. Durch. The Henry L. Stimson Center, Wash., D.C.
2. По данным официального веб – сайта ООН [http://un.org/russian/peace/pko/review.html]
3. Чугунов В.С. Угрозы европейской безопасности: существующие и потенциальные //Белорусская виртуальная библиотека. Июль 30, 2004 [http://library.by/data/011/049.htm]
4. Закон "О миротворческой деятельности Республики Казахстан", подписанный Президентом Казахстана 15 июня 2015 года.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

УДК 372.881

Абжанова Т.А.,
кандидат филологических наук, доцент,
Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков им. Абылай хана
E-mail: abzhanova@gmail.com
г. Алматы, Казахстан

Абжанов Р.С.
кандидат техничесских наук, профессор
Академия «Кайнар»
Алматы, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО ПЕРЕВОДЧИКА

Аннотация. Поскольку актуальной проблемой всего мирового образовательного сообщества в настоящее время является проблема, связанная с модернизацией содержания образования, оптимизацией способов и технологий организации образовательного процесса, то, естественно, что основной целью образования является формирование компетенций.

В статье говорится о том, что курс «Профессиональный русский язык» позволяет не только развить основные ключевые компетенции, но и направлен на поуровневое развитие профессиональной компетенции студентов.

Статья представляет интерес для преподавателей языков.

Ключевые слова: компетенция, ключевые компетенции, межкультурная компетенция, компетентностный подход, модернизация содержания образования, оптимизация способов и технологий образовательного процесса.

Абжанова Т.А.,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қарым-қатынас және әлем тілдері университеті,
E-mail: dabzhanova@gmail.com
Алматы қ., Қазақстан

Абжанов Р.С.
техникалық ғылымдарының кандидаты, профессор,
«Кайнар» Академиясы,
Алматы қ., Қазақстан

БОЛАШАҚ АУДАРМАШЫНЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Бүгінгі таңда әлемдік білім беру қауымдастығының мәселесі білім беру мазмұнын жаңғырту, білім беру үрдісінің тәсілдері мен технологиясын оңтайландыру болғандықтан, білім берудегі басты мақсат құзіреттілікті қалыптастыру болып табылатыны аян.

Мақалада «Кәсіби орыс тілі» курсының негізгі құзіреттіліктерді қалыптастырып қана қоймай, сондай-ақ студенттердің кәсіби құзіреттіліктерін деңгей бойынша дамытатыны туралы сөз қозғалады. Мақала тілді оқытатын мамандарға арналады.

Кілттік сөздер: құзіреттілік, негізгі құзыреттер, мәдениетаралық құзіреттілік, құзіреттілік тәсілі, білім беру мазмұнын жаңғырту, білім беру үрдісінің тәсілдері мен технологиясын оңтайландыру.

Abzhanova T.A.,
candidate of Philological Sciences, associate professor,
Kazakh University of International Relations and World Languages,
E-mail: dabzhanova@gmail.com
Almaty, Kazakhstan

Abzhanov R.S.
candidate of Technical Sciences, professor
at the Kainar Academy
Almaty, Kazakhstan

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPENNCE OF THE FUTURE TRANSLATOR

Annotation. As an urgent problem of the world educational community is the problem connected with the modernization of education content, the optimization of methods and technologies of the organization of educational process, it is naturally that the main objective of education is the forming of competences.

This article tells that the course "Professional Russian" allows not only to develop the main core competencies, but also it is aimed at the development of professional students' competence according to different levels. The article is of interest to teachers of languages.

Keywords: competence, key competences, cross-cultural competence, competence-based approach, modernization of education content, optimization of ways and technologies of educational process.

Как известно, актуальной проблемой всего мирового образовательного сообщества в настоящее время является проблема, связанная с модернизацией содержания образования, оптимизацией способов и технологий организации образовательного процесса, переосмыслением целей и результатов образования [1].

Поскольку цель образования соотносится с формированием ключевых компетенций, то основные компетенции определяются в рамках общемировых тенденций глобализации. Данные основные ключевые компетенции и должно освоить молодое поколение. Таким образом, цель образования стала соотноситься с формированием ключевых компетентностей [2].

Как показывает практика, использование компетентностного подхода способствует преодолению традиционно когнитивных ориентаций образования. Кроме того, данный подход способствует разработке нового видения содержания образования, а также его новых приемов, методов и технологий [3].

Курс «Профессиональный русский язык» позволяет не только развить основные ключевые компетенции, но и направлен на развитие профессиональной компетенции студентов.

Так, на уровне базовой стандартности (С1) при изучении тем «Мировое образовательное пространство», «Наука в современном обществе», «Международные коммуникации в условиях глобализации», «Мировое общественно-политическое пространство» студент знакомится с такими субтемами, как «Интеграционный процесс в науке и образовании (Болонский процесс, Лиссабонский процесс)», «Научные открытия мирового значения», «Выдающиеся ученые, изменившие мир», «Международные коммуникации в условиях глобализации», «Место и роль Казахстана в мировом сообществе», «Политическая система стран изучаемых языков», что позволяет развить ключевые компетенции [4].

На уровне сверх базовой стандартности (С2) профессиональные компетенции студентов развиваются на основе изучения когнитивно-лингвокультурологического комплекса «Мир перевода и переводчик».

Субтемы «Моя профессия переводчик в Казахстане и в стране изучаемого языка», «Престиж профессии переводчика в Казахстане и стране изучаемого языка» дают возможность преподавателю ввести студентов в мир перевода, в мир его будущей профессии. Предложенные тексты и задания к ним позволяют не только узнать о будущей профессии, пополнить профессиональную лексику по будущей специальности, но и основательно поработать над профессиональными компетенциями:

Задание 1. Прочитайте текст. Выпишите из текста слова, относящиеся к вашей профессиональной лексике. Составьте *вопросы к тексту, постройте диалог, используя профессиональную лексику*.

Мир перевода.

Перевод – это очень древний вид человеческой деятельности. Как только образовались группы людей, языки которых различались, появились и «билингвы», которые помогали этим разным коллективам общаться друг с другом. Таких устных переводчиков называли раньше «толмачами». Позже, когда возникла письменность, к ним добавились и переводчики письменные, которые занимались переводом самых разных документов - официальных, деловых и, конечно, религиозных. С самого начала перевод играл важнейшую социальную роль – он делал возможным межъязыковое общение людей. Распространение письменных переводов открыло людям широкий доступ к культурным достижениям других народов, сделало возможным взаимодействие и взаимообогащение литератур и культур. Знание иностранных языков позволяет читать в подлиннике книги на этих языках, но изучить даже один иностранный язык удается далеко не каждому, и ни один человек не может читать книги на всех или хотя бы на большинстве литературных языков. Только переводы сделали доступными для всего человечества гениальные творения Гомера и Шекспира, Данте и Гёте, Толстого и Достоевского.

Кроме того, переводы оказали существенное влияние на развитие многих национальных языков и литератур. Нередко переводные произведения предшествовали появлению оригинальных, разрабатывали

новые языковые и литературные формы, воспитывали читателей. Не секрет, что языки и литература западноевропейских стран многим обязаны переводам с классических языков. Переводы занимали значительное место и в древнерусской литературе. Менее изучен, но не менее значителен вклад переводчиков в культуру арабского Востока, Индии, Китая, других стран Азии.

Лучше всего роль перевода прослеживается при обращении внимания на современную ситуацию. Если рассматривать суфизм в качестве примера, то следует сказать, что практически вся информация о суфизме идет из переводных источников - переводов с арабского (Коран, Хадисы), с фарси (стихи персидских поэтов, литературные произведения), с английского (работы Идриса Шаха, Аннемари Шиммель и др.). Но даже многие из тех работ, которые переведены с английского языка, сами являются переводами с восточных языков. Переводчики сыграли очень важную роль в деле сохранения целого пласта восточной культуры.

Задание 2. Используя данный текст, а также дополнительный материал, дайте оценку работе переводчика.

Профессия переводчик.

Профессия переводчика признана одной из самых престижных и востребованных. У переводчиков есть свои специализации: кто-то занимается только письменным переводом, работает с художественными, научными, публицистическими, техническими текстами, статьями и документами. Кто-то переводит устную речь (последовательный или синхронный перевод).

Специфика работы переводчиком:

Плюсы профессии:

- возможность самореализации в любых областях: письменный перевод, переводчик-синхронист, устный или последовательный перевод, перевод фильмов, книг, журналов;
- человека, владеющего иностранным языком, охотно берут в журналистику, туристические фирмы, PR-компании, менеджмент;
- есть возможность общаться с разными людьми и изучать культуры других стран;
- от профессионализма переводчика часто зависит благоприятный исход переговоров.

Минусы профессии:

- Нестабильная загрузка в разные месяцы: объем переводов может отличаться в несколько раз;
- Часто гонорары получают не по факту сдачи материала, а когда приходит оплата от заказчика;
- Иногда к таким специалистам относятся как к людям второго сорта: переводчики сопровождают делегации по магазинам и барам, а иногда выполняют курьерские поручения.

Работа для переводчика:

Бюро переводов – не единственное место работы. Профессионал может выбрать практически любую сферу деятельности: делать англоязычные версии сайтов, работать в СМИ, собирая информацию "под заказ" из зарубежных источников, сопровождать политиков и бизнесменов в поездки за границу, исполнять обязанности турменеджера, бронируя билеты и путевки.

Личные качества:

В зависимости от того, в какой области переводов работает специалист, зависит и набор его личных качеств.

Для переводчика-синхрониста нужна коммуникабельность и развитие такого навыка как вероятное прогнозирование - человек только начинает говорить, а переводчик уже понял, о чем пойдет речь.

Для переводчика, участвующего в деловых переговорах, важно быть дипломатом и в случае конфронтации сторон иногда бывает неплохо смягчить общий тон переговоров.

А вот тем, кто работает над письменными переводами, понадобятся вдумчивость, усидчивость и способность абстрагироваться.

Перспективы профессии переводчика:

Штатный переводчик в конкретной фирме, перевод художественной литературы, высший пилотаж – синхронный перевод. Карьерный рост переводчика определяется степенью сложности, доверяемых ему заданий.

Задание 3. Прочитайте текст. Используя следующие вопросы, подготовьтесь к дискуссии:

1. Какие навыки должны иметь переводчики?
2. Какие общие и профессиональные компетенции необходимы переводчику?
3. Формирование и совершенствование каких компетенций предполагает коммуникативная компетенция?
4. О чем (в рамках коммуникативной компетенции) должен иметь представление переводчик?

Компетенции переводчика в сфере деловых взаимоотношений.

Переводчики, являясь эффективными профессиональными коммуникантами в ситуациях официально-делового и профессионально-делового устного и письменного общения, должны иметь навыки составления и перевода официально-деловых и профессионально-деловых документов, ведения переговоров, проведения собраний, заседаний, дискуссий, пресс-конференций и презентаций на английском языке, спонтанное общение в диалогических и полилогических профессионально-деловых ситуациях, освоения социально-коммуникативные ролей в профессионально-деловом общении.

Переводчик должен иметь:

1). Общие и профессиональные компетенции:

коммуникационные компетенции:

- эффективно осуществлять устное и письменное общение во всех видах и формах на английском языке;
- вести дискуссии на профессионально-деловые темы на английском языке;
- публично выступать в ситуациях профессионально-делового общения на английском языке;
- эффективно работать в команде;
- уметь аннотировать и реферировать профессионально-деловые тексты на английском языке;
- эффективно осуществлять в рамках профессионально-делового общения последовательный перевод бесед, дискуссий и переговоров с английского языка на русский и с русского языка на английский язык;
- составлять и переводить официально-деловые и профессионально-деловые документы;

системные компетенции:

- уметь осуществлять самостоятельное обучение;
- эффективно осуществлять презентацию своего проекта;
- уметь принимать самостоятельные решения;

аналитические компетенции:

- владеть приемами анализа и синтеза, в том числе осуществлять ситуационный и комплексный анализ, проводить сравнительный анализ;
- сформировать и совершенствовать навыки в рамках ИТ-компетенции;
- уметь работать с мультимедийными материалами;

2). Коммуникативную компетенцию владения иностранным языком.

Коммуникативная компетенция владения иностранным языком относится исключительно к сфере изучения иностранных языков.

Коммуникативная компетенция владения иностранным (английским) языком предполагает формирование и совершенствование следующих компетенций: лингвистической компетенции; социолингвистической компетенции; дискурсивной, или речевой компетенции; социокультурной компетенции; социальной компетенции; стратегической компетенции [5].

Переводчик должен (в рамках коммуникативной компетенции):

иметь представление:

- о речевых тактиках в устной и письменной деловой коммуникации в английском языке;
- о психологических аспектах речевой коммуникации;
- о невербальной деловой коммуникации;
- о структуре и тактике проведения официально-деловых переговоров на английском языке.

знать:

- грамматические особенности письменной и устной деловой коммуникации на русском и английском языке;
- лексические особенности делового общения, включая освоение речевых шаблонов и штампов на русском и английском языке;
- риторические приемы, используемые в презентациях и выступлениях на русском и английском языке;
- о речевой норме в деловом общении на русском и английском языке;
- как выразить аспект содержания и как применить формулу делового письма на русском и английском языке;
- правила оформления деловых писем и документов на русском и английском языке;
- как проводить деловые переговоры на русском и английском языке;
- как проводить совещания и собрания на русском и английском языке;
- как осуществлять абзацно-фразовый перевод бесед, дискуссий и переговоров официально-делового и профессионально-делового содержания с английского языка на русский и с русского языка на английский язык;
- особенности межкультурного общения в сфере бизнеса на английском языке.

уметь (владеть навыками):

- речевыми тактиками в устной и письменной деловой коммуникации на английском языке;
- освоить и совершенствовать различные виды речевой деятельности (письмо, чтение, говорение, аудирование) на английском языке;
- общаться спонтанно в диалогических и полилогических профессионально-деловых ситуациях на английском языке;
- освоить социально-коммуникативные роли в профессионально-деловом общении на английском языке;
- использовать этикетные формулы деловой коммуникации, телефонный и сетевой (Интернет) этикет на английском языке;
- эффективно проводить пресс-конференции на английском языке;
- разрабатывать и проводить презентации проектов, товаров и компаний на английском языке;
- вести телефонный разговор официально-делового и профессионально делового содержания на английском языке;
- эффективно применять стратегию достижения согласия в переговорах на английском языке;
- составлять официально-деловые и профессионально-деловые тексты на английском языке;
- владеть стратегией написания деловых писем различных видов на английском языке;
- пользоваться профессиональной лексикой английского языка, включающей экономическую и юридическую терминологию;
- эффективно применять риторические приемы, используемые в презентациях и выступлениях на английском языке;
- соблюдать речевую норму в деловом общении на английском языке;
- эффективно осуществлять последовательный перевод бесед, дискуссий и переговоров профессионально-делового содержания с английского языка на русский и с русского языка на английский язык.

Задание 4. Прочитайте текст. Напишите эссе на тему «Значимость труда переводчика».

Роль переводчика на переговорах.

Как правило, каждая из сторон, участвующих в переговорах, включает в состав группы своего переводчика, а может быть, и нескольких. В деловых встречах и переговорах переводчик находится в своеобразном положении. С одной стороны, его услуги необходимы, а, следовательно, он – обязательный участник переговоров. Но своеобразие его положения в том и состоит, что, с другой стороны, при всей своей необходимости его не должно быть заметно, он должен быть «невидимкой». Это не самостоятельный участник деловых переговоров, это «инструмент», с помощью которого процесс деловых международных переговоров протекает наиболее эффективно.

Переводчик не имеет возможности высказывать собственные мысли, это только посредник, однако он обязан абсолютно точно передавать на двух языках не только смысл высказываний, но и их эмоциональную окраску, стиль речи говорящего, даже темп речи и интонационный строй, по возможности, конечно. Такое «вживание» в образ того, чью речь приходится переводить, требует от переводчика большого физического и эмоционального напряжения.

Этичным со стороны участников деловых встреч и переговоров бизнесменов разных стран будет учет особенностей в условиях труда переводчика. Этические нормы требуют от говорящих использовать короткие фразы, которые должны быть предельно простыми, не употреблять метафор, идиоматических выражений, пословиц и поговорок. Дело в том, что лишь очень квалифицированный переводчик умеет быстро сориентироваться и подыскать аналогичную поговорку или идиоматическое выражение на том языке, на который он переводит: например, русское выражение «между молотом и наковальней» перевести на китайский как «между драконом и тигром».

Во время деловых приемов переводчик размещается слева от того лица, чью речь надо будет переводить. Если услуги переводчика не требуются во время беседы за столом, его сажают на другое место, которое он покидает лишь тогда, когда надо приступить к переводу: он садится чуть в стороне и сзади того лица, чью речь надо переводить, и осуществлять перевод. Неэтично «переиначивать», переформулировать переводимые слова и фразы, однако перевод не должен быть дословным – языковые нормы того языка, на который переводят, должны быть сохранены. Хотя ранее было сказано, что роль переводчика во время переговоров не самостоятельная, однако грамотный, этически образованный руководитель должен проявлять заботу о переводчике, учитывая специфические условия его труда: во время переговоров следует относиться к переводчику с должным уважением, в конце переговоров обязательно поблагодарить за помощь в общении, за вклад в работу.

Переводчику же необходимо также глубоко понимать значимость своего труда, свою роль, которая внешне мало заметна, но, в конечном счете, достаточно сильно влияет на успех экономических, культурных и других контактов фирмы. Самый лучший переводчик – тот, который незаметен при общении и вместе с тем обеспечивает это общение таким образом, что деловым партнёрам начинает казаться, что они общаются друг с другом на понятном им обоим языке.

Как видим, продуманные и правильно подобранные тексты позволяют не только рассказать о плюсах и минусах будущей профессии, развить компетенции, необходимые будущему переводчику, но и моделировать такие формы и типы речи, как беседа, интервью, дискуссия, проработать различные типы речевых высказываний, как объяснение, определение, оценка, резюме, интерпретация, комментарий, развить такие виды речевых произведений, как тезисы, доклады, эссе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Коган Е.Я. Компетентностный подход и новое качество образования / Современные подходы и компетентностно-ориентированному образованию. Под ред. А.В. Великановой. – Самара: Профи, 2001.
2. Толипов У.К., Сейткалиев Е.А. Ключевые компетенции – новая оценка результатов образования. – Алматы, 2008.
3. Андреев А. Знания или компетенции? – Москва, 2005.
4. Жариков И.Ю. Формирование профессиональных компетенций студентов вуза при обучении по стандартам третьего поколения и методика их оценки // Иновации в науке: сб. ст. по матер. IX международной научно-практической конференции. – Новосибирск; СибАК, 2012.
5. Иванов Д.А., Митрофанов К.Г., Соколов О.В. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий. Учебно-методическое пособие. – М.: АПКиПРО, 2003. – 101 с.

Битибаева Ж.М.
старший преподаватель кафедры физики, магистр,
КазНПУ им.Абая,
г.Алматы
E-mail: zhazmar@mail.ru

О ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УМЕНИЙ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ В ПЕРИОД ОБУЧЕНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗе

Түйін. Мақалада оқу процесінің тиімділігін арттыру мақсатында ғылыми-зерттеу қызметін ұйымдастыру және оның негізгі компоненті - зерттеу дағдыларын дамыту мәселелері қарастырылады. Болашақ мұғалімдерді даярлаудағы әртүрлі бағыттар мен тәсілдерді қарастыру негізінде болашақ физика мұғалімдерінің педагогикалық ЖООда оқуы барысында зерттеу дағдыларын дамыту мәселесін шешудің тиімді жолдары ізделді.
Түйінді сөздер: қалыптастыру, зерттеу дағдылары, оқу процесі, білім.
Аннотация. В статье рассматриваются вопросы повышения эффективности учебного процесса при организации учебной исследовательской деятельности и развитие её основного компонента – исследовательских умений. На основании обзора различных направлений и подходов в обучении будущих педагогов, был осуществлен поиск эффективных путей решения проблемы формирования исследовательских умений у будущих учителей физики в период обучения в педагогическом ВУЗе.
Ключевые слова: формирование, исследовательские умения, учебный процесс, образование.
Summary. The article discusses the issues of improving the efficiency of the educational process in the organization of educational research activities and the development of its main component - research skills. Based on a review of various areas and approaches in the training of future teachers, a search was made for effective ways to solve the problem of developing research skills among future physics teachers during their studies at a pedagogical university.
Keywords: formation, research skills, educational process, education.

Проблема формирования исследовательских умений у студентов-будущих педагогов является одной из главных в обучении в педагогическом ВУЗе. От уровня их сформированности во многом зависит успех профессиональной деятельности и личностного роста молодого педагога. Поэтому не случайно процесс формирования исследовательских умений в процессе обучения в педагогическом ВУЗе вызывает интерес ученых-исследователей и педагогов-практиков.

Одним из важнейших условий повышения эффективности учебного процесса является организация учебной исследовательской деятельности и развитие её основного компонента – исследовательских умений. Это помогает студентам успешно освоить образовательную программу и развивает у них логическое мышление, создаёт внутреннюю мотивацию учебной и профессиональной деятельности.

Уметь работать в условиях обновленного содержания образования, при многообразии педагогических подходов и методик, появлении новых учебников и образовательных учреждений нового типа, уметь адаптироваться к педагогическим инновациям - задачи, которые встают перед современным педагогом школы. Но нередко формирование таких умений не входит в программу ВУЗовского образования, это процесс нередко является стихийным.

Исследовательская деятельность будущего педагога требует высокого уровня профессиональной и общей культуры, разносторонней подготовки. Именно в ходе научных исследований, опытно-экспериментальной работы осуществляется создание такого опыта.

Широкими возможностями для развития исследовательских умений обладают дисциплины, связанные с обучением физики, так как само содержание дисциплин носит исследовательский характер.

Проведенный анализ сегодняшнего состояния проблемы формирования исследовательских умений студентов-будущих педагогов в психологической и педагогической литературе показал, что данной проблемой занимались психологи – Л.С. Выготский, А.В. Петровский, А.С. Обухов, С.Л. Рубинштейн и др.

Исследовательскую деятельность в связи с частными методиками преподавания изучали педагоги И.М. Махмутов, И.Я. Лернер, М.Н. Скаткин, П.Я. Гальперин, В.В. Давыдов и др.

Исследовательские умения должны входить в состав обобщенных профессиональных умений педагога. Согласно исследованиям В.И. Загвязинского [1], практикующие педагоги испытывают существенные затруднения при перестройке и организации своей деятельности на исследовательской основе. В большинстве своем подтверждают это руководители образовательных учреждений, сами учителей. Причины такого положения кроются в сложившейся практике профессиональной подготовки будущих педагогов в вузах, которая не обеспечивает формирования у них необходимых умений и опыта осуществления исследовательской деятельности.

По мнению В.И.Загвязинского для того, чтобы состоялось подлинное, действительное исследование, необходимо выполнение ряда условий:

- осознание характера исследовательской деятельности как творческой, продуктивной, нацеленной не просто на привлечение информации, а на её создание и постижение смысла, поиск оригинальных, эффективных решений;

- общенаучная и предметная эрудированность, а также общекультурный кругозор;

- наличие личностного творческого потенциала, способности к нестандартным решениям, волевых и морально-психологических качеств: честности, настойчивости, увлечённости, критичности;

- овладение методологией исследования [1].

В последнее десятилетие защищен ряд работ по данной проблеме: Быстрениной И.Е. [2], Ставриновой Н.Н. [3], Владыкиной И.В. [4] и др.

В этих работах значительное внимание уделено не только содержанию учебного материала, но и организации деятельности студентов. В данных работах раскрывается очень важная, но лишь одна сторона обучения будущих педагогов – содержательная, и недостаточно раскрывается другая, не менее важная сторона обучения – процессуальная.

Этого было достаточно, когда обучение будущих специалистов сводилось к воспроизведению набора готовых знаний и способов деятельности. Положение изменилось в условиях обновленного содержания среднего образования, в котором акценты сместились в сторону самостоятельности, высокой познавательной и творческой активности учащихся. Педагог становится не только *источником* информации, но и, главным образом, *организатором* получения этой информации. Необходимо специально, не эмпирически, а на научной основе организовывать процессы, ведущие к необходимым результатам.

Основой формирования исследовательских умений является исследовательская деятельность. Калугиной Н.Л., Калугиным Д.А. и др. [5] были выделены основные исследовательские умения, которые необходимы студенту-будущему педагогу:

1) умение определять и формулировать цель исследования (выбирать объект исследования; фиксировать и формулировать проблему, которую нужно решить в ходе данного исследования; конкретизировать конечную цель исследования; выделять задачи, которые необходимо решить для достижения конечной цели исследования);

2) умение диагностировать и анализировать теоретическое состояние проблемы исследования (вести поиск необходимой информации, пользуясь научным аппаратом книг, справочной литературой, словарями, библиографическими и электронными каталогами; обработать, хранить, обобщать и систематизировать полученную информацию; сравнить точки зрения различных авторов на одну и ту же проблему; составить конспект по прочитанному; составить тезисы по прочитанному);

3) умение планировать экспериментальную часть исследования (составить схему установки; подобрать измерительные приборы и аппаратуру, собрать из них экспериментальную установку; составить план проведения эксперимента);

4) умение проводить измерения (регистрировать результаты эксперимента; вычислять значения величин, измеряемых косвенно; контролировать полученные результаты);

5) умение обработать результаты эксперимента (оформлять результаты измерений в виде таблиц и графиков; оценить погрешности измеренных величин и величин, вычисленных косвенно);

6) умение обобщить и оценить результаты проведенного эксперимента (выбрать критерии успешности проведенной работы; оценить успешность проведенной работы; определить пути устранения выявленных недостатков; определить перспективы дальнейших исследований в этом направлении; составить отчет о проведенном исследовании) [5].

Проблема формирования исследовательских умений студентов являлась объектом нашего изучения на начальном этапе исследования. При проведении занятий с бакалаврами и магистрантами нами проводилось целенаправленное наблюдение за процессом формирования исследовательских умений (студены-бакалавры специальности «физика»).

Исходя из анализа наблюдений, бесед с преподавателями, магистрантами, студентами нами были сделаны выводы о том, что сам процесс формирования исследовательских умений зачастую является спонтанным, не всегда целенаправленным и систематическим. Его результаты зачастую не оцениваются, контролю и оценке подвергаются лишь конечные показатели (результаты текущих и итоговых контрольных рубежных проверочных работ). Результаты формирования и развития исследовательских умений часто остаются без внимания и не учитываются при дальнейшем обучении.

Главное внимание преподавателя ВУЗа в основном сконцентрировано на перечне предметных (специальных) умений и навыков. До последнего времени вопрос о формировании исследовательских

умений не выделялся как самостоятельный, он решался спонтанно, в процессе обучения конкретному предмету. Поэтому, есть основания считать, что эта проблема (проблема процесса формирования исследовательских умений у студентов – будущих педагогов) не нашла полного раскрытия в научно-педагогических исследованиях.

Выделение исследовательских умений в самостоятельный (но в тесной связи с учебным материалом) объект усвоения требует от педагога ВУЗа более тщательного анализа компонентов учебного процесса, их взаимосвязи и взаимозависимости. Овладение системой предметных умений осуществляется с помощью целого ряда мыслительных операций, таких как сравнение, классификация, анализ, синтез и др.

Они составляют часть учебного процесса и должны находиться в поле зрения педагога ВУЗа, т.к. от качества сформированности мыслительных операций зависит успешность овладения будущими специалистами не только предметными знаниями, но и исследовательскими умениями и навыками. Совокупность мыслительных операций, их становление – важное звено в процессе обучения.

В условиях, когда задача подготовки педагога-исследователя стала повседневной реальностью, вопрос о целенаправленном, научном подходе к обучению педагогов к исследовательской деятельности в стенах ВУЗа является особенно актуальным. ВУЗ и школа, как работодатель, заинтересованы в четкой программе согласованных, последовательных действий по подготовке конкурентноспособных специалистов.

Таким образом, в настоящее время существует противоречие между потребностью в подготовке педагогов, осознающих роль исследовательской деятельности в своей профессиональной практике, умеющих ставить и решать такие задачи, и возможностями педагогических вузов обеспечить подготовку педагогов, отвечающих этим требованиям.

Это определило актуальность нашего исследования и его проблему, связанную с разработкой теоретических и научно-методических оснований создания и реализации в педвузе системы формирования готовности будущих педагогов – учителей физики к исследовательской деятельности.

В процессе исследования нами уточнено понятие «исследовательские умения», под которым понимается готовность к осуществлению исследовательской деятельности на основе использования знаний, с осознанием цели, условий и средств деятельности, направленной на изучение и выяснение процессов, фактов, явлений;

- выявлены и обоснованы психолого-педагогические и методические основы развития исследовательских умений будущих учителей физики (подходы, виды и компоненты исследовательских умений, условия, этапы, методы и методические приемы);

- определено учебное содержание изучаемых дисциплин исследовательского характера, позволяющее сформировать исследовательские умения будущих педагогов в процессе обучения в ВУЗе;

- научно обоснована и разработана методика развития исследовательских умений при изучении ряда тем и разделов, включающая в себя: определение задач по развитию исследовательских умений; организацию самостоятельной исследовательской деятельности обучающегося; использование демонстрации физических явлений с их последующим обсуждением; решение проблемно-исследовательских задач и др.

Профессиональную подготовку в педагогическом вузе можно рассматривать как обучение способам решения профессионально-педагогических задач. Основные образовательные программы бакалавриата обеспечивают общенаучную подготовку с возможностью дальнейшего продолжения обучения по широкому направлению магистерских образовательных программ.

Наиболее полно формирование профессиональных компетентностей в подготовке обучающихся в ВУЗе происходит в различных организационных формах обучения по циклам профилирующих дисциплин, в которых осуществляется неразрывная связь научных исследований, теоретического и практического освоения учебной информацией [6]. Эти дисциплины позволяют решить следующие основные вопросы:

- формирование специалистов, в том числе педагогов, имеющих глубокие профессиональные знания, приобретенных и поддерживаемых в результате систематического и непрерывного образования на всех уровнях обучения за счет фундаментальной подготовки, дающей способы и средства для дальнейшего самообразования, способных к социальной мобильности и адаптации к практике;

- подготовку научных и педагогических кадров по специальности, обладающих углубленной научно-педагогической подготовкой, обеспечивающая высокое качество образования вследствие интеграции фундаментальных и прикладных знаний, творческий характер, универсальность и научно-исследовательская направленность которых отвечает социальным потребностям [7].

Таким образом, на основании обзора различных направлений и подходов в обучении будущих педагогов, нами был осуществлен поиск эффективных путей решения проблемы формирования исследовательских умений у будущих учителей физики в период обучения в педагогическом ВУЗе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Загвязинский И.В. Исследовательская деятельность педагога: учеб. пособие для студентов высш. учеб. завед. М.- издательский центр «Академия», 2010. – 176 с.
2. Быстренина, Ирина Евгеньевна. Формирование готовности будущих учителей к исследовательской деятельности в процессе изучения информатики и математики в вузе: диссертация ... кандидата педагогических наук: 13.00.08. - Йошкар-Ола, 2011. - 210 с.
3. Ставринова, Наталья Николаевна. Система формирования готовности будущих педагогов к исследовательской деятельности: дисс… Доктора педагогических наук: 13.00.08. – Сургут, 2006. – 356 с.
4. Владыкина Ирина Владимировна. Формирование исследовательских умений студентов педвузов при изучении курса "Теория и методика обучения математике»: дис. канд. пед. наук: 13.00.02 Саранск, 2005 151 с.
5. Калугина Н.Л., Калугин Д.А., Бодьян Л.А., Варламова И.А., Гиревая Х.Я. Теоретические аспекты формирования исследовательских умений студентов университета в процессе самостоятельной работы // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6.
6. В.П.Тамуж, Б.А.Кожамкулов, М.С.Молдабекова, Ж.М.Битибаева. Исследование долговечности полимерных композитных материалов облученных электронами// Вестник КазНПУ им.Абая, -2016. №3.- С.103-107.
7. Молдабекова М.С., Асембаева М.К., Акжолова А.А. Методология решения проблем в формировании исследовательских компетенций магистрантов // Материалы XIII Международной конференции «Физика в системе современного образования (ФССО-2015)», Санкт-Петербург, 1-4 июня 2015 г., Т.1. – СПб: Изд-во ООО "Фора-принт", 2015. - С.147-150.

Daurenbekova I. N.,
2nd course of master degree,
Kazakh national womans pedagogical university,
Almaty city
Email: indira_85_07@mail.ru

Nurlanbekova E.К.
scientific director, candidate of Pedagogical sciences

FORMATION OF INFORMATION COMPETENCE OF STUDENTS THROUGH ADVERTISING TEXTS IN A FOREIGN LANGUAGE

Аннотация: Шетел тілінде жаранамалық мәтіндер жазу арқылы студенттердің ақпарттық құзіреттілігін қалыптастыру өзекті мәселе. Заманауи ақпараттық технологиялар және әдіс – тәсілдер, студенттердің жан –жақты дамуына, жақсы нәтижелерге жетуге, құзіретті маман болуына ықпалын тигізеді. Шетел тілінде жарнамалық мәтіндер жазуда артықшылықтары мен кемшіліктерін ескеру қажет.

Кілт сөздер: жарнама, құзіреттілік, сұраныс, әдіс, шетел тілі.

Аннотация: Актуальным является формирование информационной компетентности студентов путем написания рекламных текстов на иностранном языке. Современные информационные технологии и методы способствуют, достижению хороших результатов и профессиональной компетентности. Необходимо учитовать преимущества и недостатки рекламных текстов на иностранном языке.

Ключевые слова: реклама, компетентность, спрос, способ, иностранный язык.

Annotation: The formation of information competence of students by writing advertising text in a foreign language is relevant. Modern information technologies and methods contribute to achieving good results and professional competence. It is necessary to take into account the advantages and disadvantages of advertising texts in a foreign language.

Keywords: advertising, competence, demand, way, foreign language.

Modern education quickly adapts to the tasks dictated by the dominant culture in the style of thinking and actively introducing innovative - identity information into their practice.

In the Letter Head of State Nursultan Nazarbayev "Socio-economic modernization - the main vector of development of Kazakhstan" noted that "the main criterion for the success of educational reform is to achieve a level where every citizen of our country, having received appropriate training and qualifications, can become an expert in demand anywhere in the world. "For this reason, before the formation of the task "forming the foundations of a" smart economy ", and" to create it should be, above all, to develop their human capital and promote the process of learning modern techniques and technology. "[1]

The task set by the Head of State to become one of the 50 competitive states of the world is impossible without building up intellectual directions.

A competent approach to education, assessment of its quality according to international standards formed the basis of a new national model of secondary and higher education. The change in the educational paradigm, in turn, put forward new requirements for the teacher's professional skills. Information competence of a teacher is a professional and personal quality of a teacher, which is a combination of knowledge, skills and value attitude to the effective implementation of various types of information activities and the use of new information technologies in professional educational activities.

Information competence of a teacher is an integrated multilevel professionally significant characteristic of a teacher's personality, manifested in the ability to operate (collect, search, transmit and analyze) information and use it in professional and pedagogical activity, which allows you to quickly navigate in the regional information and educational environment and is expressed in the aggregate competencies used to solve professional problems and for self-education.

The tasks of forming the teacher's information competence are: enrichment with knowledge and skills from the field of information technology; development of communicative, intellectual abilities in working with information; implementation of an interactive dialogue between various subjects of the educational process in a single information and educational environment (space), which can be a country, region, university, etc. Analysis of lists key competencies introduced in Europe, America and Asia, shows that they can be grouped into three basics (communicative, information and problem solving). [3]

Before the teacher of a foreign language in a university, an extremely difficult task now stands – the maximum development of the communicative abilities of a modern university specialist as a well – educated person who has fundamental traing [4]

The logic of the educational process of secondary schools determines the sequence of revealing the pedagogical possibilities of forming informational competence of students within the framework of the general educational standard. State standards set out the mandatory minimum content of basic education. Analysis of this document, as well as current programs was aimed at identifying their sufficiency for the formation of information competence.

According to the educational standard, several basic information and computer skills are distinguished that are necessary for the student to develop skills in using computer technology. Based on this, it is possible to formulate the basic information and computer competencies necessary for the formation of information and computer competencies. These include:

1. The ability and possession of the means of searching and selecting information, search and reference systems on the Internet;
2. Skill and possession of system and utility software for organizing work and ensuring security in a computer and network environment;
3. The ability and possession of communications, network communication, teamwork in the network;
4. The ability and possession of ICT tools to organize the process of self-learning;
5. The ability to independently master new software; [5]

In addition to the identified basic information and computer skills in computer science classes, it is necessary to develop motivational readiness among students for self-development and self-education, which will lead to the assimilation of software skills necessary for the formation of ICT competencies.

Thus, in our opinion, it is possible to carry out the development of universal educational actions on the basis of the implementation in the pedagogical process of a competency-based approach as learning outcomes for novice computer users.

The purpose of the article is to study the use of advertising texts in foreign language lessons, to determine their advantages for the teacher and to prove their effectiveness in teaching foreign languages. Modern advertising reflects all the radical changes in technology and the media, in socio-economic relations, in our understanding of culture, society and the role of man in it. Being one of the most widespread mass media, advertising is considered as a form of communication, as an integral part of marketing and as a means of popularizing goods, ideas, and services. The texts that can be successfully used in teaching a foreign language include texts included in the register of mass media (including advertising texts). Currently, we can observe a great interest in this type of text. This interest is fully justified. Firstly, because at present we have the opportunity not only to read many newspapers and magazines from English-speaking countries, but also to watch and listen to various radio and television programs. Secondly, recent changes in countries, such as the integration of the economy, trade, the rapid expansion of international communications, have influenced the market and called on media professionals.

Modern media represent a wider range of linguistically distinctive varieties than any other area of language learning. The media registry provides a variety of news, reports, reviews, letters, announcements, literary readings, weather forecasts and many types of advertising. [6]

Promotional messages are part of the extensive written and oral information. As authentic materials, they are able to reflect the material and spiritual values of the country of the studied language and represent this language as the most important element of culture.

The use of metaphors, comparisons, sayings, impressive illustrations in advertising texts leads to the creation of a vivid artistic image that emotionally colors its content and arouses interest in it. Visibility, conciseness, the use of a more modern oral-spoken and not an official language, and sufficiently unified, create specific conditions for the perception of advertising messages, allow you to remember the terminological vocabulary and the terms of special languages, translating them into a wide area of communication, enriching thereby reading thesaurus.

An advertising text is a social phenomenon that reflects the communicative intention and a certain pragmatic attitude of the author. The pragmatic orientation of advertising allows us to set the goal of verbal communication - to transmit information - to a number of other real goals, to use this method of transmitting information as a means of controlling the attitude to activities and phenomena of real reality, attitudes, behavior. The influence of language on human behavior - one of the main problems of pragmatics - is very clearly expressed in the field of advertising.

Thus, an advertising text is not only a source of information that satisfies certain cognitive needs, but also a means of achieving extra linguistic goals. The specificity of advertising is that it simultaneously informs and convinces, forms the need and norms of behavior, promotes and educates.

It is no accident that advertising has now become the object of many studies in linguistics (S.S, Kunanbaeva, D.E. Rozental, G. Shteger), psychology (E.F. Tarasov, N. Firsova, L. S. Shkolnik) , communication theory (Z.B.Eshimbetova, D.N.Isabaeva, G.D.Khamitova, N. Iskakova S.P. Popov, G. Pocheptsov, I. Rozhkov.), sociolinguistics (G.E. Sagimbaeva, N.S. Kasymbekova E.E. Anisimova, L.S. Vinarskaya, S.P. Kozlova, R.N.

Novichkova, B.Razumovsky,), the methodology of teaching foreign languages (G.S.Adylbek, B.A.Tyrganbaeva, T. K. Sazonova) and other sciences.

Meanwhile, to be able to read the advertising text, interpret it correctly, recognizing the intent of its creator, is a necessary condition for adequate behavior. The problem of the formation of skills to adequately perceive, comprehend and interpret information in the process of reading is, of course, related to the choice of reading strategy and tactics, which, in turn, depend on the purpose of the text as a unit of speech created in the process of communication and implementing its communicative function its pragmatic properties. The communicative-pragmatic aspect of any text finds its expression in the linguistic and extralinguistic design of the text, providing its genre features. Verbal and non-verbal means transmitting specific features of the advertising text have become the subject of many dissertation research in linguistics (A.M. Suleimenova, K.B. Kattebaeva, D.S Akhmambetova, A.M. Esengalieva, E.E. Anisimova, A.G. Baranov, L.S. Vinarskaya, P. Galman, L.V. Golovina.

Promotional texts are highly situational and therefore provide an excellent opportunity to focus on thematic vocabulary, they can also be used in teaching creative writing. Such texts are easily accessible in formats convenient for the audience, as they are relatively short and can be used when discussing specific issues. Also, ICT can be successfully used in teaching principles and methods of translation. Since not only language is taught in the process of teaching foreign languages, but also “ideas” and content, advertising is ideal for discussing issues and assisting students in developing digital literacy skills and especially media awareness. So, the article gives examples of the use of advertising texts in this area, discusses the arguments in favor of using advertising texts in teaching foreign languages, and taking into account this, the effectiveness of using these types of texts as educational materials in foreign language lessons is proved.

The process of mastering a foreign language is a creative process of opening a country whose language is taught, as well as the mentality of the people living in it. This process can become more focused only if intercultural education is fully ensured. Advertising texts existing in the linguistic and cultural space of the country reflect the value system adopted in a society where language is used, thereby providing access to information about culture, traditions, customs, historical facts, etc. Due to this, they can be used as one of the most effective resources in teaching foreign languages. Such texts are suitable for solving a wide range of methodological problems.

Oral advertising is a genre of colloquial speech. Note that in the conversational style the communicative function dominates, in the journalistic style it is informative and influential. The text of the advertisement should cause certain emotions in the consumer, some kind of reaction, inform him of the necessary information about the object of advertising and motivate him to buy. Therefore, the advertising text has its own characteristics. [7]

When developing the exercise system, we were based on the typology of foreign didactics, on a grouping of exercises according to their functions:

-Exercises to develop skills in understanding foreign language speech by ear (receptive);

-Exercises for the development of skills in the language of the implementation of intention / communicative intention with a given social role / communication situation (reproductive and productive);

- exercises stimulating the free expression of thought (productive).

Tasks for the formation of information competence is closely related to intercultural competence:

-call - brainstorming, forecasting, graphs, identification;

-understanding the content of educational materials;

- tests for understanding, simplification, reduction, semantic, structuring, cognitive search, comparative, contrasting tasks, “generalizations”, answers to questions, graphs, notes, etc .;

- the inclusion of text materials in a foreign language in situational and communicative activity in the lesson;

interviews, conclusions, cognitive-research, culturally-oriented role-playing games and discussions, projects, debates, dilemmas, solving intercultural difficulties; -reflection analysis - analysis of one's own activity, analysis of work.

To form the skills of comprehending informational material, we used the following tasks:

-on understanding: multiple choice, true / false, combining together passages of text, unraveling the rearranged parts;

-on understanding: simplification (concentration on keywords, reduction / expansion of the text, selection of key hypotheses), reduction (creation of an abbreviated parallel text, elimination of secondary information), semantic structuring (reformulation in your own words, addition of text);

-on analysis: filling in, creating tables, maps, external division into semantic units, creating diagrams, “gluing” passages of text.

-on generalization: writing annotations, reviews of articles, books;

-on comparison: a description of the similarities and differences, comparisons of the pros and cons, the formulation and commenting on opinions, the composition.

Work with audio and video clips. Analysis of advertising The teacher selects one or more commercials suitable for their purposes, and procures a sufficient number of copies of the plate for all students. He then distributes the tablets to the students and checks to see if it is clear what kind of information is required to fill out the tablet.

The teacher warns the class that a commercial will now be shown. The task is to fill in the plate with the data that they will receive from the video. Students watch the video several times, if necessary, and fill out a sign. After they finish, the teacher offers everyone to compare their answers with the answers of a neighbor.

The video is shown again to clarify incomprehensible moments.

Option - if there is little time, the class can be divided into groups, and each group is responsible for information on a single topic.

Customer Reviews (30 minutes).

The teacher selects an advertisement for a product or service that may interest students. He gives out a questionnaire, answering the questions of which you can find out how much time (per day, per week, in professional jargon, and also allows the use of synonyms and multi-digit months) on average they watch TV. Then he makes a warning that he will show the commercial. On the board writes questions to which

Answer: What is the message? (target, audience) What is the message aimed at? Are you a part of the target (audience)? Do you find the message convincing?

Translate the advertising text and comment. Nivea Lip Care Care Gloss & Shine Tinted provides everyday care for your lips and adds a brilliant, glossy effect with a hint of colour. The nourishing formula containing Macadamia Nut Oil, the natural wax of Candelilla leaves, Vitamin E and glossy pigments. The result is smoother, more supple lips with a tinted glossy shine. Skin compatibility dermatologically approved.

Conclusions:

The definition of information technologies contributing to the formation of foreign language information competence while learning a foreign language, namely, role-playing business games, discussion, projects, case-study, brainstorming, the methods of critical thinking, the analyses of information competence

The variety and availability of advertising materials allow them to be used in the process of teaching any kind of foreign language speech activity. The wide distribution of print advertising, as well as the greatest likelihood of future specialists referring to it as a source of useful, cognitive and professionally significant information, determine the necessity and possibility of using advertising texts in the process of teaching foreign language reading.

The practical value of the research is the following the theoretical concepts, conclusions and recommendations on the students formation of foreign language information competence through the interactive learning technologies, Heads of educational organizations while formulating new educational standards in the higher professional education as well as information competence through the learning foreign languages

REFERENCES:

1. Message from the President of the Republic of Kazakhstan - The leader of the Nation, NA Nazarbayev of Kazakhstan, "Socio-economic modernization - the main vector of development of Kazakhstan" dated January 28, 2012.

2.http://rudocs.exdat.com/docs/index-205222.html Vorobyova (Kyurshunova) V.V. The structure of information competence of primary school teachers. Petrozavodsk 2011

3. GB Golub, EY Cohen, IS Fishman, "Assessing the level of formation of key professional competencies of graduates of UNPO: approaches and procedures." "Education Matters" 2008, № 2, pp. 161-183

4.Podgurecki Y., Dombrovska. A, Language and communicative competence in the context of the modern paradigm of cultures\\ Education and self –development.2012№5.4.

5. http://galactic.org.ua/SLOVARI/p4.htm 2015. Sljadneva, N.A. [Modern man in the virtual world: the problem of information – analytical cultural identity]

6.https://moluch.ru/archive/256/58652/ Sobirova Sh. U. Use of advertising texts in teaching a foreign language // Young scientist. — 2019. — №18. — C. 48-50.

7. https://educontest.net/ru/117065 “Advertising text as a means of developing communicative and intercultural competence in English lessons” 2017

МРНТИ 14.15.15

Francis Amagoh,
doctor, professor
Department of Public Administration and International Development
KIMEP University
famagoh@kimep.kz

Dennis Soltys
doctor, professor,
Department of Public Administration and International Development
KIMEP University
dsoltys@kimep.kz

THE ELUSIVE CONCEPTS OF QUALITY AND ACCOUNTABILITY IN EDUCATION: IMPLICATIONS FOR POLICYMAKING

Abstract. Many countries, including Kazakhstan, are very concerned about quality and accountability in education. These terms are used loosely by stakeholders and policymakers, but are actually very complex and carry serious policy implications. The imprecise and stereotypical application of these terms to policy design has potential for superficial consensus and much harm. The article identifies some common pitfalls in educational policymaking. Neither poorly informed public choice nor distant educational managers are likely to produce optimal outcomes. Objective solutions are elusive, and common sense exercised by teachers and faculty remains the best guide to policy.

Keywords. Educational quality, educational accountability, educational policymaking, public choice, managerialism.

Фрэнсис Амаго,
доктор, профессор
Мемлекеттік Басқару және Халықаралық Даму Департаменті
КИМЭП Университеті
famagoh@kimep.kz

Дэннис Солтис
доктор, профессор
Мемлекеттік Басқару және Халықаралық Даму Департаменті
КИМЭП Университеті
dsoltys@kimep.kz

БІЛІМ БЕРУДІҢ ШАШЫРАҢҚЫ САПАСЫ ЖӘНЕ ЕСЕП БЕРУШІЛІК ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ: САЯСАТТЫҢ ДАМУЫНА САЛДАРЫ

Аннотация. Көптеген елдер, оның ішінде Қазақстан білім берудің сапасы мен есептілігі туралы алаңдаулы. Бұл терминдерді мүдделі тұлғалар мен саясат жасаушылар еркін қолданады, бірақ іс жүзінде олар өте күрделі және елеулі саяси салдары бар. Осы терминдердің саясатты дұрыс емес және стереотипті қолдануы үстірт келісуге мен үлкен зиянға әкелуі мүмкін. Мақалада білім беру саясатын дамытудағы кейбір күтпеген кедергілер анықталған. Нашар ақпараттандырылған қоғамдық таңдау да, білім беру саласындағы алыс менеджерлер де оңтайлы нәтиже бере алмайды. Объективті шешімдер шашыраңқы, ал мұғалімдер мен тәрбиешілер қолданатын ақыл-ой, саясатқа ең үздік басшылық болып қала береді.

Түйінді сөздер. Білім сапасы, білім беру есептілігі, білім саясатын әзірлеу, қоғамдық таңдау, менеджеризм.

Фрэнсис Амаго,
доктор, профессор
Департамент Государственого Управления и Международного Развития
Университет КИМЭП
famagoh@kimep.kz

Дэннис Солтис
доктор, профессор,
Департамент Государственого Управления и Международного Развития
Университет КИМЭП
dsoltys@kimep.kz

РАСПЛЫВЧАТЫЕ КОНЦЕПЦИИ КАЧЕСТВА И ПОДОТЧЕТНОСТИ В ОБРАЗОВАНИИ: ПОСЛЕДСТВИЯ НА РАЗРАБОТКУ ПОЛИТИКИ

Аннотация. Многие страны, включая Казахстан, очень обеспокоены качеством и подотчетностью в сфере образования. Эти термины свободно используются заинтересованными сторонами и разработчиками политики, но на самом деле они очень сложны и имеют серьезные политические последствия. Неточное и стереотипное применение этих терминов к разработке политики имеет потенциал для поверхностной согласованности и большого вреда. В статье выявляются некоторые распространенные подводные камни в разработке образовательной политике. Ни плохо информированный общественный выбор, ни отдаленные менеджеры в сфере образования не могут дать оптимальных результатов. Объективные решения расплывчатые, а здравый смысл используюмы учителями и преподавателями, остается лучшим руководством к политике.

Ключевые слова. Качество образования, подотчетность образования, разработка политики образования, общественный выбор, менеджериз.

Many countries throughout world, Kazakhstan among them, are greatly concerned over “quality” in education [7]. Those countries most infected by the neo-liberal “audit culture” are also concerned that educational institutions are somehow not “accountable” for their expenditure of limited resources on education [9]. The common fear in each country is that it is falling behind because its educational system is underperforming for the money spent.

The terms quality and accountability are freely but carelessly tossed about by politicians, business leaders, and public commentators. For their part, ordinary people like to speculate about the quality of education in different countries: Soviet education, American education, Finnish, Korean, etc. There is a common concern about quality and accountability, but what do these terms actually mean? More to the point, how are they to be achieved in practice? Seemingly straightforward, quality and accountability are elusive concepts; and much harm can be done by public policies that are inadequately conceptualized.

For example, “quality” can mean a certain *benchmark* of academic rigour and attainment; but, alternatively, it can mean the amount of academic *valued-added*. A quality educational system can also be said to be one that has a high retention and completion rate, a low retention and completion rate, or that provides equality in access and social justice, socialization for patriotism and citizenship, creates deference to authority, or stimulates creativity. Many of these indicators of quality are contradictory, and it is obvious that there can be no universal agreement about what quality is. And if we cannot define quality, then how can we define the accountability that is supposed to produce the quality? These are not rhetorical or trivial questions, but go to the heart of stakeholder preferences, education systems design, and public policies.

In order to illustrate some basic dilemmas, we start this paper with two personal anecdotes. The first was a case of pedagogical method experienced in a North American university by one of the authors of this paper, when himself a PhD aspirant and tutor. A class of 180 first-year students was randomly divided into 3 tutorial groups of 60 each. The tutors were given broad responsibility for conducting weekly tutorials, grading the mid-term examination, and guiding and grading two term essays. Of the three tutors, the author involved received considerably the lowest ratings from the students – who characterized the author as boring, demanding, and (seemingly) not teaching to the syllabus. The tutor who received the highest score was characterized as warm, empathetic, and interesting. However, on the final exam – graded by the course professor – the author’s group obtained vastly better grades than did the empathetic tutor’s group. Ironically, the author’s students would never know that they had been well served; and the empathetic tutor’s students would never know that they had been served badly. But wait. Another dimension of quality and service could comprise the encouragement and pleasure that the empathetic tutor presumably stimulated in the students; therefore, it is not a foregone conclusion, based just on grades, that the author provided the better quality. Likewise, in this vein, which tutor and which educational methodology produced more accountability to the students and society?

The second anecdote concerns institutional goals and is based on the two author’s experience with Advisory Board meetings of employers, alumni, and students at the Department of Public

Administration and International Development at KIMEP University. Reflecting the broader cultural assumptions of society, employers report that they would like to receive graduates with stronger practical skills, and tend to undervalue theory and abstraction. In this regard it may be noted that, for employers, practical skills are a "free good" and so employers could never have too many of these. However, when the topic shifts to the strong points of KIMEP graduates, employers much appreciate the independence, initiative, creativity, and problem-solving abilities, as well as the communication and interpersonal skills of their new hires. These are the so-called "soft skills" or transferable skills, which are becoming increasingly important in the global "learning economy" [8], and which give KIMEP graduates an advantage on the employment market. In other words, these civic stakeholders, and many in government, do not necessarily understand their own interests; and their understanding of quality and accountability would be harmful to the country. To its credit, KIMEP has avoided the temptation of the vocationalism that many employers, parents, and students themselves would prefer.

One education expert who has struggled with the concept of quality is Gray [4]. He notes that educators usually try to judge quality against some kind of standards; but this brings up the question of what are the proper standards themselves. Furthermore, can we devise tests for these standards that are conceptually clear, and whose results are legitimate? Can we devise tests and standards that are objective? In a word, no.

One problem with standard tests is that teachers will "teach to the test." Since teachers might already know what will be on the test if it is a national test, or have a good idea from past experience, they will concentrate on teaching just those things that will probably be on the test. The result is that students get good test scores and teachers get good ratings. For their part administrators can say that they are good administrators, because they hired good teachers who produced good students. Ministry of Education officials record and legitimize this seemingly good performance. This is something like a public policy "racket" – everybody comes out looking good. In cases of bad outcomes, however defined or perceived, an entire "edubusiness industry" and cohorts of education consultants, psychologists, and fixers of various kinds stand ready to offer expensive but not necessarily useful services to worried parents and stakeholders [1].

Traditionally, Gray says, we think of standards for two basic kinds of educational attainment – vocational standards and academic standards. Tests for vocational purposes are conceptually much easier to devise. For example, can a hairdresser perform all the steps in her job? -- washing the hair, styling the hair, and cutting properly? Likewise, can a welder produce good welds on a flat surface, or on an angle, using different kinds of metals? Can the welds withstand objective pressure-tests without breaking? In such cases the answers to test questions are simply "yes" or "no."

But tests for academic purposes are conceptually much more difficult to devise. Do we want to test basic reading, writing, and arithmetic skills? Composition skills? Social skills? Leadership skills? Communication skills? Do we want educational tests that measure "maturity" in some way, or "well-roundedness" in people? How can we test and reward for creativity, originality, and special talents?

All of this is very controversial. Educational policy specialists have never come up with definitive answers to these questions. But we do not have to throw up our hands helplessly, and say that to devise criteria for good-quality education is impossible; we do not want to say that "everything is relative" or that one educational system is just as good as another. Gray asserts that we *can* devise at least general standards based on observation and common sense.

In this regard, Gray says further, simple quantitative tests of academic quality do not make sense. In his view, broad commonsense judgements of quality are the only ones that are meaningful. More specifically, he says that there are only two basic ways in which the quality of a school's performance can be judged. The first and easiest way is to compare this year's performance with the previous year, and the year before that. This method is based on the assumption that the intake of new students has remained much the same in the same school from one year to the next. The second approach for evaluating quality is to compare like-with-like. In other words, how much progress have the students in one school made compared with students in another school having similar kinds of students? Ideally, one would use both approaches at the same time.

Moving on, Gray addresses a major controversy among educators, namely "How much difference do schools make?" That is, to what extent can a good school improve the performance of poor students? And to what extent will the performance of good students decline in poor schools? Gray cites a number of Western studies that indicate that typically about half of students' performance depends on the kind of school they are attending.

Gray finds three main factors which seem to make a difference in quality within a school:

1. The first of these is the centrality of the *institution's values*. The more effective or successful schools seem to know what they are about and where they are going. In other words, schools have "visible and explicit ideologies" and clear mission statements that outline the schools' aims. One interesting feature in this regard, says Gray, is that both the staff and the students can provide a reasonably good description of what is required for success and quality to be achieved. The students understand what it is that they need to do in order to get good results; and also, the instructors have a good understanding of what it is that they want to achieve with their students and how to do this.
2. The second factor that distinguishes good schools from poor ones is that the good schools have a press for achievement. Teachers expect their students to achieve; and students in turn find themselves challenged and stretched in the classroom. That is, there is an *atmosphere* that emphasizes attainment.
3. The third major factor that makes schools effective and of good quality is the *relationships* between students and teachers. In the first instance there is an absence of conflict between students and teachers; and, beyond this, a more positive mutual respect or rapport. Also, there are many opportunities for students to establish stimulating and productive relationships with teachers, and each student has the opportunity to find at least one teacher for whom that teacher is special in some way related to learning. Put another way, when the student graduates she or he will remember at least one teacher in the institution who had a significant influence on her or his life.

To restate, quality cannot be measured quantitatively and therefore it does not lend itself to managerial and top-down controls and pressures. Each of these quality criteria is based on simple common sense. Each is also based on observation. Simply by visiting a school one can get an accurate idea if the school is a good one or not. If the school does not have a good understanding of what it is trying to achieve, if there is not an atmosphere of attainment, and if there is no respect between students and teachers, then it is fairly obvious that the school is a poor one. In other words, the overall atmosphere is a good indicator of quality.

Very importantly, one notes in all of this that quality occurs within the schools and is achieved by the personnel directly involved – teachers or faculty. There is really not much place for oversight by a diverse and fragmented public (public choice) nor oversight by distant state bureaucrats (managerialism) who are unacquainted with specific classroom conditions and the pedagogical process. It is thus no accident that publics and bureaucrats are not part of Gray's narrative. The obvious implication is that it is the pedagogical community itself that is the best custodian of education, relying on common sense. It is also no accident that the educational systems rated the most highly in the OECD and other literature are in those countries in which the teaching and faculty professions tend to be unionized or have strong teacher and faculty associations, which are able to articulate educational issues at first hand. The educational systems of these countries also tend to be highly decentralized. Some such countries are Finland [5], Sweden [10], and Canada [3].

As for the second theme of this paper, Epstein [2] repeats that we often hear the word "accountability." "What kinds of accountability are there?" she asks. Usually the first thing we think about when we hear the word "accountability" is the proper and democratic accountability to the taxpayer. Since taxpayers – the general public – are paying for education and supporting it in other ways, they are entitled to see that their money is spent honestly and effectively on the uses for which it was intended. But further, says Epstein, accountability is a two-way street. The consumers or "clients" of education – parents and students – are also entitled to something; they are entitled to quality and social justice. So here we are speaking about accountability to the citizen. That is, the educational system as a whole should be designed in such a way that young people from all social classes and racial or religious backgrounds and genders should feel comfortable within this system, and that this system should provide them with an equal opportunity in life. We should also remember that parents are taxpayers and students eventually will be taxpayers; therefore, the distinction between taxpayers and citizens is not clear. Here we see the germ of a political conflict, for who decides on taxpayers versus citizens' rights? In other words, to whom does education "belong," to taxpayers or citizens? Or does it belong to governments or business?

Epstein's basic argument is that governments often use the democratic-sounding term "accountability" in fundamentally undemocratic and therefore unaccountable ways. To simplify a little, she says that most governments are disproportionately answerable to business interests, and so therefore a hidden "business agenda" or business priorities (narrow vocationalism in higher education) and not a civil

rights agenda nor civic priorities (in general education) are emphasized. For example, governments will make sure they spend enough money on the things that business wants: basic literacy and numeracy, sciences, computers, and manual skills such as typing and computer keyboarding skills. Governments and their business allies are also interested not only in what is taught, but also how things are taught; therefore, they wish to promote things like discipline, obedience, and social conformity. What tends to be forgotten in the educational system, Epstein says further, is such things as education against racism, against religious prejudice and intolerance, and against discrimination against women – that is, education about the functioning of society itself.

Looking at the concept of accountability in more detail, Epstein lists six general kinds of accountability:

1. *Accountability to the market*. One of the major ways in which governments define accountability is with reference to the market. In principle, the market is supposed to empower consumers; that is, consumers have money, and so the market must satisfy them. But whenever you have the operation of markets, you also have social inequality and access to education that is sub-optimal for the national economy. Furthermore, governments usually do not do much to compensate citizens for inequalities created by educational and employment markets. The result is that the children of poor people, rural people, and ethnic minorities often fall behind, and the government neglects to introduce policies designed to counteract these inequalities.
2. *Accountability in school budgets*. In this connection, Epstein says, the so-called "market accountability" is allowed to operate at the level of the individual school. What has been happening in the US and Britain, and in Kazakhstan, is that the government provides a certain amount of base funding (say 60 or 80%), but then parents and local municipalities have to make up the rest, or else find sponsors in the business community. The problem here, of course, is that some municipalities are richer than others, or contain more industries than others. Through no fault of their own, children in poor municipalities fall behind; and *de facto* they are no longer equal citizens of the country because they no longer have equality of opportunity.
3. *Accountability as "consumer choice*." An additional component of market accountability through which it has been tried to make schools accountable is the notion of so-called "consumer choice." The idea is that there should be open enrolment to schools. That is, instead of being required to send their children to the nearest local public school, parents are given the "market choice" to send their children wherever they want. In this scheme, choosing a school is like choosing different brands of food or beer in a supermarket. The further idea is that good schools will attract more students; and so, in order to compete in the new "educational market," poor schools will have to improve their education. This notion is attractive on the surface level, but the problem is that schools are not businesses and are constrained by their legal public mandates in the extent to which they may choose students or redeploy internal resources. Moreover, some "entrepreneurial" schools may be successful in increasing their enrolments not because they offer quality but because they are better at public relations and marketing. They may impress uniformed parents and students through glossy brochures, attractive cafeterias, smart buildings and sports facilities, or "star" teachers and faculty, but lack the educational basics such as libraries or skilled teachers [1].
4. *Upwards Accountability*. In this context, providers of education (school directors, teachers) are held accountable to groups or individuals (school trustees, boards of governors, municipalities) in positions of greater power than the workers in the teaching profession. But the trustees and governors do not necessarily know better than the school directors, teachers, and parents themselves the things that need to be done and improved in the schools. Probably even less likely to know these things are Ministry of Education bureaucrats from far away. A symptom of the latter are contradictory, unimplementable, and time-wasting directives that are poorly conceptualized.
5. *Accountability as appraisal*. Another version of "upwards accountability" can be seen operating in policies about appraisal, which is carried out exclusively by those higher up in the hierarchies of educational institutions. Thus senior teachers appraise junior teachers; department heads will appraise senior teachers; and will themselves be appraised by inspectors. In this context, appraisal cannot make schools accountable to students and parents; that is, the teachers are not accountable to students and parents, but to the educational hierarchy and government.
6. *Accountability to government*. In conclusion, Epstein says, in the most striking example of upwards accountability, schools and teachers are to be held accountable to government for the

transmission of the curriculums contained in the National Curriculum, as specified by the Ministry of Education. The curriculum set by the Ministry of Education takes precedence over students' and parents' wishes; so here, accountability to the citizens is again lost. Parents might have the theoretical right to hold governments democratically accountable; but in day-to-day practice, the hierarchy of the Ministry of Education, usually allied to businesses and employers, is little accountable to citizens.

It is worth mentioning at least briefly an offshoot to the accountability movement, namely *educational productivity research* [6]. It was believed that if we could decide what kinds of education are more productive in terms of finance and learning results than others, then we could design our public policies and educational institutions in ways that are also more accountable. Educational production research tries to identify which kinds of education, or which means of delivery of education, are more effective across a broad range of criteria. This branch tries to identify any factors in education that contribute to educational success. Such factors can be organizational, financial, the home environment, the school environment, the qualifications of teachers, the characteristics of students, the curriculum, or just about any other factor that affects education in some way. However, for all the educational production research that has been done, it is very difficult to identify reliably the factors that contribute to good learning by students [6]. There is actually little agreement as to which factors encourage good learning. One surmises that the result is that educational policymakers and administrators devise various policies and procedures not so much on the basis of empirical pedagogical science, but more simply on the basis of tradition and habit, or trial and error, or political convenience.

Concluding discussion

The main point from all of the above is that, for all the research that has been done, we still do not have a clear idea of what produces good teaching and learning, and therefore quality and accountability, in particular school and classroom contexts. Why do teaching and learning proceed well in one school, but not in a similar school in the same neighbourhood? Why is it so difficult for poor schools to identify the reasons for and to copy the success of good schools? Why does the same instructor teach one course well and another badly? However, policy questions of the kinds raised in this paper go un-considered and un-debated. Consequently, we do not have transparent, professional policies, but false consensus, drift, and incrementalism –which are not really policies at all. And if they are not policies, then they are incapable of implementing any reforms that may be necessary for the modern educational environment. Harm is therefore done.

Both neo-liberal "market" and bureaucratic-managerial panaceas are misguided. We should be cautious in devising various kinds of public policies, or in spending large amounts of money on fashions of the day, because the expense might be high and the results low. Stakeholders in society, business, and government should certainly take an interest in education, lending support and judicious criticism. But at the end of the day, the teaching community should be entrusted as the main custodian of education, basing itself on conceptual clarity and common sense.

REFERENCES:

[1] Barrett, L.R, 1996. "On students as customers – some warnings from America," Higher Education Review, No. 3, p. 70-73.

[2] Epstein, Debbie, 1993. "Defining Accountability in Education," British Educational Research Journal No. 3, 242-257.

[3] Gidney, R.D., 2002. From Hope to Harris – The Reshaping of Ontario's Schools, Toronto: University of Toronto Press, p. 20-21.

[4] Gray, John, 1990. "The Quality of Schooling: Frameworks for Judgement," British Journal of Educational Studies, No. 3, p. 204-223.

[5] Meri, Matti, 2015. "Finland," 255-268, in Wolfgang Horner, Hans Dobert, Lutz R. Reuter, Botho von Kopp, Editors, The Education Systems of Europe, Heidelberg: Springer International Publishing, p. 259.

[6] Monk, David H., 1992. "Education Productivity Research: An Update and Assessment of its Role in Education Finance Reform," Educational Evaluation and Policy Analysis No. 4, 307-332.

[7] OECD, 2015. OECD Reviews of School Resources – Kazakhstan, Paris: OECD Publishing, p. 11, 43.

[8] Peters, Michael, 2010. "Three Forms of the Knowledge Economy: Learning, Creativity and Openness," British Journal of Educational Studies, Vol. 58, No. 3, p. 69.

[9] Taylor, John, 2018. "The State and Higher Education Institutions: new pressures, new relationships and new tensions," 9-35, in Roger Goodman, Sachiko Kariya, and John Taylor, eds., 2018. Higher Education and the State – changing relationships in Europe and East Asia, Oxford: Symposium Books, p. 14.

[10] Werler, Tobias, Silwa Claesson, Ola Strandler, 2015. "Sweden," 779-796, in Wolfgang Horner, Hans Dobert, Lutz R. Reuter, Botho von Kopp, Editors, The Education Systems of Europe, Heidelberg: Springer International Publishing, p. 785.

ӘОЖ: 37.018.523:796

Есіркепов Ж.М.
қауымдастырылған профессор,
педагогика ғылымдарының кандидаты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің міндетін атқарушы,
E-mail: zhandos-1978@mail.ru

ШАҒЫН КЕШЕНДІ МЕКТЕПТЕРДЕ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІН ӨТКІЗУ ӘДІСТЕРІН ТИІМДІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада шағын кешенді мектепте дене тәрбиесі сабағын өткізудің әдістерін тиімді қолдану ерекшеліктері қарастырылады. Автор шағын кешенді мектептерге жүргізген көп жылдық зерттеулері нәтижесінде аталған әдістер мен нұсқаларды тәжірибеге енгізіп, тиімділігін жан-жақты баяндайды. Сонымен қатар, бұл әдістерді қолданып сабақ жүргізгенде оқушылардың сабаққа қызығушылығы артып, қимыл дағдылары мен дене қабілеттерін жетілдіруге әсер ететіндігі дәлелденген.

Кілт сөздер: дене тәрбиесі, шағын кешенді мектеп, әдістер, дене қабілеттері, қимыл дағдылары.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности эффективного применения методов и рекомендаций по проведению занятий физического воспитания в малокомплектной школе. Автор всестороне излагает эффективность внедренных в практику методов и рекомендаций, полученных в результате многолетних исследований, проводимых в малокомплектных школах. Наряду с этим, обосновывается влияние применяемых в ходе занятий методов на повышение интереса учеников к урокам физической культуры, совершенствование их физических качеств и двигательных навыков.

Ключевые слова: физическая культура, малокомплектная школа, методы, физические способности, двигательные навыки.

Abstract: The given article considers the peculiarities of the efficient application of methods and recommendations on delivering physical training closes in the upgraded school. Author closely exposes the efficiently of the methods and recommendations introduced into practice obtained at the result of long-standing research done in the upgraded schools. Along with it, an impact of methodology of techniques used in the course of classes on enhancing the learners' interest on the physical training, improving their physical qualities and motor shills.

Keywords: physical training, upgraded school, methods, physical abilities, motor habits.

Өскелең ұрпақтың дене тәрбиесі – балалар тәрбиесі мен білімінің ажырамас бөлігін құрайды және оқушылардың дене, рухани күштерін жан-жақты дамытуға, қоғамдық пайдалы еңбекке және Отан қорғауға даярлауға бағытталған. Оқушылардың дене тәрбиесі жүйесінде дене тәрбиесі сабақтары маңызды орын алады, олар мұғалімге бүкіл оқу жылына есептелген жалпы сабақ барысында орындалатын нақты міндеттерді де шешуге мүмкіндік береді.

Шағын кешенді мектептегі дене тәрбиесінің жалпы міндеттеріне ең алдымен, денсаулықты нығайту, қозғалыс қызметінің табиғи түрлеріне үйрету, қимыл бейімділігіне баулу (жүру, жүгіру, секіру), дене бітімін дұрыс қалыптастыру, жеке гигиена дағдысын тәрбиелеуді жатқызуға болады [1, 82 б]. Дене тәрбиесі сабақтарында балалар биіктікке секіру, жылдам жүгіру, допты алысқа және нысанаға лақтыру, тасымалдау сияқты күрделі жаттығуларды жиі орындайды. Аталған бұл жаттығуларды үнемі жетілдіріп отырған жағдайда оқушылардың қимыл-қозғалыс дағдылары нығайып, шыдамдылыққа қол жеткізеді. Дене тәрбиесімен үнемі шұғылдау барысында оқушылардың ерік-жігері қалыптасып, адами қасиеттері жетіледі.

Шағын кешенді мектептердің бастауыш сыныптарында дене тәрбиесі сабақтарын өткізуде дене жаттығуларын орындау үшін оқушыларды ұйымдастырудың бірнеше әдістерін қолдануға болады [2, 55 б]. Бірнеше сынып оқушыларымен бірдей, бірден сабақ өткізу барысында барынша сан алуан әдістер кеңінен қолданылуы тиіс.

Мұғалім сабақ жүргізу әдістерін сабақтың міндеті мен мазмұнына қарай өзі таңдайды. Шағын кешенді мектептердің өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, дене тәрбиесі сабағын өткізуде бірнеше әдістер мен нұсқаларды тәжірибеден өткіздік. Көп жылдық зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде сабақ өткізудің ең тиімді әдістері мен нұсқаларын сараптап, тәжірибеге енгіздік.

Жаппай (біркелкі) жасау әдісі - бұл әдісті көп жағдайда сабақтың кіріспе бөлімінде қолданған тиімді. Сапқа тұрғызу, жүру және жүгіру бағытындағы секіру, би жаттығулары, жалпы дамыту жаттығулары, құралмен және құралсыз дене бітімін қалыптастыру жаттығулары, бір орында тұрып секіру, қысқа секіртпемен секіру, үлкен және кіші доптармен жаттығу, акробатикалық және бөрене үстінде тепе-теңдік сақтау жаттығулары және шаңғы жаттығуларын қамтиды.

3-4-сынып оқушыларына 1-2-сынып оқушыларының еліктеулеріне жағдай туғызу үшін қатарға (сапқа) тұрғызуды қолданған дұрыс. Кішкентайлар артта бір қатарға тұрады [2, 56 б].

Лекте жүру және жүгіру жаттығуларын орындау кезінде екі нұсқаны қолданған тиімді. ***Біріншісі*** - барлық оқушылар бір лекте жүреді (жүгіреді), ал қозғалыс қарқынын мұғалім реттейді. ***Екінші*** - үлкендер бөлек қарқынмен жүреді (жүгіреді), ал кішкентайлар басқа жаттығулар орындайды.

Ашық лекте орындалатын жаттығуларда кішкентай балалар үлкендерден кейін шахмат тәртібімен тұрады. Барлық балаларды ортақ шеңберге тұрғызған кезде де жаппай (бәрі бірдей) - жасау әдісін қолдануға болады. Бұл әсіресе би жаттығуларын жүргізуге ыңғайлы.

Кезектесіп жасау әдісі - белгілі бір қашықтыққа жүгіру мен жүруді кезектестіріп жаттығулар жүргізгенде, соның ішінде биіктікке және ұзындыққа секіру, биіктікке шығу және түсу, доп беру, лақтыру және қағып алу, акробатикалық жаттығулар, шаңғымен төмен түсу және жоғары шығу т.б. кеңінен қолданылады. Шағын кешенді мектептерде кезектесіп жасау әдісінің ең жақсы нұсқасы үш жүйе бойынша жүргізу болып табылады. Яғни біріншіде - 3-сынып оқушылары жаттығулар жасайды, екіншісінде 2-сынып, үшіншісінде - 1-сынып оқушылары жаттығулар орындайды.

Кезектесіп жасау әдісінде барлық сыныптың оқушылары үзіліссіз кезекпен жаттығулар орындайды. Бұл әдістің артықшылығы оқушылар өз жолдастарының, сондай-ақ жоғарғы сынып оқушыларының да орындаған жаттығуларын көре алады. Жаттығулар саны неғұрлым көп болса, сабақ тығыздығы да жоғары болады. Кезектесіп жасау әдісінің тиімділігі - мүмкіндігінше жаттығуларды іріктеуге және сабақтың тығыздығының жеткілікті болуында. Кемшілігі - бастауыш сынып оқушыларына еліктейтін үлгінің болмауы.

Нақты жағдайда кезектесіп жасау әдісінің екі түрін де қолданған тиімді. Сынып оқушыларына жаңа жаттығулар үйреткен кезде, үш әдісті де қолданған тиімді. Екеуінде оқушылар үйренген жаттығуларын өз бетімен орындайды, ал үшіншісінде - мұғалім оқушыларды жаңа жаттығумен таныстырады. Кезектесіп жасау әдісі әртүрлі сынып оқушыларының бірнеше жаттығуларды орындауда табыспен қолданылады. Ең күрделі нұсқа - әртүрлі сынып оқушылары әртүрлі жаттығулар орындайды.

Ауыспалы әдіс - дене бітімін қалыптастыру жаттығулары, акробаттық жаттығулар, лақтыру жаттығуларын жүргізуде және бөлмеде сабақ өткізіліп, оқу құралдары жеткіліксіз болғанда қолданылады. Мұндай жағдайда барлық сыныптар бірдей тапсырма алады, бірақ оны кезекпен ауысып орындайды. Ауыспалы әдісті негізгі екі нұсқа бойынша жүргізуге болады. 1 - барлық Оқушылар сынып бойынша ауысымдарға бөлінеді де, бірдей жаттығулар орындайды. 2- оқушылар сыныптармен ауысымдарға бөлінеді, бірақ әртүрлі жаттығулар орындайды. 1 - нұсқаның артықшылығы үлкендерге еліктеу мүмкіндігі басым болса, ал екінші нұсқада әртүрлі сынып оқушыларына жаттығуларды іріктеу мүмкіндігі мол. Екі нұсқаны да жүйелі пайдаланған дұрыс. Ауыспалы әдісте жаттығуларды орындағанда мысалы: 1 - сынып «оқушылары нысанаға доп лақтырады, 2 - сынып оқушыларыы жинайды, 3 -сынып лақтырғандардың қатесін белгілейді, ал 4 – сынып сынып оқушылары доп лақтырған 1- сынып оқушыларымен ауыстыруға дайындалады.

Топтық әдіс - шағын кешенді мектеп мұғалімдеріне барынша ыңғайлы, бірақ мұғалім көмекшіден жақсы дайындықты талап етеді. Бұл әдіс сабақтың негізгі бөлімін өткізгенде неғұрлым жиі қолданылады [3, 46 б]. Топтық әдістің артықшылығы әртүрлі сынып оқушыларына жаттығулардың жеке түрлері бойынша сабақ материалын саралауға, барлық сыныптармен бірдей емес, әртүрлі жаттығу түрлерін жүргізуге барынша мүмкіндік береді, сондай-ақ жаттығу мөлшерін реттеу мүмкіндіктері, сонымен қатар, мұғалім топтық әдіспен сабақ жүргізе отырып, бір сынып оқушыларын жаңа материалдармен таныстыруға жағдай жасайды, ал басқа сыныптар мұғалім көмекшісінің басшылығымен өткен жаттығуларды орындауды жетілдіруге мүмкіндік алады. Топтық әдісті қолданудың міндетті шарты жаттығу түрлерін ұтымды кезектестіру болып табылады. Дәлдікпен ерекшеленетін жаңа жаттығулар сабақтың негізгі бөлімінің басында жүргізіледі. Едәуір толқу тудыратын, жүктемені көбейтуді талап ететін жаттығулар сабақтың негізгі бөлімінің екінші жартысында жүргізіледі [4, 58 б].

Жеке әдіс - жекелеген оқушылар кәртішкелермен айналысқан кезде қолданылады. Бұл әдіс мұғалімге үлгерімі нашар оқушылармен жұмыс жасауға көмектеседі.

Шағын кешенді мектептерде дене тәрбиесі сабағын өткізу нұсқалары

Шағын кешенді мектептерде оқитын балаларды дене тәрбиесіне баулу жұмыстарының міндеттері, құралдары және нысандары басқа мектептермен бірдей болғандықтан сабақты құру қағидалары, оларды өткізу әдісі, сондай-ақ оқу жұмысының практикалық материалы барлық мектептерге ортақ болып табылады.

Шағын кешенді мектептерде дене тәрбиесіндегі оқу жұмысының ерекшелігі сабақ өткізуге әртүрлі сыныптардың оқушыларын бірге қатыстыру. Сондықтан мектепте дене тәрбиесі сабақтарын жүргізудің үш нұсқасын таңдап алдық [5, 31 б].

Бірінші нұсқа – дене тәрбиесі сабақтары әр сыныпта бөлек жүргізіледі. Бұл сыныптарда оқушылар саны көп болған жағдайда жүзеге асады.

Әр сыныппен бөлек сабақ жүргізудің кестесі жасалады, онда дене тәрбиесі сабағы кесте соңына қойылады. Сабақ кестесін осылай ұйымдастырғанда, дене тәрбиесі сабағы үлкен нәтиже береді. Өйткені дене дайындығы шамалас, бір сыныптың оқушылары қимыл-қозғалыстарға, ойындарға, дене жаттығуларына түгелдей қатыса алатын болады. Бір сыныпта оқушылар санының аз болуы да мұғалімге дене жаттығуларын іріктеуге, көп көңіл бөлуге мүмкіндік береді.

Шағын кешенді мектептерде дене тәрбиесі сабақтарын өткізуді ұйымдастырудың осы әдісін қолдану ешқандай қиындық тудырмайды және толық мектептерде жүргізілетін дене тәрбиесі сабақтарынан ешқандай айырмашылығы жоқ. Дене тәрбиесі сабағын өткізу үшін әр сынып оқушыларының мектепке келу уақытын өзгерткен дұрыс емес. Шағын кешенді мектептердегі сабақ кестесіне дене тәрбиесін бірінші сабаққа қойған тиімсіз.

Екінші нұсқа – дене тәрбиесі сабақтары бірге өткізіледі. 1-сынып пен 2-сынып және 3-сынып пен 4-сынып оқушылары біріктіріледі.

Бұл нұсқа, біріншіге қарағанда тиімді емес. Мұндайда мұғалім сабақты жас ерекшеліктері әртүрлі, дене дамуы мен дене дайындығында елеулі айырмасы бар оқушылармен сабақ жүргізуі тиіс. Сабақ әдістемесін құруда айырмашылық болғанымен, жаттығуды орындауға оқушыларды ұйымдастыруда, екі сынып оқушыларына оқу материалын шектеуде, таңдауда біршама қиындықтар туады.

Үшінші нұсқа - бірден мектептің барлық оқушыларына дене тәрбиесі сабақтарын өткізу. Бұл жағдайда мектеп шағын, оқушылардың жалпы саны аз, мектепте бір мұғалім жұмыс жасап, мектептің бастауыш сыныптарының оқу жоспарындағы барлық пәндерді өзі жүргізген кезде туындайды. Бұл өте күрделі жағдай, өйткені сабақта жұмыс бір мезгілде бірнеше жас шамасындағы балалармен, әртүрлі бағдарламалар бойынша жүргізіледі.

Алайда, мұндай жағдайда да дене тәрбиесі сабақтарын толыққанды жүргізу қажет. Материалдық база, оқушылар саны, сондай-ақ климат жағдайына қарай мұғалім сабақты бірден барлық оқушылармен немесе оларды екі топқа бөліп жүргізе алады.

Бір топпен дене тәрбиесі сабағы жүргізіледі, ал екінші топпен қандайда болмасын басқа сабақ, ол сабақта оқушылар көбіне мұғалімнің тапсырмасын өз беттерімен орындайды. Мұндай сабақтар міндетті түрде кезектесуі тиіс.

Мұғалім сабақ өтудің екі нұсқасын да қолдануы тиіс. Жоғарыда аталған әдістің бір түрі ретінде дене тәрбиесінің бір сабағын екі сабаққа бөлу және тиісінше басқа пәннің бір сабағын екі сабаққа (мысалы сурет сабағына) бөлу қолданылады. Оқушылар екі топқа бөлінеді: бірі – дене тәрбиесімен айналысады, екіншісі – басқа пәнмен өз бетімен мұалімнің тапсырмасын орындайды. Мұндай жағдайда әр пәннен сабақ 18-20 минут болады.

Бұл әдістің елеуші кемшіліктері де бар. Балаларды өте жақсы ұйымдастырғанымен, сабақ уақыт жағынан толық болмайды. Мұғаілм бірнеше минутты (5-6 минут) сыныпта қалған оқушыларға жұмыс тапсырмасын түсіндіруге, ал сабақтың аяғында тапсырманың орындалуын тексеруге бірнеше (3-5 минут) минут жұмсайды. Сонымен, дене тәрбиесі сабағының ұзақтығы 40 минутқа емес 32-35 минутқа тең. Ал, 20 минуттық сабақтар дене жаттығуларының бірнеше түрлерін өткізуді шектейді. Мұнда қажетті ұйымдастыру мәселелері – қатарға тұрғызу және сабақ өткізілетін орынға екінші топты апару, спорт құрал-жабдықтарын дайындау елеулі кедергі болады.

Шағын кешенді мектептерде дене тәрбиесі сабақтарын табысты өткізу үшін келесі қағидалар тұрақты сақталуы тиіс:

- оқушыларды кез-келген сабаққа ұйымдастыру кезінде оқу материалы осы сыныптың оқу бағдарламасына сай болуы тиіс;
- нақты жағдайларға қарай, сабақ жүргізудің әртүрлі әдістерін барынша жан-жақты қолдану қажет;
- әр сынып оқушыларының жаттығуларын жас ерекшеліктеріне байланысты міндетті түрде іріктеу;
- бастауыш сынып оқушыларына үлгі ретінде жоғарғы сынып оқушыларының жаттығу орындауы мен ойындағы тәжірибесін шебер пайдалану қажет;
- барлық оқушылардың жаттығуларға, қимыл-қозғалыстарға белсене қатысуына көңіл бөлу керек;
- сабақ жүктемесін жаттығу және ойын дәрежесіне сай реттеп отыру қажет;
- бағалау, бақылау, қателіктерді дер кезінде түзеу қажет.

Мұғалім осы аталған қағидалар мен сабақ өткізудің әдістерін дене тәрбиесі сабағында тиімді қолданған жағдайда оқушылардың қозғалыс дағдылары қалыптасып, денсаулықтары нығайып, дене қабілеттері дамып, жетіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Есіркепов Ж.М. Шағын кешенді ауыл мектептерінде дене тәрбиесінен сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру ерекшеліктері // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №8/2 2019. – 82-86 б.
2. Есіркепов Ж.М. Шағын ауыл мектептеріндегі дене тәрбиесі сабағын жүргізіп ұйымдастыру ерекшеліктері // «Жаңа әлемдегі дене тәрбиесі мен спорттың өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Қызылорда, 2019. - 55-59 б.
3. Құлназаров А.Қ., Тайжанов С. Бастауыш сыныптардығы дене тәрбиесі / Әдістемелік құрал. – Алматы, 2004. – 128 б.
4. Қасымбекова С., Садықова Ж. Оқушылардың қимыл-әрекетін арттыру жолдары / Оқу-әдістемелік құрал. - Алматы, 2007. - 124 б.
5. Құлназаров А.Қ., Есіркепов Ж. Мектеп бағдарламасындағы жаттығулар арқылы оқушылардың қозғалыс қасиеттерін дамыту әдістемесі // Білім-Образование. – 2007. - №5. – 30-32 б.

ӘОЖ 37.012

Жаздықбаева М.Б.,
п.ғ.к., доцент,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

Хакимова И.
магистрант,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

БАЛАНЫҢ ДИАЛОГТЫ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйіндеме. Мақалада ауызекі сөйлеу әдісінің бірі – диалог. Оны құрастыру үшін белгілі бір тақырыпта баланың сөздік қорын дамыту, сөйлем құрауға үйрету, ауызша ойларын жүйелі айтуға жаттықтыру қажет. Тәрбиеші әр сабақта балаға жағдай жасап технологияларды жүйелі қолданып, оларды шығармашылықпен пайдалана білсе, жақсы нәтижелерге қол жеткізуге болады. Сондықтан да осындай әртүрлі тіл дамыту жұмысын жүргізу кезінде балалардың ой-өрісін дамытуға, түсінуіне мүмкіндік туады, дамуы тұрғысынан талдаулар жасалады.

Кілт сөздер: диалог, сөздік қоры, сөйлем құрауға үйрету,балалар, тіл дамыту, технология .

РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ ДИАЛОГА ДЕТЕЙ

Резюме. В этой статье рассматриваются одни из способов общения непосредственно в статье является диалог. Чтобы его построить, необходимо развить словарный запас ребенка по определенной теме, научить предложениям, систематически обучать словесным мыслям. Лучший способ добиться хороших результатов - использовать каждого преподавателя на каждом уроке и использовать его систематически. Вот почему можно развивать и понимать развитие мышления детей при развитии разных языков, и анализируются их взгляды на развитие.

Ключевые слова: диалог, словарный запас, изучение предложений, дети, развитие языка, технологии.

DEVELOPMENT OF CULTURE OF CHILDREN'S DIALOGUE

Summary. One way to communicate directly in the article is through dialogue. To build it, it is necessary to develop a child’s vocabulary on a specific topic, teach sentences, and systematically teach verbal thoughts. The best way to achieve good results is to use each teacher in each lesson and use it systematically. That is why it is possible to develop and understand the development of children's thinking in the development of different languages, and their views on development are analyzed.

Keywords: dialogue, vocabulary, learning sentences, children, language development, technology.

Балабақша - бұл қоғамдық білім беру жүйесіндегі алғашқы байланыс. Жоғары білімді болу үшін адам өзінің ана тілінің барлық байлығын игеру керек. Сондықтан балабақшаның басты міндеттерінің бірі - оларды өздерінің халықтары әдеби тілімен меңгеру негізінде балалардың дұрыс ауызша сөйлеуін қалыптастыру.

Сөйлеудің дамуы баланың ойлауының дамуымен тығыз байланысты болуы керек. Тілді меңгеру, оның грамматикалық құрылымы балаларға еркін ойлауға, сұрауға, қорытынды жасауға, объектілер мен құбылыстар арасындағы түрлі байланыстарды көрсетеді.

Балабақшадағы сөйлеу мәселелерін шешудің ең басты шарты - балалар сөйлеуге, қоршаған ортаға атсалысуға, ауызша қарым-қатынасқа түсуге болатын жағдайды дұрыс ұйымдастыру[1-10б].

Е.И.Тихеева балалар сөйлеуді дамытудың ортақ міндеттерінің бірі туралы жазды: «Ең алдымен , ең бастысы - сөздің қолдауы арқасында бай және тұрақты ішкі мазмұндағы балалардың ақыл-ойының қалыптасуына ықпал ету, дәл ойлауды, едәуір құнды ойлардың пайда болуын және шоғырландырылуын, оларды біріктіру үшін қабылдау мен шығармашылықты дамытуға ықпал етеді. Осының бәрі болмаса, тіл құндылығы мен құндылығын жоғалтады.

Сөздің мәні оның мазмұны мен формасынан тұрады. Бір және екіншісінің үйлесімді бірлігі сөздің мәнін анықтайды».

Ауызша дұрыс сөйлеуді қалыптастырудың жалпы проблемасын анықтап, оны құрайтын нақты міндеттерді анықтайтын болсақ, онда біз әрдайым семантикалық мазмұнның және балалардың дұрыс сөйлеу формасының бірлігін білдіреміз. Тілдің және сөйлеудің негізгі компоненттеріне сәйкес келетін жеті арнайы тапсырма бар.

1. **Сөздікті дамыту**. Мектепалды балалық кезеңде негізгі сөздік сөздері тілдік қорына, оларды таңдау айналасындағылардың сөздік қорына, баланың қоршаған ортамен бағытталуына және т.б. байланысты.

Балабақшада баланың әдеттегі қарым-қатынасы үшін қажет болатын және өздігінен қиындықсыз, қателіктермен баяу жүретін қажетті сөздікті таңдау үшін тәрбиешіге бағытталған сөздік жұмыс бағдарламасы бар. Тәрбиеші балаларға қажетті сөздердің мағынасын ғана біліп қана қоймай, олардың сөзіне қызығушылық пен көңіл аудару үшін оларды белсенді түрде қолдануға кепілдік беру үшін арнайы әдістерді қолданады (Неліктен олар айтады? Мен қалай айта аламын ?) Мен қалай жақсы айта аламын, дәлірек айтсам болады?).

Ауызша сөйлеу мәдениетін қалыптастыру үшін балаларды өрескел өрнектен немесе әңгіме сөздерінен әдебиетпен алмастыруға тура келеді. Сөздік балаларды басқа адамдармен танысуына байланысты жүргізіледі. Нысанды немесе құбылысты білдіретін сөздің мәтіні осы объектімен танысудың жалпы білім беру үдерісінде жүреді[2-32б].

2. **Сөйлеудің грамматикалық жағын қалыптастыру.** Сөздік - тілдің құрылыс материалы. Грамматика сөздерді өзгертудің нормаларын белгілейді және оларды сөйлемдегі қалай біріктіреді. Сонымен қатар, ол тілдің конструктивті модельдерін анықтайды (сөздік-формивтік, өршіл).

Бала қоршаған ортадан грамматикалық мағынасы бар сөздерді естиді. Ол естіген нәрсені түсіну, грамматикалық жүйені меңгеріп, тілдік модельді біледі. Тәрбиеші балалардың тіл үйрету жүйесіндегі жаттығуларын қоса алғанда, балалардың сөйлеу тәжірибесін ұйымдастырады, ол балалардың назарын олар үшін ең күрделі және қажетті құрылымдарға аударады, олардың ана тілінің морфологиясы мен синтаксисінің белгілі бір ережелерін белгілейді («Біз бұл армандаймыз») - жаттығу көңіл-күйді пайдаланғанда, «Жоқ жоғалғандығын ұмытпаңыз?» - жануарлардағы зат есімдерін қолдануға арналған жаттығу іс; «Мен бастаймын, сен жасайсың!» - жалпы сөйлемдерді қолданудағы жаттығу және т.б.).

Тәрбиеші балаларға жаңа грамматикалық пішіндерді таныстырады, ең күрделі формаларды дұрыс қолдануды анықтайды, сайып келгенде грамматикалық түрде әңгімелесу әдетін қалыптастырады.

3. **Дыбыс мәдениетінің мәдениетін тәрбиелеу.** Ең алдымен, бала тілдің дыбыстық жүйесін, дұрыс дыбыс сапасын меңгеруі тиіс. Сөйлеудің дыбыстық жағы бойынша жұмыс фонетика деректеріне негізделген. Бала, тәрбиелеу және үйрену, мақсатты түрде (ересектердің әсерінен) сөздердегі кернеулер жүйесін, ана тілінің интонациялық жүйесі, сөздердің айтылуын меңгереді. Бала мен сөйлесу үдерісінде мінез-құлық мәдениетін үйрету өте маңызды, дұрыс сөйлеу стилін тұрақты әдетке айналдыру (достық үн, көңіл-күй мен көзқарас, әңгімелесушіне бағытталған, жаңа қоғамда өзін ұстай білу қабілеті және т.б.).

Дыбыс сөйлеудің ең маңызды сапасы оның айқындығы. Н.К. Крупская бұл сапаның балаларын тәрбиелеу, оның болашақтағы маңызы, ересек өмір, барлық адамдар аудиторияға сөйлеуі, шешендік болуы керек. Ол балаларды сөйлеудің табиғи көркемділігін дамытпау керек, алайда олар жиі кездесетін сөйлеушіге «сөйлеуге толы сөйлейтін, оның көздері жанып, оның ойлары мен сезімдерін бейнелейтін іс-әрекетте көрінеді» дейді ол[3-41б].

Мектепке дейінгі жас - бұл сөйлеу әдеттерін және қабілеттерін дамытудың құнды уақыты.

4**. Диалогтық (диалогтық) сөйлеуді қалыптастыру:** балалардың тыңдауға және сөйлеген сөздерін түсінуге, сөйлесуді жүргізуге, сұрақтарға жауап беруге және сұрақтар қоюға қабілеті. Байланыстырылған сөйлесу сөзінің деңгейі баланың сөздік күйіне және тілдің грамматикалық құрылымын қаншалықты меңгергеніне байланысты. Әңгімелесушімен әңгіме ретінде сөйлесе, әңгімелесу кезінде мәдениетті ұстай білу, сыпайылық, ұстамды болу мүмкіндігін қабылдайды. Тәрбиеші балалармен әңгімелесудің мазмұнына әсер етеді, бір-бірінен жаңа нәрсені үйренуге деген ынтаны көтереді. Тәрбиеші балаларға өздерінің жұмыс, демалу және т.б. туралы ересектерден сұрасаңыз, көптеген қызықты нәрселерді білуге болады деп айтуға тиіс.

5. **Сюжеттік жұмыстарды (монологтық сөйлеу) оқыту.** Монологтық сөйлеуді меңгеру балаларды мектепке дайындау үшін өте маңызды, мұнда бұл дағдылар бекітіледі. Байланысты сөйлеу ойлаудың, оның әртүрлі қасиеттерінің қалыптасуына ықпал етеді. Бұған қоса, баланың әңгімесі сөздерінің қорын, сөз тіркестерін құрастыруға, композициялық мазмұнды анықтауға көмектеседі. Балалар ауызша әңгімелерді тыңдай білу қабілетін дамытады, әрдайым шоу-бағдарламамен бірге жүреді, оларды түсінеді, содан кейінтыңдағандарға еліктеуге болады .

Мектепке дейінгі жастағы балаларға қарапайым әңгімелерді өздері құруға үйретіледі, олардың мазмұны мен формасында баланың автономиясы мен шығармашылық қызметі көрсетілуі керек.

Балабақша өз ойларын ойлау, тыңдаушыларға сөйлеу, сондай-ақ сөйлеуді жақсартатын, сөйлеуді жақсартатын, топтық жұмыс дағдыларын дамытатын бейресми аудиторияның алдында (мерекеде, ересектердің қатысуымен сөйлесу) сөйлеу қабілетін жетілдіреді.

6. **Көркем әдебиетпен танысу.** Мектепке дейінгі мекемелерде балалар балалар әдебиетінің ең жақсы шығармаларымен таныстырылады. Бала тәрбиешісі балаларға қарапайым дағдылар: өнер туындыларын тыңдау және түсіну, өз кейіпкерлері туралы пікірлер білдіру. Балалар кішкентай, қолжетімді өлеңдерді қалай жаттап алу керектігін білуі керек. Барлық осы міндеттер балалардың моральдық бейнесі мен эстетикалық сезімін тәрбиелеуімен тығыз байланысты[4-56б].

Тәрбиеші әр баланың оқуға және иллюстрацияларға қызығушылығын оятуға, кітапты қалай дұрыс жұмыс істеуге үйретуге және өз достарын өз әріптестерімен бөлісуге тиіс. Балабақшада көркем сөз балалардың күнделікті әңгіме-сөзінде және мерекелік атмосферада, бос уақытты толтырып, драматизацияда, драматизацияда, фильмдерде жаңғыртылатын балалардың үнемі серіктесі болатындығын қамтамасыз ету керек.

7**. Балаларды сауаттылыққа дайындау.** Бала балабақшасында баланың сөйлеуін дамытуға арналған барлық педагогикалық жұмыстар оны ауызша сөйлеуге, басқаларды тыңдай білуге, сөйлеу мазмұнын меңгеруге, қажет болған жағдайда жолдастардың жауабын толықтыруға немесе түзетуге үйретеді. Сөйлеу оларды қиындықтармен қамтамасыз ететін балаларды талдау тақырыбы болып табылады. Мектепте ойдағыдай оқыту үшін ең маңыздысы тәрбиешінің айтқандарын есту қабілеті, ортақ сөйлемдердегі ойларды, кішігірім байланыстырылған әңгімелерді грамматикалық түрде дұрыс, дұрыс айту қабілетін білдіреді. Бұл дағдылар мақсатты түрде балаларға негізінен ескі және дайындық топтарында қалыптасады. Сонымен қатар, алты жастағы балалармен сауаттылыққа дайындық жұмыстары жүргізілуде. Балалар сөйлеуді дұрыс талдаумен айналысады, олар екі-төрт сөзден тұратын сөйлемдер жасайды және тағы басқалар.

Осылайша, біз балалар сөйлеуді дамытудың жеті негізгі мәселесін бөліп аламыз. Көптеген мәселелер балабақшаның барлық жас топтарында шешіледі, тек олардың мазмұны әртүрлі: бұл балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты. Осы міндеттердің әрқайсысы білім беру және тәрбиелеу аспектісіне ие. Сөйлеуді дамыту барысында тұлғаның психикалық қасиеттері қалыптасады, адамгершілік, эстетикалық тәрбиенің маңызды міндеттері шешіледі.

Әрбір тапсырманың шешімі оқшауланбайды. Осылайша, балаларға грамматикалық түрде дұрыс сөйлеуді үйрету (жаттығу «Кім болмады?»), Сөйлеудің дыбыстық жағына назар аудару, сөздердің дұрыс семантикалық қолданылуын қадағалау және т.б.. Бірақ жаттығудың негізгі, алдын-ала жоспарланған міндеті грамматикалық жағы сөйлеу. Ол үшін арнайы оқыту әдістері таңдап алынды, ал басқа тапсырмалар тапсырылды.

Негізгі міндеттерді нақты айқындау, ішінара шартты, бірақ іс жүзінде қажет. Егер тәрбиеші балалардағы сөйлеудің қандай қасиеттерін білетін болса, ол олардың әрқайсысын жүйелі түрде дамытады. Сөйлеуді дамытудағы маңызды міндеттерді білу апта сайын жоспарлауды жеңілдетеді, өйткені олардың әрқайсысына алдын ала күн тәртібінде тұрақты орын беріледі[5-44б].

Әр тапсырманың мазмұны өз ерекшелігіне ие және оқытудың ең дұрыс әдістерін және әдістерін мұқият таңдауды талап етеді. Осы топта қандай тапсырманы білу сөйлеуді дамытуда басты міндет болып табылады, тәрбиеші сөздіктің белгілі бір сапасына назар аударады (мысалы, аңыздар, тауықтар және т.б.).

Осылайша, сөйлеуді дамытудың негізгі міндеттерін білу - ресми талаптар емес, балабақшадағы жұмыстарды дұрыс ұйымдастыру қажет.

Сөйлеуді дамыту бағдарламасы балалардың осы немесе басқа қызметінде (білім беру, ойын, еңбек, тұрмыстық) жүзеге асырылады.

Кең мағынада тәрбие айтылғандықтан (және осы тұжырымға кіретін сөздің қалыптасуы) ересек адамның қандай да бір іс-әрекеттер арқылы жүзеге асыратындығына байланысты, бұл іс-шара шартты түрде құралдар деп аталуы мүмкін. Осылайша, оқытуды, ойнауды, жұмыс істеуді, күнделікті немесе күнделікті іс-әрекеттерді, өнер туындыларын қабылдауды, яғни сөйлеуді дамыту арқылы ересек адамның жіберген және басқарған кез-келген әрекетін қарастыруға болады.

Күнделікті өмірде балалар өздерін сөйлейді. Бірақ егер ересек адамның басшылығысыз қалдырылса, сөйлеудің жағымсыз қасиеттері анықталуы мүмкін: тілдік қателіктер, қарабайыр сөздік, грамматикалық қателіктер және т.б. Сонымен қатар, үнсіздікпен немесе Тәрбиешінің нұсқауларын пассивті тыңдағанда, балалардың сөйлеуіне айтарлықтай әсер етпейді.

Қоғамдық тәрбие жағдайында баланың сөзін қалыптастырудың басты құралы - бұл нұсқаулық.

Ана тілін оқыту - балалардың когнитивтік қабілеттерін дамыту, оларды қоршаған орта және тиісті сөздік қорын қалыптастыру, сөйлеу дағдыларын қалыптастыру және дағдыларын қалыптастыру.

Мектепке дейінгі білім берудің негізгі түрі – оқу-қызметі.

Дидактикалық мақсаттар үшін сабақтың мұндай түрлерін ана тілінде ажырата білуге болады: **жаңа материал туралы сабақ; білімді, дағдыларды шоғырландыру; білімді жалпылау және жүйелеу; қорытынды немесе тексірілген (бақылау); кіріктірілген (аралас, біріккен).**

Балабақшада сөйлеуді дамытудағы «жаңа материал» түсінігі кейде салыстырмалы түрде орын алады, себебі балалар өз сөзінде үнемі пайдаланатын тілдік құбылыстармен (дыбыстар, интонациялар, грамматикалық пішіндер, сөздер) кездеседі. Дегенмен, біз балаларға жаңа тұсаукесер туралы сеніммен айта аламыз. Бұл түсінік, танымал фактілерді түсіндіру, жаңа идеяларды жинақтау, жаңа дағдыларды қалыптастыру. А.П.Усова балалардың ой-пікіріне және мінез-құлқына әкелетін идеяларды балалардың көзқарастары бойынша толық таныс , бірақ шашыраңқы, кездейсоқ, түсіндірілген деп атап өтті.

Бұл әңгімелерді үйретудегі балаларға арналған алғашқы сабақтар, онда жаңа әңгімелерді оқып үйрену, жаңа туындыларды оқып үйрену, есте сақтау өлеңдер. Балабақшаларда сабақтарға бару, балалардың балабақшасының үйі туралы әңгімелесу, жүрекке жатқызу және т.б. туралы әңгімелесу сияқты тәрбиеленген білім мен дағдыларды нығайту және тәрбиелеу мақсатында балабақша сабақтарында кеңінен қолданылады.

Сабақтарда тәрбиеші, ол, әрине, жаңа, қосымша ақпарат береді, бірақ ол негізінен балалардың өздерінің білім қорын өз бетінше пайдалануға және сөйлеу дағдыларын нығайтуға бағытталған күш-жігерін бағыттайды . Бұл жекелеген фактілерді топтастыру, жалпылау және дағдылар болуы мүмкін. Тәрбиеші түзетуді сөзбе-сөз енгізе отырып, қайталауды (таныс мәтінді қайта жазу, есте сақталған өлеңдерді оқып үйрену), қайталанған жаттығуларды (дыбыс өткізбеуде, бірдей грамматикалық пішінді) және шығармашылықпен (танысу мәтінін). Оң нәтижелерге қол жеткізу үшін материалды қайталау үдерісінде жаңалықтың, шығармашылық қызметтің элементтерін енгізу маңызды[6-70б].

Бұл топтық сабақтарға жақындары, жалпыланған және жүйеленген өтілген материалдар. Мысалы, «Кімге не керек?», «Дүкен» және т.б. тәрізді дидактикалық ойындарда балалар объектілерін түстермен, пішінмен, мақсаттармен және т.б. бойынша жіктеу кезінде қолданылады. Кіші топтарда әңгімелесу жасалады: ересектердің жұмысы, көлік, кітаптар. Балаларға материалды мақсатты түрде шығаруға тапсырма берілді (жолаушылар көлігі туралы сұхбат, шоу-бизнестің жұмысы, сүйікті ертегілер). Жалпыға ортақ типтегі сабақтар мектеп жасына дейінгі балалардың логикалық ойлау, аналитикалық және синтетикалық белсенділігін қалыптастыру үшін өте құнды.

Есепке алу іс-шаралары жиі бейнелеу өнерінде жүргізіледі. Алайда, олар ана тіліне қажет, себебі белгілі бір білім мен дағдылардың деңгейін белгілеу қажет. Оқу жылының басында белгілі бір секцияларда бақылаушы мен тестілеу сабақтарын өткізу керек, тәрбиешіді жаңа топтың балалары туралы білу және ақыр соңында жұмыстың нәтижелерін қорытындылау кезінде танысу. Балалар бақшасын жаппай тексеру кезінде ана тілінде бақылау жаттығулары қолданылады. Бір жағынан, оларда оқыту сипаты бар. Әдетте, тәрбиеші балалардың жасаған дұрыс емес қателіктерін қалдырмау үшін тек жанама оқыту әдістерін қолданады.

Балабақшаларда кеңінен таралған зерттеулер бірге болды дидактикалық мақсаттар жиынтығы, мысалы, балаларды жаңа материалмен таныстыру, өткенді қайталау және біріктіру және оны практикалық қолдану.

Сөйлеуді дамыту бойынша сабақтар олардың мінез-құлқындағы белгілі бір қиындықтарды тудыратын бірқатар белгілермен сипатталады. Мысалы, балалар көбінесе түрлі іс-шаралармен айналысады: біреуі сөйлейді, қалғандары тыңдайды; сабақтардың қысқа мерзіміне байланысты әр балаға жеткілікті сөйлеу практикасын ұсыну мүмкін емес. Сабақтардың максималды әсері болуы үшін олар жалпы дидактикалық талаптарға сай болуы керек, атап айтқанда:

1. Сабақ үшін мұқият дайындық, оның мазмұнын және оқыту әдістерін анықтау. Бұл өз ана тіліндегі басқа да топтарда , балалардың білімі мен дағдыларының деңгейінде, олардың жүктемесі айқындалады. Тәрбиешідегі нақты сөйлеу тапсырмалары және нақты сөйлеу мазмұны болуы керек. Құрылымы көзделетін бағдарламалық материалдарды зерттеуге қажетті әдістер мен әдістер таңдалады және сабақтың барысы. Қажетті көрнекі құралдар, оқу құралдары. Тренингтің жеке тапсырмалары анықталды (жұмыс орындары сараланған, балалардың шақыру тәртібі қарастырылады).

2. Тиімді жүктеме қарқындылығы. Тәрбиеші дамыта оқыту принципін басшылыққа алады. Ол балаларға тапсырмаларды жеткілікті дәрежеде қиындықтармен қамтамасыз етеді, сондықтан олардың орындауында белсенді ақыл-ойды қажет етеді[2-39б].

Кейде жүктеме жеткіліксіз болады: балалар өз бетінше жұмыс істемейді, аналитика-синтетикалық түрдегі тілдік тапсырмаларды шешу, нысандар арасында байланыс орнатуға, ұқсастықтарын оқшаулау. Егерде балада есте сақтау, ойлау қабілеті жоқ болса, ал тәрбиеші одан тек тыныш, тәртіпті болып отыруын және қайталап отыруын талап етсе, онда сабақ балалар үшін бір сұмдық көрініске айналуы мүмкін.

Жүктеменің дұрыс өлшемін анықтау үшін топтың аралас құрылымы көмектеседі, одан да күрделі арнайы әдістер пайдалы: қорытындылар, салыстырулар,

3. Топтың тәрбиелік сипаты. Аудиторияда сөйлеуді дамыту үшін кеңестік педагогикада тәрбиелеу принципі іске асырылады.

Тәрбиелеу әсері сөйлеу белсенділігінің мазмұны және оның лингвистикалық дизайнымен, сондай-ақ дұрыс ұйымдастырумен, сабақты жүргізу әдісімен көрсетіледі. Сабақтар оқшауланған ақпарат емес, белгілі бір білім беру жүйесі берілгендіктен, балалар біртіндеп тілге деген саналы қарым-қатынас элементтерін, оны ассимиляциялауды дамытады.

Сөзді дамыту үдерісінде, бұрын айтылғандай, барлық психикалық үдерістер жетілдірілуде. Мектеп жасына дейінгі жастағы жалпы қызығушылықты мектеп жасына дейінгі балалардың дифференциалды және тұрақты мүдделеріне дейінгі балалардың когнитивті мүдделері сабақтарға қол жетімді талдау және олардың қызметін бағалауда қолжетімді болуы маңызды.

Ана тілін меңгеру, оның байлығын және сұлулығын бірте-бірте жүзеге асыру патриоттық тәрбие беруде. Балаларға әлеуметтік-тарихи сипаттағы ақпарат беру, оларды кеңестік халық өмірімен таныстыру Отанға деген сүйіспеншілікті, интернационализмді, ұжымдастыруды, еңбекқорлықты арттыруға көмектесетін жоғары моральдық сезімдер мен идеяларды тәрбиелеуге байланысты.

Топта тәрбиеші балаларға өз білімдерін және шығармашылық қабілеттерін пайдалануға үйретеді. Баланың білім алуға деген ұмтылысын қолдауға, өз достарын өз әріптестерімен бөлісуге үйрету өте маңызды .

Сабақтардың мазмұны мен ұйымдастырылуы өзіндік мақсаттар, тәртіп, тактика және басқалар сияқты моральдық және ерікті ерекшеліктерді дамытуға көмектеседі.

Сөйлеу сабақтары балалардың эстетикалық тәрбиесіне үлкен әсерін тигізуі мүмкін. Тәрбиеші мектепке дейінгі жастағы балаларды сыртқы әлемнің нысандарымен таныстырудан ғана емес, сонымен бірге қоршаған ортаны қалыптастырумен эстетикалық тәрбиелеуді жүзеге асырады. Өз кезегінде тілдің өзі - бейнесі, музыкалық, көркем сөзі.

4. Сабақтың эмоционалдық сипаты. Сабақты бастаудың алдында балаларды үйренуге, қызықтыруға және жаңа нәрселерді үйренуге дайын болу керек. Сабақ балаға қанағаттану сезімін тудырады. Балалардың қызығушылығы тәрбиенің маңызды одақтасы болып табылады. Сөйлеу сабақтарында белгілі бір орын юмормен, әзіл-қалжыңнан тұрады. Мәселен, балалар гиСеріклық затты оны өз бетінше тазалау үшін пайдаланады. Олар түзетеді, олар щеткаларды ажыратуды үйренеді[6-84б].

5. Сабақ құрылымына сәйкес оқыту әдістерін бөлу.

Сабақтың құрылысы анық болуы керек. Оның басында, әдетте, балалардың тәжірибесімен өткен материалмен байланыс орнатады. Содан кейін тәрбиеші сабақтың мақсаты туралы хабардар етеді (қарапайым және түсінікті жағдайларда). Бұл балаларға мақсатты түрде әрекет етуге көмектеседі. Мақсаттар қарапайым болуы мүмкін: гүл бақшасына барыңыз, онда қандай гүлдер өсетінін қараңыз, жаңа қуыршақтар өлеңдерін оқыңыз және т.б. Ескі топтарда сабақтың мақсаты жиі дәлелденеді. Мысалы, тәрбиеші қиын сөздер дұрыс айтып үйренуі керек дейді, өйткені сөйлеу дұрыс, әдемі, жағымды болуы керек. Бұл балаға жаңа білім мен дағдыларды игерудің қажеттілігін дәлелдейді.

Сабақтың басталуы болашаққа деген қызығушылығын тудыруы, балалардың жақсы қабылдануына негіз болуға және олардың назарын аударуға тиіс. Сондықтан, ол қысқа, жанданған,қызығушылық интонациясы арқылы.

Сабақтың негізгі бөлігі сонымен бірге айқын құрылыспен сипатталуы керек. Бірінші кезеңде (жаңа тапсырманы шешуде) оқытудың жетекші әдісі шоғырланған, ол балаларға кейінгі сөйлеу қызметінің сипатын және оның мақсатын түсінуге көмектеседі. Содан кейін балалардың өз бетінше атқаратын жұмысы (жауаптар, басқалардағы жаттығулар) жалғасады, тәрбиеші тарапынан белсенді педагогикалық нұсқауларды жоққа шығармайды. Сабақтың соңғы бөлігі қысқаша және эмоционалды болуы керек, яғни материал өнер туындысын, жұмбақты, «Сол немесе жоқ» сияқты көңілді ойын барысында оқуға болады және т.б. болуы керек. Ұзақ және формальды тұжырымдардан аулақ болу керек, балалар қызметінің мінез-құлқы мен мінез-құлқының уақтылы бағаланбауы.

Егер сабақ біріктірілсе, әдетте, негізгі бөлік деп аталатын бөліктердің бірінде жаңа материал бар. Біріншіден, ол жоғарыда келтірілген сызбаға сәйкес салынған. Басқа бөліктер таныс материалға арналған, бірақ олар белсенді оқыту әдістерін де пайдаланады. (Мысалы, баланы поэманы оқуға шақыру арқылы тәрбиеші бұл өлеңдерді - көңілді, қайғылы, нәзік және неліктен оқығанын айтуды ұсынады. Бағалау және басқа да әдістер қолданылады.)

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ә.Меңжанова, Г.Исмағұлова, Е.Дайрабаев, Мектепке дейінгі педагогика. – Алматы,1982
2. С.А.Мұсаева, Т.Б.Бегалиев. Жас ерекшелік педагогикасы. –Астана: Фолиант, 2006.

3. А.К. Меңжанова. Мектепке дейінгі педагогика.- Алматы: Рауан, 2001.
4. В.И. Ядэшко, Ф.А. Сохина. Мектепке дейінгі педагогика. - А.: Мектеп, 1981.
5. А.К. Меңжанова. Педагогикалық пәндерді оқыту әдістемесі. - Алматы: РБК, 2001.
6. С.А. Веретенникова. Мектеп жасына дейінгі балаларды табиғатпен таныстыру. - Алматы: Мектеп, 2000.

УДК 371.026.6(574)

Жақсыбаев М.Ж.,
х.ғ.д., доцент,
Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы қ., Қазақстан

Жұмабекова А.Б.
PhD докторанты,
Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: aiagoz_-93@mail.ru

ОЙЫНДЫҚ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ – ТӘЖІРИБЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Мақалада ойынды мақсат, мазмұн, әдіс–тәсілдер, нәтиже сияқты құраушылардан тұратын технологиялық үрдіс ретінде ұғыну, оны хронологилық түрде сабақпен (ойын – сабақ) ұйымдасқан формаға сәйкес келетін нақты үрдістік бірлік ретінде қабылдау керек екені көрсетіледі. Методологияға негізделген түрлі концептуалды тәсілдердің интеграциясы ойындық оқытуды XXI ғасырда да білім беру технологиясының болашағы зор бағыты ретінде қарастыруға толық негіз беретіндігі айтылады.

Кілт сөздер: ойын, оқыту технологиясы, ойын түрлері, ойындық оқыту.

Резюме. В статье показано, что игра должна пониматься как технологический процесс, состоящий из таких компонентов, как цель, содержание, методы и результаты, и что ее следует воспринимать как единое целое реалистичного процесса, которое согласуется с организованной формой обучения (игровой процесс). Интеграция различных концептуальных подходов, основанных на методологии, предполагает, что игровое обучение является и в 21-м веке как многообещающее направление образовательных технологий.

Ключевые слова: игра, образовательные технологии, типы игр, игровое обучение.

Summary. The article shows that the game should be understood as a technological process consisting of components such as the goal, content, methods and results, and that it should be perceived as a whole realistic process that is consistent with an organized form of learning (gameplay). The integration of different conceptual approaches based on methodology suggests that game learning is also in the 21st century as a promising direction of educational technologies.

Keywords: game, educational technologies, types of games, game training.

Ғылыми-педагогикалық білімнің дамуының қазіргі кезеңі өзекті педагогикалық мәселелерді алға қойып және оларды зерттеудің жалпы методологиялық аспектілерін анықтаудан нақты оқыту технологияларын егжей -тегжейлі әзірлеудің кешенді сипатымен сипатталады. Сондықтан осы мақаланың мақсаты ойындық оқытудың болмысы мен заңдылықтарын анықтайтын тірек білімді жалпылау мен жүйелеуден тұрады.

Алғаш рет ойын қызметінің философиялық-теориялық түсінігін Ф.Шиллер және И.Кант берген болатын [1,2]. Ойынды олар адамның ашық әрекетінің іске асуы ретінде қарастырды. Олар ойынның эстетикалық табиғатының негізін қалады және ойын арқылы адамның болмыстық мінез–құлқын құрды. Шиллер жануарлар әлемінде, олардың өз тіршілігін демеуден бос кезінде, ойынның «жануардың ойын қызметіне себеп болатын артық күш» ретінде қызмет ететінін атап өткен. Шиллердің ойынша, адам үшін ойын ләззат сезім, бір жағынан сырттай қажеттіліктерден тәуелсіз «артық күш».

Одан әрі бұл болжамдар ағылшын философ-позитивисі Г.Спенсердің ойын теориясына ұласты [3]. Ол өз кезегінде ойын түсінігіне эволюциялық тәсіл енгізді. Спенсер ойынды нақты бір мақсаты жоқ қызмет, алайда күшке бағытталған жағымды жасанды жаттығулар ретінде көрді.

Мұндай ойды жалғаушы ретінде неміс философы, психолог Карл Грос болды [4]. Ол ойыннан адамның өзіндік жетілуі мен өзіндік оқуына көмек беретін функционалды жаттығулар байқады. Грос жануарлар ойынын табиғи түйсік өмірдің динамикалық жағдайларына қарай ауысып отыратын жаттығу даму және бекіту формасы деп санады. Ал голландтық психолог және физиолог Ф.Бейтендейк қарама-қарсы – түйсіктік тәртіптің формалары жаттығуларды қажет етпейді деген ойда болды [5]. Ойын - әуестіктің белгілі бір функциясы ретінде қарастырылып жатқанда, ол ойынды жаттығу ретінде емес, жаңалық әкелетін әрекет ретінде бағалады. Бейтендейк ойынды белгілі бір түйсіктердің дамуы деген ойдан аулақ болған З.Фрейд позициясына сүйенді. Ол негізгі әуестіктер деп олардың үш бастапқы түрін көрсетті: азат болуға, бірігуге және көрсетуге деген әуестік. Бейтендектің ойынға деген түсінігінің құндылығы мен түпнұсқалылығын мақұлдай отырып, ойын феноменінің (ойын қызметін ол қарапайымдатып, адамдардың

балалық шағындағы тәртібінің ерекше түрі ретінде қарастырды) әмбебаптылығын мағыналауға дейін жете алмағандығын ескере кеткен жөн.

Артынша ойынның болмысын сипаттайтын мәселелер спектрі зерттеушілердің ойынның немесе еңбектің біріншілігін анықтауға ұмтылуымен толықты. Осылайша, К.Грос жеке бастың дамуын жекелей зерттеу барысында еңбек ойыннан кейін екінші кезекте жүреді деген қорытындыға келді, себебі жануар өзінің алдағы іс–әрекетіне дәл ойын барысында дайындалатынын түсінді [4]. Ойынға деген алғашқы философиялық пікірлерде адам мен жануарлардың ойыны арасында ешқандай жіктеу жүргізілмегенін айта кетуге болады. Жіктің болмауы, өз кезегінде, адамдардың ойын қызметінің негізін ұғынуға көп кедергі жасады.

Г.Плехановөзінің атақты «Мекен–жайсыз хаттарында» ойын мен еңбектің ара-қатынасын жете қарастырып, ойын мен еңбектің кезектілігіндегі айырмашылықтарды жеке тұлғаның өмірінің және адам мен өнердің дамуының әр түрлі кезеңдерінде бақылаған [6]. Плеханов Гростың «Ойын адам өмірінде еңбектің алдында жүреді де, балаларды болашақ өндіргіш қызметке дайындайды» деген ойымен келіседі. Алайда, Плеханов қарастырып отырған қоғамның өмірінде тұлғаның негізгі міндеті тіршілікке қажет нәрсені таба білу болды. Автор еңбек ойыннан үлкен деп есептеп, еңбектің әлеуметтік статусын жоғары қояды. Оның сенімінше, ойын мақсаты түрлі ұрпақтарды байланыстыратын және нақты мәдени табысты ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге қызмет ететін байланысты құрайды.

Ойынның сауықтыру қызметінің абсолюттілігіне деген ерекше көзқарас испан философы Хосе Ортега-и-Гассетаның ойынан байқалды. Ол ойын қызметін, адамды күнделікті күйбең тіршілік пен жалықтыратын өмірден шығара алатын адамның тылсым ынтықтығы, құмары ретінде қарастырады. Ол ойын мен еңбектің арасындағы байланысты қисынсыз түрде жоққа шығарады, кейде саналы түрде оларды бір-біріне қарсы қояды да [7].

Өркениеттің дамуы жолындағы ойынның маңызын талдауда голландтық тарихшы мен мәдениет философы Йохан Хейзенганың көзқарастары ерекше, жеке орын алады [8]. Бұл көзқарасын ол өзінің «Ойнаушы адам» жұмысында баяндаған. Кітаптың бір ғана атының өзі, адам феноменін жалпылай қабылданған классикалық «Homo sapiens»-«Саналы адам» ұғымынан айырмашылығынан концептуалды философиялық пайымдауға әкеледі. Й.Хейзинга ойынды түрлі мәдени және тұрмыстық құбылыстардың, әсіресе, ойынға табиғаты жақын өнерді бағалау критерийі ретінде қарастырады. Осыған сәйкес, адам тарихының мәнісі ойынға негізделген мәдениеттің дамуын құрайды, ол мәдениет ішінде ойынды мәдениеттің өзінен бұрынырақ пайда болған, мәдениеттібастапқы кезеңінен бастап, адам өзі өмір сүріп жатқан фазаға дейін жеткізуші өлшем бірлік, яки шама ретінде көреді. Оның ойынша, «Мәдениет ойын ретінде басталмайды, ойыннан емес, ойынның өзінде басталады». Сондықтан, көркем өнерге тән ойынның бастауы, оның пайда болған уақытынан бастап, адам қызметінің болмыстық ерекшеліктерін көрсетеді.

Ойын саласын зерттеушілер, ойынды адамның тума қасиеттерінің бірі ретінде қарастырғандықтан, адамның қызметіне, қарекетіне көптеген философ, психолог, педагог, әлеуметтанушылардың еңбектері бағышталған. Кез-келген қарекет мақсат, қаражат, нәтиже және қарекет үрдісі сияқты құраушылардан тұрады. Басқаша айтқанда, қаракет заттылықпен (қарекет пен оны қоршаған объективті ортаның өзара байланысымен), негізділікпен (адам қарекетінің жануарлардың жүріс–тұрысынан айырмашылығымен) және түрлендіруші бағытталғандықпен (субъектің өзі мен материалдық әлем өзгерісінің диалектикалық тәуелсіздігімен) сипатталады.

Адамның қызмет субъекті болып бекуінің өзі, осы қызмет саласының ішіндегі адамдардың ара-қатынасының әсерімен жүреді. Бұл арақатынастар үрдіске де, сондай-ақ адамдардың өздеріне де әсерін тигізеді. Шынайы әлемнің объективті шарттары субъект қызметінің ағынына әжептәуір әсерін тигізеді. Объективті – субъектілік жақтардың беріктігі адам қызметінің заттылығында да, мағыналауында да білінеді. Қызметтің түрлендіргіш сипаты объективті жағдаяттардың болуы арқылы ғана емес, сонымен қатар,қызмет субъектіне ықпал ету арқылы да байқалады. Ал бұл өз кезегінде педагогикалық еңбектің мәні мен мазмұнына септігін тигізеді. Қызмет субъекті пен объекті байланысының көп-жақтылығы қызметті өзара байланысты құраушылардың жиынынан тұратын күрделі жүйе ретінде қабылдауға мәжбүрлейді. Қызметтің атқарымдық құрылымын анықтаудың әрбір әдісінің ойын теориясы бойынша аспектілік зерттеулерлеріне арналған методологиялық маңызы бар.

Ойынды дамыту мәселесін зерттеуге ресейлік психологтар көп атсалысқан. Олар бала ойынының терең талдауын іске асырған. Эксперименттік зерттеулер барысында,баланың ересек адам сияқты әрекет ету қажеттілігі мен жас ерекшелігіне байланысты еңбек қызметінде туындаған қажеттіліктерді ересек адамша істей алмауы арасындағы қарама-қайшылық балалардың дамуындағы әрекет етуші күш болып табылатындығы анықталды. Бұл қарама-қайшылық, А.Н.Леонтьевтің ойынша, «бала үшін қызметтік тек бір типте, нақтырақ айтқанда ойын қызметінде, яғни ойында ғана шешілуі мүмкін. Бұның себебі – ойын

нәтижелі қызмет болып табылмайды, оның сарыны нәтижеде емес, үрдістің мазмұнында жататыны. Сондықтан, ойын қозғалысы қозғалыстың міндеттелген түрлерінен босатылған». Аталған қарама-қайшылықтың шешімі негізінде, ойынның субъективті және объективті мағынасының өзара байланысында жатыр [9]. Бұл байланыс ойынның педагогикалық ықпалын күшейтеді. Ойынның субъективті мағынасы, ойын қызметінің барысынан алатын сүйсінушілікпен анықталады, ал объективті мағынасы баланың физикалық қабілеттілігі мен дүниетанымын қалыптастыруға бағытталады. Д.Б.Эльконин өзінің «Ойын психологиясы» кітабында «ойынның даму жолы нақты қозғалыстан жалпыланған ойын қозғалысына қарай және одан әрі ойындық рөлдік қозғалысқа жүреді»; «рөл ойынның мағыналық орталығы болып табылады және оны іске асыру үшін туындалатын ойындық жағдаяттар да, ойындық қозғалыстар да қызмет етеді» деп атап өткен [10]. Сондықтан ойын түсінігін бірегейлендіру күрделілігі ойын феноменінің өзіндік алуан түрлілігімен, көпжақтылығымен шартталған. С.Л.Рубинштейннің «мағыналы қозғалыстардың өзара байланысынан тұратын саналы әрекет» деген анықтамасы айрықша іргелі сипатқа ие [11]. Бұл анықтаманың азды-көпті кеңейтілген нұсқасы ретінде В.М.Деминнің «ойын - ұйымдасқан, мақсатты бағытталған саналы әрекеттер жүйесінен тұрады» деген пікірін санауға болады [12]. Ойынның басқа қызметтерден айтарлықтай айырмашылығы бар – оның нәтижесі пайдакүнемділікке бағытталмаған, ал ойынның өзі еңбек қызметі сияқты практикалық қажеттіліктермен анықталмаған. Ойынның бұл қасиетін Ю.М. Лотмон «Ойын – қызметтің өнімді түрі емес, мұнда сарын нәтижеде емес, үрдістің өзінде жатыр» деген анықтамасын негізге алды [13]. Алайда, айтарлықтай сәтті ойын анықтамаларының бірі болып, біздің ойымызша, «ойын - ол заттық және әлеуметтік ақиқаттықты тұспалдау мен тануға бағытталған адамның ерекше қызмет түрі» деген анықтама есептеледі.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардан келесідей ой түюге болады:

- ойын-адамның негізгі қызметтерінің бірі болып табылады. Ол адамның күрделі қызметтік жүйесіне құраушы болып кіреді, демек, ойын қызметін зерттеуді жүйелі – әрекетті тәсілмен құру керек.
- ойын-өнімді қызмет. Оның сарыны қуаныш пен сүйіспеншілік сыйлайтын қызметтің үрдісінде, жүру барысында жатыр. Ойын қызметінің объективті мағынасы адам өміріне қажет - білім,ептілік, машық, адамның құндылық бағдарын қалыптастыру.
- ойын-толыққанды түрде, келесі психологтық–педагогикалық заңдылықты көрсетеді: адам қызметінің кез–келген түрі адамға жат болып кетпеу, оған қарсы тұрар күш болмауы үшін, ол жай ғана еріксіз немесе апатты игерілмен емес, ол ерікті және еркін құрылған болуы.
- ойын немесе қызметтің ойындық аспектісі, адам өмірі мен оның қызметінің барлық кезеңдерін іштен өткізеді, яғни қызметтің басқа түрлерінің құрылымдары, ойын компоненттерінен тұруы мүмкін. Ойын қызметі болмаса, адам өркениетінің қарқынды дамуы алға жүрмес еді, әрбір адам жеке дамуын тоқтатар еді.

Ойын арқылы оқыту технологиялары соңғы жылдары енген сәнді жаңашылдық болып есептелмейді. Ойын көмегімен оқыту байырғы заманнан бері белгілі. Дж.Брюнер, А.Джолли және К.Сильва сияқты американдық зерттеушілердің «Ойын және оның адамның дамуындағы рөлі» атты жұмысында приматтардың эволюциясы мен баланың дамуындағы маңдай алды рөліне аса зер салынған [14]. Еңбек авторлары ойынның көптеген мәдениет түрлерімен байланысын бақылады, ойын мен тілді жарыстыра салыстырды. Американдық автор Р.Каллоистың жұмысында Батыс пен Шығыстың тарихи мәдениеті мен төменгі сатылы қоғамды сипаттайтынн ойындардың даму тарихының талдауы жүргізілген [15]. Десе де, кезінде ойындарды, оқыту үшін қолдану, таза эмпирикалық жолмен жүргізілген, XX ғасырдың орта шеніне дейін, ғылыми және әдістемелік түрде мағыналанбаған еді. Оның үстіне, белгілі бір уақыт аралығында, ғылымда ойынға қандай да бір жас ерекшелігіне қатысты шектеулер қоятын қате нұсқау орнаған болатын. Мұнда әңгіме психолог С.Л.Рубинштейннің қате түсінігі туралы болып тұр [16]. Ол,бір кездері, адам қызметін оның негізгі үш түрі арқылы жүйелеуді ұсынды: ойын, оқу, еңбек. Зерттеушінің ойынша, бұл қызмет түрлерінің әрбірі адам дамуының қандай да бір кезеңін анықтайды, бұған қоса, әрбір келесі кезең алдыңғы кезеңді толықтай жоймайды: қызметтің тозған және жаңа формасы қатар өмір сүретін күй болады.

Өкінішке орай, өнімді, бірақ ары қарай теориялық өңдеуге және практикалық тексеріске мұқтаж идея қатаң әрі ерекшеліксіз жүйе ретінде педагогикаға енді: ойын, оқу және еңбек. Сәйкесінше, мекен – жайлық сұлбасы да анықталды: бала-бақша – мектеп – өндіріс. Бұл сұлбалардың жуықтық жүйелілігі, сөзбе – сөз айтқанда, практикалық педагогиканы тоқыратып тастады. Дегенмен, барлық облыстарда оқыту мен тәрбиелеу абсолютті түрде, көбіне, дәрменсіз болып шықты да, оның сиқырлы әрекеттері біздің уақытымызда да жалғасып келеді, ал бұл кей кездері айтарлықтай педагогикалық шығындарға әкеліп соғады.

Сондықтан, қызмет түрлерінің адам қалыптасуындағы маңызын мойындай отырып, Б.Г. Ананьев басты күшті олардың өзара байланысынан тапты. Ол сонымен қатар, жеке дамудың ішкі заңдары салдарынан қызметтің бір түрі екіншісінен туындайды деген тұжырымды да жоққа шығарды [17].

Бір сөзбен айтқанда, ойын, оқу және еңбектің үшеуі де адамның онтогенетикалық дамуыкезеңінде бірдей маңызға ие және үшеуі де орны ерекше қызмет түрлері болып есептеледі. Ойындық оқытудың білім беру практикасында өте кең түрде қолдануына түсіндіретіндей қандай ерекшеліктері мен артықшылықтары бар?

Біздің еліміздегі ғылыми әдебиеттерді талдау оқу-тәрбиелеу үрдісінің алдыңғы қатарлы тәжірибелерінің негізіне Н.К. Ахметовтің ойындық оқытудың ерекшеліктері мен артықшылақтарын көрсеткен [18] жұмысын көрсетуге болады. Ол ерекшеліктер мен артықшылықтар:

- ол тиімді, себебі шынайы өмірге қатысқанмен бірдей болатын жеке практикалық тәжірибе алуға мүмкіндік береді; жекеленген, эмоционалды құраушылармен біріге отырып, тұлғалық дамуды қамтамасыз етеді;
- ол жоғары уәжделген, өйткені эмоцияны, ойлауды және т.б. жандандырады; рақатқа бөлейді; кәсіптік қызмет объектісіне деген оң беретін эмоционалдық қатынасты тудырады;
- ол әлеуметтік–бағытталған, себебі, танымдық қызмет субъектілеріне үлкен мүмкіндіктер ашады; заттық қызметтен қарым – қатынастар әлеміне ауысуды қамтамасыз етеді; адамдар, топтар арасында қатынастар қалыптастырады;
- ол демократияшыл, өйткені еркін сипатқа ие, оқытушылар мен студенттердің субъектілік позициясын, функциялардың кезектілігін, қызмет алмастыруды қамтамасыз етеді;
- ол қауіпсіз, себебі тәжірибеде негативтік педагогикалық ықпал етуге «сынама және қателер» әдісі көмегіменжол бермейді, кәсіптік қызметтің позитивті тәжірибені құру мен жинаудың өзіндік механизмі болып табылады.

Қазіргі таңда ойындық оқыту технологиясын дамыту шет елдерде үлкен бір индустрияға айналды. Ойындық оқыту ТМД елдері мен Еуропадағы ЖОО – да және Франция, Англия, Германияның инженерлік және гуманитарлық оқытуы салаларда айтарлықтай кеңінен таралған [19].

Онда жоғарғы оқу орындары арасында ойындық технологияларды кеңінен қолданатындары Гарвардтық, Калифорниялық, Нью-Йорктық және Стэнфорт университеттері, Джон Гопкинс университеті, Лихай жеке меншік университеті, Массачусетстік технологиялық университет және т.б. Ойындарды құру және оқу үрдісіне енгізу мен шет елдерде, көбінесе арнайы білім беру орталықтары айналысады. Бірақ та, олар ойындық оқытудың технологиялық аспектілеріне басты ден қояды да, көбіне ойындық технологиялардың әдістемелік негіздерін ой елегінен өткізбейді [20].

Қазіргі кезде біздің отандық білім беру жүйесінде ойындық оқыту тәжірибесі ойынды субъектің әлеуметтік даму мектебі (Л.С.Выготский) ретінде; еңбек алды жүретін қызметтік дайындық формасы ретінде (Б.Г.Ананьев); ақиқат имитациясы және адам қызметін модельдеу ретінде (Д.Б.Элькнонин); заттық және әлеуметтік ақиқаттыққа тұспалдау мен тануға бағытталған ерекше қызмет ретінде (П.И.Пидкасистый); еркін қызмет ретінде (Й.Хейзинга); бәсекелестік элементтері бар шын жағдаяттың моделі ретінде (Г.Клаус); «сарындар тұтастығымен бірікке мағыналанған әрекеттердің жиынынан тұратын саналы қызмет» ретінде (С.Л.Рубинштейн); сарыны нәтижесінде емес үдерістің өзінде жатқан өнімсіз қызмет ретінде (Ю.М.Лотман); әдістемелік – технологиялық үрдіс, оқытудың өзіндік типі ретінде (Н.К.Ахметов, Ж.С.Хайдаров); танымдық – тәжірибелік қызмет құралы ретінде, білімді ықпалды меңгеру құралы ретінде (Р.И.Жуковская, А.Н. Люблинская) түсіндірілетін теориялық білім қорына сүйенеді.

Ғылымда ойындық оқытудың болашақ маманның кәсіби қалыптасуына деген әсері толығымен дәлелденген. Жоғарғы мектептерде ойындық оқыту біртұтас педагогикалық үрдістің ажырамас бөлігі болып саналады және тиісті түрде педагогтар мен студенттердің ұйымдасқан өзара әрекеттестігін көрсетеді. ЖОО – да ойындық оқыту нақты бір кәсіби қызметтің түрлі жақтарын имитациялау мен модельдеуге негізделген дербес оқыту типі ретінде жеке шыға алады. Мұнда жеке ойынның өзі арнайы құралған жағдайларда педагогтар мен оқушылардың нақты қызметін имитациялайтын ойындық оқытудың дербес бірлігі ретінде бағаналады. Модельдеу болса белгілі бір кәсіби қызметті, қарастырылып отырған үрдістің маңызды белгілерін қайта жасап, болжай алатын, зерттелген аналогпен модельдік алмастыру ретінде қарастырылады.

Қорытындылай келе, ойынды мақсат, мазмұн, әдіс–тәсілдер, нәтиже сияқты құраушылардан тұратын технологиялық үрдіс ретінде ұғыну, бізге оны хронологилық түрде сабақпен (ойын – сабақ) ұйымдасқан формасында қатар келетін нақты үрдістік бірлік ретінде қабылдауға мүмкіндік береді.

Жүйелік-қызметтік тәсілдің методологиясына негізделген түрлі концептуалды тәсілдердің интеграциясы ойындық оқытуды XXI ғасырда білім беру технологиясы дамуының болашағы зор бағыты ретінде қарастыруға толық негіз береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шиллер Ф. Статьи по эстетике //Собр. соч. в 7 томах. – Т. 6. – М.: Гослитиздат, 1957. – 791 с.
2. Кант И. Соч. в 6-ти томах. Т. 2. – М., 1964.
3. Спенсер Г. Основы психики. – СПб., 1897. – 409 с.
4. Грос К. Душевная жизнь ребенка. /Пер. с нем. – К., 1916.
5. Burtendijk F. Wesen und Sinn des Shiels. – B., 1934.
6. Плеханов Г.В. Письма без адреса. – М.: Госполитиздат, 1956. – 157 с.
7. Ортега-и-Гассет Х. Тема нашего времени (судьба искусства и культуры в западноевропейской мысли XX в.). Вып. 2. – М., 1980.
8. Хейзинга Й. HomoLudens. В тени завтрашнего дня /Пер. с нидерландского. – М.: Прогресс-Академия, 1992.
9. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: МГУ, 1972. – 575 с.
10. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Педагогика, 1976. – 304 с.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1946. – 704 с.
12. Демин М.В. Природа деятельности. – М.: МГУ, 1984. – 168 с.
13. Большая Советская Энциклопедия. – М.: Советская Энциклопедия, 1972. – Т. 10. -591 с.
14. Bruner J., Jolly S., Sylva K. Play – its role in the development and evolution. – N.Y.Basic Books Inc., 1976. – 84 p.
15.Callois R., Man, Play and Games. – N.Y. The Free Press, 1961. – 114 p.
16. Энциклопедия для детей. Химия. Т. 17. – М.: Аванта+, 2001. – 638с.
17. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания //Избранные психологические труды. – Л.: ЛГУ, 1980. – 232 с.
18. Ахметов Н.К., Хайдаров Ж.С. Игра как процесс обучения. – Алма-Ата: Знание, 1985. – 38 с.
19. Шакирова С.М. дидактические игры в процессе обучения.// Химия в школе.-2010,№8
20. Казанцев Ю.Н. «Формула успеха, или как увлечь учащихся новым предметом» // Химия в школе. –2009. - 2. - стр. 15-19.

УДК 378.016:54

Жақсыбаев М.Ж.
х.ғ.д., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

Сырымбетова Г.П.
PhD докторанты, Абай ат. ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан
gulzat.syrymbetova@mail.ru

ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕГІ АЙМАҚТЫҚ КОМПОНЕНТТЕРДІҢ РОЛІ

Түйін. Отанымыз пайдалы қазба байлықтарға бай және де оларды өңдейтін химия өнеркәсібі дамыған мемлекет. Сондықтан да, орта және жоғары мектепте химия пәнін оқытқанда, оқу тақырыбына байланысты аймақтағы табиғи қазбаларды өндіру мен өңдеуге қатысты көптеген мысалдарды келтіріп, аймақтық қағидаттар негізінде, оқушылардың танымдық қызығушылығын көтеріп, олардың білім деңгейін жоғарылатуға болады. Ол үшін орта және жоғарғы мектепте, химияны оқыту кезінде, аймақтың химия кәсіпорындары туралы мәліметтер келтіру керек. Оқушылардың туған өлкесіндегі өнеркәсіп орындары туралы білуі, тұлғаның қалыптасу үрдісінде, олардың жаратылыстану мен техникалық дүниетанымының қалыптасуында, ой-өрістерінің кеңеюінде төтенше маңызы бар, сондай-ақ, ол олардың патриоттық сезімдерін қалыптастырады, өлке тарихын зерттеуге деген қызығушылығын тудырады, адамсүйгіштік пен төзімділікке үйретеді. Бұл, өз кезегінде, жан-жақты білімді мамандарды дайындауға септігін тигізеді.

Мақалада, білім беру жүйесінде, «аймақтандыру» мәселесінің химиядан білімді де, білікті болашақ мамандарды дайындау үрдісіндегі орны қарастырылады.

Кілт сөздер: химияны оқыту, аймақтық қағидат, аймақтық компонент, таным, химиялық өнеркәсіп, аймақтандыру, өлкетану, тәрбие.

Резюме. Наша страна богата полезными ископаемыми и в ней развита химическая промышленность. Поэтому, при преподавании химии в средней и высшей школе, в зависимости от темы обучения, можно приводить множество примеров о природных полезных ископаемых и их переработке с использованием регионального принципа, повышая познавательный интерес учащихся, тем самым, повышая их уровень образования. Знание о местных предприятиях химических производств, их технологии переработки местного сырья, положительно влияет не только на процесс формирования у учащихся естественных и технических мировоззрении, но и повышает их интерес к изучению истории региона, страны, а это в свою очередь, вызывает патриотические чувства.

В статье рассматривается вопрос "регионализации" системы образования в качестве социального института подготовки квалифицированных специалистов по химии.

Ключевые слова: обучение химии, региональный принцип, региональный компонент, познание, химическая промышленность, регионоведение, краеведение, воспитание.

Summary. Our country is rich in minerals and has a developed chemical industry. Therefore, when teaching chemistry in secondary and higher schools, depending on the topic of training, you can give a lot of examples of natural minerals and their processing using the regional principle, increasing the cognitive interest of students, thereby increasing their level of education. Knowledge of local chemical enterprises, their technology of processing of local raw materials, has a positive impact not only on the process of formation of students ' natural and technical worldview, but also increases their interest in the study of the history of the region, the country, and this in turn, causes Patriotic feelings.

The article deals with the issue of "regionalization" of the education system as a social Institute for training qualified specialists in chemistry.

Keywords: chemistry training, regional principle, regional component, knowledge, chemical industry, regional studies, local history, education.

Білім мазмұнын аймақтандыру әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларда өзгермелі білім берудің заманауи дамуымен шартталған. Қоғамның заманауи дамуы алға келесідей мақсат қояды: жергілікті әлеуметтік-табиғи ортаға, жаңғырып отыратын экономикалық жағдайларға бейімделуге мүмкіндік беретін және аймақ шарттарына қажетті әлеуметтік қызметтерді орындауға дайындайтын білім жиынына, әрекет-амалдарына, құндылық жүйесіне ие тұлғаны қалыптастыру.

Қазіргі таңда Қазақстан саяси, экономикалық салаларда, сондай-ақ, әлеуметтік және мәдени өмірінде де едәуір өзгерістерді бастан кешіп жатыр. Осыған орай жоғарғы мектеп алдына жоғарғы оқу орындары түлектерінің максималды маңғазануына және жаңа әлеуметтік – мәдени кеңістікте өзін – өзі танытуына ықпал ететін педагогикалық жағдайды жасау сияқты күрделі мәселе қойылып отыр. Жоғарғы оқытуға арналған зерттеулер талдауы «...бүгінде жоғарғы білім

жиылған білімді жас ұрпаққа беру, оның мәдени – өнегелік және гуманитарлық әлеуетін қалыптастыру құралы болып қана қоймай, сонымен қатар өмірдің жаңаша жағдайларына, әдеттен тыс мақсат-міндеттерді шешуге дайындайтын фактор болып табылатындығын» бекітуге мүмкіндік береді [1]. Ол адамдар арасында, этникалық, әлеуметтік, мәдени және діни топтар арасында өзара түсіністіктің, тілектестіктің және төзімділіктің дамуына ықпал етуі тиіс.

Қазақстандағы жоғарғы мектеп қызметі бұрындары орталықтандырудың жалпы қағидаларының арнасында құралған және бұл белгілі бір бағыттағы жоғарғы оқу орындарының жүйесін қалыптастыруда байқалды. Осылайша, білім беруді аймақтандыру жағдайларын жасаудағы дайындық «жоғарыдан» жоспарлық тәртіпте аймақтық ерекшеліктер тізілген, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының айтарлықтай маңызы бар салалары айқындалды. Материалдық өндірістің туындатқан ерекшеліктеріне қарай мамандарды, мамандықты және біліктілікті дайындау жүйесі жүргізілді. Білім беру кеңістігі өзінің мазмұны бойынша өндірістік – қолданбалы сипаттағы элементтерден аймақтың жоспарлы ерекшелігіне айқын сәйкестікпен қалыптасқан.

«Білім туралы Заңда» білім берудегі бостандық пен пікір алуандығы жайлы жай – күй бекітілген. Термин мағынасы білім берудің нақты мазмұнын ойға алады және бұл құраушылар арасындағы шек білім берудің мазмұнына да өтетіндігін білдіреді. Жергілікті ерекшеліктердің, жергілікті айырмашылықтардың және белгілі аймақтың шаруашылық міндеттерінің есепке алыну мәселесі XX ғасырдың 60 – жылдары жоғарғы мектеп педагогикасының назарын аудартты және жоғарғы оқу орындары мен техникумдарда мамандарды дайындаудағы «оқшаулау қағидасымен» айқындалды. «Оқшаулау қағидасы» білім беру жүйесіндегі бастаушы жергілікті бағыттағы орнату ретінде қарастырылған. 80 – жылдары «оқшаулар қадиғасы» педагогикалық үрдістегі және «жергілікті ерекшеліктер» жоғарғы оқу орындарының қоғамдық – тәрбиелік қызметтегі онымен ұштасқан маманның кәсіпқой қызметі, оның өндірістік, әлеуметтік және тұрмыстық бейімделуін есепке алуы ретінде қабылданған [1-3].

Педагогикалық әдебиетте «білім беруді аймақтандыру» термині салыстырмалы түрде жақын арадан бері ғана қолданылуда. Білім беруді аймақтандыру мәселесіндегі алғашқы пікірталастар мәселенің саяси мәнмәтініне байланысты туындайды. «Аймақшылдық» феномені азаматтық қоғамның, құқықтық мемлекеттің дамуымен тығыз байланыстағы экономикалық және әлеуметтік ара-қатынастардың дербес харекетшіл субъекттерінің қалыптасу ретінде түсіндіріледі. Осы тұрғыдан, аймақтандыру болмысы топтық-әкімшілік жаңғыртудан өркениетті, сапалы жаңғыртуға және экономика мен мемлекет құрылғысын нығайтуға ауысу ретінде айқындалады. Жоғары білім беру жүйесін білікті маманды қалыптастыруға арналған негізгі әлеуметтік институт ретінде аймақтандыру бүгінгі таңда мемлекеттің жоғары білім беру саласындағы саясатын, білім беру үдерісі субъектілерінің мақсатты ұстанымдарын, білім беру мазмұнының құрылымы мен құрамын және білім беру жүйесін қамтиды [2].

Білім берудің аймақтық жүйесінің ерекшелігі, ол бір жағынан, мемлекеттік және халықаралық білім беру кеңістігін сақтау мен қолдауды қамтамасыз ететін әлеуметтік-педагогикалық феномен болып табылады, екінші жағынан – өңірдің экономикалық және әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін бейнелеуді, білімнің мәдени және табиғаттылық мән мәтініндегі халықтар мен ұлттық сипаттағы кепілдікті қамтамасыз етеді. Өңірлік білім беру кеңістігі отандық және әлемдік практикаға, яғни жаһандық және жергілікті, жалпы және жеке, бірегей және әмбебап, өңірлік қажеттіліктердің өзіндік ерекшелігіне және білім беруді әлемдік үлгілер деңгейіне көтеру қажеттігіне үйлесуі тиіс. Үздіксіз білім беру жүйесін жаңғырту процесінде "білім беруді аймақтандыру" ұғымының мәнін анықтау, нақтылау қажеттілігі туындады[8].

Орта және жоғарғы мектепте, химияны оқыту кезінде аймақтың химиялық кәсіпорындары туралы мәліметтер келтіру керек. Оқыту тақырыбына байланысты аймақтағы табиғи қазбаларды өндіру және өңдеуге қатысты көптеген мысалдар келтіруге болады.

Химиялық өнеркәсіп – бұл мұнай, табиғи газ, тұз және басқа да пайдалы қазбалар сияқты табиғи ресурстарды өңдеуге мүмкіндік беріп, олардан химиялық кәсіпорындардың өздері мен олармен байланысты кәсіпорындар пайдаланатын материалдардың жаңа түрлерін жасап шығаратын өңдеуші өнеркәсіптің бір саласы. Қазақстанның химиялық өнеркәсіп құрылымының 64%-ын құрамына бейорганикалық қышқылдарды, сілтілерді және олардың тұздарын, жарылғыш заттарды, сонымен қатар жылтыр сыр мен бояуларды өндіру кіретін негізгі химия алады, агрохимия (минералды тыңайтқыштар мен пестицидтер) 21 % - ға жуығын құрайды, мұнай-газ химиясы ірі бір кәсіпорын ретінде көрсетілген және химиялық өнеркәсіп өндірісінің жалпы көлемінің 10 % - ын алады. жуғыш және тазалағыш заттардың кәсіпорындарымен ұсынылған

тұтынушылық химия 5 % – ын құрайды [4]. Аталған салада республика аймақтары арасында өндірістік өнеркәсіп көлемі бойынша ең көп үлесті (30 %) Жамбыл облысының кәсіпорындары алады, сондай – ақ Ақтөбе облысы (15 %), Қарағанды, Түркістан облысы және Алматы қаласының үлесі 9-11 %. Жамбыл облысы фосфор, ортофосфор қышқылы, фосфорлы тыңайтқыштар мен натрий трифосфатын («Казфосфат» ЖШС, «Минералды тыңайтқыштар» Тараздық бөлімі, «Казфосфат» ЖШС Жамбылдық бөлімі) өндіретін жалғыз өндіруші болып табылады. Хромды ангидридті, хром тотығын, хром малмасын және натрий бихроматын тек Ақтөбе облысының кәсіпорындары («АЗХС» АҚ, АЗф, «ТНК «Казхром»» АО бөлімі) өндіреді. Карбидтің республика бойынша бар көлемін Қарағанды облысында («Миттал Стил Теміртау» АҚ); стирол полимерінің 90% - дан астамын және азотты тыңайтқыштардың 70 % - ға жуығын Маңғыстау облысы («Sat Operating Aktau» ЖШС, «Каз Азот» ЖШС) өндіреді. Тіс пасталарын Алматы облысы («Уркер Косметик» АҚ) өндіреді. Сондай-ақ бұл аймақта айтарлықтай көлемде пестицидтер (60%) («Агрохимия» ЖШС); шашқа арналған сусабын, лактар мен жуғыш құралдар (40% - дан астамы) өндіріледі. Жуғыш заттарды сонымен қатар Алматы қаласы да (50% - ға жуығын) («АМЗ» АҚ) жасап шығарады. Фармацевттік препараттар мен сабынның республикалық көлемінің төрттен үш бөлігі Түркістан кәсіпорындарына («Химфарм» АҚ, «Шымкентмай « ЭЛЬ-ДОС» АҚ); күкірттің моногидраттағы қышқылы – Шығыс Қазақстанға («Казцинк» АҚ); бояулар мен сырлардың өндірісі Алматы қаласына («Гауди» ЖШС, «Евротек Индастриз ЛТД» ЖШС) тиесілі.

Қазақстан расталған мұнай қоры бойынша әлемдік рейтингте 15-орында тұр және мұнай мен газдың едәуір қорына ие. Деректерге сәйкес елдегі көмірсутек шикізатының жалпы болжамдық өндірілетін қорлары 17 миллиард тоннаны құрайды, оның ішінде 8 милларды Каспий теңізінің Қазақстандық аймағына тиесілі. Қазақстандағы мұнайдың негізгі қорлары (90% - дан астамы) 15 ірі кен орнында шоғырланған: Теңіз, Қашаған, Қарашығанақ, Өзен, Жетібай, Жаңажол, Қаламқас, Кеңқияқ, Қаражамбас, Құмкөл, Королевское. Кен орындары Қазақстанның он төрт облысының алты облысы аймағында орналасқан, мұнда көмірсутектің шамамен 70% - дай қоры еліміздің батысында шоғырланған. Мұнайдың зерттелген қорларының көбі Атырау облысында орналасқан, бұл облыс аумағында өндірістік санаттағы 930 миллион тонна қоры бар 75- тен астам кен орындары ашық.

Химияны оқыту кезінде оқулықтағы мәліметтерді беріп қана қоймай, сонымен қатар Қазақстан өнеркәсіптеріндегі химиялық өнімдерді алу технологияларын және мұнайды өңдеу технологиясы мысалдарын қарастыру керек. Қазақстанда барлығы үш мұнай өңдейтін зауыт бар.

Туған мәдениетті түсіну тұлғаның қалыптасуы үрдісінде, студенттердің мәдени дамуындағы дүниетанымының қалыптасуында, олардың ой-өрісінің кеңеюіне төтенше маңызы бар, сондай-ақ ол патриоттықты тәрбиелеуге ықпал етеді, елді-мекен мен қаланы мекендейтін ұлттардың салт-дәстүрін, тұрмысын, тарихын зерттеуге деген қызығушылығын тудырады, адамсүйгіштік пен төзімділікке үйретеді, ал бұл мәселелер өз кезегінде біздің қоғамның дамуының аталған сатысында өте маңызды.

Біздің әрқайсымыз белгілі бір кеңістікте өмір сүреміз, ал ол адам өміріне жан-жақты әсер ететін келесі жағдайлар тобынан тұрды:

• сол жердің тұрғындарының өміріне әсер ететін, белгілі бір климаттық, демографиялық, тарихи қалыптасқан орта;

• әлеуметтік-экономикалық кеңістік маңызды деңгейде «халықтың әл-ауқатын, аймақтың әлеуметтік статусы мен даму стратегиясын, оның әлемнің басқа аймақтарымен қарым-қатынасын» анықтайды;

• білім беру-мәдени кеңістік интеллектуалдық әлеуетке және «әлемдік стандарттарға сәйкес жеке тұлғалықты жүзеге асыру мен имиджді қалыптастыру» мүмкіндігіне ие. Осылайша, әр адам дүниеге келген сәтінен бастап белгілі бір кеңістікте болады. Аймақ – ол аймақтарды зерттеулердің қазіргі кездегі негізгі ұғымы. Ғалымдар өз жұмыстарында аймақтық ерекшеліктерді екі деңгейде қарастырады:

• өлкелік – жергілікті жердің табиғатын, экономикасын, тарихын және мәдениетін оқып-білу;

• аймақтық – бүтін аймақтың дамуына қатысты неғұрлым ғаламдық сұрақтарды қарастыру. Аймақтың шекаралары әлеуметтік-экономикалық басқару орталықтарынан келетін, басқару-орындаушылық әрекетті жүзеге асыруға болатын, кеңістіктің әкімшілік бөлінуіне сәйкес белгіленеді. Әрине, аймақтың қалыптасуы және дамуының экономикалық процестеріне сәйкес, оның ерекше әлеуметтік құрылымы да қалыптасады. Аймақты осылайша түсіну негізгі үш –

экономикалық, әлеуметтік, рухани факторлардың өзара нақты байланысын көруге мүмкіндік береді.

Білім берудің мемлекеттік стандарты білім берудің мазмұнын көрсетеді, ал регионалдық компонент – оның бөлігі. Сондықтан, регионалдық компоненттің маңызын анықтауды заманауи білімнің мағынасынан бастау керек.

Білім берудің негізгі төрт мағынасы (И.А. Маврина): [9;10]

• дидактикалық – білім беруді оқытудың нәтижесі және процесі ретінде анықтау: білім берудің мазмұнында аймақтың ерекшеліктерін ескере отырып тұлғаның мүддесі үшін білім, біліктілікті қалыптастыруға бағытталған;

• мәдениеттанушылық – білім беруді мәдениеттің бөлігі, компоненті ретінде анықтау: аймақтың мәдени дәстүрлерін үздіксіз молайтып және көрсетіп отыру арқылы, өзін және басқаларды, әлемнің бейнесін тану үшін қажетті білім мазмұны;

• әлеуметтік-педагогикалық – білім беруді әлеуметтік тәжірибені жариялаудың механизмі ретінде, жеке тұлғаның әлеуметтену «полигоны» ретінде, жеке адамды, әлеуметтік топты, қауымдастықты фактор ретінде қолдануды анықтау: жеке тұлғаның өзіндік дамуы үшін қажетті жағдайлар, оның аймақта қауіпсіз және жайлы өмір сүруіне арналған механизмдердің мазмұны;

• социологиялық (әлеуметтанушылық) – білім беруді мамандандудың әлеуметтік институты ретінде анықтау: аймақ қауымдастығының ерекшеліктерін жеке тұлға өзінің бойына қабылдап және олар арқылы әлеуметтенуге, яғни сезімдік-құндылық қарым-қатынас түрлерін, менталитетті қалыптастыруы.

Білім берудің регионалдық компонентінің мазмұны – ол аймақтың тек табиғи-географиялық, экономикалық және басқа да ерекшеліктерін көрсететін білімнің ғана мазмұны емес, ол аймақтың, мемлекеттің және жеке тұлғаның қызығушылықтары мен қажеттіліктері көрініс табатын әлеуметтік тапсырыс. Білім берудің жалпы және регионалдық мазмұнының өзара байланысы жалпы білім беретін пәндердің білім беру элементтері және мамандану бағыттары арқылы жүзеге асырылады.

Қазіргі заманғы білім беру мекемелерінде өлкетануға деген қызығушылықтың өсуінің оң үрдісі ҚР "Білім туралы" Заңына сәйкес жоғары оқу орындарында білім берудің ұлттық-аймақтық компонентін енгізумен айтарлықтай байланысты. Өлкетану бүгінгі кезеңдегі білім беру элементі болып табылады, ол студенттердің туған өлкесі туралы біліммен байытады, оған деген сүйіспеншілікті тәрбиелейді және азаматтылық пен толеранттылықты қалыптастыруға ықпал етеді. Ол студенттерге туған қаланың, ауылдың ұлы Отанымен байланысын ашады, оған әрбір отбасының қатыстылығын сезінуге және өз парызын мойындауға, туған өлкенің үздік дәстүрлерінің лайықты мұрагері болуға көмектеседі. Өлкетанулық жұмыстың негізінде іздену, талпыну, өткенге деген терең қызығушылық жатыр[7].

Егер шәкірт өз аймағының салты, жөн- жоралғылары, тарихы мен тұрмысы жайлы білсе, оған өз мәдениетін таныстырған әлдеқайда оңайға соғады. 2017 жылдың сәуір айында Президент Нұрсұлтан Әбішұы Назарбаев «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту» атты бағдарламалық мақала жариялады. Бұл жұмыста Мемлекет басшысы қоғам мен әрбір қазақстандықтың санасын модернизациялаудың басты бағыттарын атап өтті:

- прагматизм;
- ұлттық бірегейлікті сақтау;
- білімге табыну;
- елдің эволюцилық дамуы мен сананың ашықтығы [5].

2018 жылдың 21 қарашасында Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтің «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы жарияланды [6]. Мұнда басты назарда елдің тарихына және ғаламдық тарихтағы елдің рөлін объективті түсіну болды. Мемлекет басшысының ұсынған бастамалары – бұл «Рухани жаңғыру» бағдарламасының жалғасы. Мақаланың «Ұлттық тарих кеңістігі мен уақыты» атты бірінші бөлімі «Заманауи қоғамның өмірін онсыз елестете алмайтын нәрселердің басым көпшілігі кезінде біздің өлкемізде жасалған», – деген жолдармен басталады. Сондықтан, бүгінде бізге орта және жоғарғы мектептерде оқыту кезінде аймақтық құраушыны зерттеуге көп көңіл бөлуіміз керек. Жастарға тән табиғатқа, туған қаласына, ауылға деген қызығушылығына сүйене отырып, аймақтану олардың бойына туған өлкесінде өмір сүріп, жұмыс істеуді ғана емес, сондай-ақ, өз еліне деген патриоттық пен мақтаныш сезімін тәрбиелеуге септігін тигізеді.

Бұл мақсатты жүзеге асыруда химияны оқыту кезіндегі аймақтық құраушы деректерін іске тарту қызмет етеді. Аймақтық құраушы – бұл химияны оқытудағы аймақтық мағынаға,

аймақтық бояуға иеленетін тақырыптар бөлігін айқындау. Аймақтық құраушыны енгізу келесі бірнеше мақсаттардан тұруы тиіс: білім алушының мамандық алу үрдісіндегі дамуы мен дараланууы; патриоттық сезімді тәрбиелеу; әлеуметтік белсенді тұлғаны тәрбиелеу; аймақтық білімнің көлемін кеңейту; туған өлкеге деген қызығушылық пен ұқыпты қарым – қатынасты тәрбиелеу.

Қорытындылай келе, аймақтық тақырыптарды сабақта қолдану білім алушылардың өз аймағын терең білуіне көмектеседі. Өз аймағының тарихына шолу жасай отырып, оның кешегісі мен бүгінгісін біледі. Міне, осыдан бастап білім алушының бойында патриоттық рух қалыптасады. Олардың «мен» деген менталитеті жоғарылап, туған елге, жерге деген қызығушылық сезімдері қалыптасады. Жалпы білім беру курсына аймақтық деректерді біріктіру кезінде оқу материалын минимализациялау, аймақтық ерекшелікті ескеру, ақпаратты дәйекті түрде жеткізу және коммуникативтік қағидасы сияқты бірнеше қағидаттарды сақтау қажет деп есептейміз.

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Иванов П.В. Локальный принцип в подготовке специалистов, его сущность и порядок применения в вузах.// Современные психолого-педагогические проблемы в высшей школе. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. –149-155 с.
2. Кинелев В.Г. Региональная политика высшего образования.// Высшее образование в России. – 1993. – No 4. –14- 24 с.
3. Костин А.К. Регионализация образования-стратегическое направление образовательной политики. // Педагогика. – 2005. – № 8. - 26 с.
4. https://studopedia.org/9-125763.html
5. Назарбаев Н.Ә. Мақала «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту» // « Егемен Қазақстан» газеті, № 71 (28450) №71 (29052) 13 сәуір, 2017. – 2 бет.
6. Назарбаев Н.Ә. Мақала «Ұлы даланың жеті қыры» // « Егемен Қазақстан» газеті, №223 (29454) 21 қараша, 2018. – 1-2бет.
7. А. Н. Казиева, Ж. С. Нурмагамбетова. Роль краеведения в школах Казахстана // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия Педагогические науки. - 2015. - № 3 (47). - 167-170 с.
8. Nikolaeva A.D, Chudinovskikh A.V. Regional education as a scientific educational category // Modern high technologies. – 2016. – № 12 (part 2) – 392-396 p.
9. Шағын жинақты мектеп мазмұныныңаймақтық компонентін жетілдіру. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы (Әдістемелік құрал). – Астана 2013.
10. Маврина И.А. Социальность как сущностная характеристика современного образования (автореф. дис. .д-ра пед. Наук) -Тюмень, 2000. - 44 с.

УДК: 372.8:811.

Zhetkerbay N.G.,
2nd year master degree student,
Kazakh National Women's Teacher Training University,
E-mail: nurnurnur.96@mail.ru

Askarova S.A.
scientific adviser
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

THE ROLE OF CARTOONS IN LANGUAGE LEARNING FOR CHILDREN

Түйін: Балаларға шет тілін оқыту барысында аса мән беріп қарайтын жайт ол балалардың тілге деген қызығушылығын арттыру. Қызығушлықты әр түрлі жолдармен арттыруға болады және олардың бірі мультфильмдер болып табылады. Бұл мақалада балаларға шет тілін оқыту барысында мультфильмдердің әсері және олардың қаншалықты тиімді екені қарастырылады.

Кілт сөздер: мультфильмдер, әдістеме, шет тілі, қызығушылық, субтитрлер.

Резюме: При обучении детей иностранным языкам особо учитывается повышение интереса детей к языку. Интерес можно повысить различными способами и одним из них являются мультфильмы. В данной статье рассматривается влияние мультфильмов и насколько они эффективны при обучении детей иностранным языкам.

Ключевые слова: мультфильмы, методика, иностранный язык, интерес, субтитры.

Summary: When teaching foreign languages to children, special consideration is given to increasing children's interest in the language. Interest can be increased in various ways and one of them is cartoons. This article discussed the impact of cartoons and how they are effective in teaching children foreign languages.

Keywords: cartoons, methodology, foreign language, interest, subtitles.

The educational standards of the second generation formulate new requirements for the system of education in secondary schools. The main purpose of the new standard is the development of the student's personality and his educational and cognitive activity. Children have the opportunity to independently set and implement educational goals, conduct active educational and cognitive activities, strive for self-development and continuous self-education, and of course, learn to properly assess their achievements. Teachers act as a senior comrade, colleague, helping children to become independent, creative and confident people. [1]

The modern teacher is given the opportunity to use an extensive range of technical means of training, among which the most accessible and common, as well as universal is video equipment that allows you to use both listening and video support of educational material. [8] It can be noted that the introduction of video in the learning process changes the nature of the traditional lesson, makes it more lively and interesting. Also, the use of video in the classroom helps to expand the General Outlook of students, enriching their language stock and country knowledge.

We are increasingly faced with the fact that knowledge of a foreign language becomes a vital necessity. The most popular language currently is English. Learning a foreign language is not just a fashion statement, but a process of acquiring knowledge, which is vital in today's society, developing in the direction of universal globalization.

Watching cartoons in English will be useful for children with different types of memory. In addition, it should be remembered that cartoons are primarily aimed at children's audience, as a result, when voicing cartoons in English, the rules of pronunciation of the classic version of the English language are observed. Watching cartoons will be useful in the initial stages of learning the language as cartoons in English do not contain slang, complex grammatical turns, as well as the pace of speech in cartoons is measured and will not cause difficulties in understanding, in combination with clear diction. [6] Learning a foreign language improves memory, attention and the ability to focus on your thoughts. Children who strenuously learn foreign languages are much more focused, attentive, diligent and smart than their peers who are not fond of learning foreign languages.

Actually, I have no doubt about the benefits of teaching children the language from an early age. When I was in school, I liked to learn languages, but I did not manage to master anything except my native language. For a long time I lived with my grandparents. My grandfather worked as a projectionist, and he brought videotapes with "disney" cartoons in English: in those days there were no good translators. Grandparents also did not know languages, except Kazakh and Russian. Russian was the language they spoke most of the time at home, because my grandmother was Russian. I also got used to them and began to speak Russian, despite the fact that I studied at a Kazakh school. So for the first time and fell in love with another language, in addition to the native. And cartoons

helped me to fall in love with English. Since childhood, without translation and explanation, I watched a lot of foreign cartoons. Now I can say with confidence that artificial language environment helped me to develop myself in the language sphere.

Contemplation of bright adventures, magic characters stimulates the processing of information by two hemispheres of the brain-logical and imaginative, responsible for intuition and creativity. [3]

The synchronous work of the brain allows the child to learn the language at a deeper level, creating strong associative links. People who speak several languages are much more efficient and flexible to solve tasks, just more fully develops the brain.

English cartoons are divided into several categories: the usual British cartoon picture without translation or a special educational cartoon. As a rule, educational cartoons are accompanied by subtitles (text at the bottom of the screen, which duplicates what the characters of the film said). At the same time, subtitles can be Russian or English. Find such cartoons on the internet will not be difficult or do it yourself.

Children begin to show interest in cartoons around the year, so this is the best time to start showing your baby cartoons in English. The six-month-old baby is not yet able to concentrate enough on the picture, the baby quickly tires. Cartoons serves as a useful educational product in the study of many foreign languages. This is determined by the fact that the very presentation of information here is implemented in a very bright and memorable pictures. Another entertaining element that makes many sit around TV screens is the ease of submission of these videos. When watching such films, children can get quite a variety of useful information. The interesting thing here is that the absorption of all this information flow is very comfortable and at ease for a person. [5] If in cartoons characters singing some cheerful song, then encourage your children to sing along with them. Singing children's songs in English will relieve stiffness and complexes in children. Songs from cartoons will not leave anyone indifferent and will make repeat many of his words and speech turns. To do this, you do not even need click on the pause, as he says the words with some breaks. It is during these periods of silence that you will need to repeat with children all those words and phrases that he had uttered before. [7]

Using videos in English lessons allows students to develop language guesswork and broaden their horizons. They have the opportunity to learn about the history, traditions, customs of the people of the country of the language being studied. When working on a video clip involved all four types of communication activities: listening, speaking, reading and writing. All that allows us to talk about the effectiveness of the use of video materials in the classroom. [10] Thus, the creation of a cartoon is a means of increasing the creative activity of students to learn a foreign language.

A creative project is a way to achieve a didactic goal by developing a problem in detail, which should end with a very real, tangible practical result, framed in one way or another, the English language study project is always focused on students 'independent activity and increasing students' interest in language learning, creative activity.

When choosing cartoons to learn English, it is necessary to focus on the simplicity of their storyline:

- it can be foreign cartoons with subtitles or translated into English, familiar, native cartoons.
- fairy-tale animated series with consecutive comments of heroes in two languages are also created: native and foreign.
- image and sound should be clear and high quality;
- facial expressions characters must be visible clearly;
- there should be a clear link between the plot and the content of the dialogues in the scenes;
- speech should be clear enough and not too fast;
- interesting (to the child's age)
- it is necessary to have natural pauses between statements;
- text should not be overloaded with new words, expressions and unfamiliar gestures;
- stories should take no more than 10-15 minutes or be divided into semantic segments that can be repeated several times during the lesson;
- all segments must have a complete plot;

If from early childhood the process of learning English will be associated with pleasure, play, impressive images, children will easily master all language skills.

The teacher may take films that reflect real or imagined life in a manner that is believable and entertaining. This usually correlates with popularity, which usually correlates with cultural resonance, which usually correlates with the prevalence of useful vocabulary, be it Academic Words or every-day variety, including slang and idioms, expressed in a manner that is contextually authentic. If vocabulary is thematically clustered, all the more in favor of language retention. It is helpful to remember that thematic content lends itself to noticeable variations in spoken grammar which may be modeled throughout a given movie for the edification of language acquisition.

Cartoons in English can be an effective way to increase interest in learning a foreign language and even culture. They well retain the attention and interest of the child and help him to perceive the new better. In the process of watching a cartoon in English or mixed languages, the correct pronunciation is learned, which helps to form the skills of speaking English. [6] This, in turn, contributes to a better perception of their own, native language.

Educational cartoons are good to use for learning new words. If the child is interested in what is happening on the screen, he remembers the replicas of the characters that he likes, with whom he can associate himself. The text in the cartoon is accompanied by a video sequence, so the child has associations with individual phrases and expressions, which also contributes to memorization. [2]

The effectiveness of using cartoons will be noticeably higher if you give your child tasks related to them after viewing. Children are serious and attentive to cartoons and happy to discuss what they have seen. Therefore, performing small tasks related to the cartoon and age-appropriate, will not be difficult for them.

- For example, you can prepare cards depicting individual characters or items that were mentioned in the cartoon. After viewing, the child is shown these pictures and asked what they depict. This helps to consolidate the vocabulary that was used in the viewed fragment. [3]
- Many children's cartoons have songs. If the child has a desire, you can invite him to sing them with the characters. Repetition of phrases will allow you to remember them well, and associative connection with the plot will make them more understandable.
- It is very useful to talk to your child about what you have seen. You can invite him to reproduce the situation from the cartoon. For example, to play the most interesting scenes. This will not only help to consolidate the vocabulary, but also allow you to practice English pronunciation.
- Tasks associated with the viewed cartoons, perform another important function: they allow you to monitor how the child learns the material, whether it is too difficult for him. If there are difficulties even with the simplest tasks, it is worth picking up other cartoons. [12]

In modern realities, competition is natural selection. To become a person "man" has to go a long way, full of obstacles and hardships. And this path begins from an early age, when the child is "granted" by the parent and teacher the opportunity to speak, read and write. Having an excellent knowledge of the native language, a clear understanding of its subtleties and pitfalls, a person becomes more developed, cultural and diplomatic. He understands people, and people understand him. However, a person with knowledge of a foreign language has a much greater potential. Especially if this language is world. That is why it is necessary to instill knowledge, and, more importantly, love for them, from childhood.

REFERENCES:

1. https://infourok.ru/issledovatelskaya-rabota-po-angliyskomu-yaziku-rol-multfilma-v-angliyskom-yazike-2479325.html
2. Nation I.S.P. Teaching Vocabulary - Strategies and Techniques. Publisher: Heinle ELT, 2008. - 240 p.
3. Lambert W. “Psychological approaches to the study of language” in Modern Language Journal 47, 1963. – pp. 51-62.
4. Sánchez, A. Sequencing of activities and motivation. In V. Codina Espurz and E. Alcón Sóler (eds.). Language Learning in the Foreign Language Classroom. Castellón de la Plana: Servicio de Publicaciones de la Universidad Jaume I, 2011. – 250 p.
5. Skehan P. A Cognitive Approach to Language Learning. Oxford: Oxford University Press, 1998. – 288 p.
6. Carroll J. B. Cognitive abilities in foreign language aptitude: then and now. In T. Parry & C. Stansfield (Eds.) Language Aptitude Reconsidered. (pp. 11-29). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1991. – 180 p.
7. Tomatis A. The Conscious Ear. My Life of Transformation through Listening. New York: Station Hill Press, 1991. – 140 p.
8. Gilbert J. B. Clear Speech. Pronunciation and Listening Comprehension in North American English. New York: Cambridge University Press, 1993. – 316 p.
9. Levelt W. J. M. Speaking: from Intention to Articulation. Cambridge: MIT Press, 1993. – 243 p.
10. Rost M. Listening in Language Learning. London: Longman, 1990. – 248 p.
11. Pimsleur P. Pimsleur Language Aptitude Battery (PLAB). New York: The Psychological Corporation, 1966. – 369 p.
12. https://science-start.ru/ru/article/view?id=568

Искаков Т.Б.,
PhD докторы,
бокс және ауыр атлетика кафедрасының меңгерушісі,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail: taiyrzhan.iskakov@bk.ru

Садуакасов Д.Т.,
аға оқытушысы,
бокс және ауыр атлетика кафедрасы,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail: dastan.sad@mail.ru

Бараев Х.А.,
доцент,
бокс және ауыр атлетика кафедрасы,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail: baraev.h@bk.ru

Габдулов Э.Х.
доцент,
бокс және ауыр атлетика кафедрасы,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail: gabdulov.ed@mail.ru

ЖЕКПЕ-ЖЕК СПОРТ ТҮРІНДЕГІ ЖАТТЫҒУ ҚЫЗМЕТІНІҢ МОДЕЛЬДІК СИПАТТАМАЛАРЫН ӘЗІРЛЕУ (БОКС МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Мақалада спортшылардың модельдік сипаттамаларын құрудың жүйелік тәсілі көрсетілген. Түрлі даярлықтардың (техникалық-тактикалық, психикалық, жалпы және арнайы дене) интегралдық бағалануы әзірленген. Олар боксшылар даярлығының құрылымында деңгейді сандық түрде сипаттауға, мықты және әлсіз тұстарын анықтауға мүмкіндік береді. Оннан астам жарыс алдындағы кезеңдер зерттеліп, талданған. Кезеңдер боксшылардың қазақстандық және халықаралық ауқымдағы жарыстарда табысты өнер көрсетуімен аяқталды.

Кілт сөздер: модельдік сипаттамалар, жүйелік тәсіл, тестілеу, жаттығу жүктемелері, боксшылар, жаттығу әсері.

Резюме. В статье излагается сила модели для описания характеристик модели спортсмена. Была разработана комплексная базовая линия различных видов обучения (техника, тактика, психика, жалоба и специальное тело). Они выступают против любого из ваших флагов в хвосте подготовки боксеров к дегидидийскому песчаному виду сипаттага, слабым местам. Этапы десятилетия были изучены и проанализированы. Ханфар рассказал боксерам о Казахстане и за рубежом. Закончился успешным выступлением на текущих соревнованиях.

Ключевые слова: модельные характеристики, иммерсивный подход, тестирование, лингвистические принципы, боксеры, упражнения.

Annotation. The article outlines the power of the model to describe the athlete's model characteristics. An integrated baseline of various types of training (technics, tactics, psyche, complaint and special body) has been developed. They are opposed to any of your flags in the tail of the preparation of the boxers to the deghedidi sandy kind of sipattaga, weqty zne weaknesses. The stages of the decade have been studied and analyzed. Khanfar told boxers about Kazakhstan and internationally. Finished with successful performance in the current competitions.

Keywords: model characteristics, immersive approach, testing, linguistic principles, boxers, exercises.

Кіріспе. Дайындықтың жоғары деңгейіне қол жеткізу үшін жаттыққандықты дамытуды басқару үдерісі жаттығудың дайындық кезеңінен басталады. Жарыс алдындағы дайындық үдерісінде дайындық жағдайын басқару осы кезеңде спорттық күйге жету және оны сақтау заңдылықтарын және спортшылардың жеке ерекшеліктерін есепке ала отырып жүргізіледі. Нақты спорт түріндегі жекпе-жектің сандық және сапалық моделін құру мәселесі осы үдерісті зерттеу әдіснамасына келіп тіреледі.

Осы жолдағы негізгі қиындық спорттық жекпе-жек үдерісінің заңдылықтары мен себеп-салдарлық байланыстарының тұтас көрінісін беретін біртұтас теорияның болмауымен байланысты. Спорттық жекпе-жек үдерісін жүйелі зерттеу әдіснамасын әзірлеген кезде үш озық теорияны

қатыстыру арқылы көрсетілген қиындықты жеңуге болады: іс-әрекет теориясы [5], белсенділік физиологиясы тұжырымдамасы [2] және функционалдық жүйелер теориясы [1]. Біз жаттығу үдерісіндегі жүктеме көлемі мен қарқынының сандық өзгеруін де, жаттығу құралдары мазмұнының сапалық өзгеруін де, олардың дайындық кезеңдерінің түрлі бағыттары бойынша арақатынастарын да ұсынып отырмыз.

Жоғары білікті боксшылар дайындығын кешенді бақылау мен басқару әдіснамасының негізінде функционалдық (немесе үш деңгейлі) жүйе жатыр [6].

Ұсынылған жүйе оның функционалдық элементтерінің иерархиясын анықтап, осының негізінде басқарушылық әсерлер жоспарланады: I деңгей – жарыс қызметі; II деңгей – даярлықтың негізгі жақтары; III деңгей – ағза жүйесі, спортшының жаттығу құралдары мен әдістері және олардың мөлшері.

Зерттеудің мақсаты. Оңтайлы жаттығу әсерлеріне қол жеткізу, деңгейді сандық түрде сипаттауға, боксшылардың даярлық құрылымындағы мықты және әлсіз тұстарын анықтауға мүмкіндік беретін даярлықтың түрлі жақтарының (техникалық-тактикалық, психикалық, жалпы және арнайы дене) интегралдық бағалануын әзірлеу.

Зерттеу нәтижелері. I деңгейдегі модельдік сипаттамалар жетекші рөлге ие. Әлемнің ең күшті боксшыларының жарыстың экстремалды жағдайларындағы іс-әрекеттерін талдау оның жеке элементтерінің ерекшеліктерін анықтауға және көрсеткіштердің тиісті деңгейін болжауға мүмкіндік береді.

Жоғары жетістіктер деңгейіне шығуды қамтамасыз ететін жарыс қызметін интегралдық бағалауды есептеу кезінде келесідей параметрлер пайдаланылады: ұрыс тығыздығы, соққылар мен қорғаныстардың тиімділік коэффиценттері, техникалық әрекеттердің тығыздығы.

II деңгейдегі модельдік сипаттамалар болжанған нәтижеге қол жеткізу үшін қажетті жарыс қызметінің деңгейіне сәйкес болуы тиіс.

Жалпы және арнайы дене, психикалық және техникалық-тактикалық даярлық бойынша даярлықтың осы жақтарының интегралдық бағалануы қарастырылады.

III деңгейдегі модельдік сипаттамалар ең күшті боксшылар даярлығының негізгі жақтарының талап етілетін деңгейін қамтамасыз етуге бағдарланған.

Боксшылар даярлығының ең маңызды жақтарын - дене, техникалық, тактикалық және психологиялық даярлықтарын көрсететін сандық және сапалық көрсеткіштер ғана боксшылардың даярлық деңгейінің модельдік сипаттамалары бола алады. Жарыстардағы тікелей қарсыластық жағдайларындағы жарыс қызметінің модельдік сипаттамаларының көмегімен де спортшылар даярлығының дәл осы жақтары бағаланғандығын атап өту маңызды. Сондықтан, жаттығу үдерісі барысында анықталған боксшылардың даярлық деңгейінің көрсеткіштері арқылы олардың шеберлік дәрежесін анықтау мүмкін болса өте дұрыс болар еді. Бұл жарыстардағы мінез-құлық ерекшеліктерін анағұрлым нақтырақ болжауға, демек, боксшылардың дайындығын анағұрлым тиімді басқаруға мүмкіндік берер еді.

Мұны тәжірибеде жүзеге асыру үшін сәйкес тесттерді таңдау қажет. Тестің сәйкестігі оның зерттелудегі құбылыстың сипатына сәйкестігін көрсетеді, яғни, тест өзі арқылы ненің бекітілмекші екендігін көрсетуі тиіс. Мысалы, егер біз тестпен боксшының төзімділігін өлшейтін болсақ, онда басқа емес, дәл осы қасиеттің анықталатындығына сенімді болуымыз керек. Мұны тексеру үшін корреляциялық талдаудың немесе басқа тәсілдің көмегімен тест көрсеткіштерінің жарыс қызметінің төзімділік деңгейін көрсететін модельдік сипаттамаларының бірімен өзара байланысын анықтау қажет. Мұндай сипаттамаға төзімділік коэффицентін жатқызуға болады. Егер тест көрсеткішінің төзімділік коэффицентімен байланысы айтарлықтай тығыз болса, онда бұл тестті сәйкес деп есептеуге және боксшылардың даярлық деңгейінің модельдік сипаттамаларының бірі ретінде пайдалануға болады.

Зерттеу барысында боксшылардың даярлық деңгейінің модельдік сипаттамалары ретінде пайдалану үшін жарамды болатын бірнеше көрсеткіштер анықталды. Бұл – соққылардың күші мен төзімділік деңгейін, сонымен бірге, шабуыл және қорғаныс әрекеттерінің нәтижелілігін көрсететін тесттер.

Соққылардың күшін бағалау үшін біз мынадай тест қолдандық: біздің арнайы жасаған әдістемеміз бойынша 5 секунд және 8 секунд бойы максималды күш пен жиілікті бекітіп соққылар жасау. Жиынтық күш пен соққылардың күш импульстерінің жиынтығы анықталды. Бұл көрсеткіш жарыс қызметіндегі жалғыз және сериялы соққылардың күшін сарапшылық бағалаумен айтарлықтай тығыз байланысты болып шықты.

Төзімділікті тексеру тесті: 180 секунд бойы динамометрге максималды күшпен және

жылдамдықпен соққы жасау. Бұл тестідегі соққылардың жиынтық күші жарыс қызметінде тіркелетін төзімділік коэффицентімен тығыз байланысты.

Осылайша, боксшылардың даярлық деңгейінің аз ғана модельдік сипаттамаларын анықтай алдық. Бұл зерттеуде спортшылардың даярлығын көрсететін тесттер салыстырмалы түрде аз пайдаланылғандығын айта кеткен жөн. Атап айтқанда, тесттер арқылы техника, тактика, жылдамдық, ептілік, сондай-ақ боксшылардың арнайы қасиеттері (қашықтықты сезіну және т.б.) тексерілмеді.

Дегенмен, тіпті алынып қойған нәтижелер негізінде де боксшылардың арнайы даярлығының моделін құру мүмкіндігіне негіз бар екендігі туралы айтуға болады. Айтылған модельдік сипаттамалар білікті боксшылардың дайындығын басқару тәжірибесінде табысты пайдаланылған.

Модельдік сипаттамаларды әзірлеу әдіснамасының негізгі бөлімі – олардың сәйкес модельдегі сандық деңгейін бекіту тәсілін таңдау [3,4].

Міндетті нормалардың негізінде білікті боксшылардың ЖДД мен АД моделін жасау ерекше қызығушылық тудырады. Міндетті нормалар жоспарланған нәтижелерді орындау үшін қажетті дене қасиеттерінің даму деңгейін анықтау үшін енгізіледі. Көпжылдық зерттеуіміздің нәтижесінде біз білікті боксшылардың ЖДД мен АД моделін әзірледік.

Білікті боксшылардың жаттығу жүктемелерінің модельдік сипаттамаларын талдай отырып, біздің жаттығу жүктемелерінің модельдік сипаттамасы ұғымына тек жаттығулардың әсер ету дәрежесін ғана емес, сонымен бірге, олардың орындалу ерекшеліктерін де қосатынымызды белгілеу қажет.

Жаттығу жүктемелерінің модельдік сипаттамаларын әзірлеу үшін алдымен жаттығуларды спортшылар ағзасына әсерінің мамандану және бағдарлану дәрежесі бойынша жіктеу қажет.

Әдетте көлемімен және қарқындылығымен көрініс табатын жаттығу жүктемелерін бағалау параметрлерін анықтау маңызды. Жаттығу үдерісін басқаруды жақсарту үшін олар сандық параметрлерде көрініс табуы тиіс.

Қорытынды. Жаттығу жүктемелерінің мақсатты модельдік сипаттамаларын алу мақсатында білікті боксшылар жаттығуларының жарыстарда табысты өнер көрсетуді қамтамасыз еткен тәжірибелерін жинақтау, негіздеу және талдау қажет. Сонымен қатар, жаттығу жүктемелерінің маңыздылығы кем емес басқа да ерекшеліктерін – жаттығудың орындалу шарттары мен жаттығу әдістерін ескеру қажет.

Қазақстандық және халықаралық деңгейдегі жарыстарда боксшылардың айтарлықтай табысты өнер көрсетуімен аяқталған оннан астам дайындықтың жарыс алдындағы кезеңдері зерттеліп, талданды.

Болашақта білікті боксшыларды дайындаудың басқа да мәселелері бағытында зерттеулер жүргізу, біз әзірлеген модельдік сипаттамалар мен ұсынған тәжірибелік ұсынымдардың сенімділігін эксперименттік түрде тексеру ұсынылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем. / П.К. Анохин. - М.: Медицина, 1975. - 83 с.
2. Бернштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. / Н.А. Бернштейн. - М.: Медицина, 1966. - 348 с.
3. Керимов Ф.А. Особенности применения трехуровневой системы управления подготовкой резерва для спортивных единоборств / Ф.А. Керимов // Теория и практика физической культуры. - 1988. - № 8. - С.27-28.
4. Кургузов Г.В. Модели физической подготовленности боксеров-юниоров / Г.В. Кургузов // Олимпийский бокс сегодня. - Москва 29 сентября 1989: Тезисы Межд.научн. симпозиума. - М., 1989. -С.11.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. / А.Н. Леонтьев. - М.: Политиздат. - 1975. - 304 с.

Кадирбаева Д.А.
п.ғ.к., доцент,
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ.
E-mail: didar_art@mail.ru

ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМНІҢ ГЕОГРАФИЯ ПӘНІ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДАҒЫ ОРНЫ

Аннотация: Тәрбие-халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін, жас ұрпақтың бойына сіңіру, өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез-құлқын қалыптастыру үшін мақсатты, ықпалды жүзеге асатын іс-әрекет. Ұстаз барлық уақытта оқушыларға елін, халқын, туған жерін сүю және қорғау сезімдерін дарытып келеді. Мақалада әлемдік және отандық мәдениеттің жетістіктеріне баулу арқылы халық педагогикасы негізінде білім берудің өзектілігі мен жастарды елжандылыққа тәрбиелеу, географиялық білім алу барысында ұлттық педагогика незінде тәлім беру мәселесі қарастырылады.

Кілт сөздер: этнопедагогика, эстетика, детерменизм, рухани сана, экология, халық педагогикасы.

Аннотация: Воспитание- это целенаправленное, влиятельное действие для многовекового накопления и отбора лучших наций и хороших качеств, для молодого поколения, их отношения к жизни и их поведения. Преподаватель всегда привлекает учеников к любви и защите своей страны, людей, места рождения. В статье рассматривается актуальность образования и воспитания молодежи в области отечественной педагогики через достижений мировой и отечественной культуры, а также проблема отечественной педагогики при преподавании географического образования.

Ключевые слова: Этнопедагогика, эстетика, духовное сознание, экология, народная педагогика.

Resume: Parenting is a purposeful, influential action for the centuries to accumulation and selection of the best nations and good qualities, the generation of the young generation, their attitude to life and their behavior. The teacher always attracts students to love and protect their country, people, place of birth. The article discusses the relevance of youth education and upbringing in the field of domestic pedagogy through the promotion of the achievements of world and national culture, as well as the problem of domestic pedagogy in teaching geographical education.

Keywords: Ethnopedagogy, aesthetics, spiritual consciousness, ecology, folk pedagogy.

Халықтық дәстүрлерді тәрбие процесінде пайдалануда бұл дәстүрлердің адамға психологиялық әсерін және оларды қолданудың жолдарын білу қазіргі білім беру жағдайында өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Студенттерді, болашақ мұғалімдерді этнопедагогикалық біліммен қаруландыру мақсатында, халықтық дәстүрлердің тәрбиелік мүмкіндіктерін ашу осы мәселені шешу жолдарының бірі. Бұл үшін жастардың танымдық көзқарастарын арттыратын және оқытудың тиімділігін жоғарлататын жаңаша әдістер мен тәсілдер неғұрлым мол қолданылып, технологияландырылған болса, этникалық, этикалық және психологиялық құбылыстар бойынша мәліметтерге назар аудару мен соғұрлым көбірек болуы заңдылығы оқыту мен тәрбиелеудің үйлесімді бірлігінің ерекше маңызды әдістемелік саласы болады[1].

Қоғамда болып жатқан өзгерістер этнопедагогикаға да өз әсерін тигізді. Халықтың өмір тәжірибесі қоршаған ортаның жаңа факторлары және дамудың жаңа заңдылықтарын ашу, яғни айналаны танып білу қажеттігі туындады.

Жалпы білім берумен қатар, белгілі бір кәсіп иелері халықтық білім, тәрбиемен сусындандырылса, келешек ұрпақ ұлттық педагогика негіздерін меңгеріп шығары сөзсіз. Болашақ мұғалімдер өз пәніне байланысты ұлттық педагогика қағидаларын үйреніп, әр сабағында пайдалану үшін оларды жоғары оқу орнында дұрыс бағыттау қажет. Тарих, география, математика, биология халықтық дидактика идеяларына сүйеніп сақталды, көбейтілді және ұрпақтан ұрпаққа берілді. Сондықтан, оның басты қызметі әрбір индивидке белгілі білімдер жиынтығын беру, адамның өндірістік – еңбек, тұрмыстық және қоғамдық, яғни, негізгі әрекеттері түрлерін қамтитын өмірде аса қажет тәжірибелік және интеллектуальдық дағдылар мен икемділіктерге баулу болып табылады.

Халықтық білімдердің көпқырлылығы, олардың ақыл-ой тәрбиесі мазмұнындағы орны мәселелерінің тиісті оқу пәндерінде ашып көрсетілуі болашақ мұғалімдерді белгілі теориялық және практикалық білімдермен қаруландыруға көмегін тигізеді.

Халықтық дәстүрлерді педагогикалық мақсатқа сай пайдаланғанда ақыл – ой, адамгершілік, этикалық, эстетикалық, дене және еңбек тәрбиесіне, ұйымшылдықты қалыптастыруға қолайлы мүмкіндіктер туады.

Заман талабына сай географиялық білім барлық адамзат үшін ерекше пән. Өйткені, география - планетамыз, еліміз жайлы жүйелі, кешенді әрі әлеуметтік бағыттағы білімді қалыптастыратын жалғыз

дүниетанымдық пән. География - жастардың гуманистік көзқарасын, патриоттық сезімін, қоршаған ортаға деген жауапкершілігін қалыптастырушы. География кеңістік пен уақытты байланыстыратын пән, яғни география кеңістікті белгілі бір уақыт өлшеміндегі табиғи, антропогендік, саяси-әлеуметтік тағы басқа процестердің дамуын зерттейді. Жастардың рухани саналығын арттыруда, жер бетіндегі әр елдің тарихы мен мәдениетке деген сый-құрмет сезімін тәрбиелеу, табиғат аясында өзін дұрыс ұстау сияқты қасиеттерді дамытуда географиялық білімнің маңызы зор. География - қоршаған табиғи ортаның ерекшелігі туралы жазылған ілім, сондықтан географияны оқу - табиғатты танып білу. Табиғатты тану, оны оқып білу ерте дәуірлерден басталған. Табиғат адамның өмір сүру ортасы болғандықтан, оның зерттелуі ерте кезден қолға алынған. Адам табиғаттың перзенті, табиғаттан тыс адам өмір сүре алмайды. Адамзат өзінің сонау балаң, табиғаттың тұңғиық сырына бойлап, тереңіне жете алмаған кезінде сол табиғаттың сиқырлы алуан жұмбақтарын шешсем деген арманы, табиғатты сезінуге, сұлулыққа, әсемдікке, экологиялық мәдениеттілікке баулыған.

Көне (антикалық) ойшылдар табиғи құбылыстарды зерттеуде маңызды табыстарға жетті және қоғам мен табиғи ортаның дамуына байланысты пайда болған көптеген сұрақтарға жауап берді. Кейбір объективті себептерге байланысты қоғам мен табиғатта болып жатқан процестерге байланысты әр-түрлі пікірлер қалыптасып, географиялық детерминизм туралы ұғым пайда болды. Географиялық детерминизмге түсінік берген олар әр халықтың өмірі, салт – дәстүрі мен әдет – ғұрпы, сол халықтың тұрған географиялық ортасы мен табиғи жағдайына байланысты деген тұжырымға келген. Көне ойшылдардың ішінде, Демокрит бірінші болып қоршаған табиғи ортаның адамға ықпалы мен органикалық өмірдің климатқа тәуелділігіне назар аударды. Демокрит жасаған концепцияға сүйенсек, елдің (мемлекеттің) орны және табиғи жағдайы оның флора, фаунасы мен сол жерді мекен ететін халықтың өмір салтына көп әсер етеді делінген. Тіршіліктің, тіпті адамның өмірге келуіне де жергілікті жердің су, табиғат, климат жағдайларының әсері бар деген тұжырым айтқан. Географиялық детерминизм туралы түсінік берген Геродот, Гиппократ кез келген жердің халқының мінез – құлқы мен өмір салты сол жердің климат жағдайына байланысты деп санаған. Ландшафт ерекшеліктеріне байланысты сол жердің тұрғылықты халқының мінез – құлқы, өмір сүру ерекшелігі мен шаруашылығында айырмашылықтар болады, ұлттың психикасы мен тілдік және діни өзгешеліктері әр түрлі уақыттағы халықтың миграциясына байланысты болған, соған қарамастан жергілікті халықтар этнографиялық, мәдени ерекшеліктерін сақтап қалуға тырысқан[2].

А.Гумбольдт геогарафияны жаратылыстану ғылымына жатқызса, К.Риттер адамның дамуымен байланысты зерттеліп, оқылатын пән деп санады. Ал П.П.Семенов – Тянь-Шанский география ғылымы туралы осы екі анықтаманы біріктірген. Оның пікірінше география зерттеп, оқыту бағыты әр түрлі , нақтырақ айтса, математика, физика, тарих, этнография, астрономия, ботаника ғылымдарымен байланысты. Қазіргі оқу жоспары бойынша пәндер екіге бөлінеді: гуманитарлық және жаратылыстану. Географияны жаратылыстану пәндер тобына кіргізгенмен, ол гумманитарлық пәндермен де байланысты, яғни география – аралық пән, этнодифференциалдық белгілер аймағы деп айтуға болады. Ұлттық мазмұнда білім беруде география пәнінің орнын ерекше атап көрсетуге болады. Абай Құнанбаевтың табиғат туралы лирикалық шығармалары, жылдың төрт мезгілі туралы өлеңдері, Шоқан Уәлихановтың табиғат туралы жазған қолжазбалары мен тамаша көркем суреттері, Ілияс Жансүгіровтың Жетісуды суреттеуі, Мұхтар Шахановтың

Тағдырыңды тамырсыздық індетінен қалқала
әр адамда өз анасынан басқа
жебеп тұрар, демеп тұрар арқада
болу керек құдіретті төрт ана
туған жері – түп қазығы, айбыны,
туған тілі – сатылмайтын байлығы,
туған дәстүр, салт – санасы – тірегі
қадамына шуақ шашар үнемі.

деген өлең жолдарынан туған жерін, тілін, салт – дәстүрін құрметтеу, содан бойына қуат, жанына шуақ алар тамаша бір күштің бар екенін жырлаған [3].

Қазақ халқы табиғатты қорғауға ерекше мән берген. Қазақ географиясы-кең дала, өзен-көл, бетпақ дала, тау, сай-сала, кең алқапты жазиралы дала, т.б. халқымыз кең даласын кең пейілге теңейді. Табиғат-халқымыздың төл бесігі. Табиғат аясында көшіп-қонып жүріп, ата-бабаларымыз табиғат сырын жақсы меңгерген. Табиғат құбылыстарын бағалай білген. Жерге табыну, қонысқа байланысты болды. Айналасын таза ұстап, малды бір бағытта жайды. Мекенге ат қою, елдің, ел ақсақалдарының есімін мәңгі қалдыру ниетінде болды. Жер аты сол жерге рнатылған ескерткішпен пара пар. Ата-баба жерленген мекендерді қорым десе, ас шүйгін шөбі, шабындығы бар жерлерді қорық деп атаған.

Қазақ халқы климат, ауа-райы жағдайларына көп мән берген. Бұл туралы М.Дулатұлы: «....қазақ халқында әр түрлі ауа-райының сәл өзгеоісін тез байқап қалу қабілеті дамыды, қазақтар 12 жылды есептеп, қоян жылы құрғақшылық, боран, көктайғақ болатынын білген»,- деп жазды. Халыққа халық педагогикасы негізінде географиялық білім берудің негізгі көзі-мектеп. Мектепте жас ұрпақ қоршаған ортаның сыр-сипатын біліп қана қоймай, табиғатты қорғау, табиғаттың жай-күйін бақылау, бағалауды үйрететін тәлім-тәрбиеде алу керек. жас ұрпақ адм-қоғам-табиғат арасындағы жіпсіз байланычстың сырын оқып үйрену керек. Қазақ халқының бала тәрбиесі жөнінде жиған мол тәжірибесі бар. Жас кезінен әдептілікке, имандылыққа, адамгершілікке, еңбексүйгіштікке, мейірім, қайырымдылыққа тәрбиелейтін әдіс-тәсілдері көп. Ырым-тыйымдар баланы қате жүруден, түрлі қауіптен сақтап, адамгершілікке жетелейді. Ертеден табиғатты сүюге, қорғауға негізделген тыйым сөздер, мақал-мәтелдер көп айтылды. Мысалы: «көкті жұлма», «жалғыз ағашты жұлма», «обал болады», ағын судың арамдығы жоқ деп, суға түкірткізбеген, ағын суды бұрғызбаған[4].

Географиялық, экологиялық білім беруде қазақтың тәрбиелік мәні жоғары мақал-мәтелдерін орнымен қолданып, жас ұрпақты тәрбиелеуде ұстаздардың атқарар еңбегі ерен. Экологиялық тәрбиені халық педагогикасымен ұштастыра жүргізер болсақ қазақ ауыз әдебиетінің асылдары: мақалдар, ырым, тыйым сөздер, өлең-жырлар және ауыз әдебиеті мен ертегілерге үлкен мән бере қараған дұрыс.

Болашақ география пәнінің мамандары халықтың педагогикалық шығармашылығының тәрбиелік мүмкіндіктерін сабақ барысында жүйелілікпен пайдаланған тиімді. Тақырыпқа байланысты мақал, мәтелдер терең ойларды қысқа түрде, анық білуге үйретеді, мысалы: «судың да сұрауы бар», «сулы жер – нулы жер, бұлақты жер – тұрақты жер», «орманды кескен адам шаңын шығарады, аспаннан бұлт тайдырып, өз басына қайғы салады». Осындай нақыл сөздер табиғат пен адам арасындағы байланыстың дұрыс жолға қойылуына, тұлғаның моральдық – жігерлік, ақыл – ой, адамгершілік қасиеттерінің дамуына көмек береді.

Педагогикалық тәжірибе барысында болашақ маман кәсіби мамандығы бойынша алғашқы тәжірибе жинақтай бастайды. Өз мамандығын терең түсініп, мектептерде білім, тәрбие жұмыстарын берумен қатар әр түрлі бағыттағы педагогикалық бақылаулар жүргізеді. Болашақ мұғалім өз пәні мен этнопедагогика ілімдерін үйлестіре меңгерсе, ұлттық педагогикалық машықтануын жетілдіреді.

Болашақ география пәні мұғалімдерін жоғары оқу орны қабырғасынан өз пәнін жас ұрпаққа оқыту кезінде кез келген тақырыпты этнопедагогика элементтерімен байланыстыруын үйрену, оқып білу керек. Халықтың әлеуметтік- экономикалық, тарихи- географиялық жағдайлары мен көшпелі өмір салтының өзіндік ерекшелігіне сәйкес балаға жан- жақты тәрбие берудің өзгеге ұқсай бермейтін өзіне тән ерекше талаптары қалыптасты. Халық өзінің кең жазира даласына, табиғаттың таңғажайып әсем көріністеріне, оны мекендеген құстар мен жануарларға, басқа да табиғи байлықтарға деген мақтаныш сезімін көркем образды сөздермен, өнегелі істермен, ынта- ықыластармен, тілек- мақсаттарымен астастырып, баланың санасына жеткізіп отырды. Халқымыздың табиғатқа деген қайырымдылық, қамқорлық сезімі, аялы алақаны, көздің қарашығындай сақтай білу қасиеттерін жас ұрпаққа жеткізу болашақ мамандардың міндеті. Сол арқылы тұлға бойына отансүйгіштік, адамгершілік, мәдени тәрбие беріледі, пән аралық байланыс дамиды. Мысалы: табиғат бейнесін қазақ ақын- жазушылары көп жырлаған. Табиғаттың сұлулығынан, әсемдігінен, әдемілігінен бойына қуат, жүрегіне шуақ алып, аса зор іңкәрлік сезімге бөленген, халқымыздың мақтанышы болған ақын Мағжан Жұмабаев : «Табиғат- адам баласын дүниеге келтіріп, бойындағы бар махаббат мейірі мен шұғылалы шуағын жүрегімізге ұялатқан Ана» дейді.

Ұрпағын ойламайтын халық болмайды. Халықтың оқу- тәрбиесінің негізгі мақсаты-жалпы адамды, ең алдымен баланы сұлулық дүниесімен хабардар ете отырып тәрбиелейді. Бүгінгі таңда қоғамның ұлттық мәдени тұрғыдан кемелденуі, жас ұрпақты өз халқының рухани қазынасын, ұлттық тәрбиенің озық өнегелі дәстүрлерімен тереңірек таныстырып, соның негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруда, жеке тұлғаның шығармашылық, рухани мүмкіндіктерін дамытуға байланысты тәрбие мен білім беруде мұғалімнің кәсіптік даярлығын қамтамасыз етуді міндеттейді. Осыған орай география пәні мұғалімдері қазақ халқының ұрпақ тәрбиелеудегі өмір тәжірибесі мен тәрбиесін, салт-дәстүрін, экономикалық және экологиялық ерекшеліктерін халық педагогикасымен байланыстыра отырып меңгерсе, жас ұрпақтың географиялық білім мен ұлттық тәрбиені сабақтастыра отырып үйренері сөзсіз.

Білім беру мен тәрбиенің негізгі мақсаты – дені сау, ұлттық сана – сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар ожданы мол, еңбекқор, іскер, бойында игі қасиеттері қалыптасқан адамды тәрбиелеу. Мектептегі мұғалімі – басты тәрбиеші, білім беруші. Мұғалім әр сабақта оқушыға тек білім беріп қана қоймайды, оны өзінің ақыл – ой парасатымен, ұлттық педагогикамен ұштастыра отырып, оқушыларды азаматтыққа, адамгершілікке тәрбиелейді.

Қазіргі қоғам әлеуметтік – экономикалық даму, саяси жаңалықтар дәуірі, сондықтан осы заманға сай интелектуалды, ой - өрісі жоғары дамыған, дені сау азаматты қалыптастыру – мемлекетіміздің ең негізгі мәселесі. Қазіргі мектеп жағдайындағы білім берудің ұлттық моделіне өту оқыту мен тәрбиелеудің соңғы

әдіс – тәсілдерін, инновациялық педагогикалық технологияны игерген, психологиялық – педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, білім беруге қабілетті және нақты тәжірибелік іс - әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді, шығармашылықпен, ізденушілікпен жұмыс істейтін зерттеуші болашақ мұғалім даярлау қажет.

Этнопедагогикалық білім беру – болашақ мұғалімдердің адамды сүю дайындығының негізі. Қоғамның жаңаруы мен демократияландыру процесінде, республиканың тәуелсіздік алған жағдайларда біздің қоғамның тарихы, оның көптеген әлеуметтік институттар қызметтері, өз уақытында ұмытылған немесе тыйым салынған халықтың рухани өмірінің құбылыстары, өткеннің мәдени-тарихи мұраларының, оның ішінде өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеудегі этникалық педагогиканың қайта өрлеуі – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады[5].

Адамның азамат болып қалыптасуында халықтың әлеуметтік мәдениет пен рухани құндылықтары, оның әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері маңызды рөл атқарады. Сондықтан этнопедагогиканың оқытпауы мен қолданбауынсыз тұлғаны толыққанды тәрбиелеу мүмкін емес. Қазіргі кезде әдет-ғұрып пен этнопедагогиканың педагогика ғылымының әдіснамалық-теориялық жағдайларымен бірігуі, қоғамның алдына қойған тәрбиелік мақсаттардың шешілуі өзекті мәселе болып табылады.

Жалпы адамзаттық құндылықтарды, тарихи тәжірибені, сан ғасырлық мәдени дәстүрлерді есепке ала отырып, білім беру мазмұнының жаңартылуы болашақ мұғалімдерді дайындау процесіне жаңа талаптарды ұсынады. Себебі, оқушыларды этнопедагогика элементтермен тәрбиелеуі, ең алдымен, мұғалімнің оның теориялық және практикалық дайындығының деңгейімен анықталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әбілова З, Қалиева Қ. Этнопедагогика оқулығы А.: Мектеп, 1999. – 122б.
2. Мукитанов Н.К. От Страбона до наших дней М.: Мысль,1985. – 22-26 б
3. Шаханов М. Ғасырларды безбендеу А.: Жазушы. 1988. – 244б.
4. Ұзақбаева С., Кожахметова К. Педагогикалық пәндерді оқытуда қазақ этнопедагогикасының материалдарын пайдалану. – Алматы, 1996. – 77-79 б
5. Қожахметова К.Ж. Мектептің ұлттық тәрбие жүйесі: теория және практика. – Алматы: РБК, 1997.

УДК 8:1751

Kalykbergen Zh.M.,
2nd year master degree student
Kazakh National Women`s Teacher Training University,
E-mail: myrzakawkyzy_janerke@mail.ru

Nurlanbekova E.K.
scientific adviser,
candidate of Pedagogical Sciences

SOCIAL NETWORK AS A MEANS OF TRAINING AND INTERACTION OF PARTICIPANTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Түйін: Мақалада ауылшаруашылық жоғары оқу орындарының студенттеріне шет тілдерін оқыту процесінде әлеуметтік желілердің білім беру мүмкіндіктері қарастырылған, аграрлық университеттерде шет тілін оқытудың негізгі проблемалары сипатталған. Әлеуметтік желілердің оқу-тәрбие процесінде пайдалану тұрғысынан олардың негізгі сипаттамалары мен сипаттамаларына ерекше назар аударылады. Мақалада бейресми және ақпараттық білім тұрғысынан негізгі артықшылықтар мен олардың кемшіліктері көрсетілген. Қорытынды ретінде шет тілін оқытуда әлеуметтік желілерді пайдалану процесінде қалыптасқан дағдылар мен әдеттер ерекшеленеді.

Кілт сөздер: әлеуметтік желі, ақпараттық білім, әлеуметтік желінің принциптері, негізгі қағидаттары, артықшылықтары, кемшіліктері.

Резюме: В статье рассматривается образовательный потенциал служб социальных сетей в процессе обучения иностранным языкам студентов аграрных вузов, описываются основные проблемы преподавания иностранного языка в аграрном вузе. Особое внимание уделено основным характеристикам и характеристикам социальных сетей с точки зрения их использования в образовательном процессе. В статье раскрываются основные достоинства и их недостатки с точки зрения неформального и информативного образования. В заключение выделены навыки и привычки, сформированные в процессе использования социальных сетей при обучении иностранному языку.

Ключевые слова: социальная сеть, информативное образование, принципы социальной сети, основные принципы, преимущества, недостатки.

Summary: The article examines the educational potential of social networking services in the process of teaching foreign languages to students of agricultural universities, describes the main problems of teaching a foreign language in an agricultural university. Particular attention is paid to the basic characteristics and characteristics of social networks in terms of their use in the educational process. The article reveals the main advantages and their disadvantages from the point of view of informal and informative education. As a conclusion, the skills and habits formed in the process of using social networks in teaching a foreign language are highlighted.

Keywords: Social network, informative education, principles of a social network, main principles, advantages, disadvantages.

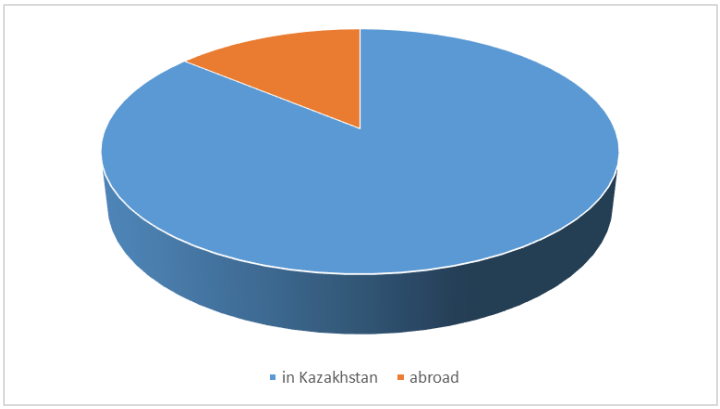
At the present stage, there is a comprehensive mass introduction of information technology in all areas of education. The leading goal of informatization of the education system is the transformation of modern information resources and information and communication technologies into a resource of the educational process, ensuring the formation of qualitatively new educational results. The advent of information and communication technologies could not but affect the change in the management strategy of the educational institution. This means that organizational changes are needed in all areas of the educational institution, ensuring the introduction of modern technologies in the system of educational, educational, methodological and managerial activities, the formation of the educational information environment of the institution. In the context of the active introduction of modern information technologies, the urgent need is the formation of ICT competencies for all teachers. This will allow us to effectively address the issues of updating the forms and methods of educational and educational activities, taking into account the development trends of the information society, the interests and needs of modern children and adolescents. [Bondarenko E., 1992 p.6]

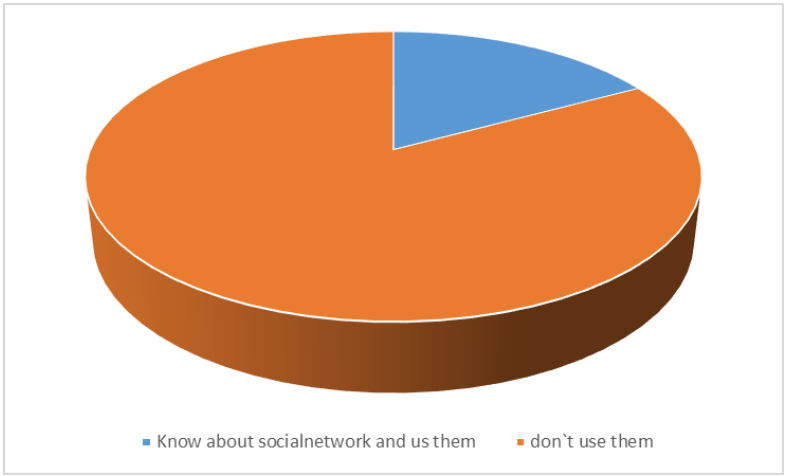
Social networks on the Internet continue to be at the peak of popularity. New opportunities are opening up for their use: they enter many areas of the business and become its integral part. According to the survey of the "Online Runs Online Survey Service" survey, which did more than 2,000 active Runet users, including 86% living in Kazakhstan and 14% abroad, the majority (66%) of respondents know about the existence of social networks on the Internet and take advantage of their capabilities, attend.

However, Internet education, if not at the beginning, then in the cumulative period of its path: certain issues of Internet education still remain unresolved, the formation of the necessary number of such educational technologies that will gradually turn into quality is required. According to optimists, this transition point is

somewhere in the near future: as Western experience shows, Internet technologies are used in combined educational programs already outside the framework of one university. A number of Western universities - including the most respected Harvard, Stanford and others - are participating with interest in the formation of joint educational products, special courses, and lectures. Today, one of the most popular areas of Internet education can be considered successful - language. Learning services bring together native speakers from different countries. People can communicate intensively in forums, get to know each other and help each other with language practice. Moreover, members of such communities can become tutors and students at the same time. So, wanting to learn English, on such sites you can check the mistakes of those who study the Russian language, get points for this and pay them for access to advanced English courses.[G.V. Mozhaeva, A.V. Feshchenko 1992, p.15] Of course, it is not possible to pay for a serious program only with virtual points: you cannot do without using a credit card on such sites. However, before buying a full-fledged course, a demo version is usually offered, which you can test and understand if this method is suitable for the student. So, foreign language learning sites can be considered one of the most successful projects in amateur Internet education. They do not imply any certificates and diplomas, however, the effectiveness of such language learning can be comparable with the level of professional training.

Among those who know about the existence of social networks, only 10% do not use them. Young people aged 16 and over are particularly active in using social networking opportunities. The most famous social networks in Kazakhstan are Odnoklassniki, Vkontakte, Instagram, and Vkontakte has a younger audience: the share of respondents from 18 to 24 years old in this network is 85%. Vkontakte is the leader in the activity of visiting the project: 45% of users registered on this portal visit it daily, and 70% more often than once a day; every third participant in Vkontakte spends more than half an hour of their time on one visit. Data, it is logical to assume that "In contact" is the most popular social resource for a young audience.[http://en.wikibooks.org]

[Source: Compiled by the author]

Recently, researchers are trying to find new areas of application of social networks in various areas of human activity, making maximum use of all the capabilities of this object of information technology. The term "social network" in the field of information technology refers to an interactive multi-user website, the content of which is filled in by the network participants themselves. This definition differs from that used in sociology, where the term "social network" is understood to mean a social structure consisting of a group of nodes, which are social

objects, and the connections between them. [https://moluch.ru/conf/ped/archive/21/1799/] The site is an automated social environment that allows a group of users to share a common interest.

The main principles of a social network are:

1) identification - the ability to provide information about yourself (school, institute, date of birth, favorite activities, books, movies, skills, etc.);

2) presence on the site - an opportunity to see who is currently on the site and enter into dialogue with other participants;

3) relationships - the ability to describe the relationship between two users (friends, family members, friends of friends, etc.);

4) communication - the ability to communicate with other network participants (send private messages, comment on materials);

5) groups - the ability to form interests within a social network;

6) reputation - an opportunity to find out the status of another participant, to trace his behavior within a social network;

7) exchange - an opportunity to share with other participants material that is relevant to them (photos, documents, links, presentations, etc.). [Vishnevskaya, G.V., 2010, p. 22]

There are four types of social networks. Professional social networks that were created for job seekers and employers. Blog Networks. Dating websites. Sites for searching people. For communities of specialists, the platform is usually specialized social networks. Communities of practitioners differ from communities of interest - its participants are united not only by the desire for a certain field of knowledge, but also by the desire to cooperate in the process of applying this knowledge in practice. Community members understand each other well, as they work on similar issues. Communities of practice may consist of scientists, engineers, marketing and sales professionals, and other professionals. Moreover, these communities do not have to be limited to the framework of one company, but can unite people with similar interests in different organizations around the world. They are able to assess the level of qualification, problems of colleagues, to get from each other the knowledge they lack. For companies with a large number of branches, a corporate social network can become a tool for employees to interact with each other often in order to quickly obtain the necessary information and provide mutual assistance. This happens when a newcomer turns to a more experienced colleague working in a similar position in another branch of the company.

Recently, educational and scientific social networks began to appear. The social network Facebook has long been recognized as one of the most popular tools (software) for training and development. The American social network Facebook uses about 800 million people. Facebook allows university teachers to create courses for students, organizations can create a closed corporate network of employees on the Facebook platform: employees of one company can be in constant contact with colleagues from different branches, publish news of their organization, etc. MySpace works similarly to the same principle. [Volyanyuk, D.S., 2011, p.61]

Adobe and Cisco conference organizers found the social networking tool very convenient for conference participants. It has also been noticed that people like to learn foreign languages using the Internet. At the moment, there are several social networks on the Internet designed to learn foreign languages. A user registering on these sites learns a foreign language, interacting with another native speaker of that language, in response, teaching him his native language. The value of social networks for training and development is not yet sufficiently appreciated: many methodologists are skeptical about the possibility of using this object of information technology as a pedagogical means of training, since traditionally social networks are considered as an environment for spending free time and entertainment. However, in pedagogical activities, the capabilities of social networks can be used to solve various problems: in social networks, you can effectively organize the collective work of a distributed educational group, long-term project activities, international exchanges, including scientific and educational, mobile continuing education and self-education, network work of people located in different countries, on different continents of the earth.

We can distinguish the following advantages of using a social network as a training site.

1) A familiar environment for students.

2) In a social network, a person acts under his first name and surname.

3) Wiki technology allows all network members to create online training content.

4) The ability to work together.

5) The presence of a forum, wall, chat.

6) Each student participant can create his own blog as an electronic notebook.

7) The activity of the participants is traced through the feed of friends.

8) It is convenient to use for the project.

9) Suitable as a portfolio for both student and teacher.

The use of forum and wiki technologies in virtual study groups allows all participants to independently or jointly create online educational content, which stimulates independent cognitive activity. The possibility of combining individual and group forms of work contributes to a greater degree of understanding and assimilation of the material, as well as building individual educational paths. The communicative space common to all participants in the educational process makes it possible to collectively evaluate the processes and results of work, monitor the development of each participant and evaluate his contribution to collective creativity. A high level of interaction ensures the continuity of the educational process that goes beyond the scope of classes.

The clarity of the ideology and interface of social networks for most of the Internet audience allows you to save time bypassing the stage of adaptation of students to a new communicative space. The multimedia nature of the communicative space makes it extremely easy to download and view video and audio materials, interactive applications in a virtual study group. An example of the use of social networks in learning can be learning through blogs and wikis, where students can review, create, comment, edit their own and collaborative written online projects. In addition, social networks can be used to maintain relations between participants in conferences, seminars, summer schools, which will not only improve the emotional climate of the group, but also improve the quality of events by exchanging ideas and comments. [Bondarenko E.A., 2012, p. 9]

Using social media, you can organize club activities by bringing together students from different regions. The use of social networks in the educational process facilitates the exchange of information, increases the motivation of students in educational activities, stimulates the development of creative abilities and cognitive interest. All these factors have a positive effect on the formation of knowledge and skills.

Do not forget about such an important moment in the educational process as the relationship between teacher and parents. In the modern rhythm of life, parents do not always have the opportunity to be aware of all the events of the school life of the child. Using the network space will allow not to lose the teacher's connection with parents. Social networks make it possible to directly participate in the educational process, in management, in assessing the quality of education, in discussing and creating projects, concepts that determine the strategy for the development of education in the country. There are a number of problems associated with the use of social networks in the educational process. For example, the lack of network etiquette of the participants, the low level of motivation and ICT competencies of the teacher, the high degree of labor to organize and support the educational process for the teacher, the frequent lack of open access to social networks from classrooms. In addition, the teacher must intuitively feel the learning audience and it is advisable to select a training site and tools for it. [Klimenko, O.A., 2012, p.13]

To solve these problems, it is necessary to create conditions for improving the ICT qualifications of teachers, to provide material and moral incentives for teachers who are actively using new technologies, to develop effective methods for applying social networks in the educational space. Partnership of the pedagogical community with social media developers and legislative regulation of this sphere can provide conditions for making constructive solutions to the information security problem of virtual networks.

Of course, social networks are not the main means of network learning, but today their opportunities in solving educational problems are underestimated by the professional community.

REFERENCES:

1.Bondarenko E. Social networks as a development tool: types and possibilities. URL: http://www.trainings.ru/library/articles/?id=10067 (accessed 01.20.2012)

2.G.V. Mozhaeva, A.V. Feshchenko The use of virtual social networks in the training of humanities students. URL: http://ido.tsu.ru/files/pub2010/Mojaeva_Feschenko_Ispolzovanie_virtualnyh_social_nyh_setei.pdf (accessed 01.20.2012)

3.Web 2.0 services in education and training. URL: http://en.wikibooks.org (accessed 01/20/2012)

4.Theory and practice of education in the mode rn world: materials of the Intern. scientific conf. (St. Petersburg, February 2012). - St. Petersburg: Renome, 2012 .-- S. 405-407. - URL https://moluch.ru/conf/ped/archive/21/1799/ (accessed September 24, 2019).

5. Vishnevskaya, G.V. Independent work management of correspondence students in the conditions of distance education / G.V. Vishnevskaya // News of higher educational institutions. Volga region. Humanitarian sciences. - 2010. - No. 4 (16). - S. 170-175.

6. Volyanyuk, D.S. Application of modern information technologies in education / D.S. Volyanyuk, R.G. Mustafin // International Journal of Experimental Education. - 2011. - No. 10. - S. 13-16.

7. Bondarenko E.A. Social networks as a development tool: types and opportunities. URL: http://www.trainings.ru/library/articles/?id=10067 (accessed 01/20/2012)

8. Klimenko, O.A. Social networks as a means of [Text] // Theory and practice of education in the modern world: international materials. scientific conf. (St. Petersburg, February 2012). - St. Petersburg: Renome. - 2012.– No. 2 - S. 405-407.

Kozhakanova M.T.,
doctor PhD,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan,
E-mail: modi_85@mail.ru

Bekmaganbetova G.S.,
master student of Philology,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan,
E-mail: bekmaganbetova11@list.ru

Utkelbayev Zh.K.
master student of Philology,
Eurasian National University after L.N. Gumilyov,
Nur-Sultan,
E-mail: janibeque1998@gmail.com

BLOOM'S TAXONOMY AS A COGNITIVE ACTIVITY IN TEACHING ENGLISH

Аннотация: Блум таксономиясы студенттерге сапалы білім берудің ұзақ уақытқа тиімділігінін арттыру мақсатында жоғары білімді және жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын үйретуді ұсынады. Зерттудің мақсаты, студенттерге таксономияны қолдану арқылы дағдыларды, түсініктерді және критикалық ойлауды дамытуға үйрету.
Кілт сөздер: Блум таксономиясы, ойлау үдерісі, когнитивті әрекет, оқу мақсаттары, иерархия, инновациялық оқыту.
Аннотация: Таксономия Блума предлагает учить студентов применять знания. Цель данного исследования - помочь студентам получить знания и понимание своих навыков.
Ключевые слова: таксономия Блума, мыслительный процесс, познавательная деятельность, цели обучения, иерархия, инновационное обучение.
Annotation: Bloom's taxonomy suggests that students should be taught to apply knowledge along with higher order thinking skills due to its effectiveness for establishing meaningful lifelong learning. The aim of the study is to enhance student's mastery of skills, concepts and acritical thinking through the application of taxonomy.
Keywords: Bloom's taxonomy, thinking process, cognitive activity, learning objectives, hierarchy, innovative teaching.

Introduction.

It is recognized that in the 21st century the most important mechanism for the improvement of society and the state is knowledge, which is evidence of the rapid development of the Bologna process, including the raise in an international knowledge. Systematic changes in the education system of Kazakhstan coincide with the innovative initiatives of the world level.The current transformations in the society, new strategic directions in the development of the economy, the transparency of the society, its rapid informatization and development have dramatically changed educational requirements. The education system of most of the world's leading countries has been predicting its educational goals, content and technology through its results. The main purpose of today's education is not merely acquiring knowledge, skills and abilities, but on the basis of personal, social and professional competence - self-seeking, analysis and use of information, dignified life and work in today's rapidly changing world.Bloom's greatest contribution to education was the fact that the degree of thinking was based on the low level of simple processing of the facts about the process analysis and evaluation. Published and recommended by Bloom «Taxonomy of Educational Purposes. The Cognitive Domain» is widely used today in the preparation of assessment materials and teaching programs all over the world. According to his book the term "taxonomy" means classification, categorization or systematization. Taxonomy also means that it develops even more complex concepts of understanding based on its previous education. Many teachers uses Bloom's taxonomy in its structure, for example, to evaluate knowledge. In recent years, Bloom's taxonomy has not been revised, but it should be noted that the genuine work proposed by Bloom and his colleagues is widely used in pedagogical literature.

Main Part.

The relevance of this article is that we need today's innovative search for solving the problems of learners' cognitive abilities and thinking systems by using Bloom's taxonomy in English lessons. This theory is of great importance for the theory and practice of foreign language teaching, and the relevance of innovative teaching approaches to the Kazakh teaching and pedagogy is crucial to the organization of English lessons on Bloom's taxonomy. Clearly, it is extremly vital to increase students' cognitive interest in addressing such issues.The high

level of the current scientific and technical process reflects the results of pedagogical science achievements. There is plenty of pedagogical lessons in learning the basics of science and technology. The lesson is a creative work that promotes the student's activity, enthusiasm, self-esteem, thinkingand abilities. Therefore, we decided to consider the topic of our study as "use of Bloom's taxonomy as a cognitive activity in the field of foreign language learning".Bloom has focused on the peculiarities of thinking processes in the work with the information provided to students. He tried to explore the possibility of classifying the student's thinking process in the learning strategies.B. Bloom points out that "teaching is a special process" and "it is necessary to train the teachers to run classesand lessons to help or motivate the students to achieve their goals [Blooms B.S., 1994, p47] ."

The most important suggestion is that our thinking process can be divided into six depending on the degree of complexity they are: classification of the lower-level fact from the simple modernization to the highest level of estimation. Bloom Taxonomy is not just a mapping chart, it is the desire to organize thinking processes as hierarchies.These 6 levels can be used to structure the learning objectives, lessons, and assessments of a course:Remember, Understand, Apply, Analyze, Evaluate, Create. In this hierarchy, each degree depends on the ability of students to work at the same level or lower. For example, a pupil should be able to use the knowledge (grade 3), the information he needs (grade 1) and must understand that information (2 degrees).Considering education, Bloom taught that students or general learners should not forget that this is a learning process, and that when teaching, the teacher should bring the students' thinking processes to high degrees of synthesis and evaluation. The beforementioned "thinking" area is often referred to as a cognitive sphere because it integrates the thinking processes. Let's define the term "taxonomy", for Bloom's compilation, to put it into practice in order to better understand the theory. Traditionally, the concept of "taxonomy" is considered as "the theory of systematization and classification with a hierarchical structure, complex organization of reliability."

From the point of pedagogical psychology, Bloom’s taxonomy is very effective in the development of curriculums, taking into account the experience of using in various studies in the field of education. However, it should be noted that each of the teachers determines the tools used in the pedagogical process at their discretion. Therefore, each of these teachers will be able to determine whether the taxonomy offered by Bloom and his colleagues is unclear or unusual. The main purpose of each degree of Bloom’s taxonomy:

1. Remember-Memorization and reclamation of lost material. The student knows the terms, actual facts, basic concepts, rules and principles used in a classroom
2. Understand-Converting material from one form of pronunciation to another. The student imagines and predicts the consequences that come out of it
3. Apply-Use of rules, methods, laws, concepts, principles, theory. The student uses the concepts and principles in new situations, and shows the correctness of the way or action
4. Analyze-Identification of parts of the whole; determining their interrelation; Understand the principles of integral organization. The student shows hidden predictions, sees errors and omissions in logic thinking
5. Create- The ability to combine and create new elements in order to achieve integrity
6. Evaluate-Understanding the essence of any material, the logical nature of the material in the form of a written text [Polat.Y.S., Bukharkhina M.Y., 2000, p24]

One thing to note is that in the professional activities of the teacher, there is a combination of the newly developed innovative tools of technological actions and equipment of traditional pedagogical activity that have been practically formed for many years.

One of the scholars-educators, Galskaya , who has studied the advantages and disadvantages of using Bloom's taxonomy in the English language lesson, has been widely used in pedagogical practice: "Bloom's taxonomy can be viewed as a pyramid that is the basis of the pyramid, - basic education (processes of learning a foreign language and processes of formation of communicative competence of students in the absence of basic knowledge of the same foreign language, it can not be assumed that the pyramid will be evaluated as the pinnacle of the pyramid).The study of the problem of hierarchy of learning objectives or taxonomy of goals was a part of foreign scientists in the Soviet era. The taxonomy of the American scientist Bloom has been widely known including the cognitive sphere, the emotional sphere and sought to cover all categories of intellectual activity.Achievement of the goal in the form of a chain of levels (hierarchy) - indicates that the teacher's focus is on the mainstream, the effectiveness of the outcome, and the effective management of the learning process.Traditional methodologies are usually guaranteed by the end result of learning in the technology: limited effectiveness of the topic being studied and the incompleteness of the traditional knowledge development process: it is given in the form of self-test work - prediction.

Systematization is based on a hierarchical structure. Goals and objectives that require skills with the highest level of complexity include tasks requiring less complex action. Based on the leveling study of the learning process, the organization provides content-specific training and includes the development of the learner's critical development and the areas of development. Such training ensures that each pupil develops his own stage of

development, from the bottom up to the development trajectory. B. Used in general secondary school learning. Students of Bloom Taxonomy are estimated by a 12-point system.

One of the scientists who studied pedagogical-psychological features and pedagogical justification of Bloom's taxonomy in teaching foreign language is Azimov P. Each category (taxonomy) of taxonomy depends on the results and activities of the previous rank in improving the English language teaching of Bloom Taxonomy. For example, the level of knowledge (1) is understood to be the memory and recycling of materials that are taught in the English language, such as terms, definitions, methods and procedures, basic concepts, rules and principles. Without this degree of information, it is impossible to move to the level of understanding of the next level of education.

The main indicators of the degree of achievement (2) are the ability to work with materials (translation, conversation), rebuilding material from one form to another. This category is based on understanding the facts, rules and guidelines, interpreting vocabulary materials, reference charts and graphs, and predicting ability.

The level of use of the knowledge gained from the Foreign Language (English) after the degree of competence follows the level of application of the same knowledge (3), that is, the ability to use the material in the foreign language in certain definitions (applying concepts and principles in new concepts, application in one practical case, the correct use of the method or procedure).

Subsequent, the degree of analysis (4) is the ability to distinguish between the materials in the classroom and the components, and, if not widely analyzed:

- to distinguish confidential proposals;
- view mistakes and identify texts or suggestions that are inappropriate;
- identify contradictions between testimony and results;
- to appreciate the importance of data.

The next level of synthesis or grouping by Bloom's taxonomy is the degree of classification (5). It offers the ability to synthesize material or knowledge from English as a whole, as an innovative world (speech or talk with pupils). By the syntax of Bloom Taxonomy based on the English Lesson, each student must be able to write a small essay or essay, have his or her own plan for a particular experiment, have a plan to address specific issues that arise in English lesson.

Highest and highest degree of assessment (6). According to the assessment criteria, each student should be able to evaluate the material in English. The student's criticism or assessment is based on a specific internal (structural, logical) or external (according to the intended purpose) criteria. Under these criteria, the student can evaluate the knowledge gained from the English lesson as a "product of action" as a logical structure of the material, based on its internal criteria.

Third millennium is not just a century of news, but also a century of knowledge as it plays a crucial role in ensuring the stability and security of the state at present and the place in the world community, the world community. It is characterized by national competitiveness, informational breakthrough, innovation technologies and economic change. Educating a citizen who has competent, competent knowledge of the international level that is intelligent, healthy, highly developed, is the most important strategy of the country.

The aspiration of the Republic of Kazakhstan to be one of the 50 most developed and advanced civilized countries demands reforms in all spheres of public life.In the new century, the demand for a new teacher will also be high. The new teacher of the new world is primarily a leader in innovative technologies, able to analyze and analyze their innovative activities, and to create a unique pedagogical process that paves the way for the student to understand soul, a teacher-innovator who knows how to improve the quality of education.

Based on the results of the research, when applying Bloom's taxonomy as a student's cognitive activity in the field of foreign language education,

a) development and self-development of a teacher and student as an object of innovative pedagogical process;

b) creative activity of his student increases.

Conclusion.

During the experimental work, the teachers have demonstrated the innovative readiness indicators of the use of Bloom's taxonomy as part of the organization of cognitive activities in the field of foreign language education and ways to improve the effectiveness of the teacher's innovative training.

Based on the results of the research, we make the following methodological recommendations:

- Improving the quality of education in the use of Bloom's Taxonomy as the organization of students' cognitive activities within the framework of foreign language education;

- Explains creative activity of pupils using the Bloom's taxonomy as the organization of cognitive activities of students in the field of foreign language education;

- It is profitable to use teaching technology on the basis of Bloom's Taxonomy as a cognitive activity of students in the field of foreign language education.

We believe it is important to improve the use of Bloom's taxonomy as part of the student learning activities within the context of foreign language learning.

REFERENCES:

1 Bloom B.S. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. New York: Longman, 1994. – 47p.
2 Anderson, L. W., Krathwohl, D. R. A taxonomy for learning, teaching, and assessing. – New York: Longman. 2000. – 75p.
3 Bloom, B.S. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I.–New York: Longman., 1994. – 120 p.
4 Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. М.: Академия, 2006. – 205с.
5 Polat.Y.S., Bukharkhina M.Y., New Pedagogical Technologies in Education System. 2000.

МРНТИ: 14.31.09
УДК 37:001.12/.18
ВАК 13.00.01, 07.00.10

Мизамбаева Ф.К.,
докторант,
Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, Республика Казахстан
E-mail: feri_1991@mail.ru

Римантас Ж.
доктор педагогических наук,
Профессор Вильнюсского университета,
г. Вильнюс, Республика Литва
E-mail: rimantas.zelvys@lu.lt

ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ГЕОГРАФИЯ ПӘНІ МҰҒАЛІМІНІҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧИТЕЛЯ ГЕОГРАФИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

EDUCATIONAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF THE COMPETENCIES OF A GEOGRAPHY TEACHER IN THE LEARNING PROCESS

Аңдатпа. Мақалада педагогикалық мамандық студенттерінің кәсіби дайындық ерекшеліктерін ескере отырып, кәсіби құзіреттілігінің маңызды мазмұндық сипаттамалары қарастырылған. Болашақ мұғалімдердің - географтардың университетте білім алу процесінде олардың тиімді қалыптасуын қамтамасыз ететін педагогикалық жағдайлар негізделген.

Қоғамның педагогикалық университеттерге жолдаған қазіргі заманғы әлеуметтік тапсырысы өзіне жүктелген міндеттерді өз бетінше және шығармашылықпен шеше алатын мұғалімді даярлауға бағытталған; жаңа географиялық білімді өз бетінше іздеу және стандартты емес жағдайларда қолдану мүмкіндігі бар.

Түйінді сөздер: педагогикалық жағдайлар, мотивация, инновациялық технологиялар, практика, құзіреттілік, құзіреттілік.

Аннотация. В статье рассмотрены сущностно-содержательные характеристики профессиональной компетентности студентов педагогической специальности с учетом особенностей их профессиональной подготовки. Теоретический обосновываются педагогические условия, реализация которых обеспечивает эффективное формирование у будущих учителей – географов профессиональной компетентности в процессе их обучения в вузе.

Современный социальный заказ, адресованный обществом педагогическим вузам, акцентирует внимание на подготовке педагога, который способен самостоятельно и творчески решать поставленные перед ним задачи; обладает способностью самостоятельного поиска новых географических знаний и применять их в нестандартных ситуациях.

Ключевые слова: педагогические условия, мотивация, инновационные технологии, практика, компетенция, компетентность.

Annotation. The article discusses the essential content characteristics of the professional competence of students of the pedagogical specialty, taking into account the features of their professional training. The pedagogical conditions are substantiated, the implementation of which ensures the effective formation of future teachers - geographers of professional competence in the process of their education at the university.

A modern social order addressed by society to pedagogical universities focuses on the preparation of a teacher who is able to independently and creatively solve the tasks assigned to him; has the ability to independently search for new geographical knowledge and apply them in non-standard situations.

Keywords: pedagogical conditions, motivation, innovative technologies, practice, competence, competence.

Проблема формирования профессиональной компетенции будущих учителей географии, способных работать в условиях стремительного роста научной информации, внедрения инновационных педагогических технологий обучения, сегодня приобретает особое значение актуальность. Ведь профессиональная деятельность учителя географии направлена на развитие у школьников познавательных и творческих способностей, формирование научной картины мира, развитие географического мышления и умения добывать информацию из разных источников, выявлять и анализировать связи между природными и социальными процессами.

После присоединения Казахстана к Болонскому процессу возникла необходимость соответствия национальной системы образования международным стандартам. Немаловажным вопросом является международное признание ее деятельности: уровень подготовки кадров, признание казахстанских дипломов, степеней и квалификаций на международном рынке образовательных услуг.

Профессиональная компетентность будущего учителя географии состоит не только из его теоретического уровня знаний, умением оперировать географическими терминами и объектами, но также знаниями и умениями в сфере психологии и педагогики наличие личностных гражданских качеств (требовательность, решительность, целеустремленность, упорство в работе и т.др.) разрешающих влиять на духовный мир обучающихся.

Так как становление и дальнейшее развитие профессиональных компетенций будущих учителей географии реализуется и на полевых практиках, необходимо уделять большее внимание вопросу организации и качества их проведения. Также перечень компетенций основывается на потребностях, предъявляемых работодателями, и зависит от особенностей целевой аудитории. В следствии чего возрастает роль методической организации как педагогических, так и полевых практик.

Актуальность подготовки будущего учителя географии отражена в государственной программе развития образования на 2011-2020 годы, утвержденной в 2010 году, основная идея которой заключается в построении обучения на основе активных методов обучения. Поэтому подготовка будущего учителя географии к профессиональной деятельности требует основательных изменений с учетом современных тенденции в образовании. В связи с этим должны изменяться способы предоставления образовательных услуг и организации обучения в системе высшего образования. Особенно это важно в отношении интенсивно развивающихся инновационных технологий и необходимостью их использования в подготовке будущих учителей географии.

Профессиональная особенность современного учителя географии заключается в том, что на сегодняшний день его работа принимает утверждающий характер, который включает требования к овладению профессиональных качеств, технологий, методов, форм, средств образования в зависимости от задаваемых государством целей и приоритетов.

Основой многих исследований, в которых поднимаются вопросы совершенствования специальной и методической подготовки будущего учителя географии является целостная и комплексная концепция профессионально-педагогической тенденции подготовки будущего учителя географии.

Исследование данного вопроса охватило студентов Вильнюсского университета и Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова по специальности «География». Контрольный замер стартовых знаний и уровня владения профессиональными навыками был произведен в начале 2017-2018 учебного года. В указанный период времени были учтены следующие параметры: уровень владения материалом, готовность к будущей педагогической деятельности, желание связать свою жизнь с педагогической деятельностью, умение использовать инновационные методы в ходе одного занятия. На протяжении учебного года для группы студентов дисциплина «Методика преподавания географии в школе» велась с использованием компетентностного подхода, а также был введен курс «Профессиональная компетентность будущего учителя географии».

Нашей задачей при подготовке учителей географии было разъяснение следующих аспектов:

- наука рассматривается как общечеловеческий свод опыта решения проблем;
- изучение «основ наук» является средством развития готовности решать жизненные проблемы;
- учитель ставит вопросы «Зачем?» и «Как?» и отвечает на них вместе с учениками;
- методы и формы обучения используются как самостоятельные средства достижения определенных педагогических целей;
- применение знаний и умений проводится в жизненных (или приближенных к жизненным) ситуациях;
- основной результат обучения, осмысленный опыт деятельности;
- школа готовит человека к решению жизненных проблем;
- школа готовит человека полагаться на свою самостоятельность.

Анализ психолого-педагогической литературы позволили нам определить педагогические условия, способствующих повышению профессиональной компетентности будущих учителей географии. Нами были применены следующие комплексы условий:

1) Формирование у студентов установки на профессиональную деятельность. В рамках исследования выделены познавательная, социальная, трудовая и профессиональная установки, каждая из которых вносит вклад в формирование потребности студента в профессиональной деятельности.

2) Применение активных форм обучения. Активные методы обучения являются одним из перспективных форм подготовки специалистов. Умение использовать интерактивные методы по дисциплине является показателем компетентности преподавателя.

3) Формирование мотивационной направленности. Развитие мотивации необходима для создания у студента уверенности в том, что полученные теоретические знания можно реализовать в практической деятельности.

Качественное становление и укрепление образовательной системы обуславливается соблюдением некоторых определенных условий. Понятие «педагогические условия» включает в себя такие основополагающие структуры процессов обучения и воспитания, как цель, содержание, методика, средства и формы. Это является особенностью данного понятия.

Характерной особенностью исследуемого термина выступает включение в себя всех компонентов и частей целостного процесса обучения и воспитания. По мнению Андреева В.И. педагогические условия — это такие обстоятельства процесса обучения, которые являются следствием целевой выборки, формирования и дальнейшее использование элементов содержания, методов, а также форм обучения в целях достижения установленных дидактических целей [16, с. 237].

Само понятие «компетентность» в общепедагогической литературе включает в себя знания, умения, навыки (содержательная часть), уровень профессионального мастерства и подструктура личности (структурная характеристика), готовность специалиста к предстоящей работе (характеристика состояния личности). Рассмотрим в целом сущность понятия «компетентность».

Кривидина И.Ю. определяет понятие «компетентность» как свойство по значению прилагательного компетентный. Тем самым возникает необходимость рассмотрения смысла термина «компетентный». В различных педагогических источниках данное понятие рассматривается как знающий, осведомленный, авторитетный в какой-нибудь области, или обладание основательными знаниями в какой-либо области [17, с. 56].

Ученые Кузьмина Н.В, Кузьмина Е.М., Емельянов Ю.Н. [21, с. 20] ввели термин «профессиональная педагогическая компетентность». Данный термин рассматривался в качестве совокупности основополагающих умений преподавателя формировать научное и практическое знание для наилучшего решения практических задач.

По итогам проведенного анализа можно отметить, что понятие «компетенция» берет начало от компетентности, обозначая сферу приложения знаний, умений и навыков человека. Компетентность также можно назвать первичной категорией, которая представляет систему некого знаниевого «багажа» человека.

Исследования в направлении обоснования педагогической профессиональной компетентности (И.А. Зимняя [23, с. 103], Д. Равен, А.В. Хуторской, и др.) доказывает, что различные ученые дают разное как количественное (до тридцати девяти), так и качественное содержание компетентностей педагога.

В данных определениях, наряду с принципиальными различиями существует и достаточное количество общих черт: в одних случаях за основу ложатся опыт и знания, в других - абстрактное понятие «круг вопросов».

Ученые Петрова Е.Ю, Ершова Т.В. в своих исследованиях берут за основу определение Г.Вайнера, который рассматривает компетентность в качестве адекватной ориентации человека в работе, обучении, политике, в социуме в целом. Данная оценка открывает нам дорогу к определению понятия «профессиональная компетентность» [38, с. 269].

Итак, профессиональная компетентность педагога - это совокупность профессиональных и личностных качеств, которые необходимы для качественной педагогической деятельности.

Проблема изучения педагогических условий отмечены в трудах В.И. Андреева [16, с. 29], А.Я. Найна, Н.М. Яковлевой, Н.В. Ипполитовой [24, с. 18], М.В. Зверевой [22, с. 45], Б.В. Куприянова и др., где отражены многочисленные трактовки понятия «педагогические условия». Возникает несколько позиций ученых касательно определения данного понятия.

Первая позиция - позиция ученых, определяющих педагогические условия как совокупность определенных мер педагогического воздействия и возможностей материально-пространственной среды (В.И. Андреев, А.Я. Найн, Н.М. Яковлева).

Вторая позиция – позиция таких ученых как Н.В. Ипполитова [25, с. 5], М.В. Зверева. Они считают, что педагогические условия являются одним из компонентов общей педагогической системы.

По мнению ученых Б.В. Куприянова, С.А. Лысенко, А.О Малыхина, Р.С Немова, сторонников третьей позиции, педагогические условия ни что иное, как планомерная работа по уточнению закономерностей как устойчивых связей образовательного процесса, обеспечивающая возможность проверяемости результатов научно-педагогического исследования. Однако, ученые данной группы

выделяют необходимость рядоположности педагогических условий, проверяемых в рамках гипотезы одного исследования.

Ливингстон исследует роль наставничества в профессиональном развитии учителей-учеников, обучающихся в начальном педагогическом образовании в Испании. Они были направлены на то, чтобы определить, как будущие преподаватели создают знания в течение трех разных подходов к обучению наставников: диалог, регулярные встречи по наставничеству. По его мнению, три стиля наставничества способствуют различному, но взаимодополняющему пониманию практики, и указывают на влияние различных подходов к наставничеству на тип знаний, совместно используемых и созданных на встречах по наставничеству после уроков [13, с. 308].

Ученые Н. Ипполитова и Н. Стерхова [24, с. 25] отмечают, что одностороннее рассмотрение ключевого понятия «условие», неполное осознание тенденций, определённых условий, выбор педагогических условий разных классификационных групп, усложняют процесс проверки и обоснования конкретны педагогических условий, которые обеспечивают качественную подготовку специалистов.

Вышеназванные сложности преодолимы при проведении исследований по следующим основным направлениям: подробный анализ и уточнение смысла понятий «условия» и «педагогические условия», конкретизация классификационных групп педагогических условий согласно их ориентации относительно характера и природы данных проблем, призванных решать эти условия.

Смысл и сущность термина «условие», а также виды условий рассматриваются в разных аспектах.

Википедия, например, определяет понятие «условие» как категорию философии, обозначающую взаимодействие предмета с окружающей действительностью, в соотношении с собой и своим внутренним миром. Предмет выступает как некое обусловленное, а условие - как относительно внешнее предмету многообразие объективного мира.

Профессиональная компетентность педагога есть ни что иное, как теоретическая и практическая готовность педагога к осуществлению педагогической деятельности, уровень его профессионализма. Под понятием профессионализм имеется ввиду уровень систематического, эффективного и надежного выполнения специалистом сложной работы в динамично меняющихся условиях.

Понятие «профессионализм» включает в себя усвоение педагогом сути профессиональной деятельности, которая соответствуют общепринятым тенденциям и требованиям времени. Для его развития нужны определенные навыки, стремление, нрав, желание к постоянному учению и саморазвитию. Профессионализм не может ограничиться параметрами высококвалифицированной деятельности; это и особенное мировоззрение. На основе современных требований определены пути становления профессиональной компетентности преподавателя:

1. Деятельность в методических кружках, творческих объединениях.
2. Научно - исследовательская деятельность.
3. Инновационная работа, овладение новыми педагогическими технологиями.
4. Педагогическая поддержка в различных формах.
5. Вовлеченность в педагогические конкурсы и фестивали.
6. Презентация своего опыта в данной работе.

Перечисленные способы развития педагога не будут эффективны без осознания педагогом потребности в росте собственной профессиональной компетентности. Данное осознание порождает необходимость мотивирования и формирования условий для дальнейшего педагогического роста. Оценка своего педагогического опыта активирует профессиональный рост учителя, вследствие чего усиливаются способность проводить исследовательскую работу, которые впоследствии формируют педагогическую деятельность. Преподавателю необходимо быть должен быть вовлеченным в процедуру управления развитием школы, это влияет на развитие профессионализма.

К основным этапам формирования профессиональной компетентности относятся:

- самоанализ и понимание о необходимости;
- плановая самореализация;
- проявление, анализ, корректировка собственной деятельности.

Компетентность - это намного шире просто знаний и навыков. Оно означает умение соответствовать сложным требованиям, основываясь на мобилизации психологических и социальных качеств. К примеру, в Словакии компетенции, в особенности ключевые компетенции, входят в национальную образовательную программу в качестве основополагающей части [11, с. 284].

Многие исследователи наряду с понятием «педагогическая компетентность» рассматривают мастерство, технику и умения педагога [7, с. 306]. Педагогическое мастерство интерпретируется как достаточный показатель умения пользоваться профессиональными знаниями и педагогической техникой. Педагогическая компетентность соответственно является частью педагогического мастерства, потому что

предполагает использование и овладение знаниями, умениями и профессионально значимыми личностными характеристиками, доведенные до высокого ранга.

Проанализировав теоретический и практический опыт в становлении методологической компетентности, отмечаем потребность в создании тех педагогических условий, которые влияют на результат процесса. К таким условиям мы можем отнести: разъяснение сути и общей структуры профессиональной компетентности будущего учителя географии; разработка курса «профессиональная компетентность будущего учителя географии»; применение технологии модульного обучения, которая способствует фундаментальному пониманию методологических знаний, проработке методологических умений, навыков.

Аргументами для разработки дисциплины «Профессиональная компетентность будущего учителя географии» являются:

1. При подготовке специалистов естественного профиля методологический материал не является основным. Вследствие чего материал предоставляется фрагментами, без углубления в детали. Материал, который рассредоточен по нескольким темам не усваивается студентами системно. Мы считаем, что данная дисциплина позволит излагать материал детально, а также обеспечит системный подход.

2. Изучение и закрепление данный теоретический материал на практических занятиях будет стимулировать студентов к самостоятельному применению методологических знаний и умений в предстоящей учебной деятельности.

Наряду с вышеназванным, значимое влияние на профессиональное образование в педагогических вузах оказывают инновационные процессы в системе школьного образования. Центровой мыслью становится то, что необходимо развивать у учеников географическую культуру.

Модель бакалавра (магистра) педагогического образования 21 века базовыми квалификационными индикаторами высшего профессионального образования определяет компетенции, закрепленные за определенным циклом дисциплин [19, с. 72].

Учитывая вышеназванные позиции, считаем, что основой для детализации географических наук будут служить следующие блоки:

– использовать понятийный аппарат географического профиля в целях объяснения, а также при анализировании и географической оценке событий и явлений в разных сферах жизни общества; разъяснять разные мнения, дискутировать используя географический язык;

– расширить применение современных средств передачи географической информации в условиях образовательного процесса, уметь наносить на карту имеющуюся информацию, географически анализировать статистические материалы;

– применять в образовательном процессе разные географические методы краеведения, учитывая географические особенности района, реализовывать выборку объектов для организации кружков и занятий в различных формах.

Перед нами встает объективный вопрос: «Как мы можем повысить свою профессиональную компетентность?». Нам необходимо широко использовать разные педагогические технологи, в особенности современные инновационные технологии, не оставлять без внимания проблемное обучение, строить технологическую карту занятия, участвовать в работе научно-практических конференций, публиковать результаты своей исследовательской работы [18, с. 39].

Пройдя на протяжении 4 месяцев вышеназванный курс, студенты-участники эксперимента показали положительные результаты.

Если в начале эксперимента на вопрос «Готовы ли вы связать свою профессиональную деятельность с педагогикой?» 75% студентов ответили отрицательно, то после прохождения курса данный показатель снизился до 3 %**.** Это является показателем роста заинтересованности студентов в будущей профессии, увеличения мотивационной базы.

На вопрос «Как вы оцениваете свою профессиональную готовность к педагогической деятельности по шкале от 0 до 10?» на контрольном замере 100 % опрашиваемых приравняли свою готовность к 3-5 баллам. На итоговом замере данный показатель возрос в среднем до 8 баллов из 10.

В период прохождения педагогической практики в начале 4 курса из 100% проведенных студентами занятий с использованием нетрадиционных, инновационных форму обучения было проведено 32% занятий, то к концу эксперимента 90% занятий были проведены с активным применением электронных учебников, средств ИКТ, активных форм обучения. Что является показателем формирования необходимых компетенций будущих учителей географии.

Предпринятое нами изучение профессиональной компетентности студентов естественно-педагогического направления дает возможность сделать вывод о наличии существенных различий в характеристиках уровней ее сформированности. Сделанные выводы позволили выделить ряд

педагогических условий, способствующих совершенствованию профессиональной подготовки будущих учителей географии в вузе.

В качестве таковых были определены:

- разработка критериев и показателей, позволяющих осуществлять мониторинг исследуемого процесса;

- применение в образовательном процессе вуза модульных технологий, обеспечивающих использование сведений из дисциплин различных циклов для профессиональной подготовки учителей-географов;

- внедрение в учебный процесс педагогического факультета элективный курс «Профессиональная компетентность будущего учителя географии».

- формирование у студентов ценностного отношения к профессионально-педагогической деятельности путем их вовлечения в деятельность краеведческих клубов, организаций педагогов, географических объединений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Admiraal, W., & Berry, A. (2016). Video narratives to access student teachers´ competence as teachers. Teachers and Teaching, Theory and Practice, 22(1), 21–34.
2. Admiraal, W., & Berry, A. (2016). Video narratives to access student teachers´ competence as teachers. Teachers and Teaching, Theory and Practice, 22(1),21–34.
3. Bijsterbosch Erik. Professional development of geography teachers with regard to summative assessment practices. 6 juni 2018.
4. Danim, Sudarwan. 2006. New Vision of Power School Management, Jakarta: Bumi Aksara
5. Ek, A. –. C., Ideland, M., Jönsson, S., & Malmberg, C. (2013). The tension between marketization and academisation in higher education. Studies in Higher Education, 38(9), 1305–1318.
6. Geocapabilities. (2016). Retrieved October 19th, 2017 from http://www.geocapabilities.org/training-materials/module-1-thecapabilities-approach/aims/
7. Hilda Kramáreková, Magdaléna Nemčíková, Zuzana Rampašeková, Andrej Svorad, Alena Dubcová, Matej Vojtek. Cartographic competence of a geography teacher – current state and perspective. //Proceedings, 6 th International Conference on Cartography and GIS, 13-17 June 2016, Albena, Bulgaria ISSN: 1314-0604, Eds: Bandrova T., Konecny M.
8. Hutmache Walo. Key competencies for Europe: Report of the Symposium Berne, Switzerland 27—30 March, 1996. Council for Cultural Cooperation (CDCC) a Secondary Education for Europe. — Strasburg, 1997. — P. 11—12.
9. Kuiper, W. (2017). Ruimte, richting en ruggesteun [Space, direction and scaffolding]. In E. Folmer, A. Koopmans-Van Noorel, & W. Kuiper (Eds.), Curriculumspiegel 2017 [Curriculum mirror 2017] (pp.11-27). Enschede: SLO.
10. Lambert, D. (2011). Reviewing the case for geography, and the 'knowledge turn' in the English national curriculum. Curriculum Journal, 22(2), 243-264.
11. Lamiadiati, Darwin, Sukarman Purba. Professional Competence Strategy Teacher of Geographical Eyes (Casue State Senior High School 3 Medan and State Senior High School 15 Medan Medan)). // IOSR Journal of Research & Method in Education (IOSR-JRME) e-ISSN: 2320–7388, p-ISSN: 2320–737X Volume 7, Issue 6 Ver. II (Nov. – Dec. 2017), PP 39-45 www.iosrjournals.org.
12. Lane, R., & Bourke, T. (2017). Assessment in geography education: A systematic review. International Research in Geographical and Environmental Education, 1-15. doi:10.1080/10382046.2017.1385348.
13. Livingston, K. 2014. “Teacher Educators: Hidden Professionals?” *European Journal of Education* 49 (2): 218–232.10.1111/ejed.2014.49.issue-2
14. Martins, Felisbela. The Initial Training of Geography Teachers at the University of Porto: Model and Training, Practices and Representations, Portugal. 2015. Review of International Geographical Education Online ©RIGEO Volume 5, Number 1. ISSN: 2146-0353.
15. Stoltman, J., Lidstone, J., & Kidman, G. (2015). Powerful knowledge in geography: IRGEE editors interview Professor David Lambert, London Institute of Education, October 2014. International Research in Geographical and Environmental Education, 24(1), 1-5.
16. Белин В.Л., Гончар Е.А. Интеграция культурологического и компетентностного подходов в образовании будущих учителей географии. //Акмеология образования. Психология развития. -2013.-№12.-№2.-С.90-93.
17. Брунер Дж. Процесс обучения / Дж. Брунер. – М.: АПН РСФСР, 1962. –84 с.
18. Государственная программа развития образования на 2011-2020 годы. // http://control.edu.gov.kz/ru/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-obrazovaniya-na-2011-2020-gody.
19. Ипполитова Н. Анализ понятия «педагогические условия»: сущность, классификация [Электронный ресурс] / Н. Ипполитова, Н. Стерхова. – Режим доступа: http://genproedu.com/paper/2012-01/full_008-014.pdf. – Название с экрана.

Отческая И.Б.,
к.п.н.,
старший преподаватель Школы архитектуры, строительства и дизайна,
Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
E-mail :irina.otcheskaya@mail.ru

Касентаева К.У.
к.п.н.,
доцент кафедры педагогического образования и менеджмента,
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
E-mail: kasentaeva@inbox.ru

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ОСНОВЫ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКЕ»

Аннотация. в статье анализируется понятие интенсификации познавательной деятельности путем решения творческих задач, процесс решения творческих задач выступает прежде всего, как процесс воспитания, направленный на расширение или интенсификацию целенаправленной познавательной деятельности при сохранении общей установки на процесс решения творческих задач и развития через него творческих способностей студента. В качестве ведущего метода развития основных компонентов одаренной личности мы выбрали творческую задачу, это связано с тем, что при ее решении возникают условия, формирующие соединение творческих ресурсов, аналитических функций, межгруппового взаимодействия.
Ключевые слова: задача, алгоритм решения, технология.

«КӘСІПТІК ПЕДАГОГИКАДАҒЫ ЗЕРТТЕУ НЕГІЗДЕРІ» ПӘНІН ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ КРЕАТИВТІЛІГІН ДАМЫТУ

Аңдатпа. Мақалада шығармашылық тапсрымаларды шешу жолы мен танымдық іс-әрекетін интенсификациялау түсінігіне, шығармашылық тапсырмаларды шешу үрдісі ең алдымен, студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту арқылы және мақсаттылық таным іс-әрекетін интенсификациялауға бағытталған тәрбие үрдісі ретінде талдау жасалады. Себебі, оны шешу барысында шығармашылық ресурстарының қалыптасуының аналитикалық функциясы мен топаралық өзара әсерлесуінің шарттары пайда болады.
Түйін сөздер: міндет, шешім алгоритмі, технология.

DEVELOPMENT STUDENTS OF CREATIVITY IN COURSE OF TEACHING DISCIPLINE «PROFESSIONAL PEDAGOGICS OF BASES» IN SCIENTIFIC RESEARCHES

Abstract. Concept is analyzed in the article intensify cognitive activity by addressing the creative tasks, which develops creativity personality which manifests itself in the following. For Studying the process of solving creative tasks serves primarily as a process for the purpose of education, with the expansion or intensification of targeted prospects activity while maintaining a common installation in process of solving creative problems and development of student's creativity through them. As the leading method for the development of the major components of gifted personalities we by chance have chosen creative task, this is due to the fact that in its decision the conditions occur, forming a compound of gifted, creative fields, analytical functions, cross-group interaction.
Keywords: problem, solution algorithm, technology.

Введение.

В процессе передачи знаний перед преподавателем стоит проблема, создания атмосферы на занятии, в которой бы студент проявлял себя, как активный исследователь, при этом процесс усвоения знаний протекал у него на высоком уровне с стимуляцией его творческого потенциала.

Этому способствуют приемы и методы активизации познавательной деятельности, т.е. применение творческих практических заданий, нестандартных способов проведения лекционных занятий, в качестве ведущего элемента деятельности с точки зрения студента, в деятельности должен присутствовать самостоятельный поиск и инициатива в ходе решения проблемных ситуаций и заданий.

Одним из приемов организации творческой деятельности студентов является задача, которая в самом общем виде есть система, состоящая из обязательных компонентов: исходного предмета и требования задачи. Под термином «учебная задача» понимается особый вид задания, предлагаемого обучающимся на основе определенного способа подачи информации. Учебная задача существенно отличается от многообразных частных задач, входящих в тот или иной класс. Имея дело с частными задачами, субъект учебно-познавательной деятельности овладевает частными способами их решения, которые лишь в процессе длительной тренировки могут сформировать общий способ их решения на основе перехода мысли от частного к общему. Для учеников процесс решения творческой задачи выступает, прежде всего, как процесс целеобразования, при этом речь идет о расширении или углублении целевой перспективы активности при сохранении общей ее установки. Творческая задача имеет условие, связанное со специализацией обучающихся, а также определенную специфику решения. Данная специфика проявляется в алгоритме решения, выделении противоречий, выработке способов решения, все это способствует развитию креативности студентов.

Основная часть статьи.

Формирование креативности студентов связанной с решением сложных не алгоритмизированных задач процесс, зависящий от средовых условий в которых осуществляется их деятельность. Среда, это один из источников, способствующих проявлению и развитию нестандартных, эффективных способов мышления и деятельности. Обычно организация данных условий подчиняется определенным закономерностям, среди которых можно выделить следующие [1]: закономерности обусловленности, связанные с направленностью на познание и имеющимся метокогнитивным уровнем развития обучаемых, который совершенствуется в процессе обучения и синтеза междисциплинарных знаний, преобразуется и отражается в их творческой деятельности:

- закономерности становления, которые учитывают взаимодействие между обучающимися и обучающим, причем исходящего из того, что изначально в атмосфере позитивного взаимодействия создаются условия для проявления внутренней креативности студента;
- закономерность изменения, отражаются в преобразовании метокогнитивного уровня под влиянием образовательной среды и различных форм деятельности.
- закономерность актуализации, реализующаяся в индивидуальной творческой деятельности, такой, как написание статей, выполнение групповых проектов и заданий, подготовке к дипломному исследованию и написание дипломной работы.

Напрямую с реализацией креативности связана результативность деятельности студентов.

Данные закономерности проявляются в средовой обучающей ситуации, через применение элементов интерактивных технологий обучения, организацию самостоятельной работы студентов в рамках Модульно–рейтинговой технологии.

Анализ литературы показывает, что творческий потенциал обучающегося проявляется в следующих умениях: видеть проблему и выделять ее, находить технические и физические противоречия, в ходе разрешения проблемных ситуаций; умение формулировать и выделять суть проблемной задачи, дробить задачу на подзадачи и эффективно решать ее; переносить полученную информацию о решении задачи на подобный класс задач; видеть новое в знакомом объекте; умение применять ранее усвоенные способы деятельности в новых ситуациях и пр. Данные умения являются приобретенными и в следствии этого необходимо так организовать учебный процесс, чтобы данные умения сформировались у обучающихся и они могли развиваться и проявиться в определенной сфере деятельности.

В профессиональном обучении студентов технического ВУЗа для развития вышеперечисленных умений могут использоваться следующие технологии: технология активного обучения (групповая дискуссия, мозговой штурм и его виды; метод морфологического анализа и др.); технология технического творчества (ТРИЗ) Г.С. Альтшуллера; технология творческого проектирования; и пр.

Кроме того, для развития творческого потенциала, обучающего необходимо применять определенные приемы, стимулирующие творческую деятельность: придание большого личностного смысла проблемной ситуации, изменение направленности вопросов, введение эмоционально окрашенной информации, представление задачи не только текстовым, но и не текстовым способом, создание возможности для учащихся отождествлять себя с действующими лицами либо объектами проблемной ситуации [3].

В.В. Петухов, исследуя роль осмысленного действия, в учебной деятельности опирался на гештальтпсихологию, выделил объективную и субъективную структуру творческой задачи. «Объективная структура задачи включает поставленное требование и условия, в которых его нужно достичь. В субъективной структуре требованию задачи соответствует цель, и если требование ясно, то цель сразу тождественна ему, а если нет, то необходим процесс целеобразования» [4]. В теории деятельности задача является целью, на ее достижение направлены средства, способы достижения цели. В ходе решения

репродуктивной задачи можно пользоваться прошлым опытом, в случае решения творческой проблемы нередко приходится переделывать, создавать новые способы достижения цели.

В качестве ведущего метода, в нашей статье направленного на формирование творческих компонентов деятельности мы неслучайно выбрали творческую задачу, поскольку при ее решении возникают условия, формирующие составные интеллектуальной одаренности, творческую среду, аналитические функции, межгрупповые взаимодействия.

Среди них можно выделить следующие: системное видение объектов, регулирование деятельности через применение алгоритмов решения задач, формирование компетенции, изучение эффективных приемов организации творческой деятельности.

На наш взгляд, дивергентное мышление, как и конвергентное, не может формироваться от случая к случаю, его необходимо специально развивать. Одним из условий формирования дивергентного мышления является творческая задача.

Для развития креативности студентов применяются такие методы, как формулирование многозначных понятий, построение моделей исследования, построения планов исследования, рассмотрение возможностей различных методов, для анализа теоретической информации. В процессе применения данного метода получили следующие результаты: в экспериментальной группе студенты решающие творческие задачи, через алгоритмы и выделение всех компонентов анализа систем которое входят в представленные задачи показали следующие результаты.

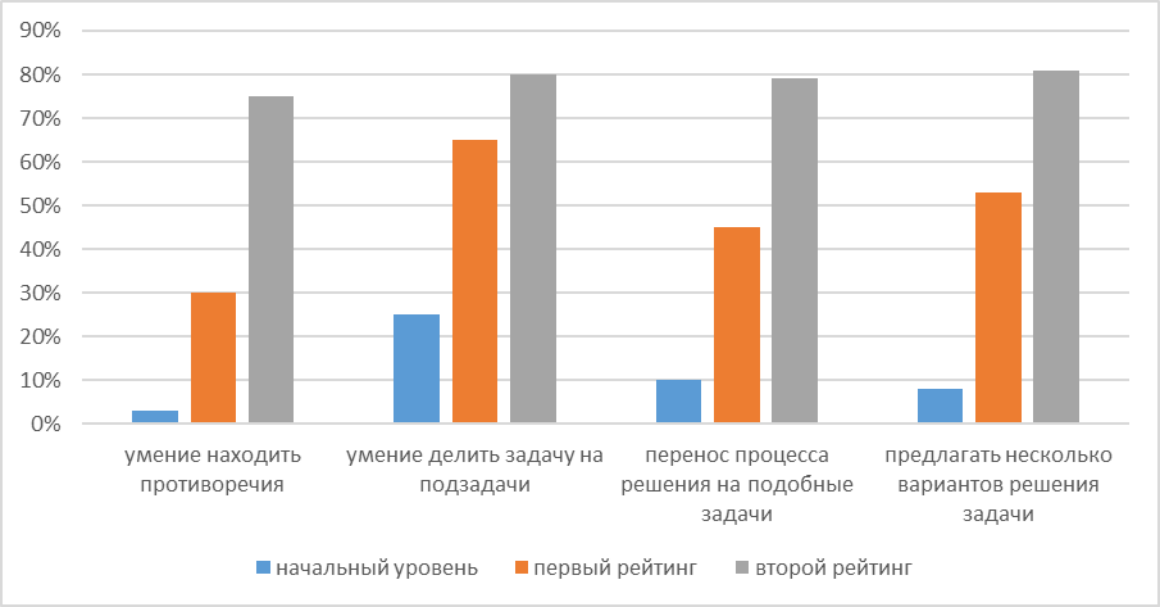

Рисунок 1. Динамика роста положительных результатов умений творческой деятельности обучающихся

На рисунке 1 представлена динамика изменения выделенных нами на основе анализа литературных источников умений в процентном соотношении. Для анализа мы выделили динамику изменения положительных результатов по различным признакам, которые вырастают к третьему срезу в среднем до 80%.

В процессе формирования данных компонентов творческой деятельности нами были применены как технические задачи, связанные со специализацией обучающихся, а для общего развития задачи решаемые с применением алгоритма решения интеллектуальных задач. Пример решения расположен ниже

Студенты на занятиях используют различные алгоритмы для анализа различных объектов, стараются увидеть эти объекты по-разному, создать между ними взаимосвязи.

Например, проводят анализ различных понятий, таких как жест, пища, топливо, в процессе их рассмотрения также проводится комплексный анализ системы, общего характера задания.

Функция:

Основная функция жестов заключается в передаче другому человеку всех данных связанных неречевой информацией. Пища - это органический материал, который призван насыщать организм необходимыми веществами. Процесс сгорания основан на топливе.

Подсистемы:

Подсистема жестов: пальцы, движение, обозначение. Продукты питания состоят из органических веществ: белков, жиров, углеводов.

Эти предметы можно использовать по-разному: с помощью жеста в Древнем Риме во время гладиаторских боев решался вопрос жизни и смерти. Жесты также имеют роль алфавита, когда происходит общение с глухонемыми. Корм можно использовать в качестве приманки для рыбалки. Топливо может быть использовано при курении, например, табак является топливом и в тоже время насыщает организм вредными веществами. Что касается надсистем, то студент выбирает в первом случае, переговоры без слов, пищу-животные инстинкты, и топливную составляющую горения.

Кроме алгоритмов, направленных на анализ и синтез различных понятий, в работе применяется так же алгоритм «Определения многозначных понятий», который позволяет придать студенческой работе практическую новизну. Определяя основное понятие в ходе своего дипломного исследования, обучающийся осуществляет субъективную или частично объективную попытку внести в свою работу элементы теоретической новизны.

Данный алгоритм включает в себя следующие шаги:

1. Студенты записывают понятие, которому нужно дать определение.

2. Затем записывают в столбик имена существительные, возникающие по принципу свободных ассоциаций от определенного понятия 2-3 минуты.

3. Из полученного столбика выберают 5-6 понятий, которые, по вашему мнению, наиболее точно отражают его суть.

4. Используя выбранные слова в качестве ключевых, формулируют определение выбранного понятия. При необходимости используют видо-родовые отношения между понятиями.

5. Обсуждаете несколько формулировок, данных другими студентами, акцентируя внимание на существенных и несущественных признаках определяемого понятия.

6. На основе обсужденных формулировок формулируют синтезированное определение понятия.

Под образовательными условиями в нашей работе мы понимаем системное сочетание теоретико-методического обеспечения креативности с практическим обеспечением системы развития феномена.

Кроме того, условием успешного развития креативности студентов является включение в процессе обучения интерактивных технологий, которые позволяют обучающимся взаимодействовать между собой.

Исследователи выделяют основные группы механизмов творческой деятельности [5].

1. Поиск чего-то неизвестного в ассоциативном механизме.

2. Поиск неизвестного с помощью механизма «анализ через синтез» (С.Л. Рубинштейн).

3. Механизм творческой рефлексии: восприятие и понимание того, как происходят творческие изменения и улучшения в деятельности. Использование рефлексии способствует расширению и расширению сферы внутреннего планирования и внешней деятельности.

4. Поиск неизвестного, основанный на взаимодействии интуитивных и логических принципов. Интуитивное мышление воспринимается как проницательное («ага суждение»). Решение проблем всегда сопровождается интуитивными моментами.

5. Активно перестраивая опыт в различных эвристических методах:

1) улучшение требований к работе;

2) рассматривая крайние случаи;

3) блокируем деталей;

4) аналогия.

Поэтому для технологии творческого развития необходимо иметь активную направленность и вид деятельности; активное вовлечение студентов в творческую деятельность.

Активное использование преподавателями креативных технологий в процессе обучения студентов в вузе позволит значительно повысить уровень подготовки будущих специалистов, способных творчески подходить к решению проблем в ситуациях неопределенности.

Выводы.

Таким образом, непосредственное влияние на развитие креативности обучающихся оказывает тот учебный материал, который стимулирует развитие ее компонентов. В условия технического вуза возникает необходимость придания творческой деятельности алгоритма, что и достигается через применение творческих задач и заданий, решаемых с применением «Технологии решения изобретательских задач». Как видно из материала статьи в процессе этой учебной деятельности развиваются следующие умения: умение находить противоречие, делить задачу на подзадачи, перенос процесса решения на подобные задачи, нахождение нескольких способов решения задачи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. – СПб.: Питер, 2009. – 448 с.
2. Беспалько В.П. Слагаемые педагогических технологий. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.
3. Сорвачева Г.В. Коллективная учебно-познавательная деятельность, как средство формирования творческойиндивидуаьности старшеклассников: Дисс… канд. пед. наук. – Екатеринбург, 1993. - 214с.
4. Петухов В.В. Проблема осмысленного действия (по решению творческих задач): Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии: школа А.Н. Леонтьева. – М.: Смысл, 1999. – С.235-263.
5. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий. В 2 т. – Т. 1. – М.: НИИ школьных технологий, 2006. – 816с.

УДК:378.147:004

Рахматуллина З.Т.,
старший преподаватель, магистр естественных наук,
ГУ имени Шакарима города Семей,
г. Семей, Казахстан
E-mail: zarinazhan@mail.ru

Умирбаева С.Т.,
старший преподаватель, магистр естественных наук,
ГУ имени Шакарима города Семей,
г. Семей, Казахстан
E-mail: yct_67@mail.ru

Рысжанова А.С.,
старший преподаватель, магистр естественных наук,
ГУ имени Шакарима города Семей,
г. Семей, Казахстан
E-mail: ras_73@mail.ru

Болсынбекова Ш.Ж.
старший преподаватель, магистр естественных наук,
ГУ имени Шакарима города Семей,
г. Семей, Казахстан
E-mail: bolsynbekova@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНФОРМАТИКИ

Түйін: Проблемалық мәселелер контекстінде проблемалық оқытуды проблемалық-әдіснамалық оқытуға енгізілген нақты мәселелер негізінде проблемалық ақпаратты зерттейміз.

Түйінді сөздер: проблемалық білім, педагогика, проблемалық білім, информатика.

Аннотация: в статье рассматриваются основные вопросы реализации проблемного обучения при изучении нформатики на примере конкретных заданий, собранных в учебно-методическом обеспечении проблемного обучения.

Ключевые слова: проблемное обучение, педагогика, задания по проблемному обучению, информатика.

Resume: In the context of problematic issues, we study the problematic study of problematic information on the basis of specific problems embedded in the problem-methodological teaching of problem-based learning.

Keywords: problem education, pedagogy, problem education, computer science.

Тема проблемного обучения в педагогике не является новой, ее изучение ведется с середины 50-х годов XX века и имело различные названия – эвристический метод обучения, исследовательское обучение, сократический метод обучения и др.

Возникновение теории проблемного обучения вызвано потребностями самого учебного процесса. При использовании традиционной методики преподавания учитель берет на себя основную роль, он передает свои знания ученикам, которые, в свою очередь не прилагают никаких усилий для поиска информации и ее обработки, они только воспринимают весь учебный материал как должное. То есть ученики в принципе не имеют возможности формирования навыков поисковой, исследовательской и других деятельностей на учебных занятиях. Такая методика достаточно практична, но она не способствует развитию у учеников самостоятельности в поисках знаний, способностей анализировать информацию, делать выводы, доказывать свою точку зрения.

При проблемном обучении под руководством учителя лишь создается проблемная ситуация, а основная нагрузка возлагается на обучающегося, который должен разрешить эту ситуацию самостоятельно, в следствие чего и происходит творческое овладение профессиональными знаниями, навыками, умениями и развитие мыслительных способностей. Решение проблемных ситуаций побуждает учеников искать и находить нужную информацию в разных иточниках, делать отбор, анализировать и строить собственные выводы.

Проблемное обучение реализуется с помощью систем проблемных учебных заданий, которые используются преподавателями в процессе обучения.

Рассмотрим примеры заданий, собранные в учебно-методическом обеспечении (УМО) проблемного обучения в курсе информатики основной школы.

В УМО представлены задания по 4 темам школьного курса информатики: «Информация, система счисления», «Программное обеспечение», «Логика», «Программирование». По каждой теме предусмотрено по 5 заданий, содержание которых соответствуют названиям представленных тем. Все задания проверяются в интерактивном режиме, поэтому разработанное приложение может быть использовано как во время проведений занятий, так и в индивидуальном режиме (Рисунок 1).

Рисунок 1. Содержание УМО

Все задачи УМО подобраны с условием наличия в них определенных проблем. К примеру, в первой задаче раздела «Информация, системы счисления» проблемная ситуация создаётся посредством предъявления противоречивых фактов, теорий, мнений (Рисунок 2).

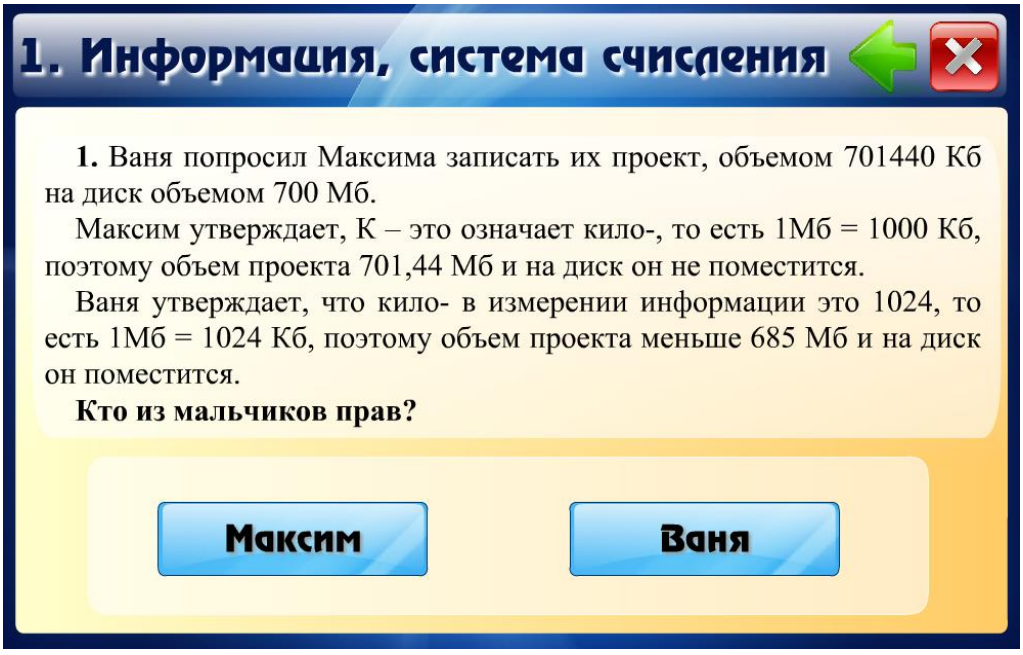

Рисунок 2. Первая задача по теме «Информация, системы счисления»

Здесь пользователю предлагается решить, какой из двух вариантов ответа верен, причем каждый ответ по-своему обоснован, то есть предъявлены факты, противоречащие друг другу.

Рассмотрим вторую задачу данной темы (Рисунок 3). Здесь проблемная ситуация создаётся в два шага. Первым шагом предъявляется практическое задание, сходное с предыдущим, выполняя которое обучающиеся применяют уже имеющиеся у них знания и допускают ошибку. Вторым шагом доказывается, что задание школьниками выполнено неверно.

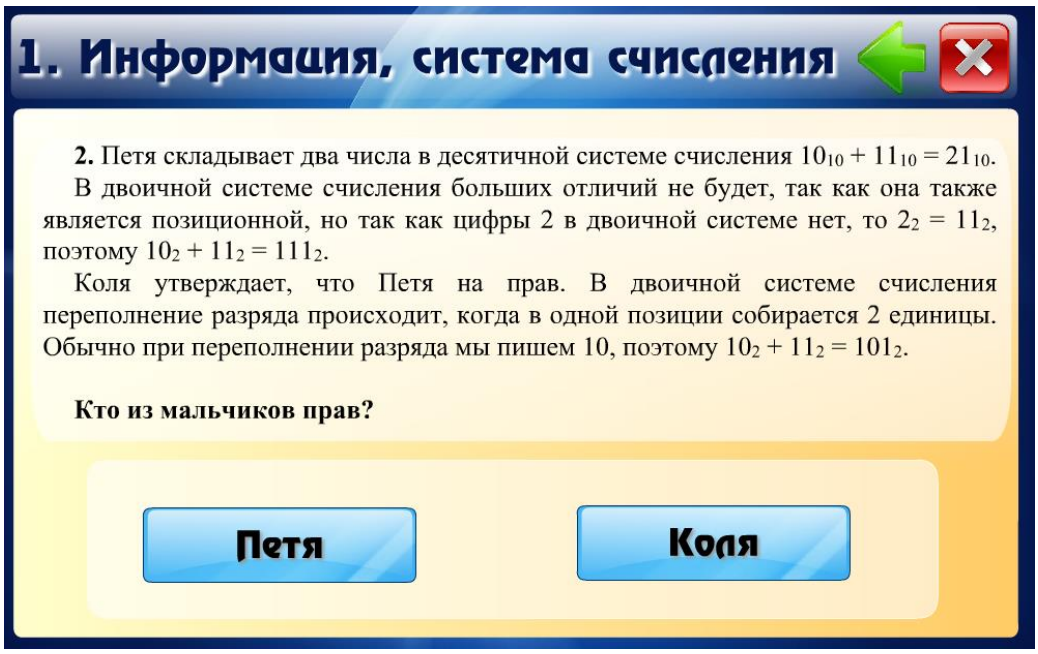

Рисунок 3. Задача 2 по теме «Информация, системы счисления»

Одним из основных методических приемов создания проблемной ситуации в обучении информатике является использование жизненных явлений, фактов, их анализ с целью теоретического объяснения. Примером данного методического приема служит задание 1 по теме «Логика» (Рисунок 4).

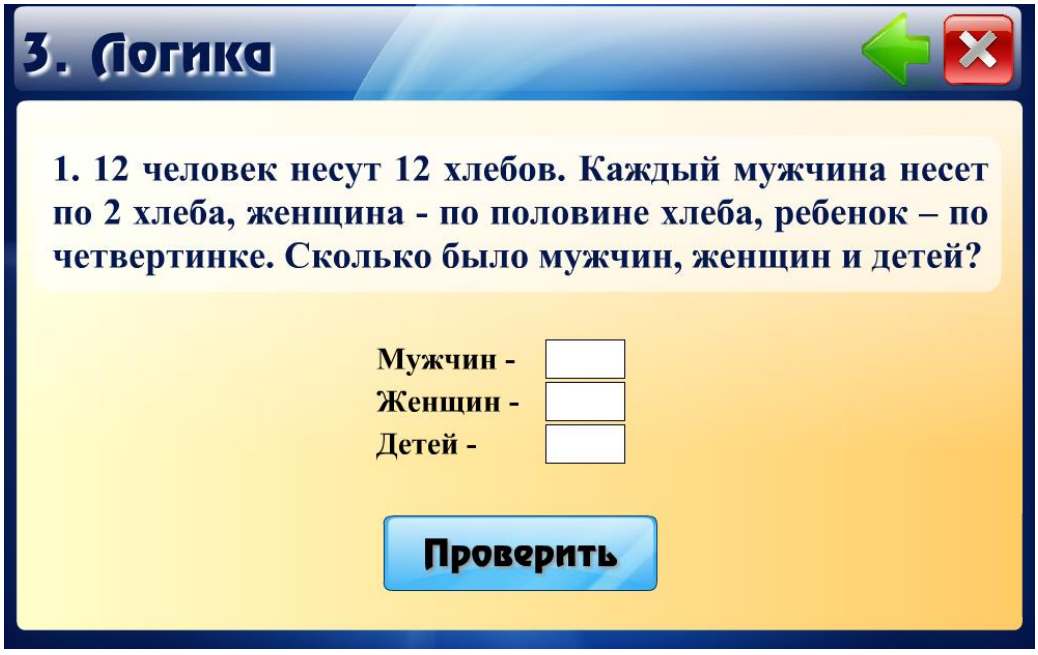

Рисунок 4. Задание на развитие логического мышления

Здесь приведена обычная жизненная ситуация, которую легко представить, но ситуация имеет недостающие сведения, необходимые определить. В этом и заключается проблемная ситуация данной задачи.

Проблемные ситуации возникают и тогда, когда учащимся необходимо использовать ранее усвоенные знания в новых ситуациях. Задачей с неполными данными, решение которой базируется на ранее усвоенных знаниях, является четвертая задача по теме «Информация, системы счисления» (Рисунок 5).

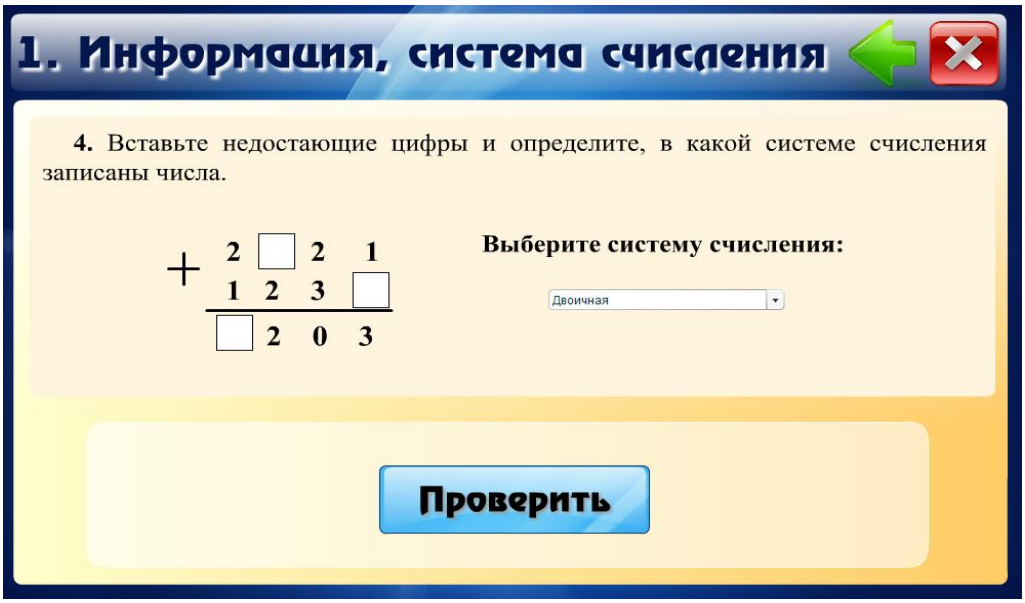

Рисунок 5. Задача с неполными данными

Здесь на основе уже изученного материала (тема «Сложение чисел в различных системах счисления») пользователю предлагается ввести недостающие цифры так, чтобы операция сложения стала верной, и определить, в какой системе счисления записаны данные числа.

Проблемная ситуация создаётся практическим заданием, сходным с предыдущим. К примеру, дана задача нахождения произведения двух чисел C=A*B. Необходимо изменить программу таким образом, чтобы C стало частным чисел A и B (Задача 1 по теме «Программирование»).

Задание выполняется на первый взгляд достаточно легко, но большинство учащихся испытывают затруднение, так как не понимают, что C обязательно должно стать вещественным и среда программирования, соответственно, выдаёт ошибку (Рисунок 6).

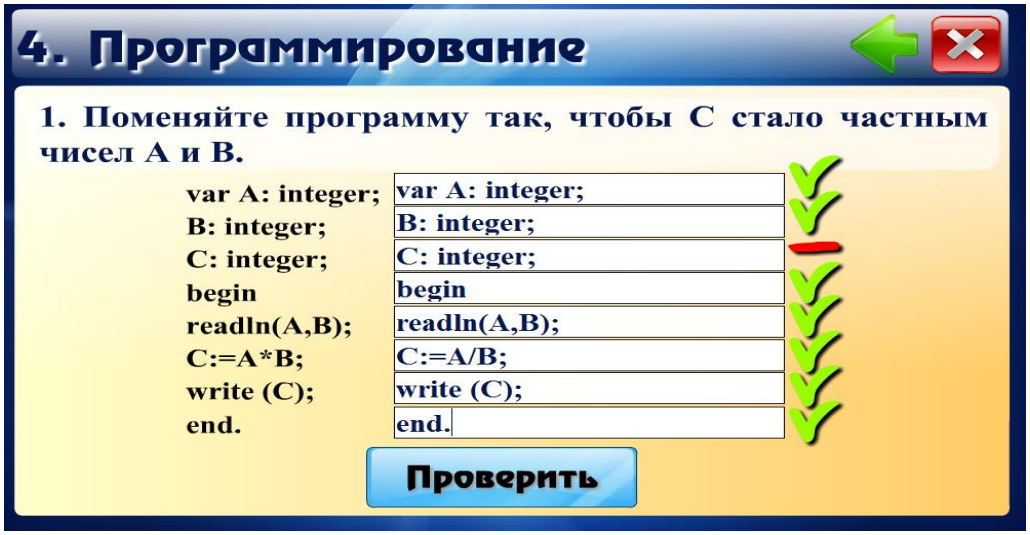

Рисунок 6. Задание 1 по теме «Программирование»

Считается, что наиболее сложным для реализации является метод поиска решения.

Задание 2 по теме «Программирование» заключается в том, что пользователю предлагается решение со специально допущенными ошибками и, только проанализировав всю задачу, изучив полностью ход ее решения, можно решить ее верно.

Причем, если проверить данную задачу на компьютере, она будет компилироваться и выполняться, но результат ее работы будет неверным. (Рисунок 7).

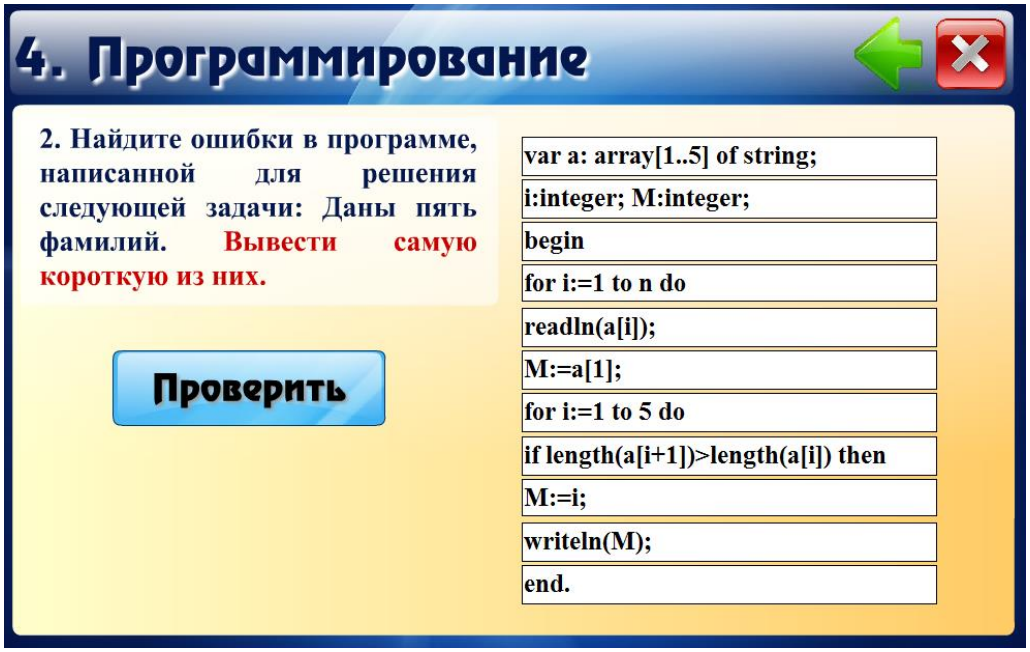

Рисунок 7. Задание 2 по теме «Программирование»

Проблемная ситуация возникает тогда, когда имеются противоречия между практически достигнутым результатом выполнения учебного задания и отсутствием у учащихся знаний для его теоретического объяснения.

В качестве примера приведем задание 3 по теме «Логика». Правильным ответом в данном случае является число 18 (Рисунок 8).

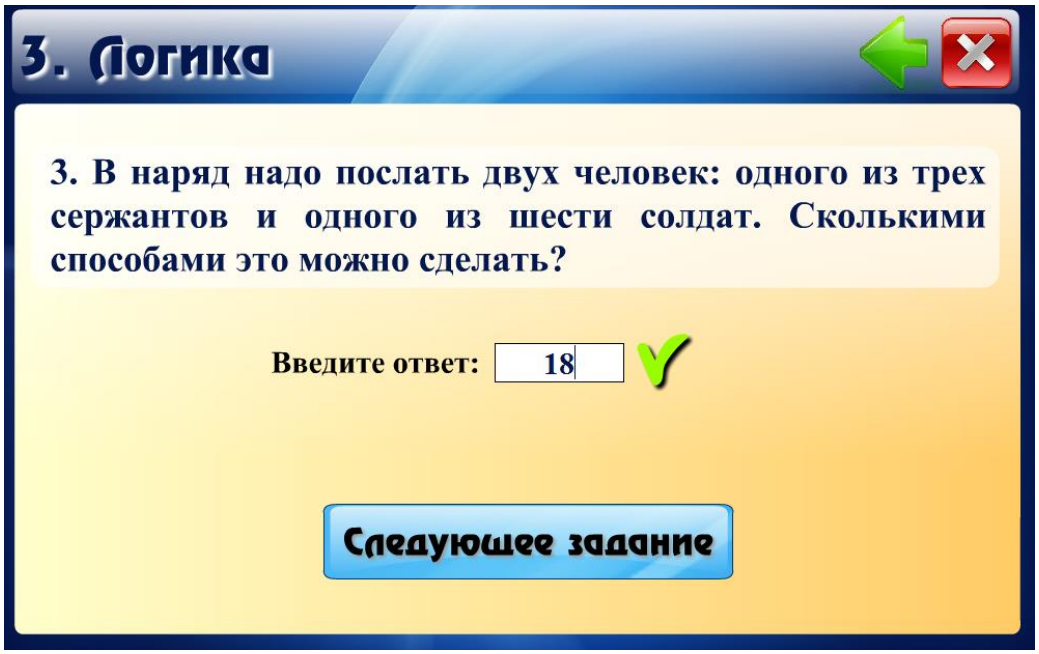

Рисунок 8. Задание 3 по теме «Логика»

Еще одним примером может служить задание 2 по теме «Логика» (Рисунок 9). Эта задача также достаточно легко решается, но затруднения возникают из-за наличия противоречия между практически достигнутым результатом выполнения учебного задания и отсутствием у учащихся знаний для его теоретического объяснения.

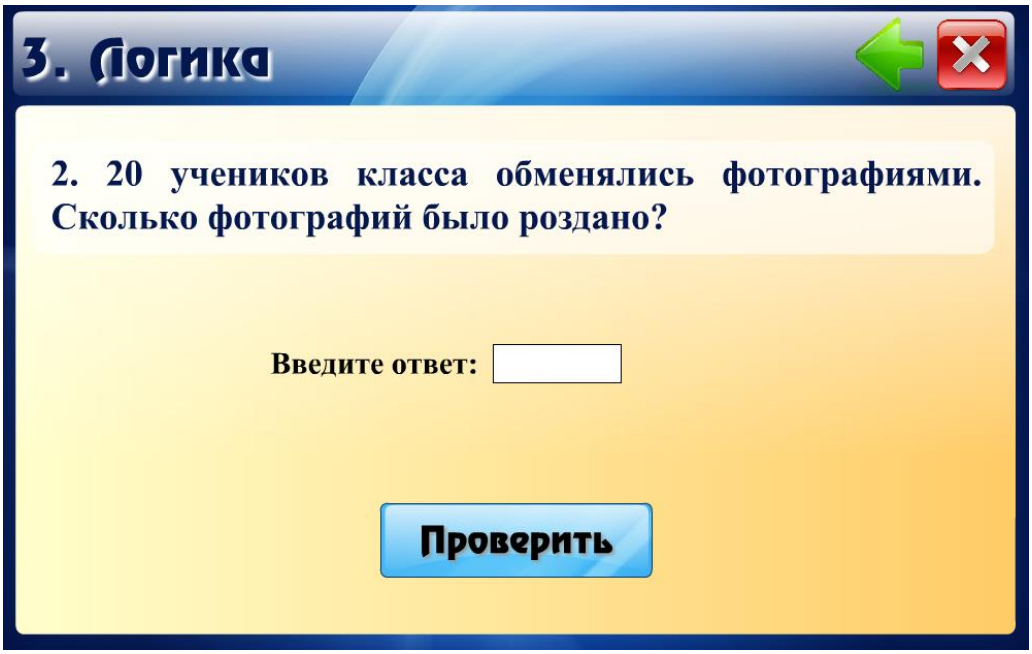
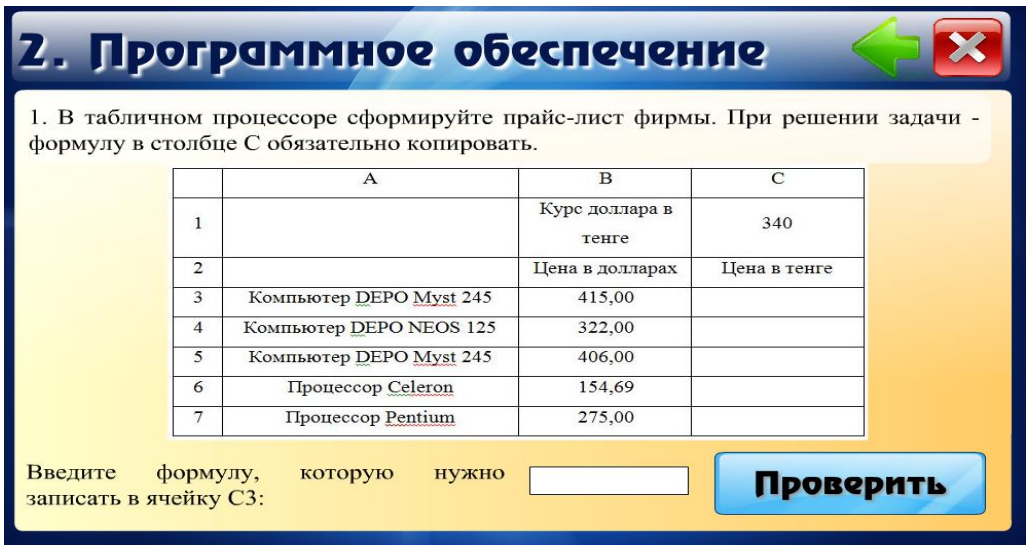

Рисунок 9. Задание 3 по теме «Логика»

Рассмотрим задание 1 раздела «Программное обеспечение». Данное задание рекомендовано для выполнения после изучения темы «Понятие электронной таблицы. Типы ячеек электронной таблицы». Предполагается, что дети знают адресацию ячеек «пересечение имени столбца и номера строки». Предлагается задача по формированию прайс-листа фирмы. Обязательное требование при решении задачи – формулу в столбце С обязательно копировать.

Для решения задачи ученики пишут формулу =B3*C1. В ходе решения возникает проблемная ситуация: при копировании формулы в столбце С у учащихся будут получаться самые неожиданные результаты. Учащимся задаются вопросы: что у вас получается в столбце С? Что должно получаться? Почему вы не получаете то, что нужно? Возникает проблемная ситуация. Далее подводится разговор к понятию «абсолютная адресация» (Рисунок 10).

	A	B	C
1		Курс доллара в тенге	340
2		Цена в долларах	Цена в тенге
3	Компьютер DEPO Myst 245	415,00	
4	Компьютер DEPO NEOS 125	322,00	
5	Компьютер DEPO Myst 245	406,00	
6	Процессор Celeron	154,69	
7	Процессор Pentium	275,00	

Рисунок 10. Задание 1 по теме «Программное обеспечение»

Таким образом, проблемные ситуации могут создаваться на всех этапах процесса обучения: при объяснении, закреплении, контроле.

Учитель создает проблемную ситуацию, направляет учащихся на их решение, организует поиск решения. В следствие чего ребенок ставится в позицию субъекта своего обучения и, как результат, у него образуются новые знания, он овладевает новыми способами действия.

Трудность управления проблемным обучением в том, что возникновение проблемной ситуации – акт индивидуальный, поэтому от учителя требуется использование как дифференцированного, так и индивидуального подхода.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кудрявцев В.Т. Проблемное обучение: истоки, сущность, перспективы. - М.: «Знание», 1991.
2. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. Книга для учителей. - М.: «Просвещение», 1977.
3. Оконь В. Основы проблемного обучения. Пер. с польск. - М.: «Просвещение», 1968.
4. Мельникова Е.Л. Проблемный диалог как технология «открытия» знаний // Сибирский учитель. – 2010. - № 5. - С. 47-52.
5. Лекерова Г.Дж. Активные методы обучения как психологическая основа развития мотивации в процессе обучения // Психология обучения. – 2009. – №6. – С. 17-27.
6. Бабичева, Т. А. Проблемное обучение в процессе активизации познавательной деятельности студентов // Вестник Ставропольского государственного университета. - 2009. - № 6. - С. 12-17.
7. Богомолова, О. Б. Проблемный подход в профильном обучении: одна задача - несколько решений // Информатика и образование. - 2010. - N 1. - С. 95-114.
8. Глазунов, С. Н. Метод анализа проблемных ситуаций как способ активизации мыслительной деятельности учащихся // Преподавание истории в школе. - 2010. - N 6. - С. 52-54.

Садуакасов Д.Т.,
аға оқытушысы,
Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген жаттықтырушы,
бокс және ауыр атлетика кафедрасы,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail: dastan.sad@mail.ru

Искаков Т.Б.,
PhD докторы,
бокс және ауыр атлетика кафедрасының меңгерушісі,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail: taiyrzhan.iskakov@bk.ru

Цхвирашвили Б.С.,
Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген жаттықтырушы,
аға оқытушысы,
бокс және ауыр атлетика кафедрасы,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail: boriss@bk.ru

Габдулов Э.Х.
доцент,
Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген жаттықтырушы,
Бокс және ауыр атлетика кафедрасы,
Қазақ спорт және туризм академиясы,
E-mail: gabdulov.ed@mail.ru

БОКСТА СОҚҚЫ СЕРИЯЛАРЫНА ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Мақалада жаттықтырушыларды спортшылардың дайындық резервтерін іздеуге ынталандыратын ұрыс әрекеттерінің өсіп келе жатқан қарқынын көрсететін боксшылардың жарыс қызметінің талдануы беріледі. Авторлармен зерттеу нысаны ретінде - білікті боксшылардың техникалық-тактикалық дайындығы, пәні ретінде боксшыларды соққы серияларына үйрету әдістемесі таңдалды. Зерттеудің мақсаты соққы серияларының ырғақты-қарқынды құрылымын зерттеу және оған үйрету әдістемесі болды. Жүргізілген эксперимент әзірленген әдістеменің дәстүрлімен салыстырғанда тиімділігінің жоғары екендігін көрсетті.

Кілт сөздер: әдістеме, серия, соққы, техника, симметрия, тиімділік, ырғақ, қарқын.

Резюме. В статье анализируется соревновательная служба боксеров, демонстрирующая растущие темпы боевых действий, что побуждает тренеров искать тренировочные резервы спортсменов. В качестве предмета исследования с авторами - методика и тактическая подготовка квалифицированных боксеров, была выбрана методика обучения боксеров серии ударов. Целью исследования было изучение ритмической и динамической структуры ударных рядов и обучение этому. Эксперимент показал, что по сравнению с разработанной методикой эффективность высокая.

Ключевые слова: методология, серия, удар, техника, симметрия, эффективность, ритм, темп.

Annotation. The article analyzes the competition service of boxers showing a growing pace of combat action that encourages coaches to look for athletes' training reserves. As a subject of research with the authors - the technique and tactical preparation of qualified boxers, the technique of teaching boxers to the series of impacts was chosen. The purpose of the study was to study the rhythmic and dynamic structure of the impact series and to teach it. The experiment has shown that compared with the developed methodology, the efficiency is high.

Keywords: methodology, series, impact, technique, symmetry, effectiveness, rhythm, pace.

Кіріспе. Боксшылардың жарыс қызметінен көретініміздей, заманауи бокс ұрыс әрекеттері қарқындылығының өсуімен сипатталады [1], [2], [3]. Бұл жаттықтырушыларды спортшылардың дайындық резервін іздеуге, соның ішінде техникалық-тактикалық дайындық бөлімінде де, ынталандырады [4], [5], [6], [7], [8]. Боксшылардың техникалық-тактикалық дайындық резервтерінің бірі соққы серияларының ырғақты-қарқынды құрылымын жетілдіру болуы мүмкін. Л.П. Матвееваның пікіріне сәйкес [9], қимыл әрекеттерінің ырғағын бағытталған қалыптастыру мен жетілдіру оның дене тәрбиесінде үйретілуінің негізін құрайды. Ұрыс әрекеттерінің тығыздығын арттыру үшін боксшылар ұрысты жүргізу соққы сериялары арқылы орындалатын орта және жақын қашықтықтарда көп уақыттарын өткізеді. Соққы

серияларын орындау кезінде тек 1-2 соққы ғана күшпен, ал қалғандары жеңіл орындалады. Осылайша, оларды орындаудың белгілі бір ырғағы байқалуы мүмкін.

Зерттеудің мақсаты: соққы серияларының ырғақты-қарқынды құрылымының мазмұнын зерттеу және оған үйрету әдістемесін әзірлеу. Зерттеудің мақсаты **келесідей міндеттермен** нақтыланған:

1. Соққылардың жұп және тақ санынан тұратын симметриялы және асимметриялы соққы серияларының қимыл ырғағының айырмашылықтарын анықтау;
2. Серияның басы мен соңында орындалатын діттелген соққылардың күшін анықтау;
3. Түрлі қолдармен орындалатын соққылардың күшін зерттеу;
4. Сериядағы соққылардың арасындағы уақыт аралықтарының ұзақтығын зерттеу;
5. Боксшыларды қимылдың ырғақты-қарқынды құрылымын жетілдіруге негізделген соққы серияларына үйрету әдістемесін әзірлеу.

Қойылған міндеттерді шешу үшін келесідей **зерттеу әдістері** қолданылды: педагогикалық бақылау, сауалнама, тензодинамометрия, педагогикалық эксперимент.

Нәтижелер және оларды талқылау. Жарыс жекпе-жектерінің талдануы көрсеткендей, ұрыста екі жақты – симметриялы (қолдар кезекпен ауысады) соққылар сериялары (79,3%) анағұрлым жиі, ал бір жақты – асимметриялы (екіден аз емес бірінен кейін бірі жасалатын соққылар бір қолмен орындалады) соққылар сериялары сирек (7,7%) қолданылады.

Алыс қашықтықта тіке және қапталдан жасалатын соққылардың үйлесімінен тұратын симметриялы сериялар – жиі (69,5%), төменнен жасалатын соққылармен үйлестірілген сериялар сирек қолданылады. Орта қашықтықта соққы серияларының басым бөлігі қапталдан және төменнен жасалатын соққылардан тұрады, ал тіке жасалатын соққылар саны біршама азаяды. Жақын қашықтықта – төменнен және қапталдан жасалатын соққылар, ал тіке жасалатын соққылар мүлдем болмайды. Сериядағы соққылар саны, ереже бойынша, 3-4 соққыдан аспайды. Бұл түрлі себептермен түсіндіріледі: біріншіден, ұзақ уақыт бойы соққылардың қарқыны мен күшін сақтап тұрудың мүмкін еместігі; екіншіден, соққыны өткізіп алу қаупі себебінен орта және жақын қашықтықта болу уақытының шектеулі болу қажеттілігі.

Сериядағы соққылар күші бойынша ерекшеленеді. Ең күшті соққы, ереже бойынша, - соңында (61,6%,), серияның басында – сирек, бұл қарсы соққы болуы мүмкін, серияның басы мен соңында өте сирек орындалады. Күшті соққыны орындау әдеттегіден көбірек уақытты талап етеді. Мұның себебі: күшті соққыны орындау үшін соққы траекториясын көбейту (сермеу), дене салмағын тірек аяққа әдеттегіден көп ауыстыру, жай соққыдағыға қарағанда көбірек бұлшықеттерді қосу қажет. Ал бұл, өз кезегінде, күшті соққыдан кейінгі үзілістің (серияның келесі соққысын орындаудың бастауға дейінгі уақыт) сериядағы жай соққылардың арасындағы үзілістен айтарлықтай көбірек болуына әкеледі. Бұл факт діттеген соққыдан кейінгі бұлшықеттердің босаңсуына көбірек уақыт қажет екендігімен түсіндіріледі.

Сонымен бірге, діттеген соққыда жұдырық мақсатты жермен әдеттегіден ұзағырақ жанасады.

Сериядағы күшті соққылар кері және шабуылдаушы түрде басым, ал қарсы түрде сирек орындалады. Мұны қарсы қарымта шабуылды орындаудың қиынырақ екендігімен түсіндіруге болады, себебі, ол қорғаныс әрекетімен бір уақытта орындалады. Ал уақыттың шектеулілігіне және қарымта шабуылдаушы боксшының өзіне соққы өткізіп алуына үлкен қауіп болғандығына байланысты бұл қимыл өте сирек орындалады. Серияда соққылар санының тақ болуы анағұрлым жиі қолданылады (67,1%).

Симметриялы және асимметриялы сериялардағы шабуылдың нәтижелілік коэффициенттерін (ШНК) салыстырғанда соңғыларының нәтижелілігі анағұрлым жоғары екендігі анықталды (0,27±0,01; 0,31±0,03; $p<0,05$). Біздің пікірімізше, бұл асимметриялы сериялардың пайызы жалпы санның бар болғаны 8 пайызына жуығын ғана құрайтындығымен байланысты, сондықтан, көптеген спортшылар олардан тиімді қорғануды үйренбеген. Сонымен қатар, симметриялық соққыларды болжау оңай болғандықтан, олардан қорғану да жеңіл болады. Сондай-ақ, асимметриялы сериялар, ереже бойынша, (79,9%) мақсатты нүктені ауыстырумен бірге жүреді (бас – кеуде). Бір қолмен қайталап жасалатын соққыда мақсатты нүктені ауыстыру келесі соққыны жасау кезінде қолды бұру үшін (сермеу) қажет. Егер мақсат өзгермесе, келесі соққыда жұдырықты доға немесе шеңбер (ілгек) бойынша екпіндетіп әкеп, соққыны жылдам орындауға болады. Соққылардың симметриялы серияларының кемшілігі – орта қашықтықта соққылармен алмасқанда қолдардың шатасуының орын алуы (спортшылар бір уақытта аттас қолдармен соққы жасайды), бұл боксшылардың ешқайсысына басымдылық бермейді. Сондықтан, соққылармен алмасқанда бір жақты соққылардан тұратын асимметриялы серияларды қолданған дұрыс.

Соққы серияларын орындаудың анықталған ерекшеліктерін ескере отырып, орындау ырғағы белгіленген соққы серияларына үйрету әдістемесі әзірленді, мұндай соққылар: басқа сол-оң қолдармен тіке жасалатын соққы арқылы шабуыл – оңға жалтару – оң қолмен төменнен – оң қолмен қапталдан жауап қайтару; басқа оң қолмен тіке – сол қолмен қапталдан жасалатын шабуыл – солға жалтару – кеудеге сол қолмен төменнен – басқа сол қолмен қапталдан жауап қайтару; дәстүрлі айқастар: кеудеге сол-оң

қолдармен төменнен - басқа оң қолмен қапталдан; кеудеге оң-сол қолдармен төменнен - басқа оң қолмен қапталдан және т.с.с. Тапсырманың 1-ші нұсқасы: үш соққыға төртіншісін қосамыз – кеудеге оң қолмен төменнен. Соңғы екі соққысы асимметриялы және мақсаты бойынша әртүрлі жаңа серия алынады. Ырғақты сипаттамасы келесідей болады: оң-сол қолдармен төменнен – оң қолмен қапталдан (шамамен бір жылдамдықпен және күшпен орындалады) – жалтару – оң қолмен төменнен (діттеген соққы). Осылайша, соңғы күш салу соңғы соққыға қарай өседі. 2-ші нұсқа: күшті соққы (бұл – шабуылдаушы немесе қарсы) серияның басында болады. Бұл жалтару арқылы қорғаныстан кейін жасалатын кері соққы да болуы мүмкін, себебі, ол күшті соққы үшін объективті бастапқы алғышарттарды жасайды (дене салмағын соққымен аттас аяққа ауыстыру, иық белдеуін бұру, жамбас пен кеуденің арасында бұрыш жасау, соққы жасау үшін қолды артқа жіберу және т.с.с.). Мысал: солға жалтарып қорғану – кеудеге сол қолмен төменнен жасалатын күшті соққы – басқа оң қолмен қапталдан – басқа тіке – басқа сол қолмен қапталдан. 3-ші нұсқа: діттеген соққы серияның басында да, соңында да болған кезде. Мысал: солға жалтарып қорғану – кеудеге сол қолмен төменнен жасалатын күшті соққы – басқа оң қолмен қапталдан – оңға жалтару – кеудеге оң қолмен төменнен жасалатын күшті соққы және т.с.с. Ырғақты-қарқынды құрылымның үшінші нұсқасына үйреткенде бірінші нұсқаны үш санына орындаймыз: бір (діттеген күш салу) – екі – үш (бір орында) және екінші жаққа – бір (діттеген күш салу). Болды, цикл аяқталды, енді оны екінші жаққа орындауды бастай беруге болады.

Ырғақты-қарқынды құрылымы белгіленген жаттығулар алдымен сабақтың дайындық бөлімінде дәстүрлі «көлеңкемен» жекпе-жекті орындау кезінде, айнаның алдында, алға-артқа түзу сызықты қозғалуда, бір орында пысықталып, түрлі нұсқаларда (соққылармен және қорғаныстармен) меңгеру шамасына қарай орындау қарқынын біртіндеп арттырады. Сабақтың негізгі бөлігінде – жаттығуларды снарядтарда орындау кезінде, содан соң жұппен, серіктестің қарсы әрекет ету жағдайында, шартты және ерікті ұрыстарда.

Білікті боксшылардың шабуылдаушы әрекеттерінің белгіленген ырғақты-қарқынды құрылымын қалыптастыруда әрекеттің діттеген кезеңі (басқалармен салыстырғанда үлкенірек амплитудамен, күшпен, жылдамдықпен және т.с.с. орындалатын амалдар) соққы, қорғаныс, қадам, қарсыласты алаңдатуға бағытталған амал және т.с.с. болуы мүмкін екендігін есте сақтау қажет. Орындау ырғағын айналысушылар өздеріне-өздері дауыстап немесе іштей санау арқылы белгілейді. Үйретуді боксшыларда белгіленген ырғақты-қарқынды құрылымды қалыптастырумен бастаймыз, содан соң қимыл ырғағын сақтай отырып, қарапайым амалдарды да, әрекеттің діттеген кезеңін де алмастырып, орындаудың қажетті нұсқаларын аламыз.

Сонымен бірге, барлық соққыларды (кейбір жалғыз және асимметриялы сериялардан басқа) айқыш үйлесімде орындаған дұрыс. Бұл мүлт кеткен жағдайда реактивтік күштерді сөндіру және сол арқылы тепе-теңдікті сақтау үшін жасалады. Сериядағы соққылардың өздері күші бойынша бірдей емес. Сәйкесінше қадамдар мен соққылардың орындалу ырғақтары сәйкес болуы тиіс. Ырғақтардың сәйкессіздігі кезінде аяқтардың кеш қалуын, шатасуын, қолдарға үлгермей қалатындығын көреміз. Сондықтан алдымен аяқтардың ырғағын үйрену қажет, ал қолдар әрдайым аяқтардың артынан үлгеріп кетеді. Осыны ескере отырып, қадамдар саны шамамен соққылар санына тең болуы тиіс.

Ұсынылған әдістеменің тиімділігін тексеру үшін педагогикалық эксперимент жүргізілді. Алдын ала тестілеу мәліметтерінің негізінде боксшылар екі біртекті топқа бөлінді (эксперименттік және бақылау), олар жасы (17-19 жас), сабақ өтілі (4-5 жыл), біліктілігі (1 спорттық разряд және спорт шеберлігіне үміткерлер) және салмақ дәрежелері бойынша бірдей болды. Барлық боксшылардың жетекші қолы оң қолдары болды. Эксперимент барысында барлық спортшылар аптасына алты рет, бірдей жаттығу бағдарламалары бойынша жаттықты. Эксперименттік топтың спортшылары 5-7 минут бойы (2-3 раунд) сабақтың дайындық және қорытынды бөлімінде ырғақты-қарқынды құрылымы әртүрлі жаттығуларды орындады. Бақылау тобы жалпы қабылданған әдістеме бойынша айналысты. Айналысушылар эксперименттің басында және тұрақты сегіз айлық сабақ өткеннен кейін 12 бақылау жаттығулары бойынша тестілеуден өтті. Мәліметтерді статистикалық өңдеу педагогикалық эксперименттің басында бақылау және эксперименттік топтардың арасында айырмашылық болмағандығын көрсетті.

Ырғақты-қарқынды құрылымы белгіленген 12 жаттығуды (44 соққыдан тұартын) орындау кезінде көрсетілген соққылардың күштік және уақыттық көрсеткіштерінің талдануын ескерсек, эксперименттік топтың боксшыларында эксперимент аяқталған соң соққы күшінің 88,6%-ға өскендігін атап айтуға болады. Бұл ретте 69,4% жағдайда олардың орындалу уақыты қысқарды. Бақылау тобында бұл көрсеткіштер бар болғаны 18,1%-ды және сәйкесінше 8,3%-ды құрайды.

Бақылау және эксперименттік топтардың мәліметтерін салыстырған кезде эксперименттік топта соққы күші 58,33% жағдайларда өскен, ал соққы серияларын орындау уақыты 91,66% жағдайға қысқарды.

Мұның барлығы - ұсынылған әдістеменің білікті боксшылардың шабуылдаушы әрекеттерінің ырғақты-қарқынды құрылымының көрсеткіштерін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік беретіндігінің көрінісі. Бұл соққы күшінің көбейіп, оларды орындау уақытының қысқаруымен көрініс табады ($p<0,05$).

Жүргізілген педагогикалық эксперимент әзірленген әдістеменің дәстүрлімен салыстырғандағы жоғары тиімділігін көрсетті.

Қорытындылар. Жүргізілген талдауды басшылыққа ала отырып, асимметриялы соққы сериялары симметриялы сериялармен салыстырғанда үлкен тиімділікке ие, бірақ техникалық орындалуы жағынан анағұрлым күрделірек деген тұжырым жасауға болады. Сонымен бірге, кез келген соққы сериясы тиімді болуы үшін бірқатар белгілерге жауап беруі тиіс (дайындық әрекеттерін есепке алмай): соққылар саны 3-4-тен көп болмауы тиіс; сериядағы бірінші соққы шабуылдаушы немесе қарымта шабуылдаушы болуы және кез келген қолмен орындалуы мүмкін; басқа және кеудеге бағытталған күші бойынша әртүрлі соққылардан тұруы; мүмкіндігінше асимметриялы соққылардан тұруы; серия күшті соққылармен басталуы және аяқталуы мүмкін; серия өзіне қорғаныс әрекеттерін қосуы мүмкін (соққы серияларының құрамына жалтару арқылы қорғаныстар анағұрлым үйлесімді кіреді, себебі, қорғанумен бір уақытта кезекті соққыны жасау үшін қолайлы бастапқы қалыпта тұруға мүмкіндік береді).

Боксшылардың шабуылдаушы әрекеттерінің ырғақты-қарқынды құрылымын қалыптастырудың әзірленген әдістемесі орта және жақын қашықтықтарда соққы серияларын орындау кезінде қимыл ырғағын оңтайландыруға мүмкіндік береді, бұл, өз кезегінде, үйрету үдерісінің тиімділігін арттырады, оның мерзімін қысқартады, жарыс қызметін жақсартады. Бұл әдістеме білікті боксшылардың жаттығуында оқу-жаттығу үдерісіне кедергі келтірмей, табысты қолданыла алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гаськов А.В. Теоретико-методические основы управления соревновательной и тренировочной деятельностью квалифицированных боксеров: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. М., 1999. С. 41.
2. Бакулев С.Е. Спортивное прогнозирование в спортивной деятельности тренера (на материале бокса): автореф. дис. . канд. пед. наук. СПб., 1998. 22с.
3. Сергеев С.А., Дмитриев А.В. О современных проблемах технико-тактической подготовки высококвалифицированных боксеров // Вопрос теории и практики физической культуры и спорта. Минск, 1996. Вып. 26. С. 62-65.
4. Осколков В.А., Шишов В.А. Изучение ритмо-темповых характеристик атакующих действий квалифицированных боксеров // Научные и методические проблемы подготовки специалистов в области физического воспитания, адаптивной и оздоровительно физической культуры: материалы межвуз. науч.-метод. конф. / под ред. В.А. Зубарева. Волгоград: ВГАФК, 2001. Вып. 5, ч. 2. С. 149- 155.
5. Осколков В.А., Соловьев П.Ю. Актуальные направления технико-тактической подготовки в боксе // Современное профессиональное образование в сфере физической культуры и спорта: актуальные проблемы и пути совершенствования: тр. Междунар. науч.-практ. конф., Волгоград, 18-20 апреля 2006 г. Волгоград, 2006. С. 214-218.
6. Чермит К.Д. Преломление общеприродного принципа «симметрия-ассиметрия» в физическом воспитании: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Майкоп, 1993. С. 46.
7. Киселев В.А. Систематизация средств тренировки боксеров: метод, разработки. М., 1992. С 35.
8. Котешев В.Е. Методика совершенствования атакующих и защитных действий боксеров с использованием нетрадиционных средств подготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук. М., 1984. С. 20.
9. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры: учебник для институтов физической культуры. М.: ФиС, 1991. С. 114-181.

[1]Сайтбеков Н. Д., [2]Ботагариев Т. А., [1]Әміров Е. М., [1]Бақытұлы Б.
[1] Қазақ спорт және туризм академиясы, Алматы, Қазақстан
[2]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университет
[1] Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университет

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУДІҢ ЭКСПЕРИМЕНТТІК БАҒДАРЛАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУ БОЙЫНША ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ ЭКСПЕРИМЕНТ НӘТИЖЕЛЕРІНІҢ ДИНАМИКАСЫ

Андатпа. Берілген мақалада дене тәрбиесі оқытушылары мен болашақ маман-студенттердің дене тәрбиесіндегі инновациялық технологияларды жүзеге асыруға дайындық динамикасы анықталған**.** Атап айтқанда, оның барлық құрылымдары бойынша ең жоғары балл алған респонденттер саны артты. Инновациялық қызметті қабылдаудың оңтайлы деңгейі көтерілді. "Дене шынықтыру және спорт" мамандығы студенттерінің инновациялық технологияларды жүзеге асыруға дайындығы туралы пікірлерінде оң өзгерістер анықталды. Мысалы, сабақтарда технологиялар жиі іске асырыла бастады, жұмыстың сапасын жақсартуға үлкен көңіл бөлінді. Дене шынықтыру емес мамандық студенттерінің инновациялық технологияларды қолдану туралы пікірлерінің динамикасында сабақтарға қанағаттануды жақсарту, инновациялық орта құру, инновациялық технологияларды белсенді қолдану көрсетілген. Дене даярлығының барлық тестілері бойынша нәтижелерде жақсартулар анықталды. Бұл ретте "орнынан ұзындыққа секіру", "төмен енкею", "жатып тұрып қолды бүгу және жазу" тестілері бойынша жоғары нәтижелер байқалды. Сондай-ақ, бағдарламалық материал орындалуының артқаны байқалды. Студенттердің дене шынықтыру сабақтарына деген ынтасының жақсаруы анықталды. Бұл сабаққа деген оң көзқарасты, олардың өткізілуіне студенттердің көңілдері толуын білдірді. Студенттердің қимыл белсенділігінің барлық деңгейі бойынша орындаған қадамдар санының артуы байқалды. Бұл ретте 1 және 2 курс студенттері арасындағы айырмашылықтың салыстырмалы түрде азайғаны атап өтілді.

Түйін сөздер: динамика, нәтижелер, қалыптастырушы эксперимент, іске асыру, эксперименттік бағдарлама, енгізу, инновациялық технологиялар.

ДИНАМИКА РЕЗУЛЬТАТОВ ФОРМИРУЮЩЕГО ЭКСПЕРИМЕНТА ПО РЕАЛИЗАЦИИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ ВНЕДРЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. В данной статье определена динамика готовности преподавателей физической культуры и студентов будущих специалистов к реализации инновационных технологий в физическом воспитании студентов. А именно, по всем ее компонентам увеличилось количество респондентов, отметивших наиболее высший балл. Повысился оптимальный уровень восприимчивости. Выявлены позитивные изменения в мнениях студентов специальности «физическая культура и спорт» о готовности к реализации инновационных технологий. В частности, на занятиях стали чаще реализовываться технологии, больший акцент сделан на улучшении работы. В динамике мнения студентов нефизкультурных специальностей о применении инновационных технологий обозначены улучшение удовлетворенности занятиями, создание инновационной среды, активного применения инновационных технологий. По всем тестам физической подготовленности выявлены улучшения в результатах. При этом в лучшей степени по тестам «прыжок в длину с места», «наклон вниз», «сгибание и разгибание рук в упоре лежа». Наблюдалось также повышение выполнения программного материала. Констатировано улучшение мотивации студентов к занятиям физической культурой. Это выразилось в положительном отношении к занятиям, удовлетворенности их проведением. По всем уровням двигательной активности студентов наблюдалось повышение количества шагов, выполненных студентами. При этом отмечено относительное уменьшение разницы между студентами 1 и 2 курсов.

Ключевые слова: динамика, результаты, формирующий эксперимент, реализация, экспериментальная программа, внедрение, инновационные технологии.

DYNAMICS OF THE RESULTS OF THE FORMING EXPERIMENT ON THE IMPLEMENTATION OF THE EXPERIMENTAL PROGRAM OF IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES

Abstract. This article identifies the dynamics of the readiness of teachers of physical education and students of future specialists to implement innovative technologies in the physical education of students. Namely, for all its components, the number of respondents who have marked the highest score increased. The optimum level of susceptibility has increased. Positive changes in the opinions of students of the “physical culture and sports” about the readiness to implement innovative technologies are revealed. In particular, in the classroom began to be

more often implemented technology, greater emphasis is placed on improving the work. In the dynamics of the views of students non – physical specialties on the application of innovative technologies are indicated by the improvement of satisfaction with classes, the creation of an innovative environment. The active use of innovative technologies. All tests of physical fitness revealed improvements in the results. At the same time in the best degree of tests “long jump from the spot”, “tilt down”, “flexion and extension of the arms in the support lying down”. There was also an increase in the implementation of the program material. The improvement of students’ motivation to the physical culture classes was stated. This was expressed in a positive attitude to classes, satisfaction with their implementation. For all levels of motor activity of students, an increase in the number of steps performed by students was observed. At the same time, a relative decrease in the difference between students of the first and second courses was noted.

Keywords: dynamics, results, forming experiment, implementation, experimental program and innovative technologies.

Кіріспе. Біз алдыңғы жарияланымдарда [1-4] зерттеу тақырыбының мәселелерін құрайтын студенттердің дене тәрбиесіндегі инновациялық технологияларға қатысты теориялық салалар мен эксперимент бойынша алдын-ала деректерді ұсындық.

Зерттеу мақсаты - инновациялық технологияларды енгізудің эксперименттік бағдарламасын жүзеге асыру бойынша қалыптастырушы эксперимент нәтижелері динамикасының ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу міндеттері:

1. Дене тәрбиесі оқытушылары мен болашақ маман-студенттердің дене тәрбиесіндегі инновациялық технологияларды іске асыруға дайындық динамикасын анықтау.
2. "Дене шынықтыру және спорт" мамандығы студенттерінің инновациялық технологияларды жүзеге асыруға дайындығы туралы пікірлерінің динамикасын зерттеу .
3. "Дене шынықтыру" пәні бойынша шұғылданатын дене тәрбиесі емес мамандық студенттерінің тәжірибе барысында оқытушылардың инновациялық технологияларды қолдануы туралы пікірлерінің динамикасын айқындау.
4. Студенттердің дене даярлығы мен эксперимент барысында бағдарламалық материалды меңгеру динамикасын зерттеу.
5. Студенттердің эксперимент барысындағы дене шынықтырумен және спортпен шұғылдануға деген уәждемесінің динамикасына сипаттама беру.
6. Университеттің 1 және 2 курс студенттерінің қимыл белсенділігі деңгейі көрсеткіштерінің динамикасын айқындау.

Зерттеу әдістемесі мен ұйымдастырылуы. Алға қойылған міндеттерді шешу үшін бірқатар зерттеу әдістері қолданылды, атап айтқанда: ғылыми-әдістемелік әдебиеттерге сараптама жүргізу, деректі материалдарға талдау, сауалнамалық сұрау, бақылау сынақтары, педагогикалық эксперимент. Барлық тәжірибелік жұмыстар Ақтөбе университетінің базасында 2018-2019 оқу жылының қыркүйек айынан желтоқсан айына дейін өткізілді. Қалыптастырушы педагогикалық экспериментке 40 дене шынықтыру оқытушысы, 70 тарта 3,4 курс студенттері (оның ішінде 40 - 3 курс және 30 – 4 курс студенттері) және дене даярлығы мен бағдарламалық материалды меңгеру деңгейін тестілеуге 120 студент қатысты.

Зерттеу нәтижелері. Біз алдыңғы жарияланымдарда [5-8] эксперименттің теориялық салалары мен зерттеу мәселелері бойынша алдын ала деректерді ұсындық.

Қалыптастырушы эксперимент өткізудің мақсаты - "дене шынықтыру" пәні бойынша оқу үрдісіне инновациялық технологияларды енгізудің эксперименталдық бағдарламасын әзірлеу, негіздеме беру және тәжірибелік–эксперименталдық апробациядан өткізу болып табылады. 1-кестеде респонденттердің эксперимент барысындағы инновациялық қызметті қабылдау динамикасының көрсеткіштері берілген.

1 - кесте - Респонденттердің эксперимент барысындағы инновациялық қызметті қабылдау динамикасының көрсеткіштері

№	Сұрақтар	Респонденттер жауабы (%)		
		1 балл	2 балл	3 балл
1	Сіз үнемі озық технологияларды қадағалап, оларды	35	52,5	12,5

	енгізуге тырысасыз ба?	10,5	24	65,5
2	Сіз үнемі өзіндік білім алумен айналысасыз ба?	40 8,4	4,5 20,4	15 71,2
3	Сіз белгілі бір педагогикалық идеяларды ұстанасыз ба?	37,5 7,5	52,5 22,1	10 70,4
4	Сіз ғылыми кеңесшілермен ынтымақтасасыз ба?	40 6,5	47,5 35,1	12,5 58,4
5	Сіз өз қызметіңіздің болашағын көріп, оны болжайсыз аласыз ба?	35 7,0	55 14,5	10 78,5
6	Сіз жаңалыққа жақынсыз ба?	37,5 5,8	47,5 12,8	15 81,4
Ескерту: алымында-экспериментке дейінгі, бөлімінде-эксперименттен кейінгі деректер				

1-кестеден көріп отырғанымыздай, эксперименттен кейін респонденттердің инновациялық қызметке бейімділігі динамикасында оң өзгерістер анықталды. Мәселен, ең жоғары балл алған респонденттердің саны артты. Бірқатар мәселелер бойынша, атап айтқанда: "Озық технологияларды енгізуге ұмтылу" 12,5 - тен 65.5% - ға дейін; "өзін - өзі білім беру жұмыстары" - 15 - тен 71,2% - ға дейін; "белгілі бір педагогикалық идеяларды ұстану" - 10-нан 70,4% - ға дейін, "ғылыми кеңесшілермен ынтымақтастық" - 12,5-тен 58,4% - ға дейін; "өз қызметін болжау" - 10-нан 78,5% - ға дейін, "жаңалыққа жақындық" - 15-тен 81,4% - ға дейін болды.

2-кестеде респонденттердің эксперимент барысындағы инновациялық қызметті қабылдау деңгейінің динамикасының көрсеткіштері берілген.

2 - кесте - Респонденттердің эксперимент барысындағы инновациялық қызметті қабылдау деңгейінің динамикасының көрсеткіштері

Инновациялық қызметті қабылдау деңгейлері	Экспериментке дейін (%)	Эксперименттен кейін (%)
Төмен	37,5	6,5
Рұқсат етілген	50	4,3
Оңтайлы	12,5	89,2
Ескерту: алымында-экспериментке дейінгі, бөлімінде-эксперименттен кейінгі деректер		

2-кестенің мәліметтері респонденттердің эксперименттен кейін инновациялық қызметті қабылдауының оңтайлы деңгейінің артқанын (12,5% қарсы 89,2%) көрсетеді.

3-кестеде "дене шынықтыру және спорт" мамандығы студенттерінің инновациялық технологияларды жүзеге асыруға дайындығы туралы пікірлері динамикасының көрсеткіштері берілген.

3 - кесте - "дене шынықтыру және спорт" мамандығы студенттерінің инновациялық технологияларды жүзеге асыруға дайындығы туралы пікірлері динамикасының көрсеткіштері

№	Сұрақтар мен жауаптар тізімі	Респонденттер жауабы (%)	
		3 курс	4 курс
1	"Дене шынықтыру және спорт "мамандығының практикалық пәндері бойынша Инновациялық технологиялар қолданылады ма және қандай?		
	а) қолданылмайды	5/-	-
	б) тек денсаулық сақтайтындары қолданылады	15/20	20/-
	в) (спорт түрлері бойынша сабақтар өткізу) қолданылады	65/80	80/100
2	Сіздің есептеуіңізше, болашақ кәсіби қызметіңізде дене тәрбиесінің әртүрлі нысандары бойынша оқушылармен сабақ өткізуге арналған инновациялық технологияларды меңгергенсіз бе?		
	а) ия	15/78,4	25,2/88,2
	б) жоқ	35/-	18,6/-
	в) аракідік	50/21,6	56,2/11,8
3	Болашақ кәсіби қызметіңізде инновациялық технологияларды қолдануда сіз үшін қайсы уәждемелер біршама маңызды деп санайсыз?		
	а) педагогикалық қызмет нәтижелерін жақсарту үшін	58,8/81,4	62,4/94,4
	б) жұмысты жеңілдету үшін	50,2/15,4	52,4/13,2
	в) өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі	46,2/89,2	48,4/92,1
	г) материалдық қызығушылық	54,1/58,1	58,1/62,1
	д) менің түсінігім жоқ	38,4/-	15,2/-
4	Сіздің ойыңызша, болашақ кәсіби қызметіңізде инновациялық технологияларды қолдануға ниет білдіресіз бе?		
	а) иә	18,2/89,4	23,5/90,5
	б) иә жоқ	36,2/10,6	401,/9,5
	в) иә жоқ		
	г) жоқ		

	д) жауап беруге қиналамын	15,1/- 17/- 13,5/-	12,1/- 15,7/- 8,6/-
5	Сіз өз іс-әрекетіңізге жиі сараптама жүргізіп, қорытынды жасайсыз ба және жүргізілген талдау негізінде өз іс-әрекетіңізге түзетулер енгізесіз бе? а) үнемі б) жиі в) кейде г) ешқашан д) жауап беруге қиналамын	 5,8/83,5 26,5/16,5 - - -	 17,4/89,6 33,2/10,4 - - -
Ескерту: алымында-экспериментке дейінгі, бөлімінде-эксперименттен кейінгі деректер			

3 кестеден алынған демәліметтер сараптамасы эксперименттен кейін келесі оң өзгерістерді анықтауға мүмкіндік берді. 3 және 4 курс студенттерінде сабақтар спорттың бір түрі негізінде (3 курс – 65 – тен 80%-ға дейін, 4 курс-80-нен 100% -ға дейін) өткізіледі. 4 курс студенттерінің 88,2%-ы және 3 курс студенттерінің 78,4%-ы инновациялық технологияларды меңгерген (тәжірибеге дейін 25,2 және 15%-ы) деп санайды. Инновациялық технологияларды қолдану барысында өзгерістер болды. 3 және 4 курс студенттері педагогикалық жұмыстың нәтижесін жақсартуға (62,4 және 58,8% қарсы 94,4 және 81,4 %) және өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігіне (58,1 және 54,1% қарсы 92,1 және 89,2%) назар аударды.

3 және 4 курс студенттерінің 90,5 мен 84,4% болашақ кәсіби қызметінде инновациялық технологияларды қолдануға ниетті. 89,6 және 83,5% респонденттер өз қызметіне әрдайым сараптама жүргізе бастады.

4 - кестеде "дене шынықтыру" пәні бойынша айналысатын дене тәрбиесі емес мамандық студенттерінің тәжірибе барысында оқытушылардың инновациялық технологияларды қолдануы туралы пікірлері динамикасының көрсеткіштері берілген.

4 – кесте - "дене шынықтыру" пәні бойынша айналысатын дене тәрбиесі емес мамандық студенттерінің тәжірибе барысында оқытушылардың инновациялық технологияларды қолдануы туралы пікірлері динамикасының көрсеткіштері (n = 40)

№ п/п	Сұрақтар мен жауаптар тізімі	Респонденттер жауабы, %
1	"Дене шынықтыру"пәні бойынша сабақ өткізілуіне көңіліңіз тола ма? а) иә б) жоқ в) аракідік	 20,2/88,2 58,8/- 21/11,8

2	Сабақтарда инновациялық технологиялар қолданыла ма? а) үнемі б)аракідік в) жоқ	 -/89,6 25,6/15,4 74,4/--
3	Егер қолданылатын болса, онда қандай төменде көрсетілгендердің қайсысы? а) спорттық бағдарланған дене тәрбиесі (спорт түрлері бойынша сабақтар өткізу) б) проблемалық-модульдік оқыту в) денсаулық сақтау технологиялары г) жеке-бағдарлы оқыту д) ақпараттық технологиялар	 35,6/88,4 -/24,6 15,2/26,6 -/24,8 12,5/89,8
4	Сіз қалай ойлайсыз, инновациялық технологияларды қолдану сіздің қызметіңізде нелерге әсер етеді? а) оқу материалын толық меңгеру б) тапсырмаларды орындауға оң көзқарас в) бағдарламалық материалды зерттеу бойынша білім сапасын арттыру г) танымдық белсенділікті арттыру д) дене қасиеттерін үйлесімді дамытуға ықпал ету	 25,6/84,4 32,6/75,4 45,6/89,2 26,6/74,3 29,1/78,2
5	Сіздерге дене тәрбиесі бойынша инновациялық технологиялармен байланысты әдістемелік семинар сабақтар өткізіле ме? а) иә б) жоқ в) аракідік	 -/74,6 85,9/- 14,1/25,4
6	"Дене шынықтыру" пәнін оқыту барысында инновациялық орта құрылған ба?» а) иә б) жоқ в) аракідік	 -/70,4 95,4/-

		4,6/29,6
7	"Дене шынықтыру" пәні бойынша сабақтарда инновациялық технологиялар неге аз қолданылады деп ойлайсыз? а) нашар материалдық-техникалық база б) оқытушылардың әдістемелік дайындығының жеткіліксіздігі	 75,4/58,4 85,6/38,6
Ескерту: алымында-экспериментке дейінгі, бөлімінде-эксперименттен кейінгі деректер		

4 кестеден алынған деректер нәтижелері келесі үрдістерді анықтауға мүмкіндік берді. Эксперименттен кейін студенттердің "дене шынықтыру" пәні бойынша сабақ өткізілуіне көңілдері толуы жақсарды (88,2 экспериментке дейінгі 20,2% қарсы). Сабақтарда әрдайым инновациялық технологиялар қолданыла (89,6%) бастады. Сабақтарда қолданылатын барлық технологиялар бойынша респонденттерде оң жауаптар байқалды. Бірақ, бұл көбінесе спорттық бағдарланған дене тәрбиесіне (35,6% қарсы 88,4) және ақпараттық технологияларға (12,5% қарсы 89,8) қатысты болды.

Респонденттердің жауаптары бойынша инновациялық технологияларды қолдану олардың қызметіне әсер ету мәселесінде оның барлық құрылымдары бойынша оң өзгерістер байқалды.

Студенттермен инновациялық технология мәселелері бойынша әдістемелік семинарлар жиі (74,6%) өткізіліп тұрады.

Студенттердің 70,4%-ы "дене шынықтыру" пәнін оқыту барысында инновациялық орта құрылды деп санайды. Инновациялық технологияларды аз қолдану себептерінің ішінде респонденттер экспериментке қарағанда аз дәрежеде материалдық-техникалық базаның әлсіздігін және оқытушылардың әдістемелік дайындығының жеткіліксіздігін атап өтті (38,6 қарсы 85,6 %).

5-кестеде эксперимент барысындағы студенттердің дене даярлығы деңгейі динамикасының көрсеткіштері берілген.

5 - кесте - эксперимент барысындағы студенттердің дене даярлығы деңгейі динамикасының көрсеткіштері (n=15)

№	Сынақ түрлері	Экспериментке дейін			Эксперименттен кейін		
		деңгей	S	m	деңгей	S	m
1	100 метрге жүгіру, сек	14,6 D+қанағ.	0,18	0,03	14,0 B-жақсы	0,17	0,02
2	2000 м жүгіру, мин	10,10 D+қанағ.	0,15	0,02	9,45 B-жақсы	0,14	0,01
3	Орнынан ұзындыққа секіру, см	225,4 C+қанағ.	2,24	0,35	245,1 A-үздік	2,20	0,34
4	Тартылу, рет саны	9 C+қанағ.	0,69	0,11	12,4 B+жақсы	0,59	0,10
5	Төмен еңкею, см	10	0,92	0,15	16,1	0,81	0,13

		В-жақсы			А- үздік		
6	Жатып тұрып қолды бүгіп-жазу, рет саны	27 В-жақсы	1,4	0,22	37,4 А- үздік	1,2	0,20

5-кестеде көрсетілгендей, студенттерде эксперименттен кейін келесі оң өзгерістер анықталды.

100 м, 2000 м жүгіру және тартылу кезінде студенттердің нәтижелері эксперимент аяқталғаннан кейін "қанағаттанарлық" бағадан "жақсы" бағаға дейін көтерілді. Мәселен, 100 метрге жүгіру 14,6-14,0 сек.; сіз 2000 м жүгіру – 10,10 – дан 9,45 мин.дейін; тартылыста-9-дан 12,4 есе дейін. "Бір орыннан ұзындыққа секіру", "төмен көлбеу", "жатып тұрып қолды бүгіп-жазу " тестерінде нәтижелер "қанағаттанарлық" бағасынан "өте жақсыға"дейін көтерілді. Осылайша," бір орыннан ұзындыққа секіру " - 225,4 - тен 245,1 см-ге дейін;" төмен бүгілу" - 10-нан 16,1 см-ге дейін; "жатқан күйде қолды тірей бүгіп-жазу " - 27-ден 37,4 есеге дейін артты.

6-кестеде эксперимент барысындағы студенттердің бағдарламалық материалды меңгеру динамикасының көрсеткіштері берілген (n=15).

6 - кесте - эксперимент барысындағы студенттердің бағдарламалық материалды меңгеру динамикасының көрсеткіштері (n=15)

№ п/п	Бағдарламалық материал элементтері	Орындалу техникасын бағалау					
		Экспериментке дейін			Эксперименттен кейін		
		баға	S	m	баға	S	m
1	Төменгі сөре	72,3 С+қанағ.	0,9	0,14	90,1 А-үздік	0,8	0,13
2	Алға еңкею	76,2 В-жақсы	1,0	0,16	91,8 А-үздік	0,9	0,15
3	Волейболда допты жоғарыдан жіберу	73,5 С-қанағ.	1,1	0,17	90,4 А-үздік	1,0	0,16

6-кестеден алынған мәліметтер бағдарламалық материалдың барлық элементтері бойынша техника үшін баға "қанағаттанарлық" бағасынан "өте жақсы"бағаға дейін көтерілгендігі туралы тұжырымдама жасауға мүмкіндік береді. Осылайша," төмен сөреде "72-ден 90,1%-ға дейін," алға еңкею" 76,2-ден 91,8%-ға дейін," волейболда допты жоғарыдан беру " - 73,5-тен 90,4%-ға дейін артты.

7-кестеде студенттердің эксперимент барысындағы дене шынықтырумен және спортпен шұғылдануға деген уәждеме динамикасы көрсеткіштері берілген.

7 - кесте - студенттердің эксперимент барысындағы дене шынықтырумен және спортпен шұғылдануға деген уәждеме динамикасы көрсеткіштері

№ п/п	Сұрақтар мен жауаптар тізімі	Респонденттер жауабы, %
1	Сіз дене шынықтырудың басқа түрлерімен айналысасыз ба?	

	а) иә б) жоқ	32,6/68,6 67,4/31,4
2	Сіздің дене шынықтыруға деген көзқарасыңыз а) оң б) теріс в) индифферентті	 39,8/89,2 15,4/- 44,8/10,8
3	Сіздің ЖОО-да өткізілетін дене шынықтыру іс-шараларына көңіліңіз тола ма? а) толық қанағаттанамын б) бәрібір в) тіпті көңілім толмайды	 15,4/89,1 14,2/10,9 70,4/-
4	"Дене шынықтыру" пәні сабақтарына қандай мақсатта қатысасыз? а) пән бойынша емтихан тапсыру б) денсаулықты нығайту в) қажеттіліктен г) қалауыммен д) дене шынықтыру дайындығының деңгейін арттыру	 72,4/12,1 32,6/78,6 76,8/21,4 8,4/81,2 4,5/88,8
5	Сіз ЖОО-да спорт секциясында айналысасыз ба? а) иә б) жоқ	 36,4/72,1 63,6/36,4
6	Сіз қимыл белсенділігі деңгейіңізді қалай бағалайсыз? а) төмен б) орташа в) жоғары	 31,4/- 40,9/74,6 18,9/25,4
7	Сіздің ЖОО-да дене жаттығуларымен жүйелі түрде айналысуға не кедергі келтіретінін атаңыз? а) шұғылдану үшін қажетті жағдайлардың болмауы (сабақ орындары, спорттық құрал-жабдықтар, спорттық киім және т. б.) б) ЖОО-да өткізілетін дене шынықтыру іс-шараларының мазмұны мен ұйымдастырылуына көңілім толмайды. в) шұғылдану қажеттілігінің болмауы г) шұғылдану үшін уақыттың болмауы	 38,9/12,1 75,6/10,2

		14,5/4,8 40,6/10,1
Ескерту: алымында-экспериментке дейінгі, бөлімінде-эксперименттен кейінгі деректер		

7 кестеден алынған нәтижелер сараптамасы студенттердің дене шынықтыру сабақтарына деген уәждемелеріндегі оң өзгерістерді көрсетеді. Сонымен, дене шынықтыру қызметінің басқа түрлерімен айналысатын респонденттер саны артты (32,6% қарсы 68,6). Респонденттердің 89,2%-ы дене тәрбиесіне қатысты "оң" көзқараста (экспериментке дейін 39,8%-ға қарсы). "Дене шынықтыру іс-шараларына көңіл толу деңгейі" артты (15,4%-ға қарсы 89,1). Дене шынықтыру сабақтарына қатысу себептері арасында "денсаулықты нығайту үшін" (32,6% қарсы 78,6); "қалауымен" (8,4 қарсы 81,2); "дене даярлығы деңгейін арттыру" (4,5% қарсы 88,8) басым бола бастады. Респонденттер арасынан спорттық секцияларда (36,4% қарсы 72,1) көп шұғылдана бастады. Студенттер өздерінің қимыл белсенділігі деңгейін жақсы (орташа – 40,9% қарсы 74,6; жоғары – 18,9% қарсы 25,4) бағалады.

Респонденттердің дене жаттығуларымен жүйелі түрде айналысуға кедергі келтіретін барлық себептер бойынша жауаптары азайды.

8-кестеде университеттің 1 және 2 курс студенттері қимыл белсенділігі деңгейі көрсеткіштерінің (қадамдардың санына сәйкес) динамикасы берілген.

8 - кесте - университеттің 1 және 2 курс студенттері қимыл белсенділігі деңгейі көрсеткіштерінің (қадамдардың санына сәйкес) динамикасы

Деңгейлер	Статистикалық көрсеткіштер	Қадамдар саны			
		Экспериментке дейін		Эксперименттен кейін	
		1 курс	2 курс	1 курс	2 курс
Жоғары		14812,4	13204,5	15513	14010,6
	S	260,2	190,4	281,2	206,5
	m	70,3	51,4	79,6	62,4
	Өсім	12,1		10,7	
	t	18,4		11,0	
	p	<0,01		<0,01	
Орта		9904,8	8960,4	10304,8	9410,4
	S	198,4	156,2	202,6	215,1
	m	53,6	42,2	60,1	71,2
	Өсім	10,5		9,7	
	t	13,8		9,6	
	p	<0,01		<0,01	
Төмен		5974,3	5304,2	6174,3	5554,2

	S	132,8	116,2	141,6	122,5
	m	35,8	31,4	41,2	39,6
	Өсім	12,6		11,2	
	t	14,0		10,8	
	p	<0,01		<0,01	

8 кестеден алынған нәтижелер сараптамасы көрсеткендей, қимыл белсенділігінің барлық деңгейлері бойынша 1 және 2 курс студенттерінің өздері жүзеге асыратын қадамдар санының артуы байқалды. Жоғары деңгей бойынша 1 курс студенттерінің көрсеткіштері 700,6, 2 курс студенттері 806,1 қадамды құрады. Орташа деңгей бойынша – 1 курс студенттері 400 қадамға артық, ал 2 курс студенттері 450 қадамға артық орындады. Төмен деңгей бойынша бірінші курс студенттері 200, 2 курс студенттері 250 қадамға арту байқалды. Эксперименттен кейін 1 және 2 курс студенттері арасындағы қадамдар санының айырмашылығы қысқарды. Мәселен, жоғары деңгей бойынша бұл көрсеткіш 10,7% (экспериментке дейін 12,1%–ға қарсы); орташа деңгей бойынша – 9,7% (10,5%-ға қарсы) төмен деңгей бойынша-11,2% (12,6%-ға қарсы) құрады.

Қорытынды:

1. Инновациялық қызметті қабылдау динамикасында оның барлық құрылымдары бойынша ең жоғары баллды белгілеген респонденттер саны артты. Инновациялық қызметті қабылдаудың оңтайлы деңгейі көтерілді.

2. "Дене шынықтыру және спорт" мамандығы студенттерінің инновациялық технологияларды жүзеге асыруға дайындығы туралы пікірлерінде оң өзгерістер байқалды. Атап айтқанда, сабақтарда технологиялар жиі іске асырыла бастады, жұмысты жақсартуға үлкен көңіл бөлінді.

3. Дене тәрбиесі емес мамандық студенттерінің инновациялық технологияларды қолдану туралы пікір динамикасындағы оң ілгерілеулерге сабақтарға көңіл толуды жақсартуды, инновациялық орта құруды, инновациялық технологияларды белсенді қолдануды жатқызуға болады.

4. Дене даярлығының барлық тестілері бойынша нәтижелер жақсаруы анықталды. Бұл ретте "орнынан ұзындыққа секіру", "төмен еңкею", "жатып тұрып қолды бүгу және жазу" тесті бойынша жоғары деңгейлерді атай кеткен жөн. Сондай-ақ, бағдарламалық материалдың орындалуының артуы байқалды.

5. Студенттердің дене шынықтыру сабақтарына деген ынтасының жақсаруы анықталды. Бұл сабаққа деген оң көзқарасты, олардың өткізілуіне деген көңіл толуын білдірді.

6. Студенттердің қимыл белсенділігінің барлық деңгейі бойынша орындалған қадамдар санының артуы байқалды. Бұл ретте 1 және 2 курс студенттері арасындағы айырмашылықтың салыстырмалы түрде азайғаны тіркелді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бальсевич В.К. Основные положения концепции интенсивного инновационного преобразования национальной системы физкультурно – спортивного воспитания детей, подростков и молодежи России // Теория и практика физической культуры, 2002 - №3 – С.2 – 5

2.Чермит К.Д., Заболотний А.Г., Мирза М. Ю. Научно-методические основы системы спортивно-направленного физического воспитания студентов высших учебных заведений//Наука: комплексные проблемы. Научно информационный журнал Адыгейского государственного университета. Сетевое электронное научное издание.- Выпуск № 1 (11). – 2018. С.19-28

3. Радаева С.В. Физическое воспитание студентов нефизкультурного вуза на основе спортивно-ориентированных технологий: автореф. дис….к.п.н. – 13.00.04 – Красноярск, 2008. - 23 с.

4. Базилевич М.В. Моделирование спортивно ориентированного физического воспитания в вузе на основе баскетбола: автореф. дис….к.п.н. – 13.00.04 – Сургут, 2009. - 23 с.

5. Сайтбеков Н.Д., Ботагариев Т.А. Экспериментальная программа внедрения инновационных технологий по предмету «физическая культура» и особенности её реализации // Олимпийский спорт, физическая культура, здоровье нации в современных условиях : материалы XVI Междунар. научно-практ. конф. (Луганск, 17-18 апреля 2019 года). - С.352-361.

6. Ботагариев Т.А., Сайтбеков Н.Д., Кубиева С.С. Электронное учебное пособие по волейболу (для студентов высших учебных заведений). Свидетельство о внесении сведений в государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом. - № 3014 от 25 апреля 2019 г.
7. Сайтбеков Н.Д. Инновационные технологии в физическом воспитании студентов (теоретический обзор проблемы) //Теория и методика физической культуры. – 2018. - № 4 (54). – С. 69-77.
8. Сайтбеков Н.Д., Ботагариев Т.А. Эффективность внедрения электронного учебного пособия «Волейбол» на занятиях по предмету «физическая культура» в вузе //Global Science and Innovations V. Proceedings – Gdansk: Eurasian Center of Innovative Development «DARA», 2019. – P. (in English, Russian, Polish, Kazakh, Turkish languages).

УДК: 372.881.111.1

Semikina A.A.,
2nd year master degree student,
Kazakh National Women's Teacher Training University,
Email: anna.semikina.96@mail.ru

Askarova S.A.
candidate of Philological Sciences, associate professor,
scientific adviser

COMMUNICATIVE APPROACH AS A TOOL OF INCREASING STUDENTS' MOTIVATION TO LEARN A FOREIGN LANGUAGE

Түйін. Шет тілін оқыту барасында басты міндеттердің бірі - шет тілінде қарым-қатынас жасау. Оқытудың тиімділігі көбінесе студенттердің ынтасының деңгейіне байланысты, сәйкесінше жұмыс әдістерін мұқият таңдау керек. Бұл мақалада шет тілін оқытудың коммуникациялық әдістері, сондай-ақ олардың оқушылардың ынтасы деңгейіне әсері қарастырылады.

Кілт сөздер: әдістеме, шет тілі, коммуникативтік тәсіл, мотивация.

Резюме. При обучении иностранному языку одной из основных задач является подготовка к общению на иностранном языке. Эффективность обучения во многом зависит от уровня мотивации студентов, соответственно необходимо тщательно выбирать методы работы. В данной статье рассматриваются коммуникативные методики обучению иностранному языку, а также их влияние на уровень мотивации студентов.

Ключевые слова: методика, иностранный язык, комунникативный подход, мотивация.

Summary. When teaching a foreign language, one of the main tasks is to prepare students for communication in a foreign language. The effectiveness of training largely depends on the level of motivation of students, respectively, it is necessary to carefully choose teaching methods. This article discusses communicative methods of teaching a foreign language, as well as their impact on the level of motivation of students.

Keywords: methodology, foreign language, communicative approach, motivation.

The main purpose of teaching a foreign language is to teach students to express their thoughts and correctly perceive information, in other words, it is necessary to teach students effective communication in a foreign language. It is also worth noting that communication is not only oral speech, but also written.

Initially, the communicative methodology assumed the lessons of a foreign language directly with a native speaker, however, at present, this methodology has become widespread. The essence of this approach is to teach students not only to freely communicate in a foreign language but also to be able to think and solve tasks, using critical thinking skills in the language being studied. Often there is a misconception that when using a communicative approach, unforgivably little time is devoted to studying grammar. In fact, in the learning process, a lot of attention and enough time is given to vocabulary and grammar, however, their development is not the main goal of learning a foreign language. Despite the fact that the communicative approach primarily aims at developing students' speaking and writing skills, this does not mean that the grammatical and lexical aspects of the language are ignored. These aspects are studied, and most importantly, practised during practical exercises.

Communication - a process by which information is exchanged between individuals through a common system of symbols, signs, or behaviour [1]. The definition of communication helps us to understand, that effective communication is not just the number of words that a person has learned but also their abilities to use both verbal and non-verbal signs. The communicative technique seeks to get rid of such a problem as an excellent understanding of the theory, but lack or poorly developed writing and speaking skills. Let us consider the main causes of this situation.

One of the main reasons is the small vocabulary. This can happen both because of the lack of motivation on the part of the student and because of the teacher's reluctance to engage in vocabulary in the proper amount. Insufficient vocabulary leads not only to the fact that the student cannot communicate effectively in a foreign language, but also significantly reduces the students' self-esteem and motivation for further communication in a foreign language.

The following reason follows from this - inefficiency in communication, which in turn can be caused by a number of factors, such as low self-esteem, insufficient self-control, insufficiently developed communication skills, and so on.

All of the above leads to a reluctance to learn a foreign language. In order to teach students effective interaction in a foreign language, it is necessary to immerse students in the language process as much as possible, to form communicative competence. To begin, it is crucial to consider the concept of communicative competence.

Communicative competence is a term in linguistics which refers to a language user's grammatical knowledge of syntax, morphology, phonology and the like, as well as social knowledge about how and when to use utterances appropriately [2]. To fully acquire communicative competence one should acquire its four main components: linguistic, sociolinguistic, discourse, and strategic competence (Table 1).

Table 1. Components of linguistic competence

Component	Description	Examples
Linguistic competence	The knowledge of the language code	Grammar and vocabulary of the language, and also of the conventions of its written representation (script and orthography). The grammar component includes the knowledge of the sounds and their pronunciation (i.e. phonetics), the rules that govern sound interactions and patterns (i.e. phonology), the formation of words (i.e. morphology), the rules that govern the combination of words and phrases to structure sentences (i.e. syntax), and the way that meaning is conveyed through language (i.e. semantics).
Sociolinguistic competence	The knowledge of sociocultural rules of use	Knowing how to use and respond to language appropriately. The appropriateness depends on the setting of the communication, the topic, and the relationships among the people communicating. Knowing what the taboos of the other culture are, what politeness indices are used in each case, what the politically correct term would be for something, how a specific attitude (authority, friendliness, courtesy, irony etc.) is expressed etc.
Discourse competence	The knowledge of how to produce and comprehend oral or written texts in the modes of speaking/writing and listening/reading respectively.	Knowing how to combine language structures into a cohesive and coherent oral or written text of different types. Thus, discourse competence deals with organising words, phrases and sentences in order to create conversations, speeches, poetry, email messages, newspaper articles etc.

Strategic competence	The ability to recognise and repair communication breakdowns before, during, or after they occur.	During the conversation, background noise or other factors may hinder communication; thus the speaker must know how to keep the communication channel open. If the communication was unsuccessful due to external factors (such as interruptions), or due to the message being misunderstood, the speaker must know how to restore communication. These strategies may be requests for repetition, clarification, slower speech, or the usage of gestures, taking turns in conversation etc.

In order to effectively use the communicative approach in the classroom, it is crucial to look into the definition of motivation and its types. Motivation is explored in different keys. Some scientists believe that motivation is a combination of factors and motives, while others, on the contrary, are of the opinion that motivation is a dynamic process. In this regard, there are a number of motivational theories that can be divided into two categories: need-based theories and process-based theories.

To understand the main idea of the need-based theories, it is important to consider the hierarchy of needs of A. Maslow [3]. Maslow suggested that all human needs are innate and that they are organized into a hierarchical system of priority or domination, consisting of five levels. The pyramid is as follows:

1. Physiological needs (food, water, sleep, etc.)
2. The need for security (stability, order, dependence, protection, freedom from fear, anxiety and chaos)
3. The need for love and affiliation (family, friendship, your circle, reference group)
4. The need for respect and recognition (I respect myself, others respect me, I am known and needed. 1: I achieve, 2: prestige and reputation, status, fame)
5. The need for self-actualization (development of abilities. A person should do what he has inclinations and abilities for)

A. Maslow noted that the next need in the hierarchy cannot be completely satisfied until the need of the previous level is satisfied. However, in real life, the manifestation of certain needs is not always carried out in a strict hierarchical sequence. There are many external and internal factors that can affect the sequence of levels of needs.

Procedural theories explain how a person distributes efforts to achieve goals. Authors of process-based theories such as V. Vroom and D. McGregor [4] do not deny the role of needs in determining personality behaviour. However, they argue that this is far from the only factor affecting motivation.

Victor Vroom considered motivation as a “process of choice management [5]. The theory of expectations is based on the position that active need pushes a person to choose the appropriate type of behaviour. Having made a choice, a person is waiting for the result.

Motivational theories are applicable in all areas of life, including pedagogy. The learning process is inherently the process of achieving certain goals. Motivation is a process in which the desire to achieve a goal is activated, which in turn occurs due to the satisfaction of needs.

Educational motivation should be studied as a specific type, which is characterized by focus and dynamism. The focus of educational motivation is reflected in the specific goals and objectives of the learning process. The degree of dynamism depends on many factors. This includes the age and nature of students, the environment, and the current learning situation.

The problem of motivation in learning a foreign language, according to M. Rost [6], is the most important, before which the problems of teaching methodology fade. And in fact, problems in motivation arise, if only because:

1. There are no great opportunities to include students in the environment of communication in a foreign language:
2. There are not enough native speakers with whom one could communicate;
3. The society has not developed a strong belief in the need to learn foreign languages.

For a number of other reasons, a student must simply have extraordinary internal and external motivation in order to learn a foreign language.

How can the level of motivation be increased and how is it connected with communication? Discussion of real-life situations attracts students, causes a keen interest and desire to share their ideas. The teacher, however, directs students to perform a language task. The main place in communicative teaching of a foreign language is

played by game situations, work with a partner, tasks for finding errors that not only allow you to increase the lexical stock but also learn to think analytically.

Active teaching methods enable students to:

1. adapt to the system of teaching a foreign language at a university;
2. fill the gaps in school education;
3. acquire the basic knowledge necessary for successful independent creative work and continuing education;
4. master a professional language at a communicative level.

In order to make the learning situation causing speech, certain characteristics of reality must be included in active methods, suggesting a specific place and time of action where speech behaviour is carried out. Such situations include acting interlocutors, with all their inherent characteristics of speech intentions.

No learning can be effective without the active participation of the students themselves. Collective activity positively affects the personality of the student. When creating trusting interpersonal relationships in a group, psychological and communicative barriers are removed, and the emotions that arise in doing so have a positive effect on cognitive processes - perception, memory, and thinking. The emotional factor plays a special role when working with university students.

The leading indicator of the quality of foreign language training of students is the formation of cognitive activity to master communicative competence, which determines the ability to further self-improvement in future professional activities.

The willingness of students to use a foreign language in their professional activities depends not only on the availability of foreign-language professional communicative competence but also on a system of motives, on the formation of cognitive activity.

An experiment was conducted in order to check the theoretical assumptions. The experiment was conducted in a group of 15 people, who were studying at an intermediate level. The age of the students fluctuated from 17 to 20. Before the experiment the students were studying together as a group for two months, thus they knew each other well enough to communicate freely. However, not all of the students felt comfortable working in a group, preferring individual tasks. During the two months' work with the group, it was noted that about 40% of the students had a rather high motivation to study a foreign language. However, the rest of the class was either uninterested or didn't want to participate actively during the lessons.

Students with a high level of knowledge tend to get tired and bored of the usual classroom activities, thus making it difficult to motivate them with the regular worksheets and tasks. As some of the students weren't comfortable with working as a group it was decided to conduct an experiment using not only communicative approach but also some of the elements of collaborative learning, which would give more time to adjust and get used to working with other people.

The experiment was conducted mainly to increase the level of motivation of students and to encourage them to communicate in a foreign language without focusing on mistakes.

The experiment began with research, which was given beforehand as homework. Students were asked to research types of magazines, their sections, etc. At the next lesson a discussion was held about the magazines, their role in the society and whether they play an important role in the 21st century. After the discussion, in which most of the students took an active part, as the topic turned out to be interesting for them, students were told that they were going to create their own magazine.

Firstly, the whole group brainstorming and discussion was held in order to decide the contents of the magazine, its sections and the name. After that, the group was divided into smaller groups and pairs. The students were given different tasks. Each group or pair was working on different sections of the magazine of their own choice. That gave them freedom to choose the topic, which really interested them. The sections of the magazine included fashion, sports, food, music and cinema, education as well as crosswords and puzzles. Students were given a week to make their first drafts.

After a week, the students were asked to bring their works to class for the discussion. They were given some time to discuss the materials in their own groups at first, and then share their work with the rest of the class. After that, the whole group discussion was held. With the help from each other, as well as feedback from the teacher, students received new ideas and managed to understand what they need to change and add in order to improve their section of the magazine. After that they were given another week to make the final changes.

After the given period, students presented their final works and were given feedback from their groupmates and the teacher. It was noted that even the most modest and shy students were participating enthusiastically, as they were proud to present their works. After receiving both praise and constructive criticism, students were asked to divide into other groups. This time student weren't allowed to choose in which group to be, as it was decided by the

teacher. It was done in order to give the students the opportunity to work with different people and only the people with whom they communicated most of the time.

The students were divided into two “departments”: the department of advertising and media and the editorial department. The groups were divided in a specific way so that in each group there would be both talkative and highly-motivated students as well as students with a low level of motivation. The department of advertising and media were asked to think of the advertising for the magazine. They were allowed to use different resources: flyers, banners, media advertising, as long as it was made by themselves. The editorial department needed to combine all of the materials and create the magazine, which could be either the electronic magazine or the real-life one. The students were given two weeks for these tasks, during which they were consulting with both their groupmates and the teacher.

After the given period students presented their final edition of the magazine. Other groups of different levels were invited to the presentation. Each of the students had time to present their section of the magazine and to share the experience.

As this was a long-term experiment, which lasted a month, the regular lessons were also conducted. During those lessons, students were taught specific vocabulary and grammar, which they later used when working at their projects. Two weeks into the experiment, the students were given a survey to find, how they felt about working on such a time-consuming project. Out of 15 students, 10 said that they felt positive about it, 4 students replied that they didn’t mind it, and only one student noticed that it was rather difficult for him to find extra time for the project.

At the end of the experiment, the students were interviewed to find out if they felt more confident when using English not only in the classroom environment. 9 students claimed that they felt more confident and would like to continue writing articles for the magazine. 4 of the students answered that although it was hard work, they found the experience interesting and now they understand how to use the vocabulary and grammar presented at the lessons in real life. The rest of the students said that they didn’t feel any differently, although they enjoyed working with their groupmates outside the classroom.

As a conclusion, it can be said that the experiment brought positive results, as all of the students were participating actively and showed good communicative skills. Their motivation has improved immensely during the month of the experiment as well.

The motivation of both students and teachers is crucial for the effectiveness of the pedagogical process. As it has been proven by the conducted experiment, communicative approach might be an effective tool at increasing motivational level of students as well as teachers.

REFERENCES:

1. https://www.merriam-webster.com/dictionary/communication
2. Hymes, Dell (1966). "Two types of linguistic relativity". In Bright, W. (ed.). Sociolinguistics. The Hague: Mouton. pp. 114–158.
3. Maslow, A. H. Motivation and Personality. New York: Harper & Row, Publishers, 1970.
4. Carson, Charles (Spring 2018). "A historical view of Douglas McGregor's Theory Y". Journal of Management Decision. 43 (3): 450–460 p.
5. Vroom V., Labour and motivation. – 1964, 331 p.
6. Michael Rost. Generating Student Motivation. Michael Rost Series Editor of World View [Electronic source] // www.longman.com/worldview

UDC 16.41.21

Smanov I.S.,
doctor pedagogic science, professor.
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

Smanova G.I.,
candidate pedagogic science,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan
E-mail: gaziza_on@mail.ru

Smanova B.I.
candidate filology science,
South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

THE COMPARISON OF EDUCATIONAL SYSTEM OF KAZAKHSTAN AND THE UNITED STATES OF AMERICA

Abstract: Possession of modern pedagogical technologies and new methods is a component of the teacher's methodical culture. The introduction of new technologies in the educational process changes the attitude and habitual attitudes of not only the schoolboy, but also the teacher himself. The role of the electronic language portfolio in the formation of the competence of foreign written speech has been defined. The pedagogical conditions for using the electronic language portfolio in the system of forming written skills as a component of communicative competence at the initial stage of teaching a foreign language have been determined and experimentally tested.

Keywords: foreign language, competence, language skills, formation, teaching method, pedagogical technologies, educational process.

1. The purpose of the scientific work: To study the role of the new methodology, the language portfolio in creating the pedagogical conditions necessary for the formation of foreign written skills at the initial stage of teaching a foreign language;
2. Methods of research: theoretical, empirical;
3. The main results of scientific research (scientific, practical) are that the following tasks have been successfully accomplished:

- The notion of a "new method" has been clarified.
- The role of the electronic language portfolio in the formation of the competence of foreign written speech is defined.
- The pedagogical conditions for using the electronic language portfolio in the system of forming written skills as a component of communicative competence at the initial stage of teaching a foreign language have been determined and experimentally tested.

The relevance of this study is determined by the high demands placed on the level of foreign communicative competence of school leavers, as well as by the need to explore the methodological features and capabilities of second-level information technologies in the formation of the communicative competence of schoolchildren who are speaking another language in the process of teaching English.

In the modern world, all spheres of people's activities are subject to the influence of new information technologies (NIT), teaching methods that lead to a multifarious transformation in the sphere of social relations, material and spiritual production. At present, in the conditions of a modern school, the method of teaching is going through a difficult period, connected with changing the aims of education and updating the content of education in the Republic of Kazakhstan. Kazakhstani education, as an important social institution (as it is here that the formation of personality occurs) is under the influence of the information revolution, which manifests itself in a change in its content and functions. All these circumstances require new pedagogical research in the field of teaching methods of subjects, the search for innovative tools, forms and methods of teaching and upbringing associated with the development and implementation of modern educational and information technologies in the educational process.

Active use of BAT in the field of education contributes to the formation of an information culture of the individual; improves the efficiency of the teaching and upbringing process and the quality of the students' training. These goals are achieved through the productive use of computers and training on a new methodology as a means of learning and a tool for intellectual activity.

In the conditions of increasing and changing requirements to the level of professional competence of a specialist's personality, the problem of the formation of communicative competence occupies a special place. In addition, in the hierarchy of competences, competence in matters of foreign language communication is also one of the key.

To implement the cognitive and creative activity of the schoolchild, modern educational technologies are used in the educational process, which make it possible to improve the quality of education, to use educational time more efficiently and to reduce the share of reproductive activity of students by reducing the time allocated for homework. Modern educational methods are focused on individualization, distance and variability of the educational process, academic mobility of trainees, regardless of age and level of education. The school offers a wide range of educational pedagogical technologies that are used in the educational process.

Introduction in the educational process of modern educational and information technologies in the educational process will allow the teacher:

• to work out the depth and strength of knowledge, to consolidate skills in various fields of activity;

• Develop technological thinking, the ability to independently plan their educational, self-educational activities;

• Develop habits of strict adherence to the requirements of technological discipline in the organization of training sessions.

Possession of modern pedagogical technologies and new methods is a component of the teacher's methodical culture. The introduction of new technologies in the educational process changes the attitude and habitual attitudes of not only the schoolboy, but also the teacher himself. It is not by chance that N.V. Gogol said: "Teaching others, you also learn." At the present time in Kazakhstan is the formation of a new education system, aimed at entering the world educational space. This process is accompanied by changes in the pedagogical theory and practice of the educational process. A modern teacher, thinking about the quality of education, can not confine himself only to his subject. After all, the quality of education contains in itself all aspects of the educational process, starting from the sanitary and hygienic conditions of children's stay in school, ending with the achievements of educators in knowledge of skills and habits. If you choose the teaching methodology of the An-Gli language in Kazakhstan is already old. Every day the language changes, too, their grammar and conversational speech. And many people cannot learn English.

But if we compare with America, America is a bit ahead of us. Their technique is more developed than ours.

The following basic methods of teaching foreign languages are known in the USA.

1. A transfer method used in the study of the so-called dead classical languages - Greek, Latin, Church Slavonic. Here attention is drawn to the memorization of words, grammatical rules, paradigms, parts of speech and individual literary works. The task of students is to learn declensions, conjugations, syntax and grammatical exceptions. This is a long and time-consuming method of mastering a foreign language. But it can be used for self-study.

2. Conversational method. It is based on mastering the teacher's monologues by students. In this case, the teacher gives the students the content of that lecture in a foreign language, then asks questions about his story (in a foreign language) and, prompting gestures, facial expressions, the movement, tries to get the student the right answer. After students have already familiarized themselves with foreign words and phrases, they are allowed to see how these words and phrases are written in a foreign language. At the same time, the attention of students was concentrated on the translation and memorization of grammar rules.

3. The psychological method of studying a foreign language is similar to a conversation. An innovation in this method are the associative links between a word and its corresponding concrete object (object). Achievements of these connections the teacher achieved through illustrative materials, toys, paintings, tables, diagrams, posters, caricatures, facial expressions and gestures.

4. The method of the chain reaction of the French scientist Guyan is based on the description of the actions in their sequence or in chronological order. For example, setting out the process of car washing, he went through the whole process in stages:

We take a bucket; fill the bucket with cold water; add warm water and detergents; we take a rag and my car; wipe the car dry; we rub the machine with wax; We clean the car to shine.

5. The phonetic method of the German methodologist Vistor suggests focusing on the initial stages of learning a foreign language - on phonetic symbols of words, and then expanding them to phrases (expressions), bring students to communicate through dialogues and stories (messages). Grammar here is studied gradually, like

would "open" the grammar rules in a deductive way. Preparation for deductive decisions should be thought-out homework. They must lead the student to communicate through the rules, and not the application of the rules themselves.

6. Reading as a method of learning a foreign language. To prepare students for communication with a foreign language, the following consecutive stages of study are recommended: listening, understanding, speaking, reading, writing.

Each of these stages takes time. Learning a language begins with memorizing words through listening, then an understanding of individual words and phrases is followed, followed by colloquial speech, etc. To save time, the first three steps are discarded and reading is entered. Includes basic knowledge of the grammatical structure of the language. To enhance the effect, the structure of a foreign language is explained in the native language of students. The main focus is on reading. Statistical data in the experiments with students show that the more foreign material students read, the more significant their successes in understanding and communicating in the foreign language studied. Reading in the classroom and at home must be done visually without pronouncing words, so that attention is focused on the general (not literal) understanding of sentences, expressions or parts of the text and their free translation into their native language. This method implies that when a student reads about 1000 pages of a foreign text within two years, he will receive operational knowledge of the language being studied.

7. A direct method involves learning a foreign language without reference to the native language and completely without translation. This approach was originally used by the Goethe Institute and the Berlitz School. Now this method is modified, especially in local television programs and programs.

8. The audio-colloquial method divides language learning into two stages:

Learning of dialogues and their demonstration with students-partners;

At the end of the 20th century, methods of teaching languages are popular in the USA and Western Europe, which teach students to communicate in a foreign language already at the initial stages of education.

9. The method of full immersion in the language being studied (or immersion method) is successfully applied in Canada while mastering the French language.

10. The method of teaching the language (Usher) is based on combining it with body movements and gestures to explain new words and expressions.

11 Communicative methods, which is used in Europe.

12. S. Krashen's natural method, which is successfully used in the USA for the teaching of Romance languages, especially in such cities or states where these languages are used in communication by a large population, for example, in New York, Los Angeles, Southern California, Arizona, Texas and in Florida.

Common to the last four methods of teaching foreign languages is the understanding that the language is absorbed through the subconscious perception of it. The student does not even realize that he absorbs knowledge when he is provided with understandable information. We perceive any news, any rule only when we understand the information. Studying a foreign language, we perceive it in stages: there is a hearing, the accumulation of vocabulary through repetition, conversations, reading, dialogues, etc. Let's consider these stages.

Stage 1. The teacher gives the students simple information. Students listen, they nod their heads approvingly. Then the teacher asks questions and prompts the answers "yes" - "no." Then there are answers from two or three words, phrases, remarks, sentences, broad explanations.

2-nd stage. Grammatical accuracy at the beginning of the course is very low, but with time it increases. Students can respond in their native language. They are not forced to give answers, but wait until they are ready to respond. Errors in such answers do not correct; the teacher delicately suggests the answer in the correct form.

Stage 3. Classroom activities are conducted around topics of interest to the student, and not around grammatical problems.

4-th stage. Themes for class discussions are selected by students with a teacher. In discussing them, the teacher only stimulates the course of the conversation, allows complete freedom of opinion, without evaluating them, without hampering students, without offending their feelings. The main thing is to have a conversation.

For a better understanding of the differences between the methods of learning and the perception of foreign languages, it is useful to compare their comparative characteristics. For this purpose, popular methods are well suited: audio-colloquial and communicative (natural).

Comparison of the differences between the methods of teaching foreign languages.

1Audio-speaking

The study proceeds in a conscious way by mastering the formal rules of the language.

Useful:

- reticatory knowledge of dialogues
- formal lectures (reports)

- exercises with paradigms;
- repetition of words, intonations;
- replacement of paradigmatic words;
- memorizing dialogues;
- choral exercises in the classroom;
- reading texts for memorization
- new words, grammatical
- revolutions

Communicative (natural)

Perception of the language goes subconsciously by grasping the language of communication in everyday life.

Useful:

- internal understanding of the language;
- formal tendencies inhibit the perception of the language;
- typical examples of communication are given;
- mental tasks: to finish the sentence, to give a logical conclusion, to explain the sentence, the word;

Dialogues - a model for your own conversation with a partner;

- own work on any topic;
- reading - for enjoyment, humor, with a cognitive purpose.

Benefits of methods

Repetition in chorus reduces fear and helps to learn good pronunciation.

Choral exercises attract all students simultaneously, and there is no time lost for individual contacts in the classroom.

Formal repetition of words and phrases helps students to easily remember them. The teacher does not frighten the model, but positively influences the perception of the language.

The creative approach interests students and activates their imagination. The types of conversation models are helped to remember when communicating and listening to different pairs.

Negative aspects of methods

The repetition of the learned material (dialogues) leads many students to passivity and even boredom; the stimulus is lost; the automatic repetition of dialogues dulls the imagination.

For practical exercises and exercises, there is not enough developed games, entertainments, interesting conversations, topics, situations and creative discussions.

Conclusion

Based on many years of experience in teaching and self-study of languages, one can draw a conclusion concerning the most effective method of studying foreign languages. In the process of language learning, combined methods are most effective, including the accumulation of vocabulary, the generalization of rules by the example of constructing phrases, sentences, descriptions of phenomena, events, and the inclusion of all types of memory - visual, auditory, motor, without forgetting the effective use of psychological influences.

In conclusion, from our point of view, the most acceptable logical sequence of learning a foreign language arises. When this sequence goes:

1) from simple to complex;

2) from re-receptor to creative;

3) from the receptive lesson - to the productive one, and in the language - to the colloquial, to the extension of the experience of communication with the partner.

REFERENCES:

1.Chronicle Encyclopedia of History (CD-ROM)
2. http://en.wikipedia.org/wiki/
3. De Young, Chris A. “American Education”, McGraw Hill Book Co., New York 1992
4. Henderson, Algo D. “Higher Education in America”, Washington, 1995
5. Tomakhin G.D. Across the United States of America. – M. Prosveshenie, 1980

Сыдыкова Б.Т.,
ф.ғ.к., доцент,
оқыту және тәрбиелеу әдістемесі кафедрасы,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Мустафа Ф.Б.
6М010500- «Дефектология» мамандығының 2 курс магистранты,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

ТҮЗЕТУ, БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ-ГУМАНИСТІК БАҒЫТЫ, АРНАЙЫ БІЛІМ БЕРУДІ ІЗГІЛЕНДІРУДІҢ ЖЕТЕКШІ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аннотация. Бұл мақалада гуманизм терминінің мәні ашылады және пайда болу тарихы қарастырылады. Түзету, білім беру мекемелеріне болашақ дефектолог мамандардың кәсіби-гуманистік бағыттылығын даярлау мәселесіне қатысты көзқарастар талданады. Арнайы педагогиканы ізгілендірудің маңызы атап өтіледі.

Түйінді сөздер: гуманизм, гуманистік педагогика, рухани құндылық, мүмкіндігі шектеулі тұлға, гуманизм идеясы, арнайы білім беруді ізгілендіру.

Сыдыкова Б.Т.,
к.ф.н., доцент,
кафедры методики обучения и воспитания,
Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова

Мустафа Ф.Б.
магистрант 2 курса специальности 6М010500- «Дефектология»,
Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ГУМАНИСТИЧЕСКАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ УЧИТЕЛЯ КОРРЕКЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ КАК ВЕДУЩИЙ ФАКТОР ГУМАНИЗАЦИИ СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается история возникновения термина гуманизм и выявляется его значение. Анализируются подходы к вопросам подготовки профессионально-гуманистической направленности будущих дефектологов в коррекционные, образовательные учреждения. Отмечается значение гуманизации специальной педагогики.

Ключевые слова: гуманизм, гуманистическая педагогика, духовная ценность, личность с ограниченными возможностями, идея гуманизма, гуманизация специального образования.

Sydykova B. T.,
k. f. n., Associate Professor,
of teaching Methods and education,
Zhetysu state university named after I. Zhansugurov

Mustafa F. B.
2nd year master's degree in defectology,
Zhetysu state university named after I. Zhansugurov

PROFESSIONAL AND HUMANISTIC ORIENTATION OF THE TEACHER OF CORRECTIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS AS A LEADING FACTOR IN THE HUMANIZATION OF SPECIAL EDUCATION

Annotation. This article discusses the history of the term humanism and reveals its meaning. The article analyzes the approaches to the training of professional and humanistic orientation of future speech pathologists in correctional and educational institutions. The importance of humanization of special pedagogy is noted.

Keywords: humanism, humanistic pedagogy, spiritual value, a person with disabilities, the idea of humanism, humanization of special education.

Рухани-мәдени құбылыс ретінде гуманизм өркениеттік үрдістің басты мазмұнын құрайтыны мәлім, оның барысында әртүрлі қасиеттерде: этикалық норма, әлеуметтік идеал, рухани құндылық, ерік бостандығы, өзара көмек және ынтымақтастық, тұлғаның құқықтары мен қадір-қасиеттеріне құрмет, теңдік және тең құқылық, әділеттілік, зұлымдық пен зорлық-зомбылықтан қорғау және т. б. көрініс табады.

Гуманизм адамдар арасындағы рухани қатынастардың жоғары мазмұны ретінде саяси, философиялық, этикалық, діни тұжырымдамаларда, тарихи - әдеби шығармаларда, руханият пен мәдениеттің негіздерін толықтыра және нығайта отырып, адамзаттың одан әрі тарихи прогресінің мүмкіндігін қамтамасыз ете отырып әзірленеді. Адамға деген қарым-қатынас, оның құқықтары мен бостандықтарына ие болуы, руханилық деңгейі және рухани құндылықтардың мазмұны қоғамның өркениеттік деңгейінің негізгі көрсеткіші болып табылады.

Қоғамдық қатынастардың сипаты мен әлеуметтік даму деңгейіне байланысты гуманизм өзіндік нақты тарихи мазмұнға ие. Өркениеттің тарихи типтері гуманизмнің тарихи типтерін адамға қарым-қатынастың теориясы мен тәжірибесі ретінде анықталады.

Зерттеу міндеттері аясында біз философиялық-педагогикалық әдебиетке талдау жасадық, ол зерттеу проблемасына байланысты негізгі санаттар мен ұғымдардың мазмұнын анықтауға мүмкіндік берді,оның барысында гуманизм - бұл мағыналық маңызы нақты анықтамаға ие емес, күрделі көп қырлы құбылыс екені анықталды. Лосев А.Ф айтуы бойынша : "гуманизм терминінде өте үлкен белгісіздік, дегенмен, барлық басқа да танымал терминдерде де,көп мағыналылық болды..." [1]. Дегенмен Федосеев П. Ф. атап өткендей - "гуманизмнің тарихи дамуындағы барлық өзгерістерге қарамастан, оның негізі адамгершілік, адам тұлғасы болып қалады" [2]. Мұндай көзқарас тұрғысынан гуманизм этиканы қарастырады, онда ол моральдің іргелі принципі ретінде көрінеді, " дүниетаным принципі (оның негізінде адамның мүмкіндіктерінің және оның өзін-өзі жетілдіру қабілетінің шектелмейтіндігіне сенім, бостандықты талап ету, жеке адамның қадір-қасиетін қорғау, адамның бақытқа құқығы туралы және оның қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандыру қоғамның түпкі мақсаты болуы тиіс деген идея жатыр" [3].

Осы орайда, гуманизм термині өте көп мағынаға ие. Гуманизмнің идеялық-саяси немесе философиялық бағыттарының бары бәріне мәлім емес, көпшілігі гуманизм терминін гуманитарлық ғылымдармен байланыстырады, қалғандары гуманизмді адамгершілік қасиетпен теңестіреді. Ал, адамгершілік-адамзаттың ең жоғарғы өлшемі. Ол өзінің қоғам алдындағы борышын, жауапкершілігін сезінуден және жақсылықты басқа адам мүддесіне жұмсаудан басталады. Бұл адамгершілік қасиетінің идеалды формасы. Дегенмен мұның бәрі кең немесе тар мағынада гуманизмді анықтайды.

Гуманизм терминінің пайда болуын әдетте қайта өрлеу дәуірімен (XV ғасырда пайдаланылған құжаттар бойынша итал. humanista, uinanista,) байланыстырады. М. П. Алексеевтің пікірі бойынша қайта өрлеу қайраткерлері өздерін "гуманистер" деп атаған, яғни адамға, оның мұқтаждары мен сұраныстарына арналған білім өкілдері [4]. Антикалық гуманистік идеялармен сабақтастықты сақтай отырып, қайта жаңғырту ойшылдары бұрын бытыраңқы гуманистік идеялар мен дәстүрлерді дүниетанымдық көзқарастың үйлесімді жүйесіне әкелді. Ойшылдар В.да Фельтре, Э. Роттердамский, Т. Мор, Ф.Рабле, М. Монтень, Т. Кампанелла ортақ назарында үйлесімді дамыған және белсенді адам болды. Дәл осы дәуірде "гуманистік педагогика" ұғымы пайда болып, адам тұлғасының ұлылығын жариялап, адамға жоғары құндылық ретінде көзқарасты негіздеп, оның шексіз мүмкіндіктеріне деген сенімін дәлелдеді.

Оқу үдерісіндегі гуманизм идеясын талдау барысында, педагогикалық көзқарас бойынша тек қайта өрлеу кезеңінде ғана, адам өзін қоршаған ортаның бір бөлігі ретінде ұғынды, бұл ғылыми-гуманистік тәсіл негізінде жүзеге асырылды. Осы бастапқы кезеңнің гуманистік ойларының бағыты педагогиканы білімнің басқа салаларының ішінен ерекше ғылыми пәнге алғаш рет бөлген Френсис Бэконның философиялық жұмыстарын анықтады. Практикалық білімнің дербес саласы ретінде педагогиканың алғашқы әзірлеушісі Ян Амос Коменский болды.

Гуманистік педагогиканың одан әрі дамуы мен байытылуы Француз философтары-материалистердің (Ж. Ж. Руссо, А.Гельвеций, Д. Дидро, Д. Аламбер және т. б.) ілімдерімен байланысты. Ағартушылардың гуманистік көзқарастарының басты назарында адам туралы ілім болды.

Гуманистік педагогика неміс классикалық философиясының идеяларын байытады (Кант, Фихте, Шеллинг, Гегель). И. Кант тәрбиеден адам өмірін жетілдірудің үлкен құпиясын көрді. Адамның негізгі

міндеті - Канттың пікірінше, өзін жетілдіру, өзін қалыптастыру, моральдық қасиеттерін дамыту. Барлық замандағы педагогтарға кеңес ретінде ұлы ғалым мен философтың: "барлық ақылға қонымды тіршілік иесін тек өзіңнің мақсатың үшін ғана жұмсамай, оларды мақсатқа айналдыр" деген сөздері серік болсын.

Тәрбиенің гуманистік мәні швейцариялық педагог, ғалым Иоганн Генрих Песталоццидің тәжірибесінде терең түсінікке ие. Ол жеке тұлғаны қалыптастырудағы шешуші рөлді адамгершілік тәрбиеге бөлеп, оны білім беру мекемесінің басты міндеті ретінде қойып, осы үдерісте тәрбиешінің жеке тұлғасына, тәрбиенің негізгі құралы ретінде қалыптасқан,балаларға деген сүйіспеншілігіне ерекше мән берді.

Осы орайда, гуманизациялау үрдістері арнайы білім беру жүйесінде ерекше маңызға ие, әсіресе қазіргі уақытта, мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларды әлеуметтік оңалту және қоғамға бейімдеумен байланысты бірқатар мәселелер туындап отыр.

Қоғам өз дамуының кез келген кезеңінде дене, ақыл-ой және психикалық дамуында қандайда бір кемшілігі бар тұлғаларға белгілі бір қарым-қатынасты қалыптастырды. Осы уақытқа дейін қоғамда әлеуметтік пайдалылықтың аксиологиялық тұжырымдамасы үстем болды, соған сәйкес мүмкіндігі шектеулі адамдар қолжетімді кәсіпті игерген, өзінің өмір сүруін материалдық қамтамасыз етуге қабілетті және қоғам үшін ауыртпалық тудырмайтын қоғамның бір бөлігі ретінде қарастырылды. Қазіргі кезеңде гуманистік бастаулардың өсуі мүмкіндіктері шектеулі адамдарға деген көзқарасты өзгертті. 90-шы жылдары әлеуметтік-саяси өзгерістердің әсерінен қоғамның құндылықтық бағдарларында өзгерістер болды. Сол уақытта елде адам құқықтары, Бала құқықтары, Мүгедектердің құқықтары заңнамалық деңгейде қайта ойластырылып, құрылып, бекітілді. Сонымен қатар жаңа философияны игеру басталды: қоғамның "толыққанды" және "толық емес" деп бөлінбейтіндігін, әртүрлі проблемалары бар әртүрлі адамдардан тұратын біртұтас қоғамның барын қабылдау. Әлемдік қоғамдық санада тек пайда көруден қарағанда қадір-қасиеттің дәрежесі ұлғайып, қалыптасты. Гуманистік жеке тұлғаға бағытталған жүйеде мүмкіндіктері шектеулі адам өзінің әрекет қабілеттілігі мен қоғам үшін пайдалылығына қарамастан, оны қоғамға барынша бейімдеудің мүмкіндіктерін іске асыру үшін барлық жағдай жасалып (соның ішінде педагогикалық), мүмкіндігі шектеулі тұлға ерекше әлеуметтік көмек пен қамқорлық объектісі ретінде қарастырылды. Осыған орай арнайы білім беруді ізгілендіру мәселелері, арнайы білім берудегі алғашқы орындардың біріне шықты.

Арнайы білім беруді ізгілендіру сияқты күрделі үрдісті тану, оны барлық аспектілер мен қарым-қатынаста, түрлі өзара байланысты проблемалар жиынтығының негізін зерделегенде ғана мүмкін болады. Соған байланысты біз осы проблеманың әртүрлі жақтары қарастырылатын ғылыми мақалалар мен диссертациялық зерттеулеріне (О. П Лебединская., Р. О. Агавелян, Н. Н. Малофеев, Н. М. Назарова, М. И. Никитина, Л. Ф. Сербина, С. Г Шевченко және т. б.) талдау жасадық. Ғалымдардың пікірінше арнайы білім беруді ізгілендіру мәселесі түзету,білім беру мекемесінде жұмыс істейтін мұғалімге тікелей байланысты. Оқушының әлемді қабылдауы, оның өмірдегі өз орнын сезінуі, адамдардың өзіне деген көзқарасын қалыптастыруы, мұғалімнің ойлауына, сезімнің, құндылықтар жүйесінің қандай түріне ие болғанына, оның ықпалының күші мен сапасына байланысты.

Арнайы мектепті ізгілендіру жағдайындағы мұғалімнің педагогикалық қызметінің ерекшеліктеріне келер болсақ, бірқатар ғалымдардың пікірі бойынша (Р.О. Агавелян, В. Н. Вовк, М. И. Никитина, В. А. Зинченко, Г. Н. Пенин) қазіргі таңда пәндік дайындықты емес, болашақ мұғалімнің жеке тұлғасын дамыту, әлемдік және отандық мәдениеттің құндылығын меңгеру, дамуында ерекшеліктері бар бала туралы терең психологиялық-педагогикалық білімді меңгеру ,гуманистік педагогикалық технологияларды меңгеру мәселелерін алдыңғы орынға қойып отыр. Авторлар білім беру - кәсіптік бағдарламасының гуманистік бастауларын күшейте отырып, студенттерді дамуында ерекшелігі бар балалармен оңалту жұмыстарының әртүрлі аспектілерімен таныстырады және оңалтуды елдің еңбек, әлеуметтік өміріне тең қатысуға, мәдениет, экономика, білім жетістіктерін пайдалануға барлық мүмкіндіктермен тең құқықтарын мойындау ретінде қарастырады.

Осы зерттеулер қатарында Р. О. Агавеляннның жұмысы ерекше орынға ие. Автор, арнайы білім беруді ізгілендіру идеяларын жүзеге асыру үшін білім беру үрдісінің жалпы ұстанымдарын, мазмұнын өзгертуді көздейді. Ғалымның пікірінше, дефектология педагогиканың ерекше саласы болғандықтан, қалыпты дамып келе жатқан балаларға арналған жалпы педагогикалық және психологиялық әсер ету, білім беру саласын, білім беру үрдісін айқын ізгілендірусіз түпкілікті қалыптасқан болып саналмайды, өйткені мүмкіндігі шектеулі бала үнемі психологиялық көмекті қажет етеді. Р. О. Агавеляннның жұмысында түзету, білім беру мекемелері үшін мамандарды кәсіби даярлау теориясында, алғаш рет мұғалімнің кәсіби-психологиялық дайындығының мазмұны терең және жан-жақты зерттеледі. Зерттеуде мұғалімнің педагогикалық қызметке психологиялық дайындығы негізделеді, ол эмпатияның когнитивті, эмоциялық және мінез-құлық

компоненттерінің жоғары деңгейімен сипатталуы тиіс, соның арқасында ерекше білім беру қажеттілігі бар баламен қарым-қатынас өзара түсіністік пен қамқорлықтан құрылады [5].

Осы тұрғыда, Н. М. Назарованың көзқарасы бойынша: "дефектологияның ғылыми және практикалық жетістіктерін, ғылым мен мәдени жинақтаған барлық зияткерлік және рухани құндылықтарды тәрбиелеу, дамыту, әлеуметтік бейімдеу және оңалту игілігі үшін табысты іске асыру тек эрудициялық, шығармашылық, жоғары кәсіби жұмыс істейтін дефектологтың еңбегімен ғана мүмкін болады". Оның пікірінше, түзету, білім беру орталығында жұмыс атқаратын мұғалімнің қазіргі қоғамдағы адамның (қалыпты жағдайда да, қандай да бір кемістігі бар жағдайда да) орны мен рөліне кәсіби көзқарасы, оның жеке көзқарасына қарағанда оптимизмімен және гуманизмімен ерекшеленуі тиіс; мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды дамыту, оңалту және әлеуметтік интеграциялау мүмкіндіктеріне назар аударуы міндетті [6]. Бұл ереже педагогикалық университеттің оқыту курстарында педагогикалық тәжірибені ұйымдастыруға ерекше көзқарасымызды негіздеуге мүмкіндік береді. Біз студенттерді жоғары оқу орындарының төменгі курстарынан бастап, арнайы білімді қажет ететін балалармен белсенді педагогикалық қарым-қатынасқа түсу қажет деп санаймыз. Бұл түзету мекемелері мұғалімдерінің кәсіби - гуманистік бағыттылығын қалыптастырумен тікелей байланысты. Сонымен қатар Назарова Н. М. түзету, білім беру мекемелерінің болашақ мұғалімдерін практикалық кәсіби даярлау мәселесі бойынша ұстанымы назар аударуға тұрарлық деп санап, арнайы білімді қажет ететін балалармен жұмыста кәсіби практикалық дағдыларды меңгерудің қажетті деңгейіне қол жеткізілетіндігіне сенеміз.

Сонымен қатар, түзету мекемелерінің мұғалімдерін дайындаудың гуманистік аспектілері Л. Ф. Сербинаның диссертациялық зерттеуінде де қарастырылады. Автор педагогикалық жоғары оқу орнының оқу-тәрбие үрдісінде дефектолог мұғалім тұлғасының кәсіби-гуманистік бағыттылығын тәрбиелеуді қамтамасыз ететін психологиялық-педагогикалық жағдайлардың жиынтығын анықтайды. Бұл зерттеудің біз үшін әдіснамалық маңызы бар, өйткені оның теориялық-әдіснамалық негіздемесі түзету мекемесіндегі мұғалімнің тұлғасына бағытталған. Л. Ф. Сербина жоғары оқу орындарының дайындық жағдайында түзету мекемелері маманының тұлғалық дамуы мен өзін-өзі дамытуының заңдылықтары мен шарттарын ашуға әрекет жасайды. Автор түзету мекемелерінің болашақ мұғалімі тұлғасын кәсіби-гуманистік тәрбие берудің психологиялық-педагогикалық жағдайларын анықтады. Сонымен бірге, ғалым гуманист-мұғалімнің кәсіби даярлығының теориясы мен тәжірибесіне салмақты үлес қосты [7].

Жоғарыдағы ғалымдардың пікірімен Н.А.Строгова да санасады. Оның зерттеуінде олигофренопедагогтың педагогикалық іс-әрекетін ізгілендірудің психологиялық-педагогикалық шарттарын іздестіруге әрекет жасалады. Зерттеудің басты нысаны, ақыл-есі кем балалармен қарым-қатынас барысында мұғалімнің педагогикалық қызметін ізгілендіру болып табылады. Н. А. Строгова осы мәселені шешу барысында, ақыл - ой кемістігі бар оқушыларды оқыту мен тәрбиелеудің жалпы гуманизациялану үрдісінде, сондай-ақ педагогикалық қызметті ізгілендіру үрдісінде олигофренопедагогтар мен ақыл-ой кемістігі бар оқушылардың өзара қарым-қатынасын ізгілендірудің жетекші рөлі болып табылатындығын басшылыққа алады [8].

Сонымен, ғылыми-педагогикалық әдебиеттерге жүргізілген талдау, жалпы және арнайы педагогика бойынша зерттеулер, бізді қызықтыратын мәселе арнасында арнайы білім беруді ізгілендіру үрдісінің негізгі сипаттамасын анықтауға мүмкіндік берді:

- арнайы білім беруді ізгілендіру - бұл арнайы педагогиканың адамгершілік құндылықтар жүйесіне рухани-адамгершілік тұрғыда бағдарлануы.;

-арнайы білім беруді гуманизациялау көп қырлы әлеуметтік үрдісс, оның басты обьектісі адамгершілік құндылықтар жүйесін іске асыратын түзету мекемелерінің мұғалімі болып табылады.;

- арнайы білім беруді ізгілендіру - бұл қатынастардың авторитарлы жүйесінен гуманистік, жасампаздық, сындарлы қатынастар жүйесіне көшу;

- ізгілендіру үдерісі түзеу мекемелерінің мұғаліміне қоғамдық қажеттілік, моральдық борыш түрінде қарастырылады.

Осылайша, түзету мекемелерінің мұғалімі үшін гуманизм педагогикалық моральдің принципі болып табылады, ол дамуында ауытқулары бар оқушының дамуына бағытталған кәсіби қызметінің мәнін және оған педагогикалық қызметтегі моральдың гуманистік әлеуетін жүзеге асыруды ұйғаратын адамгершілік норма.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. М.: Мысль, 1982.
2. Федосеев П.Н. Социалистический гуманизм: актуальные проблемы теории и практики- 1989.
3. Алексеев М.П. Эстетика Возрождения. - М.: Мысль, 1982.

4. Малофеев Н.Н. Социально- культурные основы становления и развития государственной системы специального образования в России: Диссертация на соиск. уч. степ, д-ра пед. наук, - М., 1996.
5. Агавелян Р.О. Эмпатия как фактор психологической готовности дефектолога к профессиональной деятельности: Автореф. дис. канд. психологических наук. - М., 1995.
6. Назарова Н.М. Развитие теории и практики дефектологического образования: Сурдопедагог: история, современные проблемы, перспективы профессиональной подготовки, - М., 1992.
7. Сербина Л.Ф. Воспитание профессионально- гуманистической направленности личности учителя- дефектолога: Автореф. дис. канд. пед. наук, - М., 1992.
8. Строгова Н.А. Гуманизация профессионально- педагогической деятельности олигофренопедагога: Автореф. канд. пед. наук, - М., 1999.

DC 372.8:811

Takhtakhunova A.,
Master student of Philology faculty,
Kazakh national women`s teacher training university,
E-mail: anarfeatlife.92@mail.ru

Askarova S.A.
candidate of Philological Sciences, associate professor,
scientific adviser

FORMING INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS BY USING AUTHENTIC MATERIALS

Түйіндеме. Мақалада аутенттік материалдарды қолдану арқылы студенттердің мәдениаралық коммуникативті құзіреттілігін қалыптастыру жолдары қарастырылған. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде әлемдік қауымдастыққа енген жаһандану үрдісінде шет тілін оқуға назар аудармау мүмкін емес. Шет тілін оқытуда студенттердің мәдениаралық коммуникативтік құзіреттілігін дамыту - оқылатын тілдің елі және оның мәдениаралық ерекшеліктері туралы білімді шет тілінде сөйлеу процесінде қолдана білу өте маңызды.

Кілт сөздер: шынайы материал, мәдениетаралық коммуникация, құзіреттілік, шет тілін оқыту.

Резюме. В статье рассматриваются способы формирования межкультурной коммуникативной компетенции студентов с использованием аутентичных материалов. На современном этапе развития общества невозможно преподавать иностранный язык, не обращая внимания на процессы глобализации, охватившие мировое сообщество. При обучении иностранному языку очень важно развивать межкультурную коммуникативную компетенцию студентов - способность использовать знания о стране изучаемого языка и ее межкультурных характеристиках в процессе общения на иностранном языке.

Ключевые слова: аутентичный материал, межкультурная коммуникация, компетентность, преподавание иностранного языка.

Summary. The article is considered the ways of forming intercultural communication competence of students by using authentic materials. At the present stage of the development of society, it is impossible to teach a foreign language without paying attention to the processes of globalization that have embraced the world community. When teaching a foreign language, it is very important to develop students' intercultural communicative competence - the ability to use knowledge about the country of the language being studied and its intercultural characteristics in the course of communication in a foreign language.

Keywords: authentic material, intercultural communication, competence, foreign language teaching.

Introduction.

The main purpose of teaching foreign languages in a general educational institution is to develop a student's personality, capable and willing to participate in intercultural communication in the language being studied and to independently improve in the foreign language speech activity mastered by him. This goal is revealed in the unity of its four interconnected components: upbringing, developing, educational and practical. It is the practical component of the goal that is to form in students a intercultural communication competence in a foreign language that provides the basic cognitive and communicative needs of students at each stage of education and the possibility of familiarizing the peoples of the studied languages with the cultural values. The practical aspect of teaching a foreign language as a whole involves mastering all forms of communication and all speech functions so that knowledge of a foreign language is a means of interpersonal communication and intercultural communication, enriching the spiritual world, upholding learner`s beliefs, economic and social progress. Accordingly, speaking of English, a specific goal in teaching reading is the ability to quickly read an article in a newspaper or magazine to yourself, a work of medium complexity to satisfy all the functions of reading as a means of communication. The purpose of reading is to develop the ability of students to read an unfamiliar, original text without outside help, with appropriate speed and adequate understanding, depending on the purpose of reading.

Main part.

The main goal of teaching a foreign language at university is the improvement of students communicative-speech and socio-cultural development, the enhancement of students' abilities to use a foreign language as an instrument of communication at the intercultural level in oral and written forms, in "dialogue of cultures". At the same time, "dialogue of cultures", according to Professor V.V. Safonova, "introducing students to the peculiarities of life and life is not only people in English-speaking countries, but also Russians, with the spiritual heritage of Russia and its contribution to world culture". [Safonova V.V., 2006, p.27]

I.L. Bim defines that "communicative competence, which acts as an integrative goal of teaching foreign languages, means the ability and willingness to carry out foreign-language intercultural communication with native

speakers within the given program limits, which provides for the formation of the linguistic, speech, sociocultural and educational components of a foreign language communicative competence". As for the sociocultural component of foreign language communicative competence, it "should ensure the cultural orientation of instruction, introducing students to the culture of the country of the language being studied, a better understanding of the culture of their country, the ability to present it by means of a foreign language, the inclusion of students in the dialogue of cultures".

[Bim I.L., 2007, p.11]

The model of the educational process at the university is currently focused not on education as the transfer of knowledge to students, but on education, which allows the student to master new strategies for interacting with other subjects of the educational process, and become an active, autonomous, creative person who can effectively carry out intercultural communication in all its spheres. It also involves mastering intercultural knowledge and skills. Among them are:

- encyclopedic knowledge (i.e. an active acquaintance of students with the intercultural picture of the world as a kind of systemic integrity);
- background knowledge (intercultural background of foreign language communication, linguistic and regional knowledge, knowledge of the linguistic mentality formed using intercultural stereotypes of speech and non-speech behavior in native and foreign languages), ignorance of which can lead to intercultural hindrances;
- knowledge of strategies for independent educational and cognitive activity, allowing students to act as subjects of this activity. [Korbozova N.N., 201,p.5]

Currently, the term "authenticity" is widely used. Authentic materials are used in real life in those countries where this foreign language is spoken. These include texts extracted from newspapers and magazines, various kinds of announcements (announcements, posters, advertisements, signs, schedules, menus, etc.), letters, correspondence, news programs on radio and television, air and train tickets, art texts.

By nature, they are usually divided into:

1) pragmatic (signs, announcements, menus, transport schedules, etc.),
2) journalistic (newspaper and magazine articles), art, popular science.

Depending on the level of formation of communicative competence, different authentic texts are used at different stages of training. The degree of preparation of students determines the use of authentic text of varying degrees of complexity. [Ugreninova E.F., 2007]

Methodology.

There are given some examples of working with autentic materials.

Authentic Newspaper Text Technique.

Stage 1. Work with a newspaper

Students are encouraged to view the entire issue of the newspaper.

Tasks: look at the number and say:

- what headings does it contain
- which headings (articles) have attracted your attention. To discuss the work done, I use reference schemes.

2 stage. Introductory reading.

At this stage, students look at the newspaper article that:

- attracted their attention;
- the teacher offers;
- corresponds to the topic being studied.

Exercises:

1) From the illustrations accompanying the article, determine what is being described in it.
2) Read the title and subtitle and say what will be discussed in this article.
3) Read the first paragraph and tell me what information the entire article conveys.
4) Read the last paragraph and say what content may precede it.
5) Read the first sentences of the paragraphs and name those issues that will be considered in the text.
6) Find international words and use them to determine the topic of the text.

3 stage. Working with article text

Search reading.

Tasks:

1) Find the answer to the question:
- When did the event happen?
- Where did it happen?
- In which country...?
- Who are the main participants?

The use of authentic texts contributes to the formation of communicative competence, which is the main goal of teaching a foreign language. In this case, all its components are involved:

- Linguistic competence, since the study of a different language repertoire within different topics on the basis of real-life texts can significantly expand the active and passive vocabulary, enriches the vocabulary of students, introduces new grammatical constructions.
- Sociolinguistic competence, i.e. the use of language forms depending on the specific situation of communication and context. Reading in this case plays the role of a learning tool, and an authentic text brings you as close as possible to a real situation in which students may find themselves in everyday life.
- Discursive competence. It involves mastering the skills of speech organization, the ability to build it clearly, logically, consistently. Authentic text can help students develop the ability to perceive, understand and interpret a written source of information.
- Sociocultural competence. The use of various authentic texts at different stages of training allows you to expand the children's understanding of culture, traditions, lifestyle, sets up a dialogue of cultures.
- Social competency. This component of communicative competence is focused on the interpersonal nature of communication. The formation of this type of competence determines the organizational forms of work in the lesson. Work with authentic texts creates an atmosphere of common interest, mutual support, joint overcoming difficulties and joint solution of goals. [Kuznetsova E.N., 2016, p.80]

The use of authentic texts in teaching various types of reading contributes to the formation of truly communicative skills.

Stages of forming intercultural communicative competence.

The variety of scientific studies devoted to sociocultural education, the problem of finding the most effective ways and means of forming intercultural communicative competence continues to be relevant. The student needs not only to use a foreign language as a means to obtain new information and exchange information in professional activities, but also to adequately respond in situations of interpersonal and professional communication, to master the norms of everyday and business etiquette. Students show great interest in learning English and a willingness to master intercultural knowledge and the basics of professional communication. The effectiveness of the formation of intercultural communicative competence is ensured through the use of tasks that recreate communication situations in real life, involving collective forms of work, solving problems, and cooperation between the teacher and students.

At the junior level of education (elementary school), the main techniques for building intercultural communicative competence are learning songs, poems, rhymes, creating illustrations, reproducing national traditions (celebrating holidays, creating costumes, greeting cards), imitating communication situations (for example, answer questions from your foreign peer, make a dialogue). The inclusion of children in educational activities through role-playing games provides an opportunity to get acquainted with the British mentality and develops a positive motivation for learning English. During the game, students learn to request information, how to make purchases, how to welcome, how to congratulate friends, relatives, acquaintances.

At the middle level of training, the leading activity is communication with peers. At this stage, it is proposed to use such types of work as writing to a foreign friend, participating in forums, communicating with native speakers, project activities, interviews with a foreign interlocutor, role-playing and business games, work aimed at overcoming stereotypical thinking. Lexical games can be designed to train students in the use of certain parts of speech, for example, nouns, numerals, adjectives. Of great interest to students are topics related to life: “Home”, “Shop”, “School”. The use of visual and objective visibility gives room for the organization of many games. Creative games are also popular.

At the senior level of education, students are characterized by the development of the motivational sphere, the desire for self-affirmation, self-expression, autonomy, and professional self-determination. Communication remains important, therefore, it is proposed to use models of situations of social interaction, research types of projects, training radio and television broadcasts, recordings of real tours and their analysis, electronic interactive materials, work with information is complicated; role-playing games are accompanied by deep reflection, introspection, communication with foreign peers makes it possible to express their individuality, their point of view, the role of language and intercultural communication skills in various professional fields is determined, if possible, online conferences are held with schoolchildren from other countries.

Conclusion.

Authentic texts cultivate tolerance for another culture. Unfortunately, the existing textbooks of a foreign language do not contain a sufficient number of authentic texts, this gap can be filled with the help of information materials, the media and Internet sources. The Internet is one of the most powerful sources of information,

authentic texts. But when choosing a material, certain requirements must be taken into account: the age characteristics of students, compliance with the interests of students, the level of training of students, the accuracy of information, the adequacy of the reflection of historical and political events, laconicism, and compliance with the topic or cycle of lessons. From the foregoing, the following conclusions can be drawn: authentic materials are an example of the language that its speakers use in communicating with each other, the use of authentic materials allows you to create a language environment in the lesson, foreign language speech demonstrates the norms of authentic speech behavior. The use of materials contributed to motivation, their work, their horizons, linguistic and regional knowledge.

REFERENCES:

1. Bim I.L. The goals of teaching a foreign language as part of a basic course// Foreign languages at school. M.: Education, 2007. - p. 11-15.
2. Zhumbaeva A.K. English language courses// Foreign language at school, 2010, №1. - p.22-24.
3. Korbozova N.N. Methods of working with foreign texts in foreign language teaching // Foreign language at school, 2011, №2. - p.5-8.
4. Kuznetsova E.N. The Lingualeo electronic site as a source of additional resources that contribute to the effectiveness of the process of teaching a foreign language in primary school //Actual problems of modern science/ Conference volumes. - Stavropol: University of Stavropol, 2016. - p. 80-83.
5. Lyubchenko O.S. Authentic materials in the lesson//English language and literature. 2003. № 22. -p.55-59.
6. Pribaeva A.N. Authentic materials at the English lessons // Foreign language at school, 2009. №1. -p.15-21.
7. Safonova, V.V. Problems of socio-cultural education in language pedagogy // Cultural aspects of language education. M.: Euro School, 2006. - p.27-35.
8. Ugreninova E.F. Teaching a foreign language and culture on the basis of authentic text materials from the Surgut State Pedagogical University//VI Znamensky Readings/Materials of the scientific and practical conference, 2007.

УДК 378.2

Терегулов Ф.Ш.,
д.п.н., профессор,
кафедра педагогики и психологии,
Актюбинский университет имени С.Баишева,
E-mail: terfil@yandex.ru

Токжанова А.М.,
к.п.н., доцент
кафедра педагогики и психологии,
Актюбинский университет имени С.Баишева,
E-mail: aigul_tokzhan@mail.ru

Туребаева Б.З.
к.п.н., старший преподаватель,
кафедра педагогики и психологии,
Актюбинский университет имени С.Баишева,
E-mail: turebayeva.b.z@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Түйін. Бұл мақалада болашақ педагогтардың зерттеу мәдениетін қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Студенттердің зерттеу мәдениетін қалыптастыруда өзіндік жұмысы, «Ғылыми-зерттеу жұмысының әдістемесі» оқу практикасынан өту және «Психологиялық-педагогикалық зерттеудің әдістері мен әдіснамасы», «Ғылыми-зерттеу жұмысының теориясы мен әдістемесі» курстарын оқу маңызды орын алады. Студенттерге және жас ғалымдарға арналған халықаралық конференцияларға, жобалар мен сайыстарыға қатысу үшін ғылыми ақпаратты іздеу, оны өңдеуге және ғылыми ізденістердің нәтижелерін реттеуге аса назар аударылады.

Кілт сөздер: зерттеу мәдениеті, ғылыми зерттеудің негіздері, зерттеушілік құзыреттілік.

Резюме. В статье представлен взгляд на проблему формирования исследовательской культуры будущих педагогов. Важное место в формировании исследовательской культуры студентов занимает самостоятельная работа, прохождение учебной практики «Методика научно-исследовательской работы» и изучение курсов «Методы и методология психолого-педагогического исследования», «Теория и методика научно-исследовательской работы». Особое внимание уделяется формированию навыков поиска, обработки научной информации, умению оформлять результаты научных изысканий для участия в международных конференциях для студентов и молодых ученых, проектах и конкурсах научных работ.

Ключевые слова: исследовательская культура, основы научных исследований, исследовательская компетенция.

Summary. The article presents a look at the problem of the formation of the research culture of future teachers. An important place in the formation of the research culture of students is occupied by their independent search, passing training practice “Methodology of research work” and studying courses “Methods and methodology of psychological and pedagogical research”, “Theory and methodology of research work”. Particular attention is paid to the formation of search skills, processing of scientific information, the ability to formulate the results of scientific research for participation in international student and young scientists’ conferences and scientific work projects and competitions.

Keywords: research culture, basics of scientific research, research competence.

Введение.

Образование как ценность, цель и результат является средством снятия фундаментального противоречия жизни человека – двойственности его природы (биологического и социального в человеке). Образование выступает в качестве функции жизни. «Оно представляет культурно-историческую категорию, исходно становящуюся вне и независимо от нашего сознания. Но попав в поле нашего сознания, образование получает шанс для своего более эффективного формирования. Данная категория всегда присутствовала и всегда менялась. Благодаря образованию у каждого вновь родившегося представителя рода человеческого прижизненно вырабатывается вышеобозначенный «биосоциальный орган». Именно образование ознаменовало появление человека» [Терегулов Ф.Ш., 2017, с.124].

Образовательный процесс в условиях современности представляет собой непрерывный процесс, так как ежедневно увеличивается объем знаний и информации, необходимой для функционирования в современном обществе. Реалии образовательного процесса во всем мире показывают, что большинство

профессий, по которым ведется подготовка в вузах, устареет или станет ненужным в ближайшее время. В то же время существует предположительный ряд педагогических профессий будущего, которые будут востребованы в ближайшее десятилетие, и педагогам необходимо будет самостоятельно восполнять недостающие знания, для чего существует необходимость в совершенствовании профессиональной компетенции и повышении исследовательской культуры. В свете вышесказанного, формирование исследовательской культуры становится приоритетным направлением подготовки педагогических работников.

Исследовательская культура является главным вопросом подготовки педагога, что нашло подтверждение в приказе МОН РК от 29 июня 2018 года за №316. В приказе рассматриваются квалификационные категории педагогов: «педагог-модератор», которой соответствует учитель второй категории; «педагог-эксперт» – учитель первой категории; «педагог-исследователь» и «педагог-мастер» – учитель высшей категории. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35009120. Соответствие высокой исследовательской компетенции педагогов повышенному рейтингу и категории педагога отражается на повышении оплаты труда учителя. URL: https://www.enbek.gov.kz/ru/node/358124

Перед педагогами стоит задача мобильного и своевременного самообразования и саморазвития, которые возможны при наличии высокой исследовательской культуры специалиста в области образования. Такое совершенствование исследовательской компетенции педагога позволяет ему своевременно включаться в педагогический процесс и эффективно работать, используя новые образовательные методики и технологии. Кроме того, в условиях меняющейся системы образования важное место в системе профессиональной подготовки будущих педагогов занимает формирование исследовательской культуры студентов, подготовки их к инновационной деятельности.

Иными словами, необходимость поиска новых путей приобретения знаний педагогами подчеркивается на всех уровнях:

- это отражено в нормативно-правовых документах Министерства образования и науки Республики Казахстан;

- понимание важности исследовательской культуры для профессионального роста становится главным условием повышения квалификации и переподготовки специалистов;

- вузовская подготовка будущих педагогов направлена на приобретение студентами навыков самостоятельной научной работы и формирование исследовательской культуры.

Исследовательская культура по Ш.Таубаевой является средством реализации актуальных на данном этапе развития образования нужд и механизмов социального наследования инновационно-дидактической деятельности [Таубаева Ш., 2000]. Исследовательская культура будущего педагога понимается нами как интегративное образование, включающее в себя ряд личностных и профессиональных характеристик, таких как, уважение к студентам, умение оценивать собственные достижения, рефлексия, потребность в личностном развитии, мотивация к профессиональной самореализации, самостоятельность и целеустремленность, творческий подход к решению профессиональных задач, индивидуальный стиль преподавания, навыки работы с научной информацией.

Рассмотрим опыт решения проблемы формирования исследовательской культуры будущего педагога на примере организации работы со студентами высшей школы образования Баишев университета. Работа со студентами показала необходимость формирования у них осознания гуманистической направленности деятельности будущего педагога, что проявляется, прежде всего, в уважении к обучающимся, в понимании психологических особенностей, мотивов деятельности учащихся, умение определять одаренных воспитанников из общего числа. В связи с этим, изучение целого ряда учебных дисциплин направлено на решение данной задачи: «Педагогика сотрудничества», «Педагогическое мастерство», «Теория межличностных отношений».

Изучение дисциплины «Технология критериального оценивания», позволяющей работать в условиях обновленного содержания образования, также призвано выработать у студентов способность оценивать собственные достижения, навыки педагогической рефлексии. Данная дисциплина готовит будущих педагогов не только к формативному и суммативному оцениванию обучающихся, но и дает знания о критериях и дескрипторах успешности выполнения задания, позволяет действовать в соответствии с таксономией целей Блума.

Проводимые анкетирования и беседы со студентами, обращение студентов за помощью к преподавателям, выявляют их потребности в личностном развитии. Изучение дисциплин «Возрастная психология», «Социальная психология», «Дифференциальная психология», «Социально-психологический тренинг» и др. призвано решить противоречия между возникшей потребностью в саморазвитии и несущественным, бессистемным владением научной информацией.

Многие студенты ознакомлены с действующей системой поощрения оплаты труда педагогов, и у них сформирована высокая мотивация к профессиональной самореализации. Освоение дисциплины «Педагогическая психология» призвано помочь в решении проблем профессионального становления, роста, а содержание дисциплин «Методы и методология психолого-педагогического исследования», «Теория и методика научно-исследовательской работы» напрямую связано с формированием способностей исследовать научную проблему, умением оформлять результаты научной деятельности.

Немаловажным компонентом исследовательской культуры будущего педагога выступают следующие личностные качества: самостоятельность и целеустремленность. Дисциплина «Менеджмент в образовании» призвана обеспечить развитие навыков управления собственной карьерой, умение выделять приоритеты, строить индивидуальную траекторию обучения. Самостоятельная работа студентов способствует совершенствованию навыков поиска, отбора научной информации.

Творческий, нестандартный подход к решению профессиональных задач помогает в исследовательской деятельности при решении научных проблем. С целью развития творчества будущих педагогов в программу обучения были включены дисциплины «Формирование креативности личности», «Развитие творчества и работа с одаренными детьми», позволяющие рассмотреть различные инновационные методики, техники и технологии по развитию творчества.

При высокой исследовательской культуре педагог систематизирует имеющиеся знания и овладевает новыми методиками, технологиями, узнает новые техники и приемы, что позволяет сформировать и проявлять индивидуальный стиль преподавания. Введение в учебную программу дисциплин «Новые педагогические технологии», «Риторика» было обусловлено необходимостью развития методологической и коммуникативной компетенций будущих педагогов, и в целом, повысить качество подачи материала, сформировать индивидуальный стиль преподавания.

Работа с научной информацией, формулирование выводов научного исследования невозможны без должного владения научным стилем, в этом смысле будущим исследователям необходима серьезная языковая подготовка. Дисциплины лингвистического модуля «Профессиональный казахский/ русский язык», «Академическое письмо» построены на работе с научным текстом и способствуют отработке навыков написания эссе, рефератов, статей.

Структуру исследовательской культуры будущего педагога составляет совокупность творческого, аксиологического, методологического, теоретического, практического и инновационного компонентов.

Необходимым условием исследовательской культуры является творческий подход к исследуемому явлению. Развитие креативности, поиск нестандартных путей решения проблем, умение мобильно адаптироваться в условиях обновленного содержания образования выступают главным условием успешности будущего педагога в современном обществе. С этой целью в программу обучения студентов была включена учебная дисциплина «Формирование креативности личности».

В рамках работы над ценностно-смысловым и аксиологическим компонентом исследовательской культуры будущих исследователей перед педагогами вузов стоит задача по формированию ценностного отношения к исследовательскому труду педагога, особо важно акцентировать внимание на результатах научных достижений, существующих в педагогической науке. Именно понимание и осознание ценности исследовательского труда позволяет будущим педагогам стремиться к покорению научных вершин и достижению амбициозных целей.

Методологический компонент исследовательской культуры будущего педагога предполагает совершенствование методологической компетенции, с этой целью при составлении учебного плана на кафедре педагогики и психологии в программу обучения на 4 курсе перед защитой дипломной работы были введены учебные дисциплины «Методы и методология психолого-педагогического исследования», «Теория и методика научно-исследовательской работы». Содержание данных дисциплин включает освоение видов научного исследования; общетеоретических, эмпирических, математико-статистических методов исследования; этапов проведения педагогического эксперимента. Особое внимание уделяется описанию и анализу понятийного аппарата исследования, обработке и оформлению полученных результатов экспериментального обучения. Изучение данных дисциплин формирует методологический уровень мышления будущего педагога.

Теоретический компонент исследовательской культуры педагога предполагает овладение высоким уровнем работы с научной информацией. Практика преподавания в вузовской аудитории показывает несовершенство тестовой системы оценки знаний студентов, которая не отражает реальный уровень владения устной и письменной научной речью. Осознание важности сформированности письменной научной речи позволило внедрить в программу обучения будущих педагогов дисциплину «Академическое письмо», которая знакомит с работой по написанию академического эссе. Студенты изучают способы

сжатия и развертывания научной информации в научном тексте, анализируют структуру научного текста и пробуют сами создавать оригинальные тексты.

Учебной программой предусмотрено прохождение студентами на 2 курсе учебной практики «Методика научно-исследовательской работы». Данная практика преследует следующие цели: анализ результатов исследования, проектирование научно-понятийного аппарата исследования на основе овладения умениями и навыками, заниматься научной работой, т.е. писать курсовые, дипломные работы.

При составлении программы практики были учтены следующие принципы:

- проектирование теоретических знаний на практике;
- последовательность, преемственность;
- постепенное усложнение целей и задач практики;
- многофункциональность (охват нескольких видов деятельности, характерных для каждого специалиста в ходе практики);
- направленность на перспективы развития исследовательской деятельности в области образования;
- принцип свободного выбора (содержание практики, формы, место проведения, методы и приемы работы – все это обсуждается и решается преподавателем совместно со студентом);
- принцип сотрудничества (студент выступает в роли субъекта педагогических отношений).

Инновационный компонент исследовательской культуры будущего педагога является основополагающим, поскольку в глобальном масштабе инновационные процессы служат важным фактором социально-экономического развития любого общества. «Рассматривая связь педагогического новаторства с инновациями, следует сказать, что последние не ограничиваются лишь сферой материального производства с обновляющейся технологией и выпуском новой продукции. Инновация может и должна охватывать также духовное производство. Включая в понятие нововведений акты деятельности учителей-новаторов, затрагивая при этом организационные структуры и социально-культурные механизмы, мы тем самым расширяем эмпирическую область инноваций». [Терегулов Ф.Ш., 2004, с.116]. Именно педагогическая инновация является фактором развития образовательной системы государства и создает социально-экономический эффект развития общества.

В Баишев университете ежегодно проводятся международные конференции для студентов и молодых ученых, привлечение к участию в которых, несомненно, позволяет формировать исследовательскую культуру будущего педагога. Участие в конференциях, написание статьи, подготовка к выступлению на секции стимулирует познавательную деятельность обучающихся и служит средством повышения мотивации к продолжению научной-исследовательской деятельности. На кафедре педагогики и психологии функционируют научные кружки «Молодой психолог», «Молодой исследователь», в рамках работы которых заинтересованные в научных исследованиях студенты решают научные и прикладные задачи, проводят тренинги, защищают научные проекты. Кафедрой педагогики и психологии совместно с Актюбинским филиалом Казахского психологического общества проводятся конкурсы научных проектов, в которых участвуют студенты Баишев университета и других вузов региона.

Заключение.

В формировании исследовательской культуры будущего педагога важную роль играют самостоятельная научная работа студента с источниками, прохождение учебной практики по выбранной проблеме исследования, изучение специальных курсов по теории и методологии научного исследования. Будущие педагоги активно привлекаются к участию в международных конференциях молодых ученых, а сотрудничество с ведущими вузами республики и стран ближнего зарубежья, различными научными сообществами позволяет им участвовать в проектах и конкурсах научных работ.

Таким образом, исследовательская культура, являясь инструментом исследовательского труда будущих педагогов, включает множество компонентов и понимается как часть педагогической культуры, выступает в качестве ступени развития профессиональной компетенции. В целом, исследовательская культура является проявлением культуры труда педагогического работника, отражает его уровень педагогического и методологического мышления, и служит средством инновационной деятельности, что составляет приоритетное направление развития системы образования и профессиональной подготовки педагогических кадров.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Терегулов Ф.Ш. Социогеном – Образованный человек – Вселенная. – М.: Народное образование, 2017. – 368с.
2. Таубаева Ш. Исследовательская культура учителя: методология, теория и практика формирования. – Алматы: Алем, 2000. – 381с.
3. Терегулов Ф.Ш. Теоретическая педагогика: Учебное пособие. – Уфа: Восточный университет, 2004. – 332с

Төребек Е.Ж.,
PhD докторанты,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қ., Қазақстан.

Абилдаев М.А.
№35 жалпы орта мектебінінің математика мұғалімі,
Түркістан облысы, Мақтарал ауданы, Қазақстан.

МЕКТЕП ГЕОМЕТРИЯСЫН ОҚЫТУДА КОМПЬЮТЕРЛІК РЕСУРСТАРДЫ ҚОЛДАНУ

Түйіндеме. Мақалада мектеп геометриясын оқытуда компьютерлік ресурстарды қолданудың тиімділіктері, ақпараттық білім негіздерінің ерекшеліктері, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен оны іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастырып, ақпараттық қоғамға бейімдеу мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар компьютерлік ресурстарды оқыту үдерісінде қолданудың әдіс, тәсілдері қарастырылып, бағдарламалық өнімдерге де шолу жасалынады. Білім беру саласында мектеп геометриясын компьютерлік ресурстарды пайдаланып оқыту оқушылардың, танымдық белсенділігін арттырып кана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылыкпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Осы уақытка дейінгі білім беру саласында тек мұғалімнің айтқандарын немесе оқулықты пайдалану казіргі заман талабын канағаттандырмайды. Сондықтан казіргі ақпараттандыру қоғамында компьютерлік ресурстарды оқу үдерісінде пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес.

Кілттік сөздер: компьютерлік ресурстар, оқу үдерісі, мектеп геометриясы,бағдарламалық өнімдер, математикалық статистика.

Аннотация. В статье рассматриваются преимущества использования компьютерных ресурсов в обучений школьной геометрии, особенности основ информационного образования, адаптация информационных технологий как средства саморазвития и реализации, а также адаптация к информационному обществу. Одновременно проводится обзор методов, подходов к использованию компьютерных ресурсов в учебном процессе и обзор программных продуктов. Использование компьютерных ресурсов в школьной геометрии в области образования способствует развитию у учащихся логического мышления и творческой работы за счет повышения их познавательной активности. В области образования до настоящего времени использование только учителя или учебника не соответствует современным требованиям. Поэтому невозможно двигаться вперед без использования компьютерных ресурсов в современном образовательном обществе.

Ключевые слова: компьютерные ресурсы, учебный процесс, школьная геометрия, программные продукты, математическая статистика.

Annotation. The article discusses the advantages of using computer resources in school geometry training, especially the basics of information education, the adaptation of information technology as a means of self-development and implementation, as well as adaptation to the information society. At the same time, a review of methods, approaches to the use of computer resources in the educational process and a review of software products. The use of computer resources in school geometry in the field of education contributes to the development of logical thinking and creative work among students by increasing their cognitive activity. In the field of education, to date, the use of only a teacher or a textbook does not meet modern requirements. Therefore, it is impossible to move forward without using computer resources in a modern educational society.

Keywords*:* computer resources, educational process, school geometry, software products, mathematical statistics.

Кіріспе. Жалпы білім беретін орта мектепте оқушыларға математикалық білім беруде геометрия курсы ерекше орын алады. Мектепте оқытылатын бүкіл математика курсының үштен бір бөлігі геометрияны оқытуға жұмсалады. Геометрия – денелердің формасы (пішіні) мен кеңістіктегі қатынастарды оқытатын математиканың ежелден келе жатқан бөлімі.

Әртүрлі кезеңде геометрияны оқыту және мектепте білім беру жүйесіндегі оның орны бойынша түрліше пікірлер айтылды. Біздің ойымыз бойынша, мектептегі геометрия тек негізгі математикалық пән ғана емес, сонымен бірге жалпыадамзаттық мәдениеттің құрамдас бөлігінің бірі. Мектепте математика курсында геометрияны оқып үйренуге айтарлықтай орын берілген. Қазіргі қолданылып жүрген оқу бағдарламасы мектепте оқытылатын дәстүрлі геометриялық білім мазмұнында да, оны оқыту жүйесінде де үлкен өзгерістер енгізді. Геометрияны игеру - ойлауға тәрбиелейтін мектептегі пән ретінде геометриялық курстың уақыт шегінен шығып, мектептен кейін де жалғасуы қажет.

Геометриялық бейнелер алғашқы жылдардан бастап адамның бүкіл өмірі бойы өмірлік практикасында ілесіп жүреді. Алғашқы геометриялық мәліметтер адамда оны формалды-логикалық түрде ұғынуға қабілетті болғанға дейін пайда болады. Баланың әлемі бай және жан-жақты болған сайын, мектептегі оқу басталғанға дейін оның мұндай бастапқы білім деңгейі артады. Көптеген мұғалімдер мен психолог мамандардың байқағаны бойынша, оқыту сапасына қарай геометриялық бейнелерді пайдалану

және геометриялық білімді синтездеу қабілеті болашақта дамып қана қоймай, әлсіреуі де мүмкін. Сондықтан, геометрияны оқытудың басты міндеттерінің бірі геометриялық, бейнелік ойлауды жоспарлы, жүйелі дамыту. Геометрияны тек мектептегі пән ретінде ғана емес, сонымен бірге адамзат мәдениетінің феномені ретінде қабылдау қажет.

Негізгі бөлім. Геометриялық білім беру оқушының мектептегі алғашқы қадамынан – еңбек, жаратылыстану, бейнелеу сабақтарында, ал орта сыныптарда – география және сызу сабақтарында басталуы тиіс. Ертерек, XX ғасырдың бірінші жартысында деп айтайық, геометриялық дағдыларға үйде де тәрбиелейтін еді, әсіресе ауылды жердегі балалар ата-аналарының жұмысын күнделікті бақылап, қолдарынан келгенше көмектесетін және ауқымды эмпирикалық геометриялық материал алатын еді.

Қазіргі уақытта көптеген балалар үшін еңбек үдерісінің айтарлықтай рәсімделуіне байланысты геометриялық бейнелер бойынша тәжірибе алудың бірден-бір көзі мектеп болып табылады. Осыған байланысты геометриялық тәжірибенің жетіспеушілігін жоя алатын және оқушыны геометрияның стандартты курсын игеруге әдістемелік тұрғыдан дұрыс дайындай алатын пропедевтикалық, көрнекі геометрияның тұжырымдамасын әзірлеу қажеттілігі туындайды. Мұнда келесілерді параллель жүргізуге болады, яғни бастауыш мектептің жаратылыстану және еңбек сабақтары көптеген жылдар бойы орта сыныптарда физика, химия және биологияны оқытуға негізделетін бастапқы база болып қызмет етіп келеді. Геометриялық пропедевтика тұжырымдамасын және, мүмкін, сыныптарда көрнекі геометрия бойынша жеке пәнді әзірлеу геометрияны оқуға арналған ұқсас базаның құрылуына, және сонымен тұтас алғанда геометрияны оқуға ықпал етер еді. Өкінішке орай, заманауи мектепте бұл геометриялық білім берудің бастапқы бөлігі айтарлықтай жеткіліксіз дамыған. Одан басқа, жоғарғы сыныптарда геометрияның көпдеңгейлі, саралап оқыту өзекті болып келеді.

Геометрияны оқытудың басты *мақсаты* – геометрия ғылымының негіздерін меңгеру және оларды практикада қолдану дағдыларына үйрету. Оқушылардың кеңістіктік түсінігі мен кеңістікті елестетуін, логикалық пайымдау, өз тұжырымын дәлелдеу іс-әрекеттерін жүзеге асыру біліктерін қалыптастыру болып табылады. Сондай-ақ, ойды дәл және анық жеткізе алуы, қоршаған ортаны геометриялық тұрғыдан көре білуі, т.б. мәселелер геометрияны оқытудың маңызды *міндеттері* болып табылады.

Осындай мақсат пен міндетті жүзеге асыру үшін мектепте геометрия пәні үш кезеңмен оқытылады. Оның екеуі алдын-ала дайындық кезеңі деп аталады.

Бірінші дайындық кезеңде, бастауыш сынып оқушыларының алғашқы геометриялық түсініктері жинақталып, қарапайым геометриялық фигуралардың аталымдары – терминдермен танысады. Бастауыш сыныптарда геометриялық фигуралар оқу-білу объектісі бола отырып, арифметикалық материалдарды игерудегі көрнекі құрал міндетін де атқарады.

Екінші дайындық кезеңде, негізгі мектептің V-VI сыныптарында геометриялық фигуралармен және олардың кейбір қасиеттерімен көрнекі-индуктивті түрде таныстыру одан әрі жалғасады. Бірақ, бұл кезеңде геометриялық фигуралардың кейбіреулеріне анықтама беріліп, қасиеттері жүйелі түрде тұжырымдала бастайды, қарапайым ой қорытулар жасалынып, дедуктивті дәлелдеудің элементтері кездеседі. Сондықтан бұл кезең геометрияны оқытудың индуктивтіден дедуктивтілікке біртіндеп өту кезеңі делінеді.

Үшінші дайындық кезең – геометрияны жүйелі оқыту кезеңі делінеді және ол екі бөлімнен тұрады: 1) жазықтықтағы геометрия (планиметрия) – негізгі мектептің VII-IX сыныптарында түзулердің өзара орналасуы; үшбұрыштардың, төртбұрыштардың, көпбұрыштардың және шеңбердің қасиеттері, теңдік және ұқсастық қатынастары, ұзындықты, бұрышты, ауданды өлшеу жүйелі түрде оқып үйреніледі; 2) кеңістіктегі геометрия (стереометрия) – орта мектептің жоғары X-XI сыныптарында түзулер мен жазықтықтардың өзара орналасуы; көпжақтар, айналу денелері және олардың бетінің ауданы мен көлемі оқытылады. Геометрияны мектептегі жеке пән ретінде жүйелі оқыту VII сыныптан басталады. Кейбір оқушылар IX сыныптан соң оқуын әдеттегі мектепте жалғастырса, басқалары түрлі колледждерге және т.б. оқуға түседі. Соңғы жылдары түрлі лицейлер, колледждер, физикалық-математикалық мектептер, математиканы тереңдетіп оқытатын сыныптар пайда болды. Оқытудың мақсат-міндеттеріне байланысты бағдарламалар да құрастырылуы қажет, яғни бағдарламалар түрлі деңгейлі болуы тиіс. Сөзсіз, кәсіби колледждер үшін де, қарапайым мектептер үшін де, математиканы тереңдетіп оқытатын сыныптар үшін де, физикалық-математикалық лицейлер үшін де бағдарламалар жалпы материалдың 80-90% қамтуы тиіс, бірақ олардың айырмашылығы да болуы қажет. Кәсіби немесе арнайы колледждерге тәжірибелік акцент тән. Ондағы геометриялық курстардың мақсаты – кейде теориялық сипаттағы егжей-тегжейден бас тартып, оқушыларды геометриялық нәтижелерді тәжірибелік қызметте қолдануға үйрету. Физика, математика мектептерде, керісінше, геометриялық материалдың теориялық жағына және баяндалуының ғылыми талабына үлкен назар аудару талап етіледі (әрине, қолжетімді шекте). Басқа сөздермен айтқанда, мектеп геометриясының жүйелі курсы көпдеңгейлі бағдарламаларға негізделуі қажет.

Оқытудың келесі аспектісі оқушының оқитын оқулығына тығыз байланысты болып табылады. Оқулықтардың жиі ауысуы, оларды жөнсіз сынау оқушылар үшін білім алудың қайнар көзі болып табылатын мектеп оқулығы беделінің төмендеуіне алып келді. Әрине, көпдеңгейлі бағдарламалар геометрия бойынша әртүрлі оқулықтармен қосымша нығайтылуы тиіс. XXI ғасырда жалпы білім беретін мектептерде оқушыларды түрлі жылдарда оқытқан геометрия бойынша әртүрлі оқулықтар жазылды. Әртүрлі оқулықтардың өз педагогикалық құндылығы, өз тапсырмалар жүйесі, дәлелдемелердің ерекше әдістері, әдістемелік ерекшеліктері бар. Бүгінде мұғалімнің оған лайықтырақ болып көрінетін оқулықты таңдау еркі бар. Мектеп оқулықтары ішінен ең кең тараған үш оқулық бар:

1. Ә.Шыныбеков, Д. Шыныбеков Геометрия 7-8 сынып
2. В.Смирнов, Е. Тұяқов Геометрия 9 сынып.
3. Ж. Кайдасов, В. Гусев Геометрия 10-11 сынып.

Іс жүзіндегі тәжірибені ескере отырып, біз Ә.Шыныбеков, Д. Шыныбеков және басқалардың оқулығы басқалардан пайдалы айырмашылығы бар деп санаймыз. Бұл оқулықтың ең басты артықшылығы оның қарапайым, анық, көрнекті, қолжетімді болып жазылуында, яғни оқушы геометрияның негізгі ұғымдарын мұғалімнің көмегінсіз игере алатындығында болып табылады.

Геометрия сабағына қойылатын *өте маңызды талап* – сынып ұжымы және жеке оқушылармен істелетін жұмыстарды ұштастыру. Бұл алдымен, бүкіл сынып болып атқарылатын жұмысқа, ұжымдық талқылауларға, есептер шығаруға сыныптағы үлгерімі әр түрлі деңгейдегі оқушыларды түгелге жуық қатыстыру, екіншіден оқушылармен өзіндік жұмыс кезінде үлгерімі төмен оқушылардың жұмыстарына ерекше назар аударып бақылап отыру, кеңес беру т.б. арқылы жүзеге асырылады.

Бұл әдіс-тәсілдер математиканы оқытудың жалпы әдістемесінде баяндалған. Мұғалімнің міндеті геометрияны оқыту барысында ол әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалану. Әр дәуір мектептің алдына жаңа міндеттер қояды, және мұғалім, білімнің қайнар көзінің бірі ретінде, өз заманының талаптарына сәйкес болуы тиіс. Қазіргі мектептің мұғалімі өз пәні бойынша терең және іргелі білімінен басқа педагогика және психология бойынша белгілі бір білімі болуы қажет. Мұғалім шығармашыл тұлға болуы тиіс, мектепте геометрияны оқытудың мақсаттарын нақты түсінуі, осы мақсаттарға баламалы білімді игеруі қажет. Осыған байланысты болашақ мұғалімнің педагогикалық институтта және университеттердің педагогикалық бөлімдерінде оқитын геометриялық бағдарламаларды айтарлықтай жандандыру қажет. Геометрия негіздері, тензорлы талдау және т.б. сияқты бөлімдерді тереңдетіп оқуды өзіне қамтитын геометрия бойынша заманауи педагогикалық жоғары оқу орындарының бағдарламалары болашақ мұғалімнің оның тәжірибелік қызметінде қажет болатын білімінің, нақты тәсілдері мен әдістерінің толыққанды қалыптасуына жеткіліксіз болып қалуда.

Сонымен бірге геометриялық есептерді шешуде– заманауи мұғалім қажет етіп отырған компьютерлік ресурстарды қолдану бойынша кең практикум қажет болып отыр.

Жалпы бұл пікірде ешқандай революциялық әрекет жоқ – бұл мәселе мәні бойынша әдістемелік баспа беттерінде көтерілген болатын. Көптеген мұғалімдер өз бетінше, кейде олар некгізделетін әдістемелік парадигманы толық сезінбей, өз білімдерін толықтыра және түзете отырып, Ж.Адамардың, Д.И.Перепелкиннің немесе И.М.Ягломның кітаптары сияқты элементарлық геометрия бойынша классикалық жұмыстарды зерттейді. Бұл бағытта заманауи мұғалімнің геометриялық дайындығы жеткіліксіз екендігі байқалады.

Эксперимент бөлімі. Білім сапасы алынған білім деңгейі бойынша, әлеуметтік және кәсіби функцияларды орындауға бағытталған тұлғаның шығармашылық қасиеттері мен тәжірибелік құзыреттіліктердің қалыптастырылуы бойынша бағаланады Зиялы адамның жалпы білімділігінде оның геометриялық білімі және қалыптасқан геометриялық құзыреттілігі бірінші орында тұруы тиіс. Ол біздің құрылымдық тұрғыдан геометриялық болып табылатын шынайы өмірде тұратынымызбен түсінідіріледі. Бірақ уақыт өте келе кеңістіктік қабылдаудың жаңа салалары пайда болады (виртуалдық кеңістіктер, көпшамалы кеңістіктер, цифрлық технологиялар және т.б.), өндіріс пен өнеркәсіптің технологиялары өзгереді. Осы аталған барлық өзгерістер барысында «Геометрия» оқу пәнінің негізгі ережелері өзінің өзектілігін жоғалтпай, сақталып қана қоймай дамып та келеді. Осыған байланысты геометрияны оқыту мақсаттары мен технологиялары және, тиісінше, ақпараттық компьютерлік технологияларды пайдалануға негізделген.

Кез келген педагогикалық технология – бұл ақпараттық технология, себебі оқытудың технологиялық процесінің негізін ақпаратты алу және өзгерту құрайды. Геометрия пәндік сабақтардың шеңберінде жаңа ақпараттық технологияларды қалыптастыру сабақтың тиімділігін сапалы арттыруға бағытталған жаңа бағдарламалық-әдістемелік кешендерді құруға қажеттіліктерді ынталандырады. Сондықтан оқу үдерісінде компьютерлік ресурстарды сәтті және мақсатты пайдалану үшін орта білім беру жүйесіндегі мұғалімдер қызмет ету қағидаларының жалпы сипаттамасын және бағдарламалық-қолданбалы құралдардың

дидактикалық мүмкіндіктерін білуі тиіс, ал сосын, өз тәжірибесіне және ұсыныстарына сүйене отырып, оларды оқу үдерісінде пайдалануы қажет. Мұндай тәсіл оқушылардың тәжірибелік геометриялық құзыреттіліктердің қалыптасуына, оқушылардың өзіндік жұмысының қарқындауына және оқытудың сараланuуына ықпал етеді[1].

Осыған байланысты зерттеудің мақсаты Түркістан облысы, Мақтарал ауданы, №35 жалпы орта мектебінің 8, 11 сынып оқушыларына компьютерлік ресурстарды геометрияны оқыту үдерісіне ендіру тиімділігін негіздеу болды. Зерттеу шеңберінде ғылыми танымның келесі міндеттері шешілді: Қазақстанның орта білім беру жүйесіндегі геометрияны оқыту процесіндегі негізгі проблемалар анықталды; геометрияны оқыту үдерісінде оқушылардың қолданбалы геометриялық құзыреттіліктерін қалыптастыру үшін ең тиімді компьютерлік ресурстар белгіленді және білім беру процесінде педагогикалық істәжірибенің негізінде оларды пайдалану артықшылықтары дәлелденді; геометрия сабағында компьютерлік ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыру бойынша тәжірибелік шаралардың кешені негізделді.

Аталған зерттеуде педагогикалық іс тәжірибені іске асыру келесі жүйелі кезеңдерді іске асыруды қарастырады:

1. Бағдарламалық өнімдерді салыстыру критерийлерін негіздеу. Критерийлер жүйесінің репрезентаттылығының дәлелі (1, 2 формулалар).
2. Мектепте геометрияны оқытуға жарамды бағдарламалық өнімдерін салыстырмалы талдау, математикалық операцияларды іске асыру мүмкіндігі тұрғысынан ең тиімділерін таңдау.
3. Таңдалған бағдарламалардың, бағдарламаларды пайдалану мысалдарының көмегімен шешілетін дидактикалық мақсаттарын, тапсырмаларын көрсете отырып, таңдалған бағдарламаларды пайдалану бағыттарын белгілеу.
4. Компьютерлік ресурстарды пайдалану тиімділігін бағалау үшін оқушылардың бақылау және эксперименттік топтарын қалыптастыру.
5. Жұмыс бағдарламасына сәйкес бағыттары бойынша компьютерлік ресурстарды пайдалана отырып геометрия пәнінің сабағын эксперименттік топ үшін өткізу және дәл сондай сабақты компьютерлік ресурстарды пайдаланбай бақылау тобы үшін өткізу.
6. Сабақты өткізу нәтижелері бойынша оқушылардың білім деңгейіне диагностика жасау үшін тапсырмаларды әзірлеу. Тапсырмалардың сапасын бағалау: сенімділік (3 формула) және валидтілік (4 формула).
7. Бақылау және эксперименттік топтың оқушыларының білімін бағалау. Бақылау және эксперименттік топтың оқушыларының білім деңгейінен алынған айырмашылықтардың статистикалық маңыздылығын тексеру (5 формула).
8. Геометрия сабақтарында компьютерлік ресурстарды пайдалану тиімділігінің көрсеткішін есептеу (4 формула), геометрияны зерттеу үшін компьютерлік ресурстарды пайдалану мақсаттылығын дәлелдеу.

Репрезентаттық коэффициенті келесі формула бойынша есептелген:

$$R = \frac{\sum_{i=1}^{n} a_i}{\sum_{i=1}^{n} \acute{a}_i} \cdot 100\%, \qquad (1)$$

онда R – критерийдің репрезентаттығының коэффициенті (критерийлер жүйесі), %;

a_i – -шы сарапшының репрезентаттығын бағалау;

$\acute{a}_i$ – -шы сарапшының мүмкін болатын барынша үлкен бағалау (10 балл);

n – сарапшылар саны.

Жеке сарапшының бағалауын пайдалану басқа сарапшылардың ықпалын нивелирлеуге мүмкіндік береді, және сонысымен пікірлердің объективтілігін қамтамасыз етеді.

Сарапшылардың пікірлерінің келісілгені туралы (< 10%) (1 формула) (Rousseau, Egghe&Guns, 2018) вариацияның коэффициентінің мәні куәлік етеді:

$$v = \frac{\sigma}{\bar{x}} * 100\%, \qquad (2)$$

онда v – сарапшылар бағасының вариациясының коэффициенті, %;

σ – сарапшылар бағасының ортаквадраттық ауытқуы;

$\bar{x}$ – сарапшылар бағасының ортаарифметикалық ауытқуы.

Нәтижелердің түсіндірмесі келесідей:

$v \leq 10\%$ – сарапшылар бағасы әлсіз түрленгіштікпен (вариабельность), келісімділіктің жоғары дәрежесімен сипатталады;

$10 < v \leq 20\%$ – сарапшылар бағасы түрленгіштіктің (вариабельность) орташа дәрежесімен сипатталады;

$v > 20\%$ – сарапшылар бағасы күшті түрленгіштікпен (вариабельность), сарапшылар пікірлерінің келісімділігі дәрежесі төмен.

Тест тапсырмаларының сапасы (стереотипті деңгей), оқушылардың білімін бағалау үшін оларды пайдалану мүмкіндігі сенімділік (3) және валидтік (4) көрсеткіштері бойынша бағаланды (Рябинова, 2016).

$$K_r = \frac{n}{n-1} \cdot \left(1 - \frac{\sum_{i=1}^{n} p_i q_i}{S^2}\right), \quad (3)$$

онда n – тест тапсырмаларының саны;

p_i – -ші тапсырмаға дұрыс жауаптар үлесі;

q_i – -ші тапсырмаға дұрыс емес жауаптар үлесі;

S^2 – алынған балдар дисперсиясы.

$$K_v = \frac{(\overline{X_1})_i - (\overline{X_0})_i}{S} \cdot \sqrt{\frac{(N_1)_i \cdot (N_0)_i}{N(N-1)}}, \quad (4)$$

онда $(\overline{X_1})_i$ – -ші тапсырманы дұрыс орындаған оқушылардың жеке балдарының орташа мәні (өткен жылдың геометриясы бойынша орта балл);

$(\overline{X_0})_i$ – -ші тапсырманы дұрыс орындамаған оқушылардың жеке балдарының орташа мәні (өткен жылдың геометриясы бойынша орта балл);

S – жеке балдардың стандартты ауытқуы;

$(N_1)_i$ – -ші тапсырманы дұрыс орындаған оқушылар саны;

$(N_0)_i$ – -ші тапсырманы дұрыс орындамаған оқушылар саны;

N – тестілеуден өткен оқушылар саны.

Сенімділік көрсеткіші кездейсоқ шамалардың әрекетіне тестінің тұрақтылығын сипаттайды. Тестті пайдалану $K_r \geq 0.7$ кезінде дұрыс.

Валидтілік – тест жарамдылығының, белгілі мақсат үшін оны пайдалану мүмкіндігінің көрсеткіші (бұл жағдайда геометриядан білім деңгейін бағалау үшін). Валидтілік көрсеткіші [-1; +1] диапазонында өлшенеді, онда -1 – студенттердің геометрия пәнінен үлгерім деңгейі және тестілеу нәтижелері арасында тәуелділік болмаған жағдайда; +1 – үлгерім деңгейі жоғары барлық студенттер тестілерге дұрыс жауаптар берген жағдайда, ал үлгерім деңгейі төмен студенттер – дұрыс емес жауаптар берген жағдайда. Валидтілік коэффициентінің мәні < 0.3 болса, онда тестінің валидтілігі төмен және білімді бағалауға жарамсыз; интервалда [0.3; 0.6) – орташа валидтілігі; [0.6; 1] болғанда – жоғары валидтілігі.

Бақылау және іс-тәжірибелік іріктелген оқушылардың білім деңгейінде алынған айырмашылықтардың статистикалық маңыздылығын тексеру үшін Пирсон критериі пайдаланылды (χ^2 - критерий). χ^2- критерий эксперименталдық келесі формула бойынша есептелген:

$$\chi^2_{\text{есеп}} = \frac{N \cdot (|n_{1k} \cdot n_{0e} - n_{0k} \cdot n_{1e}| - \frac{N}{2})^2}{N_k \cdot N_e \cdot (n_{1k} + n_{1e}) \cdot (n_{0k} + n_{0e})}, \quad (5)$$

онда N – тестілеуден өткен оқушылар саны;

N_k – бақылау топ оқушыларының саны;

N_e – эксперименталдық топ оқушыларының саны;

n_{1k} – бақылау топ оқушыларының арасында тестілерге дұрыс жауаптар саны;

n_{1e} – эксперименталдық топ оқушыларының арасында тестілерге дұрыс жауаптар саны;

n_{0k} – бақылау топ оқушыларының арасында тестілерге дұрыс емес жауаптар саны;

n_{0e} – эксперименталдық топ оқушыларының арасында тестілерге дұрыс емес жауаптар саны.

$\chi^2_{\text{есеп}} > \chi^2_{\text{кесте}}$ барысында іріктелген сипаттамалардың мәндері арасындағы айырмашылықтардың жоқтығы туралы нөлдік гипотеза жоққа шығарылады, $\chi^2_{\text{есеп}} < \chi^2_{\text{кесте}}$ барысында – қабылданады.

Геометрия сабақтарында АҚТ пайдалану тиімділігі келесі формула бойынша есептеледі:

$$\eta = \frac{AS_e}{AS_k}, \quad (6)$$

онда AS_e – эксперименталдық топқа арналған тестілеу нәтижелері бойынша орташа бал;

AS_k – бақылау тобына арналған тестілеу нәтижелері бойынша орташа бал.

$\eta > 1$ мәні компьютерлік ресурстарды пайдалану дұрыстығы туралы куәлік етеді, $\eta \leq 1$ –дұрыс еместігі туралы куәлік етеді.

1, 2 формулалар бойынша сарапшылар бағалауының нәтижелері бойынша критерийлердің ақпараттылығын бағалау нәтижелері 1 кестеде ұсынылған.

1 кесте. Геометрияны оқып-үйрену барысында оқу процесіне АҚТ ендіру дұрыстығын бағалау репрезентаттығының көрсеткіштері

Критерий	Репрезентаттықтың орташа %	Сарапшылардың бағалауындағы орташаквадраттық ауытқу	Сарапшылардың бағалау вариациясының коэффициенті, %
Планиметрияны оқу барысында пайдалану мүмкіндігі	100	0,0	0,0
Стереометрияны оқу барысында пайдалану мүмкіндігі	100	0,0	0,0
Электронды кестелермен жұмыс жасау мүмкіндігі	84	0,5	6,3
Дайын геометриялық фигуралармен жұмыс жасау мүмкіндігі	93	0,8	8,1
Геометриялық фигураларды жоғары дәлдікпен модельдеу мүмкіндігі	96	0,5	5,6
Геометриялық нысандардың дайын үлгілерін пайдалану мүмкіндігі	86	0,5	6,2
Күрделі шынайы жүйелерді жобалау мүмкіндігі	87	0,8	8,7

Сарапшының бағалау нәтижелері бойынша келесі критерийлердің шағын репрезентаттығы болады: планиметрияны оқу барысында пайдалану мүмкіндігі және стереометрияны оқу барысында пайдалану мүмкіндігі (100%). Барлық критерийлер бойынша репрезентаттықтың орташа % 84% асады, яғни 84% жағдайда бұл критерийлер компьютерлік ресурстарды ендіру дұрыстығын бағалау үшін жарамды [2].

Gran-2D, Gran-3D, GeoGebra, AutoCAD – дайын шаблондары бар геометриялық фигураларды құруға арналған мамандандырылған бағдарламалар.

Күрделі нақты жүйелерді жобалау мүмкіндігі AutoCAD, MatLAB, Mathcad және Statistica бағдарламалық өнімдермен ұсынылады. Олар геометриялық білім мен біліктіліктерді пайдалану және бекіту құралдары бойынша нақты жүйелерді модельдеуге және күрделі техникалық, экономикалық, экологиялық, педагогикалық, психологиялық және басқа да міндеттерді шешуге арналған алуан түрлі құралдардың жиынтығын қамтиды.

Ұсынылған критерийлер бойынша бағдарламалық өнімдерді салыстыру нәтижлері бойынша сарапшылардың дұрыс бағасының ең үлкен үлесімен (85,7%) AutoCAD, MatLAB, Mathcad және Statistica бағдарламалық өнімдер сипатталады. Олардың функционалдық сипаттамаларын ескере отырып,

геометрияны оқу үшін AutoCAD бағдарламасы ең тиімді болып табылады деп айтуға болады. Аталған пікір оны MatLAB, Mathcad, Statistica, салыстырғанда, геометриялық нысандарды 3D модельдеудің кеңірек функционалдық мүмкіндіктерімен шартталған.

Осы бағдарламаны планиметрияны да, стереометрияны да оқу барысында пайдаланған дұрыс екенін атап кету қажет, себебі ол фигуралармен 2 және 3 шамалы жазықтықтарда жұмыс жасау, жаңа фигураларды модельдеу және қалыптастырылғандарын көрсету мүмкіндігін береді. Геометрия сабақтарында осы бағдарламада жұмыстың қолданбалы дағдыларын алу жоғары білім беру жүйесінде және кәсіби қызметтер пайдаланылатын күрделі нақты жүйелерді модельдеудің болашақ құзыреттілігін дамытудың негізін қалайды.

Техникалық мүмкіндіктердің негізінде, атап айтқанда, Microsoft Power Point, Microsoft Excel және Auto CAD негізінде, геометрия бойынша Жұмыс бағдарламасына сәйкес «Үшбұрыш ауданы» тақырыбында әзірленген болатын. Компьютерлік ресурстар геометрия сабағының дидактикалық мақсаттарына қол жеткізуді ескере отырып, тақырыптың келесі бағыттарын әзірлеу үшін пайдаланылды (2 кесте)

2 кесте. Геометрия сабағында «Үшбұрыш ауданы» тақырыбын оқу барысында компьютерлік ресурстарды қолдану бағыттары

Бағдарламалық өнім	Дидактикалық мақсат	Анықтауға шығарылатын сұрақтар
Microsoft Power Point	Теориялық материалды баяндау, білімді визуалдау	Үшбұрыш ұғымы және оның қасиеттері. Үшбұрыштың биіктігін, қимасының ауданын есептеуге арналған формулалар.
Microsoft Excel	Теориялық материалды бекіту, геометриялық міндеттерді шешу біліктіліктерін бекіту	Үшбұрыштың көлемін, биіктігін, қимасының ауданын есептеу.
Auto CAD	Берілген теориялық материалды бекіту, геометриялық нысандарды модельдеу	Геометриялық фигураны түрлі проекцияда көрсету. Нақты нысандардың үлгісін құру.

Microsoft Power Point пайдалану үшбұрыш моделін түрлі жазықтықтарда көрсетуді және нақтылықтың ұқсас нысандарымен параллель жүргізуді (механикалық бөлшектер, ғимараттар), оқытылатын тақырыптың тәжірибелік манін оқушыларға жеткізуді мүмкін етеді. Бұл геометриялық фигуралардың қасиеттері туралы білімнің, оны кеңісікте анықтау біліктілігінің, білімі мен біліктілігін іс жүзінде қолдана білу қабілетінің қалыптасуына ықпал ететін болады. Одан басқа презентациялық материалды пайдалану оқушыларға бірнеше рет оқытылып жатқан материалға өз бетінше қайтып келу мүмкіндігін береді де, материалды қабылдау нәтижелілігін арттырады.

MicrosoftExcel үшбұрыш биіктігін, қимасының ауданын есептеу үшін ұсынылады. Аталған кестелік редакторды пайдалану біртектес есептерді шешу процесін жеделдетуге мүмкіндік береді; геометриялық нысандарды критерийлер: радиусы, ауданы, биіктігі бойынша сұрыптап, іріктеу мүмкіндігін береді; нысандарды осы критерийлер критерийлер бойынша салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік береді [3]. Нәтижесінде негізгі мақсат – геометриялық есептерді шығару қабілеттерін қалыптастыру шешіледі, сонымен бірге деректер базасымен жұмыс жасау дағдылары: сұрыптау, іріктеу, аралық қорытындыларды пайдалану дағдылары қалыптасады. Шығарылатын есептердің алуан түрлілігі оқу материалын қабылдау және игеру тиімділігін арттырады.

Қорытынды. Осылайша, білім беру жүйесіндегі геометрияны оқыту процесінде MicrosoftPowerPoint, MicrosoftExcel, AutoCAD сияқты бағдарламалық өнімдерді пайдалану тиімділігі педагогикалық эксперимент нәтижелерімен, әсіресе оқушылардың шығармашылық, аналитикалық, кеңістіктік

құзыреттіліктерімен расталған болатын. Оқушылардың эксперименталды тобында геометрия бойынша білім деңгейінің орта балы бақылау тобындағыдан 1,5 деңгейге асып түседі. Әсіресе эксперименталды тобының білім деңгейі бақылау тобының деңгейінен 1,2 балға асып түсетін геометрия бойынша эвристикалық тапсырмаларды орындау үдерісінде компьютерлік ресурстарды пайдалану тиімді.

MicrosoftPowerPoint, MicrosoftExcel, AutoCAD пайдаланудың айтарлықтай айырмашылығы заманауи орта білім беру жүйесінде геометрияны оқытудың басты проблемасы ретінде оқытудың қолданбалы сипатын қамтамасыз ету болып табылады. Қолданбалы сипаты оқушыларды оқытудың өзіндік жұмысын қарқындатумен, сабақ барысында тапсырмалардың орындау көлемінің өсуімен, Internet пайдалану барысында ақпараттық ағынның кеңейтілуімен қамтамасыз етіледі. Яғни, геометрияны оқытуға бөлінген нормативтік уақыты барысында компьютерлік ресурстарды пайдалану оқу пәнінің белсендірек оқытылуына ықпал етеді. Мұндай тәсіл ертерек, мысалы, 8-9 сыныптарда стереометрия негізіне оқыту ретінде проблеманы шеше алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Роберт И. В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. -М.; Школа - Пресс, 1994.
2. Ashirbayev N.K., Torebek Y.Z., Abdualiyeva M.A.,Madiyarov N.K. Approaches to Teaching Geometry in Kazakhstan Schools Using Information Computer Resources for Educational Purposes. Scopus, Web of Science, European Journal of Contemporary Education. E-ISSN 2305-6746, 2018, 7(3): DOI: 10.13187/ejced.2018.3.566, P. 566-580.
3. Мартиросян Л.П. Области применения информационных технологий на уроках математики в средней школе // Образование в современном обществе: сб. науч. тр. – М., 2001. – С. 59–62.
4. Макешева Е.О., Сүлейменова Ж.Н. Жаңартылған білім беру мазмұны – оқушы білімінің негізгі кепілі. Қазақстанның ғылымы мен өмірі Халықаралық ғылыми журнал-Астана.-2019.- № 2. –Б.140.

Чункурова З.К.,
магистр, старший преподаватель,
кафедра «Педагогики и психологии»,
Казахстанско-Американский свободный университет,
Email: shonova_zarina@mail.ru

Шефер Н.М.
к.п.н., профессор,
кафедра «Педагогики и психологии»,
Казахстанско-Американский свободный университет

СОДЕРЖАНИЕ УРОКА МАТЕМАТИКИ ПО ОБНОВЛЕННОМУ ОБРАЗОВАНИЮ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасында білім берудің жаңартылған мазмұнын енгізу мәселесі қарастырылады.

Мақала Қазақстан Республикасы оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту үшін жағдай жасау мәселесі қарастырылуымен өзекті болып табылады. Автор математика сабағы барысындағы педагогикалық практикадағы елеулі өзгерістерге ерекше назар аударады.

Зерттеу барысында пәндік мазмұнды жоспарлау барысында жаңартылған білім беру бағдарламаларындағы елеулі айырмашылықтар, жаңартылған мазмұн бойынша үй тапсырмасының ерекшеліктері анықталды. Білім алушылар аталмыш оқу жүйесі мен бағалаудың арқасында келесілерді түсінетін болады деп қорытынды жасалады:

- Ол оқытудың қай сатысында?
- Ол өз оқуында неге қарай ұмтылады?
- Күтілетін оқу нәтижелеріне жету үшін оқушылар, мұғалімдер немесе ата-аналар не істеулері керек?

Кілт сөздер: тәрбиеші, тәрбиеші, жүйелік бағалау, білімді, білімді.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема внедрения обновленного содержания образования в Республике Казахстан. Статья является актуальной так, как рассматриваются вопросы создания условий для развития функциональной грамотности школьников Республики Казахстан. Особое внимание было уделено автором на фундаментальные изменения в педагогической практике на уроке математики. В ходе исследования были выявлены существенные отличия в обновленных образовательных программах при планировании предметного содержания, отличия домашнего задания по обновленному содержанию. В заключение раскрывается, что благодаря такой системе обучения и оценки обучающиеся будут понимать:

- На какой стадии обучения он находится?
- Куда он стремится в своем обучении?
- Что должны сделать ученики, учителя или родители, чтобы достичь ожидаемых результатов обучения?

Ключевые слова: ученик, учитель, система оценивания, обучающийся, образование.

Annotation. In this article the problem of introduction of the updated content of education in the Republic of Kazakhstan is considered. The article is relevant as the issues of creating conditions for the development of functional literacy of schoolchildren of the Republic of Kazakhstan are considered. Special attention was paid by the author to fundamental changes in pedagogical practice at the mathematics lesson. The study revealed significant differences in the updated educational programs in the planning of subject content, differences in homework on the updated content. In conclusion, it is revealed that thanks to such a system of training and evaluation, students will understand:

- At what stage of training is he?

"Where does he go in his training?"

- What should students, teachers or parents do to achieve the expected learning outcomes?

Keywords: educator, tutor, system appraisal, educated, educated.

Президент Казахстана поставил перед собой цель войти в 30 самых развитых стран (это уровень Эстонии и Израиля). Основной задачей школьного образования является повышение качества образования. Важно не то, что человек знает, а то, что он знает и как он может применить свои знания. Другими словами, ценность приобретает не грамотность, а функциональная грамотность.

Эта работа началась почти 15 лет назад под руководством Президента. На сегодняшний день учебная программа была адаптирована, а обновленный контент был протестирован и внедрен в Назарбаев Интеллектуальных школах и в 30 пилотных школах по всей стране.

Согласно поручению Президента, Казахстан должен быть частью технологически развитого, высокообразованного и интернационально интегрированного общества, предлагающего самый высокий уровень международных услуг. Большая часть знаний и исследований в современном мире производится

на английском языке. Согласно глобальным исследованиям, чем лучше знание английского языка, чем выше доход на душу населения, тем меньше безработных среди молодежи, тем лучше деловой климат.

Одной из актуальных проблем нашего общества является создание конкурентоспособной личности, адаптированной к меняющимся социально-экономическим условиям.

Обновленное содержание образования - это обзор самой модели среднего образования, ее структуры, содержания, подходов, методов обучения и воспитания, а также создание совершенно новой системы оценки успеваемости учащихся [1].

Обновление образования влечет за собой активное обучение, которое должно осуществляться в условиях созданной среды сотрудничества и диверсификации обучения, установления междисциплинарных связей. Использование ИКТ, интерактивного обучения и изучения потребностей учащихся является обязательным.

Все действия, предпринимаемые в рамках обновления образовательного контента, направлены на создание образовательного пространства, способствующего образованию и гармоничному развитию личности.

Обновленный образовательный контент Республики Казахстан - это образовательная программа, которая в будущем будет отвечать потребностям будущих поколений. Обновленное образование - гарант будущего. Обновленное образование важно по многим критериям: учащийся в центре образования - это человек, который умеет думать, изучать, проводить эксперименты, использовать функциональные навыки, работать на работе, работать индивидуально и в группах.

Новая система образования в Казахстане на 2018-2019 годы является шагом к созданию эффективной образовательной модели для повышения функциональной грамотности выпускников.

В настоящее время в Казахстане полным ходом идет обновление системы образования и ее содержания. Этот процесс сопровождается фундаментальными изменениями в педагогической теории и практике.

Качественные изменения в любой сфере нашей жизни, а тем более в образовании, невозможны без формирования нового взгляда учителя на его место и роль в образовательном процессе.

Без понимания новых целей и задач в области современного контента и технологий обучения, новых форм оценки, с учетом компетентностно-ориентированных, личностно-ориентированных, деятельностных и дифференцированных методов обучения, это практически невозможно сделать. Вот почему современному учителю нужна готовность понять методологию и содержание обновленной старшей школы SOSE, изменить программно-методическое обеспечение учебного процесса, изменить цели и методы учебной деятельности.

Кроме того, отличительной чертой этих учебных программ является их ориентация на обучение не только знаниям и навыкам, но и широкому спектру умений: функциональному и творческому применению знаний, критическому мышлению, исследованиям, использованию ИКТ, использованию различные способы общения, умение работать в группе и индивидуально, решение проблем, и принятие решений.

Чтобы эффективно реализовать цели и подходы проекта учебной программы, необходимо организовать учебный процесс, основанный на исторических концепциях, которые способствуют формированию исторической осведомленности среди обучающихся.

Существенным отличием в обновленных образовательных программах является принцип гибкости при планировании предметного содержания, с обзором знаний и концепций по мере перехода учащихся из класса в класс, а также с наличием «сквозных тем» в образовательной сфере и в междисциплинарных связях. Эта «спираль» позволяет вам добиться хорошего обучения и развития навыков.

Что касается домашнего задания? В обычной системе домашнее задание связано с большой перегрузкой учеников. Новая программа направлена только на то, чтобы устранить это бремя обучающихся.

Результаты обучения учащихся в школе потребуют от учителей всесторонней и объективной оценки успеха в достижении ожидаемых результатов обучения каждого ребенка, отношения к школе и динамики развития личности в целом. И это именно то, к чему стремится образовательная система и ее содержание.

Изменения основаны на концепции, согласно которой приоритет отдается не общему объему знаний, а функциональной грамотности. Другими словами, задача обновленного образования состоит в том, чтобы научить обучающихся применять свои знания на практике. В большинстве развитых стран подобные процессы в системе образования начались в конце 1980-х годов. В середине 1990-х годов обновление было завершено в целом.

В нашей стране переход на обновленную программу только начинается. В 2016-2017 учебном году в него были переведены первые классы всех школ.

С 1 сентября этого года произошли изменения во втором, пятом и седьмом годах. Кроме того, в 2017-2018 учебном году в 30 пилотных школах обновленные учебные планы проходят тестирование в 3 классах.

Фаза обновления образования продлится четыре года. В 2018-2019 учебном году изменения коснулись 3, 6, 8 и 10 классов, в 2019–2020 годах - 4, 9, 11 классов. Пока что многие родители - и сами ученики - не очень хорошо разбираются в этом важном процессе.

Обновленная учебная программа, которая была введена в первых классах в 2016-2017 учебном году, основана на опыте обучения в НИС (Назарбаев Интеллектуальные школы). В 2017-2018 учебном году содержание программ второго, пятого и седьмого классов во всех школах, а также третьего класса пилотных школ было обновлено аналогичным образом. В 2017-2018 учебном году в программе остались те же предметы и дисциплины - все без исключения. Список дополнительной литературы, разрешенной для использования в школах, был расширен.

На уроках с обновленным содержанием обучения вводится новая система оценки - критерий. Оценки будут определены в соответствии с несколькими четкими, заранее определенными критериями. Этот метод обеспечивает гораздо лучшее качество и объективную оценку знаний и навыков. Кроме того, система развивает способность адекватно контролировать и оценивать свою работу, самостоятельно выявляет причины трудностей и устраняет их. В свою очередь, критерий оценки состоит из формирующего и суммирующего. Формирование оценки определяет уровень умений студентов, это промежуточные оценки, которые не влияют на квартал и год. Сводная оценка проводится для определения окончательной оценки после изучения конкретного блока материала.

С 1 сентября отдельные предметы научного цикла (ESC) будут преподаваться на английском языке в 799 школах. Это позволяет обучающимся закрепить иностранный язык на практике. В этом году около 160 000 обучающихся начнут изучать английский язык по физике, биологии, географии, химии и другим предметам - ранее в пилотном режиме. Для постепенного перехода к трехъязычному образованию наше министерство активно участвует в подготовке существующих учителей-предметников. Учителя должны не только выучить английский язык на достойном уровне, но и овладеть методикой преподавания английского языка. В настоящее время более 1000 учителей-предметников прошли языковые курсы и получили соответствующие сертификаты.

Уроки, идущие в обновленную систему, будут изучаться пять дней в неделю. Переход в пятидневную школу никоим образом не должен ставить под угрозу качество образования: каждому предмету отводятся все часы обучения в шестидневной школе. Количество учебного материала остается неизменным. Поэтому единственное, что увеличивается при переходе на пятидневную учебную неделю, - это свободное время для школьников. А у учителей есть возможность организовать дополнительное образование по своему профилю. Теперь по субботам учителя-предметники смогут организовывать командные спортивные соревнования, подготовительные курсы, кружки, секции, занятия. В эти дни школы могут организовывать клубы по интересам, спортивные клубы, образовательные, конкурсные программы, развлекательные программы, экскурсии и многое другое.

Для школьников, обучающихся по новой системе, объем домашних заданий будет сокращен. Согласно расчетам, ученикам придется тратить на треть меньше времени на выполнение домашних заданий. Согласно новым стандартам, домашнее задание второго года занимает до 50 минут в день, на 3-4 урока - 70 минут, 5-6 уроков - 90 минут, 7-9 уроков - 110 минут, 10-11 (12) курс - 130 минут. В праздничные и праздничные дни ничего не спросят, кроме проектных работ, углубленных учебных заданий по математике и чтению художественной литературы для развития в целом. В будущем в старших классах планируется постепенное переключение домашних заданий после каждого урока в пользу домашних заданий в течение школьного семестра.

Основная задача, которая решается в школах, работающих с этими материалами, помогает детям расти такими же независимыми, успешными и уверенными в своих личностях, как силы, способные занять достойное место в жизни. Родители должны стать активными участниками образовательного процесса, воспитать ребенка, помочь с внеклассными занятиями, если это необходимо для участия, а также присутствовать в классе. Для роли семьи в воспитании и развитии школы успех огромен и незаменим.

Полное внедрение системы должно быть завершено к 2020-2021 учебному году.

Наряду с введением новой программы в школах, система оценки учащихся также меняется. Так называемая система критериев основана на сравнении результатов, учащихся с описанными критериями, которые позволяют нам определить, насколько хорошо материал усвоен и развиты практические навыки.

Оценка критерия является инновационным подходом для определения успеваемости учащихся. Эта технология позволяет оценить личные результаты учащегося, определить его сильные стороны и указать аспекты, над которыми нужно работать.

Критерий помогает учащемуся развить свои навыки и способности, адекватно учитывать личный успех и ошибки в расчетах. Эта оценка может быть выполнена как для определенного типа задач, выполняемых обучающимися, так и для темы, изученной в классе. В этом случае формальное выражение оценки может быть другим: смайлик, наклейка, надпись, выполненная учителем.

Новая система представлена в виде СОР (итоговая оценка по разделам) и СОЧ (итоговая оценка за квартал). Срезы производятся на основе каждого раздела и каждого квартала. Всего около 3-4 раз в четверти школьников принимают СОРа и СОЧа в виде вопросов, тестов, контрольных списков и так далее. Итоговая оценка за квартал и год определяется по специальной формуле.

Учитель несет прямую ответственность за правильную организацию и проведение СОР и СОЧ, потому что именно учитель планирует свой урок.

Все эти данные учителя будут представлены в электронном дневнике ученика, который родители могут посмотреть в Интернете.

МОН РК рекомендует школам сократить общее количество часов обучения, то есть уменьшить учебную нагрузку. Теперь младшая школа будет учиться на 2-3 часа меньше (1–2 и 3–4 классы соответственно), с 5 по 7 класс нагрузка уменьшится на 3 часа, а с 8 на 4 часа.

Во время учебного процесса на учителя ложится тяжелое бремя. Как традиционные уроки теряют свои учебные приоритеты. Сегодня учителя используют интерактивные технологии на своих уроках, чтобы легко объяснить и объединить темы для студентов, но учитель должен потратить много времени на подготовку этих уроков, особенно это касается молодых учителей без опыта работы. Преподаватель в обновленной системе поддерживает обратную связь, как с родителями, так и с обучающимися. Обратная связь проявляется в том, что за успеваемостью учащихся постоянно следят, а именно: заполнение титулов, показ самостоятельной работы (СОР) под родительской и квартальной подписью (СОЧ). Домашние задания детям нужно рассчитывать на то, чтобы ученики потратили 15-20 минут, говорится в обновленной системе.

Такое сокращение будет происходить в связи с улучшением учебных программ и сокращением часов, отводимых на изучение алгебры, казахского и английского языков, национальной истории, литературы и информатики. Будут рассмотрены занятия на уроках физкультуры: у детей будет возможность заниматься хореографией в течение 1 часа и заниматься спортом.

По сообщению министерства, в начальной школе введен новый предмет - «Художественные работы», который объединяет два традиционных предмета «Изобразительное искусство» и «Трудовое обучение». Ученикам третьего и четвертого классов предстоит изучить новый предмет «Информационные и коммуникационные технологии». Добавьте один час, чтобы выучить английский. Появились предметы «Грамотность», в том числе уроки чтения и письма, «иностранный язык»,

В школьной программе будет новый курс «Основы жизни». В рамках литературы и истории дети 5 и 7 классов будут изучать местную историю. В некоторых учебных заведениях при поддержке акиматов вводятся курсы робототехники.

Внедрение ИКТ в рамках реформы среднего образования предполагает оснащение школ современным компьютерным оборудованием, программами и доступом в Интернет. Конечно, не все школы готовы к такому стандарту из-за нехватки оборудования и подготовленных специалистов, но процесс начался. Согласно планам министерства, на уроках должны быть показаны видеоматериалы, слайд-презентации, и студенты должны уметь работать на компьютере с различными программами обучения и тестирования.

С учебниками станет легче. Разработаны электронные версии, которые можно использовать с любого гаджета. Это уменьшит вес школьного рюкзака и оптимизирует рабочее пространство ученика.

Начальное образование дает учащимся образование путем гармонизации основных педагогических навыков и умений читать, писать, считать, а также простых навыков учебной деятельности, основ образования и культуры речи, здорового образа жизни и личной гигиены.

Как указано в Государственной программе развития образования на 2011–2020 годы и в Национальном плане действий по развитию функциональной грамотности учащихся на 2012–2016 годы, результаты общеобразовательных школ Казахстана в международных сравнительных исследованиях по PISA (сравнительная оценка PISA) математическая и научная грамотность).

В связи с этим учителям следует уделять особое внимание формированию функциональных математических навыков при обучении в начальной школе при выполнении упражнений, решении задач и сопоставлении проблем с жизнью.

Предмет математики в начальном образовании (с 1 по 4 класс) является интегрированным учебным предметом в области математического образования. Его исследования включают в себя арифметику натуральных чисел в диапазоне от 1 000 000 и ноль, наиболее важные переменные, а также пропедевтику алгебры и геометрии для дальнейшего обучения в младших классах средней школы. Предмет состоит в

том, чтобы овладеть качественными основами математики, чтобы получить достичь необходимого уровня общего интеллектуального развития на основе общенациональных и общечеловеческих ценностей, развить образное, логическое и абстрактное мышление, а также обеспечить практическую основу для изучения алгебры и геометрии на среднем уровне.

В 1 классе начинается знакомство с числами от 0 до 10; сложение и вычитание арифметических операций в течение 10; десятки полны; проценты; Включен новый материал «Номера от 10 до 20»; Ведется подготовка к изучению чисел до 100, рассматриваемых во 2 классе. Непосредственно на изучение нового материала по теме «Числа от 10 до 20» дается 6 часов. Оставшиеся часы в 4 кварталах отводятся для закрепления и повторения изученного материала. Поэтому работа на уроках математики может основываться на современных учебниках с учетом введения новой темы. Содержание математической программы 2-й степени максимально близко и адаптировано для последовательного и логического изучения и перехода от курса математики 1-го класса к курсу 2-й степени. Темы «Повторение» первых уроков 2-го класса направлено на закрепление того, что изучали в первом классе; числа изучаются в пределах 100; увеличение часов на изучение устной нумерации разделов номеров с 10 до 20; Начните с арифметических операций умножения и деления. На тему «Умножение и деление» назначают 20 часов.

В связи с изменением программ для обучения математике в 3 классе и введением умножения и деления со 2 класса, количество часов на повторение в 3 классе было увеличено с 4 до 14 часов. Это привело к полному изменению содержания первых 14 уроков. В соответствии с новой программой в учебник 3 класса включено изучение новых тем: единица длины – миллиметр (1 мм). Рассмотрено соотношение: 1 см = 10 мм; сравнение геометрических фигур по площади «на глаз» и наложением; единицы площади – 1 м2, 1 дм2 , ар (1 а). Соотношения между единицами площади: 1 м2 = 100 дм2, 1 дм2 = 100 см2, 1см2 = 100 мм2, 1 а = 100 м2; скорость движения. Единицы скорости: 1 км / ч, 1 м / мин, 1 см / с и т.п.; В уравнениях используются только буквы x, y, z вместо латинских букв a, b, c, d и так далее. Используется в математике для обозначения постоянных значений. Уравнения сложной конструкции вида: x + 4 2 = 24. Их решение основано на правилах поиска неизвестных компонент арифметических операций; Буквенные выражения с двумя буквами вида: a + 3 + б. Рассчитать их значения по заданным буквенным значениям; Историческая справка, математические факты.

Для развития логического мышления, математической речи обучающихся и повышения их интереса к изучению математики как задачи повышенной сложности (опционально для всех студентов) вводится решение: логические задачи с использованием таблиц; кроссворды (нацеленные прежде всего на овладение математической терминологией, развитие математической речи и знакомство с математиками); магические квадраты; математические ребусы, в результате которых студенты будут изучать или укреплять знания ученых-математиков: Пифагор, Рекорд, Лейбниц, Вьет, Евклид; задачи экономического содержания; задачи, направленные на формирование здорового образа жизни. В 4 классе изучаются цифры до 1 000 000; арифметические операции над числами в пределах миллиона; скорость; куб; прямоугольный параллелепипед.

Обновленная образовательная программа по математике разработана на основе опыта Назарбаев Интеллектуальных школ. При обучении математике по обновленной образовательной программе, на мой взгляд, у детей возникнут трудности с геометрическим дизайном и проведением математических исследований. Это будет связано (даже с наличием ИКТ) с жизненным опытом и наблюдениями за детьми - разными уровнями умственной активности.

В процессе обучения рабочие листы учащихся и работа в классе будут использоваться для создания записи о прогрессе каждого ребенка для формирующей и суммирующей оценки. Интересно отметить, что только когда эти записи сделаны, есть ли другие предметы, преподаваемые мной, и что педагогическая работа ведется с классом? Если в помощь учителю предоставляется только готовая модель, он может ее быстро заполнить.

На уроках математики необходимо будет вести словарь предметных терминов.

Также потребуется время, чтобы решить проблемы и примеры.

Использование цифровых технологий при изучении математики является неотъемлемой частью урока. Хорошо, если во время введения обновленной учебной программы во всех общеобразовательных школах будет хотя бы не все, но много ИКТ. Обучающиеся должны будут научиться создавать алгоритмы, слайд-презентации.

Чтобы ознакомиться с достижениями национальной и мировой культуры и сформулировать представления о математике как части человеческой культуры, книга содержит краткую историческую информацию и задачи по математике (его область не контролируется). Это, например, было знакомство с математиками, которые вводили знаки арифметических операций, круглые скобки, буквы вместо чисел, которые были неизвестны в уравнениях и т. Д. Знание бывших мощностей Казахстана.

Основное содержание предмета «Математика» для начальных классов:

«Числа и величины»: натуральные числа и число 0, прямой счет, обратный счет, порядковый счет, чтение, запись, сравнение чисел, состав чисел, разрядный состав, разрядные слагаемые, десятки, счет числовыми группами, операции над числами, сложение и вычитание чисел, взаимообратность сложения и вычитания, переместительное свойство сложения, свойство 1 и 0, таблица сложения чисел, величины и их единицы измерения, величины длины, массы, объема (емкости), времени, измерение, сравнение, преобразование величин, определение времени по циферблату, операции с монетами; числа в пределах 100, прямой и обратный счет, чтение, запись и сравнение двузначных чисел, разрядный состав, римская нумерация чисел, запись, счет и сравнение чисел в пределах 1000, умножение и деление, переместительное свойство умножения, таблица умножения и деления, сложение и вычитание двузначных чисел, шкалы измерительных приборов, сравнение значений величин: длины, массы объема, времени, преобразование единиц измерения длины, массы, времени, монеты и операции с ними. Дроби, сравнение дробей, правильные, неправильные дроби, смешанные числа, процент, операции над числами, сложение и вычитание дробей, деление многозначных чисел с остатком.

«Элементы алгебры»: числовые и буквенные выражения, составление, чтение, запись числовых и буквенных выражений, значение буквенного выражения, применение буквенных выражений при составлении равенств, сравнение выражений, равенства и неравенства, уравнения, верные и неверные равенства, решение уравнений; свойства сложения и умножения, умножение числа на 1, деление числа на 1, числовые выражения со скобками и без них, равенства и неравенства, уравнения, решение уравнений, уравнения сложной структуры порядок действий в выражениях со скобками и без скобок, равенства и неравенства, уравнения, решение неравенств, уравнений;

«Элементы геометрии»: геометрические фигуры и их классификация, точка, линия, кривая, пунктирная линия, закрытые и незамкнутые линии,, луч, угол, сегмент, плоскость, пространственные геометрические фигуры, измерение, сравнение сторон геометрических фигур, изображение и построение геометрических фигур,, кривой, пунктирной линии, прямой линии, сегмента, композиций геометрических фигур, местоположения, направления объектов, координат точек и направления движения, расположения точек на числовом луче; типы углов, прямоугольник, квадрат, прямой угол, классификация многоугольников, нахождение стороны геометрической фигуры, формулы для нахождения окружности, изображение и построение геометрических фигур, сегменты и прямые линии, прямой угол,, построение плоских фигур, модели плоских фигур, круг, центр, радиус, диаметр, симметричные и асимметричные фигуры, площадь прямоугольника, квадрат, прямоугольный треугольник.

«Множества. Элементы логики»: множества, классификация множеств, множества и операции над ними, пустое множество, сравнение множеств, равные множества, высказывания, верные и неверные утверждения, логические задачи, ребусы, последовательности, последовательность чисел, действий, комбинации предметов, комбинации предметов «по два»;

«Математическое моделирование»: задачи и математическая модель, моделирование условий задач в виде, рисунка, схемы, понятия, краткой записи термина, анализ и решение задач, способы решения задач, обратные задачи, математический язык, наглядное изображение чисел, числовой луч, знаки «+», «-», «≠», «=», «>», «<», компоненты действий сложения и вычитания, сбор данных, систематизация, таблицы, пиктограммы, диаграммы.

В обновленной системе образования есть как преимущества, так и недостатки учителей и детей.

Ранее основное бремя традиционной системы образования ложилось на учителей. Обновленный образовательный контент помогает студентам работать самостоятельно.

В то же время учитель со всей эффективностью для учащихся отмечает, что некоторые аспекты новой программы усложняют работу учителя.

Прежде ученики могли выполнять задания по учебникам. Теперь, согласно формирующей оценке, каждый ученик получает отдельное задание, и все это украшено разными цветами. Например, у меня есть три класса. В каждом классе 25 учеников, то есть каждый день, я печатаю 75 листов с заданиями для них на цветном принтере.

Аргументы, выдвигаемые учителями в пользу современного содержания образования, являются позитивными и конструктивными: «Легче составлять краткосрочные планы», «Я научился применять активные методы обучения», «Я вижу прогресс в знаниях и развитии учащихся», «стало легче систематизировать работу, стало легче ФО», «Я наблюдаю за профессиональным ростом и улучшением педагогических навыков в себе, повышается уровень самообразования», «Трудно, но интересно работать », даже в одном ответе - «Я не вижу изменений», заключает Позитивное мышление: «Я хорошо разбираюсь в идеях курса, я делаю практические изменения». В то же время учителя испытывают некоторые методологические трудности: проблемы при создании печатной платы; проблемы с дифференциацией

образовательных задач; проблемы с разработкой задач для формирующей и суммирующей оценки, несмотря на поддержку со стороны сверстников в сетевом сообществе и их сверстников, работающих в классах по программам повышения квалификации образовательного контента. Кроме того, 36% опрошенных учителей обращаются за помощью к инструкторам курсов, в методологические кабинеты и заместителю директора, которые оказывают учителям существенную и систематическую помощь в обновлении тем. Принципы методической работы, школьные координаторы, прошедшие обучение в ЦПМ.

Важной особенностью современного образовательного контента является оценка на основе критериев.

Обычно ученики, родители и учителя проходят оценку. Теперь для учителя будет важно обучать обратной связи от ребенка и его родителей. То есть учитель будет прописывать, что искать в тетрадях ученика. Это то, что поможет родителям понять, как хорошо учится их ребенок. + А у учителя, в свою очередь, будет больше возможностей для точной оценки успеваемости ученика, потому что любое задание будет оцениваться формирующим образом. Критерии для этой оценки будут установлены, и студенты будут соответствовать этим критериям, и тогда не будет вопросов, и почему один был оценен, а другой нет.

СОР - суммативная оценивающая работа, как и мини-экзамен, он написан после закрытого раздела, после предмета. Другими словами, в процессе обучения дети не оцениваются, и родители не знают, насколько их ребенок понимает эти знания - 5, 4 или 3. Без оценки - родители не понимают, нет. И если студент не освоил что-то, то получается, что это только во время передачи КС. Вернуться к работе над ошибками - это невозможно, потому что предмет уже изучен.

СОЧ - суммативная оценка за четверть. Таким образом, на основании СОР и СОЧ выставляется отметка [2].

Реформа не учитывает самое главное - уровень восприятия материала детьми. КС и СОЦ не дают объективной оценки, они не учитывают домашнюю работу ребенка.

Благодаря новому подходу обучающийся получает возможность оценить себя, свои достижения и полученные результаты. Его задача - научиться контролировать, определять и устранять причины трудностей.

Оценка критериев служит для развития у обучающихся интереса к обучению, создания гуманного, экологически чистого образовательного процесса, усиления дальнейшей мотивации к обучению, участия в исследовательской и творческой деятельности.

Благодаря такой системе обучения и оценки обучающиеся становятся независимыми и честными.

Из-за наличия четко определенных и известных критериев обучающиеся будут понимать:

- На какой стадии обучения он находится?
- Куда он стремится в своем обучении?
- Что должны сделать ученики, учителя или родители, чтобы достичь ожидаемых результатов обучения?

Формирующая оценка показывает, как обучающиеся усваивает материал, изучаемый по этой теме. В то же время он выполняет функцию обратной связи, когда обучающий получает информацию о своих успехах и неудачах. В то же время у него есть время для окончательной работы для секции или четверти, чтобы улучшить то, что не было сделано хорошо в промежуточной работе. Следовательно, любой результат, даже самый неудовлетворительный, за школьный день должен восприниматься учащимися только как рекомендации для улучшения их собственных результатов, поскольку в дневнике им не было дано ни одного голоса. Но ребенок получает четкие указания о том, что нужно сделать, чтобы улучшить свою оценку завершающей работы.

Новая рейтинговая система дает родителям ответственность за обучение своих детей. Если они установят доверие с учителями, будут регулярно разговаривать с ними о результатах обучения, посещать тренинги и консультации, студент сразу же добьется успеха.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Программа повышения квалификации учителей. Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2017.
2. Руководство по критериальному оцениванию для учителей основной и общей школы: Учебно-методическое пособие / М.Н. Сарыбеков д.п.н., Таразский государственный университет им М.Х. Дулати, К.М. Кертаева д.п.н., профессор Евразийский национальный университет им Л.Н. Гумилева. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2017. – 56с.
3. Белошистая А.В. Методика обучения математике в начальной школе: курс лекций / А.В. Белошистая. - М.: Владос, 2016. - 455 с.
4. Козловский С.Н. Методика обучения математике: Учебное пособие / С.Н. Козловский. - СПб.: Лань, 2015. - 512 с

5. Одинцова С.А., Шовкович О.Л. Система оценивания учебных достижений учащихся в Республике Казахстан. // Международный студенческий научный вестник. – 2018. – № 5. - С.174-174.
6. Арингазинова А. М., Литвинова О. В. Система оценивания в рамках образовательного пространства Назарбаев Интеллектуальной школы ХБН г. Павлодара. // Проблемы и перспективы развития образования: материалы VI Междунар. науч. конф. — Пермь: Меркурий, 2015. — С. 25-27.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

Абиыр Қ. Е.
аға оқытушысы, магистр,
Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы қ., Қазақстан

БАТЫР БЕЙНЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ (Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясы негізінде)

Аңдатпа. Мақалада Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясы бойынша бас қаһарманның көркем бейнесін сомдаудағы фольклорлық мотивтердің қызметі жан-жақты қарастырылды. Нәтижесінде автордың көркем образ жасаудағы жеке шығармашылық шеберлігінің сан қырлары айқындалды. Сол арқылы тарихи поэтиканың дамуы аясында әдебиет пен фольклордың сабақтастығы мәселесі нақты теориялық талдаудан өткізілді.
Түйінді сөздер: романтикалық диалог, Райымбек батыр, Тұрлыбай Ж., фольклор.
Аннотация. В статье подробно рассмотрена деятельность фольклорных мотивов в романе-дилогии «Райымбек батыр» Ж. Турлыбай в создании художественного образа главного героя. В результате были определены грани личного творческого мастерства автора в создании художественного образа. Таким образом, в рамках развития исторической поэтики был проведен конкретный теоретический анализ проблемы преемственности литературы и фольклора.
Ключевые слова: роман-диалог, Райымбек батыр, Турлыбай Ж., фольклор.
Annotation. The article considers in detail the activity of folk motifs in the novel-dilogy "Raiymbek Batyr" Zh. Turlybay in creating an artistic image of the main character. As a result, the sides of the author's personal creative skill in creating an artistic image were determined. Thus, as part of the development of historical poetics, a specific theoretical analysis of the problem of continuity of literature and folklore was carried out.
Keywords: romance-dialogue, Raiymbek batyr, Turlybai Zh., Folklore.

Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясы бас кейіпкердің балалық шағынан бастап өмірінің соңғы күндеріне дейінгі қаһармандық ғұмыр жолын баяндайды. Осы орайда кең құлашты эпикалық туындының сюжеттік желісіне арқау болған эпизодтар тізбегінен архаикалық және классикалық қаһармандық, кей тұстарында романдық эпостарға тән оқиғалық динамиканы аңғармау мүмкін емес. Қаһарманның балалық шағының өз елінен алыста (нағашы жұртында) өтуінен бастау алатын әрбір мәнді оқиғалық компонент батырлық эпостың дәстүрлі сюжеттік-композициялық құрылымын еске салып отырады. Бұл жөнінде тарихшы М.Қойгелдиев былай дейді: "Тарихи тұлғалар, әсіресе батырлар қызметін баяндауда классикалық эпос дәстүріне бейімділік, кейде саналы түрде оның әдіс-құралдарына басымдылық беру байқалып отырады" (Қойгелдиев, 2005). Ғалым Райымбек батырдың шайқастары туралы ауыз әдебиетіндегі тарихи әңгімелерді баяндаушылардың да қаһармандық эпос, нақтырақ айтқанда «Манас» жырының ықпалы болғандығына назар аударады. Осылайша, жаңа дәуір туындысы болғанына қарамастан, «Райымбек батыр» романында қаламгердің эпикалық суреттеудің дәстүрлі поэтикасын басшылыққа алғанын аңғарамыз. Мұны кейіпкер портретінің сомдалу сипатынан да байқауға болады.

Адамның сыртқы болмысына деген ерекше қызығушылық – реалды өмір аясында барша адамға тән қасиет. Ал көркем туындыдағы әдеби кескіндемеге келер болсақ, ол алдымен кейіпкерді шынайы бейнелеу үшін қажет. Асылы адамның бет-әлпетіндегі өзгерістер оның мінез-құлық жаратылысына барлау жасауға мол мүмкіндік береді.

Әдебиеттанушы ғалым Ә.Нарымбетов: «Жазушы ойының түпкі қазығы, кейіпкерге деген оның негізгі көзқарасы, суреткерлік позициясы портрет арқылы жобаланып жатады», - дейді [1, 89-б.]. Демек портрет көркем шығармада жай ғана кейіпкердің сыртқы келбет-мүсінін бейнелеумен шектелмейді. Ол сонымен қоса кейіпкердің ішкі ой-сезім әлемін өрнектеуге, сыртқы әлемге қарым-қатынасын бағалауға, автордың кейіпкерге деген эстетикалық көзқарасын айқындауға атсалысады. «Райымбек батыр» романынан да жазушының бас кейіпкер Райымбек батырдың түр-тұлғасын сипаттаудағы сөз өрнектерінен айрықша батырлық қасиеттерге баса назар аудару интенциясы нышан береді.

Романдағы портреттік суреттемелер әрқилы. Бірде батыр бейнесіне қатысты айқын портреттік сипаттамалар орын алса, енді бірде автор болмашы штрихтармен шектеледі. Кей арада автор жанама суреттеудың көркемдік амал-тәсілдерін ұтымды қолданып, Райымбек бейнесінің оқырман танымында неғұрлым толымды көрініс табуына ден қояды. Қалай болғанда да, романның әр тұсынан бой көрсетер портреттік кескіндемелер кейіпкердің ішкі тұлғалық мазмұнын, мінез-құлықтық ерекшеліктерін айшықтауға бағытталған.

Романның басталар тұсында өзі құралпы баламен төбелесіп қалған Райжан – Райымбектің тұлғасы жасынан озып ерте есейген, ойлы, намысқой, өжет баланы танытады. Жазықсыз жала жабылғанына күйінген бала нағашы әжесі Қалиқаның көзімен бажайланады: «Әлгі сорлы кемпірдің сөзін Райжаным естіп

қалмады ма», - деп деп үйге имене кірген бәйбіше немересінің қос жұдырығын тарс жұмып алып, көзінен ұшқын ата, тісін қайрап, бедірейіп тұрғанын көрді» [2, 8-б.]. Бұдан кейінгі «қасқая қарап тұрып жауап беруі», нағашылар арасында «тентек жиен», авторлық баяндауда «қайсар бала» атануы алдыңғы бейнені толықтыра түседі. «Райымбектің жасы осы ауылдағы ойын балаларының бәрінен кіші. Әйтсе де бойы сұңғақтанып, сүйекті ірі денесі шымырлана өсіп келе жатқан жиенінің шамына тисе, үлкендігіне қарамай ұрып та кететініне көзі жетеді...» [2, 11-б.] Райымбек тоғыз жасына дейін Ханкелді батырдың өз қолында, одан кейінгі уақытта нағашы ата-әжесінің бауырында қағажу көрмей еркін өсіп келеді. Бірақ ол осы жасында-ақ әке үшін, өз намысы үшін кек алудың түпкі сырын түйсініп үлгерген-ді.

Әкесі Ханкелдінің (романда Райымбектің әкесі Ханкелді делінеді) жау қолында тұтқында жатқаны баланың жанына қатты батады. Ол сол үшін де «қу жетім» атанды, әкесін сағынған Райжанның ендігі бар арманы – әкесін тұтқыннан босатып алу. Сөйтіп, идеялық тұрғыда бас кейіпкердің биік адамгершілік мұраттар жетегімен өсіп-жетілу жолы реалды оқиғалармен астастырыла нанымды жағдай ретінде суреттеледі. Шығармада Райымбектің елжанды болып өсуіне ықпал еткен жандар ретінде нағашылары Биеке мен Қалиқа, Есжан, т.б. суреттеледі. Негізі Райымбектің тұлғалық қалыптасуындағы ел үшін, жер үшін шайқасудың мәні, батырлық, төзімділік, ақылдылық дегендерді санасына сіңірген атасының ролі ерекше.

Айтқанынан қайтпайтын, өжет баланың мінез-жаратылысын айналасындағылар сынай қарап, өзінше бағамдайды: «-Әй, қайдам! Мен кісі танысам, ана апайтөс, бадырақ көз бала мықтап кетсе алыпсоқ алкеуденің бірі болады да қояды», - дейді Тұрсын Райымбек жайлы [2, 12-б.]. Сөйтіп автор бөгде кейіпкердің көзқарас позициясы арқылы динамикалық өсу жолындағы жас кейіпкердің болашағын жорамалдайды. Ал төмендегі суреттеу, идеялық тұрғыда тек кейіпкерге ғана қатысты емес, тұтас ұрпақтар сабақтастығы жайлы ой-толғамнан сыр шертеді:

«Райымбекті дастархан маңын жағалап, шешелерін төңіректеп жүрген өзі қатарлы ойын балаларынан гөрі желібауға жаңа байланған жас құлындардың шыңғыра кісінегені, қиқар қайсарлықпен бұлқына тулағаны қызықтырды... Ертерек байланған ересек құлындар басына түскен ноқтаға әбден көніп, тағдырына табынғандай моп-момақан, күлтеленген келте құйрықтарын оқта-текте шолтаң еткізіп бір қағып қойып жайбарақат тұр. Кенжелеп туып мойнына енді ғана бұғалық түсіп, басына тұңғыш ноқта кигізілген бұла құлындар мүлде басқаша. Енеден туа еркін кеткен жануарлар зорлыққа тіптен көнгісі келмей, төңірегіне көзінен от шаша қарап, желібауды үзіп ала жөнелердей ноқта бауын шірене, кере тартып, кейде шыңғыра тулап-тулап та кетеді». [2, 14-б.]

Бір жағынан, осы үзінді Райымбектің жылқы жануарына деген ерекше ықыласын танытса, екіншіден, бұл келтірілген суреттеме – нақты тарихи кезеңге сәйкес қазақ елінің этнопсихологиялық жай-күйінен хабар береді. Ертерек байланған ересек құлындар бодандық, құлдық қамытқа бойы үйренген көнпіс, шарасыз ұрпақты кейіптесе, енесінен туа еркіндіктің дәмін татқан жас құлындар азаттық үшін күресуге даяр, қайсар ұрпақты білдіреді. Осы тұста Райымбекті сол азатқұмар, рухы еркін ұрпаққа жатқызуға негіз бар.

Райымбектің батыр болып қалыптасу жолы жүйелі түрде логикалық ойластырылған, нанымды сюжеттік оқиғалармен, дәстүрлі мотивтер негізінде баяндалады. Мысалы, Райымбекке нағашысының көкбурылды бәсіреге мінгізуі – нағашы мен жиен арақатынасындағы қалыптасқан дәстүрлі сипатқа ие оқиға. Сонымен қоса, мұндай фольклорлық мотив көптеген эпостық туындыларда кездеседі. Романдағы әрбір оқиға Райымбектің тұлғалық жетілуіне, жауынгер ретінде жан-жақты қасиеттерінің дамуына әсер еткен факторлар есебінде көркем игеріледі. Мысалы, Райымбектің нағашысына еріп жиі аңға шығуы – мергендікке, Есжанның қасында жылқы бағуы ат ойындарын жетік меңгеруге, яғни шабандоздыққа, күрескерлікке баулиды. «Бір айдан соң ат ойынына қызығушы балалар саны онға жетті. Әрқайсысы өзінше ақыл қосып, ойынның түрлерін де көбейтті. Бірде ат ойнатса, бірде палуан күрес пен жаяу жарысқа да түседі. Қарақұйрық, ақбөкен, елік лақтарын да қуып ұстайды. Есжан мен Райымбектің көрсетуімен дуадақ соғуды да біліп алды. Ағаш қылышпен шабысып, шыбық найзамен сайысуға да жаттығып жүрді. Әкелерінің, ағаларының қылыштары мен алдаспандарын сұрап, сұрағанға бермегендерін жымқырып шығып, ауылдан аулақ далаға келіп, жерге қатар-қатар шыбық тігіп, атпен шауып келе жатып көз ілеспес шапшаңдықпен қырқып түсіруге де машықтанып алды. Шауып келе жатып аттың ана бауырынан мына бауырына түсіп, қапталына ұзыннан жабыса қалып, секіріп ерге теріс қарап мініп, неше алуан өнер шығарды. Соның бәрінің ұйтқысы Райымбек те, үйретуші-жаттықтырушысы Есжан болды» [2, 33-б.]. Келтірілген үзіндіден шапқыншылық дәуірінде есейген балалардың жастық шақтары бейнеленген. Соғыс зардабы ерте есейткен балалардың ойыны да бөлекше. Жауда кеткен кегін алуға қамданған жас жеткіншектердің топтық бейнесі кейінгі Райымбек жасағының қалай қалыптасқандығын аңдатады. Ең бастысы, осындай суреттеме телімдері Райымбектің көшбасшылық қасиеттерінің нышан беруін мегзейді.

Осылайша, Райымбек «тоғыз-он жасында-ақ ат құлағында ойнап, дуадақ соғуды үйренеді». Оның мұндай озық қасиеттерін тіпті алаштың абызы – Төле бидің өзі байқайды.

Ұзақ уақыт дұшпан қолында болған Ханкелдінің тұтқыннан қашып шығып елге оралғанда Райымбектің өз ортасында беделді, сөзі өтімді, абыройлы, қайсар бала болып өскеніне куә болады. Жылқыға түн ортасында жау тап бергенде Райымбектің «атан жілікті жігіттермен тізе түйістіріп бірге» шайқасқанын атасы Биеке жақсылыққа жориды. Осыдан кейін ұрысқа түсуге жарап қалған жиенінің бес қаруы мен сауыт-сауманын Биеке өзі түгендеп береді. Бұл да Райымбектің батыр болып жетілуіне артылған сенім мен үміт шырағы болатын.

Райымбектің ересектердің мәслихатына құлақ түре жүретіндігі арқылы автор жас батырдың елжанды қасиетіне көңіл аудартады. Ел басына төнген ауыр күн, қазақ билерінің ақыл-кеңесі, қазақ жасақтарының жорық жоспарлары жайлы сұхбаттарға бала батыр ерекше қызығушылық танытып, көкірегіне ой түйеді. Үлкендердің жиынында Райымбектің сөз кезегін сұрап, Төле биге қарата аса терең ойларымен бөлісуі оның өз сөзіне жұртты ұйыта алатын, көкейіндегісін бүкпелемей ашық айтатын турашыл мінездерін айшықтап өтеді.

Он жетіге келгенде Райымбек ата ықпалынан шығып, үлкен батырлармен теңесе жаумен шайқасқа шыққысы келетіндігін жеткізеді.

Әлмерек абыздан бата алған Райымбектің іргеден жау әскері бой көтергенде жұртты аузына қарата сөз бастауы оның ақыл-ойының толысып, күш-қуаты тасыған, нақ кемеліне жеткен жас батыр екендігін аңғартады. «Жаудан жан сұрап аяғына жығылып өлгенше, жағаласып өлем мен!» [2, 150-б.] дейтін жалынды сөздері көпшілікті жігерлендіре түседі. Шын мәнінде, осы түстағы Райымбек үні – ұлт намысын қорғайтын, өршіл рухты жас ұрпақтың дауысы.

Ұрыс басталған шақта Райымбек Есжанмен қапталдас жүріп, соғыстың небір тәсілдерін меңгереді. Шабуылдау, барлау, тіл жеткізу сынды әрекеттерде ұстанатын стратегиялар мен тактикалық қадамдарды үйренеді.

Романда Райымбек батырдың жорықтары ел жадында қалған тарихи аңыздардың желісімен баяндалады. Осы ретте жазушының тарихи эпизодтарды баяндау стиліне көңілде күмән ұялатар поэтикалық әсірелеулер тым жиі кездеседі. Бұл да қаһармандық эпостың көркемдік табиғатына еліктеушіліктен туған болса керек. Мысалы, шайқас даласында кейіпкерлер арасындағы жөнсіз әзілдер, жорықтардың әсіре көтеріңкі көңіл күйде баяндалуы тарихи шындықпен жанаспайтын жасандылыққа ұрындырғандай әсер қалдырады.

Алғашқы шығыстан жау шапқан кезден бастап Райымбек батырдың Есжанды ақылшы ретінде ес тұтып, өзі құралпы жастарды топтастырып («тоғыз тоқпақ»), барлаушы әрі жазалаушы жасағын құруына байланысты ешқандай тарихи дереккөз кездеспейді. Авторлық дамытумен жетілдірілген эпизодтық әрекеттер жас буынның әскери қимылдарда алғаш сынға түсуін бейнелейді. Осы орайда қолға түскен қалмақ жауынгері Олжа-Мөңкенің (кейіннен Олжабай) серт беріп, қазақ әскері жағына шығуы Қ.Сауранбайұлы баяндайтын тарихи әңгімелердегі Аманжол есімді қалмақ батырын еске түсіреді.

Романдағы түстердің көркемдік қызметін Райымбек бейнесінің мейлінше толымды бейнелеу талабымен сабақтас қарауға болады. Мысалы, Әлмерек абыз бен Қангелді батырдың Райымбек туралы түстерін қарастырайық. Шапқыншылық кезінде мәңгіге көз жұмар алдында Әлмерек абыз жұртқа көрген ғажайып түсін айтып, жақсыға жориды:

Мен бір ғажап түс көрдім.
Бір емес осы жолда үш көрдім.
Сілтенген бізге көк сүңгі,
Сан жетпейтін көп сүңгі,
Сағағынан сынады,
Жау қолында жасыл ту,
Желбіреп тұрып құлады.
Күміс қоңырау, жез баулы.
Қондырдым қолға тұйғынды.
Қаптаған қалың қарғаның,
Қанатын барып сол қиды.
Тіледім тілек құдайдан,
Тұйғыным болды Райжан.
Күміс қоңырау – көк тұлпар
Жез бауы – қолда көк сүңгі
Ұмыт болар күн туар,
Қасірет, қайғы бұл күнгі...

Ел қайтады жеріне,
Құс қайтады көліне... [1, 191-б.]

Түстің жырлану формасы, стильдік-көркемдік айшықтары фольклорлық дәстүрлі үлгіні танытады. Ел басына күн туып, атамекенін тастап үдере көшкен алмағайып шақта айтылған түс дәл фольклорлық компонент сапасында көркем шығарманың сюжеттік динамикасынан хабар береді. Сол тәрізді Қангелдінің түсінде Райымбектің қыран болып айдаһармен шайқасуы, ақыры оны жеңуі де мифтік танымнан тамыр тартатын бейнелі көрініс сипатында да, сол арқылы батырдың айдаһармен соғысын кейіптейтін ұтымды көркемдік тәсіл ретінде де қызғылықты. Жазушы осы тұста түс көру сарынын өте тиімді қолданған:

«Шың басына қонған алып қара құсқа қарап Қангелді өзінің адасып қалған қыранын таныды. Қуанып кеткен құсбегі «Қаһ, Қаһ» деп биялайлы қолын көтерді. Бүркіт қалыптап кеп балдақты білекке қонды.

«Айдаһармен арпалыста мертіккен жерің жоқ па» деп оны сылап-сипап отырып қараса ұлы Райымбектің маңдайынан сипап отыр екен». Жалпы батырдың Әлмерек абыздың түсінде тұйғын, әкесі Қангелдінің түсінде бүркіт болып көрінуінде авторлық тұжырымдамаға сәйкес символдық мән бар екені айқын. Бас қаһарманның тұлғасын асқақтата бейнелеу талпынысымен жасалған мұндай метафоралық теңеулер эпикалық баяндаудың классикалық үлгілері қатарынан орын алады. Осындай эпостық мәнердегі әсерлілілікке бағытталған тағы бір көркемдік детальға назар салайық:

«Қангелді күзетші шерікке тақай беріп «Қақпаны аш!» деп қаһарлы әмір етті. Ол оп-оңай аша қоятын ыңғай танытпады. Тұра қашпақ боп, әрі-беріден ұмтылып еді, қалың адам қаумалап ешқайда жібермеді. Осы сәтті пайдаланып Райымбек ана жолы өздері қарғытып шыққан дуалдық аласалау жерінен Көкойнағымен шауып кеп, ішке секіріп түсті. Қарулы екі шерік қақпаның ішінде тұрып, сырттағы абыр-дабырға құлақ түре қалыпты. Дуалдан құрық бойы көтеріліп барып ішке топ ете қалған Райымбек оларға аспаннан түскен дию-перідей көрінді» [1, 199-б.]. Эпостық дәстүр бойынша қарсыласының үрейін шақыратын мифологиялық бейне кейпінде көрінуі – батырдың күш, айла жағынан басымдығын әйгілейтін көркемдік тәсіл.

Романдағы Райымбектің адами келбеті мен ой-сезім әлемін ашуға қызмет ететін линиялардың бірі – Күнімжанға деген махаббаты. «Жас батырдың Күнішпен арадағы сезім күйлері – қиыншылықтың өтінде жүріп сыналған, арқауы берік өмір құбылысы, жылдар бойғы созылып келе жатқан ауыр сынақтың аяулы жемісі. Және Райымбек пен Күніш линиясы романның нәзік сезімге орын берген сәулелі тұстары деуге лайық», - деп, орынды баға береді әдебиеттанушы ғалым Н.Ақыш [3]. Райымбектің ішкі сезім иірімдерін мейлінше айқара ашатын Күнішке деген сүйіспеншілік сезімі романда батырдың түрлі сынақтарға тап болуына себеп болады. Сүйгенін жау қолынан құтқару жолындағы батырдың адалдығы мен ержүректігі біршама пафосты баяндалғанымен, шығармаға романтикалық леп дарытып, оқырман қызығушылығын арттыра түседі.

Б.Ертаев: «Райымбек батыр және ұлттық патриотизм» атты мақаласында: «Рух дегеніміз адамның ішкі дүниесінің мықтылығы, қайтпас қайсарлығы, жігерлілігі, жүректілігі. Райымбектің рухының мықтылығына өне бойындағы алапат күш сай келген. Бұл екеуіне зерделілігі, аңғарымпаздығы, ақылдылығы лайық болған», - дейді [4, 200-б.]. Сайып келгенде, көшбасшы батырлық деңгейге жету қара күшке ғана сүйенбейді. Ол үшін оттай лаулаған намыс, мұздай ақыл қос керек. Райымбек образы осындай көпқырлы тұлғаның болмысын танытады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нарымбетов Ә. Уақыт шындығы – көркемдік кепілі. – Алматы: Жазушы, 1989. – 182 б.
2. Тұрлыбайұлы Ж. Райымбек батыр. 1-кітап. Толықтырылған қайта басылым. – Алматы, 2004. – 456 б.
3. Ақыш Н. Қазақ тарихының көркем суреттері // Қазақ романы: өткені мен бүгіні. – Алматы, 2009. – Б.: 302-338.
4. Ертаев Б. Райымбек батыр және ұлттық патриотизм // Райымбек. Ұжымдық жинақ. – Астана, 2005.– Б. 200-207.

16.01.45

Есимбекова Д.Б.
2-курс докторанты,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: dinarabyessimbekova@mail.ru

ҚОҒАМДЫҚ САЛА ТЕРМИНДЕРІ ЖӘНЕ КӘСІБИ ЛЕКСИКА

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіл біліміндегі кәсіби сөздердің зерттелу тарихы, ерекшеліктері қарастырылған. Автор кәсіби лексика мен терминдердің өзара байланысына көңіл бөледі. Қоғамдық ғылымдардағы, оның ішінде құқық қорғау саласында кәсіби қатысым барысында қолданылатын кәсіби сөздердің прагматикасы талданады.
Кілт сөздер: кәсіби сөздер, кәсіби термионология, кәсіби қатысым, құқық қорғау органдары.

Есимбекова Д.Б.
докторант 2-курса,
Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова,
г.Талдыкорган, Республика Казахстан
E-mail: dinarabyessimbekova@mail.ru

ТЕРМИНЫ ОБЩЕСТВЕННОЙ СФЕРЫ И ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКА

Аңдатпа. В статье рассмотрены история исследования, специфика профессиональных слов в казахском языкознании. Автор уделяет внимание на взаимосвязь профессиональной лексики и терминов. Дается анализ прагматики профессионализмов, используемых в общественных науках, в частности в правоохранительной сфере.
Ключевые слова: профессионализмы, профессиональная термионология, профессиональное общение, правоохранительные органы.

Yessimbekova D.B.
2rd year PhD student,
Zhetysu state university named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan
E-mail: dinarabyessinbekova@mail.ru

PUBLIC TERMS AND PROFESSIONAL VOCABULARY

Annotation. The article describes the history of the study of professional vocabulary in Kazakh linguistics. The author pays attention to the relationship of professional vocabulary and terms. The pragmatics of professionalisms used in the course of professional communication of law enforcement officers are analyzed.
Keywords: professionalism, professional terminology, professional communication, law enforcement agencies.

Қазақ тіл ғылымы мен әдістемесінің негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлы көркем сөйлеу тілін ғылым тіліне айналдырғаны мәлім. Қазақ терминологиясының негізін қалап, лингвистика, әдебиеттану, әдістеме салаларына қатысты тұтас терминдер жүйесін жасады. А.Байтұрсынов профессионализмдерге тұңғыш рет пән сөз деп қазақша атау берген. Бұл жөнінде ф.ғ.д, профессор А.Б. Салқынбай: «Қазіргі таңда Байтұрсынұлы жасаған бүкіл терминдер қазақ тіл білімінің метатұғыры болып қалыптасып, тілдік тәжірибеде қабылданған, уақыт сүзгісінен өткен, қазақ тіл білімінің төл ерекшелігін танытатын құндылыққа айналған» - деп пікір білдіреді [1].

Қазақ терминологиясын жүйелеп, біршама тәртіпке келтіруде ХХ ғасырдың І жартысында Х.Досмұхамедұлының еңбегі зор. Қазақ тілі терминологиясын «ғылым атаулары» деп атаған. Ана тілінің фонетикасы мен емлесін, әдеби тіл, әдебиет тілі, түрік тілдерінің тарихы туралы ғылыми талдаулар жасаған ғалым.

Терминдер ғылым мен техниканың, қоғамның үздіксіз дамуына байланысты әлеуметтік қажеттіліктен пайда болатыны белгілі. Зерттеуіміздің негізгі арқауы қоғамдық сала терминдері болғандықтан, заңтану саласындағы кәсіби сөздерді қарастырмақпыз.

Әрбір жеке тұлға болмыстағы белгілі бір оқиғаларды, деректер мен құбылыстарды ойша сұрыптаумен бірге, оны басқаларға қалай жеткізу жағын ойластырады, соған орай тілдік құралдарды пайдаланады. Күнделікті қызмет бабында белгілі бір мамандық иелерінің кәсіби лексикасын зерделеу арқылы кәсіби сөздердің, терминдердің шығу тарихы, қолданылу аясы мен ерекшеліктерін толық зерттеуге мүмкіндік туады.

Тіл біліміне қатысты еңбектерде кәсіби лексика деп белгілі бір кәсіпке, шаруашылық саласына қатысты сөздер тобын атайды. Қазақ тіл білімінде кәсіби лексика біршама зерттелді деуге негіз бар. Мәселен, Ж. Досқараевтың балықшылыққа қатысты (1958), С.К. Кеңесбаевтың кәсіби сөздерді зерттеу жайындағы (1962), О. Нақысбековтің темекі өсіру кәсібіне қатысты (1965), Қ.Айтазиннің балық шаруашылығындағы кәсіби сөздерге қатысты (1973) А. Айғабыловтың егіншілік, бау-бақша кәсібінің лексикасына арналған (1975), М. Күштаеваның тары дақылына байланысты (2002) кандидаттық диссертациялары және Р. Шойбековтің қолөнер лексикасына арналған (2006) докторлық зерттеуі бар. Ш. Сарыбаев, О. Нақысбеков, Б. Қалиев еңбектерінде кәсіби сөздер мен олардың түрлері жайлы толық мәлімет кездеседі.

Профессор І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаев «Профессионалдық лексикаға белгілі бір шаруашылық кәсіппен шұғылданатын адамдарға тән немесе оған белгілі бір мамандық саласындағы атауларды білдіретін сөздер жатады» - деп түсіндіреді [2].

Кәсіби лексика, өз кезегінде, екі топқа бөлінеді: *кәсіби терминология* және *кәсіби лексика (кәсіби жаргон)*.

Кәсіби терминология дегеніміз – ғылым, техника, өндіріс т.б. саласындағы ұғымдар мен заттардың атауларын дәл білдіру үшін жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестерінің жиынтығы. Терминдердің пайда болуы ғылым мен техниканың үздіксіз дамуымен тығыз байланысты екені белгілі. Терминдер бір ұғымды нақты білдіргендіктен, бір мағыналы болып, ғылымның бір саласына меншікті болып тұрақталады. Зат, құбылыс, іс-әрекеттің санада бейнеленіп, тұрақталған ұғымының мазмұны лексикалық мағына деп аталады, яғни сөздерді бір-бірінен ажыратып танытатын ең негізгі мағына, ол арқылы сөз жеке даралық (единицалық) сипатқа ие болады. Лексикалық мағына сөздің басқа мағыналарының тууына негіз болады, сол себепті сөз мағыналарын саралағанда ең алдымен оның лексикалық мағынасына көңіл аударылады.

Терминдік мағына – ғылым, техника, өнер саласында қолданылатын арнаулы сөздердің лексикалық мағынасы. Терминдік мағына ғылым, техника, өнер саласындағы «таза» ұғымдармен сәйкес келіп, соларды білдірумен шектеледі.

Кәсіби лексика арнаулы лексиканың саласы болып табылады, әрі белгілі бір кәсіппен шұғылданатын топтың арасында көбінесе ауызша түрде таралып, жергілікті халық тілімен байланысты дамиды.

Кәсіби сөздер деп белгілі кәсіпке байланысты қалыптасқан терминдерді атайды. Олардың әдеби тілді дамыту мүмкіндігі бар, кәсіби сөздерден жалпы халыққа түсінікті болып келетін сөздердің сараланып шығуы мүмкін.

Қазақ тіліндегі кәсіби сөздер үлкен екі салаға бөлінеді:

Шағын кәсіпке (ұсталық, тоқымашылық, зергерлік, т.б.) байланысты кәсіби сөздер: тарақ балта (жүзді кедір-бұдыр балта), керме ара (жүзінің ортасында тірегіші бар ара), шербек ара (үлкен ара), кемпірауыз (балықауыз), атауыз (шеге суырғыш).

Ірі кәсіпшілікке (мал, астық, балық, аңшылық, бу-бақша, күріш, мақта, темекі, қызылша шарушашылығына) байланысты кәсіби сөздер: қоза (мақта өсімдігі, шиіт (мақтаның тұқымы), ақ шиіт (түгі алынбаған түбіитті шиіт), терімші (мақта теруші), арам шақа (мақта бермейтін бұтақ), балдақ (мақтаның сабағы), көсек (мақтаның дәнінің қабағы), өсім су (мақтаған берілетін екінші су), ызғар су (мақтаға берілетін бірінші су), шиіт майы (мақта майы).

І.Кеңесбаев: «Халық тіліндегі сөздердің ішінде, әсіресе әр өлкенің өзіне тән шаруа түріне байланысты айтылатын кәсіби сөздер (профессионализмы) делінетін тарауының әдеби тіліміздің сөз қорын, қазақ терминологиясын байытуда еселі үлес қосып келе жатқанын ешкім де теріске шығара алмайды» [3].

Қазақ лексикасының терминденуін алғаш рет жүйелі түрде зерттеген ғалым – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның корреспондент мүшесі Шерубай Құрманбайұлы. «Қазақ терминологиясы» атты еңбегінде терминденуші лексика көздерін, жалпыхалықтық тілдегі сөздердің терминдену ерекшеліктерін зерттеп, жалпы лексикалық өріс және терминологиялық өрістер арасындағы өзара байланыстарды айқындаған.

Термин сөздер әдеби тіл лексикасының құрамына кіреді, ал кәсіби сөздердің барлығы бірдей кіре бермейді. Кәсіби сөздерді терминжасамда өнімді пайдаланып келе жатқан қабат деп айтуға болмайды, оның себебін ғалым Ш. Құрманбайұлы кәсіби лексиканың өзінің қазақ тіл білімінде әлі терең зерттеліп, өзге лексикалық қабаттардан, оның ішінде терминдерден басты айырмашылықтары көрсетілмегендігінен, терминжасамның бір көзі ретінде танылып қоймағандығынан деп түсіндіреді. «Кәсіби лексика терминденуге

бейім, икемді келеді. Оларды жинап, зерттеудің, термин жасауда пайдаланудың ғылыми терминология үшін маңызы зор» [4]. Академик Ә.Қайдар қазақ терминологиясын жаңаша зерттей келе, дәстүр мен шарттылық принципін ұсынады.

А.И. Гальперин кәсіби сөздер мен терминдердің салыстырмалы анықтамасын былай береді: «Терминдер – әдеби-кітаби лексиканың арнаулы саласы, ал профессионализмдер – әдеби емес ауызекі лексиканың арнаулы саласы. Профессионалимзнің мағыналық құрылымы бейнелі түсінікпен көлегейленген, оның қасиеттері кездейсоқ және еркін болуы мүмкін. Кәсіби сөздің пайда болуы негізінде семантикалық мамандандырылу жатыр» [5].

Л.Н. Лубожева кәсіби лексиканың құрамына терминологиялық бірліктер, профессионализмдер мен номенклатуралық атауларды (белгілі бір мамандықта қолданылатын атаулардың, терминдердің тізбесі немесе жиынтығын) жатқызады. «Между профессиональной и общелитературной лексикой происходит постоянное взаимодействие, что выражается в процессах деспециализации и детерминологизации профессиональных единиц, при помощи которых термин, мигрируя в общеупотребительный узус, обогащает общелитературный язык» [6]. Демек, кәсіби лексика мен жалпы әдеби лексиканың өзара әрекеттесуі - заңды құбылыс.

Ғалым И.А. Нестерова профессионализмдер міндетті түрде термин болуы шарт емес дей келе, кәсіби лексика бір мамандық өкілдерінің еркін сөйлесуіне мүмкіндік беретін ерекшеліктерге ие деп тұжырымдайды [7].

И.Н.Сенин «Основы юридической техники» атты оқу құралында терминдерді қолдану барысында оның авторға ғана емес, адресатқа да түсінікті болуын қадағалау қажет екендігін ескертеді.

Құқықтық құжаттарда қолданылатын терминдердің классификациясы

(Н.И.Сенин бойынша)

Таралу аймағы мен қолданылу аясына орай		*Заңгерлік құжат түрлеріне қарай*			*Айтылу стилі бойынша*	
Жалпы терминдер	Арнайы терминдер (заңгерлік, медициналық, техникалық, медициналық, экономикалық)	Нормативтік актілер	Құқық қорғау органдары актілері	Басқару және нормативтік келісім-шарт актілері	Ресми	Бейресми

«Нақтылы заң саласындағы құбылыстарды қарастырғанда алдымен «түсінік» және «анықтама» сөздерін ажырата білген жөн. «Түсінік» дегеніміз – құбылыстың атауы; ал «анықтама» - құбылысқа берілген қасиеттер мен сипаттардың жиынтығы. «Түсінік» сөзінің синонимі ретінде «термин» сөзін алуға болады, ал «анықтама» сөзінің баламасы – «дефиниция». Мысалы: «тұтынушы» дегеніміз – түсінік, ал «жеке, тұрмыстық қажеттіліктеріне қажетті тауарды алатын жеке тұлға» дегеніміз – тұтынушының анықтамасы. «Еңбек шарты» - түсінік, ал «жұмыс беруші мен жұмысшы арасындағы келісім» - еңбек шартының анықтамасы» [8]. Бұрыннан белгілі ұғым атауының, яғни лексеманың жаңа сипат алуы мүмкін.

Кәсіби сөздер ауызекі сөйлеу тілінде қатаң ғылыми сипаты жоқ «жартылай ресми» сөздер ретінде қолданылады. Олар тілдің жалпы лексика-семантикалық жүйесінде маңызды орын алады.

Бүгінгі таңда қоғамдық ғылымдардағы кәсіби лексиканың қолданылу ерекшілігін зерттеудің маңызы зор. Қоғамдық ғылымдар – әлеумет туралы жан-жақты түсініктер қалыптастыра отырып зерттейтін ғылым саласы. Қоғамдық ғылымдарды үш топқа жіктеуге болады:

- қоғам туралы жалпы түсінік беретін, оның даму заңдылықтарын, негізгі құрамдас бөліктерін т.б. зерттейтін тобы (әлеуметтану, философия);
- әлеумет өмірінің бір қырын зерттейтін пәндер (экономика, саясаттану, мәдениеттану, этика, т.б.);
- әлеумет өмірінің барлық саласын қамтитын ғылымдар (тарих, заңтану, т.б).

Қоғамдық ғылымдардың бір саласы – заңтану. Заң саласында әдеби тіл нормаларын сақтаудың маңызы зор. Заң қызметінің субъектілері өз ісінің мамандары болумен қатар, қазіргі қазақ тілінің лексикасын дұрыс қолдануы тиіс. Осы орайда, кәсіби терминологияны қолдануда бірқатар қиындықтар туындайды, яғни кәсіби терминдерді қарапайым халық түсіне бермейді. Заңгерлер арнаулы, спецификалық сөздерді (кодекс, үкім, жалтару, тәркілеу, мәміле, т.б.) көптеп қолданады.

Құқық, заңтану саласындағы жаңа кәсіби терминдерге мысал келтірсек:

Абберация - нормадан ауытқу, қате, бұзылыс, қателік.

Аболиционизм - бір заңның жоюылуын талап ететін қоғамдық қозғалыс.

Аболиция - бұрынғы шешімнен, келісімшарттан, мәміледен, заңнан немесе бұрынғы уағдаластықтан бас тарту.

Бланкеттік құқық нормасы - лауазымды қызметкерге тиым салу, өздігінен мінез-құлық ережесін орнатуға мемлекеттік ұйымнан берілетін құқық нормасы.

Буферлік мемлекет - екі немесе бірнеше үлкен мемлекет территориясы арасында орналасқан мемлекет.

Бюджеттік заңнама - заңнамалық және басқа құқықтық нормативтік актілердің жиынтығы, федералды, субфедералды және 87 муниципалды деңгейде реттелетін бюджеттік құқықтық қатынас.

Виктомология - қылмыс құрбанының доктринасы, қылмыстық әрекеттің құрбанына айналуы мүмкін жеке немесе топтық құрбандар туралы ғылым.

Конституциялық кепілдіктер - конституция нормалары және конституциялық қағидаттарды, адам құқықтары мен конституциялық 224 құрылыстың негіздерін қорғауды қамтамасыз ететін конституциялық институттар.

Мүлікті тәркілеу - сотталған адамның меншігі болып табылатын мүліктің бәрін немесе бір бөлігін мемлекеттің меншігіне мәжбүрлеп өтеусіз алу [9].

Бұл келтірілген кәсіби терминдердің көпшілігі қарапайым халыққа түсінікті бола бермейді.

Құқық қорғау органдары қызметкерлері мен заңгерлер тілінде жұмыс барысында пайда болатын құпия жайларды өздеріне тән кәсіби тіл арқылы жеткізу дағдылары қалыптасқан. Мұндай кәсіби сленгтердің басым бөлігін орыс тілінен енген сөздер құрайды. Төменде келтірілген лексемалар кәсіби жаргон немесе сленгке жақын деп ойлаймыз.

1) Қызмет барысында қолданылатын заттар мен үдерістердің атаулары:

Баранка – жұмыс туралы нөлдік есеп;
Ботаника – жедел-техникалық іс-шаралар;
Касатка – кассациялық шағым;
Бан (бұғаттау) – прокурордың қосымша тергеу жүргізу үшін қылмыстық істі қайтаруы.

2) Ауызекі тілдегі адамға қатысты атаулар:

Қожайын – колония бастығы;
Жәбірленуші – қылмыстан зардап шегуші;
Пентагон – прокурор;
Нарик – нашақор;
Ботаниктер – жедел-техникалық бөлімше қызметкерлері;
Тоқылдақ – құпия хабар беруші, сөз тасушы;
Академик – тәжірибелі қылмыскер;
Акула – мүлкі тәркіленген ұзақ мерзімге сотталған қылмыскер;
Гена – бас директор.

3) Іс-әрекетке байланысты туындаған сөздер:

Сүргілеу – қылмыстық істі сотқа жіберу;

Жүктеу – айып тағу;
Іс тігу – істі айыптау бағытында жүргізу;
Істі сындыру – қорғау жағының пайдасына айғақтар жинау;
Сыну – шынын айтып мойындау;
Ілу – айып тағу.

Халық тұрмысы мен қоғам дамуында өзгерістер болған сайын жетілдіріп отыруды қажет ететін терминология саласының бірі – заң терминдері. Жаһандану заманында ағылшын тілінің үстемдік құруына орай жаңа терминдер үздіксіз пайда болуда. Соңғы кез*дері ағылшын тіліндегі терминдер негізінде пайда болған кәсіби сөздердің тілдік қолданысқа енуі байқалады. Мысалы: энфорс – іске қосу, литигатор – соттағы заңгер, апинион – құқықтық мәселелер бойынша заңгер кеңесі, лигал ресеч – заң шығару мен сот тәжірибесін белгілі бір мәселе бойынша зерттеу, андеррайтер – келісілген шарттар бойынша нарықта бағалы қағаздарды шығаруға кепілдік беретін тұлға, киднеппинг – балаларды ұрлау [10]. Демек, доминантты тіл, яғни ағылшын тілінің ықпалымен жаңа терминдер және лексемалар пайда болуда. Жеке ғылым салалары бойынша ағылшын тілінен енген жаңа лексемаларды салыстырмалы түрде зерттеп, тіліміздегі бұрыннан бар кәсіби терминдермен алмастыру қажет деген пікірдеміз. Бұл үдерістер қазақ тілінің заңдылықтарына, ділдік тұғырына негізделуі тиіс.*

Құқық қорғау саласында қолданылатын жоғарыдағы кәсіби сөздер тілдік құралдарды үнемдеу мақсатында пайда болған. Сөйлеуші терминнің ауқымды тұжырымдалуын қысқартуға тырысады, өйткені мамандар өзара сөйлескенде әңгіме не туралы екенін қиындықсыз түсінеді.

Заңгердің кәсіби қатысымы барысында түрлі тілдік қателер де орын алады. Солардың кейбіріне тоқтала кетсек:

1. Лексикалық тіркесімнің бұзылуы. Мәселен, «мәмілеге отырды» (дұрысы: мәміле жасалды), «келісім-шарт жасалды» (дұрысы: келісім-шартқа отырды), «қарызды төлеу» (дұрысы: қарызды өтеу).

2. Көпсөзділік. Мысалы, келесідей сөз тіркестері қолданылады: «кәмелетке толмаған азаматтар» (дұрысы: кәмелетке толмағандар), «қоғамды өзгерту арқылы қайта құрудағы құқықтық мирасқоры» (дұрысы: қоғамды қайта құрудан кейінгі оның құқықтық мирасқоры).

3. Тавтологиялық конструкциялар. Сот актілерінде келесідей тавтологиялар ұшырасады: «қосымша шешім шығару туралы мәселені шешу», «судья шешімді жазбаша түрде жазады».

4. Қарапайым тұрмыстық сөздерді қолдану. Мысалы: «төлеп тастады», «жалдау», «қысу», «бопсалау».

Кәсіби лексика деп белгілі бір мамандық, кәсіп иелерінің сөйлеу тілінде қолданылатын сөздер мен тіркестерін айтамыз. Арнаулы лексиканың бір тармағы болып табылатын кәсіби сөздердің этимологиясын, қолданылу аясын, экспрессивті-стилистикалық қызметін жан-жақты зерттеу қажет. Түрлі кәсіпке қатысты сөздерді әлі де сала-сала бойынша жинақтап, олардың өзіндік ерекшеліктерін нақты көрсетудің маңызы зор. Ал белгілі бір кәсіпке байланысты сөз алмасу үдерісі күнделікті тұрмыс-тіршілік барысында, қарым-қатынас нәтижесінде жүзеге асатыны белгілі. Әсіресе, қазақ тіл білімінде аз зерттелген құқық қорғау саласы қызметкерлерінің кәсіби қатысымын теориялық және практикалық жақтан қарастырудың маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. http://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow/
2. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Алматы: Мектеп, 1975.-236 б.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: Арыс, 2008.-608 б.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясының кезеңдік сипаты. Астана: Елорда, 2002.-137 бет.
5. Гальперин А.И. Очерки по стилистике английского языка. Москва: Просвещение, 1999. - 462 стр.
6. Лубожева Л.Н. Роль профессиональной лексики в обогащении словарного состава общеупотребительного языка: на материале экономической терминологии английского и русского языков (диссертация на соискание ученой степени кандидата наук). Челябинск, 2006 г.
7. Нестерова И.А. Электронный ресурс // Образовательная энциклопедия: http://odiplom.ru/lab/professionalnaya-leksika.html
8. Сенин И.Н. Основы юридической техники. Москва: Директ-Медиа, 2017.-172 стр. https://tbi.kz/wp-content/uploads/2018/12.pdf
9. https://petroleks.ru/dictionaries/dict_big_law.php

УДК 378.02:372.8:81373:811.161.1.

Есимкулов Б.Н.
канд.филолог. наук, и.о.ассоциированного профессора (доцента)
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
г.Талдыкорган, Казахстан
E-mail: esimkulov.63@mail.ru

ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ОРИЕНТИРЫ В ОПИСАНИИ ТИПОВОЙ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СОЧЕТАЕМОСТИ

Аннотация: В статье рассматриваются типы дейктических указателей пространственной семантики, которые служат ориентиром для описания синтагматики относительных значений глагольных полисемантов. Опорными в исследовании синтагматики являются закономерности синтаксической сочетаемости. Выделенные типы дейктических указателей свидетельствуют о синтагматической расчлененности значения. Материал словарей показал, что указание на пространственный локализатор содержится в толковании глагольного слова.

Ключевые слова: абсолютивные значения, относительные значения, синтагматика, лексико-синтаксическая координация, семантическая структура слова, распространители, текстовые фрагменты.

Есимкулов Б.Н.
филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорган қ., Қазақстан
E-mail: esimkulov.63@mail.ru

ТИПТІК СИПАТТАМАДАҒЫ КЕҢІСТІКТІК БАҒДАРЛАР ЛЕКСИКАЛЫҚ ҮЙЛЕСІМ

Аннотация: мақалада түрлері дейктических көрсеткіштердің кеңістіктік семантикасы, олар үшін бағдар сипаттау синтагматики салыстырмалы мәндерін глагольных полисемантов. Синтагматиканы зерттеуде негізгі синтаксистік үйлесімділіктің заңдылықтары болып табылады. Дейктикалық көрсеткіштердің бөлінген түрлері мәннің синтагматикалық бөлінуін көрсетеді. Сөздіктер материалы кеңістіктік локализаторға нұсқау етістік сөзді түсіндіруде бар екенін көрсетті.

Негізгі сөздер: абсолюттік мәндер, салыстырмалы мәндер, синтагматика, лексика-синтаксистік үйлестіру, сөздің семантикалық құрылымы, таратушылар, мәтіндік фрагменттер.

Esimkulov B.N.
candidate of Philological Sciences, acting associate professor,
ZhSU after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan
E-mail: esimkulov.63@mail.ru

SPATIAL REFERENCE POINTS IN THE DESCRIPTION OF A TYPICAL LEXICAL COMPATIBILITY

Abstract: the article considers the types of deictic pointers of spatial semantics, which serve as a guide for describing the syntagmatics of relative meanings of verbal polysemants. Basic in the study of syntagmatics are the laws of syntactic compatibility. The allocated types of deictic pointers testify to syntagmatic dismemberment of value. The material of the dictionaries showed that the indication of the spatial localizer is contained in the interpretation of the verb word.

Keywords: absolute meanings, relative meanings, syntagmatics, lexical-syntactic coordination, semantic structure of the word, distributors, text fragments.

Семантическая характеристика и относительно взятых слов, и их классов, выделяемых по разным признакам, предполагает исследование не только парадигматики, то есть отношений к другим словам лексической системы, но и исследование их связей с другими словами,

подчиненных “законам сочетания словесных значений”, то есть тех отношений, которые объединяются общим понятием лексической сочетаемости.

Эти и другие отношения, в которые вступает слово как единица лексической системы, довольно полно раскрываются в содержательном определении значения слова, данном В.В.Виноградовым: “Значение слова определяется не только соответствием его тому понятию, которое выражается с помощью этого слова, оно зависит от свойств той части речи, той грамматической категории, к которой принадлежит слово, от общественно осознанных контекстов его употребления, от конкретных лексических связей его с другими словами, обусловленных присущими данному языку законами сочетания словесных значений, от семантического отношения этого слова с синонимами и вообще с близкими по значениям и оттенкам словами, от экспрессивной и стилистической окраски слова” [1, с.46].

Раскрытие специфики отношений глагольных полисемантов к другим словам и с другими словами делает основными объектами исследования парадигматические и синтагматические отношения этого разряда слов.

Основной задачей при исследовании синтагматических отношений относительных значений глагольных полисемантов является определение закономерностей их лексических связей, в которых выражаются общие синтагматические качества этого разряда слов. Определение закономерностей лексических связей опирается на установление типовой лексической сочетаемости.

Вопрос о типовой лексической сочетаемости относительных значений глагольных полисемантов – это вопрос о том, с какими группами слов, с какими лексическими общностями и на какой основе создаются эти связи.

Решение этих вопросов обусловлено определением общих семантических факторов, регламентирующих лексические связи относительных значений, и факторов, обусловливающих лексические связи. И те и другие факторы соотносятся лишь в определённых пределах. Этим предполагается, что определение типовой лексической сочетаемости связано с установлением закономерностей лексических связей, обусловленных общими семантическими качествами глагольных полисемантов относительного значения и индивидуальными семантическими признаками отдельных слов этого класса.

Лексические общности, объединяющие в своём составе слова, связи с которыми являются типичными для относительных значений, рассматриваются нами как средство реализации валентностных свойств многозначных глаголов.

В исследовании сочетаемости относительных значений слова принимаются во внимание два вида сочетаемости, “представляющих собой как бы две ступени проявления единой и целостной семантики каждого конкретного слова: синтаксическая и лексическая сочетаемость. Первая определяется его лексико-грамматической характеристикой, вторая – его индивидуальным значением”[2, с.188].

Исследуемый аспект синтагматики глагольных полисемантов требует уточнения некоторых определений. В частности, под синтаксической сочетаемостью в работе понимается способность относительных значений глагольных полисемантов иметь при себе зависимые синтаксические формы (распространители).

В кругу активной (обязательной) синтаксической сочетаемости различается разная степень необходимости употребления распространителей. В этой связи вводятся понятия обязательной и необязательной (факультативной) сочетаемости. Обязательной синтаксической сочетаемостью называется такая сочетаемость, при которой вероятность появления распространителей при условии появления лексемы приближается к единице. Данные распространители называются обязательными. Они предсказуемы глаголом и возникают в предложении по его требованию. Под необязательной синтаксической сочетаемостью понимается определённая способность относительных значений многозначных глаголов употребляться как с распространителями, так и без них. Относительные значения глагольных полисемантов с обязательной синтаксической сочетаемостью, сохраняя самостоятельность лексического значения, теряют свою синтаксическую самостоятельность и лишаются способности функционировать в структурах свободного употребления. И в этом плане можно говорить об их синтаксической недостаточности. Данным типом сочетаемости обладают глаголы, имеющие относительное (релятивное) значение, что и обусловливает обязательность их синтаксической сочетаемости.

Опорными в исследовании сочетаемости относительных значений глагольных полисемантов являются закономерности синтаксической сочетаемости, которая выступает как самый общий

фактор, регламентирующий лексические связи в пределах категориальных моделей. “Смысловые модели” в своей совокупности составляют содержание модели синтаксической сочетаемости. А.А.Уфимцева подчёркивает, что “при анализе лексических связей слов предметом изучения являются не фразы и предложения и их смысл как коммуникативных единиц, а те минимальные сочетания полнозначных слов, в которых реализуются системные возможности (значения слов и модели их смысловых отношений) лексем” [3, с.201-202].

Таким образом, определение “моделей смысловых связей”, то есть видов смысловых отношений является одним из условий установления типовой лексической сочетаемости относительных значений глагольных полисемантов. Минимальные сочетания, представляющие собой бинарные словосочетания, оказываются тем объектом исследования, в котором находят выражение не только семантические свойства слов, которые делают возможным их соединение, но и их грамматические свойства.

Приведённые здесь, а также другие положения, связанные с изучением синтагматики, убеждают в том, что исследование словосочетаний, формируемых глаголами, даёт широкие возможности для характеристики лексических связей, обусловленных общими для них семантическими качествами, поскольку проблема взаимодействия грамматики и лексики, а также семасиологии сильнее всего затрагивала область учения о формах и типах словосочетаний.

Наиболее представительным типом распространения в синтаксической модели, в которую входят относительное значение глагольного полисеманта – главный компонент модели и распространитель – подчинённый компонент, являются существительные, которые выступают в исследуемых моделях в различных предложных и беспредложных формах косвенных падежей и выражают разнообразные виды отношений. В исследуемых глагольных полисемантах большинство относительных значений, соединяясь с распространителями, представляют пространственные и объектные отношения, каждые из которых в свою очередь дифференцируются на подвиды.

Таким образом, описание синтагматики относительных значений глагольных полисемантов в аспекте типовой лексической сочетаемости проводится с учётом выше изложенных положений.

Движение в анализе синтагматических связей глагольных полисемантов в данной статье осуществляется от общих правил слова, которые содержатся в словаре и даются в виде их толкования.

Материалы толковых словарей показывают, что в целом ряде случаев указание на пространственный локализатор содержится в толковании глагольного значения. При этом пространственная локализация может быть эксплицирована и неэксплицирована. Эксплицитное выражение локализация действия в пространстве получает тогда, когда в толковании глагольного слова имеются обобщающие дейктические указатели, в соответствии с которыми может быть выделена группа относительных значений глагольных полисемантов. Ср.: БЫВАТЬ “2. Время от времени приходить, приезжать куда-либо, посещать кого-либо, что-либо, 4. Находиться, присутствовать где-либо”; БРОСАТЬ “2. Быстро перемещать, направлять, посылать куда-либо, 4. Уходить от кого-либо, откуда-либо”; ГНАТЬ “Принуждать удалиться откуда-либо.”; КИДАТЬ “2. Быстро перемещать, посылать куда-либо.”; БЫТЬ “2. Находиться, присутствовать где-либо; ДВИГАТЬСЯ “2. Разг. Трогаться с места, идти, отправляться куда-либо”; ЖИТЬ “4. Пребывать, проживать где-либо”; ВАЛИТЬ^{2} “2. Вырываясь, выходя откуда-либо, двигаться (подниматься, лететь и т.п.) сплошной массой (о дыме, паре и т.п.).”

Заметим, что в ряде случаев толкования свидетельствуют о синтагматической расчленённости значения. Ср., например: КАЧАТЬ “4. Извлекать откуда-либо, подавать куда-либо. (с помощью насоса)”.

Иллюстративный материал толковых словарей и материалы, собранные в процессе исследования, подтверждают тот факт, что слова с пространственной семантикой составляют типовой контекст для рассмотренных глагольных значений.

Например: “Договорённость Керенского с нами была чёткой: мы бросаем конный корпус *на Петроград*, чтобы разогнать Советы” (М.Шатров. Дальше…Дальше…Дальше).

“(Поля) бросала нас для постоянной связи *во все концы и организации*, чтобы дело держать на ходу” (Ф.Гладков. Цемент).

“Городок Б. очень повеселел, когда начал в нём стоять кавалерийский полк. А до того времени было в нём страх скучно. Когда, бывало, проезжаешь его и взглянешь на низенькие мазаные домики, которые смотрятна *улицу* до невероятности кисло, то… невозможно выразить, что делается тогда на сердце…” (Н.Гоголь.Коляска).

“В прошлый раз ждал я тут своей очереди, - посмеиваясь, рассказывал Гараня, - вдруг прибегает кладовщик: скрывайтесь, милиция! Ну и брызнули все *в разные стороны*. Кто по целине *до лесу*, кто по-за сараями да *на скотный двор*, а я спрыгнул в кислотную яму, закопался, сижу, покуриваю, слушаю голоса”(Красавин. Гараня).

Общность этой группы относительных значений глагольных полисемантов заключается в наличии единого семантического компонента “направленность”. Минимальный контекст для реализации данных относительных значений выглядит так: субъект – глагол – слова пространственной семантики, представляющие собой предложно-падежную форму существительного или местоимения.

Функциональные ориентиры могут задаваться в словарном толковании лексическим способом. При этом ориентиры содержат более определённые указания на “среду”. Ср.:ВИСЕТЬ “2. Быть или казаться неподвижным при полёте (о птицах, насекомых, самолётах и т.п.), а также при движении *по небесному своду* (о солнце, облаках и т.п.)”; ВИТАТЬ “2. Парить, носиться *в воздухе*”; МОКНУТЬ “2. Лежать в *воде* или другой *жидкости* для приобретения каких-либо свойств”.

Локативным показателем значения “быть или казаться неподвижным при полёте (о птицах, насекомых, самолётах и т.п.)” глагола ВИСЕТЬ служит, во-первых, круг слов, обозначающих видимое пространство или указывающих на него (небо, воздух, вверху, там и др.), и этот круг слов задан в толковании, во-вторых, практически неограниченный круг слов, обозначающих ту территорию или тот объект, над которым могут размещаться субъекты действия (город, деревня, посёлок, улица, лес, степь и т.д.). Этот круг слов в толковании не задан.

Ср.: “Только *вверху*, прямо *над головой*, *где-то далеко-далеко* висела одинокая звезда” (В.Короленко. Соколинец).

“*В воздухе* висит нагретая пыль, скрип несмазанных колёс, крики” (В.Тендряков. Рассказы).

“*В синеве неба* висел неподвижно жаворонок” (А.Чехов. На чужой стороне).

Локализация указанного действия в пространстве может оказаться как предельно широкой, так и предельно узкой.

Ср.: “*Над океаном* висел туман, густо смешанный с дымом” (М.Горький.В Америке).

“Луна висела *над необъятной степью*, обессиленной, отдыхающей, и далеко-далеко погромыхивала чуть слышно война” (В.Тендряков. Рассказы).

“Тучи ещё висели *над аэродромом, над ангаром и службами и над посёлком*, но там, на западе, открылось небо…” (Б.Ямпольский. Московская улица).

“…позавчера на рассвете *над Мухославском* в течение сорока минут висела летающая тарелка” (А.Арканов. Рукописи не возвращаются).

Пространственные ориентиры могут задаваться и описательно. Так, например, в толковании глаголов БЕЖАТЬ, КРУЖИТЬ, МЕТАТЬ содержится указание на направление движения. Ср.: БЕЖАТЬ “5. Тянуться, простираться в каком-либо направлении (о дороге, тропинке и т.п.)”; КРУЖИТЬ “3. Двигаться извилистым путём, часто меняя направление, блуждая, плутая в поисках чего-либо”.

Ср.: “Солнце блестело только вверху на дороге, которая змеёй бежала *по скату вниз*”(А.Чехов. В овраге).

“Долго кружили *по городу* Рейский и Полина Карповна” (И.Гончаров. Обрыв).

Все рассмотренные глагольные значения имеют в своей семантической структуре либо компонент, обозначающий перемещение (каузацию перемещения) в пространстве, либо компонент, обозначающий бытие (существование) в пространстве, что и объясняет наличие в минимальном типовом контексте этих значений слов с пространственной семантикой.

Пространственная локализация может быть не эксплицирована в словарной дефиниции. Однако она становится очевидной на втором или третьем шаге семантического анализа. Так, например, толкование значения глагола зеленеть “4. Выделяться своей зеленью, своим зелёным цветом, виднеться (о чём-либо зелёном)” не содержит эксплицитного указания на пространственные локализаторы, однако пошаговый семантический анализ позволяет их обнаружить. Ср.: ВЫДЕЛЯТЬСЯ “2. Быть видимым, выступать” – ВЫСТУПАТЬ (ВЫСТУПИТЬ) “1.//Стать видимым, заметным *в окружающей среде”.*

Ср.: “*На возах* зеленели огурцы, краснели помидоры, громоздились решета с ягодами” (А.Рыбаков. Кортик).

В данном примере роль пространственного распространителя в предложении играет обстоятельственный детерминант “на возах”. Подтверждением этому является наличие

непосредственной подчинительной связи между глаголом “зеленеть” и обстоятельственным детерминантом со значением места. Однако между распространителями относительных значений глагольных полисемантов, с одной стороны, и распространителями глаголов, проявляющими себя только на уровне предложения (т.е. детерминантами), с другой стороны, имеется существенное различие. Одним из основных критериев, дифференцирующих эти распространители, является степень семантической зависимости / независимости. Признаком независимости детерминанта может служить то, что связь, возникающая в результате его соединения с глаголом не является семантически предсказуемой связью. Она “…грамматически правильна, но семантически случайна (несистемна): она не только подсказывается лексическими значениями слов, но явно, например, с этими значениями не сочетается” (Русская грамматика, 14, с.159). Поэтому такие распространители не восполняют семантической недостаточности относительных значений глагольных полисемантов.

Не эксплицированы локативные показатели и в толковании относительных значений глаголов МЕЛЬКАТЬ. “3. Прерывисто светить, мерцать (о светящих и светящихся предметах)”, МИГАТЬ “3. Светиться слабым, неровным, колеблющимся светом (о светящих и светящихся предметах)”. Но на первом шаге семантического анализа выявляется то, что светиться – это “излучать ровный, несильный свет, быть видимым (об источниках света)”. Установка на наличие воспринимающего субъекта, расположенного в пространстве, создаёт условия для существования пространственных показателей названных значений глаголов.

Ср.: “Тихон Павлович перевёл глаза в передний угол комнаты. *Там,* колеблемый ветром, тихо мигал огонёк лампадки” (М.Горький.Тоска).

“Облака рассеялись, на тёмно-синем небе ярко засверкали звёзды, *на бархатной поверхности моря* тоже мелькали огоньки рыбачьих лодок и отражённых звёзд” (М.Горький. Коновалов).

К этой группе глаголов относятся и глаголы со значением восприятия слухом: БАРАБАНИТЬ (2, 3), БИТЬ (7, 8); восприятия обонянием: НЕСТИ (3), СЛЫШАТЬСЯ (3) и др.

Ср.: “Потом звонок бьет *где-то далеко-далеко*, усыпительно, хлопают двери вагонов, и доносится жалобный гул паровоза, напоминающий о бесконечной дали и ночи” (И.Бунин.Новая дорога).

“За окнами *по крышам* барабанил крупный дождь” (А.Битов. Жизнь в ветреную погоду).

Результаты анализа словарных статей показывают, что пространственные ориентиры могут быть представлены эксплицитно и неэксплицитно. К эксплицитным пространственным ориентирам относятся: а) дейктические указатели “куда-либо”, “откуда-либо”; “где-либо”; б) лексические средства, указывающие на наличие пространственного ориентира. К неэксплицитным относятся пространственные ориентиры, которые выделяются на втором или третьем шаге семантического анализа. На уровне предложения эти локализаторы выполняют роль пространственных детерминантов. И те и другие ориентиры позволяют достаточно адекватно представить типовую лексическую сочетаемость исследуемой группы глаголов.

Наличие пространственных ориентиров в словарном толковании слова позволили выделить следующие группы относительных значений глагольных полисемантов: а) относительные значения многозначных глаголов, обозначающие перемещение субъекта/объекта в пространстве; б) относительные значения глагольных полисемантов, обозначающие положение субъекта / объекта в пространстве.

Наличие дейктических указателей “где-либо”, “куда-либо” позволяет выделить две группы глаголов относительного значения: глаголы со значением положения в пространстве и глаголы со значением перемещения в пространстве. Две группы относительных значений глагольных полисемантов реализуют в речи две разновидности типовой семантической модели положения/перемещения субъекта в пространстве. Основными дифференциальными признаками глаголов являются их семантические качества. Если типовая семантическая модель глаголов перемещения включает четыре компонента: субъект перемещения – предикат перемещения – исходный пункт перемещения – конечный пункт перемещения, причём позиция исходного пункта незначительна по сравнению с позицией конечного пункта, что объясняется внелингвистическими причинами: говорящему важнее всего сообщить, куда движется субъект, так как исходный пункт в подавляющем большинстве случаев известен из текста, то модель глаголов положения в пространстве состоит из трёх компонентов: субъекта – предиката положения в пространстве – локативного распространителя. Вступая в связь с предложно-падежными формами существительных, относительные значения глаголов пространственной семантики восполняют

информативную недостаточность и образуют отношения, составляющие содержание модели синтаксической сочетаемости.

Содержание модели относительных значений с именами пространственной семантики может быть репрезентировано следующими отношениями:

а) связи глаголов относительного значения с предложно-падежными формами существительных со значением положения субъекта/объекта в пространстве (глагол относительного значения + предложно-падежная форма существительных).

“Налево уже стояла темнота. Огонёк диска висел *в воздухе* одинокой зеленовато-бледной звёздочкой. Оттуда, с неизвестных мест, шла ночь” (И.Бунин. На чужой стороне).

“Луна садилась. Белый рыхлый туман стоял *над скатом полей*, мертвенно синея” (И.Бунин. Последнее свидание).

“*На валу, под молодыми лозинками*, дед сел и, щурясь от низкого солнца, глядел вдоль по дороге.

Тишина кроткого весеннего вечера стояла *в поле*” (И.Бунин. Кастрюк).

“Мороза не было, и уже таяло на крышах, но шёл крупный снег; он быстро кружился *в воздухе*, и белые облака гонялись друг за другом по полотну дороги…” (А.П.Чехов. Убийство).

“Телегин вышел на балкон. *Под ним* лежали пышные сады, давно не крашенные крыши, пыльные пустые улички” (А.Н.Толстой. Восемнадцатый год).

В качестве распространителей относительных значений, составляющих типовой контекст, выступают слова пространственной семантики с указанием на ту территорию, где располагается субъект действия. Это могут быть слова, обозначающие земную поверхность (горы, равнина, перевал, тайга, овраг и т.п.), водную поверхность (океан, море, озеро, водопад, болото и т.п.), а также воздушное пространство (небо, воздух, космос и т.п.). Практически неограниченным является круг слов, имеющих отношение к земной поверхности (город, улица, дорога, лес, дом, село и т.п.). Позицию существительных может замещать и круг слов с указанием на место нахождения субъекта/объекта в пространстве без предлога (везде, где-нибудь, где-то, слева, справа, напротив, внизу и т.п.).

Локализация указанного действия в пространстве в зависимости от семантики именных предложно-падежных распространителей может оказаться как предельно широкой, так и предельно узкой.

“*Над океаном* висел туман, густо смешанный с дымом” (М.Горький. Рассказы).

“Луна висела *над необъятной степью*, обессиленной, отдыхающей, и далеко-далеко погромыхивала чуть слышно война” (В.Тендряков. Рассказы).

“Тучи ещё висели *над аэродромом, над ангаром и службами и над посёлком*, но там, на западе, открылось небо…” (Б.Ямпольский.Московская улица).

б) связи глаголов относительного значения с существительными, обозначающими начальную точку движения (глагол относительного значения + предложно-падежная форма существительных).

“Идут *с севера* тучи и закрывают запад, который ещё даёт неверный свет деревенской грязной улице” (И.Бунин.Сказка).

“Школа стояла одиночкой на горе. Слева были церковь и кладбище, походившее на запущенный сад, справа – косогор. Дорога шла *из полей* мимо училища влево в гору” (И.Бунин. Учитель).

Глаголы направленного перемещения в пространстве определяются в научной литературе как одинаково сочетающиеся с формами исходного и конечного значения. Однако исследование сочетаемости показало, что число позиций исходного пункта при относительных значениях глаголов перемещения минимально, в то время как число позиций конечного пункта в десять раз выше. При этом необходимо учитывать характер направленности, зависящий от значения субъекта. Если позиция субъекта замещается словами, обозначающими явления природы (ветер, тучи, пыль и т.п.), то направленность имеет “неосознанный” характер. В других случаях исходный пункт перемещения известен из описываемой ситуации, поэтому на первый план выдвигается позиция конечного пункта.

Ср.: “Ныне Карл со своим войском высадился в Парнове и маршем идёт *на Ригу*” (А.Н.Толстой. Пётр Первый).

“Тёплый, уютный свет лился *из окон дома, из столовой*” (А.Н.Толстой. Хождение по мукам);

в) связи глаголов относительного значения с существительными, обозначающими конечную точку движения (глагол относительного значения + предложно-падежная форма существительных).

“Солнце падало *в болото*, всё более пунцовея, и вода, серенькая у ног, чуть впереди уже вспыхивала перламутром, потом лиловела, потом золотела, алела и синела, а потом совсем вдали, у противоположного берега (где “замок”), вдруг - чернела” (Л.Битов. Глухая улица).

“Волна за волной кидал он своих ребят *в шведскую зону*, и сам был впереди всех” (Ю.Трифонов. Победитель шведов).

“В годы войны работал (Чурилин) уполномоченным по заготовкам…, выдвинули после заместителем председателя райисполкома, бросали на укрепление *в отстающие колхозы*” (В.Тендряков. Находка);

г) связи глаголов относительного значения с существительными, обозначающими путь и место перемещения (глагол относительного значения + предложно-падежная форма существительных).

“Кони, тяжело опираясь на две свои палки с резиновыми наконечниками, медленно двигался *по бесконечно пустым, полутёмным залам*, отыскивая аудиторию, отведённую для его лекции” (Е.Шварц. Дневники).

“Сани тихо бежали *в чащах*, опущенных, как белым мехом, инеем. Сквозь них роились, трепетали и потухали огоньки, голубые, зелёные – звёзды” (И.Бунин. Танька).

“Пограничник поднял шлагбаум, и мы переехали из Грузии в Грузию. Стало так тихо, что мы остановились. Та же Кура плыла *слева*. Она была не та же, что и мы. Она была выше” (А.Битов. Родина или могила).

Позиция пути при глаголах перемещения в пространстве является факультативной. Особенно важной она становится в тех случаях, когда на первое место выступает информация о самом процессе движения, а не направлении субъекта;

д) связи глаголов относительного значения с распространителями, указывающими на способ, характер, темп перемещения (глагол относительного значения + беспредложная, предложно-падежная форма существительных).

“Он старался ни о чём не думать, только вести самолёт, кружить и кружить *без конца*, пока не появятся, наконец, на поляне люди” (В.Саянов. Небо и земля).

“Ветер по морю гуляет И кораблик подгоняет; Он бежит себе в волнах *на воздушных парусах*” (А.Пушкин. Сказка о царе Салтане…)

“Воробьи *с шумом* брызнули под окнами из ветвей” (Ю.Бондарев.Тишина)

Имея более обобщенную семантику, глаголы перемещения для конкретизации действия требуют указания на такие характеристики: как путь движения, образ действия, сопутствующее действие и некоторые другие. Являясь факультативной позицией в предложении, тексте конкретизаторы приобретают коммуникативную значимость.

Таким образом, типовая лексическая сочетаемость относительных значений глагольных полисемантов с дейктическими указателями “где-либо”, “откуда-либо”, “куда-либо” организуется предложно-падежными формами существительных пространственной семантики. Пространственные распространители, восполняя относительность глагольных значений, реализуют обязательную валентность. Факультативные позиции играют роль конкретизаторов относительных значений глагольных полисемантов, становятся коммуникативно значимыми лишь в тексте, когда доминирующей становится актуализация “внутренней” стороны процесса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. // Виноградов В.В. Избр.тр. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1977. - с.162-189.
2. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. - М.: Наука, 1973. - с.280.
3. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. - М.: Наука, 1968. - с.272.

УДК 378.02:372.8:81373:811.161.1.

Есимкулов Б.Н.
канд.филолог. наук, и.о.ассоциированного профессора (доцента)
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
г.Талдыкорган, Казахстан
E-mail: esimkulov.63@mail.ru

ОБЪЕКТНЫЕ ОРИЕНТИРЫ В ОПИСАНИИ ТИПОВОЙ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СОЧЕТАЕМОСТИ

Аннотация: В статье рассматриваются объектные распространители относительных значений глагольных полисемантов. Объектные распространители, как показал анализ материала, могут быть обязательными и факультативными. Объектные ориентиры заданы в толковании слова как грамматическими указателями, так и лексическими средствами.

Ключевые слова: частотность, относительные значения, синтагматика, лексико-синтаксическая координация, объектные распространители, текстовые фрагменты.

Есимкулов Б.Н.
филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорган қ., Қазақстан
E-mail: esimkulov.63@mail.ru

ҮЛГІ СИПАТТАМАСЫНДАҒЫ ОБЪЕКТІЛІК БАҒДАРЛАР ЛЕКСИКАЛЫҚ ҮЙЛЕСІМ

Аннотация: мақалада объекттік таратушылар салыстырмалы мәндерін глагольных полисемантов. Материалды талдау көрсеткендей, Объектілік таратушылар міндетті және факультативтік болуы мүмкін. Объектілік бағдарлар грамматикалық көрсеткіштермен де, лексикалық құралдармен де сөздерді түсіндіруде берілген.

Негізгі сөздер: жиілік, салыстырмалы мәндер, синтагматика, лексика-синтаксистік үйлестіру, Объектілік таратушылар, мәтіндік фрагменттер.

Esimkulov B.N.
Candidate of Philological Sciences,acting associate professor,
ZhSU after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan
E-mail: esimkulov.63@mail.ru

OBJECT REFERENCE POINTS IN THE DESCRIPTION OF A TYPICAL LEXICAL COMPATIBILITY

Abstract: the article deals with the distributors of the object relative values of polysemantic verb. Object distributors, as shown by the analysis of the material, can be mandatory and optional. Object reference points are given in the interpretation of the word by both grammatical pointers and lexical means.

Keywords: frequency, relative values, syntagmatics, lexical-syntactic coordination, object distributors, text fragments.

Необходимость более глубокого раскрытия функционально-семантических свойств глагольного слова, отсутствие работ, специально посвящённых исследованию синтагматических связей относительных значений глагольных полисемантов средней частотности, определяют необходимость написания данной работы.

Включение квантитативного критерия как дополнительного позволяет адекватно описать синтагматические связи многозначных глаголов и определить диапазон их сочетаемости с другими словами, так как "…частотность и значение слова находятся в пропорциональном

отношении: чем выше частотность, тем шире значение, абстрактность влечёт более высокую частотность. В толковых словарях это более богатые полисемией лексемы" [1, с.87].

В состав глаголов с относительными значениями входят глагольные полисеманты, значения которых требуют объектных распространителей. Об их наличии свидетельствуют данные толковых словарей. Грамматическая помета "перех." может охватывать как все, так и отдельные значения глагольных полисемантов. К первой группе относятся следующие глаголы: АТТЕСТОВАТЬ, БЕРЕЧЬ, БЛАГОСЛАВЛЯТЬ, ВЕНЧАТЬ, ВЕРСТАТЬ, ВЕРШИТЬ, ВИДАТЬ, ВОДИТЬ, ВОЛНОВАТЬ, ВЯЗАТЬ, ГАСИТЬ, ГИПСОВАТЬ, ГЛУШИТЬ, ГНАТЬ, ГОТОВИТЬ, ДАВИТЬ, ДВОИТЬ, ДЕЛАТЬ, ДЕЛИТЬ, ДОЛБИТЬ ЗАБЫТЬ, ЗВАТЬ, ЗНАТЬ, ИЗОБРАЗИТЬ, ИМЕТЬ, ИМИТИРОВАТЬ, КАНОНИЗИРОВАТЬ, КЛЕПАТЬ, КОЛЕБАТЬ, КОЛОТИТЬ, КОЛЬЦЕВАТЬ, КОНСЕРВИРОВАТЬ, КОРОБИТЬ, КОРЧИТЬ, КУЛЬТИВИРОВАТЬ, КУПИТЬ, КУСАТЬ, ЛЮБИТЬ, МАРАТЬ, МЕНЯТЬ, МЕТАТЬ, МЕШАТЬ, МОДЕЛИРОВАТЬ, МОСТИТЬ, МЯТЬ, НЕЙТРАЛИЗОВАТЬ, НУДИТЬ, ОБИДЕТЬ, ОБЛИЧИТЬ, ОБНАРУЖИТЬ, ОБОЖАТЬ, ОЛИЦЕТВОРЯТЬ, ОПРЕДЕЛИТЬ, ОТВРАТИТЬ, ОТВРАЩАТЬ и Во вторую группу входят глагольные полисеманты, у которых помета "перех." дана для отдельных значений. Ср.: АХНУТЬ "3. перех."С силой ударить"; БАЛАНСИРОВАТЬ "перех."Уравновешивать вращающиеся части машины (валы, шкивы, роторы и т.п.). А также: БОЛТАТЬ (3), ВЕДАТЬ (2,4), ВОДИТЬ (2, 3, 5, 6), ВОРОТИТЬ (2), ГАДИТЬ (3), ГРОХНУТЬ (3), ДУТЬ (3), ЖАЛЕТЬ (3), ЖАЛОВАТЬ (2), ЖАРИТЬ (3), ЖАТЬ (3), ЖДАТЬ (3), ЖЕЛАТЬ (3), ИСКАТЬ (4), КАТИТЬ (2), КАЧАТЬ (3, 4), КОПТИТЬ (2, 3), ЛАДИТЬ (2, 4), ЛОМИТЬ (4), ЛУПИТЬ (3), МАЗАТЬ (2), МОРОЗИТЬ (2), МЫСЛИТЬ (2), НАБЛЮДАТЬ (3,5) и др.

Помета "перех." свидетельствует лишь о наличии при относительном значении глагола обязательного объектного распространителя. Семантика же объекта в этом случае представляется обобщённо.

Для ряда глагольных значений объектные распространители квалифицируются словарём как факультативные, возможные, но не обязательные. В таких случаях возможно абсолютивное употребление глаголов. Пометы "перех. и без доп.", свидетельствующие освоего рода расчленённости, встречаются в словарных дефинициях следующих глаголов: БАРАБАНИТЬ (3), БРЫЗГАТЬ (3), ВЕЩАТЬ (2,3), ВЕЯТЬ (4), ВОДИТЬ (7), ВЯЗАТЬ (4), ГНАТЬ (3), ГОТОВИТЬ (8), ДЕЛАТЬ (3), ДЁРНУТЬ (4), ДУТЬ (5), ЖАРИТЬ (2), ЖАТЬ (2), КУСАТЬ (3), ЛУПИТЬ (2), МАЗАТЬ (3), НАБЛЮДАТЬ (2), НАЙТИ (3), ОРАТЬ (3) и т.п.

Однако иллюстративный материал, приведённый в МАС, далеко не всегда отражает обе возможности семантической реализации глагольного значения. Так, например, для раскрытия указанных значений многозначных глаголов барабанить, делать, наблюдать помещаются примеры подтверждающие лишь одну из возможных реализаций: реализацию значения с объектным распространителем. Ср.: БАРАБАНИТЬ "3. Перех. и без доп. Громко и неискусно играть на рояле"; ДЕЛАТЬ "3. Также без доп. Поступать, действовать каким-либо образом"; НАБЛЮДАТЬ "2. Перех. и без доп. Видеть, замечать, встречать".

Ср.: "Затем к роялю села Таня Куликова и начала барабанить *вальс*" (М.Горький.Жизнь Клима Самгина).

Объектная ориентация чаще всего выражается имеющимися в семантической структуре слова дейктическими указателями "что-либо" или "кого-либо". Ср.: ГОТОВИТЬ "Трудиться над выполнением, осуществлением *чего-либо*, разрабатывать *что-либо*", "5. Замышлять *что-либо*, собираться сделать *что-либо*"; КАЧАТЬ "3. Подбрасывать *кого-либо* вверх на руках (выражая восхищение, восторг и т.п.)"; ЛУПИТЬ "3. Сильно бить, колотить, сечь *кого-либо".*

Ср.: "Конструктор готовил к сдаче проект нового среднего танка "Л-1" (А.Караваева. Огни)

"Нет, не пошла Москва моя к нему с повинной головою. Не праздник, не приёмный дар. Она готовила *пожар* нетерпеливому герою" (А.Пушкин. Евгений Онегин).

"Солдаты третьего эскадрона ещё раз качали *его* (Ростова) и кричали ура!" (Л.Толстой. Война и мир).

"Любовь Осиповна боится, что дети пойдут на службу простыми казаками, и <u>их</u> будут там поперёк спины шашками лупить" (А.Чехов. Печенег).

Словарные дефиниции, содержащие одновременно два дейктических указателя "что-либо" и "кого-либо", свидетельствуют синтагматической расчленённости значения. Ср., например, глаголы ДУМАТЬ "4. О ком-чём. Заботиться, беспокоиться"; ОБОЖАТЬ "2. Питать к кому-либо, чему-либо чувство сильной, доходящей до преклонения любви".

Ср.: “Папенька у вас старый, ничего не делает, а она (маменька) с утра до вечера *об вас* думает … чтоб будущее ваше было обеспечено” (М.Салтыков-Щедрин. Пошехонская старина).

“(Коросталёв) предпочитал пока оставаться у матери на обжитом месте, где всё подано-принято, не нужно думать *о стирке, топке, стакане чая*” “”В.Панова. Ясный берег).

“Николенька любил дядю, но любил с чуть заметным оттенком презрения. *Пьера* же он обожал” (Л.Толстой. Война и мир).

“И Ярцев, и Костя родились в Москве и обожали *её*” (А.Чехов. Три года).

Помимо дейктических указателей в качестве ориентиров сочетаемости могут служить слова и целые ряды слов, способные выступать в качестве объектных распространителей. Ср.: например, БАЛАНСИРОВАТЬ “2. Уравновешивать вращающиеся части машин (валы, шкивы, роторы и т.п.)”; ВОДИТЬ “2. Управлять движущимся предметом (судном, автомашиной, самолётом и т.п.)”; КЛЕПАТЬ “3. Ударами специального молотка выпрямлять (лезвие, железную полоску и т.п.), делать тоньше, острее”; КОПТИТЬ “3. Провяливать в дыму при приготовлении в пищу (мясо, рыбу и т.п.)”.

Помета и “и т.п.” свидетельствует о том, что объектные распространители могут быть выражены не только словами, перечисленными в словарной дефиниции, но и ещё целым рядом слов.

Ср.: “Он клепал солдаткам *косы* и растачивал бруски” (Рыленков. В родном краю).

“Прежде чем стать командиром, Дубах долгое время водил *поезда*” (Диковский. Патриоты).

Наряду с рассмотренными значениями можно выделить относительные значения глагольных полисемантов, при которых объектные распространители представлены описательно. В этом случае отсутствует перечень слов, способных выступать в качестве объектных распространителей, но описательно даётся их характеристика. Ср., например, ДУТЬ “3. Изготовлять полые предметы из жидкого стекла с помощью сильной воздушной струи: Дуть *колбы”*; ЛЮБИТЬ “2. Чувствовать сердечную склонность *к лицу другого пола*”: “Азалия любилаЛазаря, а Лазарь любил науку, и этот любовный треугольник был крепчайшим залогом счастья в их многодетной семье” (А.Сегень. Китайский огурец).

В относительных значениях всех рассмотренных глаголов объектные распространители (и, соответственно, объектные компоненты значений) могут быть связаны с признаками как входящими в семантический стержень слова, так и не входящими в него. Так, например, признаком, организующим внутрисловное семантическое содержание глагола знать является признак “знать” - “иметь сведения”. Именно он связан с объектными компонентами в структуре отдельных значений этого глагола. Ср., например, “2. Обладать знанием чего-либо, иметь специальные познания в какой-либо области. 3. Быть знакомым с кем-либо. 4. Понимать, сознавать, отдавать себе отчёт в чём-либо. 5. Испытывать, переживать”.

Напротив, с признаками, не входящими в семантический стержень слова, связаны объектные компоненты значений глагола двоить “перех. 2. Складывать вдвое, соединять по двое. 3. Вторично вспахивать”. Признаком, организующим внутрисловное содержание глагола двоить, является признак “надвое”, “два”, в то время как признаками, связанными с объектными синтагматическими компонентами, являются признаки “складывать”, “соединять” в значении “2. Складывать вдвое, соединять по двое” и признак “вспахивать” в значении “3. Вторично вспахивать”.

Таким образом, объектные ориентиры могут быть заданы в толковании слова как грамматическими указателями, так и лексическими средствами. Лексические распространители, как правило, ограничиваются словами одной лексико-семантической группы. Для ряда глагольных значений объектные распространители квалифицируются словарём как возможные, но не обязательные. Сведения о расчленённости того или иного значения являются важным условием описания типовой лексической сочетаемости.

Сочетаемость как реализация относительных значений глагольных полисемантов обусловлена их валентностными свойствами.

Валентность глагола определяется как его способность сочетаться с определённым кругом актантов, предопределяя их семантику, характер “обязательность”/“факультативность”, способ и форму выражения. Глагольное значение в концептуальном содержании мотивировано обозначаемой ситуацией, которая характеризуется определённым составом участников, пространственными и временными координатами, условиями, причинно-следственными связями с другими ситуациями, каждый из элементов может быть включён в семантику глагола как компонент, конституирующий его валентность.

Понятие содержательной обязательности/факультативности актанта отражает его информационную/коммуникативную ценность. Обязательные актанты называют элементы ситуации, необходимые для её обозначения. Их отсутствие ведёт к тому, что в сознании адресата не возникает соответствующего понятия. Факультативные актанты в этом смысле не обладают обязательностью.

Ориентация семантики глагола на ситуацию, в которой основными участниками выступают объект и субъект, позволяет более подробно рассмотреть обязательные связи с именными распространителями, восполняющими семантическую недостаточность относительных значений глагольных полисемантов. Характер объектных отношений, возникающих между называемым в слове действием или состоянием и тем предметом (в широком смысле этого слова), на который направлено действие, в разных случаях оказывается различным. Это различие обусловлено степенью регулярности таких связей, их предсказуемостью, обязательностью с точки зрения лексико-грамматических свойств главного слова и лексической семантики зависимого, выступающего в роли присловного распространителя. Предложно-падежные формы существительных, выполняя функцию присловных распространителей, восполняют семантическую недостаточность относительных значений глагольных полисемантов, образуя при этом модель глагольных словосочетаний, содержанием которых являются объектные отношения. Сочетаемость в этом случае предстаёт как семантико-грамматическая проблема (см.: Котелова, 1, Кубрякова, 2 и др.).

В состав исследуемых моделей вошли глаголы, значения которых “требуют ” объектных распространителей. В качестве ориентиров в описании типовой лексической сочетаемости послужили грамматические пометы типа “перех.”, дейктические указатели “кого-чего”, “кого-что”, “кому-чему”, “кем-чем”, “о ком-о чём”, “перех.” и “без доп.”.

Сочетаемость относительных значений глагольных полисемантов с объектными распространителями может быть представлена следующими объектными значениями:

а) связи глаголов относительного значения акциональной семантики с именами, обозначающими объект действия. Эти отношения реализуются в пределах модели (глагол относительного значения + беспредложная форма винительного падежа). Объектные ориентиры, заданные дейктическими указателями “кого-либо”, “что-либо”, сигнализируют о семантической расчленённости значения. Ср.: ГОТОВИТЬ “2. Трудиться над выполнением *чего-либо*, разрабатывать *что-либо*”: “Алёша узнал, что Валька записался в детский драматический кружок, - готовят они большой *спектакль”* (Б.Горбатов. Моё поколение). Лексический круг именных распространителей в таких случаях составляют слова конкретно-предметной семантики (типа уроки, проект, главу и т.п.). В случае замещения позиции словами абстрактной семантики реализуется другое значение глагола: “5. Замышлять *что-либо*, собираться сделать *что-либо*”: “Все разведчики понимали, что немцы что-то готовят, укрывая свежие войска во мраке огромных здешних лесов” (Э.Казакевич. Звезда). Наличие тематической группы – наиболее типичный показатель реализации того или иного значения. Так, при абсолютивных значениях глаголов шить, печь, тачать, варить, вязать существительные, актуализирующие значение созидания, объединяются по признаку функционального назначения предметов (названия обуви, одежды, головных уборов; слова с общим значением “пища” и др.). При абсолютивных значениях глаголов ковать, чеканить существительные группируются по признаку названия материала, применяемого при изготовлении указанным способом - “металлические изделия”, “долбленные изделия”. Объектные распространители при относительных значениях глаголов созидания готовить, крутить, рубить и др. по своему объёму и тематическому разнообразию мало отличаются от глаголов с абсолютивным значением. Главное их отличие в степени семантической самостоятельности, то есть способности употребляться самостоятельно. Так, глагол рубить реализует значение созидания в сочетании с объектами, обозначающими поделки из дерева, деревянные сооружения (типа избу, баню и т.п.). Употребляясь со словами, выходящими за пределы лексического контекста глаголов созидания, они приобретают совершенно иные значения (Ср.: рубить избу и рубить дрова; точить нож и точить детали);

б) связи глаголов относительного значения с именами конкретной и отвлечённой семантики, реализующиеся в пределах модели (глагол относительного значения + беспредложная форма вин., род.п.).

Рассмотрим лексическое наполнение объектных распространителей на примере глагольного полисеманта ждать. В словарном толковании исходного значения объектная ориентация действия

эксплицирована. Одинаково возможными оказываются слова, называющие как одушевлённые, так и неодушевлённые предметы.

Ср.: “Около полуночи пришёл я в село – у ворот экономии Ольга с отцом стоят, ждут *меня*” (М.Горький. Исповедь).

“На третий день отшельник страстный Близ очарованных брегов Сидел и *девы* ждал прекрасной” (А.Пушкин. Русалка).

Объектная ориентация относительного значения “надеяться на что-либо” в общем виде задана в словарной дефиниции. Семантические компоненты “надеяться ” и “предполагать” создают одинаково возможные условия для выражения объектных распространителей словами как абстрактной, так и конкретной семантики. Круг лексических средств выражения объектов названного действия представлен, во-первых, словами с отвлечённым значением (помощь, измена, спасение, смерть, будущее и т.п.) и во-вторых, словами, обозначающими конкретно предметы (дача, подарок, машина и т.п.), вещества и материалы (нефть, газ, хлопок и т.п.), то есть то, что связано с названием материальных ценностей и т.п.

“Нормально и хорошо ждать *восхода* солнца и *захода, дождя, снега, колокольного звона, рождения ребёнка*, нормально ждать *встречи* с любимым человеком, нормально ждать смерти. Но дико и тупиково ждать от жизни *чинов, денег, дачи, машины, страсти, поклонения* – всё это не насыщаемо” (В.Крупин. Спасение погибших).

“От нас же чего в мире ждут не танков же, а *лён* ждут и *хлопок, нефть* ждут и *газ, и лес*” (В.Крупин. Великорецкая купель).

Наличие в толковании одного значения дейктических указателей типа “кого-чего”, “кого-что” свидетельствует о том, что значение реализуется в разных моделях синтаксической сочетаемости. В одном случае это сочетаемость относительного значения с беспредложной формой винительного падежа, в другом – сочетаемость с беспредложной формой родительного падежа. Объектные распространители при этом могут быть представлены как одушевлёнными, так и неодушевлёнными существительными;

в) связи глаголов относительного значения с именами, обозначающими объект руководства (глагол относительного значения + беспредложная форма тв.п.).

Относительные значения глагола командовать реализуются в сочетании с беспредложной формой творительного падежа имени существительного объектного значения. Наиболее употребительным является значение “2. *чем.* Быть командиром чего-либо”, широко представленное в текстах военной тематики. Например: “Прибыл в твоё распоряжение. Могу командовать *ротой,* “Могу выполнять любую работу. Могу командовать *дивизией, корпусом, армией, фронтом*” (Г.Жуков. Воспоминания и размышления).

В случае, когда в контекстуальном наборе не имеется в позиции объекта наименования воинской единицы, а есть, например, обозначение лиц, входящих в воинскую единицу, то указания должны идти от широкого контекста или от речевой ситуации.

Ср.: “Он нарочно оттягивал эту минуту – минуту, которая должна была всё поставить по своим местам, либо лишить его права командовать этими *людьми*” (Б.Васильев. В списках не значился).

Не зная, что речь идёт о ситуации военных действий, можно было бы предположить ситуацию руководящего поведения (распоряжаться, вести себя, как командир), а не ситуацию “исполнения обязанностей командира” (быть командиром).

Ср. ещё: “Злиться про себя Дюбин мог сколько угодно, это его личное дело, но пока командует *здесь* он, лейтенант Ивановский, ему и дано решать” (В.Быков. Дожить до рассвета).

“Кто *здесь* командует: ты или я? Кто отвечает за батальон?” (Ю.Бондарев. Батальоны просят огня).

“Троян. А вы думаете, генералы не ревут? Покомандуйте в эту … компанию … и вы … всхлипните” (А.Штейн. Гостиница Астория).

Глаголы употреблены без формального объекта. В первых двух случаях глагол сближается с глаголом *распоряжаться*, в последнем – с *руководить*.

Таким образом, происходит сближение то с одним кругом глаголов, то с другим, что выявляется в минимальном или в широком контексте, или речевой ситуации. Различия в значениях связаны с официальностью и неофициальностью позиции субъекта, с обозначением или руководящей деятельности, или руководящего поведения.

Ср.: “Откуда у женщин эта жажда власти? Командовала своим *мужем*, а теперь угнетает целый дом!” (А.Крон. Дом и корабль).

“После того, как капитан Ермаков отбыл в госпиталь и место его занял командир первого взвода Кондратьев, санинструктор Шурочка стала властно, на виду всей батареи, брать его в руки, командовать *им*” (Ю.Бондарев. Батальоны просят огня).

Глаголы вертеть, крутить обозначают интенсивность и полноту, действия, подчёркивая свободу обращения субъекта с объектом, позиция объекта при этом всегда замещается одушевлёнными существительными.

“Шашаев… А директор-то дурак, тот верил, во всём верил. Тот *им* как хочешь во все стороны вертел” (И.Шток. Объяснение в ненависти).

“Так-то и так, да я другое вижу: не будет мне, нам, тут жизни, пока Волобуев крутит-вертит *в Актушах*” (И.Баныкин. Баламут);

г) связи глаголов относительного значения с именами, обозначающими объект отношения (глагол относительного значения + беспредложная форма дательного падежа, глагол относительного значения + предложно-падежная форма винительного падежа).

“Да, я сказал правду, что верил *в бога* с детства. Но как же, через кого и в какую минуту пришла ко мне эта вера?” (Л.Пантелеев. Я верую).

“Мелузову кажется невероятным внезапный отъезд Негиной. Он не хочет *этому* верить” (Юрьев. Записки).

“Лазарь вообще не верит *докторам*. Он их не признаёт” (.Б.Нилин. Жестокость).

Дейктические указатели “во что, чему”, “кому” выступают средством разграничения относительных значений глагольного полисеманта. Оппозиция одушевлённых/неодушевлённых объектов является релевантной;

д) связи глаголов ментального значения с распространителями, обозначающими объект мысли (глагол относительного значения + предложно-падежная форма существительного “о ком-о чём”).

Основное значение глагола думать - “реализовать потенциальную способность разумного существа к умозаключениям на основе отражения окружающей действительности в абстракциях” – используется для передачи ситуации мыслительной деятельности человека. В этом значении глагол не требует объектного распространителя и является абсолютивным: указанное значение представляется как постоянная способность человека. Наличие семантического компонента “постоянство, непрерывность” в семантическом потенциале глагола подтверждается избирательной сочетаемостью с обстоятельствами времени – всегда, всё время, постоянно.

Отсутствие в структуре значения “направлять мысли на кого-нибудь; размышлять” семантических компонентов, указывающих на способ действия, даёт практически безграничные возможности для сочетаемости с существительными самых различных групп. Это могут быть названия конкретных предметов: думать о стране, доме, саде и т.п.; лиц: думать о сыне, дочери, об отце…; событии: думать о поездке, свадьбе, встрече… и т.п.

Ср.: “Молчат и думают … о чём? О *близкой смерти*, которая зарницами подмаргивает им с горизонта? Наверное, нет. Большинство идёт на войну в первый раз – не знает ещё, что такое передовая” (В.Кондратьев. Селижаровский тракт).

“Ветер ласково веял мне в лицо с молчаливых курганов. И отдыхая на них, один-одинёшенек среди ровных бесконечных полей, я опять думал *о старине, о людях,* погибших в степных могилах под смутный шелест седого ковыля” (И.Бунин. Святые горы).

“Кузьмичёв, вероятно, тоже думал *о графине*, потому что, когда бричка проехала версты две, он сказал: “Да и здорово же обирает её этот Казимир Михайлович! В третьем годе, когда я у неё, помните, шерсть покупал, он на одной моей покупке тысячи три нажил…” (А.Чехов. Степь).

Широкий диапазон сочетаемости, обусловленной спецификой семантики глагола, требует особых условий реализации, так как в сочетании со словами предметной семантики отмечается смысловая недостаточность, неопределённость выражаемой денотативной ситуации. Например, контексты типа “Я думаю о сыне” невозможно однозначно интерпретировать, не обращаясь к более широкому тексту или ситуации. Вышеприведённый контекст можно истолковать как “вспоминать сына”. Необходима дополнительная информация, объясняющая, что именно обусловливает направленность мысли на объект. Предшествующий контекст позволит заполнить лакуну. Совпадение синтаксических условий реализации первого и последнего значений глагольного полисеманта – употребление и в том, и в другом случае конструкции предложного падежа с предлогом “о” – делает минимальный контекст недостаточным, не позволяющим дифференцировать значения “Размышлять, предаваться раздумью” и “Заботиться, беспокоиться”. Различие значений наблюдается частично по линии лексического наполнения объектной позиции.

По закону семантического согласования объектная позиция заполняется словами типа “дети”, “старики”, имплицирующими сему “слабый”, “беспомощный”. Однако не исключает их использование и в случае реализации первого значения. Ср.: ДУМАТЬ “1. о ком-чём. Размышлять, предаваться раздумью” и “4. о ком-чём. Заботиться, беспокоиться. Например: “Егорушка думал *о бабушке*, которая спит теперь на кладбище под вишнёвыми деревьями; он вспомнил, как она лежала в гробу с медными пятаками на глазах…”(А.Чехов. Степь);

е) связи глаголов относительного значения с именами, обозначающими объект обладания (глагол относительного значения + беспредложная форма тв.п.).

Ср.: “Владеть сегодня Европой – это всё равно, что владеть *пороховым погребом*, где под ногами бегут и тлеют искры” (Л.Леонов. Наша Москва).

“Россия монопольно владела *соболем*” (“Правда”, март 1983)

При глаголах владеть в значении “2. Держать в своей власти, управлять чем-либо”.

Позиция глагола в таких случаях, как правило, замещается именами, обозначающими предметы, имеющие географическое значение. Например: леса, рудники, моря, города и т.п. А также именами, называющими животных, представляющих собой ценный вид, например: соболь, куница; полезные ископаемые, например: нефть, золото и т.д.

Замещение позиции субъекта при относительных значениях глагольных полисемантов именами отвлечённой семантики переводит их в разряд переносных значений. Позицию объекта при этом занимают одушевлённые существительные.

Ср.: “Самые разнообразные мысли и представления одновременно владели *им* (князем Андреем)” (Л.Толстой. Война и мир).

“Только одно желаниевладелоим (Крайневым) – выполнить свой долг” (В.Попов. Сталь и шлак).Имена отвлечённой семантики в позиции объекта становятся релевантными для реализации значения “2. Иметь в числе своих качеств, достоинств” глагола обладать.

Например: “(Белинский) обладал необыкновенной проницательностью и удивительно светлым взглядом на вещи” (Н.Добролюбов. А.В.Кольцов).

Выявленные объектные отношения составляют содержание синтаксической модели “относительные значения глагольных полисемантов + беспредложно-падежные, предложно-падежные формы имени существительного”. Способность относительных значений присоединять тот или иной объектный распространитель зависит от семантических качеств глагола, от наличия / отсутствия тех или иных семантических признаков, присутствующих в семантической структуре слова. Синтаксические ориентиры, содержащиеся в правилах слова, являются опорными в описании типовых лексико-семантических связей и выступают как самый общий фактор, регламентирующий эти лексические связи.

Типовая лексическая сочетаемость относительных значений глагольных полисемантов находит своё отражение и в ассоциативных связях. Анализ этих связей показывает, что синтагматические реакции отражают прежде всего стандартные семантические отношения, то есть те, которые опираются на семантические связи в системе языка, связи регулярные, частотные. В ассоциативных полях глагольных слов-стимулов синтагматические реакции занимают ведущее положение. А.А.Леонтьев во вступительной статье к САН помещает данные Вудворса, по которым синтагматические ассоцианты глагола составляют 55%. С психолингвистической и психологической точек зрения “Синтагматические реакции… оценивается экспериментаторами как менее интересные, как материал второго сорта, а применительно к оценке личности они служат для психологом показателем меньшей языковой и интеллектуальной её развитости” [3, с.9]. Таким образом, парадигматическая реакция считается глубинно-когнитивной, тезаурусной, а синтагматическая – поверхностно-языковой. Если парадигматические реакции – реакции, принадлежащие к одной части речи, что и стимулы, то синтагматические реакции – реакции, образующие со словом-стимулом некоторое грамматически верное сочетание. “В “синтагматических” реакциях преобладает не семантическая (парадигматическая), а линейная (синтаксическая) связь между двумя словами… Грамматикализованной, то есть содержащей грамматическую информацию, я называю такую реакцию, которая являет собой либо косвенную форму соответствующей лексемы, либо, будучи прямой, лемматизированной её формой, образует тем не менее в паре со стимулом цельное сочетание (“модель двух слов”, по словам Н.И.Жинкина), которое в своей целостности может выступать как грамматикализированный фрагмент более пространного высказывания” [3, с.9].

Анализ синтагматических реакций рассматривается по следующим направлениям: объектное, локативное, темпоральное. Включение темпоральных ассоциаций объясняется, во-

первых, необходимостью их соотнесения с факультативными распространителями со значением времени, во-вторых, единством пространственно-временных измерений.

Объектные ассоциации характеризуются большим разнообразием. Однако и среди них имеются реакции, которым свойственна регулярность. Это:

1) ассоциации, обобщённо указывающие на объект действия, представляющие собой дейктические указатели.

Ср.: реакция	стимул	реакция	стимул
что (1)	видеть	кого (2)	встретить
(5)	делать	(1)	искать
(4)	достать	(9)	любить
что (3)	знать		
(2)	кончать		
(3)	найти		
(4)	начать		

(см. также реакции что-то, что-нибудь, что-либо, чего-то);

2) ассоциации, называющие лицо, находящиеся с субъектом действия в родственных или дружеских отношениях, а также лицо, характеризуемое по возрастному, половому или родственному признаку.

Ср.: реакция	стимул	реакция	стимул
друга (140)	встретить	человека (21)	встретить
(2)	желать	(1)	знать
(12)	искать	(10)	искать
(2)	любить	(4)	любить
(14)	найти	(14)	найти
Делать			
девушку (8)	встретить	друзей (11)	встретить
(1)	желать	(1)	искать
(4)	любить	(3)	найти

3) ассоциации, называющие конкретные предметы и отвлечённые понятия, связанные с каким-либо видом деятельности.

Ср.: реакция	стимул	реакция	стимул
книгу (11)	давать	работу (9)	делать
(18)	дать	(1)	найти
(120)	достать	(33)	начать
(1)	знать	(1)	искать
(18)	искать	(41)	кончать
(7)	кончать		
(8)	найти		
(9)	начать		
(3)	обещать		
книги (1)	давать	дело (28)	делать
(1)	делать	(2)	желать
(1)	достать	(1)	дать
(1)	любить	(4)	знать
(1)	начать	(55)	кончать
		(64)	начать

Анализ ассоциативных связей позволяет сделать вывод, что реакции, входящие в объектную зону на абсолютивность/относительность глагольного значения достаточно точны.

Словарные дефиниции всех значений глаголов-стимулов содержат указания на временной локализатор. Наличие темпоральных характеристик объясняется тем, что любое действие совершается во времени, поэтому они зачастую оказываются существенными.Обстоятельственные наречия, выступающие в качестве присловных распространителей относительных значений

глагольных полисемантов, почти в 100% совместных появлений составляют грамматически правильное словосочетание и поэтому определяются как “синтаксический примитив”. Семантическое рассогласование в такой паре, разрушающей модель двух слов, встречается крайне редко: на 80 глагольных статей СЛ зафиксировано два случая - “приходиться надо” и “сидеть пешком” (см. Ю.Н.Караулов, 9).

Таким образом, анализ ассоциативных статей СЛ показал, что синтагматические реакции на глагол-стимул относительного значения представляют собой стандартные, типовые ассоциации, обладающие высокой степенью регулярности и предсказуемости.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

4. Засорина Л.Н. Автоматизация и статистика в лексикографии. (Работа над частотным словарём русского языка). - Л.: ЛГУ, 1966. - с.128.
5. Котелова Н.З. Значение слова и его сочетаемость (к формализации в языкознании). Л.: Наука, 1975. - с.164.
6. Кубрякова Е.С. Лексическая и синтаксическая сочетаемость слова и её отражение в процессах словообразования. // Проблемы сочетаемости слов: Сб-к науч.тр. - М., 1979. - с.24-31.
7. Караулов Ю.Н. Ассоциативная грамматика русского языка. М.: Рус.яз, 1993. - с.330.

\

Жаркынбаева Р. С.,
д.и.н., профессор,
кафедра Всемирной истории, историографии и источниковедения
КазНУ им. аль Фараби

Садыкова А.Б.
магистрант 1курса факультета,
«Истории, археологии и этнологии»

ФОРМИРОВАНИЕ ПОНЯТИЯ «ГРАЖДАНИН» В ИСТОРИИ АНТИЧНОЙ ОБЩЕСТВЕННО - ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Аннотация. На современном этапе развития общества, для которого характерен процесс демократических преобразований, возникших еще в период древнего мира, в период античности, продолжает быть актуальным процесс изучения понятия «гражданин».

В данной статье рассмотрены некоторые вопросы изучения процесса формирования понятия «гражданин» в трудах мыслителей античного мира и развитие античной демократии как образа жизни граждан. Также рассматривается понятие «гражданин» в различных трудах античных ученых в Древней Греции, раскрываются особенности понятия «гражданин» в Древнем Риме и на основе сравнения античных представлений о гражданине, делаются выводы о том, что, возникнув в греческих полисах и приобретя особенные очертания в рамках правовой системы Древнего Рима это понятие, возродившись в эпоху нового времени, продолжает прогрессировать на современном этапе, сохраняя свое первостепенное значение.

Ключевые слова: гражданин, демократия, полис, гражданское общество, античность, республика, политика, государство.

Жарқынбаева Р.С.,
т. ғ. д., профессор,
дүниежүзілік тарих, тарихнама және деректану кафедрасы,
ҚазҰУ әл-фараби

Садықова А.Б.
1 курс магистранты,
«Тарих, археология және этнология» факультеті

ЕЖЕЛГІ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ОЙ ТАРИХЫНДАҒЫ «АЗАМАТ» ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа. Ежелгі әлем кезеңінде пайда болған демократиялық қайта құрулар процесі тән қоғам дамуының қазіргі кезеңінде "азамат"ұғымын зерделеудің өзекті процесі болып табылады.

Бұл мақалада Ежелгі әлем ойшылдарының еңбектерінде "азамат" ұғымын қалыптастыру процесін зерделеудің кейбір мәселелері және антикалық демократияны азаматтардың өмір салты ретінде дамыту қарастырылған.

Сондай-ақ ежелгі Грециядағы антикалық ғалымдардың әртүрлі еңбектерінде "азамат" ұғымы қарастырылады, ежелгі Римдегі "азамат" ұғымының ерекшеліктері ашылады және азамат туралы антикалық ұғымдарды салыстыру негізінде грек полистерінде пайда болып, Ежелгі Римнің құқықтық жүйесі шеңберінде ерекше кескіндерді ала отырып, бұл ұғым жаңа заман дәуірінде қайта жаңғырып, өзінің бірінші дәрежелі маңызын сақтай отырып, қазіргі кезеңде өршуін жалғастыруда.

Түйін сөздер: азамат, демократия, полис, азаматтық қоғам, көнелік, республика, саясат, мемлекет.

Zharkynbaeva R. S.,
PhD in history, professor,
of the Department of the World History, Historiography and Source Studies,
of KazNU named after Al Farabi

Sadykova A.B.
1st year master’s degree student,
of the faculty of "History, Archeology and Ethnology"

FORMATION OF THE CONCEPT OF "CITIZEN" IN THE HISTORY OF ANCIENT SOCIO-POLITICAL THOUGHT

Abstract. At the present stage of the development of society, which is characterized by a process of democratic transformations that arose even in the period of the ancient world, in the period of antiquity, the process of studying the concept of "citizen" continues to be relevant.

This article discusses some issues of studying the process of formation of the concept of "citizen" in the works of thinkers of the ancient world and the development of ancient democracy as a way of life of citizens. Also, the concept of a citizen is considered in various works of ancient scholars in Ancient Greece, the features of the concept of a citizen in Ancient Rome are revealed and based on a comparison of ancient representations of a citizen, conclusions are drawn about what arose in Greek cities and acquired special outlines within the legal system of Ancient Rome is a concept reborn in the era of modern times, continues to progress at the present stage, maintaining its paramount importance.

Keywords: citizen, democracy, polis, civil society, antiquity, republic, politics, state.

Важнейшую, определяющую все стороны общественной жизни черту античной государственности составлял ее общинный характер. Сравнительно небольшие размеры первоначальных античных городов, возникших для охраны от соседей собственных земельных угодий, определяли ценность для общества каждого его члена. Поэтому существовала целая система взаимных прав и обязанностей между обществом и личностью. Важнейшими из этих взаимосвязанных прав-обязанностей были, а) право на земельную собственность, б) участие в защите родных рубежей и в) участие в политической жизни, то есть в управлении обществом. Человек, обладавший этими правами, считался *гражданином.* Как и полис, античный гражданин был един в трех лицах: собственник, воин и обладатель политических прав (*политика* от слова «полис»). Права гражданина были и его обязанностями, пренебрежение ими могло повлечь за собой лишение гражданства или другое наказание, связанное с поражением в правах. *Гражданский статус* — одно из высочайших достижений античной цивилизации, повторенное лишь западноевропейским обществом нового времени. В других обществах древности и средневековья степень приобщения населения к собственности, военному делу и управлению была обусловлена жестко фиксированным сословным статусом или приобщенностью к государственному аппарату. Поэтому там единство общества отступало перед сословно-классовым делением. В античном гражданском коллективе само общество выступало в роли аппарата управления, сословное деление было лишь намечено, а равенство членов гражданской общины (то есть их *единство*), наоборот, подчеркивалось правом и общественной психологией. Небольшие размеры полисов позволяли сделать соблюдение прав и обязанностей внутри гражданского коллектива достаточно эффективным. Сословно-классовое деление было, как бы выведено за пределы гражданского общества. [1]

В полисах сформировались взаимосвязанные противоположные силы, тенденции: частный и общий интересы полиса. С одной стороны, в полисах существовала общая система землевладения и землепользования на определенной территории, совместная ее защита в межполисных конфликтах. С другой – установилась определенная система землевладения на основе частновладельческого принципа: гражданин – владелец части территории полиса, надела, являвшегося гарантией его политических прав – участия в общеполисном собрании и доступа к магистратурам. В результате диалектики интеграционных и дифференцированных факторов возникала объективная необходимость сочетания борьбы, соревновательного духа, конкуренции с приверженностью к одному и тому же сообществу, с потребностью в единстве и социально-политической унификации.

Граждане имели не только права, но и гражданские обязанности. Так, гражданин находился в таком же отношении к государству, в каком моряк на судне – к остальному экипажу. Хотя «они и не одинаковы, все же их задача заключается в спасении составляемого ими общения, а общением этим является государственный строй». [2]. Гражданская добродетель неизбежно обусловливается задачей гражданина защищать свой государственный строй. Она, то есть добродетель гражданина, заключается в способности и умении властвовать над свободными людьми и быть подвластным.

В каждом виде государственного устройства свое понимание гражданина. Поскольку существовало несколько видов государственного устройства, было и несколько разновидностей гражданина. Но если исходить из общего для всех полисов понимания гражданина, то им «по преимуществу является тот, кто обладает совокупностью гражданских прав... Гражданин только тот, кто стоит в известном отношении к государственной жизни, кто имеет или может иметь полномочия в деле попечения о государственных делах или единолично, или вместе с другими» [3]. По господствующей идеологии полисного мира, что нашло отражение и в древнегреческой философии, высшая добродетель есть гражданственность, то есть героическое служение отечеству и законопослушание. Итак, по Аристотелю, критерии гражданства первоначально определялись традициями, а позже законами полиса. Гражданином являлся преимущественно коренной житель данного полиса, родившийся от обоих родителей-граждан и занимавший активную позицию в государстве, то есть в полной мере реализующий свои права и обязанности гражданина. *Какими правами обладают граждане, свободные лица иностранного происхождения?* Граждане обладали правами владения и наследования собственностью, участия в

политической и общественной жизни, защиты своих прав в судебном порядке. Иностранец в любом греческом государстве не имел гражданских прав и не мог приобрести их посредством натурализации, что обычно в современном праве европейских народов.

Он не мог заключать законного брака с женщиной из другого полиса. Не могли иностранцы и завещать собственность и получать по завещанию, свидетельствовать в суде.

Приобретение демократией своей первой определенности породило познавательный интерес к себе. Первый рационально-критический анализ демократии, и соответственно ее первое понятие, встречается в диалогах Платона. Несмотря на его негативное отношение к демократии, на анализ демократии на уровне явления и на то, что он демократию сводит только к государственному устройству, Платон впервые выделил некоторые основные признаки демократии. Таковыми, согласно его рассуждениям, являются: 1) равенство и свобода всех граждан, 2) право всех граждан на участие в государственном управлении, 3) естественно-историческая необходимость демократической формы государственного устройства как форма разрешения противоречийолигархии».[4].

По мнению Платона, высказанному им в трактате "Государство", главной основой идеального государства является справедливость. Она состоит в том, чтобы каждому гражданину было отведено особое занятие, наиболее соответствующее его натуре, т.е. справедливость, есть соответствие реальной вещи своей идее, ведь государство тогда является идеальным (отвечающим идее государства), когда каждый гражданин действует в согласии со своей собственной сущностью. А поскольку между людьми существуют индивидуальные различия, Платон предлагает деление общества на сословия: философов - правителей, воинов - стражей и ремесленников - производителей. Эти сословия Платон отождествляет с тремя началами в человеческой душе, а именно: разумным, яростным и вожделеющим». [5]

Основой понятия гражданин и у Аристотеля, и у Платона является то, что оно объединяет как общественные, так и личные интересы людей, объединенных добродетелью, особенностями полисной системы управления, включающее в себя экономическую, политическую и военную функции.

1. Особенности понятия «гражданин» в Древнем Риме.

Примерно в то же время, когда в древнегреческих полисах формировалась система непосредственной демократии, «демократии участия» «гражданских правительств», такая же система правления появляется и на Апеннинском полуострове, в Риме. Древнеримская демократия имела ряд своих особенностей, отличающих ее от древнегреческой демократии. Однако в одном обе демократии были одинаковы: и в греческих полисах, и в Риме демократия проявлялась как образ жизни свободных граждан. И полисная Греция, и Рим, начиная со времен правления первых царей, формировались и развивались на базе античной гражданской общины. Весь ее строй предопределял шкалу основных ценностей двух античных миров. К таким ценностям принадлежали:

• идея значимости и изначального единства гражданской общины при неразрывной связи блага отдельной личности с благом всего коллектива, служить которому было долгом каждого гражданина;

• идея верховной власти народа и закона, ставящей античный город на недосягаемую высоту по сравнению с теми государствами, где правит царь, а все остальные жители – его рабы;

• идея свободы и независимости как для города, так и для граждан (при всем различии в толковании свободы она всегда противопоставлялась рабству);

• идея теснейшей связи гражданской общины с ее богами и героями, как бы тоже бывшими ее членами, заботившимися о ее делах, подающими знаки своей воли, требующими почитания, но не воспринимавшимися как верховные грозные боги других народов.

Однако сходство отнюдь не означало тождества. Прежде всего, с самого начала своего существования Рим вел постоянные войны со своими соседями, что в основном и определило его организацию, образ жизни инравыграждан.

Железная воинская дисциплина требовала воинских добродетелей – мужества, верности, стойкости, суровой непреклонности, гордого достоинства, несовместимого с проявлением шумного веселья, допускавшегося в виде исключения лишь на некоторых праздниках. «Древнеримский гражданин – это солдат и политик» [6]. «Любовь к родине у римлян – религиозное чувство в такой же мере, как и политическое; их боги – римляне и живут на земле». [7] У древних римлян город, религия и государство «соединились в одном, в государстве. Оно было городом; ему приносили в жертву семью; оно сливалось с религией; сердце и мысль человека всецело принадлежали его отечеству, и с какой бы стороны мы ни заглянули в душу римлянина, всегда мы найдем в нем только гражданина» [8].

В Древнем Риме понятие «гражданин» тесно увязывалось с правами (привилегиями) и обязанностями, то есть с тем, что составляет правовой статус человека в государстве. В последующем понятие «гражданин» изменяется, его собственно правовая основа частично замещается социально-нравственной. Гражданином называют того, кто проявляет общественную активность. По мнению

правоведа Л. В. Лазарева: «Гражданин – это тоже человек, но уже рассматриваемый как участник политической и правовой жизни общества… К человеку как к гражданину данного государства адресуются правовые установления, законы этого государства. Именно как гражданин он обладает правами, свободами и несёт обязанности, предусмотренные конституцией, законами. Именно как гражданин он получает право на защиту со стороны государства внутри и за пределами своей страны. Таковы правовые последствия принадлежности лица к государству». [9].

2. Демократия как образ жизни граждан античного мира.

Первоначальная историческая форма демократии, благодаря небольшому размеру государственных образований наподобие полисов, носит непосредственный характер, выступает как образ жизни граждан полиса. Аристотель усматривает известную связь между ростом правоспособной гражданской массы и видоизменением политических форм — переходом от патриархальной царской власти через аристократию, олигархию и тиранию к демократии. Последняя и признается наиболее естественным видом государственной организации для современного философа разросшихся полисов. Здесь обыденная, гражданская жизнь не отделена от политической жизни; последняя выступает как бы непосредственным продолжением первой. Гражданский коллектив (не тождественный всему населению) представляет собой одновременно и государственный аппарат полиса. Древнегреческий город с его городской площадью и рынком (агора) – местом народных собраний, с его храмами, общественными учреждениями и мастерскими ремесленников был центром экономической, политической и культурной жизни полиса. Гражданин полиса мыслил государство, отечество и свои функции в нем не абстрактно... В классической Греции жизнь общества как единого целого покоилась на взаимодействии гражданина и полиса, на полисном патриотизме: полис существует для граждан, а граждане – для полиса. Кровнородственные, профессиональные и иные объединения могли существовать, но не играли роли промежуточного звена между гражданином и государством. Связь между тем и другим была непосредственной. Для древних греков было обычным представление о том, что полис ограничивается только гражданским коллективом, основу всех политических концепций составляла идея об идентичности полиса и коллектива граждан. В этом отношении особо значима полисемантичность термина politeia, означавшего одновременно и гражданский коллектив, и право гражданства, и конституцию полиса.

Для гражданина Рима доступным демократическим институтом являлись народные собрания, которые созывались для избрания магистратов и принятия законов. Так как большая численность граждан проживала за границами Рима, собрания практически постепенно преобразовались в протопредставительные учреждения. Некоторые вопросы решали куриальные собрания представителей аристократии, другие – собрания по трибам, куда включались лишь плебеи, но решения триб являлись общеобязательными. Часть вопросов разрешалась на общих собраниях плебеев и патрициев – центуриальных комициях. Богатейшие центурии имели больший вес, чем бедные. Сенат, готовивший повестку дня для народных собраний, избирался преимущественным образом из числа патрициев. После принятия собраниями решений, сенат утверждал их, строго наблюдая за соответствием традициям и законам Рима.

Плебс - народные трибуны, обладавшие правом вето на любые решения, которые противоречат, по их мнению, интересам части незнатных граждан. Одних исполнительных лиц избирали центурии, иных – трибы. В сравнении с греческой демократией, римская республика являлась сложной системой сдержек и противовесов, которые защищают права и интересы разных категорий граждан. Отличаясь от греков, римляне признавали ценность закона и необходимость в защите прав и интересов любого гражданина. Республиканцы, как и греческие демократы, соглашались, что наилучшей политией представляется та, чьи граждане в более важных аспектах являются равными. Например, являются равными перед законом или в том, что отсутствует зависимость одного гражданина от иного, как зависимость от хозяина слуги. Республиканская доктрина придерживается того, что политическая система не может являться легитимной, если она лишает людей прав на участие в управлении.

3.Заключение.

Основной формой социальной организации в Древней Греции был полис – гражданская община, основанная на античной форме собственности. Гражданином полиса мог стать только грек по рождению, он должен быть свободным (не рабом) и иметь собственность. Полис состоял из города-центра и прилегающей к нему сельскохозяйственной округи. Вся земля находилась в собственности полиса. Стать владельцем земельного участка мог стать только гражданин полиса Основными занятиями были земледелие (садоводство, виноградарство), скотоводство (овцеводство, свиноводство), ремесло. Для полиса было характерно натуральное хозяйство, которое строилось на принципе автаркии. Полис жил по своим законам. Нормы поведения и жизни в полисе постепенно складывались в гражданское право. Полис

считался главной ценностью. Благо каждого гражданина зависело от благополучия полиса. Все граждане полиса были формально равны и обладали определенными политическими (гражданскими) правами, которые позволяли участвовать им в управлении полисом.

В Риме гражданин по своему социальному, политическому, экономическому и правовому положению, как я заметила, был схож с гражданином греческого полиса. Римские граждане (квириты) — пользовались всеми правами. При известных обстоятельствах, гражданства можно было лишиться (например, переехав на территорию, где действовало латинское право).

Латинские граждане — первоначально были жителями италийских территорий, завоёванных Римом, в 49 г. до н. э. все италики стали обладателями римского гражданства. Позднее латинское право распространялось на обитателей царств и римских союзников, а ещё позднее — и провинций. По сравнению с римскими гражданами, носители латинского гражданства были гражданами второго сорта, не имевшими права голоса и военной службы.

Принадлежность к римскому гражданству означала для субъекта возможность пользования рядом прав и одновременно обременение публичными обязанностями. Публичная правоспособность наступала с 17 лет, с 60 лет гражданин мог быть освобожден от личных повинностей; освобождало от повинностей также исполнение обязанностей должностного лица и некоторых жреческих функций.

К публичным правам римского гражданина относились: право обжалования решений должностных лиц в установленных народных собраниях — либо непосредственно, либо через трибунат; право собраний и ассоциаций, в том числе соседских сходок, — не нарушая публичных правил и только в дневное время (собственно, первоисходное самонаименование римских граждан — «квириты» — означавшее собрание мужчин для мирных и военных трудов в ko-wiria, одну из курий позднее); право участия в собраниях государственного значения под руководством магистратов, пассивное право-обязанность исполнять функции должностного лица при соответствующем имущественном цензе.

Что касается демократии, при которой граждане и Древней Греции и Рима, обладали широкими гражданскими правами и свободами, через которые и раскрывается понятие «гражданин» в античном мире, характеризовались определенными особенностями. Римская государственность начиналась под влиянием демократических преобразований в Афинах. Демократия в Греции была наиболее развитой и лучшей формой государственного строя, установленной в этой стране до момента полного покорения Греции Риму. Особая заслуга в этом принадлежит Эфиальту и Периклу, которые своими реформами добились того, что сегодня в качестве главного достоинства Афинской демократии мы отмечаем ее непосредственный характер, поскольку верховный орган управления – Народное собрание – состояло из тех граждан, которые так или иначе влияли на ход политических дел, непосредственно участвовали в разрешении всех вопросов.

Необходимо сказать, что и установление в Римском государстве республики – это результат длительного процесса демократизации общественно-политического строя; то, за что всегда выступал городской и сельский плебс. Хотелось бы заметить, что различия между Грецией и Римом основываются главным образом, на уровне менталитета. Уже в древности мыслители понимали различие между национальным гением греков и римлян. Преобладающей чертой первых является творчество в сфере художества и поэзии, науки и философии, преобладающей чертой других – творчество в области государственного управления.

Таким образом, понятие «гражданин» возникшее в период античности, вобравшее в себя основные черты демократического развития исторических процессов того периода, сохранило свою сущность до наших дней. Возникнув в греческих полисах и приобретя особенные очертания в рамках правовой системы Древнего Рима это понятие, возродившись в эпоху нового времени, продолжает прогрессировать на современном этапе, сохраняя свое первостепенное значение.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Коптев А.В. Проблемы эволюции общественного строя и международных отношений в истории западноевропейской цивилизации. Вологда. Русь, 1997.с.11-30.

2. Аристотель. Политика: кн. 1–8 / пер. С. А. Жебелева // Древнегреческая философия: От Платона до Аристотеля: [сочинения]: пер. с древнегреч. – М., 1999. – С. 448. – (Библиотека античной литературы).

3. Аристотель. Политика: кн. 1–8 / пер. С. А. Жебелева // Древнегреческая философия: От Платона до Аристотеля: [сочинения]: пер. с древнегреч. – М., 1999. – С. 450. – (Библиотека античной литературы).

4. Аристотель. Политика: кн. 1–8 / пер. С. А. Жебелева // Древнегреческая философия: От Платона до Аристотеля: [сочинения]: пер. с древнегреч. – М., 1999. – С. 452. – (Библиотека античной литературы).

5. Платон.Государство: Сократ, Главкон, Полемарх, Фрасимах, Адимат, Кефал: кн. 1–10 / пер. А. Н. Егунов // Древнегреческая философия: От Платона до Аристотеля: [сочинения]: пер. с древнегреч. – М., 1999. – С. 91. – (Библиотека античной литературы).

6. Платон.Государство: Сократ, Главкон, Полемарх, Фрасимах, Адимат, Кефал: кн. 1–10 / пер. А. Н. Егунов // Древнегреческая философия: От Платона до Аристотеля: [сочинения]: пер. с древнегреч. – М., 1999. – С. 91. – (Библиотека античной литературы).
7. Арган Дж.К.История итальянского искусства. Т.2. -М.,1990.-с.63.
8. Цицерон. Об обязанностях. М., «Наука», 1993 (Литературные памятники). С. 159—174.
9.Личность и уважение к закону. Социологический аспект. -М., 1979.-с.54.

УДК 070

Затонская Т.М.
докторант КазНУ им. Аль-Фараби,
старший преподаватель университета «Туран»

МЕДИА-ДИСКУС: ПРОБЛЕМА ИНТЕРПРЕТАЦИИ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕКСТОВ

Аннотация. Бұл мақалада ағылшын тіліндегі мәтіндерді аудару жағдайлары талданады және оларды мақсатты аудиторияға түсіндіру үшін, сонымен қатар, коммуникативтік және прагматикалық тапсырмаларға қол жеткізу үшін аударма модельдері қарастырылады.

Түйінді сөздер: коммуникативті құзыреттілік, прагматикалық бейімдеу, мақсатты аудитория, трансляциялық өзгерістер, коммуникативті әсер.

Аннотация. Данная статья анализирует случаи перевода англоязычных информационных текстов и варианты их интерпретации целевой аудиторией, а так же рассматривает возможные модели перевода для достижения коммуникативно-прагматических задач.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, прагматическая адаптация, целевая аудитория, переводческие трансформации, коммуникативный эффект.

Abstract. This article analyzes the cases of translation English informational texts into Russian and variants of their interpretation in accordance with the audience, and also considers possible models of translation to achieve communicative-pragmatic tasks.

Keywords: communicative competence, pragmatic adaptation, target audience, translational transformations, communicative effect.

Когда-то считалось, что местные жители и иностранцы не понимают друг друга, потому что говорят на разных языках. Сегодня наука исходит из того, что носитель одного языка не может понять носителя другого языка не только поэтому, но еще и потому, что они представляют собой разные культуры, менталитет, воспитание и образование, в результате чего по-разному смотрят на мир и воспринимают сказанное. В этой связи переводчику для полноценного осуществления своей деятельности необходимо обладать не только языковой, но также социокультурной и компетенциями, чтобы быть способным передать реалии «чужой культуры» и сделать их понятными на переводимом языке [3, 2014].

Специалисты прибегают к различным приемам прагматической адаптации информации, делая ее более удобной для восприятия и понимания. С другой стороны, неоднозначность восприятия потенциально заложена в любом тексте [4, с.64]. Переводовед Комиссаров В.Н. называет это прагматическим потенциалом текста или его способностью вызывать ту или иную реакцию [5]. В этом смысле люди с общей культурой, говорящие на одном языке, тоже могут не понять друг друга или по-разному смотреть на одни и те же вещи в силу разницы в знаниях, опыте, воспитании, индивидуальных особенностях личности, мотивации. Поэтому достижение взаимопонимания между представителями разных культур задача не из легких. Каким же образом переводчик добивается адекватного понимания текста и нужной реакции со стороны получателей перевода - иными словами того, что мы называем здесь прагматической нормой?

Обычно, ему приходится эксплицировать, т.е. вводить в перевод дополнительную информацию, расшифровывать смысл «чужой» реалии. Иногда, он, наоборот, опускает какие-то несущественные детали, чтобы не затруднять восприятие текста. Приемы лексической и грамматической трансформации, замены одних частей речи и целых конструкций на другие - это неполный перечень возможностей, которые используют профессионалы. Попробуем проследить это на конкретных примерах по материалам русской службы БибиСи. Для этого мы выбрали несколько фрагментов из статьи Элизабет Гарроу <The secrets to staying employed>, которая была опубликована 30 марта 2015 года на сайте www.bbc.com [6].

Британская журналистка поделилась с читателями BBC Capital советами экспертов, как удержаться на рынке профессиональных услуг в условиях растущей конкуренции, оптимизации труда и быстро меняющихся технологий. Эта проблема является сегодня насущной как для англоязычной, так и для русскоязычной аудитории. Поэтому неудивительно, что 16 апреля 2015 года на сайте русской службы BBC был опубликован перевод этого материала под названием: *«Как не потерять работу – несколько простых правил»* [7].

Тема статьи – карьера, занятость, советы экспертов, как удержаться на рынке труда.

Цель статьи: побудить аудиторию развивать свои личные преимущества, коммуникативные способности, навыки и умения, чтобы быть востребованным на рынке труда постоянно.

Функция статьи: воздействие

Целевая аудитория – работоспособные люди, стремящиеся удержаться на рынке труда.

Протяженность статьи – оригинал: 842 слова; перевод: 808 слов

Звенья информационной цепочки:

1) отбор фактов: < *a client calls career consultant Al Stewart looking for some help on finding a secure career> - «карьерному консультанту Элу Стюарту звонит клиент и спрашивает, как обеспечить себе стабильную карьеру»;*

2) освещение события: *"No career is safe from constant change, re-engineering, global competition, technological obsolescence> - «Не существует профессии, застрахованной от постоянных перемен, реструктуризации, глобальной конкуренции и морального устаревания»;*

3) создание образа: <*End of the 'job for life> - «Конец работе на всю жизнь»*;

4) формирование стереотипа: < *Workers need to get used to the idea of having 10 to 15 jobs over the span of their careers > - «Людям нужно привыкать к мысли о том, что за свою жизнь им придется сменить 10-15 мест работы»;*

5) культурно-идеологический контекст: < *Stay away from jobs that can be automated> - «Держитесь подальше от специальностей, предполагающих выполнение работы, которую можно автоматизировать», < That means jobs where human interaction, creativity or technology skills are important, such as coaches, therapists, software developers or robotic engineers, for example> - «Имеет смысл сосредоточиться на тех областях, где роботы и программы вряд ли будут преобладать в ближайшем будущем, - советует Бэрон. - Это профессии, где важную роль играет взаимодействие между людьми – тренеры, врачи, разработчики программного обеспечения или,скажем, специалисты по робототехнике».*

Морфо-синтаксический анализ: наличие глагольный форм повелительного наклонения побуждает получателей информации к определенным действиям: < *Look ahead> - «Смотрите вперед»;* < Don't get too comfortable> - *«Не слишком расслабляйтесь»; <Stay away >-«Держитесь подальше»;*< Do your homework>-*«Подготовьтесь как следует»;* < Choose the company > - *«Выбирайте компанию»* и др. Всего на текст оригинала из 842 слов приходится 5 глагольных форм повелительного наклонения. Помимо этого в тексте присутствуют модальные глагольные формы, которые выражают значение долженствования, побуждения, совета: < *should work> - «следует работать»; <you have to look ahead> - «вам нужно смотреть вперед», «необходимо ориентироваться на перспективу», < You must be ready to re-tool, re-engineer>- « Вы должны быть готовы к переменам, уметь переквалифицироваться»;* <Workers need to get used to> - «Работникам нужно привыкать» .

Лингвистические способы выражения оценки и формирования устойчивого отношения к происходящему строятся на цитировании различных мнений, в которых присутствуют повторы одной и той же мысли, сравнения прошлой жизни с настоящей, аллюзии, элементы отрицательной коннотации, подчеркивающие необратимость происходящего: < *The days of working your entire career at IBM and getting a Rolex at the end are long gone > - «Давно прошли дни, когда можно было отработать всю жизнь в IBM и получить за труды часы Rolex*»; <*No career is safe from constant change, re-engineering, global competition, technological obsolescence> - «Не существует профессии, застрахованной от постоянных перемен, реструктуризации, глобальной конкуренции и морального устаревания»;< Now more than ever, it is hard to find careers that can be counted on for the long haul> - «Сейчас более тяжело, чем раньше, найти долгосрочную работу».*

Образ нестабильности усиливают глагольные формы в будущем времени в выражениях, которые звучат как утверждения, прогнозы, предсказания:

< ***There will be neither*** *jobs nor careers for life> - «****Не будет больше*** *ни работы, ни карьеры на всю жизнь»; < almost 500,000 jobs in that country alone* ***could be lost*** *due to automation and artificial intelligence in the coming years>-«почти 500 тысяч рабочих мест только в этой стране* ***могут исчезнуть*** *в ближайшие годы в связи с автоматизацией и развитием искусственного интеллекта».*

Ключевыми словами статьи являются: career (карьера), job (работа), constant change (постоянные перемены), re-engineering (реструктуризация), global competition (глобальная конкуренция), technological obsolescence (устаревание технологий), a solution (решение), career experts (эксперты по карьере), own personal learning programme (собственная программа обучения), skill fresh (развитие навыков) и др.

На уровне тезауруса в оригинале читателю представлена следующая картина мира: нет больше работы и карьеры на всю жизнь, никто не застрахован от перемен и быстроменяющихся технологий, нестабильность.

На прагматическом уровне статья побуждает принимать решения, не сидеть на одном месте, а развиваться, взаимодействовать и работать над собой.

Попробуем теперь выделить прагматически маркированные единицы и проанализировать, каким образом они переведены. Начнем с заголовка статьи <*The secrets to staying employed*>. Очевидно, что его дословный перевод на русский язык невозможен, поскольку в таком виде он будет затруднять восприятие текста реципиентом и звучать для него непривычно и безграмотно. Поэтому переводчик вынужден был прибегнуть к переводческим трансформациями. В процессе косвенного перевода (определение Ж.-П. Вине и Ж. Дарбельне) [8, с.149] простое, осложненное залоговой формой глагола утвердительное предложение:<*The secrets to staying employed*> было заменено на сложноподчиненное предложение с отрицательным инфинитивом в придаточной его части: *«Как не потерять работу»*. При этом был использован прием экспликации – введения дополнительной информации, объясняющей реципиенту, что именно содержит данная статья - *«несколько простых правил».* Интересно, что с грамматической точки зрения эксплицированная информация является главным предложением. А с точки зрения смысла основная мысль содержится в его придаточной части: «как не потерять работу». По большому счету в данном случае переводчик мог вообще избежать экспликации. Но он предпочел ею воспользоваться, чтобы привлечь внимание читателей. Возможны ли в этом случае другие решения? Мы не смогли удержаться от соблазна и предложили свои модели перевода. *Секреты профессиональной востребованности. Как удержаться на рынке труда. Как не остаться безработным. Секреты долгосрочной занятости.*

В следующем отрывке нами были выделены четыре прагматически маркированных единицы: *career consultant; help on finding a secure career; Business Mentors; finds himself laughing a little.*

Таблица 1 - Career consultant and others.

Source Text	**Target Text**
When a client calls **career consultant** Al Stewart looking for some **help on finding a secure career**, the founder of **Business Mentors finds himself laughing a little**.	**Когда** карьерному консультанту **Элу Стюарту звонит клиент и спрашивает,** как обеспечить себе стабильную карьеру**, основатель компании Business Mentors** не может сдержать улыбки.

Сопоставляя перевод и оригинал, мы выяснили, что словосочетание *career consultant* переведено дословно, прямым способом, как: *карьерный консультант.* Данное выражение звучит непривычно для русскоязычного получателя перевода, живущего, к примеру, в Казахстане, поскольку такая профессия появилась на постсоветском пространстве относительно недавно, и реципиенты усредненного типа плохо представляют себе, чем занимаются эти люди. Как правило, получатели перевода путают *карьерного консультанта* со *специалистом по трудоустройству.* Последний подыскивает вакансии. Обязанности же *карьерного консультанта* шире и специфичнее. В них входит не только поиск работы для клиента, но и объективная оценка его профессионализма, анализ критических ситуаций, рекомендации по составлению резюме, подготовка к интервью и мн. др. Поэтому фраза *карьерный консультант* более полно отражает содержание этой профессии и подчеркивает ее отличие от привычного советским людям *специалиста по трудоустройству.* Но, возможно, для широкой аудитории имеет смысл сделать

ссылку на сайте, по которой можно найти дополнительную информацию, поясняющую людям, чем именно занимаются профессионалы такого плана.

Выражение *help on finding* ***a secure career*** переведено косвенным способом**,** с помощью лексической трансформации. Конструкция с составным глагольным сказуемым <*help on finding*> *(помочь найти)* заменена на синонимичную ей фразу*: «как обеспечить».* Прагматически маркированная единица *finds himself laughing a little* тоже не переводится на русский язык дословно, поэтому переводчик подобрал соответствующее ей по смыслу выражение: *не может сдержать улыбки* (по принципу антонимии). Такой тип прагматической адаптации ориентирован на цель перевода - адекватное понимание текста и восприятие информации, соответствующее особенностям культуры получателя перевода. Мы не видим смысла предлагать другие переводческие решения, поскольку вариант русской службы БиБиСи максимально удачный, с нашей точки зрения. А вот следующий пример был воспринят усредненным получателем информации не вполне адекватно.

Таблица 2 - IBM and a Rolex.

Source Text	**Target Text**
The days of working your entire career at IBM and getting a Rolex at the end are long gone," said Stewart, in an email. "No career is safe from constant change, re-engineering, global competition, technological obsolescence."	"Давно прошли дни, когда можно было отработать всю жизнь в IBM и получить за труды часы Rolex, - пишет Стюарт в электронном письме BBC Capital, - не существует профессии, застрахованной от постоянных перемен, реструктуризации, глобальной конкуренции и морального устаревания".

Как видим, прагматически маркированная единица <*the days of working your entire career at IBM and getting a Rolex at the end are long gone*> переведена косвенным путем, с помощью различных замен. Переводчик решил, что в данном контексте слову «карьера» соответствует слово «жизнь» в русскоязычной языковой системе, поскольку речь идет об одной и той же работе в течение всей жизни. А выражение *at the end (в конце, в итоге)* заменено на фразу: *«за труды».* Мы провели небольшой эксперимент и предложили прочесть этот перевод нескольким реципиентам, разного возраста и социального статуса, задав им вопрос, как они понимают это выражение: *«Давно прошли дни, когда можно было отработать всю жизнь в IBM и получить за труды часы Rolex».* Результаты были удивительными:

Оскар (58 лет - строитель):«Наверное, здесь делается намек на размер пенсий, которые такие маленькие, что может хватить только на часы».

Карина (76 лет – пенсионерка): «Прошли времена, вкалывал-вкалывал и получил только часы Rolex».

Алина (46 лет-домохозяйка): «Раньше людей поощряли, если они долго работали на одном месте. Например, давали квартиру. А сейчас этого нет».

Наташа (44 года): «Сейчас нелегко даются заработки в IBM. Это же – сетевой маркетинг? Раньше за это можно было получить часы Rolex, а теперь труд, вероятно, обесценен».

Лариса (46 лет): «Часы Rolex, очевидно, стоили как зарплата всей жизни. Получается, что труд всей жизни стоил всего лишь часы. Для меня слово Rolex не перевешивает слово жизнь».

Айгуль (21 год): «А что такое – IBM? Я не знаю такой компании. Она ассоциируется у меня с сетевым маркетингом. И какую роль здесь играют часы Rolex? Я не понимаю до конца смысла этой фразы».

Что же на самом деле хотел сказать автор, когда говорил: «Давно прошли дни, когда можно было отработать всю жизнь в IBM и получить за труды часы Rolex»? Оказывается, в Британии когда-то была традиция – дарить настенные или наручные часы всем, кто уходит на пенсию. Такой подарок символизировал время, которое теперь принадлежит пенсионеру, и он может распоряжаться им, как хочет [9, с.10]. Никоим образом этот символический презент не заменял людям пенсию. Указание на бренд часов – Rolex – в рассматриваемом нами случае, скорее всего, подчеркивает его высокую стоимость и тот факт, что такие подарки могла дарить только

одна компания - IBM. Следовательно, сказав: *The days of working your entire career at IBM and getting a Rolex at the end,*- автор оригинала имел в виду, что *времена, когда человек мог посвятить всю свою карьеру одной крупной компании и получить за это хороший подарок, прошли.* Увы, но не все из опрошенных нами получателей перевода смогли сразу уловить этот смысл. Возможно, потому, что у советских людей были другие символические подарки за добросовестный труд, и местные люди с трудом соотносят здесь почетные грамоты, орден или звание «Ветеран труда» с часами Rolex.

Компания IBM и ее презенты за выслугу лет вызывают у постсоветских людей совершенно иные ассоциации, чем у англоязычного читателя. В частности, многие пожилые русскоязычные люди не имеют представления о стоимости часов Rolex и плохо представляют себе, что это за бренд. А некоторые реципиенты в возрасте от 20 до 45 лет путают крупную американскую компанию IBM - одного из крупнейших в мире производителей и поставщиков аппаратного и программного обеспечения, а также ИТ-сервисов и консалтинговых услуг - с сетевым маркетингом [10]. В итоге каждый из них понял данную фразу по-своему, в соответствии со своим возрастом, информированностью, опытом и широтой кругозора. Это значит, что для усредненного получателя перевода необходимы некоторые пояснения для более ясного понимания смысла сказанного и адекватного восприятия текста. Чтобы получить равноценный оригиналу коммуникативный эффект, необходимо вводить дополнительную информацию или искать в русском языке похожие ситуации, имеющие для получателя перевода аналогичное значение. Например, одна из опрошенных нами реципиенток вспомнила о квартирах, которые получали советские люди на отдельных предприятиях за выслугу лет. Следовательно, для таких как она, смысл оригинальной фразы можно передать и другими словами: «Прошли времена, когда можно было всю жизнь проработать на хлопчатобумажной фабрике и получить за это квартиру». В других случаях «чужие реалии» могут быть вообще опущены при переводе, чтобы не затруднять восприятие текста: < *The days of working your entire career at IBM and getting a Rolex at the end are long gone> - «Дни, когда можно было работать всю жизнь на одном и том же месте и получить за это хорошее вознаграждение, давно прошли».*

Почему же переводчик русской службы БиБиСи предпочел оставить оригинальные названия - компанию IBM и часы Rolex? Давайте разбремся, кто является целевой аудиторией издания. Ведь мы проводили опрос среди русскоязычных людей в Казахстане, а русская служба находится в Лондоне и Москве. Кроме того, одной из задач сайта является знакомство русскоязычной аудитории с реалиями британской жизни. А целевая аудитория самой русской службы, как правило, - интеллектуальные, компетентные люди, образованные в области политики, экономики и бизнеса и, следовательно, не нуждающиеся в пояснениях. Объяснять им, что такое компания IBM и часы Rolex – не нужно. В трудных случаях они могут найти интересующую их информацию самостоятельно. Данная же статья рассчитана на современных деловых людей, пытающихся строить свою карьеру и удержаться на рынке труда. Кроме того, приведенная в пример реалия является фрагментом прямой речи, цитатой карьерного консультанта, которую в переводе лучше передавать точно. И сама по себе она не является ключевой в тексте. Хотя для усредненного получателя перевода поясняющая ссылка опять же не будет лишней.

Таким образом, сравнительный анализ оригинала и перевода позволяет прийти к следующим выводам: *каждый текст обладает определенным прагматическим потенциалом – способностью вызывать у реципиента определенную реакцию. Реакции реципиента могут выходить за пределы коммуникативных ожиданий переводчика. Восприятие любого текста зависит от особенностей аудитории, условий коммуникации и специфики текста.*

Задача переводчика добиться определенного коммуникативного эффекта, соответствующего целям перевода и авторской интенции. Адекватное понимание «чужих» реалий достигается путем прагматической адаптации текста перевода, в соответствии с особенностями переводного языка, аудитории-получателя, целями и задачами перевода. Поиск эквивалентов и переводческих соответствий не всегда исчерпывает возможности перевода. Переводчик должен предоставлять своей аудитории дополнительные сведения, ссылки и пояснения, чтобы добиться от нее адекватного понимания и восприятия реалий. Разные прочтения людьми одного и того же текста обогащают его прагматический потенциал, расширяют границы его понимания и демонстрируют новые грани человеческого творения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Нургожина Ш.И. Основы журналистики. Учебное пособие. Алматы: Казак университеті, 2012.
2. Кемелбекова З.А., Затонская Т.М.. Прагматический аспект первода художественных // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. Көптілді білім беру және шетел тілдері филологиясы сериясы = Серия Полиязычное образование и иностранная филология. - 2013. - № 1. - С. 69-72 .
3. Юларжи А.С., Рудых А.М. Некоторые аспекты перевода. Разные картины мира. Иркутский государственный технический университет, 2014 http://www.km.ru/referats/336217-nekotorye-aspekty-perevoda-raznye-kartiny-mira
4. Boyd-Barret O. Media Imperialism: towards an international framework for the analysis of media systems. Ch. 5 in Mass Communication and Society. London, 1977.
5. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. М.: Международные отношения, 1980.
6. http://www.bbc.com/capital/story/20150327-the-secrets-to-staying-employed
7. http://www.bbc.co.uk/russian/business/2015/04/150416 cap_staying_employed
8. Сдобников В.В., Петрова О.В. Теория перевода. Нижегородский государственный лингвистический университет им. Добролюбова. “Восток-Запад”, 2006.
9. Дэвид Льюис. Управление стрессом. Как найти 10 дополнительных часов в неделю. – М., Альпина Паблишер, 2012.
10. http://www.ibm.com/us/en/

Kazybek G.K.,
Associate Professor,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: kazybek__68@mail.ru

Kazybek A.K.,
Teacher,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

Gabdkarimova G.S.
Senior Teacher,
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

ARTISTIC FEATURES OF TRANSLATIONS MADE BY TANAKOZ TOLKYNKYZY

Түйін. Мақала аудармашы Танакөз Толқынқызының аударма жұмысына қатысты. Мақалада аударманың жетістіктері мен кемшіліктері мұқият талданады.
Тірек сөздер: аударма, түпнұсқа, ақын, поэзия, әдеби.
Резюме. В статье говорится о переводческом труде переводчика Танакөз Толқынқызы. В статье тщательно анализируются достижения и недостатки перевода.
Ключевые слова: перевод, оригинал, поэт, поэзия, художественный.
Resume. The article is spoken about translation work done by Tanakoz Tolkynkyzy. The achievements and shortcomings of translations were thoroughly analyzed in the article.
Keywords: translation, original, poet, poetry, artistic.

Introduction. Winner of T.Aibergenov Prize, winner of poetry competition "International Friendship Debut", Tanakoz Tolkynkyzy was born on the 2nd of November, 1977 in Almaty. She is a graduate of the Bolashak Program. She is the winner of many republican poetry contests. She is the author of such poems as «We are mountain ", «I miss» and «love ".

Songs of T.Tolkynkyzy were translated into Russian by N.V. Pereyaslov, A.Atabek and others. Nikolay Pereyaslov is a poet, translator, writer and literary critic. He was born on the 12th of May, 1954. He worked in “Staritsky Vestnik” newspaper, published "Russkoe echo" magazine. He translated the poems of Yakut, Tatar, Adygei, Ukrainian and Kazakh poets into Russian.

It is observed that Tanakoz Tolkynkyzy translated works of literature directly from the original. Her translations have their own autographs. It is obvious that during the Soviet era the translation of world literature samples into national languages was carried out using interlinear translation in Russian. After gaining independence, literary works from foreign languages began to be translated directly from the original into Kazakh. One of these translators is Tanakoz Tolkynkyzy. She studied in Strasbourg, France, within the Bolashak program.

Main part.

The poet translator T. Tolkynkyzy is primarily engaged in the acquaintance of Kazakh readers with French poetry. It is believed that main of the French poets are Raymond Keno, Eugen Guilvik, Frances Jam, Henri de Reine, Gi Belle, Paul Elyuar, Yunna Moritz, and Spanish-speaking poet HustoHorghe Padron and others.

Raymond Queneauis a French poet, writer, translator who lived in 1903-1976. His poems were translated into Russian at different times by I.Volevich, V.Kislov, A.Zakharevich, J. Petiver, E. Razlogova, S. Fedin, S. Orlov, M. Kudinov and others. This song of R.Queneau has been translated into all languages of the world. Poet T. Tolkynkyzy translated Raymond Queneau’s poem "Pour un art poetique" as "Поэзия өнері".

Original:

Pour un art poetique
Prenez un mot prenez — endeux
faites-les cuircornme des oeufs
prenez un petit bout de sens
puis un grand morceau d innocence
faites chauffer a petit feu
au petit feu de la technique

versez la sauce enigmatique
saupoudrez de quelques etoiles
poivrez et puismettez les voiles
ouvoulez-vousenvenir?
Aecrire
Vraiment? Aecrire? [1].

We gave the translation of S.Komandrovskaya as the Russian version.

Искусство поэзии

Чтобы создать стихотворенье,
Нам слово надо с вдохновеньем
Поджечь на пламени и в мудрость
Добавить небольшую хрупкость,
Сиянье звезд и остроту подбросить,
И трепетанье сердца вбросить.
Все это надо спешно подогреть,
Чтобы оно не стало тихо тлеть,
До кипяченья плавно довести,
До градусов ста эдак десяти.
Чтобы поэтом настоящим стать:
Учись страдать, любить и создавать.[2]

Kazakh version:

Поэзия өнері
Сөзді негіз етіп алыңыз,
Оны от қып жағыңыз.
Даналықтан бір шымшым болсын,
Ал аңғалдықтан үлкен бір кесек салыңыз.
Аздаған жұлдыз,
Аздаған бұрыш қосыңыз,
Жүрек дірілінен бір уыс салып,
Қазанның аузын жабыңыз.
Шеберліктің темір пеші үстінде
Бір-екі рет бұрқ еткізіп алыңыз.
Және бұны қайталаңыз сан рет
Сосын жазыңыз!
Бірақ та Алдыменен ақын болып туылып,
Ар алдында аппақ болып қалыңыз.[3,200]

The translation is easy to read. The translator was able to convey the thoughts and style of the famous poet. She kept the structure and meaning of the poem. The interpreter used a free approach. Translation transformations are used appropriately.

Eugène Guillevic is a French poet and economist. He lived from 1907 to 1997. His poems began to be published in 1939. He wrote such poems as "Terraqué", "Terre à bonheur", "Carnac", "Encoches", "Autres", "Euclidiennes", "Creusement", "Maintenant" . He translated the poems of Russian and Ukrainian poets into French. E. Guillevic's works were translated into Russian by M.Waxmacker, Yu.Kluchnikov and others and were published in various press.

Original:

Je dirais que pour apprendre,
Vous me entendez,
Mais nous ne savions pas
Ce que je vous dis que moi.
Pour en savoir même pas
Ce que vous faites avec quelqu'un parler.
Parlez-en à apprendre,
comme des pierres.

Russian version. Translated by MorisWaxmaher.

Мне бы так говорить научиться,
Чтобы вы меня слышали,
Но не знали,

Что говорю с вами именно я.
Чтобы даже не знали,
Что вообще с вами кто-то беседует.
Говорить научиться,
Как камни. [4]

Kazakh version:

Сендер мені естітіндей деңгейде
Үйренсем ғой сөйлеуді.
Дәл мен сөйлеп жатқанымды білмеңдер,
Бізбен сонда сөйлескенжанкім? – деңдер,
Баз біреумен шатастырып жүрмеңдер.
Жанарлардан сел жүргенде жаспарлай,
Жер қозғалса қозғалмайтын асқардай
Мен сөйлеуд іүйренсем ғой кәдімгі тастардай.[3,201]

T. Tolkynkyzy correctly used translation transformations. Whereas translation transformation is a replacement, addition, subtraction, and so on. The translator has a perfect command of both languages.

Francis Jammes (1868-1938) is a French poet belonging to the school of symbolists. Poet's poem "Prière pour aller au Paradis avec les ânes" is well translated into the Kazakh language.

Paul Éluard (1895-1952) is the author of more than a hundred poetry collections. The poem "My love" was translated into the Kazakh language. M. Ankkindinov, M. Wakhsmaher, B. Livshitz, P. Antonovsky translated works of P. Éluard into Russian.

T. Tolkynkyzy translated the verse of the French poet as following:

Келді де қабаққа жайғасты,
Бұрымың шашыммен шайқасты,
Саусағың қолыммен айқасты,
Көзіме көзің сап ойқасты,
Көлеңкең көлеңкем боп кетті
Еске сап
Тұңғиық тереңге
Шолп етіп жоғалған сол тасты.[3,206]

Henri de Régnier is one of the most prominent representatives of French literature, poet and writer who lived between 1864 and 1963. The poet's poems were translated in Russian by M.Kuzmin, M. Voloshin, D. Lalin, I. Annensky, V.Bryusov, B. Liviskh, I. Thorzhevsky and others. The translator conveyed the poem of Henri de Régnier "If I am" for the Kazakh reader as:

Егер де мен сөз қозғасам әз махаббат жайында
Онда оным бұлақ болар маған құлақ түретін,
Онда оным шуақ болар жүректе өмір сүретін,
Онда оным құрақ болар жел тербетіп жүретін,
Онда оным қуат болар құстың тілін білетін
Онда оным жырақ тола жаңғырық қой күлетін.[3,204]

After reading these lines of translation, we can agree with the words of the famous translator Vyacheslav Zhukovsky: “The translator of prose is a slave; the translator of poetry is a rival”.

In this respect, the opinion of N.Lyubimov: "The ideal for a translator is to find a harmonious relationship with the author" can be mentioned as an example that clarifies the statement given above. That is, when you begin to read the Tanakoz's translations, you will feel as if you are reading the original rather than the translation.

Conclusion.

Spanish-speaking poet and translator Justo Jorge Padrón was born in 1943. He has more than twenty poem savings like "Los oscurosfuegos", "Los círculos del infierno", "El abedulen llamas" and others. His poems have been translated into more than fifty languages. N.Vanhanen, B. Bobkov translated into Russian language.

Justo Jorge Padrón translated Kazakh poetry into Spanish. At the presentation of the anthology of the Kazakh poetry in Spanish, the poet said: "The Kazakh poetry is very phonic and festive. In the course of the week I was greeted with 100 works of poets, 50 of them hit the anthology. I tried to transform them by translating in a Spanish manner. I was very impressed." He successfully translated poems of M. Makataev, M. Dulatuly, F. Ongarsynova, Zh. Najimedenov and others into Spanish. The translation was highly appreciated by critics. T. Tolkynkyzy translated the poems of such talented translator into the Kazakh language. TanakozTolkynkyzy completely translated the book of poet "Los círculos del infierno". Consider, the poem "Шаршадым", for example.

Шаршадым. Қатты шаршадым.
Күнде-күнде өлуден шаршадым.
Өзімді қуғында жүрген адамдай
сезінуден шаршадым.
Біреуге билік жүргізуден шаршадым.
Жеңілуден, тоналудан, керең болудан,
ұмыт қалудан, сатқындықтан шаршадым.[3,209]

We believe that it is a noble cause for future translators to make scientific researches about translation activities, translation qualities, achievements and disadvantages of T. Tolkynkyzy, who translated poems by Justo Jorge Padrón, who made a great contribution to the translation of works of Kazakh poets into Spanish.

REFERENCES:

1. http://stihi.ru
2. http://fabulae.ru
3. I love it. Poems. T. Tolkynovna. - Almaty, "Khan Tengri", 2014. - 216 pages.
4. The pages of the European poetry XX.-M, "Art and Fashion", 1992, p.

УДК81.3

Культурсынова Ф. Б.,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-султан, Казахстан

Мусабекова У. А.
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-султан, Казахстан

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ТРАДИЦИИ В АНТРОПОНИМИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА

Аңдатпа. Мақалада лингвистикалық, әлеуметтік-мәдени және тарихи фактілерді қатыстыра отырып, түркі тілінің антропонимиясы лингвистикалық ұлттық тұлға тұрғысынан қарастырылады, сонымен қатар түркі антропонимиясының ұлттық-мәдени ерекшелігінің көрінісіндегі негізгі жайттарға назар аударылады.

Тірек сөздер: лингвомәдениеттанулық, семантикалық құрылым, экстралингвистикалық факторлар, қасиетті құрал, антропонимикалық лексика.

Аннотация. В статье рассматривается антропонимия тюркского языка с позиции языковой национальной личности привлечением лингвистических, социально-культурных и исторических фактов, также выявлены узловые моменты проявления национально-культурной специфики тюркской антропонимии.

Ключевые слова: лингвокультурологические, семантическая структура, экстралингвистические факторы, сакральный инструмент, антропонимическая лексика.

Abstract. The article deals with the anthroponyms of the Turkic language from the position of the linguistic national personality by involving linguistic, socio-cultural and historical facts, as well as the key moments of the manifestation of the national-cultural specificity of the Turkic anthroponyms.

Keywords: linguistic and cultural, semantic structure, extra-linguistic factors, sacred instrument, anthroponymic vocabulary.

В современной лингвистической науке одним из быстро развивающихся и ведущих направлений является лингвокультурология, основная цель которой - изучение взаимосвязи языка и культуры. Исследования в области лингвистики конца XX века позволили сделать вывод о том, что язык вырастает из культуры и выражает ее. Язык одновременно является и средством создания, развития, хранения национальной нематериальной культуры, и ее частью, так как с помощью языка рождаются реальные, объективно существующие произведения духовной культуры. Особое место в рамках лингвокультурологической проблематики занимает исследование антропонимической системы определенного языка во взаимосвязи собственных имен и культуры. Как известно, антропонимы являются наиболее культуроносными знаками, что обусловлено их интердисциплинарным характером. Антропонимическая система любого языка является фундаментальным материалом для познания, раскрытия самосознания народа, для понимания психологии и характеров людей, относящихся к определенной национальности или региону. Антропоним, как и нарицательное слово, обладает тремя компонентами семантической структуры, но их выражение имеет свои особенности. Денотат личного имени – единичный субъект. Антропонимическая лексика наделена некоторым понятийным содержанием, отличающимся от сигнификативного компонента нарицательного слова тем, что указывает на представления об имени. По причине того, что антропоним имеет сложную природу, зависит от культурного и социального контекста эпохи, что особенно заметно в переломные периоды развития общества, данная лексическая единица не может быть исследована с чисто лингвистической позиции, поэтому антропонимы являются объектом исследования когнитивной лингвистики. Имя, прежде всего, – хранитель культурной информации народа, которая формируется под воздействием различных, в том числе экстралингвистических факторов. Культура тюркского народа основываясь на тюркских традициях, вобрала в себя элементы исламской культуры, испытывает влияние запада через русскую культуру. Такой характер культуры непосредственно отражается в семиотических знаках языка, показывая национальную специфику мировидения национальной личности, отраженную в антропонимических единицах. Основные культурно-исторические периоды, повлияли на развитие и трансформацию антропонимической системы. Формирование и дальнейшее развитие антропонимической системы тюркского языка напрямую связано с культурными традициями древних тюрков, исторической эволюцией. В тюркских именах проецируется система древнейших космологических, культовых воззрений. Традиции, заложенные в древнетюркском имянаречении, нашли продолжение в современной тюркской антропонимии. Принятие ислама,

переплетение мусульманской культуры с национальными доисламскими традициями формировали новый тип мышления, который определил основные направления развития тюркской антропонимической системы.

Собственные имена как знаки, сохранившие в структуре и семантике реликты и субстраты архаических культовых, языческих, религиозных смыслов, обычаи и традиции народа. В антропонимикне активно употребляются имена тюркского происхождения, различные по лексико-семантическим и структурным признакам. Возврат к древним тюркским традициям нарекания новорожденного в настоящее время, который столь необходим как связь с культурными корнями и истоками своего народа, как осмысление своей национальной идентичности в XXI веке. Можно сказать, что в зонах интенсивного межэтнического взаимодействия возникают имена со стороны обоих языков-контактеров. Имена репрезентируют этнокультурные сведения, запечатленные в мифологическом народном сознании. Личное имя выступает как сакральный инструмент, регулирующий отношения человека с миром. В новый образ создается в осмыслении старых названий, в уподоблении иноязычного, явление называется народной этимологией, в котором осмысление названий открывает новые коннотации. К иноязычным личным именам придается новое содержание, тем самым внешняя форма уподобляется внутренней форме. Рассмотрим эпоса «*Көр оғлы»,* в котором одного из падишахов зовут *Болубек.* Данное имя происходит от названия города Болу в Турции, с которым связано происхождение эпоса. Личные имена в контексте участвуют в формировании мифопоэтической модели мира, которая сопряжена представлениями и миропониманием создателя и носителя этого языка – народа. Номинация выделяется мифологическим типом мышления, который отражает народную мифологическую модель мира. Личные имена в фольклорном тексте являются уникальным материалом, зафиксированным в фольклорном творчестве народа. Они тесно связаны с этнокультурой, этническим составом народа, различными взглядами, приметами и обычаями. Имена репрезентируют этнокультурные сведения, запечатленные в мифологическом народном сознании. Эпические произведения богаты своей многовековой историей, они играют большую роль в формировании этнокультурного пространства и являются наиболее значимыми источниками по языку, истории, мировоззрению этноса. Именник эпоса – своего рода феномен эпической культуры, представляющей собой по большей части свод имен, номинирующих антропообразы в этнокультурном пространстве. В дастанах обряды имянаречения и выбора имени имеют знаковое значение и отражают магическую неуязвимость, мощь главного героя, выступающего против сверхъестественных сил. Обычаи и обряды имянаречения сохранились в самых поздних эпических произведениях древнетюркских эпитафий VI – VIII веков, в которых документально зафиксировано наличие двух, трех и до нескольких имен эпического героя. Здесь личное имя раскрывает природу носителя имени, согласно которой формируется личность человека, определяется его судьба. Так, например, в «Памятнике из Кежилиг-хобу» упоминается, что у героя было 177 несколько имен: «Мое детское имя – Шубун... мое имя Кюмюль-огя» [1, с.25].. В контексте мальчик получает свое настоящее имя после того, как служит своему государству. Архаические обряды и обычаи имянаречения, переименования у древнетюркских народов нашли свое отражение и широкое распространение в дастанах. В основном в личные имена отождествлялись с понятиями храбрости, отваги, к которым добавлялись компоненты, отражающие понятия богатырства героя. Как отмечает Ф.И. Урманчеев, эпические герои наделялись ханскими титулами, но воспевались они не как ханы, а как бесстрашные богатыри. Поэтому в состав имен этих героев гораздо чаще включались слова, подчеркивающие их мужество, богатырские качества: *алп, ер, батыр, мәргән* [2, с.25].

Добавление к именам компонентов, подчеркивающих исключительные качества героя, встречается в эпитафических памятниках тюркской рунической письменности. Например, в орхоно-енисейских текстах большое количество имен с компонентом алып: *inanču alp saŋun, alp aja, alp er 178 toŋa~ toŋa alp er* (имя легендарного правителя Турана, к которому возводится генеалогия тюркских Караханидов; Афрасиаб); *alp burγučan, alp šalčï, alp tegin, alp toγrïl, alp turmïš, alp tutuq[3, с. 52].* В тюркских эпитафиях компонент *алып* связывается с представлением о героизме, хотя и сохраняет тенденцию к стилистической нейтральности, означая не столько богатыря, героя, сколько мужчину, чаще воина. Данные личные имена давались в основном богатырям в качестве прозвища, титула или воинского звания. Антропоним *Алып* – общетюркский титул, встречается в булгарских эпитафиях XIII – XIV вв. [4, с.4]вечный, бесконечный, раб Божий; в переводе с арабского языка жалел – великий, славный, знаменитый, известный, самый красивый; *Еламан* – слово ел в переводе с казахского – народ, родина, страна, аул; компонент аман означает благополучный, невредимый; Закария в переводе с арабского экстралингвистические факторы (географические, идеологические, исторические, мировоззренческие, социальные, культурные, языковые контакты и др.)» [5,с.7].Под антропонимами-тюркизмами мы подразумеваем личные имена, вошедшие в русские тексты из или с помощью тюркских языков. Следовательно, к ним можно отнести слова арабского,

иранского, персидского, монгольского происхождения. В подобных случаях антропонимы являются средством межкультурной коммуникации, так автор текста призывает собеседника к взаимодействию. Имя как идентификатор этнической принадлежности является важным носителем информации, поэтому любые трансформации имени в иноэтничной среде приводят к дискомфортному психологическому состоянию носителя языка. Например, при фиксации имен нередко происходит чередование гласных и согласных, связанных с фонетическими процессами в тюркских именах: *Серикбай – Серыкпай, Гульжамал – Кульжамал, Есымкан – Есымхан, Батырбай – Батурбай, Маптука – Мафтуха, Амиржан – Амыржан, Бакытчан – Ба-хытжан*.Например, Мерген, что в переводе с казахского означает снайпер, стрелок; смысл этого имени – быть зорким, всегда достигать цели, всегда поступать правильно; *Мейрам* – праздник, веселье; *Абдулжалел* – в переводе с арабского *Абди* означает – упоминание Бога; *Касымхан,* касым – красивый, прекрасный, хан – царь, глава, правитель.

Таким образом, тюркская антропонимия является сложной структурой, вобравшей в себя различные стороны общественно-культурной и духовной жизни тюркского народа. Часть личных имен, функционирующих в современном тюркском языке, напрямую отражает культурно-историческое прошлое тюркского народа, связана с его традиционным взглядом на мир, другая - результат культурного обмена, взаимосвязи с другими лингвокультурами. Аккумулируя в себе положительные стороны тех лингвокультурных традиций, которые оказали влияние на развитие тюркского языка. Культурные и языковые коды, которые сохраняются в памяти народа, являются решающими при возврате ранних традиций, но на каждом историческом периоде наблюдается воздействие других дополнительных факторов и лингвокультурных традиций. В современной тюркской антропонимии вышеназванные лингвокультурные традиции теснейшим образом переплелись и сформировали особую антропонимическую картину мира.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Повествовательные источники: фольклорные тексты, легенды, предания и мифы тюркского и других народов, шежире.
2. Урманчеев Ф.И. По следам белого волка: Ранние этнокультурные связи тюрко-татарских племен. Казань: АН РТ ИЯЛИ им.Г.Ибрагимова, 1994. - 125 с.
3.Словарь тюркских личных имен. Различные антропонимические и толковые словари.
4. Г.Р. Алиев Лингвистические и экстралингвистические факторы в антропонимии (на материале тюркских языков: азербайджанского, узбекского, казахского, киргизского, татарского и башкирского): Автореф. дис. ... докт. филол. наук / Г.Р. Алиев. – Алма-Ата, 1989. – 48 с.
5. Н.А. Баскаков Душа в древних верованиях тюрков Алтая (термины, их значение и этимология) / Н.А. Баскаков. // Советская этнография. – 1973. – №5. –С. 1-5.
6. Мадиева Г.Б. Теория и практика ономастики. – Алматы: Қазақ университеті, 2003.
7. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Э. Бегматов. – Ташкент, 1965. – 26с.
8. Благова Г.Ф Антропонимическая система как проекция космологических и социальных представлений пратюрков / Г.Ф. Благова // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. – М.: Наука, 2006. – С. 660-754.

УДК 378. 147

Медведева С.М.,
PhD докторант,
КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан
E-mail: svetozara72@mail.ru

Артыкбаева А.К.
канд. пед. наук, профессор
КазУМОиМЯ им. Абылай хана
г. Алматы, Казахстан

КЛАССИФИКАЦИИ ТИПОВ ДИСКУРСА И ФОРМИРОВАНИЕ ДИСКУРСИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В РАМКАХ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ

Түйін. Мақалада дискурс түрлерін жіктеу қарастырылған: режимдер бойынша жіктеу (ауызша / жазбаша) және жанр бойынша жіктеу. Бұл жіктеулер өте маңызды, өйткені дискурс дискурстық құзыреттіліктің негізгі өзегі болып табылады, ал дискурстың түрлері мен жанрларын білу оны қалыптастырудың қажетті шарты болып табылады. Қарастырылған классификацияларды талдау тілдік қарым-қатынас аясында тілдік университеттің педагогикалық мамандықтары студенттерінің дискурстық құзіреттілігін қалыптастыру үшін қажет болатын дискурстың түрлері мен жанрларын таңдауға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: дискурс, дискурстық құзіреттілік, режимдер бойынша жіктеу (ауызша / жазбаша), жанрлар бойынша жіктеу, диалогтық байланыс.

Резюме. В статье рассматриваются классификации типов дискурса: классификация по модусам (устный/письменный) и классификация по жанрам. Данные классификации чрезвычайно важны, так как дискурс является центральным ядром дискурсивной компетенции, а знание типов и жанров дискурса - необходимое условие для ее формирования. Анализ рассмотренных классификаций позволит отобрать те типы и жанры дискурса, которые будут необходимы для формирования дискурсивной компетенции студентов педагогических специальностей языкового вуза в рамках диалогического общения.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивная компетенция, классификация по модусам (устный/письменный), классификация по жанрам, диалогическое общение.

Summary. The article discusses the classification of discourse types: classification by modes (oral / written) and classification by genre. These classifications are extremely important, since discourse is the central core of discursive competence, and knowledge of the types and genres of discourse is a necessary condition for its formation. An analysis of the classifications considered will make it possible to select those types and genres of discourse that will be necessary for the formation of the discursive competence of students of pedagogical specialties of a language university in the framework of dialogic communication.

Keywords: discourse, discursive competence, classification by modes (oral / written), classification by genres, dialogic communication.

Введение.

Анализируя историю развития человечества, все более ясным становится тот факт, что оно движется по пути усиления взаимосвязи и взаимозависимости разных народов и культур. Этот процесс получил название глобализации. Одним из наиболее значимых аспектов данного процесса является культурная глобализация – процесс усиления взаимосвязи и взаимодействия культур, протекающий во всемирном масштабе. Как отмечают казахстанские ученые М.А. Касымбекова и А.Т. Чакликова, «… для студентов важно не только изучить иностранный язык, но и научиться ценить свою культуру, язык, веру и убеждения, а также учиться взаимодействовать с представителями других культур, познавая общность и различия, и развивая взаимное уважение» [2018, с.378 – 381].

Процессы глобализации связаны с интенсификацией межкультурной коммуникации, которая превратила весь мир в единое коммуникативное пространство. Глобализация оказала самое серьезное влияние на сферу образования во всем мире и в Казахстане, в частности. В языковом образовании Казахстана иноязычное образование было выделено как самостоятельная дидактическая область [Кунанбаева С.С, 2010, с. 47].

Теория межкультурной коммуникации является теорией современной парадигмы иноязычного образования, базируется на когнитивно-лингвокультурологической методологии [там же] и обеспечивает формирование «субъекта межкультурной коммуникации». Субъект межкультурной коммуникации, владея сформированной межкультурно-коммуникативной компетенцией (МКК), способен осуществлять

межкультурную коммуникацию в различных ситуациях бытового и профессионального общения. Одна из важнейших составляющих межкультурно-коммуникативной компетенции - это дискурсивная компетенция (ДК). Центральным ядром ДК является дискурс.

Основная Часть.

Формирование дискурсивной компетенции нам представляется эффективным, если этот процесс будет происходить в рамках устного диалогического общения. «Диалогическое общение – это процесс совместного продвижения к истине путем открытия «своего голоса», утверждения своей позиции и понимания позиции другого на основе сотрудничества, взаимопонимания и взаимодополнения. В диалогическом общении проявляется умение не только слушать, но и слышать другого человека, сохраняя свое «я»» [Черкашина Т.Т., Винокурова А.И.]. Роль диалогического общения в процессе формирования ДК высока, так как в нем «человек приобретает особый дискурсивный способ мышления, который представляет собой специфическую коммуникативную систему семантически связанных речевых актов» [Плахотная Ю.И., 2011].

Актуальность исследования обусловлена противоречием в необходимости формирования дискурсивной компетенции у студентов педагогических специальностей языкового вуза и наличием незначительного количества работ по данной тематике в методическом аспекте.

Дискурс является центральным моментом человеческой жизни "в языке", тем, что Б.М.Гаспаров (1996) называет «языковым существованием»: "Всякий акт употребления языка — будь то произведение высокой ценности или мимолетная реплика в диалоге — представляет собой частицу непрерывно движущегося потока человеческого опыта. В этом своем качестве он вбирает в себя и отражает в себе уникальное стечение обстоятельств, при которых и для которых он был создан" [Гаспаров Б.М. 1996, с.10]. К этим обстоятельствам относятся: 1) коммуникативные намерения автора; 2) взаимоотношения автора и адресатов; 3) всевозможные "обстоятельства", значимые и случайные; 4) общие идеологические черты и стилистический климат эпохи в целом и той конкретной среды и конкретных личностей, которым сообщение прямо или косвенно адресовано; 5) жанровые и стилевые черты как самого сообщения, так и той коммуникативной ситуации, в которую оно включается; 6) множество ассоциаций с предыдущим опытом, так или иначе попавших в орбиту данного языкового действия [там же].

На сегодняшний день изучению дискурса посвящено множество исследований [Стаббс М. (Stabbs M.) 1981; Арутюнова Н.Д. 1990; Мыркин В.Я. 1994; Сиротинина О.Б. 1994; Шмелева Т.В. 1997; Карасик В.И. 1998; Макаров М.Л. 1998; Костомаров В.Г., Бурвикова Н.Д. 1999; Данилова Н.К. 2001; Чернявская В.Е. 2001; Руберт И.Б. 2001; Слембрук С. (Slembrouck S.) 2002 и мн.др.], и существует огромное количество его толкований. **Различные толкования дискурса объясняют существование различных его типологий.** Рассмотрим некоторые из них, которые для нашего исследования являются релевантными.

Занимаясь вопросами формирования дискурсивной компетенции и принимая во внимание, что одной их характеристик дискурсивной компетенции является знание разных типов дискурса и правил их построения [Лущинская О.В., 2009, с.252-253], мы обратимся к работе известного российского ученого А.А. Кибрика «Анализ дискурса в когнитивной перспективе» [2003, с.16]. В ней автор анализирует две основные классификации типов дискурса – классификацию по модусам (устный/письменный) и классификацию по жанрам. Мы рассмотрим данные классификации, так как дискурс – «сердцевина» дискурсивной компетенции, а знание типов и жанров дискурса является необходимым условием для ее формирования.

Известный российский ученый А.А. Кибрик считает, что самым главным классификационным признаком, различающим типы дискурса, является модус, который является противопоставлением устного дискурса письменному. Для нас данное разграничение является крайне важным, так как сфера наших научных интересов связана с вопросом формирования дискурсивной компетенции в рамках диалогического общения. Поэтому особый интерес для нашего исследования представляет устный дискурс.

Чтобы выяснить особенности устного дискурса**,** мы будем рассматривать его в сравнении с письменным дискурсом. **Деление на модусы: устный/письменный объясняется каналом передачи информации:** при устном дискурсе задействован канал акустический, при письменном – визуальный. Иногда различие между устной и письменной формами использования языка рассматриваются как различия между дискурсом и текстом. Нам представляется данная точка зрения неверной. «Несмотря на то, что в течение многих веков письменный язык пользовался бóльшим престижем, чем устный, совершенно ясно, что устный дискурс – это исходная, фундаментальная форма существования языка, а письменный дискурс является производным от устного …» [там же]. Н.А. Абиева также отмечает, что письменный

дискурс является «вторичным по отношению к устной речи, он отражает более поздние в эволюционном отношении принципы переработки информации, сложившиеся в ментальной сфере человека» [2010, с.20].

Многие культуры (европейская и некоторые другие) фактически возникли вокруг тех или иных сакральных письменных источников. Мы можем вспомнить здесь роль Библии в культуре евреев. Это обстоятельство породило популярное утверждение, что письменный язык — истинный, "чистый", это единственная форма языка, которая заслуживает внимания ученых, а устный язык – всего лишь "неправильная" версия истинного языка. «В лингвистике долгое время ее собственным объектом признавались только язык, языковая система и, пожалуй, совсем не учитывался говорящий человек» [Исабеков С.Е., 2010, с.291-292]. Только в 19-м веке лингвисты признают приоритетное право устного языка.

В 1970-е годы 20-го века началось изучение устного и письменного дискурса как альтернативных форм существования языка. Основная заслуга исследовательского коллектива Е.А. Земской [1981] состояла в том, что они установили, что русский язык представляет собой две различные системы: кодифицированный литературный язык и разговорную речь (РР). На русском материале Е.А.Земская и ее соавторы исследовали и описали многие особенности разговорной речи. К ним относятся творческий характер РР и одновременно ее клишированность, связь с конситуацией, активное использование просодии и жестов.

Имеются и другие работы по изучению устной русской речи. Так русский ученый О.А.Лаптева [1976] рассматривала дискретность устной речи, ее порождение в виде последовательности сегментов. Исследователь обратила внимание на то, что стандартное понятие «предложение» неприменимо к устной речи.

Крайне **важные последствия для процессов устного и письменного дискурса имеет различие в канале передачи информации.** Мы рассмотрим их, так как нас в ходе нашего исследования интересуют формы устного дискурса и формирование дискурсивной компетенции в рамках диалогического общения. А.А. Кибрик [там же] ссылается на исследования известного американского лингвиста Уоллеса Чейфа [W.Chafe 1982], который занимался изучением этих последствий. Первое из них связано с разным временным режимом речи и письма. «При устном дискурсе порождение и понимание происходят одновременно, а при письменном – нет. При этом скорость письма более чем в 10 раз ниже скорости устной речи, а скорость чтения несколько выше скорости устной речи. В результате при устном дискурсе имеет место явление фрагментации: речь порождается толчками, квантами – так называемыми интонационными единицами, которые отделены друг от друга паузами, имеют относительно завершенный интонационный контур и типично совпадают с простыми предикациями, или клаузами (clause)» А.А. Кибрик в рамках своего исследования понимает термин "предикация" как точный эквивалент английского термина «clause» - «элементарное предложение, клауза» [там же].

Второе принципиальное различие, связанное с разницей в канале передачи информации, это наличие или отсутствие контакта между говорящим и адресатом во времени и пространстве. При письменном дискурсе такой контакт отсутствует. Поэтому люди обращаются к письму. При устном дискурсе происходит погружение говорящего и адресата в ситуацию общения. Это отражается в употреблении местоимений 1 и 2 лица, в указаниях на мыслительные процессы и эмоции говорящего и адресата, в использовании жестов и др. невербальных средств и т.д. При письменном же дискурсе, напротив, происходит отстранение говорящего и адресата от описываемой в дискурсе информации. Этот факт, в свою очередь, выражается в более частом употреблении пассивного залога [там же, с.18].

Как отмечает А.А. Кибрик, устный дискурс отличает высокая частота дискурсивных маркеров – слов, которые отражают спонтанный процесс порождения речи (таких, как «вот», «так» и т.п.). Для письменного изложения характерными являются маркеры точности. Для устного дискурса свойственны маркеры приблизительности (например: по-моему). В письменных рассказах активно используются элементы формального канцелярского регистра – различные термины, неупотребительные в разговорном языке слова типа «вслед», а для устных рассказов характерны разговорная лексика и порядок слов [там же, с.19].

Итак, обобщим различия между устным и письменным дискурсом, сфокусировав внимание на характеристике устного дискурса.

1. **По каналу передачи информации:** при устном дискурсе канал акустический, при письменном – визуальный.
2. **Различия в процессе порождения и восприятия речи:** для устного дискурса характерны

- контакт между говорящим и адресатом,
- ситуативность и диалогичность (Ж.П. Игбаева)
- вовлечение говорящего и адресата в ситуацию,

- обратная связь,
- спонтанность или подготовленность речи (Е.А.Земская)
- скорость речи в 10 раз выше, чем при письме (У. Чейф)
- одновременное порождение и понимание речи (У. Чейф)
- порождение речи толчками, квантами (У. Чейф)
- использование жестов и других невербальных средств

3. **Различия в продукте речи:** для устного дискурса характерны

- меньшая нормативность (Е.А.Земская),
- большая эллиптичность (Е.А.Земская),
- более низкая синтаксическая структурированность (много неполных предложений и отдельных словосочетаний, мало подчинительных связей, преобладание активных конструкций и т.д.),
- простые предикации (У. Чейф, А.А. Кибрик)
- более ограниченное употребление союзов и других соединительных элементов: «и», «а», «но», «потом»,
- практически не встречающиеся средства когезии (во-первых, в заключение, однако и пр.),
- просодия: паузация, акценты, тоны в акцентах и др. (Ж.П. Игбаева)
- построение по принципу «тема-рема» (напр., «А кошки, ты их кормила?)»,
- распространенные определения нетипичны,
- изобилие слов с широкой и размытой семантикой (много, хороший, очень и др.)
- высокая частота дискурсивных маркеров: «вот», «так» и т.п. (А.А. Кибрик)
- маркеры приблизительности: «по-моему» и др. (А.А. Кибрик)
- слова- паразиты
- разговорная лексика

Более частные различия между разновидностями дискурса описываются с помощью понятия жанр. Первоначально этот термин использовался в литературоведении для различения таких видов литературных произведений, как, например, новелла, эссе, повесть, роман и т.д. М.М.Бахтин (1953/1986) и ряд других исследователей предложили более широкое понимание понятия “жанр”, которое распространили не только на литературные, но и на другие речевые произведения.

Как трактует известный русский ученый данное понятие? «Каждое отдельное высказывание, конечно, индивидуально, но каждая сфера использования языка вырабатывает свои относительно устойчивые типы таких высказываний, которые мы и называем речевыми жанрами» [Бахтин М.М. 1986, с.428]. Далее ученый пишет, что «Богатство и разнообразие речевых жанров необозримо, потому что неисчерпаемы возможности разнообразной человеческой деятельности и потому что в каждой сфере деятельности целый репертуар речевых жанров, дифференцирующийся и растущий по мере развития и усложнения данной сферы» [там же].

Автор особо подчеркивает крайнюю разнородность речевых жанров: устных и письменных. К речевым жанрам он относит короткие реплики бытового диалога. При этом отмечает, что разнообразие видов бытового диалога в зависимости от его темы, ситуации, состава участников очень высоко. Сюда же относятся и бытовой рассказ, и письмо (во всех его разнообразных формах), и короткая стандартная военная команда, и развернутый и детализированный приказ, и довольно пестрый репертуар деловых документов (в большинстве случаев стандартный), и разнообразный мир публицистических и научных выступлений, и все литературные жанры (от поговорки до многотомного романа) [Бахтин М.М. 1986, с.429].

М.М. Бахтин обратил внимание на то, что знание дискурса является важным компонентом языковой компетенции человека. «Мы обладаем богатым репертуаром устных и письменных речевых жанров. Практически мы уверенно и умело пользуемся ими, но теоретически мы можем и вовсе не знать об их существовании <…>. Мы говорим разнообразными жанрами, не подозревая о их существовании <…>. Даже в самой свободной и непринужденной беседе мы отливаем нашу речь по определенным жанровым формам, иногда штампованным и шаблонным, иногда более гибким, пластичным и творческим < ... >. Эти речевые жанры даны нам почти также, как нам дан родной язык, которым мы свободно владеем < ... >. Научиться говорить – значит научиться строить высказывания < ... > Если бы речевых жанров не существовало, и мы не владели бы ими, если бы нам приходилось их создавать впервые в процессе речи, свободно и впервые строить каждое высказывание, речевое общение было бы почти невозможно» [Бахтин М.М. 1986, с.448-449]

К утверждению ученого, что «знание дискурса - важный компонент языковой компетенции» мы бы добавили, что знание разных типов дискурса и владение ими – одна из сущностных характеристик дискурсивной компетенции. А так как мы разделяем точку зрения многих ученых: Д.Хаймс (Dell Hymes 1972), М. Канейл (M. Canale 1980) и М. Свейн (M. Swain 1980), Ян ван Эк (J. A. van Ek 1986), Л. Ф. Бахман (L. Bachman 1990), Д.Н. Кулибаева (2002) и др., что дискурсивная компетенция входит в состав коммуникативной компетенции, а коммуникативную компетенцию Кунанбаева С.С. [2010, с.10-113] рассматривает как субкомпетенцию межкультурно-коммуникативной компетенции, то мы можем утверждать, что знание дискурса, его разных типов и жанров и владение ими является также важным компонентом межкультурно-коммуникативной компетенции.

В настоящее время понятие жанра достаточно широко используется в дискурсивном анализе [Кибрик А.А. 2009, с. 5-16]. Автор отмечает, что исчерпывающей классификации жанров не существует. В качестве примеров можно назвать бытовой диалог (беседу), рассказ, инструкцию по использованию прибора, интервью, репортаж, доклад, политическое выступление, рекламное выступление, проповедь и мн. др. На данный момент остается неясным, можно ли построить на лингвистической основе удовлетворительную классификацию жанров, или хотя бы дать исчерпывающие определения отдельных жанров.

Обсуждая проблематику жанров в лингвистической литературе, следует отметить, что она часто носит перечислительный характер. Так в работе Е.А. Земской, М.В. Китайгородской, Е.Н. Ширяева [1981, с.12] приводится следующий список жанров устной речи: 1) интервью; 2) дискуссия, тематический разговор; 3) разговор,4) доклад, 5) репортаж, 6) рассказ. Мы обращаем на них особое внимание, так как они являются жанрами устного дискурса (речевыми жанрами) и нацелены на формирование навыков и умений диалогического общения.

Следует упомянуть о популярном в современной научной литературе подходе к дискурсу Дж. Суэйлса (Swales 1990), который предложил определять жанры как атрибуты дискурсивных сообществ. Например, в сообществе людей, занимающихся бизнесом, есть коммуникативное намерение: обратиться к некоторой фирме с деловым предложением. Для реализации этого намерения используют специальный жанр “деловое письмо”, который является стандартизованным в конкретных культурноязыковых сообществах бизнесменов (Kong 1998). Если продолжать мыслить в научном стиле Дж. Суэйлса, то для реализации коммуникативных намерений студентов педагогических специальностей языкового вуза, т. е. будущих учителей иностранных языков, релевантными окажутся такие жанры дискурса, как обсуждение деловых и профессиональных вопросов, деловая беседа, беседа с учениками и их родителями, философская беседа между учителями и их последователями, дискуссия, онлайн-дискуссия, полемика, диспут, дебаты, интернет-дебаты, доклад с обсуждением, совещание, родительское собрание, и мн. др. Мы намеренно перечисляем только те жанры дискурса, которые отвечают требованиям устного диалогического общения, хотя мы признаем тот факт, что любой дискурс диалогичен [Stubbs M. 1983, p.1].

Определенный интерес для нас представляет научная позиция **Н.В. Елухиной,** которая применительно к высшей школе рассматривает типы дискурсов, используемые в официальном общении в процессе профессиональной деятельности. К области устного общения она относит деловую беседу, обсуждение деловых и профессиональных вопросов, расспрос, дискуссию, полемику, доклад, сообщение, устную рецензию, обзор, отчет [2002, с.11].

Н.Д. Гальскова и Н.И. Гез основными типами дискурсов считают бытовой разговор, деловой разговор, интервью, дискуссию и полемику. Авторы отмечают, что типология дискурсов обычно осуществляется на функционально- коммуникативной основе с учетом экстралингвистических факторов [2008, с.203-204].

Заключение.

Итак**,** мы рассмотрели две основные классификации типов дискурса – классификацию по модусам (устный/письменный) и классификацию по жанрам. Обе классификации для нас чрезвычайно важны, так как

1) нас в ходе научного исследования интересует устный дискурс и нам необходимо иметь точное представление о его характеристиках;

2) среди всего многообразия жанров дискурса следует определиться с теми из них, которые бы были особенно востребованы студентами педагогических специальностей языкового вуза в ходе педагогической практики и в будущей профессиональной деятельности

б) и на основе которых было бы организовано в рамках диалогического общения формирование дискурсивной компетенции, так как дискурсивная компетенция предполагает знание и владение разными жанрами дискурсов, а формирование данного вида компетенции является целью нашей научной работы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Касымбекова М.А., Чакликова А.Т. Когнитивно-коммуникативный профиль обучающихся как инструмент диагностики межкультурно-коммуникативной компетенции// Наука и жизнь Казахстана. – 2018. – № 3 (58). – С. 378 – 381
2. Кунанбаева С. С. Теория и практика современного иноязычного образования. - Алматы, 2010. – 344с.
3. Черкашина Т.Т., Винокурова А.И. Текст, диалог, диалогичность, диалогический дискурс: металингвистическая корреляция и классификация терминологических единиц. - URL: https://bstudy.net/711060/ekonomika/cherkashina_tekst_dialog_dialogichnost_dialogicheskiy_diskurs_metalingvisticheskaya_korrelyatsiya_klassifika (Дата обращения: 10.05. 2019)
4. Плахотная Ю.И. Диалогический дискурс в когнитивном аспекте. Вестник Челябинского государственного университета. - 2011. - № 25 (240). Филология. Искусствоведение. Вып. 58. С. 135-137. URL: https://cyberleninka.ru/article/v/dialogicheskiy-diskurs-v-kognitivnom-aspekte (Дата обращения: 13.10. 2019)
5. Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. М.: Нов. лит. обозрение, 1996. - 352 с.
6. Лущинская О.В. Дискурсивная компетенция как цель в обучении будущих журналистов-международников иноязычному письменному дискурсу. Межкультурная коммуникация и профессионально ориентированное обучение иностранным языкам: материалы III Междунар. науч. конф., посвящ. 88-летию образования Белорус. гос. ун-та, Минск, 30 окт. 2009 г. / редкол.: В.Г. Шадурский и др. - Минск: Тесей, 2009. - С.252-253. - URL: http://elib.bsu.by/bitstream/ (Дата обращения: 10. 02. 2019)
7. Кибрик А.А. Анализ дискурса в когнитивной перспективе. Дисс. в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора фил. наук. - М.: Ин-т языкознания РАН, 2003. – 90 с. - URL: http://iling-ran.ru/kibrik/DA_cognitive_perspektive@Diss_2003.pdf (Дата обращения: 05.03.2019)
8. Slembrouck S. What is meant by "discourse analysis"? 2002. – URL: http://bank.rug.ac.be/da/da.htm (Дата обращения: 10.09. 2019)
9. Абиева Н.А. Онтологические характеристики коммуникативного взаимодействия (Биосемантический аспект). В кн.: Логический анализ языка. Моно-, диа -, полилог в разных языках и культурах/ Отв. Ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Изд-во «Индрик», 2010. – с. 17-27
10. Исабеков С.Е. Речь как особый вид когнитивной способности человека. В кн.: С.Е. Исабеков. Основы когнитивной лингвистики. – Астана, 2010. – 404с.
11. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. - М.: Наука, 1981. – 276 с.
12. Лаптева О.А. Русский разговорный синтаксис. – М.: Наука, 1976. – 399 с.
13. Чейф У. Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топики и точка зрения //Новое в зарубежной лингвистике, вып. XII. Современные синтаксические теории в американской лингвистике. Под ред. А.Е.Кибрика. - М.: Прогресс, 1982. – с. 277-316.
14. Игбаева Ж.Т. Формирование дискурсивной компетенции у студентов-журналистов на практических занятиях по английскому языку (языковой вуз). Дисс. на соискание учен. степени кан пед. наук. Алматы, 2010.
15. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров. В сб. М.М. Бахтин. Литературно-критические статьи. – М.: Художественная литература, 1986. – с.428-472
16. Hymes D. On Communicative Competence. In J.B. Pride and J. Holmes (eds.), Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin, 1972. – pp. 269-293
17. Canale M. and Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. Applied Linguistics, 1980
18. J. A. van Ek. Objectives for foreign language learning. Project No 12/ Learning and teaching modern languages for communication. – Vol l Scope Strabourg, 1986. - 65p.
19. Кулибаева Д.Н. Инновационная модель формирования международно-стандартных уровней владения иностранным языком в условиях школ международного типа. - Алматы, 2002. – 216 с.
20. Шуман Е.В. Возможности и перспективы межкультурной коммуникации на немецком языке в школе// Международный научно-практический электронный журнал «INTER-CULTUR@L-NET». Выпуск №5, 2006
21. Кибрик А. А. Модус, жанр и другие параметры классификации дискурсов// Вопросы языкознания. №2. - М.: Наука, 2009. - С. 5-16.
22. Swales John. Genre analysis: English in academic and research settings. Cambridge: Cambridge University Press, 1990
23. Kong Kenneth. Are simple business request letters really simple? A comparison of Chinese and English business request letters. 1998. – с. 103-141.
24. Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. Oxford: Blackwell, 1983. - 272 p.
25. Елухина Н.В. Роль дискурса в межкультурной коммуникации и методике формирования дискурсивной компетенции// ИЯ в шк. – 2002, №3, с. 9-13
26. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: линводидактики и методика. 5-ое изд-е, стер. – М.: Издат.центр «Академия», 2008. – 336 с.

Ниязова Ғ.М.,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан
E-mail: bereke55@mail.ru

Тілеуова А.З.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан
E-mail: tleuovaaz@mail.ru

ТАРЛАН ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа: Мақалада Башқұрт халқының ақыны, Башқұртстанның ғана емес, иісі түркі жұртына аты танымал, драматург, прозаик, Башқұртстанның Салауат Юллаев атындағы, РСФСР-дің К.С.Станиславский атындағы, Одақтың ең жоғарғы дәрежелі мемлекеттік марапаттары иегері Мұстай Кәрімнің шығармашылығы сөз етіледі. Уфадағы Ғалия медресесінің қазақ зиялылары тәлім-тәрбие мектебі ретіндегі маңыздылығына мән беріліп, Мұстай Кәрімнің адамгершілік асыл қырлары мен салиқалы жырлары сөз етіледі. С.Мәуленовтің ақынға арнаулары, Ж.Молдағалиевтің естеліктері, қазақ-башқұрт әдеби, мәдени байланыстарына елеулі орын берілген. Ақынның азаматтық тұлғасы, отансүйгіштігі, тәуелсіздік пен еркіндікке ұмтылысы оның өлеңдерінен алынған үзінділер арқылы дәлелденеді. Сонымен қатар прозалық және драмалық шығармалары туралы да деректер беріліп, Мұстай ақынның қазақ халқына деген терең тебіреністеріне де орын берілген.

Кілт сөздер: башқұрт халқы, Башқұртстан, Ғалия медресесі, Мұстафа Кәрім, қазақ халқы.

Ниязова Г.М.,
Актюбинский университет имени С.Баишева,
г. Актобе, Казахстан
E-mail: bereke55@mail.ru

Тлеуова А.З.
Актюбинский университет имени С.Баишева,
г. Актобе, Казахстан
E-mail: tleuovaaz@mail.ru

ПРИРОДА ТАРЛАНА

Аннотация: В статье освещается творчество поэта башкирского народа и всего народа тюркского происхождения, драматурга, прозаика Башкортостана, обладателя государственных наград Союза высших степеней имени Салауата Юллаева и К.С. Станиславского Мустая Карима. Подчеркивается важность медресе Галии для казахской интеллигенции как школы воспитания, а также о нравственных гранях и солидных произведениях Мустая Карима. В статье также отводится особое место произведениям С. Мауленова, воспоминаниям Ж. Молдагалиева посвещенные поэту и казахско-башкирской литературе, культурным связям. Гражданская личность поэта, патриотизм, стремление к независимости и свободе доказываются отрывками из его стихов. Также были даны сведения о прозаических и драматических произведениях поэта Мустая Карима посвещенных казахскому народу.

Ключевые слова: башкирский народ, Башкорстан, медресе Галии, Мустафа Карим, казахский народ.

Niyazova G.M.,
Baishev University
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: bereke55@mail.ru

Tleuova A.Z.
Baishev University
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: tleuovaaz@mail.ru

TARLAN'S NATURE

Annotation: The article reports on the creative work of Mustai Karim, the poet of the Bashkir people, as well as the Turks people, who was a very popular playwriter, novelist, the owner of the highest degree state awards of the former Soviet Union, the owner of the awards named after SalavatUlaev, K.S. Stanislavski.

In the mardasaGalia in Ufa, the importance of Kazakh intellectuals of education and the school of morality as the basis is emphasized.

As Mustai Karim was a representative of the intellectuals, his lyrics and songs are promoted in Galia.

Maulenov and Moldagaliev dedicated, their works and poems to the memory of Mustai Karim, which an important part of Bashkir and Kazakh literature.

Mustai Karim's citizenship, patriotism, the desire for independence and freedom are reflected in the extracts of his poems.

Keywords: Bashkir people, Bashkortostan, Galiya madrasah, Mustafa Karim, Kazakh people.

Белгілі фольклортанушы, түркітанушы ғалым, ф.ғ.д., академик Р.Бердібаев: «Этностық туыстығы жағынан алғанда өте жақын тұрған халықтардың бірі – башқұрттар. Бұрынғы заманда жартылай көшпелі тұрмыс кешкен башқұрттардың кәсібі, салт-санасындақазақпен орайлас келетін тұстары мол. Башқұқрт халқының негізін құраған рулар ішінде қыпшақ та, тама да, табын да, жалайыр да болғаны белгілі. Мұндай терең тамырластық ауыз әдебиетінде өзінің жарқын іздерін қалдырған. «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Едіге» жырларының, Жиренше туралы аңыз-әңгімелердің, башқұрттар арасында қанықты болуының өзі көп нәрсені аңғартады» [Бердібай, 2005: 218], - дейді. Ғалым төскейде малы, төсекте басы қосылып, ауылы аралас, қойы аралас жатқан башқұрттармен бүгінгі күндегі әдеби, мәдени байланыстың жеткілікті деңгейде емес екендігіне қынжылады, әйтсе де қазақ-башқұрт арасында байланыстар да жоқ емес. Сондай қазақ-башқұрт әдеби, мәдени байланысының жарқын көрінісі - Үфү қаласындағы Ғалия медресесіне білім қуған қазақ жастарының көптеп келіп түсіп, оқып, жоғары білім алуы...

Сырлы да сұлу, сарабдал да сиқыр сөз иесі Ж.Аймауытов Ташкенттегі қазақ студенттері алдында оқыған «Мағжанның ақындығы туралы» баяндамасында (1913 жылы «Лениншіл жас» журналының №5 санында жарияланған) Мағжанның есейген соң, ел ішінен шығып, шетке барып, Үпідегі медресе «Ғалияда» оқығандығын айта келіп: «Ғалия» - Мағжанның екінші тәлім-тәрбие алған мектебі. Медресе «Ғалияның» оқытушылары Мысырдан, Стамбулдан оқып шыққан татар зиялылары болған. Өздері ислам бұлағынан су ішіп, мұсылманшылдық, түркішілдікпен уланған татар оқытушылары шәкірттерін де сол рухпен тәрбиелеген. Ұлтшылдық, түркішілдік, қала берсе, исламшылдық туын көтеріп, медресе «Ғалия» өз заманында қазақ, татар, башқұрт сияқты уақ ұлттардың жасына недәуір сезім кіргізді» [Жұмабаев, 1989: 404], - деп, Руссия қол астындағы түрік баласын оятып, патшаның отаршылдық саясатына қарсы шәкірттердің санасына ой түсіріп, ояныс әкелгенін атап өткен болатын. Мағжанның «түркішіл», «отаршылдыққа қарсы күншығысшыл», «кедейдің ақыны емес, ұлт ақыны болып» қалыптасуының бастауында тұрған тәлім-тәрбие ордасы «Ғалия» медресесі болғандығына ден қоямыз. Жаңа әдісті бастаған оқу орындарының бірі – 1872 жылы Уфа қаласында ашылған – «Ғалия» медресесі. Ол жоғарғы мұсылман оқу орны ретінде татар, башқұрт, қазақ және Ресейдегі басқа мұсылман халықтарын ағарту саласында үлкен рөл атқарды. «Ғалияда» ислам діні сабағымен қатар, алгебра, геометрия, физика, химия, тарих, география, жаратылыстану, орыс тілі, татар тілі мен әдебиеті, педагогика мен гигиенаны оқыту жақсы жолға қойылды. Дін ғылымдары өмірге байланысты қисындап ойлау, әңгімелесу, түрінде оқытылды. Түркі тілдерінде дайын оқулықтар болмағандықтан араб, түрік, орыс тілдеріндегі көмекші құралдар кең түрде пайдаланылды. Медресенің жақсы жабдықталған физика, химия кабинеттері, бай кітапханасынан әрбір шәкірт ғылыми және көпшілік кітаптармен қатар татар, орыс, араб және түрік тілдерінде шыққан газет-журналдарды оқи алды. «Ғалия» медресесі басқа көп медреселерден оқу үрдісінің әлде қайда жоғары болғандығымен ғана емес, шәкірттер ортасында еркін ойдың күші басым болуымен көзге түскен. Айтыс-тартыс, лекция, әдеби кештер жиі-жиі ұйымдастырылып, татар, қазақ, өзбек тілдерінде қолжазба журналдар шығарылып тұрды. 1911 жылы «Ғалия» медресесіндегі қазақ шәкірттерінің қаражатымен, «Әліппе яки төте оқу» атты қазақша оқу кітабы жарық көрді. Осы жылы «Ғалиядағы» қазақ шәкірттерінің көмегімен Ғұмар Қараштың «Өрнек» атты кітабы басылып шықты. «Ғалия» медресесінде оқитын башқұрттар «Парлақ», татарлар аң, черкестер «Ләгуә», қазақтар «Садақ» деген қолжазба, әдеби журналдар шығарып, қаламдарын жазуға басықтырған. Қолжазба басылымдар дәстүрі үлгілі, мәдениетті елдерде жақсы дамығандығы белгілі. Оларда сол елдің тарихына қатысты көне қағаздың әрбір парағын қадірлеу, құрметке бөлеу дағдыға айналған. Орыс публицистикасының інжу-маржандарын зерттеушілердің бірі В.Ученова: «XVIII ғасырдың аяғына дейін қолжазба жинақтар айрықша құрметке бөленді. Мұның өзі үкіметке қарсы идеяларды кеңінен таратуға оңтайлы тәсіл болды» [Ученова, 1985: 169], - деп атап көрсетеді. «Садақ» - 1915-18 жылдары Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесінде оқыған қазақ шәкірттері айына екі рет шығарып тұрған қолжазба журнал. Қолжазбада шәкірттердің роман, әңгіме, ертегі, өлеңдері, ескі билердің сөздері мен ішкі, сыртқы хабарлар, түрлі мақал-мәтелдер мен жұмбақтар басылып отырды. Медресе шәкірттері «Айқап» журналы

мен «Қазақ» газетіне де түрлі тақырыптарда мақалаларын, хабарламаларын жариялаған. 1906-16 жылдар аралығында «Ғалия» медресесінен ғалым Т.Кәкішев көрсеткендей, жалпы 950 адам білім алып шыққан.

«Айқап» журналында жарияланған Зәкір Ғайсиннің «Медресе Ғалияда қазақ шәкірттері» атты мақаласында: «Руссиядағы мұсылман медресесінен ең бірінші болған медресе «Ғалияда» қазақ оқушыларының жылдан-жылға көбеюі, иншалла, халқымыздың ғылым нұрымен нұрланып, рухтың көтерілуіне себеп болар деп шын көңілімізден қуанамыз» [Айқап, 1915: 85], - деген жолдардан көп нәрсені ұғынуға болады. Бұл медреседен қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары Ж.Тілепбергенов, М.Жұмабаев, Б.Майлин, Т.Жомартбаев, Б.Серкебаев, барлығы 50-ден астам азаматтар білім алған. «Садақтың» шығу тарихы, оның ғажайып әлемі қызықтырған Т.Кәкішұлы Ташкент, Москва, Ленинград құжатханаларын ақтарып, ақырында оның жемісті іздері «Қолжазба «Садақ журналы», «Сәйфи ағаның ғибраты», «Сандалтқан «Садақ» мақалалары мен қазақ зиялыларының интеллектуалдық қуатын баяндаған «Садақ» роман-эссесіне арқау болды.

1957 жылдың 19-27 тамызындағы Уфаға сапарында «Садақты» табу үміті үстінде болған ғалым башқұрт халқының ардақты ұлы «Ғалия» медресесінде Б.Майлин, З.Имажанов, Ж.Тілепбергеновпен бірге оқыған жазушы Сәйфи Құдашпен кездеседі, медресе «Ғалияда» оқыған қазақ жастары туралы әңгімеге қанығады. Тірі шежіремен кездесуден алған әсерін Т.Кәкішұлы кейін «Қазақ әдебиеті» газетінің 1958 жылғы 1 тамыздағы санында жариялаған «Қолжазба «Садақ» журналы» атты мақаласында тәптәштей баяндайды. С.Құдаш пен Т.Кәкішұлы арасындағы шығармашылық, тіпті туыстық байланыс осылай басталып, кейін түі бір туыс башқұрт елімен желісі үзілмеген достық қарым-қатынасқа айналады. С.Құдаш қазақ интеллегенциясының туу процесінен көптеген құнды деректер берсе, «Ғалия» медресесінде оқыған қазақ шәкірттері туралы сөз қозғап, олардың еліне еткен еңбегін саралауда Т.Кәкішұлының қазақ әдебиеті тарихына қомақты үлес қосқанын ешкім жоққа шығара алмас.

Башқұртстанның халық ақыны, ақындығымен қоса талантты драматург, тамаша прозаик әрі сыншы Мұстай Кәрім туралы қазақ ақыны Сырбай Мәуленов өзінің «Мұстай Кәрім» атты арнау жырында:

Ешкімге Мұстай ірілік жасаған жоқ,
Екінің бірімен кетеді дос адам боп.
Құмар да емес сөз алуға
Сөйлеп кетсе, ол құстай шешен

Бүкіл Башкирия тұрады көз алдымда, Мұстай десең [Мәуленов, 2013: 265], - деп, бір өзі бір елдің символына айналған Мұстай Кәрімнің салиқалы, салқынқанды сызылған сыпайылығын тамсана ауызға алады. Мінезге бай, ашуға бой алдырмайтын сырбаздығын баса айтып, басқаға үлгі етеді.

Қарапайым:
Жүрісі,
Тұрысы да,
Шығады сыпайы сызылып
Дыбысы да,
Ашуы
Ауға түскен балыққа ұқсап
Сыртқа шықпай қалады тіл ұшында![Мәуленов, 2013: 265]

Мәуленовтің айтуынша, абыройы асқақтап, бағы өрлеп тұрған кездің өзінде де, ауыр ойдың құшағында жүріп өткен елесінен күңірене сыр шерткенде, табиғат ананың өзі де Мұстайдың үніне емірене елтиді екен.

Адам ғой
Ол да кейде өзгереді
Секілді Орал таудң ауа-райы
Тұрса да алдында бар сыбағалар
Ақын ғой кездері бар жылап алар
Біледі
Шаттықтың,
Қайғының
Ұстай бәрін
Міне, сондай адам – біздің дос –
Мұстай Кәрім![Мәуленов, 2013: 265]

Башқұртстанның ғана емес, исі түркі жұртына танымал ақын – өз заманындағы ең мерейлі мемлекеттік сыйлықтар: Башқұртстанның Салауат Юллаев атындағы (1967) РСФСР-дің К.С.Станиславский атындағы (1967), Одақтың ең жоғарғы дәрежелі мемлекеттік марапаттың (1972) барлығын иеленген Жоғары өкіметтің депутаты, Ресей Федерациясының жазушылар одағының хатшысы, одан да басқа бес

орден, бірнеше медальдармен марапатталып, атақ абыройдан кенде болмаған башқұрт ақыны бауырымыз Мұстай аға Кәрімнің мақтан мен марапатқа мастанбаған, қуаныш пен қайғыға да тел қайыл кісілік келбетіне куә боламыз. «Міне, сондай адам – біздің дос – Мұстай Кәрім!» деп ерекше тебіреніспен сөз арнаған. Сырбай Мәуленов жалғыз емес, Мұстай Кәрімнің жан аямас дос санайтын өзге де қазақ бауырлары аз болмаған. Әбу Сәрсенбаев, Жұбан Молдағалиев, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Әбіш Кекілбаевтарды өзінің қаламдас достары екенін мақтан етсе, сонымен қатар кейінгі буын Тұманбай Молдағалиев, Қадыр Мырзалиев, Сағи Жиенбаев, Фариза Оңғарсыновалардың өлеңдерін қатты ұнататынын да айтып қалған еді. Мұстай Кәрімнің өлеңдерін қазақ оқырмандарына кеңінен таныстырған қазақ ақыны – Жұбан Молдағалиев. Ақынның «Біздің Мұстай Кәрім досымыз» атты мақаласы салғаннан: «Оның достары көп», - деп басталады. «Қаламдастары да, оқырмандары да, жақсы көреді. Қатар құрбыға да, аға мен ініге де қадірлі. Оның дарындылығын, құрметтілігін күндеп, көре алмаушылар да жоқ сияқты. Бұл да таң қаларлық нәрсе. Қай республшикаға да бірдей жақын, бірдей таныс. Қайда да: Мұстай! Бірақ, бұдан өзгеріп жатқан Мұстай жоқ. Баяғы бауырмал, кішіпейіл, биязы Мұстай. Ақын.Адам. Дос. Мұстай Кәрім (Мұстафа Сафич Кәрімов)» [Молдағалиев, 1981: 349]. Замандастарын Дос. Қас деп бөле жарып қарамайтын. Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп, және хақ жолы осы деп әділетті! – деп Абай жырлған толық адам үлгісіндегі Мұстай – Азамат. Жұбан ақын оны қуанса, шексіз шын қуанатын, сағынса, шын сағынатын, қоштасса, қиналып қоштасатын, қимастығы – шынайы қимастық, қалтқысыз қынжылыс, риясыз көңілдің көркем үлгісіне балайды. Қазақтың қос ақыны да Мұстай Кәрімді Азамат, Асыл дос, үлкен әріппен жазылатын Адам! Деп бір ауыздан жар салады. Әуезовке жолдаған бір хатында М.Кәрім: «Мен сіздің «Абайыңызды» сүйемін, оған қайран қаламын. Ол қазақ халқын асқан ақындық шабытпен ашып берді. Сүйікті, ұлы кітаптың рөлі халық мінезінің қастерлі қасиеттерін сипаттаумен шектелмейді. Ол тап осы халықтың бойында болуға тиісті жаңа асқақ қасиеттерді жасайды. Мұндай кітаптар арқылы халық өз бойында соны қасиеттерді тәриелейді. Менің түсінуімше, сіздің «Абайыңыз» осындай. Абайдың маған қымбат болатыны, ол менің халқым туралы әлемге кеңірек, тереңірек, батылырақ сыр шертуге шақырады», - [Мұстай, 2007: 640] деп ағынан жарылған болатын. Мұстай – өз елінің патриоты. Оның ең биік мақтанышы, ең асыл махаббаты – өзінің туған елі, туған Башқұртстаны. Мұстай жүрегіндегі халқына деген махаббаты оның поэзиясынан ерекше орын алады. Туған елін, жайқалған орманын, өзен, көл, су, тауларын, тіпті топырағын да ерекше сезіммен жырға қосады. «Топырақтар мұнда қап-қара. Шәрбаттай шырын, шұрайлы». «Балшығы майдай сеп-семіз. Болады нанға жақсаң да!»

Жайқалып нұрда ну қалың
Ойнайды толқын жел ессе,
Осындай жерде туғаным,
Өзі бір бақыт емес пе? [Мұстай, 2007: 353].

Әрине, бақыт! – дегің келеді. Туған жер табиғаты – көркем көркімен Мұстай шабытының арқауы. Башқұртстанның тамаша табиғатын көз алдыңа елестетіп, әдемі алуан бояулы пейзаж тылсымына тұтқындалып кете барасың.

Жер шарының картасына
Көз жіберсең бір демге,
Башқұртстан – ортасында
Жапырақтай бірдеңе.

Жоқ, жапырақ көктей берді,
Қуатымен, құтымен.
Көктей берді, көкке өрледі
Қайың – ана сүтімен [Мұстай, 2007: 352].

Ақынның мұңы да,қуанышы да, жүрегі де, тілегі де, халқының үстінде. Башқұрт халқы – жері әлем картасында жапырақтай болып көрінгенімен, ерлігі, елдігі, бірлігі, тірлігі, ежелгі тарихы бар жұрт. Небір зобаланды басынан өткерген, замана зұлымдықтарымен күресте бас имеген, тізе бүкпеген қайсар халқын:

Ер халқым бас имеген
Тізесін де бүкпеген.
Көршіге қолы тимеген
Тиіскен жауды бүктеген.

Жарлылық, жоқтық болса да
Садақа жаттан алмаған
Беліне қылыш асса да
Иығына дорба салмаған [Мұстай, 2007: 352].

Қанмен жазылған тарихы бар, бодан болмай, тәуелсіз ел болуды аңсаған, бостандық сүйгіш, рухы биік халықтың, осындай отты қайсар халықтың ұлы – Мұстай Кәрім – азаттық, тәуелсіздікті ту еткен асқақ арманды ақыны екені сөзсіз. Алаш ардақтысы А.Байтұрсынұлы: «Ұлт жұмысы – үлкен жұмыс. Үлкен жұмысқа көп жұмысшы керек... «Балам» деген жұрт болмаса, «жұртым» дейтін бала қайдан шықсын? Баланы ұлша тәрбиелесек, ұл болмақшы, құлша тәрбиелесек, құл болмақшы. Егер де осы күнгі орысша оқығандардың арасынан «жұртым» дегендер шығып жатса, жұрттың өткізген төлеуі үшін емес, адамшылық парызды бастан атқару үшін, мойнындағы борышты білу – білім ісі, борышты өтеу – адамшылық ісі», - [Байтұрсынов, 1913] дегені бар. Отанға қызмет етудің екі кезеңі: борышты түсіну мен борышты өтеу. Мұстай аға Кәрімнің әдебиеттегі еселі еңбегі тікелей өз халқының алдындағы борышты өтеу мақсатынан туындағаны сөзсіз. Ақынның Сырбай Мәуленов аударған мына өлеңіне зер салсақ:

Қазақстан – жазылатын өлеңім.
Тек бастауға сол өлеңді тартынам.
Тұрған қарсы жебеуші ана көремін
Ай қалқыған Орал тауы артынан.

Ай – сиқыршы. Замандарды барлады.
Араларды қосып бірге жалғады.
Мың жыл бұрын туып, қалған үзіліп,
Оятты ортақ жанымның ой-арманын.

Ай сөйледі: «Жасаймын деп кепілдік,
Мен жиһанмын куәлікке өтімді –
Қазақ, башқұрт Тарих атты ананың
Көзден тамған екі жасы секілді» [Мұстай, 2007: 638].

Қазақтың ұшы-қиыры жоқ жасыл жайлау, жазира дархан даласы ақынның қиялына қанат бітіреді. Кең даланы оймен кезіп, ғаламат келбетіне қайран қлады. Тамаша тебіреніспен, сүйіспеншілікпен жырға қосады. Қатал тағдырдың қара суық ызғарынан қалтырап кеткен сәттерде, қазақ достарының жерошағы жылу береріне сенеді, сол ошақтың қызу шоғынан бойына от алып, ұшқын атқан сезім шуағына бөленгенінен сыр шертеді. Қазақтың көрнекті ақыны Жұбан Молдағалиев Мұстай Кәрімнің 1981 жылы қазақ тілінде шыққан «Өмір бұлағы» өлеңдер жинағына жазған алғы сөзінде: «Ақын Қазақстан туралы таяуда ғана жазылған тамаша өлеңінде қазақ пен башқұртты Тарих атты бір ананың екі тамшы көз жасына теңейді. Алматы жайлы: «Өмірім құр өтер еді көріксіз, Егер сені еске алмаса бұл жүрек» деп тебіренеді. Әр сөзін алтынға балап, әр кітабын аңсап күтетін қазақстандық достары да ақынды осындай аңқылдаған адал, ыстық ықыласы, достық лебізі, парасатты поэзиясы үшін сүйеді», - [Мұстай, 2007: 639]деген зор ілтипатпен айтылған бұл пікір жалғыз Ж.Молдағалиев емес, исі қазақ жұртының жүрекжарды ойы, қазақ даласындай дархан сөз иесі Мұстай Кәрімге деген шынайы бауырмалдық сөзі іспетті.

Мұстай Кәрімнің «Көкейден кетпес балғын шақ», «Үштаған», «Кешірім», «Ауыл адвокаттары», «Тастама отты, Прометей!» атты прозалық, драмалық шығармаларын башқұрт тілінен қазақ тіліне аударып, 2007 жылы 648 беттік көлемді дүниені Астана қаласындағы «Аударма» баспасынан шығарған, 60-жылдардан бастап жазушының көркем шығармаларын қазақ тіліне аударып келе жатқан Зұлқарнай Сақиұлының еңбегі ерен. «Башқұрт халқы менің туған бауырыма, башқұрт әдебиетін үйрену сүйікті ісіме айналды. Башқұрт елін қызыға аралап, табаным тозды, башқұрт әдебиетімен тікелей айналысқаныма елу жылдай болады екен», - [Мұстай, 2007: 641] деген аудармашы-жазушының қай жанрды да мүлтіксіз игерген қарымды қаламгердің қолынан шыққан шабытты шығармаларын қазақ жұртшылығына таныстырудан жалықпай, тындырымды іс бітіріп келе жатқан еңбегі, ең бірінші, өз ісіне деген адалдығы болса, екіншіден, Мұстай Кәрімнің шығармашылығына деген құрметі, абзал ағаға деген інілік ізеті деп білеміз.

Ақын, жазушы, драмашы Мұстай Кәрімнің «Әдебиет – ардың ісі» деп санайтын азаматтық тұлғасы әбден мойындалған, шындықты кесіп айтатын, жалтақтау мен жағымпаздықты білмейтін бітім болмысы, азаматтық тұғыры биік жан екендігі кейінгі ұрпаққа үлгі, өнеге бола бермек. Азамат ағаның дүбірлеп өткен тойы, даңқты мерекесі баршамызға құтты болсын. «Ұлылық алыстаған сайын айқын көрінеді» дегендей, ағаның өмірден өткен күні неғұрлым алыстаған сайын, рухы бізге жақындай түспек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 455 б.
2. Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.

3. Ученова В. От вековых корней. – Москва: Советская Россия. 1985. – 169 б.
4. Айқап, 1915. № 2.
5. Мәуленов С. Шығармалары. Өлеңдер. – Алматы: Ән-Арыс. 2013. – 382 б.
6. Молдағалиев Ж. Үш томдық шығармалары. 3 том. – Алматы: Жазушы, 1981. – 438 б.
7. Мұстай К. Көкейден кетпес балғын шақ. – Астана: Аударма, 2007. – 648 б.
8. Байтұрсынов А. Орысша оқушыларға. Қазақ, 1913. 16 июль.

Ниязова Ғ.М.,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан
E-mail: bereke55@mail.ru

Тілеуова А.З.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан
E-mail: tleuovaaz@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОВЕСІ: ЖАНР ЖӘНЕ ПОЭТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа: Бұл мақалада қазіргі қазақ прозасы, повесі мәселесі сөз болып, теориялық тұрғыда қарастырылып, повестің табиғаты, болмысы туралы ой қозғалған. Сондай-ақ қазақ повесінің мән-жайына тоқталып, қазақ повесінің жалпы жанрлық тұрғыдағы ерекшелігіне мән беріп, дәстүр мен жалғастық тақырыбын негізге алған. Мысал ретінде қазіргі қазақ жас прозаиктерінің шоқтығы биігі Бейбіт Сарыбайдың повестері келтіріліп, поэтикалық, жалпы әдеби-теориялық тұрғыда кең талдаған. Қазіргі қазақ повестерінің даму бағыты, арнасы, ағымы жайында айтып, жазушылар қолданып жүрген басты модернистік, посмодернистік бағыттың ерекшелігін атап өтіп, жазушының «Қараторғай» және «Ақ табан» повестері талданады. Бұл повестердегі лиризм, лирикалық шегініс, психологизм, модернизм, постмодернизм, бала психологиясы, жазушы мен қазіргі өмір, жазушы лабораториясы, қаламгерлік стиль секілді ұғымдардың мәні түсіндірілген.

Түйін сөздер: қазақ романдары, проза, жанр, Бейбіт Сарыбай, жазушы стилі.

Ниязова Г.М.,
Актюбинский университет имени С.Баишева,
г. Актобе, Казахстан
E-mail: bereke55@mail.ru

Тілеуова А.З.
Актюбинский университет имени С.Баишева,
г. Актобе, Казахстан
E-mail: tleuovaaz@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ КАЗАХСКИЕ ПОВЕСТИ: ПРОБЛЕМЫ ЖАНРА И ПОЭТИКИ

Аннотация: В этой статье рассматривается проблема современной казахской прозы, повести, новизна, теоретические рассуждения, сущность жанра повести. Также подчеркнуто суть казахской истории повести и традиции преемственности, обратив внимание на особенности казахского жанра. В качестве примера исследованы повести молодого казахского писателя Бейбита Сарыбай и анализирован поэтический, литературно-теоретический исток. Говоря о тенденциях, тенденциях современных казахских повестей, проанализированы повести «Караторгай» и «Ак табан», подчеркнув особенность основного модернистского, постмодернисткого направления, которым пользуются писатели. Объяснена сущность таких понятий, как лиризм, милизм, психология, модернизм, постмодернизм, детская психология, писатель и современная жизнь, лаборатория и стиль писателя.

Ключевые слова: казахские повести, прозы, жанр, Бейбит Сарыбай, стиль писателя.

Niyazova G.M.,
Baishev University
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: bereke55@mail.ru

Tleuova A.Z.
Baishev University
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: tleuovaaz@mail.ru

MODERN KAZAKH NOVELS: PROBLEMS OF GENRE AND POETICS

Annotation: This article discusses the problem of modern Kazakh prose, novelty, novelty, theoretical reasoning, the essence of the story genre. He also emphasized the essence of the Kazakh history of the story and emphasized the traditions of continuity, paying attention to the features of the Kazakh genre. As an example, the novels of the young Kazakh writer Beibit Sarybai were studied and the poetic, literary and theoretical source was analyzed. Speaking about the trends, the tendencies of modern Kazakh tales, he analyzed the tales "Karatorgay" and "Ak taban", emphasizing the peculiarity of the main modernist, postmodern direction used by writers. The essence of such concepts as lyricism, militism, psychology, modernism, postmodernism, child psychology, the writer and modern life, the laboratory and style of the writer is explained.
Keywords: Kazakh novels, prose, genre, Beibit Sarybai, writer style.

Тәуелсіздік жылдары қазақ жазушылары әңгіме жанрында қалыптасқан дәстүрді жалғастыра отырып, мазмұндық, түрлік, т.б. ізденістерге барғаны белгілі. Сондай-ақ, дәстүрлі ұлттық таным тәуелсіздік тұсындағы әңгімелерде батыс әдебиетінде қалыптасқан әр түрлі әдеби ағымдармен толықты. Қазіргі қазақ прозалық шығармаларында модернистік, постмодернистік ағымдар көрініс бере бастады. Қазақтың қазіргі прозалық туындылары адам мен қоғам, адам мен әлем арасындағы қарым-қатынасқа, адам болмысының мәнін, өмірдегі орнын бағамдауға байланысты экзистенциялық дүниетаным шеңбері кең, өмірдің мәнін философиялық тұрғыдан түсінетін кейіпкерлерді өмірге әкелді. Қазіргі қазақ прозасындағы сюжеттің бөлшектері белгілі бір жүйеге бағынбайды, сондықтан шығармадағы оқиғаның баяндалуында хронологиялық тәртіптің сақталмауы заңды құбылыс. Сонымен қатар, ұлттық құндылықтарды дәріптейтін әңгімелер де тәуелсіздік жылдарындағы шығармалар тақырыбын түрлендіруде өзіндік үлес қосты. Адам, оның бойына тән адамгершілік қасиеттерді сомдау, оның кейіпкер характерін ашудағы идеялық құндылықтарын баса жазу ерекше дамыды. Бұл да – тәуелсіздік жемісі. Алашұранды әдебиет тұсында басын ашып анық талдап жазуға мүмкіндік болмаған мәселелер тәуелсіздігіміздің арқасында қанатын кеңге жайғаны анық. «Дәстүрлі ұлттық таным тәуелсіздік тұсындағы әңгімелерде, сонымен қатар, батыс әдебиетінде қалыптасқан әр түрлі ағымдармен жалғасты. Сондықтан да қазақ әңгімелерінде модернистік, постмодернистік ағымдар пайда болды» [1]. Ежелден ел жадына сіңген мұсылмандық қағида, әлеуметтік жағдай (ауыл, қала өмірі, ұлт тағдыры, т.б.), экологиялық апат тақырыптарын жаңаша суреттеудегі көркемдік амал-тәсілдер жаңарған, жаңғырған сипатта танылды. «Бұл жанр кеңестік дәуір тұсында тыйым салынған діни-философиялық, эротикалық, интимдік әңгімелермен толықты», – дейді ф.ғ.к., доцент Гүлжаһан Орда [2].

Бейбіт Сарыбайдың ең бір шоқтығы биік, қазіргі қазақ повестері арасында ең ерекше стильде жазылған әрі идеялық-мазмұндық жағынан алғанда бағалы туындыларының бірегейлері – «Қара торғай» және «Ақтабан» атты повестері. Екі повестің де бас кейіпкерлері – жасөспірім балалар, алайда, шығарма жүгі – балалар прозасы емес, философиялық, психологиялық, лирикалық бағытқа негізделген.

Алдымен, «Қараторғай» повесіне тоқталайық. Повесть Темірлан атты бала мен қараторғай арасындағы, яғни адам мен құс арасындағы, адам мен табиғат арасындағы байланыс, махаббат, осы арқылы қамқорлық, жалпы ізгілік, махаббат, қамқорлық идеясын көрсету мақсатында біршама фотокартиналар жасайды. Адам – табиғаттың ажырамас бөлігі екені белгілі, қанша табиғаттан алыстаймын десең де, табиғат сенен алыстамайды. Шығарма желісі бойынша балаларды түзету колониясындағы Темірланның күніге берілетін 3 тілім нанын өзі жемесе де, қараторғайларға ұнтақтап беріп, оларды күтіп, тамақтандырып, сосын барып сабаққа баратыны айтылады. Бұл аңдатпаның берілуі де тегін емес, шығарма сюжеттің аяқталуымен басталып тұр, осынша мейірімді, қайырымды баланың қалайша бұл «жаман» жерге тап болғанын әр оқырман білгісі келіп, әрі қарай сюжеттің жалғасын түседі. Шығарманың бас қаһарманы – Темірлан 5-класс бітіргеннен кейін жетім қалады, тек қарындасы мен анасына арқа сүйер азамат болып, ерте есейіп, ойы мен бойын тіктеп, оң мен солын айыра бастайды. Тіпті, туған атасының өзі теріс айналып, бұларға еш қараспай, халдері одан сайын нашарлап, өз бетімен еңбектеніп, намыстанып, өз күндерін өздері көруге амалсыз бел байлайды. Темірлан образы – шығарманың басынан аңғарылғандай, жаны нәзік, өте аңғал, сезімтал, жастайынан жүрегі жаралы болғандықтан, әр нәрсені көңіліне алғыш, кіршіксіз, тап-таза, риясыз арамдығы жоқ, ешкіммен қақ-соғы да жоқ, бар ермегі құстар еді: «...кішкентай қараторғайларды өзінің қарындасындай жақсы көретін. Туған бауырларындай болып кеткен осы бір қап-қара торғайлар – бұның жалғыз жұбанышы. Сабақтан келгесін соларға қарайлайды. Өзінің бұзылған ұяда өмір сүріп жүргенін бағамдай алмаса да, әлдебір ішкі түйсікпен осы бір кішкентай шарасыз балапандардың ұясы бұзылмауын тілейді. Әсіресе қараторғайлар балапан басып шығарғанда шегірткелерді көптеп ұстап, ұяларының алдындағы кішкентай астауға толтырып қоятын. Солар ашығып қалмас үшін біздің Темір барын салады» [3,187-б.]. Бұл жолдардан Темірланның жаны таза, бауырмал, пәк сезім иесі екенін көреміз. Автор шығармада лирикалық шегіністерді өте оңтайлы пайдаланады. Сол ауылдағы қараторғайларға деген махаббат осы түзету колониясында да жалғасын тапқан, бұл жерде де ол өзінің нағыз сырлас досы, жан серігі деп құстарды қалап, солармен тілдесіп, жанын бір тазартады. Жан тазалығы – адамның табиғаттан

ажырамауы деп түсінеді бас кейіпкер. Асханадан алған нандарын өзі жемесе де, барлығын қалтасына тығып, қарны ашса да, барлығын қараторғайларға беріп отырады, тіпті оның өлең шығаратын да қасиеті болатын. Лирикалық шегініс барысында автор колониядағы өмір мен ауылдағы өмірді қатар алып, сондағы болған оқиғаларды психологиялық параллелизм әдісімен өте әсерлі жеткізеді. Колонияда қараторғайларды үркітіп, бұның нан беретінін білгендіктен, үлкен балалар соққыға жығып, құстарды келмейтіндей етіп, барлық бұзалық әрекеттерін жасайды, тап осы оқиға ауылында да болған еді. Ауылындағы қараторғайдың ұясын бұзған өзінен күрестен жеңіліп қалған Қайнар атты бала болатын. Барлық көңіл, жұрттың назары Темірланға ауып, облыстық, республикалық жарыстарға жолдама алғанына ызаланып, одан қалай кек аларын білмей, Темірланның ең жанды жері – қараторғайларынан ұстаған еді. Қараторғайға деген қамқорлығы, табиғатқа деген адалдығы, құсқа деген махаббаты биік болғандығы сондай, Темірлан Қайнарды аямастан, бетін бет қылып, ашу-ызадан дым қалдырмай ұрып тастайды. Бұл, әрине, жайдан-жай емес, үлкен махаббатқа деген адалдық еді. Бір құс үшін осынша батылдыққа, соншалықты басын дауға тігетіндей, өзін жауға жүгінтетіндей жағдайға баруына көп оқырман қарсы болуы мүмкін, ондай іс кез келген адамның қолынан келмесі де анық, бірақ Темірлан ар биігін, ар адалдығын биік қойды, қорғансыздарға қамқор болғысы келді. Осы арқылы да жазушы қазіргі қоғамдағы адамдардың арасындағы рухани байлықтың төмендегенін, дүниедегі әлсіз адамдардың қорғансыздығын, оларға қамқорлық керек екенін көрсеткісі келген. Ерте есейген Темірлан осылайша қараторғайлардың «кесірінен» жауапты болып, Қайнардың әке-шешесінің қудалауына ұшырап, тым жақсы спорт саласы бойынша жеткен жетістігінен айырылып, «қиын» балалар қатарына қосылып кетеді. Темірланның аңғалдығының бір көрінісі – ауданға барып, түсініктеме жазғандағысы : «Құстың ұясын бұзуға болмайды. Құстың ұясын бұзған адамның өзінің де ұясы бұзылады. Құстың қарғысы жаман болады» деп бастапты да, екеуінің арасындағы бұл төбелесті «ауыл балаларының арасында болып тұратын күнделікті төбелес. Ашу үстінде қаттырақ ұрып жіберіппін. Енді қайталанбайды» деп аяқтапты. Мектеп директоры күліп жіберді...»[3,198]. Бұл шағын жазбаның өзінде балалық ойдан гөрі даналық басым. Ол колонияда жүргенде түрлі сұрақтар жанын жегідей жеп, әр нәрсені уайымдайды, өзі кішкентай болғанмен, сансыз ой оны мазалап, өкініш өзегін өртейді. Ол барлығынан жырақ, ешкіммен шаруасы жоқ, саяқ жүріп, әрқашан үлкен толқыныс үстінде жүреді. Егер шын бұзақылықпен түссе, мұнша ауыр ойлар Темірланды мазаламас еді. "Сол ғой мұның жұмған аузын ашпай өзімен-өзі жүргені. Бесінші сыныпта жетім қалып, сегізінші сыныпта сотталған бұның екі жарым жылы осында өтті. Енді жарты жылда тағдыры шешілмек. Не босап шықпақ, не 18 жасқа толғаннан кейін әрі қарай кәдімгі ересектерге арналған түрмеде жалғастырмақ. Ауылда жүрсе ғой, биыл мектеп бітіріп, азамат болар еді. Мүмкін... Иә, мүмкін жарыстардан жарыстарға қатысып, ел намысын қорғап, әрбір жетістігімен анасын қуантып, жетімдік көрген қарындасын жұбатып жүрер ме еді?! Бұның барлық жеңісі сол баяғы көрген түсімен шектелді емес пе? Байғұс анасы мен жалғыз қарындасын өлердей сағынады. Оларды көрмегелі де, міне, екі жарым жыл. Аз уақыт емес. Өзге балалардың әке-шешелері құсап іздеп келетіндей жағдайы да жоқ анасының. Қарындасынан ара-тұра амандықтарын білдірген хат келіп тұрады. Бұрын жесір атанған шешесі бейшара енді бұзақы ұлдың анасы атанып жүр-ау... Тағы да әкесін ойлады. Бәріне кінәлі сол сияқты көрініп кетеді кейде. Егер ол тастап кетпегенде, бұның бірі де болмайтындай сияқтанады» [3, 200], - деген жолдардан балалық шақ пен қиын жасөспірімдік шақтың дәмін татқан Темірланның жан күйзелісін байқаймыз. Жалпы, Б.Сарыбай Темірланның жан дүниесін беруде терең психологизмге бой ұрады. Оның басындағы барлық жағдайын жан-жақты сферада талдайды. Көркем туынды – белгілі бір тарихи дәуірдің, қоғамдық жағдайдың, заман шындығының жемісі. Ал замандас келбеті – осы жемістің негізгі дәні. Әрбір көркем дүниенің ұлттық сипаты болады. Әйтпесе оның еш құндылығы қалмақ емес. Философ Гегель: «Әрбір көркем шығарма халқына, өз уақыты мен ортасына тән және ерекше тарихи, басқа да мақсат-мүдделерге бағынышты» [4,15-16 бб.], - дегендей, көркемөнер туындысы белгілі уақыт пен көркем бейнеге телінеді. Б.Сарыбай жасаған көркем дәуір мен көркем бейне – ұлттық сипатқа негізделіп жасалған модель. Н.Г.Чернышевскийдің: «Нағыз роман, повестер жергілікті ерекшелігі бар жағдайды, ұлттық бедерлі кейіпкерлерді айналып өте алмайды. Жергілікті бояусыз және ұлттық әдет-ғұрыпсыз, ойсыз, сондай-ақ кейіпкерлер мінезіндегі ұлттық сипатсыз реализм жоқ, кейіпкерлердің іс-әрекеттерінен шындық ұғынылмайды. Ал бұндай шарттарсыз нағыз роман, повестердің дүниеге келуі мүмкін емес» [5,269-б], - деп жазғанындай, қаламгер алып отырған жағымды, жағымсыз кейіпкер болсын, оның бойындағы қасиеттердің өзі халықтық менталитетке құрылуы тиіс. Өйткені әр халыққа тән психология бар, мінез бар дейтін болсақ, осы жерден келіп бейне мәселесі туады. Қаламгер шығармашылығының көпшілігі Кеңес дәуірінде дүниеге келді. Оның кейбір туындыларында кеңестік саясаттың басым бағыттары жылт етіп көрініп қалады. Зерттеуші П.С.Выходцевтің: «Әдебиеттің ұлттық негізі, ұлттық дәстүрінің социалистік реализмнің ең күрделі мәселелерінің бірі күйінде әлі де қала беретіндігін ешбір әсірелеусіз-ақ айтуға болады» [6,100-б], - дегеніндей, бір кездері ұлттық әдебиетіміздің арнасы социалистік реализмнің сағасына барып тоғысты. Бірақ социалистік реализм жалпыадамзаттық мәселелерді, ұлттық сипатты шешіп бере

алған жоқ. Осы ретте кеңес дәуірінде болған мынадай пікірталасты келтіріп кеткен жөн. Кеңес әдебиетінің ұлттық сипаты жөнінде пікір айтушылардың басты назар аударғаны - әдебиет кейіпкерлерінің мінезіне әдебиеттің ұлттық сипаты тұрғысынан талдау жасау. В.Освоцкий бастаған ғалымдар тобы көркемөнердің жалпыадамзаттық, жалпы ұлттық сипатын жалқы ретінде қарастырып, олардың ара-жігін жалпы мен жалқы ұғымдарының аясына сыйғызды. Жалпының бірте-бірте жалқыны ығыстыратынын айта келе, «ұлттық мінезді» «советтік мінез» деп атауымыз керек деп түсіндірді [7]. Бұларға қарсы К.Бязарти [8], М.Чимпой [9], А.Бочарев [10] сынды ғалымдар көркемөнердің, әдебиеттің ұлттық және жалпыадамзаттық сипаттарын жалпы мен жалқы категорияларының аясында қарастыра алмайтындықтарын айта келе, бұл екеуінің бір-бірінен бөлінбейтін құбылыс екенін дәлелдегісі келеді. Осы кезеңде әдебиеттің ұлттық, жалпыхалықтық, көпұлттық сипаттары турасында Ю.Суровцев [11,255-б], А.Егоров [12,69-б], Г.Ломидзе [13,51-б], Е.С.Акопджаниян [14,43-б] тәрізді ғалымдар пікір білдірді. Бірақ көркемөнердің ұлттық сипаты – қай халықта болса да алдыңғы шепте тұратын болмыстық құбылыс. Ол талай ғасырдың арнасынан өткен ұлттық категория болғандықтан, оны күштеп жою, басқа бір идеологиямен араластыру еш мүмкін емес жайт. Бұл ретте ғалым Б.Кәрібозұлының мына пікірі айтылған ойымызды айқындай түседі: «ұлттық араласу, жақындасулардың аса бай тарихи тәжірибесі көрсеткеніндей, көркемөнердің, сондай-ақ, әдебиеттің қандай жағдай болса да ұлттық сипатының жойылмайтындығы, керісінше, бұндай сын сағатта өміршеңдік танытқандығы деп айтуға болады» [15,91-б]. Шындығында, көркемөнердің ұлттық сипаты – ұлт бар жерде, оны жасаушы халық бар жерде, халықтың болмысы, мінез-бітімі бар жерде мәңгілік жасай беретін құбылыс. Ұлттық психология – ұлттық дәстүрдің ерекше түрі. Түрі ғана емес, ұлттық дәстүрді қалыптастырушы басты фактор. Міне, осы ұлттық психология Б.Сарыбай прозасында тұнып тұр. Осылайша Темірланның бұл жерге қалай түскендігі де айтылады. Әкесінің Қанат деген досының айтақтауымен өз туған атасының жылқыларын ұрлап, оны сойып, сатып, соттан бір шығады, рақымшылық берер-ау деген атасы туған немересін соттатып, оттатып кете барады. «Жығылған үстіне жұдырық» дегендей, бұрыннан «қиын» балалар қатарына қосылған Темірлан темір тордың ар жағынан бір шығады. Бұл жерде Қанатпен қосылып бұзақылық жасау деген ой да болмады Темірланда, тек анасы мен қарындасына көмек болсын, шамалы болсын тұрмысын дұрыстайын, әрі ұрласа өз атасынан, яғни кегін алмақ мақсатпен жасалған ой еді бастапқыда. Бірақ, қатыгез ата немересін оңдырмады, қарайламады да, осылайша жақсылық іздеген балаң көңіл мәңгілік шырғалаңға ұшырап кете барды. Оның бұндай жолға баруына қарындасына класс жетекшісінің тиісуі де себеп болды. Жас баланың намысшылдығын осы жерден көреміз. Оны жайлап Ержан атты қарындасының кластасы айтып берген еді, ылғи Қарғашты шеттетіп, суретке түсіртпей, фамилиясымен атап, басқа балалардан оқшаулап, үйге талай жылап келетінін байқаған ағасына осы бір жоқшылықтың тезі өтіп, жаны жай таппай, қатты күйзелген еді. Адам мінезінің аумалы-төкпелі болып, қандай да бір іске барарда түрткі болар мәселенің болары сөзсіз. Міне, Темірланның осы бір «қылмысқа» баруына қарындасының көз жасы да себеп болды. Осылайша, Темірлан тар қапаста жүріп те шыңдалып, өзі ойымен өзі арпалысып, өмірге деген құлшынысы одан сайын артып, дүниетанымы кеңейеді. Түзету колониясында 3 жыл отырғаннан кейін тәртібі мен оқуының жақсы болуының арқасында оны мерзімінен ерте шығуына мүмкіндік береді. Оны шығарып алуға анасы мен қарындасы келеді. Алматыда 3 жыл темір торда отырса да, бостандықтың ауасының басқаша, азаттықтың қымбат екенін сөзбен емес, Темірлан қараторғайды көру арқылы сезінеді. Барлық қараторғай атаулы оны құттықтап тұрғандай сезімде болады. Шығарманың бір ерекшелігі – эпилогпен аяқталады. Эпилогта кезінде өзінің бастаған спортын жалғастырып, түрлі жарыстарға қатысып, жеңістермен оралып, болашағынан осы бостан зор үміт күттіретін азамат болып қалыптасып келе жатқандығы баяндалады. Анасы өмірден ерте озады, осы бір өкініш оны мәңгілік мазалайды, барлық жеңістері мен істеген игі істерін анасының рухына бағыштаған Темірланды үнемі қараторғайлар жебеп жүреді деп шығарма аяқталады. Міне, өте ауыр ойға, адам жан-дүниесінің терең қалтарысына арналған психологиялық повесть – сонау бір «Шолпанның күнәсі», «Ақбілек» секілді алғашқы туындылардың заңды бір жалғасы іспетті деп айтуымызға толық негіз бар. Бір Темірланның басында көрсетілген психологизм – ол жалпы қазақ баласының басындағы типтік негіздегі жай-күй еді. Қаламгердің шын жан сыры халық жүрегінен орын табу үшін ол шығармада көңіл-күйдің, ой-арманның гуманистік сипаттары басым болуы қажет. Себебі лиризм «оқушының интеллектуалды-эмоционалдық сергектігіне сенімнен» қуат алады. Сондықтан да ғалымдар лирикалық прозадағы басты шеберлік кілті суреткердің өз өмірбаяны мен уақыттың күрделі тарихи, қоғамдық, рухани құбылыстарын терең байланыстырып, өмір шындығын қызғылықты беруі деп ұғады. Көркемдік дегеніміз толып жатқан элементтер мен олардың компоненттерінің, яғни сюжет пен композицияның, тіл мен стильдің қарым-қатынасы бірлігінен құралады. Демек, автордың баяндау мәнерінен жасалады. Лирикалық прозаның ерекшелігі осының бәрін шынайы түрде, жазушының жүрегінен шығарып нәзік лиризммен жеткізе білуінде. Ал лиризм көркем шығармаға нәзіктік, сұлулық, шынайылық дарытады. Мұны О. Берггольцтің: «Біздің тұрмысымыздағы жалпы шындық менің жүрегім арқылы өтеді» [16, 112-б.],-деген сөзі дәлелдейді.

Повестің жанрлық белгілеріне оның қоғамдық өзгерістердің себеп-салдарын кейіпкерлердің ішкі жан дүниесіне үңілу арқылы түсіндіруге ұмтылатын субьективтік сипатын, көркем әдебиеттің басқа да жанрларының, фольклорлық жанрлардың қасиеттерімен қатар, әдеби тектердің қасиеттерін де өз бойында «біріктіре» алатын әмбебаптылығын, әрі талдауға, әрі жинақтауға бейімділігін жатқызуға болады.

Сюжеттің құрамдас бөлшектерінің өзара байланысы белгілі бір заңдылыққа бағынбай, шығармадағы оқиғаның баяндалуында хронологиялық тәртіптің сақталмауы қазіргі қазақ повестеріне тән құбылыс десек, бұл ерекшелік Б.Сарыбай повестеріне де тән. Осы ерекшелік авторлық ұстаным сипатына, уақыт – кеңістік фактор рөлімен түсіндіріледі. Бұндай жағдайда сюжеттен тыс элементтердің маңызы өте зор.

Б.Сарыбайдың келесі бір ерекше повесі – «Ақтабан» атты туындысы. Жазушының бұл туындысы да адам мен табиғат арасындағы психологиялық параллелизм жөні негізіне құрыла отырып, ит арқылы адам жанының иірімдерін, психологиясын беруге бағытталған. Ит пен адамның байланысы жайында айта отырып, адами түсініктерді, адам жанының байлығы мен әлемін әсерлі баян етеді. Ит образы арқылы жазушы адам жанының сұлулығын, жүрек тазалығын сипаттайды. Шығарма лирикалық қаһарманның баяндауынан басталады. 4-класқа көшкен лирикалық образ колхоз орталығына ата-анасымен көшіп барып, жаңа өмірінің басталуы, сол ауылға бейімделуі, жаңа ортаға, жаңа достарға, жаңа мектепке сіңісуі, жалпы балалар арасындағы психология сөз болады. Махамбет сол класқа келісімен бірінші атаман деген балалар оны қабылдай қоймай, шеттетеді, алайда Махамбеттегі ішкі әлем олардың алдында алғашқылардың бірі болуына жетелейді, оны өзі де сезбей қалады. Сабағын жақсы оқып, оқу үлгерімі, тәртібі – барлығының алда болуына орай, мектеп ішінде беделді балалар қатарына кіріп, тіпті ата-анасы да сол ауылға жаңа леп, жаңа серпін әкелгендей, бейбіт тірлік, ауылдың мамыражай күйін кешіп жатады. Алапар атты иті өлігін көрсетпей, жоғалып кетіп, оның орнына Махамбет күшік іздейді. Осылайша әкесінің жақын таныстарынан Ақтабан атты күшікті бауырына басып, асырай бастайды. Бұл жерден біз қазақы мінезді, ұлттық колоритті, баланың жасынан ит пен мысыққа үйір болуы жаны да ары да таза болуынан хабар беретін қасиетті байқаймыз. Итке құмар болған бала – мейірімді, қайырымды, адам жанын түсінетін қамқор, жүрегі небір адамның бойындағы терең түйсікті айтпай сезетін, алыста жатқан иірімдерді жанымен ұғатын сезімтал болары сөзсіз. Міне, жазушының да айтар ойы – осы, адамды адам түсінбесе де, адамды жануар түсінеді деген идея. Махамбеттің өсуі, оның балалық, жеткіншектік шағы, жалпы өмірі осы ақтабанмен өлшеніп жатқандай болды. Шығармада жалпы иттің адамның айнымас дос, серігі екені түрлі сюжеттер арқылы дәлелденіп отырды. Мәселен, есікке құлып салынбауы, ұрылардан сақтануы, атбегілік, құсбеліктегі пайдасы секілді құбылыстарды айтпағанда, Махамбеттің шешесінің ұрланып кеткен көйлегін Ақтабанның тауып әкелуі – шығармадағы ерекше штрихтардың бірі еді. Жазушыға ең қажетті факторлардың бірі – суреткерлік. Ол – кең мағынасында осынау күрделі болмыстағы барша құбылыстарды көркем тілмен қозғалыс, даму үстіндегі динамикалық жанды суреттер арқылы көрсету, образды суреттермен елестету. Яғни, көркем шығарманың құндылығын, ондағы образдың мүсінделу шеберлігін де анықтайды. Шығармада адамдардың өмірін, оның іс-әрекетін әңгімелеумен іс бітпейді. Әңгіме сол адам өмірін қалай көрсетуге, қандай шеберлікпен, қандай көркемдікпен оқырман санасына жеткізуде. Егер көркем туындыдағы адам образы шынайы шеберлікпен бейнеленген болса, автордың шын мұратқа жеткені. Көркем шығармадағы образ – оны қарастырып зерттеудегі ең басты мәселе. У. Фолкнердің «Мені жазушыдан гөрі оның суреттеген образдары көбірек қызықтырады», – деуі тектен-тек емес.Шығармадағы ең басты шиеленіс – Ақтабанның көңіл-күйінің құрт өзгеруі еді. Жазушы Ақтабанның мінезі арқылы алдағы болатын оқиға – Махамбеттің әкесінің өлімін алдын-ала сездіргендей болады. «Көзін ашып, бауырын көтергелі бері әкемнің асырауында болған Ақтабан сол әкемнің қасынан бір елі қалмай еріп жүретін еді. Қайда барса да ілесіп алатын. Тіпті, ауыл адамдары «Осы Жекен десе атқа мініп, итін ертіп бара жатқан кейпі ғана елестейді» деп күлетін. Сонда жұртта әкемді Ақтанкері мен Ақтабанынсыз елестете алмайтын болғаны ғой. Соңғы күндерде Ақтабан мүлде басқа мінез тапты. Өзімен-өзі құлықсыз жата береді. Бір жері ауырды ма дейін десе, ауруға мүлде ұқсамайды. Сау дейін десең оған да келмейді. Жанарын бір нүктеге қадап алып мұңайып жатады да қояды. Көзі тап бір ойлы адамның көзіндей» [3,231-б.], - деген Махамбеттің монологынан ит пен қожайын арасындағы қимастығын, иттің иесіне деген махаббатын, алдын-ала қайғырысын, соған деген ит-екеш иттің көп адамдарда кездеспейтін адалдық пен қимастық сезімінің ерек болуын байқаймыз. Жазушы да Махамбет пен әкесінің диалогы, Махамбеттің өзінің монологы арқылы да психологияны шебер жеткізе білді. Көркемдік зерделеуден өтетін өмір шындығының сенімділігіне айқын кепілдердің бірі – кейіпкер сөздері. Кейіпкердің тек өзіне тән дара характері оның сөйлеу мәнерінен көрінеді. Бұл, әрине, диалогтың эстетикалық мәнін анықтайды. Монолог арқылы да мінездер ерекшелігі, ойлау сипаттары, образдардың дүниетанымдық арналары өрнектеледі. Шығарма идеясының не бір нәзік тұстары, кейде автор мақсатының басты дәні көп ретте ішкі сөздер ағымымен бедерленеді. Ашық тілдесулердегі тәрізді үнсіз ой жүлгелерінде де образдың даму логикасына сәйкес психологиялық дәлелдемені керек қылатын сюжеттік-композициялық бастаулар шешімі жатады.

Әдетте кейіпкерлердің рухани ұждандық өсу өрісі тұрмыс, кәсіптер саласындағы іс-әрекеттер нәтижесінде суреттеледі. Алайда ол ниет адам болмысының, образдардың сырт қабатын мүсіндеудегі қозғаушы күш, моральдық-этикалық қозғаушы күш болып табылатын жан дүние үдерісіне тән заңдылықтар ашылмай, әшейінгі жылтырақтықтан аспас еді. Мұндай сәттерде тағы да ішкі монологтың шындық құбылыстары мен адам табиғатына психологиялық талдау рөліндегі қолғабысы ауадай қажет.

Міне, осы бір психологиялық шешімнің биік нүктесі ретінде Махамбеттің әкесінің өлімін осы Ақтабанның айнымас достығы, адалдығы арқылы суреттейді. Әкесі өзенге батып кетіп, оны іздеп тапқан Ақтабан түнімен қыңсылап, ұлып, ауылдастары сол Ақтабан арқылы өлікті тауып алады. «Әкемнің сүйегі үйде жатқанда үйді айналып жүгіре бергесін байлап тастамақ болып едік, ұстатпады. Мәйітті бейітке қарай апара жатқанда да ол бізге еріп алды. Тіпті, машиналардан қалмай, ілесіп отырды. Жерлеп жатқанда да жақын маңға келіп, жүрелей отырып алып ұлыды-ай дейсің келіп. Сезді-ау деймін бейшара. Қоштасқаны шығар» [3,233-б.], - деген жолдардан адалдық, достық, қимастық секілді асыл қасиеттерді насихаттайды. Ақтабан осылайша, иесі қайтқаннан кейін оның да мазасы болмайды, өзін де осы өмірден керексіз сезініп, Ақтабан өлігін көрсетпей, кете барады. Ақтабанмен өткен өмір осылайша тәмамдалып, анасы екеуінің Ақтабан және әкесінсіз жаңа өмірі басталады, олар бұрынғы тұрған ауылына көшіп барады. Осылайша, шығармада Махамбеттің 5 жылдық шағын өмірінің басты белесі суреттеледі, бұл бес жылдағы қайғы, қуаныш, сүйініш, күйініш секілді сезімдермен астасқан адам жанының тарауы жазушы шеберлігімен ерекше өріледі. Шығарма былай аяқталады: «Түнде Ақтабан түсіме енді. Сол баяғы өзі қалып кеткен төбенің басында бір аяғын көтеріп алып шоқиып отыр екен... Жанарында жас бар. Иә, жылап отыр. Егер сіз иттің де жылай алатынына сенбесеңіз, онда жылай алмайтын адамдар бар дегенге де сенбейсіз. Мен жылап ояндым. Менің де жанарымда жас бар еді...» [3,245-б.]. Шығарманың басты өзегі, айтар ойы – осы. Адамдарда кездеспейтін асыл қасиет, адамдарда жоқ мінез, оларда жоқ жүрек итте бар екендігін жазушы шығармада дәлелдеп бергендей. Бірақ олардың бәрі Б.Сарыбайдың шығармаларындағы ақиқатқа бас иеді. Қай шығармаларын оқысақ та, кейіпкерлермен бірге күй кешеміз. Жазушының қай шығармасы болмасын сюжетті басты кейіпкердің адамгершілік қасиетін жоғары қоя білуі арқылы дамытады. Автор өзінің кең парасатты, көзі көреген, ұлтжанды азамат екендігін кейіпкерлері арқылы жеткізеді. Бүгінде қазақ прозасында көшбасшы буынның арасында ерекше орны бар жазушы Сарыбай алдыңғы буын ағаларының, тұрғыластарының шығармашылық ізденістерінен үйрене, дамыта жүре, қалыптаса келе, қаламгерлік шеберлігін шыңдауда өзгеше дара соқпақ салды. Кешегі дәстүрді өзінше жаңалығымен жаңартты. Жазушы шығармашылығында жаңалық тек тақырыптық-идеялық, көркем өлең сөзді қолдану аясында емес, жаңа ой, жаңа мазмұн туғызуымен, соған орай жаңа тұрпатты қаһармандар мен кейіпкерлер жасауымен де ерекше.Адамның түпкі санасына, мистикалық аясына бойлау, архаикалық комплекстердің зор рөлін көрсету, адамның ойлау жүйесіндегі ежелгі субстраттардың ролін ашу, инфральды аяға бойлау және адамның ішкі әлеміндегі шекаралық ахуалды көркем зерттеу – бұл – бір жағынан модернизмнің жетістігі, екінші жағынан, оның сөзсіз шектілігі. Адам бейнесіндегі, әсіресе оның ішкі әлеміндегі модернистік техника.

Қай заманда да зор жаңалық – уақытпен үндес жаңа характерлерді бейнелеу мен тану болып табылатыны белгілі. Бүгінгі әдебиетте адам характері, оның психологиясын ашу тіпті тереңдей түсті десек болады. Жазушылар кейіпкерлерінің ішкі характерін жан-жақты ашуға көп күш жұмсай отырып, зор мүмкіндіктерге қол жеткізді. Бұл жылдардағы жазушылардың шығармаларында адам мінезі жеке тұлғалық мәнге ие болды.

Кейіпкер бейнесі туралы сөз қозғағанда адам характерінің әдебиеттегі көрінісі алға шығады. Адам – ең алдымен, жеке тұлға. Оның өмірге деген жеке көзқарасы бар, өзіне ғана тән дүниетанымы қалыптасқан. Оны өзгеден ерекшелеп тұратын мінез-құлқы кейіпкердің даралық сипатын айқындайды. Олай болса, образ жасаудағы шығармашылық қадам, ең алдымен, адам мінезін, оның болмыс-бітімін ашуға негізделуі тиіс. Әдеби кейіпкер бейнесін сомдау арқылы жазушы өзінің адам туралы түсінігін де танытады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Зайкенова З. Зарлы шындық жаршысы// «Жұлдыз» журналы. 1987 ж, №11, 15 б.
2. Орда Г. «Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әңгімелерінің көркемдік көк - жиегі»//Ақиқат. 29.11. 2011 ж.
3. Сарыбай Б. Мейірім. – Астана: Фолиант, 2014.
4. Гегель Г.В. Лекции по эстетике. Соч., Т.12. – Москва, 1938.
5. Чернышевский Н.Г. Соч., Т.1. – Москва – Ленинград, 1930. – 269 с.
6. Выходцев П.С. Национальное и интернациональное в эстетике социалистического реализма // «Курс лекций по теории социалистического реализма. – Москва: Высшая школа, 1973. – 100 с.
7. Оскоцкий В. Литературный герой и его национальный характер // Дружба народов, 1957. №1.
8. Бязарти К. Национальный характер в искусстве и в действительности // Дружба народов, 1966. №7.

9. Чимпой М. Национальный характер и художественное мышление // Дружба народов, 1966. №10.
10. Бочарев А. К вопросу о национальной специфике литературы // Дружба народов, 1957. №1.
11. Суровцев Ю. Необходимость диалектики. – Москва, 1982. – 255 с.
12. Егоров А. Об интернациональном и национальном в искусстве // Коммунист, 1961. № 47. – 69 с.
13. Ломидзе Г. Интернационализм советской национальной литературы. – Москва: Знание, 1974. – 51 с.
14. Акопджанян Е.С. Диалектика национального и интернационального в искусстве. – Ереван, 1980. – 43 с.
15. Кәрібозұлы Б. Беталыс. – Алматы: Арыс, 2005. – 200 бет.
16. Берггольц О. Избранные произведения в двух томах, т.2. Ленинград: «Художественная литература», 1967.

Рахимбаева Г.К.,
доцент,
филология ғылымдарының кандидаты,
«Тұран-Астана» университеті,
Нұр-сұлтан қ., Қазақстан
E-mail: grk_15@mail.ru

Акимова Б.
магистрант,
«Тұран-Астана» университеті,
Нұр-сұлтан қ., Қазақстан

ТАРИХИ ЖЫРЛАР ЖӘНЕ НАҚТЫ ӨМІР ШЫНДЫҒЫ

Аңдатпа. Мақалада «Базар батыр», «Барақ батыр, Абылай», «Мырзаш батыр», «Тобағұл батыр» жырларындағы тарихи шындыққа ғылыми талдау жасалады. Тарихи шындық мәселесі жырларда суреттелген оқиғалардың шындықпен арақатынасы, тарихта болған тұлғалар, нақты топонимдік атаулар негізінде қарастырыла отырып, нақты мысалдар негізінде дәлелденеді.

Кілт сөздер: тарихи жыр, тарихи шындық, тарихи тұлға, топонимдік атаулар, бас кейіпкер, батыр, сюжет, жанрлық ерекшелік, архив материалдары, фабула.

Резюме. В статье анализируются реалии исторического эпоса «Базар-Батыр», «Барак-Батыр, Абылай», «Мырзаш батыр» и «Тобагул батыр». Проблема исторической истины, описанных в эпосах, на основе фактических топонимических имен, доказана на конкретных примерах, основанных на истинном отношении событий.

Ключевые слова: исторический эпос, историческая правда, историческая личность, топонимические имена, главный герой, герой, сюжет, жанровая спецификация, архивные материалы, фабула.

Summary. The article analyzes the realities of the historical epic “Bazar-Batyr”, “Barak-Batyr, Abylay”, “Myrzash Batyr” and “Tobagul Batyr”. The problem of historical truth, described in the epos, based on actual toponymic names. Proven with specific examples based on true events.

Keywords: historical epic, historical truth, historical person, toponymic names, protagonist, hero, plot, genre specification, archival materials, plot.

Тарихи жырлардың тарихилық сипатын бірнеше сала бойынша қарастыруға болады. Соның ішінде, әсіресе, жырлардағы тарихи есімдерге, олардың іс-әрекеті айналасында туындаған түрлі оқиғалардың тарихи шындықпен арақатынасына және географиялық атауларға басты назар аударылғаны жөн. Нақты топонимдік атаулардың, тарихта шынымен болған адамдар есімінің, айқындығы күмән тудырмайтын оқиғалардың басы бірігіп келгенде, олар бірінен-бірі туындап, өзара байланыста көрінгенде ғана жырлардың тарихи негізі жөнінде айтарлықтай мәліметтер алуға болады, әрі оның тіл өрнегін, көркемдік - бейнелілік табиғатын да тереңірек түсінуге жол ашылады. Біз негізге алып отырған «Базар батыр», «Барақ батыр, Абылай», «Мырзаш батыр», «Тобағұл батыр» жырларында нақтылы тарихи оқиғалар, мәселен, қазақ халқының тарихында өшпестей із қалдырып кеткен жоңғар шапқыншылығы, қалмақтардың бір тармағы – ұранқайлармен ұрыс және XX ғасырдағы ірілі - ұсақты оқиғалар сөз етіледі. Ал XVIII ғасырдағы алуан түрлі тарихи оқиғаларды былай қойғанда, тарихта «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген атпен қалған жоңғарлар қырғыны қазақ халқына үлкен соққы болғаны белгілі. Бейбіт жатқан қазақ даласын күшпен алмаққа бекінген қалмақтар ойраны халықты қатты қиналтты.Осындай қатты қыспаққа түскен қазақ халқының тығырықтан шығар жалғыз - ақ жолы – үш жүздің басын біріктіріп, біртұтас қол жинап, жауға қарсы соққы беру еді. Сондай үш жүздің батырлары бірігіп,туған ел мен жерді жаудан қорғап, азат етуде еңбегі ерекше болған батырлардың бірі, Қабанбай мен Бөгенбайдың үзеңгілес досы, «көкжал» атанған Көкжарлы Барақ еді. «Тарихи жырлардың бәрі де, ертеде туғандары да, кейінірек шығарылғандары да анық тарихи оқиғаларға негізделген. Ал басты-басты кейіпкерлері тарихта болған адамдар»,- деген еді М. Әуезов [1, 76].

Яғни, тарихи жырлардың жанрлық ерекшелігі – бас кейіпкерлері өмірде болған тарихи тұлғалар. Мәселен, Барақ XVIII ғасырдағы ірі, айбынды батыр. Барақ батыр туралы «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясының 2-томында былай делінген: «Барақ Шүрекұлы, Көкжал Барақ шамамен XVII ғасырдың соңы, XVIII ғасырдың ортасында Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданында өмір сүрген батыр. “Көкжал Барақ” деген атпен үш жүзге мәшһүр болған тарихи тұлға. Көкжал атануына орай жорамалдар көп. Дегенмен бұл атау батырдың қайсарлығы, ерлігі үшін берілгені рас. Барақ әйгілі Аңырақай, Бұланты, Шыңғыстау, Шаған, Шорға, Сібе шайқастарын басынан кешірген. Қабанбай қолының бір қанатын-көкжарлы, сарыжомарт руларынан құралған сарбаздарды бастап, шығыстағы Ертістің оң жағалауынан

Алтай тауларына қарай кететін кең алқапты қалмақтардан тазартуға қатысқан. Боранбай, Кешу, Ботағара, Шынқожа т.б. батырлармен бірге Аякөз жазығы, Алакөл жағалауы, Шыңғыстау, Тарбағатай баурайында жоңғарларға қарсы ұрыстарда ерлігімен көзге түскен. Шар станциясының батыс жағындағы «Бас Қарауыл», «Жарма шыққан» тауы, Өскеменге таяу тұстағы «Аяқ Қарауыл» биігі көкжал Барақ өткен жорық жолының куәсі ретінде тарихта қалған. Барақ батыр Жайыл қырғынында алпыс тоғыз жасында қаза тапқан» [2, 145].

Көкжал Барақ туралы жырланған «Барақ батыр, Абылай» жырында Барақтың өзінен басқа, XVIII ғасырдағы Қабанбай, қарт Бөгенбай, Жәнібек, Танаш сияқты ірі батырлары ел мен жерді жаудан азат ету ісінде онымен тізе қосып бірге жүреді. Бұндай сюжет тарихи жырлардың ішінде «Қабанбай батыр» жырында көрініс табатын. Ғалым Б.Ш.Абылқасымов «Басқа тарихи жырларда (XVIII ғасырдағы) батырлардың бұлайша топтасуы сирек»,- дейді [3, 98]. Осы пікірді еске алсақ, екі жырда да батырлардың дәл осылай шоғырланып бірге жүруі - аталмыш жыр оқиғаларының бір ғана шайқастан алынуына байланысты болуы мүмкін. Дәлірек айтсақ, жоңғар-қазақ арасындағы ірі шайқастардың бірі – «Шорға соғысы» екені белгілі. Жоңғарлар Тарбағатай өңірін басып алып, жергілікті халықты Қалбаға қарай босытып жіберген. Осындай қиын кезеңде қазақтың жиырма жеті батыры төніп келген дұшпанға бірге тойтарыс береді. Шегінген жау қазіргі «Қабанбай» ауылының маңындағы «Шорға» деген жердегі қалың талдың арасын паналап, сексен күн бойы беріспей жатып алған екен. Міне, осы шайқаста Барақ асқан ерлік көрсеткен. Яғни, осындағы Барақтың ерлігі «Барақ батыр, Абылай» жырына, Қабанбайдың батырлық істері «Қабанбай батыр» жырына арқау болуы әбден мүмкін. Екі жырдағы батырлардың бірге жүруіне сексен күнге созылған осы «Шорға» соғысы себепші болған сияқты. Бұның өзі ат ауыздықпен су ішіп, ер толарсақтан саз кешкен қиын заман туғанда қазақ батырларының мақсат-мүдделері бір болғандығын дәлелдей түссе керек. Жауды тойтарған жиырма жеті батырдың ерлігі туралы ел аузында айтылған осы деректерді тарихи мәліметтер де растай түседі. Мәселен, тарихшылар К.Аманжолов пен А.Тасболатовтың «Қазақстанның әскери тарихы» атты еңбектерінде төмендегідей нақты деректер беріледі:

«Қолда бар архив материалдарына сүйенсек, мыңдықтан әскер құраған жиырма тоғыз сардардың, батырлардың рулары мен есімдері түгел толық келтірілген. Олар: 1)Қаракерей Қабанбай; 2)Қанжығалы Бөгенбай;3) Көкжарлы көкжал Барақ; 4) Керей Жәнібек; 5) Шанышқылы Бердіқожа; 6) Керей Жанатай ер; 7) Тоғас Қосай; 8) Тума Шағалақ; 9) Мұрын Боранбай; 10) Үйсін Саршуаш; 11) Қыпшақ Есім хан; 12) Қыржы Бостан; 13) Тарақты Баймұрат; 14) Тоқпақ Қосабай; 15) Матай батыр; 16) Сибан Шынқожа; 17) Шойбек Сеңкібай; 18) Қаңлы Құлан; 19) Сіргелі Елшібек; 20) Қаратай; 21) Ысты Төлек; 22) Сиқымнан – Шінет , Рысбек; 23) Ботбай Сәмен; 24) Шымыр Қойкелді; 25) Қоңырат Төлебай, Болат. Кіші Ордадан; 26) Рамадан Алшынбай; 27) Қарақалпақ Құлашбек; 28) Жаныс Өтеген; 29) Шапырашты Наурызбай батырларды білеміз. Олар кезінде ел ардақтап атайтын әруақты жандар еді. Бір еске салатынымыз, қазақ мыңдықтарын басқарған басшылардың есімдері рулық, жүздік деңдейден асып, жалпы ұлттық межеге көтерілген. Олар қанды сайыстарда талай рет суырылып шыққан ерлер еді. Олардың даңқы бір ғана Аңырақай шайқасында емес, басқыншы жаудан қазақ жерін толық тазартқанша есімдері ұлы далаға аңыз болып, ұран болып, ұлттық сананы қалыптастыруға өз үлестерін қосты» [4, 135]. Демек, «Барақ батыр, Абылай» жырында айтылатын Барақтың өзі және Қабанбай батыр, қарт Бөгенбай, Ер Жәнібек есімдері тарихи деректе де жиырма жеті батырдың құрамына кіріп тұр, тіпті бұнда батырлардың саны жиырма тоғыз деп толыға түскен, бұл – тарихи шындық. Яғни, аталмыш батырлар тек Аңырақай, Шорға шайқастарында ғана емес, жоңғар шапқыншылығы кезіндегі барлық шайқастардың басы-қасында болып, ерлігімен елге әйгіленген аса танымал тұлғалар.

Сол сияқты «Базар батыр» жырындағы Базар да тарихи адам. XVIII ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген. Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданының Маралиха ауылында дүниеге келген. Ол тарихтағы Қабанбай, Бөгенбай, Барақ, Жәнібек сияқты айбынды халық қаһарманы. Қазақ елінің шығыс жақ түкпіріне төніп келген жауларға қарсы соғысқан батыр адам. ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханадағы 358 - буманың бесінші дәптерінде Базар батырдың тарихи адам екенін дәлелдейтін латын әрпінде жазылған анықтама қағаз (справка) бен «Базар батыр» дастаны жөніндегі Е.Ысмайловтың рецензиясы сақталған. Анықтама қағаз Базардың өмірде болған тарихи тұлға екендігін дәлелдеу мақсатында Шығыс Қазақстан облысы Маралиха ауыл советінен берілген. Жырда баяндалатын оқиғаның Алтай, Күршім қыстауы, Кең су (Маралиха), Жылытау атты жерлерде өткендігі расталады. Соңында Маралиха еңбекшілер депутаты председателі мен хатшысының қолы қойылып, советтің арнайы мөрі басылған.

«Тарихи жырлардың қаһармандары батырлық жыр кейіпкерлеріндей емес, ержүректі, күш - қайраты мол, оқ өтіп, қылыш кесетін жай адамдар»,- дейді Қ.Жұмалиев [5, 302]. Жырлардағы Базар, Барақ, Мырзаштар атса оқ өтпейтін, шапса қылыш кеспейтін, суға салса батпайтын, отқа салса күймейтін немесе Бабай Түкті Шашты Әзиз, қырық шілтен тәрізді бағып жүретін иесі бар жандар емес. Оған «Мырзаш батыр» жырындағы:

...Үш жерде баста жара бар,
Біреуі тым дара бар.
Алла сәтін салмаса,
Қылатын не шара бар...
...Шешіп алып киімін,
Денесін түгел қарады.
Жеңіліне мән бермей,
Денесін түгел қарады.
Ауырын өте санады [6, 15].

деген жолдар дәлел болмақ. Жырларда олардың әрекеттері өмірдегі қарапайым адамның шама-шарқы жетер іс ретінде нанымды беріледі. Оларға шектен тыс оғаш қылықтар телінбейді, елден ерек керемет етіп көрсетілмейді, жекпе - жек және соғыс уақыттарында олар да қатардағы адамдардай жараланып, қиналысқа ұшырайды, яғни, не нәрсені болсын өмірдегідей қалпында басынан өткереді. Осы ретте «Мырзаш батыр» жырындағы Мырзаш жайына келсек, тарихи деректерге және жыршылардың таныстыруына қарағанда, Мырзаш бұрынғы Зайсан уезіне қарасты дөртуыл ішінде тұзақшы руынан. 1824-1888-жылдар арасында өмір сүрген. Мырзаштың өмірде расымен болған адам екенін ақын (Ниязбек Қыдырмоллаұлы) жырдың барысында қарасөзбен де, жыр жолдарымен де ауық- ауық еске түсіріп отырады. Жырдың барлық нұсқаларында Мырзаштың орыс саяхатшысы Н.М.Пржевальскиймен достығы арнайы сөз етіледі. Өйткені батырдың Н.М.Пржевальскийді Құлжадан Гучинге дейін ертіп, жол бастап жүргені – тарихи шындық. Ал тарихта болған оқиғадан жыршылардың аттап өте алмайтыны белгілі. Өйткені, Мырзаштың саяхатшы ғалыммен бірге жүрген сәттері - оның өмірінің бір бөлігін құрайды. Бұл оқиға жырда көрініс таппаған күнде Мырзаш өмірінің бір қыры, яғни, елді - мекенді көп аралаған саяхатшы екендігі және жер жағдайын жетік білген зеректік қасиеті ашылмай қалғандай болар еді. Мырзаштың саяхат барысында көп көмегі тигендігі туралы Н.М.Пржевальский өз еңбегінде арнайы атап көрсетеді: «Проводником на первое время взят был нами киргиз (қазақ- Г.Р.) Зайсанского пристава Мирзаш Аллиаров, тот самый, который осенью 1877 - года водил нас из Кульджи в Гучен. Мирзаш отлично знал прилежащую к нашей границе западную часть Чжунгарии... Как проводник, Мирзаш был очень полезен; только необходимо было его держать, как говорится, в ежовых рукавицах» [7,406]. Жыр нұсқаларында Н.М Пржевальский есімінің аталуы жырдың тарихи сипатын тереңдете түсері сөзсіз. Өйткені ол – тарихи тұлға. Н.М.Пржевальский жолжазбаларының арқасында батыр туралы мағлұматымыз тереңдей түседі, әрі Н.М.Пржевальский есімі жырдың тарихилық сипатын бағамдауға септігі тиер деген ойдамыз. Ал ғалым кітапқа кіргізген Мырзаш суреті арқылы оны көзбен көрмеген кейінгі ұрпақ батыр бабасының бейнесін көз алдында мәңгілікке сақтары сөзсіз. Демек, Н.М.Пржевальский кітабында Мырзаш батырға қатысты берілген біраз мәліметтер мен оның суреті ғалымның батыр туралы дерек көздерінің қатарын толықтыруға қосқан үлесі болып табылмақ.

Сол сияқты «Тобағұл батыр» жырындағы Тобағұл да өмірде болған қарапайым адам, кедей шаруа. «Ол 1871 жылы Таскескен өңірінде дүниеге келген. Тасарық деген жерде қайтыс болған. Тобағұл еліне батырлығымен танылады. 1906 жылы патша әкімшілігінің қара халыққа салған ауыр салығына қарсы елді бастап, көтеріліске шығады. Болысты аяусыз жазалаған Тобағұл туралы Есенсары Құнанбайұлы жырлаған «Тобағұл батыр» атты жыр бар» [8, 5–6].

Аталмыш жырда XX ғасырда ірі қоғамдық-әлеуметтік өзгерістер, тұңғыш орыс төңкерісі, шаруалар көтерілісі, Қазан төңкерісі, ақтармен күрес сияқты оқиғалар жырланады. Демек, аталмыш жырдың туу дәуірі, тіптен, бергі заман болып табылмақ. Сондықтан заманына сай оқиғалар да өзгеріске түседі, халық түрлі тарихи оқиғаларды бастан өткереді. Соның айқын дәлелі «Тобағұл батыр» жыры болып табылады. Осындай оқиғалар тізбегі «Тобағұл батырдың» нақты тарихи эпос екендігін айқын танытады. Демек, жырлардағы кейіпкерлердің бәрі де тарихи тұлғалар. Халықтың ойында бұлар сияқты ел қорғаған батырлардың есімдері сақталған. Халық оларды жырға қосқан, өз творчествосының сүйікті қаһарманы еткен. Сонымен, тарихи жырлардың ерекшелігінің өзі сол, оның кейіпкерлері өмірде шынымен болған тарихи адамдар, әрі халық тарихында өзіндік орны бар соқталы тұлғалар. Жырлардың бұл ерекшелігіне жоғарыда біраз да болса көз жеткізе алдық деп білеміз. Ендігі кезекте жырдағы тарихи оқиғаларға қарай ойыссақ, бірінде XVIII-XIX ғасырлардағы, енді біреулерінде XX ғасырдың басындағы тарихи, қоғамдық - әлеуметтік оқиғалар бейнеленеді. Тарихи жыр негізіне өмірде анық болған әлеуметтік, саяси оқиғалар алынады. «Базар батыр» жырында, жоғарыда айтылғандай, Алтай өңіріндегі қазақ-қалмақ соғысы суреттеледі. Демек, аталмыш жыр оқиғасының тарихи деректерден алшақтығы жоқ. Сол сияқты «Барақ батыр, Абылай» жырында да қазақ - қалмақ арасында болған нақты тарихи оқиға суреттеледі. Қазақ батырларының Алтай өңірін басқыншылардан қорғаудағы жанкешті ерліктері зор шеберлікпен баяндалады. Жырдың мазмұны, оқиға желісі, қаһармандар сипаты тарихи шындықтан алшақ кетпейді. Жырдағы сюжеттердің тарихи фактілермен қаншалықты сәйкес келетіндігіне көз жіберсек, онда мынадай шумақтарға кезігеміз :

Хабарын естіп соғыстың
Қарт Бөгенбай келеді.
Жатпайын тез барайын ,
Айқасып жаумен қалайын ,
Алла жолды оңғарса ,
Жауға ойран салайын ...

...Батырдың қарты Бөгенбай
Тарбағатай тауына
Алты айда барып жетеді...
...Қалмақтарды ықтатып
Қазаққа құдай болысты... [9, 51]

Жырда Қазақстанның шығыс өңірін жаудан азат ету ісіне Бөгенбай батырдың қатысқаны – тарихи шындықтан алыстап кетпеген. Дегенмен, жырда Бөгенбай батырдың шерігі Тарбағатай жеріндегі шайқасқа алты ай жүріп келсе де, дер кезінде жетіп үлгергендей болып суреттелуіне, келуін келгенмен батырдың шаршаған әскері жеңіліске ұшырап, кері шегінуге мәжбүр болуы, дәл сол кезде оларға Қабанбай, Барақ батырлардың көмекке келіп, құтқарып қалуы сияқты оқиғаларға субъективизм мәселесі тұрғысынан қарауға болады. Яғни М. Әуезов пайымдағандай: «тарихи жырларда эпостық баяндауға тән обьективтік сарынның орнын оқиғаларды тікелей қабылдаған автордың әсері араласқан субьективтік баға басады» [10, 47]. Сол сияқты жыр оқиғасы:

Қабанбай қарсы келеді,
Жынды болған бурадай
Батырын қалмақ көреді.
Қабанбайға кезекті
Қоң батыр сонда береді.
Қабекең Қоңға жұмсады
Қара шашақ найзасын.
Қайратын қашан көрем деп
Тірлігімде пайдасын.
Қолымен барып Қоңтажы
Сүзе жерді тіреді.
Шамасы кетіп барады,
Жаралы болған жүрегі.
Масаттанып Қабекең
Жымиып сонда күледі.
Көзін жұмды Қоңтажы
Маңырақ пен Шорға деп,
Айрылдым сенен зорға деп,
Көлденең барып құлады....
Тасып жатқан өзенге
Қалмақтарды қамады.
Қырылған қалмақ өлігі
Ағынды суға ағады.
Тасып жатқан өзенді
Қанды көбік жабады.
Қашпақ болып қалмақтар
Өзенге ат салады.
Құмырсқадай су беті
Қалмақтар қырғын табады.
Қалмақты қазақ жеңген жер,
Жазасын жаудың берген жер,
Қан төгіліп сол өзен
Қанды су боп қалады ...

деп, жеңіспен аяқталады. Дәл осы оқиғаны тарихи тұрғыдан растай түссек, «Қаракерей Қабанбай әскері Тарбағатай тауы мен Қанды су өзені бойында жоңғар әскерін талқандап, Шілік асуымен Зайсан көліне дейін жоңғарлардың ізіне түсіп, Шитөбе, Талдыаралды азат етіп, соңғы қанды шайқастарын қазіргі Үлкен Қаратал, Көккөшқар, Кендірлік, Аққол деген жерлерде жеңіспен аяқтады. Сөйтіп, Зайсан жерінде қазақ халқы ғасыр бойы созылған күресін жеңіспен аяқтады», - деген дерекке жолығамыз [4, 147-148].

Демек, жырлар фабуласы нақтылы тарихи оқиғаға негізделген, тіпті оқиғаның дәл сол қалпында алынғандығына көз жеткіземіз. Жыршы тарихи шындықты беруде бір елі бұра тартпаған, тек болған оқиғаны жыр тілімен кестелеп жеткізген. Сол сияқты, «Тобағұл батыр» жырына да өмірде болған нақты тарихи оқиғалар арқау етілген. Әр оқиғаның өткен жері, уақыты, жылы, кейіпкерлердің аты - жөні дәл көрсетіліп отырады. Мысалы:

Тұншыққан қара түнек заманда тар,
Жайындай жалмағанды көрмейтін ар.
Қараған қол астына екі мың үй,
Атында Арғанаты болысы бар.
Бағысты Шұбарағаш оязына,
Меңлібай руынан, міне, осылар…
Мың тоғыз жүз бесінші жыл аяғы еді,
Ноябрь жұлдызының он бесі еді.
Сұм болыс бұрынғыдан көтерді әнін,
Қаһарлы көрсетпек боп жарлық сәнін… [11, 35]

деп, оқиғаның күніне дейін анық көрсетеді.

Сонымен, аталмыш тарихи жырларда суреттелген оқиғалардың шындықпен өте жақын келетін жері – ондағы кейіпкерлердің іс - әрекеттері өмірде болған осы адамдардың әрекеттерімен сәйкес келетіндігінен көрінеді. Мәселен, Барақтың, Базардың, Қабанбайдың, Мырзаштың және өзге де батырлардың жырларда суреттелген ерлік және т.б істері аталмыш тұлғаларға тарихта берілген бағаларға сай келіп отырады. Сонымен қатар, жырлардағы негізгі оқиғалар өрбитін мекен – Шығыс Қазақстан өлкесі, осы аймақта орналасқан бүгінгі таңдағы барлық аудандар және олармен шектес, шекаралас келетін Шыңжаң өлкесінің кейбір аймақтары. Сонымен, жоғарыда келтірілген фактілердің барлығы аталмыш жырлардың тарихи сипатын айқын танытса керек. Жырлардағы оқиғалар XVIII-XX ғасырлар арасын қамтиды, яғни, «Базар батыр» және «Барақ батыр, Абылай» жырында –XVIII-ғасыр, «Мырзаш батырда» – XIX ғасырдың бірінші жартысы, «Тобағұл батырда» – XX ғасырдың басы.

Жырлардағы басты кейіпкерлер –шынымен өмірде болған, тарихтың әр кезеңінде ерлік істерімен танылған ірі тұлғалар, ал олардың аталмыш жырларға арқау етілген іс- әрекеттері тарихи шындық ауқымында алынады, ол ақиқат құбылыстар жыршылар тарапынан бүкіл жыр барысында белгілі шумақтар,

қара сөздер арқылы жиі- жиі еске салынып, нақтыланып отырады. Демек, аталмыш жырлар халықтың сол тарихи оқиғаларға берген өзіндік бағасы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. - Алматы: Қазмемкөрәдбаспасы, 1962.- 428 б.
2. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы. 2- том. - Алматы, 1999. -720 б.
3. Абылқасымов Б. Қаракерей Қабанбай // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. - Алматы: Ғылым, 1979. - Б. 54-59.
4. Аманжолов К., Тасболатов А. Қазақстанның әскери тарихы. - Алматы: Ғылым, 1999. -320 б.
5. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері.- Алматы: Қазмемкөрәдбаспасы, 1958. - 402 б.
6. Қыдырмоллаұлы Н. Шығармалары. - Алматы, ҚР ҒА ӘӨИ, 1978, № 874 бума, 1, 2, 3-дәптерлер
7. Пржевальский Н.М. Из Зайсана через Хами в Тибет и на верховья желтой реки. - Москва: Госиздгеогр.лит., 1948. - 406 с.
8. Ердембеков Б.А. Семей өңірінің ақын-жыраулары. - Семей: Семей университеті баспасы, 2002. - 41 б.
9. Барақ батыр, Абылай. Жырлаушысы : Б. Тұрсынбаев. - Алматы, ҚР ҒА ОҒҚ, 1946,744 бума, 2 –дәптер.
10. Әуезов М.О. Әдебиет туралы. - Алматы: Санат, 1997. - 304 б.
11. Тобағұл батыр. Жырлаушысы: Е. Құнанбаев.- Алматы, ҚР ҒА ӘӨИ, 302 бума, 5 – дәптер.

Рахимбаева Г.К.,
доцент,
филология ғылымдарының кандидаты,
«Тұран-Астана» университеті,
Нұр-сұлтан қ., Қазақстан
E-mail: grk_15@mail.ru

Аубакирова А.
магистрант,
«Тұран-Астана» университеті,
Нұр-сұлтан қ., Қазақстан

ТӘУЕЛСІЗДІК ҮШІН КҮРЕСТІҢ ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДА БЕЙНЕЛЕНУІ

Аңдатпа: Мақалада қазақ халқының тәуелсіздік, елдік, бірлік, бейбітшілік, Отан, ел, жер үшін күресінің эпостарда бейнеленуі кеңінен қарастырылып, ғылыми талдау жасалып, нақты мысалдармен дәлелденеді. Эпостарда отансүйгіштікті белгілі бір батырдың іс-әрекеті арқылы жеткізуге тырысатындығы, батырлардың еліне деген сүйіспеншілігі, халық алдындағы борышын сезінуі және патриоттық сезімі жеткілікті талданады.

Кілт сөздер: эпос, халық, патриотизм, батыр, тарих, тәуелсіздік, елдік, бірлік, ел, жер, тарихи мәлімет, мүдде, мақсат.

Резюме: В статье рассматривается борьба народа за независимость, единство, мир, патриотизм в эпосах, также проанализировано и научно обосновано в конкретных примерах. Авторы подчеркивают в своей работе чувство патриотизма, любовь к своей стране определенными действиями персонажа эпоса.

Ключевые слова: эпос, народ, патриотизм, героизм, история, независимость, страна, единство, страна, земля, исторический факт, смысл, цель.

Summary: The article discusses the people's struggle for independence, unity, peace, patriotism in the epos, is also analyzed and scientifically grounded in specific examples. The authors emphasize in their work a sense of patriotism, love for their country by certain actions of the character of the epic.

Keywords: Keywords: epic, people, patriotism, heroism, history, independence, country, unity, country, land, historical fact, meaning, purpose.

«Он бес миллион халықтың жалғыз мүддесі болады. Ол – мынау өзгермелі уақытта өзгеге есеңді жібермей, мемлекетті сақтай алу. Тәуелсіздікті қорғай алу, міндетті түрде ұлттық мемлекетті орнату. Біздің ұлттық идеологиямыз сол» деп, жазушы Ә.Кекілбаев тәуелсіздік туралы өз ойын білдірген екен [1, 366].

Ал тәуелсіздікті қорғай алу, ол үшін күресе білу тек бүгінгі заманның ғана мәселесі болмаса керек, ол күрес адамзат адамзат болғалы бірге келе жатқан келелі мәселе болып табылмақ.

Қазақ халқын жау жан-жағынан қамалап, басына қиын-қыстау күн тудырғанда оған ешкімнің де көмекке келмегені белгілі. Ресей империясының қазақ жерін көкпарға тартқан қозыдай талап, талан-таражға түсіріп, шұрайлы жерлерін игеріп, табиғи байлықтарын иеленіп, дәстүрлі билік жүйелерін, хандықтың көзін құртып, «бөліп ал да билей бер» деген саясат ұстанып, өз биліктерін мейлінше еркін жүргізіп келгені шындық.

Кең байтақ жері, тәуелсіз елі болғанды армандамайтын адам жоқ. Әркімнің жүрегінде туған елі мен жеріне деген сүйіспеншілік сезімі, ертеңіне деген еленделуі көңілі болады. Патриотизм осыдан келіп шығады. «Патриотизм – бұл өз Отаның мен жеріңе деген сүйіспеншілік, оның тарихы мен мәдениетіне деген зор құрмет, әркімнің өз күш-жігеріне деген сенімі мен барша қоғамның топтасуы. Бұл бүгін тұрғызылып жатқан өз еліңнің тарихына қатыстылықтың және оның болашағы үшін жауаптылықтың жоғары сезімі» деп атап көрсетеді Елбасы [2, 454]. Демек, елдігі мен бірлігі жарасқан, ата салтын ардақтаған, әдебиеті мен мәдениетін, тілі мен дінін, ділін құрметтеген елдің тәуелсіздігі баянды болмақ. Ал, тәуелсіздік үшін күрестің түп негізі қазақтың ауыз әдебиетінде, жекелей айтсақ, эпосында жатыр.

Эпостық жырлардың қай түрін алсаңыз да, оның түп негізінде елдік, бірлік, бейбітшілік, Отан үшін, ел үшін, жер үшін күрес мәселесі жатады. Эпоста Отансүйгіштікті белгілі бір батырдың іс-әрекеті арқылы жеткізуге тырысады. Оны батырлар жыры қатарындағы «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», тарихи жырлар есебіндегі «Қабанбай батыр», «Кенесары-Наурызбай», «Базар батыр», «Барақ батыр, Абылай», «Мырзаш батыр» сияқты тағы да басқа жырлардан көре аламыз. Ол XYIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығы, XIX ғасыр басындағы ұраңқайларға қарсы күрес, XX ғасырдағы ұлт-азаттық көтеріліс, қай-қайсысының да негізінде өз Отанын шапқыншы жаулардан қорғау мәселесі жатады. Демек, уақыт өтіп, ғасыр алмасқанмен, тарихи оқиғалар формасы ауысқанмен, батырлардың ел мен жер үшін күресі, Отанға деген сүйіспеншілігі өзгермек емес. Өйткені ол өз елінің жанашыры, елі үшін жері

үшін қасық қанын қиюға даяр патриоты.

Эпосқа тән бір ерекшелік – елдік мәселесі. Ел басына түн туып, ер етігімен саз кешіп, ат ауыздығымен су ішкен заман туғанда бір жеңнен бас, бір жеңнен қол шығарған бірліктің керек екендігін түйсінген қазақ батырларының елін қызғыштай қорғап өткендері белгілі. Бұл – эпос атаулыдағы негізгі идея. Батырлар туған жерінен жырақта жүрсе де, елін бір мезет жадынан шығармаған. Батырлардың туған елін егіліп еске алатын тұстары кез-келген эпоста бар. Мәселен «Қобыланды батырда» елін жау шапқанын естігендегі Қобыландының жай-күйі:

...Жау шауыпты елімді,
Жау кесіпті жерімді.
Сындырып кетті белімді,
Қуартып кетті көлімді...
... Жұртын көріп сол жерде,
Қобыланды және бұрсанды,
Көзіне батыр жас алды.
Атынан түсіп Қобыланды,
Қайғыланып, бойынан
Қуат кетіп сандалып,
Аяғын жөндеп баса алмай,
Омақасып Қобыланды
Оң етегін басады... [3, 25].

деп өрнектелсе, тарихи жырларда батырлардың еліне деген сүйіспеншілігі:

...Қыстау мен жайлауыңды орыс алып,
Мұнартып бұзылып тұр біздің заман.
Босанса қол-аяғым бұл шынжырдан,
Әлі де дұшпан, жауға ойран салам.
Тауың мен мөлдір суың, қайран, Алтай,
Бетеге, күреңселі қалды-ау далаң.
Асыл ең арам тұяқ аттамайтын,
Балауса қарағайлы сай мен салаң....
...Арқауыл, Доланқара, Төгіскенім,
Семіріп тай, жабағы тел өскенім.
Теңелген жарлы байға, қайран, Күршім,
Кең байтақ, шөбі шүйгін Ақтүбегім... [4, 515].

деп беріледі. Жалпы, эпостық жырлар – тәуелсіздік пен елдік жолындағы оқиғалардың көрсеткіші. Соның ішінде, тарихи жырлар – қазақ фольклорының арналы бір саласы. Бұл туындылар (мәселен, «Базар батыр», «Барақ батыр, Абылай», «Мырзаш батыр» жырлары) халықтың дүниекөзқарасын, сана - сезімін, таным-түсінігін және өзі өмір сүріп отырған қоғамы туралы пікірін, өлкесі, оның тарихы, мәдениеті, табиғаты, тұрмыс-салты туралы ойын танытады және оны халықтық көзқараспен бағалайды, сол арқылы қара халықтың тарихи шындықты терең түсіне алатынын көрсетеді, яғни жырлар - халықтың тарихқа берген бағасы. Аталмыш тарихи жырларда халқымызға найзаның ұшы, білектің күшімен келген тәуелсіздік тарихы жазулы, сол тәуелсіздікті көзімен көре алмай кеткен ерлеріміздің ерлік істері зор құрметпен жырланады.

Бұл жырларда халықтың тарихы, өмірі жазулы, сол арқылы біз халықтың өткенін танимыз және болашағын бағамдаймыз, өйткені жырлардың басты тақырыбының өзі - халықтың тәуелсіздігі мен бақыты үшін күрес, сол себепті бұл туындылар бақытты болашақ, тәуелсіздік үшін күресе білу керек деген идея көтереді. Жырларда халық біртұтас күш ретінде суреттеледі, оның жағымды қасиеттері саралана отырып, батырлығы, батылдығы, патриоттық және биік адамгершілік қасиеттері мадақталады. Бұл жырларда халықтың болашаққа ұмтылысы бейнеленеді. Және оның ұзақ жылдар бойғы шайқастар кезіндегі мықты рухы, тәуелсіздік үшін күресі, сол шайқастарда өздерінің жеңіп шығатынына және әділеттіліктің белең алатынына деген сенімі суреттеледі. Жерін жаудан азат ету ісінде батырдың жеңіске жетуіне Отанына деген ыстық сезімінің себепші болғандығы және халық бірлігі ашық жырланады. Жырларда тәуелсіздік, әділеттілік үшін күрескен халық батырларының жарқын бейнесі сомдалады, өйткені халық - тәуелсіздік үшін күрестің қиындығын жете түсінеді, сол себепті оның жолында құрбан болған батырларды дәріптей

суреттейді, оларды ұлы күрескер дәрежесіне дейін көтереді.

Жоңғар-қазақ арасындағы ірі шайқастардың бірі – «Шорға соғысы» екені белгілі. Жоңғарлар Тарбағатай өңірін басып алып, жергілікті халықты Қалбаға қарай босытып жіберген. Осындай қиын кезеңде қазақтың жиырма жеті батыры төніп келген дұшпанға бірге тойтарыс береді. Шегінген жау қазіргі «Қабанбай» ауылының маңындағы «Шорға» деген жердегі қалың талдың арасын паналап, сексен күн бойы беріспей жатып алған екен. Міне, осы шайқаста Барақ асқан ерлік көрсеткен. Яғни, осындағы Барақтың ерлігі «Барақ батыр, Абылай» жырына, Қабанбайдың батырлық істері «Қабанбай батыр» жырына арқау болуы әбден мүмкін. Екі жырдағы батырлардың бірге жүруіне сексен күнге созылған осы «Шорға» соғысы себепші болған сияқты. Бұның өзі ат ауыздықпен су ішіп, ер толарсақтан саз кешкен қиын заман туғанда қазақ батырларының мақсат-мүдделері бір болғандығын дәлелдей түссе керек.

Жауды тойтарған жиырма жеті батырдың ерлігі туралы ел аузында айтылған осы деректерді тарихи мәліметтер де растай түседі. Мәселен, тарихшылар К.Аманжолов пен А.Тасболатовтың «Қазақстанның әскери тарихы» атты еңбектерінде төмендегідей нақты деректер беріледі:

«Қолда бар архив материалдарына сүйенсек, мыңдықтан әскер құраған жиырма тоғыз сардардың, батырлардың рулары мен есімдері түгел толық келтірілген. Олар:

1) Қаракерей Қабанбай
2) Қанжығалы Бөгенбай
3) Көкжарлы көкжал Барақ
4) Керей Жәнібек
5) Шанышқылы Бердіқожа
6) Керей Жанатай ер
7) Тоғас Қосай
8) Тума Шағалақ
9) Мұрын Боранбай
10) Үйсін Саршуаш
11) Қыпшақ Есім хан
12) Қыржы Бостан
13) Тарақты Баймұрат
14) Тоқпақ Қосабай
15) Матай батыр
16) Сибан Шынқожа
17) Шойбек Сеңкібай
18) Қаңлы Құлан
19) Сіргелі Елшібек
20) Қаратай
21) Ысты Төлек
22) Сиқымнан – Шінет , Рысбек
23) Ботбай Сәмен
24) Шымыр Қойкелді
25) Қоңырат Төлебай, Болат. Кіші Ордадан.
26) Рамадан Алшынбай.
27) Қарақалпақ Құлашбек.
28) Жаныс Өтеген.
29) Шапырашты Наурызбай

батырларды білеміз. Олар кезінде ел ардақтап атайтын әруақты жандар еді. Бір еске салатынымыз, қазақ мыңдықтарын басқарған басшылардың есімдері рулық, жүздік деңдейден асып, жалпы ұлттық межеге көтерілген. Олар қанды сайыстарда талай рет суырылып шыққан ерлер еді. Олардың даңқы бір ғана Аңырақай шайқасында емес, басқыншы жаудан қазақ жерін толық тазартқанша есімдері ұлы далаға аңыз болып, ұран болып, ұлттық сананы қалыптастыруға өз үлестерін қосты» [5, 135].

Жалпы, эпос атаулыда батырлар ел сенімін арқалаған адамдар болып табылады. Ел басына қандай қиын іс тумасын, ең бірінші олар осы батырды іздеп табады, арыз- арманын айтып, халық атынан сөйлеп, оған ұсыныс жасайды, қай істі болсын сеніп тапсырады. Оның барлығының орындалуына батыр бірден-бір себепкер болады. Яғни, батыр – орталық кейіпкер, ол халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтаушы, халық сөзін сөйлейтін адам, әрі сол халықтың қорғаны.

Батырлардың ең басты тағы бір қасиеті – батыр ретінде халық алдындағы борышын сезінуі және патриоттық сезімі. Бұлар - батырға туа біткен қасиет десе де болады. Ел ұғымында батыр халық үшін жаратылған жан болып саналғандықтан, батыр бірінші орынға өзін емес, халықты қойып, әрдайым халық

алдындағы борышын өтеуге ұмтылған. Сол жолда қандай қиыншылықтар кездессе-дағы жасымай, мақсатына қол жеткізе білген, не нәрсеге де қол жеткізуіне еліне, жеріне деген махаббаты, ыстық сезімі себепші болған, әрі Е.М.Мелетинский сөзімен айтсақ, «Энергия, сила и смелость – какой-то мере предпосылка его настойчивости в достижении цели, уверенности в себе, отсутствия колебаний. Все это составляет эпическую цельность героического характера. Богатырь должен спасти себя или других людей, которые часто связаны с ним кровными узами или просто ищут у героя защиты. Совершаемые богатырем действия в основном соответствует коллективистский характер» [6, 341-342].

Алайда тарихи жырларда орын алған бір сюжет - батырлардың патша жендеттерінің қолынан өлтірілуі. Мәселен, Жанғожаны патша әкімдерінің ықпалында жүрген Сауқым атып өлтірсе, Базар батырды патша өкілдерімен ым-жымы бір Шодыр өлтіріп, Сауқым да, Шодыр да губернатордан шен - шекпен алады. Яғни, сол кездегі идеологияның әсерінен тарихи жырлардың кейбіреуінде осындай сюжет көрініс тапқан.

Қорыта айтқанда, бұл жырлардың қай-қайсысы да халықтың тәуелсіздігін көздейтін, соның жолында құрбан болған ерлердің ерлік істерін дәріптейтін бірден - бір үздік туындылар. Яғни, «Базар батыр», «Барақ батыр, Абылай», «Мырзаш батыр» – халықтың жарқын болашағы мен тәуелсіздігі үшін күресуге шақыратын идеясы айқын жырлар. Халық намысын қара бастың қамынан жоғары қоя білуге, оның қамқоршысы, қорғаушысы болуға үндейтін көркем тілді, кең тыныстыу туындылар. Ал «Тобағұл батыр» жыры теңдікте өмір сүруді уағыздайтын жыр. Өйткені, адам өмірге бай-кедей деп бөлініп келмейді. Өмір есігін ашқаннан кейін осылайша бөліну - қисынсыз дүние. Материалдық жағдайға бола бұлай жіктелу – адамгершілікке жат нәрсе. Адамдар байлыққа қарап емес, адамгершілік қасиеттеріне қарап бағалануы қажет. Байлық - адамдықтың белгісі емес. Сондықтан туындыда бейбіт өмір кешуге үндеу тасталғандай болады. Яғни, жыр - тіршілік еткен пенде болмай, өмір сүрген Адам болуға шақырғандай әсер қалдырады. Сол себепті аталмыш жыр азаттықты қалайтын, адам рухының тәуелсіздігін көздейтін көркем тілді кесек туынды.

Бүгінде өз жырлаушысын таппай, халыққа беймәлім болып жатқан тарихи жырлар саны әлдеқайда көп. Мәселен, Көмеш, Қоңыз (Құрбанқажы), Кенже, Қойшы, Қапсан батырлардың ерлік істері жырға қосылмай, аңыз - әңгімелер көлемінде ғана айтылумен шектеліп қалып жүр. Ал оларды көпшілік қауымға таныту - жырға қосушы ақын - жыршылардың болуына байланысты іс. Кез-келген адам, оның іс - әрекеттері халық санасында сақталып, жыр боп айтылып, артқыға мұра боп қалмайды. Халық тарихында өшпестей із қалдырған санаулы адамдар ғана бұндай құрметке ие болмақ. Осы қырынан келгенде Базар, Барақ, Мырзаш, Тобағұл батырлар іздеушісі бар бақытты жандар. Өйткені олардың қай-қайсысы болсын, қазақ елін сыртқы жаугершіліктен қорғау жолында ерекше ерлік көрсеткен, сөйтіп ел құрметіне бөленген хас батырлар. Сондықтан халық олардың отаншыл, ерлік тұлғаларын аңыз етіп, ұрпақтан - ұрпаққа қасиеттеп қалдырған.

Демек,осы батырлардың ерлік істерінің негізінде туған тарихи жырлар - ауыз әдебиетінің құнды қазыналарының бірі. Сол себепті оларды жарыққа шығару, әлі де болса қарастырылмаған жақтарын зерттеу - алдағы уақыттарда орындалар күрделі мәселелер болып саналмақ.

Ал батыр бабаларымыз жөнінде көне тарихымыз әлі талай сыр шертіп, таныс әрі бейтаныс тұлғалар халқының жүрегінде ардақты перзенті ретінде мәңгілікке орныығып қалар, оған күмән келтірмейміз. Ал біздің осы жазғандарымыз – батыр бабалар туралы, олардың тәуелсіздік үшін күрескен ерліктері туралы, ерліктері жырланған эпостар, ондағы ұлттық рух, ұлттық идея туралы айтылар ойлардың алғы бастамасы болып табылмақ. «Ұлттық идея деген, біріншіден қазақ елінің Тәуелсіздігін нығайту, елімізді аяғынан тік тұрғызып болашақ ұрпақтың қолына беру керек. Екіншіден, Қазақстанның зкономикасын өркендетіп, әлемдегі дамыған мемлекеттердің дәрежесіне жеткізу керек. Үшіншіден, елдің бірлігі. Ынтымақ, бірлік болмаса, біздің тәуелсіздігіміз болмайды» деп Н.Назарбаев **[**2, 368**]** атап көрсеткендей, білектің күші, найзаның ұшымен, қаншама аяулы азаматтарымыздың қанымен, жанымен келген тәуелсіздікті бағалай білгеніміз жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Отанымыздың тәуелсіздігіне тарту.- Алматы, 2006.-380 б.
2. Назарбаев Н. Халыққа арнау.-Астана: Күлтегін баспасы, 2007.-592 б.
3. Рахымбаева Г. Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар: Оқу құралы.- Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ Баспасы, 2003.210 бет.
4. Богатырский эпос. Героические поэмы о батырах эпохи Аблая, том 5. Базар батыр. -Алматы, ЦНБ, 1953, 53-тетрадь, С.406 -530.
5. Аманжолов К., Тасболатов А. Қазақстанның әскери тарихы.-Алматы: Ғылым, 1999.-320 бет
6. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса.-Москва:Изд. Восточной лит., 1963.-462 с.

ӘОЖ 81.373(075.8)

Сабыр М.Б.
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Орал қ., Қазақстан
E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

Тулекова Г.Х.
филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
Азаматтық Авиация Академиясы,
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: gulnaz.tulekova@mail.ru

ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ САБАҚТАСТЫҒЫ

Түйін. Мақалада түркі тілдерінің салыстырмалы лексикасын зерттеудің өзекті мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар түркі тілдерінің салыстырмалы лексикологиясын қалыптастырудағы проф. Н.Ф.Катановтың мұралары да зерделенген.

Кілт сөздер: түркітану, салыстырмалы лексика, дыбыстар сәйкестігі, сөздік қор**.**

ЛЕКСИЧЕСКАЯ ВЗАИМОСВЯЗЬ СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Резюме. В статье рассматриваются актуальные проблемы исследования сравнительной лексики тюркских языков. Наряду с этим всесторонне освещено наследие Н.Ф.Катанова и ее влияние на формирование сравнительной лексикологии тюркских языков.

Ключевые слова: тюркология, сравнительная лексика, соответсвие звуков, словарный запас.

THE LEXICAL INTERCONNECTION OF MODERN TURKIC LANGUAGES

Summary. The article deals with actual problems of Turkic languages comparative vocabulary investigation. The importance of N. Katanov's heritage in formation of Turkic languages lexicology.

Keywords: Turkicology, comparative lexics, word-stock.

Түркологияда бірінші кезекте тіл тарихы сөз етілсе, ол сөз жоқ ұлт тарихымен өзектес өріледі. Түркітаным ғылымындағы тарихилық болмыс түркі халықтарының тарихына үңілу ғана емес, бүгінгі түркі халықтарының мәдени, рухани ортақтығын тіл деректері арқылы зерделеу болып табылады.

Жаңа ғасырда түркологияда тіл білімімен қатар этнологиялық және мәдениеттанымдық бағытта зертеулер жүргізу міндеті тұр. Түркітануға осындай қоғамдық, этностық, мәдени мән беруіміз бүгінгі күннің талабы. Тарихи тұрғыдан қарастырсақ тіл тарихы ол этностар тарихы, мәдениеттер тарихы, мемлекет пен мемлекетаралық, халық пен халықаралық байланыстардың тарихы. Тіл арқылы тайпалар бір орталыққа бірігіп, тұтас ұлт ретінде қалыптасты, ел болды. Ел болу идеясы байырғы түркілік заманнан бастау алып, өз салт-дәстүріңмен өмір сүріп, мәдениетінді сақтау, өз дүниетанымыңмен жүріп тұру есте жоқ ерге заманнан басталған.

Қазіргі таңда түркі халықтарының арасындағы қарым-қатынас жанданғанымен, жекелеген ұлттар мен этностар жаһандану құбылысынан тыс қала алмайды. Әлемдік өркениеттер тоғысында жұтылып кетпеудің негізгі тірегі жалпытүркілік ұстанымдар мен қағидаттарға сүйену болса керек. Ал бұндай жалпытүркілік ұстанымдар сөз жоқ әр бір түркі тілінің сөздік қорындағы жалпытүркілік ортақтықтар, жалпытүркілік лексикалық бірліктерде жатыр.

Түркологияның тарихында жанқиярлық еңбек еткен ғалымдар аз емес. Осылардың қатарындағы Н.Ф.Катановтың еңбектері қазіргі түркологиялық зерттеулердің іргетасы ғана емес, түркітану ғылымының мемлекет, ұлт шеңберімен шектелмей, жалпы адамзаттық арнада дамуының қайнар көзі деп айтуға болады. Ғалымның еңбектері салыстырмалы-тарихи зерттеулерге негіз бола алады.

Қазіргі таңда түркі тілдері лексикологиясының алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі жекелеген тілдерді синхрондық тұрғыдан да, диахрондық тұрғыдан да кешенді зерттеуге алу. Тарихи-салыстырмалы әдіске сүйенген зерттеу ғана бүгінгі тірі тілдің тарих қойнауында қалған жазба жәдігерлікке де, осы заманғы басқа да түркі тілдеріне алыс-жақынын, сабақтастығын анықтай алады. Қандай да бір тілдің лексикасы басқа тілдік категориялардан қашанда бұрын сөйлейді, мол ақпарат

бере алады. Көрнекті ғалым К.М.Мусаев: “Когда говорят, что язык представляет собой кладовую истории народа – его носителя, прежде всего имеется в виду его лексика, которая непосредственно реагирует на все изменения в жизни народа”,- деп тұжырымдайды [1,23]. Сондықтан да қазіргі қазақ тілінің байырғы сөздік қоры ұлт тарихымен, жалпы түркілік тарихпен сабақтаса қалыптасты. Қазақ тілінің лексикасы қазіргі қыпшақ тобындағы тілдермен, одан әрі жалпы түркі тілдерімен толық не ішінара лексика ортақтығымен ерекшеленеді. Қазақ жұрты жеке ұлт болып қалыптасқанға дейін түркі халықтарының ортақ арналарымен жүріп өтті. Қазақ лексикасы жалпы түркілік қабаттан өрістейді. Оның негізі, сөздік құрамы, фоно-морфологиялық құрылысы көне түркі тілінен бастау алады.

Қазіргі қазақ тіліндегі жалпы түркілік қабат түбір және тарихи сөздерден тұрады. Олардың көне түркі дәуіріндегі жалпытүркілік ежелгі түрін салыстырмалы-тарихи негізде жаңғырту арқылы байырғы қалпына келтіруге болады [2,24]. Тарихи лексикологияның басты объектісі жекелеген сөздер. Әр сөздің тарихында этнос өмірі бар. Б.А.Лариннің айтуынша “Далекая цель исторической лексикологии – выяснение таких компонентов словарной системы языка, которые в истории его развития эволюцинируют единым фронтом, т.е. обнаруживают прочные, устойчивые связи” [3,12].

Қазіргі заманғы түркі тілдерінің лексикалық құрамы бір – біріне ұқсас екендігінде дау жоқ. Әсіресе Орта Азияны мекендеген түркі халықтарының (қазақ, қырғыз, қарақалпақ, ұйғыр, өзбек, түрікмен)лексикалық құрамы бір-біріне өте ұқсас. Мәселен, қазақ тілінде *ұл*, қ.қал. тілінде *ул*, қырғыз тілінде *уул*, өзбек тілінде *уғил*, ұйғыр тілінде *оғул,* түрікмен тіліне *огул,* орхон-енисей тілінде *огул* т.б. Бұл жақындық – ерте замандардан келе жатқан жалпы түркі тілінің тектестігі, бұл тілде сөйлеуші тайпалардың, рулар мен қауымдардың бір-бірімен генетикалық байланысының белгісі. Тарихи лексикологиялық тұрғыдан зерттесек қазіргі түркі тілдерінің көне түркі тіліне жақындығы байқалады. Профессор Ә.Н.Нұрмаханова пікіріне сүйенсек «Орхон-енисей жазуларының тіліне ескі ұйғыр тілі өте жақын, ал қазіргі тілдерден тува, хакас, шор тілдері фонетикалық өзгеріссіз сақталған десе болады. Сол сияқты Орта Азия тілдерінің ішінде қырғыз тілі біршама жақынырақ екендігі сезіледі. Осымен қатар Орхон-Енисей жазуларының тілінде өз ара өзгешеліктер бар екендігі байқалады. Енисей тілінің өзгешелігі тува, хакас, шор, қырғыз тілдерінде сақталса, орхон жазуының тілі-оғыз тілдеріне жақын болып, кейінірек түрікмен, азербайжан, түрік тілдеріне өтіп кетуі ықтимал» [4,39].

Түркі тілдеріндегі өзгерістер сөз жоқ тарихтан хабар береді. Тарихи деректерге сүйенсек түркі халықтарының арғы атасы Y ғасырдан бастап Енисей бойларынан, Алтайдан Жайық бойына, солтүстікке, Ертіс арқылы YI ғасырда Орта Азияға қозғалып көше бастаған. Сөйтіп түркі халықтары Алтайдан бастап Саян арқылы Байкалға дейін орналасқан.

Түркі тілдерінің салстырмалы лексикасын зерттеуде Н.Ф.Катановтың 1903 жылы Қазан қаласында басылған «Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языками тюркского корня» атты еңбегінің маңызы зор. Көлемі 1539 бет. Бұл зерттеуде урянхай (тува) тілі 42 тірі түркі тілдерімен, 5 көне тілмен (шағатай, көне түркі (орхон жазуы), половец, селджук, көне ұйғыр) салыстыра зерттеліп оның түркі тілдерімен туыстас, тектес екендігі ғылыми негізде толық дәлелденген. Еңбекте қазақ тіліне қатысты мәліметтер де келтіріліп отырады. Осы еңбектің соңында келтірілген уранхай сөздерінің көрсеткішіне үңілсек қазақ пен тува тіліне ортақ көптеген сөздерді көруге болады. Әрине дыбысталуына сәл өзгешеліктер болуы мүмкін. Бірақ өте ұқсас сөздер де бар: ай (луна), айдын (свет), аймак (округ), айт (говори), ак (теки), ак (белый), акса (хромай), аксак (хромой), ем (соси), ем (лекарства), ер (мужчина), ер (муж), қайда (где), қайдан (откуда), какпак (крышка), кой (овца), калды (остался,), кар (снег), кара (черный), кара (смотри), коркунуш (страх), кул (раб), қурғак (сухой), көл (озеро), ойын (игра), ол (он), олар (они), он (десять), орта (середина), от (огонь), от (трава), сай (русло), тай (жеребенок), тай (поскользнись), тайлак (верблюжонок), тамыр (жила, вена), таң (утро), көм (закопай).

Кейбір сөздердің бойынан бір дыбыстың алмасуы байқалады. Бір тіл ішінде де, туыстас тілдер арасында да, өлі тілдер мен тірі тілдер аралығында да дыбыстардың ешқандай фонетикалық ықпалсыз тарихи өзгерістерге ұшырау құбылысы дыбыстар сәйкестігі. Олар б~п, қ~ғ, т~д, д~й, с~з, ш~с, ғ~у п~б, п~м. Мәселен тува тілінде *аба* (мать), болса қазақ тілінде *апа*, тува тілнде ақа (старший брат), қазақ тілінде *аға* (батыс диалектілерінде ақа), тува тілінде *ада* (отец), қазақта *ата* (дедушка), тува тілінде *адак* (нога), қазақта айақ, тува тілінде *кусгун* қазақта *құзғын*.

Тува тілінде *куш* (птица), қазақта *құс, кыш* қазақта *қыс* (зима), *кыштак* қазақта *қыстақ, таш* қазақта *тас* т.б. Тарихи фонетика тұрғысынан келетін болсақ, сөз соңында *ш//с* дыбыс ауысуының түркі тілдерінде екі топқа бөлінетіндігін білеміз. Қыпшақ-ноғай тобындағы қазақ, қарақалпақ, ноғай, карайым тілінің галиц диалектісі және хакас пен саха тілдерін басқа көптеген түркі тілдерінен ерекшелейтін ең басты бір фонетикалық белгі осы сөз аяғында өзге түркі тілдерінің бірқатарындағы ***ш*** дауыссызының орнына ***с***-ның қолданылуы. Ал қалған түркі тілдерінде үнемі дерлік ***ш*** дыбысы қолданылады. Бұл ерекшеліктің ізі Орхон-Енисей жазбаларында жатса керек. Себебі С.Е.Малов Енисей

жазуларының негізінен ***ш*** тілді екенін айта келіп, “Онгин”, “Күлічур”, “Моюнчур” ескерткіштерінде “есімшенің ***-мыс//-міс*** түрі өте жиі қолданылатындығын айтса, ал Орхон ескерткіштері “Күлтегін” мен “Тонықөкте” ***с, ш*** дыбыстары аралас келіп отыратындығын көрсеткен [5,11]. Лингвистикалық зерттеулерде орхон жазуындағы бұл ***с*** мен ***ш*** айырымы – диалектілік айырым болып есептелінеді [6,47]. Жалпы территориялық жағынан өзара жақын тұрған түркі тайпаларының біразында (қырғыз, оғыз, ұйғыр т.б.) ***с*** мен ***ш*** диалект – тіл күресі беріге дейін келген. XI ғасырда жазылған М.Қашқаридің әр түрлі тілдерден мәлімет берген “Диуанында” ***ш*** және ***с*** тілді фактілер жарыса қолданылғанмен, оның басым көпшілігі ***ш*** арқылы жазылған. Бұған қарап ауызекі сөйлеу тілінде де, әдеби тілде де ***ш*** дәстүрінің басым болғандығын көреміз. ***С*** **тілі XIII ғасырға дейінгі жерде болашақ қазақ халқына ұйтқы тайпалар тілінің негізгі ерекшелігі болды** [7,60].

Қазақ тілінде ***б*** дыбысы қоданылатын сөздерде тува тілінде ***п*** дыбыс қолданылады: *пай* (богатый) – *бай, палык* (рыба) – *балық, паш* (голова) – *бас, пір* (один) – бір. Ғылымда сөз басында ***б*** дыбысының айтыла бастауы түркі негіз тілінің соңғы дәуірлерінде, сөз басындағы қатаң ***п*** дыбысының фразалық екпін салдарынан ұяңдануының нәтижесінде орныққан деген пікір бар [8,54]. А.М.Щербак көрсеткен алғашқы түркілік бір буынды түбірлер құрамында ***б, м*** дыбыстарынан басталатын сөздер жоқ. Олар: *па* (ба-, байла), *пай* (бай), *пақ* (бақ, бақыла), *пар* (бар, кет), *паш* (бас), *па* (бей, бійе), *пен* (мен) т.б. [9,79]. Бұл сөздер қазақ тілінде ***б***-мен басталады.

Көне түркі тілінде ***б*** дыбысымен келетін сөздер баршылық. Мысалы, баба – “баба”, бағ – “бұғау”, бақ – “қарау”, бағыр –“бауыр”, бай –“бай”, бал – “бал”, балбал – “тас”, балық – “қала” т.б. Сондықтан сөз басындағы ***б*** көне де, осы позициядағы ***п*** хақас, шор тілдерінде Енисей жазбаларынан кейінгі дәуірлерде ғана қалыптасты дейтін пікір де бар [6,75]. **Б~п** дыбыстарының ауысуы өте ертеден келе жатқан құбылыс екені және генетикалық жағынан туыс дыбыстар екені аңғарылады. Қазіргі түркі тілдерінде, әсіресе чуваш, хақас тілдерінде сөз басында бірыңғай қатаң ***п*** дыбысы қолданылады. Мысалы, чуваш тілінде *пуш*, хақас тілінде *паш* (бас), чувашта *пуй*, хақаста *пай* (бай). Ал шор, тува, алтай, сары ұйғыр тілдерінде де қатаң ***п*** ұяң ***б***-дан гөрі көбірек қолданылады. Ал қазақ тілінде сөз басында ұяң ***б*** жиірек қолданылады: *бала, бақыт, бас, бар, бақ, бай* т.б. Бірақ қазақ тілінің өз ішінде ***б~п*** сәйкестігі де кездеседі: *болат~полат, бітіру~пітіру, бейнет~пейнет* т.б. Белгілі диалектолог С.Омарбеков былай деп тұжырымдады: “п, б дауыссыздарының түркі тілдерінің дыбыстық жүйесіндегі фонологиялық қызметінің соншалық елеулі еместігі, әрі олардың сөздің барлық позициясында бірін-бірі оңай алмастыруы сияқты белгілері сөз жоқ, бұл дыбыстардың әуелде бір фонемадан өрбігендігінің нышаны…” [10,131]. Сондықтан ***б~п*** сәйкестігі бүкіл түркі тілдеріне ортақ құбылыс.

Сөз аяғында ***ғ*** дыбыс байқалады. Қазақ тілінде сөз аяғындағы ***ғ*** дыбыс ***у***-ға айналған *тағ~тау* (гора). Сонымен қатар ***г*** дыбысының түсіп қалуы да байқалады: *суг- су*. Бұл сөз болып отырған сәйкестік түркітануда тілдерді туыстық қатысына қарай генеологиялық және тарихи тұрғыдан көне жаңалығына қарай классификациялауда негізгі критерийлердің бірі ретінде алынып келеді. Академик Ф.Корш қазіргі түркі тілдерін генеологиялық жағынан жіктегенде ашық дауыстылардан кейінгі ***ғ/г*** және ***у*** дыбыстарының альтернациясы (тау~тағ) мен сөз ортасында немесе сөз соңында ***ғ/г*** дыбыстарының қолданылу, қолданылмауына арқа сүйеген еді [11,13]. Белгілі ғалым С.Е.Малов ілгерілеу заңдылығына (опреднение звуков), яғни ***ғ/г*** дыбыстарының ілгерінді артикуляциямен айтылатын *у, й* дыбыстарына өзгеруі немесе редукцияға ұшырап түсіп қалуына сүйеніп түркі тілдерін көне жаңалығына қарай топтастырғанда қыпшақ тобындағы тілдерді, оның ішінде қазақ тілін де балаң тілдер (новейшее) қатарына жатқызады [12,5-7; 13,142-143]. Тува тіліндегі сөз аяғындағы ***ғ/г*** дыбыстары тілдің көнелік белгісі.

Сонымен қатар түркі тілдерін салыстырғанда бір тілдегі өлі түбір екінші тілде толық мағыналы сөз ретінде қолданыста болуы да бар. Мәселен, қазақ тілінде *қып-қызыл* күшейтпелі шырайды білдіретін сөздегі *қып* күшейткіш буыны жеке дара сөз емес. Ал тува тілінде *кып-кызыл* (весьма красный) сөзімен қатар *кып* (згоревший, горевший, зажегшись) түбірі дара мағыналы сөз ретінде қолданылады.

Профессор Н.Ф.Катанов Патшалық Ресей заманында Шоқан Уалихановтан кейінгі бұратана халықтан шыққан ірі ғалым. Ғалым деректері, тарихи танымдық зерттеулері Еуразия түркі тілдес халықтарының фольклоры, тілі аса бай екендігін әлемге паш етті. Орта Азия түркілеріне, оның ішінде қазақ халқының тіліне, тарихына, этнографиясына зор мәртебемен қараған ғалымның еңбектерін жаңа ғасырда тәуелсіз ой-толғамына салып зерделеу игі іс болмақ. Жаңа ғасырда түркі тілдері түркі бірлігі мен интеграциясы аясында зерделеуде Н.Ф.Катановтың мұралары қайнар көз бола алады деп білеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. –М.: Наука, 1975. –386 с.
2.Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. –Алматы: Ғылым, 1997. –272 б.
3.Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. –М.: Просвещение, 1977. –222 с.
4.Нұрмаханова Ә.Н. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. –Алматы,Мектеп баспасы,1971.
5.Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М.-Л., 1952. – 220 с.
6.Батманов И.А., Арагачи З. Б. Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя Енисейка. –Фрунзе: АН Кирг. ССР, 1962. –248 с.
7.Өмірәлиев И. Қазақ тілінің тарихи іздері // Қазақ ССР ҒА хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы. –1978. – N 2. – 53-61 бб.
8.Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. –Алматы: Мектеп, 1988. –261 б.
9.Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – М.-Л., 1970. –204 с.
10.Омарбеков С., Жүнісов Н. Ауызекі тіліміздегі дыбыс жүйесі. –Алматы: Ғылым, 1985. –210 б.
11. Корш Ф.Е. Классификация турецких языков // Этнографическое обозрение. – СПб. – 1910. – N 6.
12.Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. –М.-Л., 1951. – 447 с.
13.Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки // Известья АН СССР, отд. яз. и лит. IX, 1952. – Вып 2. – С.139.

ӘОЖ 81.512.122’42

Сапарбаева Қ.Ж.,
филология ғылымдарының кандидаты,
ОҚМПУ

Мұхамеджанова А.Т.,
филология ғылымдарының кандидаты,
М.Қозыбаев атындағы СҚМУ

Мыңбаева А.П.,
PhD,
ОҚМПУ

Мұхамеджанова Г.Т.
PhD,
М.Қозыбаев атындағы СҚМУ

АҚЫНДЫҚ ЖӘНЕ АҚЫН БАҚЫТЖАН АЛДИЯР ТУРАЛЫ

Түйін. Мақалада оңтүстік ақынының шығармашылығы мен поэтикалық жанры талқыланады.
Түйінді сөздер: Бақытжан Алдияр, поэтикалық жанр, оңтүстік ақындарының өнері.
Резюме. В этой статье обсуждается поэтический жанр и творчество южных поэтов.
Ключевые слова: Бакытжан Алдияр, поэтический жанр, творчество южных поэтов.
Summary. This article discusses the poetic genre and work of southern poets
Keywords: Bakytzhan Aldiyar, poetic genre, art of southern poets.

«Қазақ халқы ақын халық». Бұл дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Ол жайында ықылым заманның өзінде-ақ қазақ жерін, қазақ елін о баста алғаш көріп, біліп, таныған шетелдік саяхатшы, зерттеушілер айтқан. Содан бергі әр қилы замандарда бұл аксиоманы еліміз дамыта дәлелдеумен келеді.

XI ғасырда Түркістан өңірінде ғұмыр кешкен дінбасымыз Хожа Ахмет Яссауи, алғашқы ғұламамыз Әл Фараби де ақын. Ежелден еркіндік аңсаған еліміздің тәуелсіздік жолындағы күресінде алғы шепте тұрған алаш азаматтарының дені ақындар десек артықтық етпейді. Қазақ хат танып, жазу, сызу білмеген кездердің өзінде-ақ өлең-жырды жақсы меңгерген-ді. Ұлт тұрмысымен біте қайнасып, күнделікті күйбең тірліктің барлығы жыр шумақтарымен өрілген. Халық дәстүріндегі айтулы мерекелік шаралардың барлығы, шілдеханадан басталып, қазаның өзі өлең-жырсыз өтпеген. «Туғанда дүние есігін ашады өлең, өлеңмен жер қойнына кірер денең» деп Ұлы ақын Абай айтпақшы, поэзия қазақ халқы өмірінің бөлінбес бір бөлшегі іспетті. Қазақ өлеңінің бастауы қара өлең болғанмен, жыраулар жырымен есейген. Қазақ әдебиеті тарихында есімдері қалған Жиембет, Марғасқа, Қазтуған, Доспамбет, Асан қайғы, Шалкиіз, Үмбетей, Ақтамберді жыраулар ел билеген хандардың жау шапса қолбасшысы, дау туса кеңесшісі болған. XYI-XYIII ғасырлардағы би-шешендер арасында мемлекеттік және қоғамдық қызметтің маңызды тұтқасын ұстаған үш биіміз Төле би Әлібекұлы, Қазыбек би Келдібекұлы, Әйтеке би Байбекұлының өзге елдермен дипломатиялық қарым-қатынастағы кейбір келеңсіз жағдайларды өткір өлеңдерімен шешкендігі тарих парақтарына алтын әріптермен жазылды. Дербестіктің соңғы құрбаны күні кешегі қыршын Қайрат та ажал алдындағы соңғы сөзін өлеңмен өрді. Тәуелсіздікке қолымыз жеткенде соның өлшеусіз қуанышын қарсы алғандар да, күні бүгінге дейін жырмен жар салып келе жатқандар да әсіресе ақындар.

«Өзге жұрт маймылдан жаралса жаралған шығар, әйтеуір, бір жануардан жаралуға тиісті болсақ, біз қазақтар онда сәйгүліктерден жаралғанбыз», - деп Асқар Сүлеймен айтқандай, басқа кейбір ел өлеңсіз өмір сүргісі келсе өзі білсін, біз, қазақтар, поэзиясыз өмір кеше алмаймыз. «Поэзия – әлемдік өмірдің қан тамырының соғуы, рухы мен оты, көркі мен күні», - деген Белинскийдің сөзінің болашақ ту ұстаушысы қазақ халқы болып қала бермек.» [1, 4]. Қазақ халқының ақындығына бұдан кейін тіпті шүбә келтіруге мүлдем болмас. Өртті жырымен керек болса сөздің майын тұтатып, отынды сөндіретін ақын дегеніміз кім? Жалпы «ақын» анықтамасының шеңберіне тоқталайықшы.

«Ақын» сөзі ежелден қалыптасқан, ауқымы арыдағы, өрісі үлкен, кең мағыналы сөз. Ақын сөзін айтқанда бірі жанынан жарып шыққан жырларды қағаз бетіне түсіретін жазба ақынды елестетсе, енді бірі сахнада, халық арасында суырып салып табан астынан туындайтын төкпе жырын домбырамен сүйемелдеп халыққа жеткізетін айтыскер ақындарды ойына алады. Демек, сөз екі түрлі ұғымды білдіріп тұр. Бұл сөзге

ғылыми түрде мән берер болсақ, «Әдебиеттану. Терминдер сөздігінде» Зәки Ахметов былай анықтама береді: «Ақын – поэзиялық туындыларды, өлең, жыр, дастан поэмаларды ауызша айтып не жазып шығаратын өнер иесі, халықтың көркемдік дәстүрлерін қалыптастырып, жалғастыратын сөз шебері. Ақын деген ұғымның жырау, жыршы, өлеңші сияқты ұғымдардан ауқымы кең, ол солардың бәрін қамтиды. Ауыз әдебиетінде ақын өлең, жыр-дастандарды шығарушы да, айтып таратушы да болған. Халықтың сөз өнерінде ертеден қалыптасқан дәстүр бойынша шынайы ақындар өлеңді табан астында суырып салып айтқан. Ондай жағдайда өлеңді, жырды қобыз немесе домбыра сияқты музыка аспаптарына қосылып орындаған. Оларды халық әдебиетінің дәстүрлерін сақтайды деген мағынада біздің заманымызда «халық ақыны» деп атайтын болды. Қазақ халқының Жамбыл, Нұрпейіс, Кенен, т.б. ақындары ұрпағына мол мұра қалдырған. Олар жыршылық өнерді де меңгеріп, кейде ұзақ дастан жырларды жатқа айтқан. Мұндай ақындар тек қазақ халқында ғана емес, туысқан қырғыз, қарақалпақ халықтарында да кездеседі.

Ақын деп жазба әдебиеттің өкілін де атайды. Бірақ мұндағы ақынның тұлғасы мүлдем басқа. Пушкин, Лермонтов, Маяковский сияқты орыстың жазба әдебиеті өкілдерін алсақ, бұлардың өмір шындығын бейнелеу әдісі, көркемдік ой жүйесі, қолданатын жанрлары, стиль, тіл өзгешелігі қай жағынан да жаңа, сондай қасиет-сипаттар мол. Қазақ әдебиетінде жазба әдебиетінің дәстүрін жан-жақты дамытуға Абайдан бастап Сұлтанмахмұт Торайғыров, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров сияқты көптеген ақындар өз үлестерін қосты.

Сөйтіп ақын деген сөздің мағынасы өте кең, ол поэзиядағы әртүрлі тарихи кезеңдердегі әр қилы талант иелерін қамтиды. Соларды үлкен екі топқа бөліп жырау, жыршы, термешілерді, өлең-жырды ауызша шығаратын, ауызша суырып салып айтатын ақпа ақын сөз зергерлерін жинақтап жыршы ақын деп атауға болады. Сонда оларды жазба әдебиетінің өкілі жазушы ақыннан бөліп алып, өз алдына бөлекше творчестволық тұлға ретінде қарауға мүмкіндік туады» [2, 37-38].

З.Ахметовтің ақындарды шартты түрде екіге бөлгеніне қосыла отырып, біз жазба ақындарға тоқталамыз. Ақындар шығармашылығы жөнінде сөз қозғамас бұрын Тәуелсіздік жылдарынан кейінгі Оңтүстік поэзиясына талдау жасап көрейік.

Қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізген 1991 жылғы атаулы күннен жаңа қоғамдық дәуір, жаңа тарихи кезең бастау алды. Осыған орай тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясының мақсат-мұраты, тыныс-демі, өрнек-айшықтары өзгеріп, жаңадан қалыптасқаны заңдылық. Тәуелсіздік мұраттарын еркіндік алғаннан кейін қалай жырлау керектігі жөнінде қалыптасқан қағида, дайын қалып болмады. Қазақ поэзиясы өзінің даму арнасынан ауытқымаса да, көркемдік, мазмұндық, идеялық жаңа шешімдер табуға ұмтылды. Еркіндіктің алғашқы жылдарының өзінде-ақ ұлттық мүдде, елдік мұрат дейтін ұғымдарға ерекше екпін түсіріле бастады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін жарық көрген туындылардың басты ерекшелігі – тәуелсіздік тарту еткен азаматтықтың еркін тынысы, қысылып-қымтырылмай, ойындағысын бүкпей, ешкімнен қаймықпай, қатаң бір идеяға бағынбай, жасандылыққа бой ұрмай, ойындағысын ортаға жайып салу мен көсіле жырлау.

Әдебиет тарихи жағдайға тәуелді. 1980-90 ж.ж қазақ поэзиясы жайлы сөз қозғағанда, осы жылдардағы тарихи жағдайды айтпай кету мүмкін емес. Бұл кезең халқымыздың тарихында аса ерекше маңызы бар уақыт болғаны мәлім. 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы, әлемнің алтыдан бір бөлігін алып жатқан КСРО-ның ыдырап, 15 республиканың тәуелсіздік алуы, соның бірі ортақ Отанымыз – Қазақстанның егемендікке қол жеткізуі, елдегі нарық жағдайы, кенттену процесі – тарихымыздың қазіргі кезеңін сипаттайтын мәні бар құбылыстар[3,9-10].

Әр ақынның өсу жолы әрқилы. Біреу көк шыбық қалпынан бастап, халық көз алдында өсіп-өнеді. Оның күнбе-күнгі толысуы, көкке бой созуы, тамырын тереңге бойлатып, жапырағын салаландыруы да әмбеге аян болмақ. Енді бірі көптің көзінен тасада, оңашада өсіп келіп, шырыңды жемісін бір сәтте халық алдына ұсынады да тастайды. Бақытжан Алдияр алғашқы топқа жататын ақын.

Ақын шығармашылығынан тағлым алар, үйренеріміз көп. Әсіресе, балы тамған бағалы сөз жемісі, тіл құнарлығы, өнерлі қыз тіккендей сөз кестесі – өзі үнсіз үйретердей қуаты бар. Ақынның поэзиямызға қосқан кейбір (тек санаулы өлеңдерден алынған) эпитеттерді мысалға алайықшы: «дүрия көйлек», «тағдырлас маған ұмыр », «айқасқан сәт дүнияның кірпігі», «иығымда көк аспан», «меңіреу шөлде», «шаттыққа толы кесеңді», «құшағыма кеп сүңгіп кет», «алаулайды бір отым Тәңір жаққан», «көгендеулі сезім», «түн көзінен жасырынған тұнжыр мең», «Планета – пенде-құсқа тор-ұя», «Жердің үсті – дүр лаборатория», «жаным – жалын, жүрегім – от, ой да – алау», «кірпігіңмен жүрегіме жыр жазып», «жыртық аспан», «қардың жасы қырқадан аунайды ағып», «Күн құлар сәт», «көктемменен көрші тұрғам бір апта», «күмілжиді қайыңдар, күбір-күбір күндесіп», «ұйқас алдым көп күйден», «жетегінде түлкі-ойдың», «өмір деген өгей шешем», «мұң құйылды көзіме», «Жылы күлкісін арайлы мақпал таң ұққан», «бақтар қалып таң», «аламанды аңсаған арғымақ -жыр» қолданылған бұл жаңа теңеулер ақын қолтаңбасының бір ерекшелігін айқындай түссе керек.

Автордың әр өлеңінен табылатын кесек-кесек жаңа сөз тіркесі, ұтымды оралымдар сонылығымен оқушысының назарын өзіне тартады. Бұл жоғарыдағы тізбелерді ұзыннан-ұзақ соза беруге болар еді, бірақ біз тек иллюстрация ретінде ғана көзге бірінші шалынғандарын ғана ала салдық. Осылардың өзі-ақ ақынның поэтикалық тілге қаншалық бай екенін, қаншалық ұқыпты, құнтты болғанын, һәм тапқырлығын танытқандай!

Ақын өлең тармағын афористік ықшамдық дәрежесіне көтере жазуды парыз санаған. «Тіршіліктің алды – сағым, арты – елес, Тірі ақынға қажеті жоқ мәртебе еш», «Бесіктен шыққан сүрлеуім бейітке барып тірелер», « Бұл ғұмырым жұмағыңа бергісіз, жырсыз бір күн тұра алмас ем жұмақта», «Өлілердің өресінен жоғары, өлеңімді жан түсінген жоқ әлі», «Гәнжаудың ғазалында жүр менің, екі-үш жылда әзер тапқан теңеуім», «Өмір деген өгей шешем айтады ән, өлім жайлы, өліара ғой не етерміз?!», «Жалғыз қалған қара Жер мен екеуміз», «Көлеңкеңіз күле қашып барады, күлекеш Күн кіре тартқан тарапқа», «Өлең жаздым - өртендім, Көгенде аздым, дерт емдім»... – деген сияқты дәл тауып, дөп басып, асқақ шырқап, қай ырғақты өлеңде болсын өзін еркін сезініп, кең көсілді. Осының бәрі қаламға оңай орала кеткен емес қой, - ақын шеккен ләззат мехнат жемісі болса керек. Қиыннан қиналта келген сөз перзенттері ғасырлардың қартаймас төлі болып қала беретіні де осыдан болар!

Бұл автордың өлеңінің тағы бір тұшымды тұсы - өлеңнің ішкі ұйқасқа толы, саздылығы. Бір тармақтың өзінде үстемеленген ұйқастың үсті-үстіне төгілуін көреміз. «Бала – белде, қатын – елде, сор – баста», «Кеңесті де егесті, егес тегін еместі», «Айналайын періштем! Аяймын ғой, аяп тұрмын сені іштен», «Бұйра басым шерленген жер бұл ауыл, жиырма жасым жерленген жер бұл ауыл»...

Бақытжан Алдияр өлеңдерінде жүзде болмаса – бірде, мың да болмаса – онда күйректік шаң көрсетіп қалып отырады. Ақын кейде қайсарлық орнына, сезімге көбірек билік береді. «Сыраханадағы өлең» тақырыбында жазылған туындысында:

Сырахана. Сыз еден. Сынық көңіл.
Сықпытыма қарайды күліп тобыр.
Қайран, досым, ішінде мына түннің
Бір ақынның барлығын ұмытты өмір, - деп, өмірден торығып, қайсарлық орнына, қаламын тым ұшқары асыра сілтейді.

Қаламгердің сүйгеніне арнаған жыр жолдарынан шығыс поэзиясының әсіре жылымшы тәттілігін аңғаруға болады. Оған мына бір өлең жолдарын мысал етейік:

Сәтте осы шаттық шайқаған,
Өлмеймін деп те айта алам.
... Мен өлсем өлем - өзіңді
Жоғалтқан күні қайтадан...

Ақынның махаббат тақырыбындағы шығармаларынан тағы да жоғарыдағыдай үзінділерді кездестірдік:

Тыйдық та жанның алып-ұшқанын,
Ұйыққа бәрін батырдық.
Өзіңе деген сағыныштарым
Шығарған мені ақын ғып,

Шын махаббаттың тәттілігі мен азабын сезінбеген ақын шын шабытты да әсте әлі білмейді. Ал Бақытжан Алдиярдың бұл тақырып аясындағы қайсыбір туындысына зер салсақ та ақынның махаббатқа беріктігін анық байқаймыз. Жоғарыда келтірген мысалдың өзінде-ақ туындыгерді «ақын» етіп шығарған оның жүрек әміршісі екендігін мойындап отыр. Мұндай біржақтама пікір тудыратын өлең жолдарына қарап, ақынның жазары енді тек сүйгеніне арналады деудің өзі қате пікір болар еді. Десек те, албырт сезіммен, қызу көңілмен, ыстық махаббатпен жазылған мұндай туындыларды уақытша көңілдің қалауы деп қарастырсақ та болады. Ал, ақынды «ақын» еткен одан да келелі, одан да киелі себептер екендігіне оқырманның тіптен шүбәсі жоқ. Оған қаламгердің асқақ рухпен жазылған «Көкбөрінің жыры», «Өтемістен туған он едік...», «Қайта жаралу» сынды өлеңдері бұлтартпас дәлел болары анық.

«Өмірдегі сыпайылық – сыпайылық, өнердегі «сыпайылық» – сұмпайылық» [4, 67]. Өмірде де қайсар мінезді ақын өлеңде де дәл солай. Шабыттың шын ашылған сәті келсе, ешнәрсеге қарамай қағаз бетіне жырын ағыза береді. Ақын – өмір қарама-қарсылықтың күресі мен бірлігі екенін жасырмайды да,

Қара аспанды тұрса-дағы кім тіреп,
Жағасынан ала түстік сілкілеп.
Көркемдіктің көз жасына көмілдік,

Көрінгеннің көрпесіне бір түнеп, - деп дүниенің қатпарлы қиын күресін сипаттайды. Бұл үзінді «Мас ақынның монологы» өлеңінен алынды. Осы туындыдағы мына бір шумақтарға тағы бір назар аударайықшы:

Жасын ойнап, қашқанда елдің бәрі ыққа,
Қарсы қарап жүресің сен жарыққа.
Қимайсың ғой өзіңді-өзің қамытқа,
Сыймайсың ғой адам сияр қалыпқа.

Қайығыңды шайқаса да қай теңіз,
Қайғылыға бар сұйықтың жәйті егіз.
Мөлдірлікте ұлылық та, у да бар,
Сосын енді...
Ішеміз де қайтеміз...

Мұндай тартысты өлеңімен ақын қарама-қайшылықтарды дүниемен егіз етіп тұжырымдайды. Жылмағай, жадағай, бояма жырсымақтардың бірі де жоқ мұнда. Бұл жерде «өмір» бар. Нысанасына дәл көздеп, дөп тигізген соң ақынның кей-кейде қатқылдау айтқанына оқырманы көз жұма қарайды. Лексика тұрғысынан да, мәдениет тұрғысынан да мұндағы ақынның ішкілікке құмартуы тұрпайылау естілері хақ, бірақ бәрі шынайы. Өлең емес өмір бар мұнда. Ақын кәдеге асыра алмайтын халық тілінде сөз, сірә, атымен жоқ шығар. Дүнияның жарқ еткен әрбір сәті ақынға бір туынды.

«Ел – ерлері арқылы танылады». Ендеше, қазақ халқының әлем әдебиетіндегі орнын бекітіп, беделін көтеретін ақындардың бірі де бірегейі Бақытжан Алдияр екендігі даусыз.

Өлең – өлмейтін құбылыс. Әрбір ақынның бақыты да осында. Өлең жайлы анықтама беріп, мазмұнын ашу үшін әлі талай әдебиетшінің әлеміне саяхаттау керек. Ал, әзірге өлмес суреткер Шандор Петефидің (аударған М.Әлімбаев) өлең жайлы жазған мына бір шумағымен түйіндейік:

Ойсыздардың ойынша: өлең – арба,
Жолы бар да, атын жек, жөнел алға!
Білгенге өлең – қыран. Шырқау биік
Соныға самғайды еркін, - бөгеу бар ма!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жас толқын. Алматы: «Жалын», 2005. – 693 б.
2. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия, ред. Алқасы: Ахметов З. (бас ред.). – Алматы: «Білік», 1999. – 745 б.
3. Мұқышева Р. Қазіргі қазақ поэзиясындағы ұлттық характерді бейнелеу жүйесі (80-90жж.) Автореферат.– Алматы, 2000. – 320 б.
4. Әлімбаев М. Қалам қайраты. (Эсселер, сын мақалалар). Алматы, «Жазушы», 1976. – 224 б.
5. Алдияр Б. Ақпарақ. Алматы: «Қазығұрт», 2017. – 186 б.

ӘОЖ 81.512.122’42

Сапарбаева Қ.Ж.,
филология ғылымдарының кандидаты,
ОҚМПУ

Мұхамеджанова А.Т.,
филология ғылымдарының кандидаты,
М.Қозыбаев атындағы СҚМУ

Мыңбаева А.П.,
PhD,
ОҚМПУ

Мұхамеджанова Г.Т.
PhD,
М.Қозыбаев атындағы СҚМУ

ТӘУЕЛСІЗДІК ТУДЫРҒАН ШҰҒЫЛАЛЫ ШЫҒАРМА

Түйін. Бұл мақалада Әлібек Асқаровтың «Өр Алтай, мен қайтейін биіктігіңді» романының идеясы мен мазмұнын қарастырылады.

Түйін сөздер: Әлібек Аскаров, оның шығармашылығы, повесінің идеясы.

Резюме. В этой статье рассматривается содержание и идея повести Алибека Аскарова «О, гордый Алтай, для чего мне твоя высота...».

Ключевые слова: Алибек Аскаров, его творчество, идея повести.

Summary. In this is discussed content and idea of Alibek Askarov`s poetry «Oh, Altay, what can I do with your highth».

Keywords: Alibek Askarov, his creation, poetry’s idea.

«Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді...» романы 1987 жылы жазылған. Бұл кітаптың бірінші бөлімі 1988 жылы аяқталса, екінші бөлімі мен үшінші бөліміне 1994 жылы нүкте қойылыпты [1]. Ізденгіш қаламгер шығарманың иін қандыруына уақытты тиімді пайдаланған.

Жазушының бұл повесі тәуелсіз еліміздің береке-бірлігіне қатысты көп мәселелерді көтерген. Қоғамдық салмағы күшті проблемаларды, ескісін де, жаңасын да, қазақ ауылының күнделікті қоңыр тұрмысынан, әр кейіпкердің өзіне ғана тән мінезінен, әпенділеу қылығынан, бейкүнә іс-әрекетінен сығымдап өндірген.

Жазушының шым-шымдап жеткізуінен байқалатыны – еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі өтпелі кезеңнің қатал сынағанда жатыр екен. Повестің өзегіне айналған проблема тек өтпелі дәуірдің қиыншылықтары тұсындағы тұрғындар психологиясын ашып көрсетумен шектелмейді, жазушы қазақы рухтың сақталып қалуы мәселесіне де мүмкіндігінше назар аудара білген. Бір жағында қазақы сананы қаймағын бұзбастан қалай сақтап қаламыз деген мәселенің ұшығы көрініп тұрса, екінші жағынан жастардың қалалы жерлерге ұмтылысы, тұрғындардың қалаға шоғырлануы (урбанизация) сияқты мәселелер алдыңғы қатарға шығады. Проблеманың ең бастысы – нарық дәуіріндегі қазақ ауылының ендігі тағдырына алаңдаушылық. Повесть үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім “қайта құру” кезеңіне дейін “қазақтың құт дарыған қасиетті қонысының бірі” болған Төртінші ауылды сипаттаумен басталады.

Кезінде үш көшелі, жүз қаралы үйі бар Айдарлы ауылында бар-жоғы жеті үй, сегіз отбасы қалады. Кейін Төртінші бригада аталып кеткен ауылдың әр кейіпкері – өзінше бір әлем. Олар – төменгі жақтағы Мұқырға көшіп кеткен ауылдастарының артынан түрлі себептермен кете алмай қалған жандар. Бұл – “қайта құру” кезеңіндегі әр ауылдың басынан өткен қасіретті жағдайлар.

Кітаптың бұл бөлімі – “Қазақтың ордалы бір ошағының оты сөніп бара жатты”, - деген сөздермен аяқталады.

Хикаяттың екінші, үшінші бөлімдерінде Мұқыр ауылының өмірі баяндалады. Бұл ауыл Төртінші ауылдай емес, әжептәуір үлкен. Кейіпкерлердің санының көптігімен бірге сюжеттің көлемі де ұлғайған. Тұрғындары да қарапайым адамдар. Олар да оқырманның жүрек төрінен орын алатын асыл адамдар. Ағайынды Нұрғали мен Жанғали, Мырзахмет, Қазтай, Әмір ақсақалдар, тіпті орыстанып кетсе де қазақ ортасына өзі ізденіп келген Лексей де осы жерге перзенттік махаббатымен берік байланған. Олардың

астарлы юмормен өрнектелген тағдыры еске түсіп, еріксіз жымиясың. Жазушы тұнып тұрған әдемі юмор арқылы азынаған азап пен қасіретті жырлайды.

Шығарманың соңында ел жарасының ауызы тырналғандай замана келбеті кескінделеді: "... Үлкендерге ұлағат, кішілерде ізет қалмай барады бүгінде. Әлде ел азды ма, әлде заман тозды ма, әйтеуір бәріміз де тышқаншылап, ұсақталып кеттік, білем", – деген Бектемір ақсақалдың толғанысы, "Жастардың бәрі қағынан жеріген құландай қалаға қашып жатыр. Түзден тоят іздеседі..." – деген Орынбайдың күрсінісі қазіргі таңдағы ел ахуалын сипаттап тұр. "Кеңестік дәуірдегі жетпіс жылда қазақ халқының ұлттық генофондының деградацияға ұшырағаны" жайлы өзекті ұлт проблемалары – мұқырлық ақсақалдардың жүрек түбіндегі қайғысы.

"Әлібек Асқаров қалам ұшындағы бір нүктеден шартарапқа күн сәулесінің кірпіктеріндей сызық тартып, бүкіл қазақ даласын қамтыған.

Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы елімізде қоғам мен қоғам ауысқан өтпелі кезеңіндегі өмір шындығын көрсетуге арналған бұл шығармада, бір қарағанда, асып бара жатқан оқиға, шендескен конфликт жоқ. Бар-жоғы бір ауылдағы аздаған адамдар арасындағы тірлік. Бірақ нағыз қазақы, аңқау да албырт, "өгіз бұзаулады" десе, өлердей сенетін адамдар өмірі. Жазушы сол тірлікті, өткеннің өзекжарды шындығын бүгінгі беймаза жағдаяттармен жалғап, оқиға өрбітеді. Мұндағы қаламгер тілі өте шебер, тек Алтай өңірінің сөздік қоры емес, күллі қазақтың шұрайлы тіркес, әдемі афоризмін осы шығармадан көруге болады. Бұл қаламгердің шығармашылық ізденісі мен терең білім, жазушылық қарымының кеңдігін байқатады. Егер әділіне бақсақ, аталған хикаят – жаңа қоғамның алғашқы сәттегі қиындықтары мен болмысын барынша ашып көрсеткен өте сәтті шығарма" [2, 45].

Ә.Асқаровтың "Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді..." романы жайында заңғар жазушыларымыздың бірі Шерхан Мұртаза былай дейді: "Лев Толстойдың "Қажымұратындағы" соқа жырып кеткен түйежапырақтың тамырындай ауылдың жаны сірі, тамыры тереңде, соны көркем әдебиеттен көремін деген кісі осы кітапті оқысын", деп оқырманға бағыт сілтейді. Ал айтулы ғалым, қазақ зиялысын білімдары Шериаздан Елеукенов: "Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді..." – тәуелсіздік кезеңі әдебиетінің шұғылалы шығармасы" – деген салиқалы сараптама жасайды. Тарихшы ғалым Бүркіт Аяған болса: "Көзі қарақты оқырман жөнінде "Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді..." шығармасын білмейтін жан кемде-кем шығар. Бүгінгі қарапайым ауыл өмірін тұрғындардың бастан кешкен оқиғаларын оқырман үшін соншалықты тартымды, қызықты етіп баяндаған мұндай туындылар аз" – деп жазады.

Ал, Жәркен Бөдешев былай деп жазады : "Тәуелсіздік жылдарында елді елең еткізген екі шығарманы атар едім.

Олар – Төлен Әбдіковтің "Парасат майданы", Мұхтар Мағауиннің "Құмырсқа қырғыны". Екі қаламгердің де білімділігіне, ізденгіш жаңашылдығына тәнті болдым.

Үшінші шығармаға Әлібек Асқаровтың "Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді..."атты субъелі туындысын қосар едім.

Мен осы шығарманы оқығанда, Алтайдың құс қанатын талдыратын ғұлама құздарынан қазақтың рухын жоқтап жүрген қияли қанатты, жігері асау, өзі асыл текті альпинисті көргендей боламын".

"Романға бергісіз хикаят" деп атапты Шерхан Мұртаза кітапқа берген алғы сөзінде. Бір ғана ауылдың тағдырын көрсету арқылы жазушы социалистик өмір салты бұзылып, күллі қазақ аулының жай-күйін, адамдардың қожыраған, колхоздар мен совхоздардағы қиюы қашқан тіршілігін әдемі бейнелеген. "Қайта құру" деп басталып, жаппай жекешелендіруге көшкен шақтағы елдің өмірге ене бастаған өзгерістерді жете түсінбей, бұрынғы коллективтік дүние-мүліктің талан-таражға түскенін, адамдардың сана-сезімінде өзімшілдік ұғым етек алып бара жатқанын көріп, жаңалықтарға үрке қарап, алда не боларын анық білмей, дел-сал болған қарапайым еңбекшілерді сол қалпында суреттеген. Осы жайттардың барлығын Әлібек бірде жеке кісілердің тағдырын, бірде бүкіл ұжымның тарихын баяндау арқылы көрсетеді және осыларға деген өзінің көзқарасын әдемі әзілді, жылы бір жанашырлық сезімді араластырып, сырт көз болып білдіреді. Сондықтан оқырман, бір жағынан іштей өкініп, екінші жағынан күліп отырады [3, 241].

Жиырманшы ғасырдың 90-жылдарындағы өтпелі кезеңнің шындығын шығарма арқауына айналдырған жазушының шеберлігі оқиғаны өрбіту, кейіпкерлер болмысын даралау, авторлық баяндаудан барынша көрініс тапқан. Уақыт шындығын көркем бейнелеу қаламгерден шеберлік пен қырағылықты, аңғарымпаздық пен тереңдікті қаншалықты қажет ететінін ескерсек, бұл хикаяның қаламгерге үлкен абырой мен жетістік әкелуі кездейсоқтық емес.

Әлібек Асқаровтың шығармашылық әлемін шұқшия зерттеген бір қаламгер айтқандай, Алтайдың жұмбағын шешу, оның тоғыз қабат торқа шапанының өңірін ағытып, шежіресін "сауу"-алты айшылық алыста жатқан жанның қолынан келмесін зерделеген Асқаров белді бекем бұрып, тас түйін дайындалып, асай-мүсейлерін арқалап, жыл сайын туған өлке тылсымдарына қарай сапар шегеді. Саяхатқа емес, Алтайдың ел санасынан, жұрт жадынан ұмытылып бара жатқан жұмбағын ашуға... Ұшар бастарын бұл

көмкерген мұз шатқалдардан жанын шүберекке түйіп ары өтеді. Ұлы Отан соғысы жылдарында вольфрам алынған Көккөл кенішіне барып, сүйектері әлдеқашан шашылып қалған бабаларының аруақтарымен тілдеседі. Соғыс кезінде танктердің броны үшін вольфрам кені ауадай қажет болған. Асудың үстінде, қысы-жазы боран соғып тұратын желдің өтінде, үш мың метр биіктікте адамдар қолдарымен кен қазған. Бұл – Әлібекке дейін ешкім шұқшия зерттемеген жан драмасы. Қашан болмасын әр қаламгердің жанына жақын өзгелерінен оқ бойы озық тұратын дүниесі болады. Ол біздің пайымдауымызша "Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді..." повесі. Алтайдың бір түкпіріндегі қазақ ауылының тыныс-тіршілігі, адамдарының күнделікті қам-қарекеті, олардың бір-бірімен қалай тілдесіп, қалай әзілдесетіні, тіпті мінездеріндегі көп көзге түсе бермейтін ерекшеліктерінің өзі сол қалпында жанды бейнеге айналып, қарсы алдыңа келіп самсап тұра-тұра қалады. Тірі жанды жалықтырмайды, қарапайым адамдардың боямасыз болмысы сені де еріксіз елеңдетеді, кей тұстарда рақаттанып күліп те аласың. Ақырында Алтай топырағын басып сол жақта "жүргендігіңді" бір-ақ аңғарасың. Асқаровты салыстырмалы түрде айтқанда көпсітіп көп те жазбайды, аз да жазбайды. Алдымен "мен не үшін және кім үшін жазып отырмын, осының біреуге керек бола ма ?" деп өз ойын "мидың мың градустық домнасында қайнатып барып", содан соң ғана қаламға жүгінетін жазушы. Сақ, әрі сырбаз. Өзгеге ұқсамаудың жолы осы екен деп, өз бетінше құрғақ қиялданып та кетпейді. Алдымен оқырманның обал-сауабын ойлайды, осы күнгі әлем әдебиетінде болып жататын ізденістерді сана сүзгісінен өткізіп, өзіне ыңғайлысын, ақыры тек Асқаровқа ғана жарасатын соны сүрлеуді таңдап алады. Ә.Асқаров мыңдаған оқырманның көз алдында жүрген жазушы. Оқырмандары да "Асқаров енді не жазар екен?" – деп іздеп жүріп оқылатын жазушы. Ал бұл қалам ұстағандардың кез келгеніне бұйыра бермейтін бақыт. [4, 118].

Шығарма жөнінде академик Серік Қирабаев та өзінің пікірін білдірген: "Бұл – бір ғажайып лирикалық хикая. Жұп-жұмсақ, мөп-мөлдір, тұнып тұрған лиризм. Адам сезімін, ойын қозғап, құйылып тұрған сыр. Бейімбетше жазады, сол ұлы жазушының дәстүрін жалғастырады. Дәстүр деген де көктен түскен үлгі емес қой. Өмірдің қарапайым шындығын жұпыны әңгімелеуден, адамды танып, оның сырын ашып суреттей білуден туады. Ә.Асқаров жас дейтін жас та емес. Бұрын да талай кітаптары шыққан. Мына кітабы да бұрынырақ басылған тәрізді. "Рарирет" баспасы "Қазақ прозасы қазынасынан" деген сериямен қайта басып шығарыпты. Менің қолыма түскені осы болды, шығарманы қызығып оқыдым" – деп жеткізеді.

Алайда шығарманың тақырыбы, суреттеліп отырған өмірі – лирика емес трагедия. Ол Кеңес өкіметінің соңғы жылдары бір орталықтан басқару жүйесі ыдырап, колхоздар мен совхоздар тарап, қазақ ауылдарының бөлініп-бөлініп, шаруашылығы күйрей бастаған кезең оқиғасына құрылады. Ауыл-ауыл болып жіктеліп, оңашаланған қазақ ортасында ағайындық, рушылдық белең алады. Жастар жұмыс таппай қалаға кетеді. Бөлімшелер мен бригадаларда, мал фермаларында қалғандар, бұрынғы жұмыс орындары жабылып, еңбексіз қалады. Әлі келгендері колхоз, совхоздарға, басқа жаққа қоныс аударады. Жазушы қазақ ауылы үшін үлкен апат кезеңі болған осы бір шындықтың сыры мен шынын суреткерлікпен ашып берген.

Шығарма оқиғаларын, адамдар тіршілігі мен іс-әрекеті жайлы әңгімелерді Ә.Асқаров көркем тілмен, негізінен баяндап жеткізеді. Үлкен психологиялық суреттер жоққа тән. Жеке кейіпкерлерді біртіндеп еске алып, оның тағдыры жайында әңгімелеген шығармада психологиялық суреттің аздығын байқамай да қаласың. Оның көркемдік күші – бүгінгі қазақ ауылы тұрмыс-тіршілігінің дәл түсірілген суреті мен жеке адамдардың бір-біріне ұқсамайтын алуан түрлі тағдырында. Жазушы детальді ойната біледі. Типтік бейнелер типтік ортада ашылады. Осылардың бәрі ауыл шындығын мүлтіксіз жеткізуге көмектескен.

Әр ауылдың өзгеше тағдыры, өзіндік тарихы болғанымен – қазақ ауылдарының жалпы тіршілік-тынысы, рухы бір-біріне ұқсас келетіндіктен шығарманы оқи отырып, әр қазақ өз ауылын таниды. Елдік дәстүрдің, қазақы қасиет пен имандылықтың мөлдір бастауы ауыл екенін тағы бір түсінеді. Шығарма желісі үнемі әдемі әзілмен өріліп отырады, сөйтіп оқырманын әсте жалықтырмайды, ауыл тұрмысы боямасыз шындықпен бейнеленген. Уақыт шындығын көркем бейнелеу қаламгерден шеберлік пен қырағылықты, аңғарымпаздық пен тереңдікті қаншалықты қажет ететінін ескерсек, бұл шығарманың қаламгерге үлкен абырой мен жетістік әкелуі кездейсоқтық емес. Ол шығармашылық ізденістің, терең білім мен жазушылық табиғатын еркін игерген таланттың нәтижесі. Повесть дер кезінде, дәл уақытында жазылуымен көзі қарақты оқырманның ықыласына, жылы ілтипатына бөленді. Шығарманың төгілген тілі, келіскен әзілі мен ащы мысқылы, жүректі қозғап, жанды егілтер шынайылығы өз алдына бір зерттеуге жүк боларлық дүние. Қызыл туын ғасырға жуық желбіреткен кеңестік жүйе күйреп, ежелден аңсаған тәуелсіздікке қолымыз жеткен алғашқы жылдардың қиындығын дәл осы туындыдай бар болмысымен ашып көрсеткен шығарма сирек. Осы кезеңнің ауыртпалығы, сол қиындықты толарсақтап кешкен ауыл адамдарының мінез-құлқы мен іс-әрекеті, тағдыр-талайы бұл туындыда асқан шынайылықпен тартымды бейнеленген. Автордың шебер әрі шешен баяндауы оқырманын еріксіз баурайды.

Жазушы Ә. Асқаров осы шығармасында өзін қазақ әдебиетінде іргесін Ж. Аймауытов, Б. Майлин, М. Әуезов секілді майталмандар мықтап қалап кеткен психологиялық прозаның айтулы шебері ретінде көрсете білді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Асқаров Ә. Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді. Алматы: Раритет, 2011. – 472 б.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы. 10-том. Алматы: Әдебиет және өнер, 2007.– 536 б.
3. Мұртаза Ш. Романға бергісіз повесть // Қазақ әдебиеті – 2001, қаңтар.
4. Әшімханұлы Д. Әлібектен – Әлекеңе дейін, дос туралы сыр // Ана тілі – 2001, 25 қаңтар.

Сейітова Ш.Б.,
филология ғылымдарының докторы,
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
Семей қ., Қазақстан
E-mail: seitovashinar@mail.ru

Доскеева Ш.А.
филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
Семей қ., Қазақстан
E-mail: shaizaasanovna_68@mail.ru

РУ-ТАЙПА АТАУЛАРЫНАН ЖӘНЕ КІСІ АТТАРЫНАН ҚАЛЫПТАСҚАН ОНИМДЕРДІҢ ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ (ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Қазақ ономастикасының құрамдас бөлігі қазақ тіліндегі жер-су атаулары да қазақ халқының ғасырлар бойы жүріп өткен жолының небір құндылықтарын бойына сіңірген тілдік жәдігері. Себебі күнделікті өмірде мыңдаған топонимдер тілдік қолданыс барысында қарым-қатынасқа түсіп, әрбір адамның өмірінде белгілі дәрежеде қызмет атқарады. Біздің мақаламызда қарастырып отырған Шығыс Қазақстан облысының Тарбағатай ауданының мәдени және тарихи тұрмысын бейнелейтін топожүйесін зерттеу қазақ халқының қалыптасқан этно-территориялық санасын терең ұғынуға, ұлттық негіз ерекшеліктерін, рухани бастауларды түсінуге әсер етеді.

Түйін сөздер: топоним, этнотопоним, этногидроним, этнооороним, аңыз, шежіре, жер-су атаулары.

ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОНИМОВ, СФОРМИРОВАННЫХ ИЗ НАЗВАНИЙ ПЛЕМЕН И ИМЕН ЛЮДЕЙ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация. Составная часть казахской ономастики представляет собой речевое достояние казахского народа на протяжении веков пройденного пути. Потому что в повседневной жизни тысячи топонимов общаются с языковым использованием и работают в определенной степени в жизни каждого человека.

Изучение топосистемы, отражающей культурную и историческую быт Тарбагатайского района Восточно-Казахстанской области, рассматриваемой в нашей статье, способствует глубокому осмыслению сложившегося этно-территориального сознания казахского народа, пониманию особенностей национальной основы, духовных истоков.

Ключевые слова: топоним, этнотопоним, этногидроним, этнооороним, миф, летопись, название земель и вод.

HISTORICAL AND LINGUISTIC ASPECTS OF NAMES FORMED FROM THE NAMES OF TRIBES AND NAMES OF PEOPLE (BASED ON MATERIALS OF THE EAST KAZAKHSTAN REGION)

Annotation. The component part of the Kazakh onomastics represents speech speech property of the Kazakh people for centuries of the passed way. Because in everyday life thousands of place names communicate with language use and work to a certain extent in the life of each person.

The study of the toposystem of Tarbagatai district of East Kazakhstan region contributes to a deep understanding of the existing ethno-territorial consciousness of the Kazakh people, understanding the features of the national basis, spiritual origins.

Keywords: toponym, ethnotoponym, ethnogenesis, toorani, a myth, chronicle, the name of the land and waters.

КІРІСПЕ.

Шығыс Қазақстан аймағындағы ру, тайпа немесе солардың құрамындағы елге, жұртқа белгілі, танымал адамдар есімдерінен қалыптасқан этнотопонимдік атаулары – тарих қайнарынан, ғасырлар тезінен уақыт желісінен өтіп бүгінге жеткен рухани құндылық.

Ру шежірелеріндегі айтулы оқиғаларға қатысты шежіре-кітаптардан және басқа да дереккөздерден бізге жеткен аңыз-әпсаналардағы топонимдік атаулардың қолданылуындағы негіз – шежірелік аңызнама және әр атаудың өзіне ғана тән шығу төркінінің халықтық бағамдалуы. Ру атауларына қатысты этнотопоним, этногидроним, этнооронимдерді тарихи-мәдени және этнографиялық аспектіде тіл білімімен бірлікте алғанда ғана мәнді тұжырым болары һақ. Қазақ тарихында жер-суға кісі атын қою тегін құбылыс емес, ол көбінесе қоныстың қай атаның кімі жайлап отырғандығын білдіретін этникалық көрсеткіш. Бұл

мәселенің бір жағы болса, екінші қыры ру тарихындағы ерекше оқиғаларды, оған қатысушыларды өскелең ұрпақ жадында қалдыру үшін де өзен-көлдер, жер бедерлерін кісі есімімен атау дәстүрі қазақтың барлық ру-тайпалары арасында кең тараған үрдіс [Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», 2017]

Тарбағатай өңірі де кісі атынан, ру-тайпа атауларынан жасалған топонимдерге бай. М.: кісі атына байланысты гидроним атаулары: Ақанбұлақ, Ақбарша тоғамы, Алтыбай тоғамы, Әлібай бұлағы, Әміре бастау, Әулие бұлақ, Болат суы, Дәмелі бұлағы, Жанбике тоғамы, Жәку бұлағы, Кегенбай тоғамы, Қайырбай бұлағы, Қыстаубай тоғамы, Ноғай бұлағы, Ноқаның бұлағы, Шаянбайдың көлі, Боранбай шаты, Арап сайы, Тоғас, Шыңан бұлағы т.б.; ру-тайпа атына қатысты атаулар: Жәдік, Жәнтікей, Шойтабан, Ноғай

бұлақ, Суан, Жағалбайлы тауы т.б. Тарбағатай ауданына қарасты көші-қон атауларын жинастыру барысында да кейбір топонимдердің кісі аттарынан ешбір қосымшасыз жасалғандығын бағамдауға болады. Бұл тәсілдер арқылы қазақ тілінде көбіне микротопонимдер пайда болады. Ал, кісі аттарының топонимдерге, топонимдердің кісі аттарына ауысу үдерісі ежелден келе жатқан лингвистикалық және тарихи-этнографиялық құбылыс. Мысалы, Арап сайы, Ахмет бұлақ, Базар бастау, Байтоғас, Шаянбай көлі т. б.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Күрделі сөздерден жасалған атаулар, екі я одан да артық сөз тізбегінен құралып, лексика, лексикалық-грамматикалық мағыналары мен тұлғалары сөйлемдегі қызметі жағынан бөлшектенбей, тұтасымен белгілі бір ұғымның атауы ретінде жұмсалады [Сейітова Ш.Б., 2009, 13 б.]. Ал өзен атауларына байланысты теріп алынған жалқы есімдік атаудың басым бөлігі антропонимдік, этнонимдік атаулар: Ажығұл Рақ тоғамы, Айтқожа тоғам, Ақбарша тоғамы, Белібай тоғамы. «Топонимикалық атаулар өзінің семантикалық мәнін белгілі бір жүйеде ғана айшықтай алады. Ә. Абдрахманов, В. Семенов-Тяньшанскийдің Еуропаның солтүстік аудандарында мұз дәуірі кезіне, ал оңтүстік аудандарында су шайып кету кезеңіне байланысты топонимдердің сақталғанын тілге тиек етеді. Осыған орай: «Лингвистический анализ одинокого топонима, вызванного из всей совокупности географических названий того или иного района, без привлечения сравнительного материала из топонимики других районов – не надежный метод...» [[Шакенов Ж., 1991, 23 с.], – деп көрсетеді. Сондықтан географиялық атауларды, оның ішінде этнотопонимдерді ортақ белгілеріне қарай шартты түрде топтастырып, жүйелеуге болады. Топонимдерді семантикалық тұрғыдан қарастырғандар топтастыру барысындағы ол тілдің лексикалық ұқсастықтарына, әр аймақтағы географиялық объектілердің аталу принциптерінің ұқсастықтарына назар аударып, тілдің заңдылығына сүйенудің қажеттігіне мегзейді. «Знание законов языкознания обязательно для топонимиста, если он только хочет выйти из стадии собирательства и любительства» [Мурзаев Э.М., 1964, 25 с.]. Шығыс Қазақстан аймағындағы кейбір этнотопонимдік аталымдарды бірнеше кезеңге бөліп, бірінші, жоңғар шапқыншылығынан кейін қойылған атаулар деп қарастыруға болатын сияқты. Мысалы, Майлының шаты, Майлыекең шаты, Қабанбай шаты, Садыр көлі, Майлы төбесі, Үлкен Майлы, Кіші Майлы атты жер атауларының болуы сол кез тарихынан хабар беріп тұрған дереккөздердің бірі. Халық жадында Қабанбай мен Боранбай батырлардың серігі Майлының жерленген жері, зираты және соған қатысты жер атаулары сақталған. Бүгінгі Ақжар елді мекенінен 60 шақырымдай жерде, тау ішінде қазақ-жоңғар соғысында қаза тапқан жауынгерлер жерленген қорымның шетінде тұрған Майлы батырдың зиратын жергілікті халық көрсетіп бере алады және сол маңдағы екі асу «Үлкен Майлы», «Кіші Майлы» деп аталатынын жазады өзінің «Тағылым» атты еңбегінде Қарпық Егізбай. Ұлан ауданының жеріндегі атақты Сібе көлдерінің (бес көл) бірі «Садыр көлі», ал оның жанындағы төбе «Майлы төбесі» деп аталады. Олардың неге осылай аталғандығын сұрағанда жергілікті тұрғындар, бұл жерде Қабанбай бастаған қазақ қолы жоңғарлармен қиян-кескі шайқасқа түсіп, қазақ әскерінің тегеуіріне төтеп бере алмаған жоңғарлар жеңіліп, қашуға мәжбүр болған дейді. Соғыс аяқталғаннан кейін Майлы батыр бес көлдің біреуінің жанында әскерімен бірнеше күн еру болыпты. Сол күндері батыр көл жанындағы төбенің басына шығып, азат етілген әсем өңірге шаттана көз тастайтын көрінеді. Халық кейіннен ол кісі шығып жүрген төбені «Майлы төбесі», жанындағы көлдердің бірін «Садыр көлі» атандырған көрінеді. «Майлы батыр Найманның Төрт Төлегетай тобына кіретін Садыр руының анда табынан шыққан. Майлы Жанақұлы 18 ғ. Қазақ-жоңғар соғысы қаһармандарының бірі, бүкіл садырдың ұранына айналған» [Егізбай Қ., 2001, 59-60 бб]. Ата-баба жерін жаудан азат еткеннен кейін де қаншама жерге айғақталатындай атаулар қойылып жатты.

Біраз топонимдер ерен еңбегімен немесе бойындағы ерекше қасиетінің ел арасына таралуына қатысты халықтың жадына сіңісті болғандықтан тарихта қалған атаулар болып табылады. Мысалы: Барақбай қыраты Кененің өретасы – Кене (сегіз ағайынды Жәментіктің үлкені) (тума) XIX ғасырдың жетпісінші жылдарында Россия-Цинь империяларының шекара жігін белгілеуге қатысқан билердің бірі. Оған осы үшін Қызай жерінен «Кененің өретасы» атанған арнаулы қоныс сыйға берілген [Смағұлұлы Т., 2004, 33 б.].

Кешудің қара өткелі (қыржының бір табы) – Кешу атақты батыр, Қабанбайдың бас сардарларының бірі болған. Кешу батыр ұзақ жасап, қартайып өлген. Денесі Ақмолада жерленсе керек. Есіл өзенінің қазіргі Ақмола тұсындағы жерін жергілікті халық бүгінге дейін «Кешудің қара өткелі» деп атайды [Жақыпов А., 2004, 229 б.]. Арап сайы, Би Боранбай кеңшары, Шәкі, Шаянбай көлі, Барақбай қыраты т.б. атулар өсы өңірде өмір сүрген, елдің қоғамдық өміріне белсене араласқан, халық жадында сақталған атақты батырлар мен билердің аты қойылған жер-су атаулары.

Тағы бір топ топонимдік этнонимдер халықтың басынан өткен белгілі бір тарихи оқиғалардан елес береді. Мысалы: Қаратай қырылған. 1932 ж. Қом деген өзеннің бойында қаратай елінің адамдары босқа атылып қырғынға ұшырағандықтан, жердің аты Қаратай ауған, Қожамбет ауған, Төртуыл ауған, Өтей ауған, Самай ауған аталып кеткен [Смағұлұлы Т., 2004, 33 б.]. 1916 жылы патша үкіметінің қазақ азаматтарын соғысқа апарып окоп қаздырмақшы болған жарлығы, 1917 жылғы төңкерістен кейінгі халық басына келген күйзеліс, тәркілеу кезіндегі сорақылықтар өр наймандарды атамекенінен қатты дүрліктіріп қозғалтады. «Қаратай ауған», «Қожамбет ауған», «Төртуыл ауған», «Өтей ауған», «Самай ауған» деген жер атаулары жуас елдің басына келген пәле «ақтабан шұбырындыдан» кем соқпағанын, халықтың ұлар-шу күйзелгенінің бір көрінісі іспеттес [Жақыпов А., 2004, 216 б.]. Ол жөнінде: «В газете «Казах» 6 декабря 1917 г. М. Тынышпаев впервые публикует данные о численности беженцов-казахов в Китай, из которых, по его сведениям погибло 95 200 душ. Тем самым он открывает завесу над еще одним преступлением царских колонизаторов в Казахстане» [Тынышпаев М. 1993. 9 с.], – деп ащы, қасіретті шындықтың бетін ашса, «В этом чудовищном котле погибли тысячи и тысячи не только состоятельных казахов, но и представители малоимущих слоев населения. Судьбы многих людей до сих пор неизвестны. Одни умерли от нищеты и голода, другие погибли в тюрьмах и ссылках, следы иных кочевников затерялись на чужбине», деп, «Алаш-мирас» архив қоғамы да біраз шындықтың бетін ашып, «...тек қана кеңес заманында 5 миллион қазақ репрессия мен аштықтың құрбаны болып, 2 миллиондай қазақ шетелді паналауға мәжбүр болды» [Жолдасбеков М., Салғараұлы Қ., Сейдімбеков А., 2001, 10 б.], – деп нақты көрсетеді өздерінің «Елтұтқа» атты еңбектерінде М. Жолдасбекұлы, Қ. Салғараұлы, А. Сейдімбеков. Халық басына түскен ауыр жылдардан осы өңірде де таңба-атаулар жеткілікті. Бір ғана «Көп сүйек» деген жер атауы үш-төрт елді мекеннің маңайында бар. М.: Көпсүйек - жайлау, Екпін а.о. Ауыл ақсақалдарының айтуынша, осы жерде қызыл әскер қолынан қаза тапқан көп адам боран астында қалған деседі. Көпсүйек - жайлау, Ойшілік а.о. ашаршылық кезінде қырылған жұрттың сүйектері қалған жер. Көпсүйек – Кіндікті а.о. т.б. Әсіресе, халықтың себепсіз қырылуының бірден бір себепкері Кондюриннің атын иеленген шекаралық күзет орнының атын ауыстыра алмауы жергілікті халықтың жанына қатты бататын көрінеді. Ол жөнінде бірнеше хабарламашы көздеріне жас үйіріле отырып, әңгімелеп берді.

Ру-тайпа, оларға қарасты таптарынан шыққан атақты адамдар есімінен қалыптасқан топонимдер көрсетілгеннен көбірек болуға тиісті-ақ, бірақ әртүрлі себептермен, атап айтқанда, біріншіден, Кеңес үкіметі кезіндегі ата тектен безінген саясатқа мойынсұнған уақытта қаншама жер-су атаулары өзгертілді, қайта аталды (Киров, Ленин, Екпін, Жаңа талап, Жаңа ауыл т.б); екіншіден, малдың ыңғайымен көшіп-қонып жүретін қазақ ауылының бүгінгі таңда шаруашылық тәсілі өзгергендіктен, қаншама жаз жайлауы, қыс қыстауы, күз күзеуінің аттары (Бұзау, Суалу, Сасан қорығы, Үлкен Сылдырама, Кіші Сылдырама (Қарамаңдай) таулары, Көзжаман, Тұрыптышар т.б.) халық жадынан өшті. Ен жайлап туған жерінің төсінде еркін жүріп-тұрып, сол атамекен қонысының, төр жайлауының, кер жайлауының тұнығынан қанып су ішпеген соң, оның табиғатының өзіне ғана тән ерекшелігі, құпиясы, қасиеті көкейінде жатталып, жүрегінде ұяламаған соң, ол жердің тарихы да, жарамдылық құндылығы да, эстетикалық ләззаты да солғындап, бейтараптанады. Бұрын ру атауымен аталып келген болыстықтарды 1878 жылы жер атына ауыстыру туралы арнайы нұсқау беріледі. Бұның өзі қазақтың дәстүрлі рулық туыстығын, қарым-қатынасын бұзудың, жоюдың бір әрекеті еді (Мысалы, Қоңыр Көкше тобықты болысы жер атауымен Мұқыр болысы, Күшік тобықты – Шыңғыс және Қызылмола, Мәмбетей тобықты – Шаған болысы, Жүзбенбет тобықты – Бұғылы болысы т. б.) [Жолдасбеков М., Салғараұлы Қ., Сейдімбеков, 2001, 48 б.].

Сонымен бұл атаулар ру-тайпаның атақонысы, атажұрты болғандығы этнотопоним ретінде қалыптасуына негіз болған. Көптеген географиялық атаулардың қалыптасуына малына, еліне жайлы жер іздеуде діттеген жерінен шыққан мекенге ат басын бұрып, осы жерді жаудан қорғаймын деген серттің белгісіндей найза шаншып, сол жерді қоныс етуі де негіз болған. Мысалы, Барақбай батырдың кезінде көнші (Найман – Мұрын – Көнші) Тарбағатай тауында болыпты. Батыр жорықта жүргенде Жанболат (Найман – Мұрын) үркітіп, Көнші Көл Жайсаң жаққа көшіп, алды көлге таяп қалғанда Барақбай

батыр көшті қуып жетіп тоқтатып: – Алған беттерің бізге қоныс болмайды. Маған сенгендерің соңымнан еріңдер, – деп Ақсуат жаққа бет алыпты. Содан бір қыратқа келіп найзасын шаншып: – Осы жер біздікі болады, мен өлсем, осы қыратқа қойыңдар, – депті. Кейіннен Қалбада жайлауда жатқанда Барақбай қайтып, мәйітін былғарыға тігіп, сол айтқан жеріне әкеліп қойыпты. Дөңгелек зираты әлі күнге бар деседі,

қырат Барақбай қыраты аталады. Ақсуат ауылының қасындағы «Қызыл жұлдыз» елді мекенінің солтүстік жағында, алыс емес дейді өткен ғасырлардан сыналай өтіп, бүгінгі күнге жеткен шежіре. Жалпы Барақбай батыр туралы мағлұмат аз. Ел аузынан мына бір сөз ғана жеткен: Қойгелді мен Барақбай, құдайым артық жаратты-ай [Жанболатұлы М., 2004. 213 б.]. Айтылған тақылеттес мысалдарды қазақ халқының тарихынан көптеп кездестіруге болады. Бұл топтағы атаулар аталған өңірдегі жергілікті тұрғындардың өмір тіршілігінен, тарихи-әлеуметтік, тарихи-лингвистикалық тұрғыда мол деректер береді. Атап айтқанда, ру-тайпаға қатысты географиялық атаулар белгілі бір тайпа, ру, ұлттың ежелгі қоныс мекендері, көш жолдары туралы мәлімет алудың бірден-бір дереккөзі. Сондықтан Шығыс Қазақстан аймағындағы этнотопонимдерді арнайы зерттеудің нысаны етіп алып, қарнастыру өзекті болып табылады.

Жалпы Тарбағатай өңірі топонимдерінің ресми құжаттарда, карталарда берілу саны мен жоба аясында жиналған топонимдер көрсеткіші төмендегідей:

Кесте 1.

Шығыс Қазақстан облысының картасында берілген Тарбағатай ауданындағы топонимдер саны (РГКП «НКГФ» Гос. лицензия МЕБ №00157 050007, г. Алматы, ул. Есенберлина, 36 Тел.: (727) 226-73-05, факс: 226-73-11 E-mail: nkgf4572@mail. kz)	Тарбағатай ауданы бойынша картада берілген топонимдер саны	Жиналған топонимдер саны
116	60 (ауылдық округ – 17 елді мекен – 43)	1200

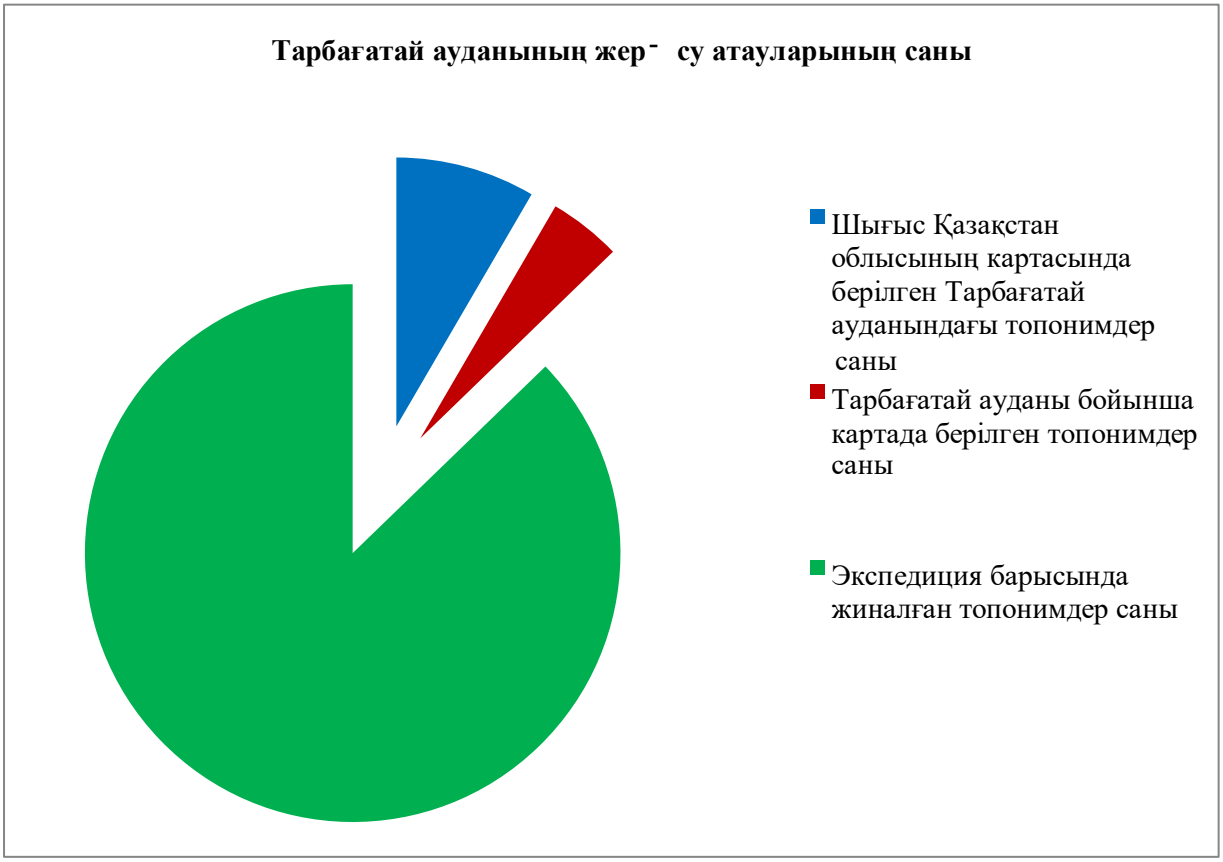

Диаграмма 1.

2018 жылдың 22-29 маусымы аралығында ««Мәңгілік ел» оның ішінде «Туған жер» бағыты бойынша «Шығыс Қазақстан ономастикалық кеңістігі – ұлттық код пен рух жаңғыруының көрінісі» (Тарбағатай, Аягөз, Үржар аудандарының топонимикалық атаулары негізінде) тақырыбындағы жоба аясында Тарбағатай өңіріне экспедициялық сапармен барып қайтқан едік. Экспедиция жұмысы округтік бөлініс шегіне қарай 7 бағытта жүргізілді. (Ақсуат-Қызылкесік; 2. Ақсуат - Кіндікті; 3. Ақсуат - Боғас; 4. Ақсуат - Құмкөл; 5. Ақсуат - Ақжар, Қарасу: 6. Ақсуат - Жетіарал; 7. Ақсуат - Маңырақ).

Экспедиция барысында біз сұхбаттасудың сәті түскен тарбағатайлықтардың үлкені де кішісі де туған жерінің жер жағдайын, тарихын, табиғи ерекшелігін тектеп айтып берумен ғана шектелмей, атауға қатысты аңыздардың, оқиғалардың білгірі екенін де көрсете білді. Атап айтсақ, көзі қарақты, көкірегі ояу, жоба мүшелеріне кеңес беруден жалықпаған Жамбыл Ахметқалиев, Ойшілік ауылының құрметті тұрғыны Әділбек Садуақасов және Асан Қамзин, Аманжол Қойлыбаев мырзалар, қарасулық көзі қарақты көкірегі ояу Асхат Хабибуллин атамыз, қызылкесіктік Майшам Закаримқызы, Ержан Сағатов, Жылқыбаев Бақытбек Жылқыбайұлы, Кизатов Сейітбек Курманбекұлы, Қуаныш Қабидолдин, Айрат Базенұлы, Махмут Мамырбекұлы Түйебаев т.б. сынды мырзалар өз жерінің, туған ауылының өткен-кеткен тарихын жер атауларымен ұштастыра отырып, өлшеусіз мағлұматтар берді. Ислямов Асқардың «Шығыс Қазақстан топонимикасы» әдістемелік оқу құралы арқылы мол қазынаға кенелгенімізді де айта кетуіміз қажет. Ел ішінде халықтың рухани байлығының бір арнасы жер-су атауларын жинастырып, тізбелеп жүрген Құдайберген Асылғазин мырзаға алғысымыз шексіз. Атауларды қолданылу ерекшелігіне қарай қыстау (қыстаулықтар), төлдемелер, көктеме, күзеу, жайлау деп мал ыңғайына қарай жер ыңғайлаған қазақтық салтымен рет ретімен тізбелей бергенде, тарбағатайлықтардың жер жағдайына қанықтығына тәнті боласың. Мысалы: қыстау: Жөке, Ортақора, Бозша, Тайбаққан т. б. (Қ. Асылғазин); жайлау: Асубай бұлағы, Қаракезең, Күркіреуік, Қотанащы; сай атулары: Асусай, Аманатсай, Құрсай, Арбасай т.б.

Аюшат немесе Тиес шаты, Асубай, Бөрітастаған т. б. атауларына қатысты аңыздар, Шаянбай, Базар, Баспан, Ұлан-Бұлан, Тоғас т. б. кісі атауларына қатысты тарихи оқиғалар тізбектеліп көз алдыңнан өтіп жатқандай.

Әр атау жер бедерін өте жоғарғы дәлдікпен белгілеуді мақсат еткен. Атау сол жердің ерекше бір белгісін білдірмесе, көш адасып, мал арып, шаруашылық күйзелуі мүмкін болған. Мәселен, Аюшат топонимі «бұл жер – аю көп жүретін, жасырынатын бұта-қарағаны мол, таулы, тасты жер» деген ескерту беріп тұрғандай.

Өлке топонимдері халықтың тарихи ескерткіштерінің көзі болғандықтан, Тарбағатай аймағының топонимикалық атауларын зерттеу, пайда болу тарихы, жазбалар мен карта беттеріне түсірілуі, ерекшеліктерін анықтау, топонимдер жүйесін тарихи-этимологиялық талдау жасау бүгінгі күні өзекті. Жалпы Тарбағатай өңірі топонимдері мүлдем зерттелмеді деп айтуға болмас, дегенмен жүйелі түрде зерттеу тақырыбына айналған емес. Арнайы жасақталған экспедиция барысында мыңға тақау жер- су атаулары жинастырылды.

Өңірлік атаулардың басым көпшілігі белгілі алқапты мекен еткен халықтың өмір дерегінен хабардар ететіні белгілі. Атап айтқанда, жерінің ерекшелігіне орайлас қойылған, мысалы: Қызылкесік, Қызылшоқы, Ырғайлы, Ақсу, Қамысты т.б. Антропонимикалық атаулардың кейбіреулері, мысалы: Дәулетбай, Ұлан-Бұлан, Базар, Жәнтікей т.б. о баста ру атаулары болған, содан кісі атауларына ауысқан, керісінше де яғни жеке адам есімдерінің ру атауларына ауысу фактілері де тілде орын алған.

Тарбағатай өңіріне қарасты топонимдер ішінде басқа өңірлерде кездесе бермейтін «тоғам» сөзімен берілген атаулар кездеседі (Белібай тоғамы,

Болаттың тоғамы, Тәуке тоғамы, Түстікбай тоғамы, Жаңатоғам т. б.)

ҚОРЫТЫНДЫ.

Қазақ халқы ежелден көшпелі мал шаруашылығына бейімделіп, мал тұяғына ере отырып, жер жағдайын мал ыңғайына қарай таңдай отырып, сол жердің ерекшелігін баса көрсететін ат қоюы, жер-су атауларының ерекше маңызды факторға айналғанының көрінісі. Әр атауда ұлттық болмыс, дүниетаным, салт дәстүрдің кумулятивті жинақталуы нәтижесінде қоныста, жұртты, жайлау, күзеу, қыстау ерекшелігін дәлдікпен бере алғандықтан да тарихи атаулар ұлттық бірегейлестіру ретінде құнды.

Ономастикалық зерттеу аудан тарихы мен мәдениетінің рухани қалыптасуын, патриоттық құндылықтар рөлін жаңаша ұғынуға мүмкіндік береді. Топонимиканы зерттеу кіші Отанымыздың жеке имиджін нығайтуға, туған өлкеге деген махабатты насихаттауға ықпал етері сөзсіз. Топожүйенің ономастикалық базасында қазақ этносына қатысты өте бай ғылыми ақпарат жинақталған. Топонимдік атаулар қарапайым халықтың күнделікті тұрмысының, тарихи әлеуметтік, лингво-мәдени аспектілерінің бейнесі.

Шығыс Қазақстан өлкесінің мәдени және тарихи тұрмысын бейнелейтін топонимдері зерттеушілердің үлкен қызығушылығын тудыруы мүмкін. Тарихи жағдайлар, бір кездерде осы жерлерде

болған оқиғалар, олармен байланысты куәгерлердің әңгімелері, елді мекендердегі белгілер т. т. өңірдің қайталанбас келбеті мен ұлттық ерекшелігін құрайды. Шығыс Қазақстан облысының Тарбағатай ауданының топожүйесін зерттеу қазақ халқының қалыптасқан этно-территориялық санасын терең ұғынуға, ұлттық негіз ерекшеліктерін, рухани бастауларды түсінуге әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Егізбай Қ. Тағылым. – Семей: Полиграфия, 2001. – 335 б.
2. Жанболатұлы М. Тобықты – Шыңғыстау шежіресі. – Алматы, 2004. – 1 т. – 520 б.
3. Жақыпов А. Қаракерей тума тарихы. – Алматы: Үш қиян, 2004. – 360 б.
4. Жолдасбеков М., Салғараұлы Қ., Сейдімбеков А. Елтұтқа. – Астана: KUL TEGIN, 2001. – 357 б.
5. Мурзаев Э.М. Основные направления топонимических исследований//Принципы топонимики. – М.: Наука, 1964. – 33 с.
8. Смағұлұлы Т. Найман Мәмбетқұл және Ырғызбай әулие әулеттері. Үшінші басылым. – Семей, 2004. – 284 б.
9. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. – 224 с.
10. Шакенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар –Алматы: Ана тілі, 1991. – 120 б.

Tektigul Zh.O.
Doctor of philology, professor
K. Zhubanov Aktobe Regional State University
Kazakhstan, Aktobe

Bayadilova-Altybayeva A.B.
2nd year Doctoral student, master of Humanities
K. Zhubanov Aktobe Regional State University
Kazakhstan, Aktobe

THE INFLUENCE OF INTERLINGUAL LINKS ON THE LEXICO-GRAMMATICAL STRUCTURE OF TURKIC LANGUAGES

Аннотация. Мақалада түркі (соның ішінде қазақ) тілдеріндегі лексикалық-грамматикалық жүйеде араб-парсы және славяндық несиелер, олардың алғашқы қолданылуы және тілде даму жолдары қарастырылды.

Өзектілік кросс-тілдік байланыстармен, сондай-ақ лексика-грамматикалық бірліктердің өзгеруімен, олардың өзара орын ауыстыруымен, сыртқы ұқсастықтарымен, құлдыраудың инфекциялық жүйесін алмастыру жүйесімен предлогтар мен сөздер қызметімен алмастырумен және түркі тілдерінің қазіргі тіл білімінің тарихи дамуын сипаттайтын басқа да процестермен анықталады. тілдері.

Жұмыстың мақсаты туынды жүйеде түркі тілдерінің лексика-грамматикалық құрылымына тілдік қатынастардың әсерін анықтау. Мысалы, қазақ тілін қарыз алу себептерін зерттеу, би- (bej-) «bejmaza (тынышсыз), на- (на-)» наразї (бақытсыз) префиксі, перспективалық парсыша Нисбет -i (-j / / - *).

Егер арабизмнің түркі тілдерінде (соның ішінде қазақ тілдерінде) пайда болу себебі исламның таралуымен байланысты болса және Шығыс халқының діни мазмұны бар классикалық әдеби мұрасының әсерімен байланысты болса, онда көптеген зерттеушілер славоникалық (Орыс) қазақтардың тұрмыстық лексиконындағы Қазан төңкерісі мен Қазақстанның Ресейге қайта қосылуына байланысты белсенді сөздер. Революцияға дейінгі кезеңге қазаққа ауызша халықтық сөйлеу арқылы енген славян (орыстар) сөздері дыбыстық жүйелердің фонетикалық заңдылықтарымен толығымен шиеленісіп кетті, ал Қазан төңкерісінен кейінгі барлық несиелер, әдеттегідей, түпнұсқа тілінде қолданылады.

Араб-парсы тілдерін игеру кезінде қазақ тілінде фонетикалық, лексикалық және грамматикалық өзгерістер болды. Қазақ тіліндегі фонетикалық дыбыстық өзгерістерге: дыбыстың немесе дыбыстың жоғалуы; кейбір сөздердің бірнеше фонетикалық нұсқаларда қолданылуы т.б.

Егер бір тілдің басқа тілге әсер етуі олардың байланысының бастапқы кезеңдерінде жекелеген лексемалардың немесе сөздердің ауысуымен шектелсе, онда әртүрлі аффикстер, тіпті аффикстер жүйесі де уақыт өте келе тартылуы мүмкін.

Кілт сөздер: алынған сөз, түркі тілдері, қазақ, орыс, араб-парсы тілдері.

Аннотация. В статье рассмотрены арабо-персидские и славянские заимствования в лексико-грамматической системе тюркских (в том числе казахских) языков, их первоначальное использование и пути развития в языке.

Актуальность определяется межязыковыми связями, а также изменениями лексико-грамматических единиц, их взаимным смещением, сходством внешности, замещением инфлективной системы склонения служением предлогов и слов и другими процессами, характеризующими историческое развитие современной лингвистики тюркского языка. языки.

Целью работы является определение влияния языковых отношений на лексико - грамматическую структуру тюркских языков в рамках деривационной системы. Например, исследование причин заимствования казахского языка, префикс bi- (bej-) "bejmaza (беспокойный), na- (na-)" narazї (несчастный) ", постпозитивный персидский нисбет -i (-j / / - *).

Если причина появления арабизмов в тюркских (в том числе казахских) языках может быть связана с распространением ислама и связана с влиянием классического литературного наследия народов Востока, имеющих религиозное содержание, то многие исследователи связывают использование славянского (Русские) слова в бытовой лексике казахов активны от Октябрьской революции и от результатов присоединения Казахстана к России.

Славянские (русские) слова, которые вошли в казахский дореволюционный период посредством устной народной речи, были полностью деформированы по фонетическим законам звуковых систем, и все заимствования после Октябрьской революции, как правило, используются в той же форме, что и в языке оригинала.

При освоении арабо-персидских заимствований на казахском языке произошли фонетические и лексические и грамматические изменения. К некоторым фонетическим изменениям звука можно отнести казахский язык: потеря звука или звуков; использование некоторых слов в нескольких фонетических вариантах и т. д.

Если влияние одного языка на другой на начальных этапах их контакта ограничивалось переходом отдельных лексем или слов, то со временем могли быть позаимствованы различные аффиксы, даже система аффиксов.

Ключевые слова: заимствованное слово, тюркские языки, казахский, русский, арабо-персидские языки.

Abstract. The article reviewed the Arab-Persian and Slavic loans in lexical and grammatical system Turkic (including Kazakh) languages, their initial use and ways of development in language.

Relevance is determined by cross-language links, as well as changes of lexico-grammatical units, their mutual displacement, appearance similarities, substitution of the inflectional system of declension by prepositions and words service and other processes characterizing the historical development of modern linguistics of Turkic languages.

The aim of the work determination of the influence of linguistic relations to lexico - grammatical structure of Turkic languages within the derivational system. For example, a study on the causes of borrowing the Kazakh language, the prefix bi- (bej-) "bejmaza(restless), na-(na-) "narazï (unhappy)", postpositive Persian Nisbet -i (-j//-*).

If the reason of occurrence of arabisms in Turkic (including Kazakh) languages can be connected with distribution of Islam and connect with influence of the classical literary heritage of the people of the East having religious contents, then many researchers connect use the slavonic (Russian) words in household lexicon of Kazakhs the active from the October revolution and from rezult accessions of Kazakhstan to Russia.

The Slavic (Russians) words which have entered Kazakh the pre-revolutionary period through oral folk speech were completely strained under phonetic laws of sound systems, and all loans after the October revolution, are generally used in the same form as in original language.

At assimilation of the Arab-Persian loans in Kazakh have occurred phonetic and lexical and grammatical changes. It is possible to carry to some phonetic sound changes in Kazakh: loss of a sound or sounds; the use of some words in several phonetic options, etc.

If influence of one language on another at initial stages of their contact was limited to transition of separate lexemes or words, then various affixes, even the system of affixes could be borrowed over time.

Keywords: borrowed word, Turkic languages, Kazakh, Russian, Arab-Persian languages.

The lexico-grammatical system of Turkic (including Kazakh) languages pays special attention to Arab-Persian and Slavic loans. At the moment it is quite complicated to indicate its initial application and development in language.

Many researchers believe that wide application of Arabic words in Kazakh language was due to advancement of Islam. The reason of such words introduction into the language they see in influence of literature heritage of the Middle East nations having religious content. In addition to religious, the trade, economic, and culture relations were also the reason of Arab and Persian words penetration into Turkic languages including Kazakh. This favored the supplement and enrichment of Kazakh language vocabulary in different spheres (social, political, cultural, educational, and religious).

Active application of Slavic (Russian) words in colloquial vocabulary of Kazakhs started in first years after the October revolution and continued to the end of 1930-s. The annexation of Kazakhstan to Russia allowed Kazakhs to communicate with Russian people, and activate trade and exchange relations. This, in its turn, led to penetration of a lot of household items names into Kazakh language.

Before the October revolution, Slavic/Russian words entered Kazakh language via spoken folk speech. Thus, Russian words penetrated into Kazakh language before the revolution period were “totally and completely phonetically deformed (dropping of some word sounds, addition of new sounds in the beginning, middle or end of a word, replacement of labial sounds with nonlabial, stress at the word end, unilateral preservation of palatalization or velarization as initially independent word” [Kenesbayev 1959, 66].

Most of loan words from Russian language after the October revolution, mainly, kept the form of the original language. Some of them become a base for the word formation. For example, radiokabyldagysh – receiver unit, etc.

The contemporary linguistics considers language links as the most important factor of its historical development. I.A. Baudouin de Courtenay concludes the following on the role of language links: “Mutual transfer of languages is clearly seen in two directions: on the one hand, in penetrating of elements (vocabulary, syntax forms, pronunciation) into the language specific to another language, on other hand, language links lead to weakening of force and level of distinguishing features inherent to individual units of the language” [Baudouin de Courtenay 1963, I, 366].

Language links shorten the lexical and grammatical units, lead to mutual transfer,

dropping of nonproductive formal differences, appearance of analogy, replacement of inflective declension with prepositions and functional words, and other processes.

As for Arab and Persian loans, the following changes occurred in Kazakh language after its penetration.

Phonetic changes. It is known that in the history of Turkic languages the phonetic sound changes have an important role. The main of them are: fusion of a sound or sounds; dropping of a sound or sounds; correspondence of individual sounds in base compound; transfer of stress; hardening or smoothing of base, and other.

From the mentioned above, the dropping of a sound or sounds appear also in word compounds borrowed from Arabic and Persian languages. Some of loan words are used in Kazakh language in several phonetic variants which semantics has different shades, for example: qažet (Kaz. qažet//ăžet – necessary, need, adžet – necessity, need, demand); qimĭl//amal (qimĭl – movement, action, amal – action, activity, act; means, deceit); qazir (qazir//ăzir – now, these days, ădžir – ready, meanwhile, as yet); aram// haram (aram - dirty, unclean, sinful, haram (unclean, dirty, useless, needless, evil, sinful); magina//măn (meaning, sense, content, point); sagat//săt (sagat (saat) – time, hour (60 minutes, săt- moment)) (clock).

Application of the listed words in different lexical and phonetic variants testifies its borrowing in different time and periods via oral and written speech. Such formations in Kazakh language could appear not only via direct penetration of loans, but via other languages.

Lexical and grammatical changes. It is also known that close age-long economic and cultural relations of neighboring nations not only deepen it language links, but influence on lexical, grammar structures leaving specific tracks in it. For example, in Turkic languages, in particular, in Uzbek language, the word-forming elements of neighboring Tajik language of the Iranian group were borrowed in two directions: 1/ suffixes and suffixoids *(-ona, -anda, iston, -zor, -gox/ kop, -kar, -or,-cil, -vor, -zoda, -xona, -noma, -boz, -dor, -paz, -kaš, -soz, -xo*r, and other.); 2/ prefixes and prefixoids *(be-, ba-, bar-, dar-, nim-, -no-, sar-, ser-, xuš-, xam-* and other" [Kholmyuradov 1982, 14-17].

Some of them were firmly established in grammatical system of Kazakh language. Despite that the mentioned formants cannot form the words by adjoining directly to a word, those can participate in word-forming process as complex suffixes. For example, ojĭn-paz ("player"), žagĭm-paz ("toadeater").

If the influence of one language on another, at initial stage of their contact, was limited by transfer of individual lexical items or words, with time this process become more complicated, i.e. different affixes could be borrowed, and even affix system. The example is availability of prefix type of word-forming in Kazakh language. Turkologists deny the availability of prefixes in Turkic languages. But prefixes from Arabic and Persian languages penetrated deeply into the grammatical structure not only of Kazakh, but other contemporary Turkic languages.

The application level of the borrowed prefixes in every of Turkic languages is different. For example, if in Kazakh language this prefix is used as a unit of word to which it is adjoined, and not as individual word-forming formant, then in contemporary Uzbek language, penetrated via Tajik language, it is one of the productive ways of word-forming process. Uzbek scientist *Maryufov* writes: "Application of some word-forming elements of Tajik language before ancient Uzbek words, recently, led to its establishing as active word-forming affix" [*Maryufov* 1956, 56-60].

These data testify that as a result of process on adopting of borrowed formants, Uzbek language mastered the terms "suffix", "prefix", enlarged the abilities to form new words using other language forms and structural elements, meanwhile for contemporary Kazakh language this way of word-forming is at the initial stage of language development, at the level of "alien element".

Composition of classic religious, fiction books, vocabularies of Turk middle ages in Arabic language became the reason of borrowing, by Turkic languages, in particular, by Kazakh language, of postpositional Persian nisbet –i(-i//-y) in addition to prefix bi-(bey-) "beymaza (restless), na- "narazy (dissatisfied)". In the grammar of Arabic language, the meaning of belonging to someone is transferred by suffix –i or –uj that joins the end part of a word. This suffix joins the root depending on the end sound; if a word ends with vowel then –uj is used - dunuey, Jasauy, if a word ends with a consonant then –i is used Baqyrgani; Argĭni, and other.

Prof. K. Zhyubanov reveals –i particle in words compounds qazaqĭ (Kazakh), esteki

(Bashkir), türikpeni (Turkmenian), qoqanì (Kokan) with ancient Persian nisbet. Its origin corresponds to relative adjective having –i form. This suffix corresponds to Kazakh suffix -lïq,-lik that also transfers the meaning of belonging. In opinion of K. Zhyubanov, the words that have borrowed nisbet and became colloquial subjected to sound changes with transformation of –y/-i: Nawaiy (Nawayi), qudajïsadaqa (oblation), Qašqarlïg (Kashkar) etc. [Zhyubanov 2013, 172].

Prof. S. Isayev supposes that words and word groups with Persian nisbet in Kazakh language appeared and developed by two ways: 1) by written literature; was used in written language, later in Kazakh press during the period of its establishing and development as a language element, indicator of official style; 2) via translated literature; was used mainly in compound of words meaning nation, ethnos, region [Isayev 1997, 172-173].

Many scientists suppose that prefix way of word-forming is not specific for agglutinative languages; however, its quite frequent application in all Turkic languages including everyday language testify that the indicated phenomena becomes habitual for Turkic languages.

The formation of suffixoids and prefixoids under the influence of different phonetic factors raise a question: if the neighboring Persian languages could borrow Turkic affixes appeared in ancient times in the form of prefixoids?! There is a lot of theories that cannot be confirmed from historical point of view. For example, similarity of vocabulary content and typological similarity of Mongolian language and Turkic languages still bother many scientists encouraging them to consider these languages in the group of genetically related. The same as suffix of Chuvash language *-sar/-ser* entered the system of Finno-Ugrian and Mongolian languages, the Oghuz suffix *-sar/-s* could be borrowed and assimilated by neighboring Persian language in the form of prefix.

Such interchange in the language leads to appearance of another hypothesis. IN particular, this is related to many formants that currently are considered as antonymous, from etymological point of view remount to multiple-meaning formants.

Formally semantic similarity between individual prefixes of Persian language and indicators of Turkic languages forces us, basing on some language facts, to make the following conclusion: Persian prefix *ser-, ba-* corresponds to suffix *–li* in Turkic languages, and prefix *-no-, -ba* – corresponds to Turkic suffix *-siz.* For comparison: *Sersuv* (“water, watery”), *beiš* (“isti”, “practic”), *bemaza* (“restless”), *noumid (“hopeless”) and other* [Kholmyuradov 1982, 17]. Here the following relation is visible: *sar/ser ↔ li>siz.* [Tektigul 2013, 99].

It is well known about evolution of ancient plurality indicator *–l* into suffix –li expressing quality, relativeness, abundance or propensity to something. And this semantic development of *–li* formant led to forming of suffixes of comparative degree -sï//-si, *-sïmaq, -sïra, sïz, -siz, -šïl,-šil, šïq/-šik, -šaq/-šek, -ša,-še*, expressing incomplete, half, weakened quality attribute. And incomplete, half character of quality attribute, i.e. division of origin meaning of completeness and plurality leads to appearance of affixes *-sïz, -siz,* (Chuv. – *sar/-ser*, Mongol. *-sar*) with negation semantics (“no”) opposite to initial meaning of formant -lik.

Such facts show that ancient affixes, formed in several variants, under later influence of qualitative and quantitative change of affixes (or other language processes) are subjected to formal-semantic transformation, forming of antonym meanings in them, and sometimes to its complete elimination.

In conclusion we would like to note that many borrowed words and grammar forms do not lead to language “impurity”, but make it more flexible, clear, and expressive.

REFERENCES:

1. Baudouin de Courtenay. 1963. General linguistics selecta. V.I. - Moscow: Academy of Science (USSR) Press.
2. Zhyubanov Kyudaybergen. 2013. Kazakh linguistics issues. Almaty: Abzal-Ay.
3. Isayev Seyilbek. 1997. Thoughts on Kazakh language. Almaty: Atamura.
4. Kenesbayev Smet. 1959. Development of Kazakh literature language in the Soviet time. Collection: M.O. Ayuezov: Collection of papers to its 60-years anniversary. Alma-Ata: Academy of Science of KazSSR:66-71.
5. Maryufov Zokir. 1956. Word compound. Tashkent: Fan.
6. Tektigul Zhanna 2013. Evolution of common Turkic affixes in Kazakh language (monograph). Moscow. PAE Press.
7. Kholmyuradov Abdukhamid. 1982. Loaned elements of word forming in Uzbek literature language // Soviet Turkology. #2:14-17.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

1. **Абжанов Р.С.** - кандидат технических наук, профессор, Академия «Кайнар».
2. **Абжанова Т.А.** - кандидат филологических наук, доцент, КазУМОиМЯ имени Абылайхана.
3. **Абилдаев М.А.** - №35 жалпы орта мектебінінің математика мұғалімі.
4. **Абиыр Қ. Е.** - аға оқытушысы, магистр, Абай атындағы ҚазҰПУ.
   Адильмуратова Р.А. - докторант, заңтану факультеті, Қазақстан-Американдық еркін университеті.
5. **Акимова Б.** - магистрант, «Тұран-Астана» университеті.
6. **Алайдаров А.Ә.** - құқықтану мамандығының докторанты, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ түрік университеті.
7. **Алембаев К.О.** - доктор права (PhD), доцент, Казахстанско-Американский свободный университет.
8. **Аралбаева А.А.** - заң ғылымдарының кандидаты.
9. **Артыкбаева А.К. –** к.п.н., профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана.
10. **Askarova S.A.** - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Scientific adviser.
11. **Аубакирова А.** – магистрант, «Тұран-Астана» университеті.
12. **Ауешова Б.Т.** - з.ғ.к., доцент, Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті.
13. **Әміров Е.М.** - Қазақ спорт және туризм академиясы
14. **Бақытұлы Б.** - Қазақ спорт және туризм академиясы
15. **Бапанова Т.Т.** - «Құқықтану» мамандығының 3 курс докторанты, ОҒӨК «Қырғыстан Халықаралық Университеті».
16. **Бараев Х.А.** - доцент, бокс және ауыр атлетика кафедрасы, Қазақ спорт және туризм академиясы.
17. **Bekmaganbetova G.S.** - Master student of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University.
18. **Битибаева Ж.М.** - старший преподаватель кафедры физики, магистр, КазНПУ им.Абая.
19. **Болсынбекова Ш.Ж.** - старший преподаватель, магистр естественных наук, ГУ имени Шакарима.
20. **Ботагариев Т.А.** - Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университет
21. **Габдулов Э.Х.** - доцент, Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген жаттықтырушы, Бокс және ауыр атлетика кафедрасы, Қазақ спорт және туризм академиясы.
22. **Габдулов Э.Х**. - доцент, бокс және ауыр атлетика кафедрасы, Қазақ спорт және туризм академиясы.
23. **Gabdkarimova G.S.** - Senior Teacher, Al-Farabi Kazakh National University.
24. **Гаврилова Ю.А.** - кандидат юридических наук, профессор, Казахстанско-Американский свободный университет.
25. **Daurenbekova I. N.** - masters degree 2 course, Kazakh national womans pedagogical university.
26. **Dennis Soltys** - doctor, professor, Department of Public Administration and International Development, KIMEP University
27. **Francis Amagoh** - doctor, professor, Department of Public Administration and International Development, KIMEP University
28. **Доскеева Ш.А.** - филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті.
29. **Есимбекова Д.Б.** - 2-курс докторанты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
30. **Есимкулов Б.Н.** - канд.филолог. наук, и.о.ассоциированного профессора (доцента)**,** Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
31. **Есіркепов Ж.М.** - қауымдастырылған профессор, педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің міндетін атқарушы.
32. **Әлайдар А.Ә.** - заң ғылымдарының кандидаты, құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті.
33. **Жаздықбаева М.Б.** - п.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
34. **Жақсыбаев М.Ж.** - х.ғ.д., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ.
35. **Жаркынбаева Р. С.** - д.и.н., профессор, кафедра Всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. аль-Фараби.
36. **Zhetkerbay N.G.** - 2-year master degree student, Kazakh National Women's Teacher Training University.
37. **Жумабаева Г.А.** - докторант PhD, КРМУ.
38. **Жуниспаева А.Б.** - ҚЭН магистрі, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
39. **Жунусов Е.Б.** - председатель палаты юридических консультантов Карагандинской области, магистр юридических наук, докторант КарГУ им Е.А.Букетова
40. **Жұмабекова А.Б.** - PhD докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ.
41. **Затонская Т.М.** - докторант КазНУ им. Аль-Фараби, старший преподаватель университета «Туран»

42. **Искаков Т.Б.** - PhD докторы, бокс және ауыр атлетика кафедрасының меңгерушісі, Қазақ спорт және туризм академиясы.
43. **Искаков Т.Б**. - PhD докторы, бокс және ауыр атлетика кафедрасының меңгерушісі, Қазақ спорт және туризм академиясы.
44. **Исмаилов Ғ.М.** - заң ғылымдарының магистрі, жедел-іздестіру қызметі кафедрасының оқытушысы,
45. **Ишкибаева Г.М.** - докторант (PhD), Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова.
46. **Кадирбаева Д.А.** - п.ғ.к., доцент, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік университеті.
47. **Казиев О.Қ.** - к.ю.н., доцент, кафедры «Право», университета «Алматы».
48. **Казиканов Т.Т.** - старший преподаватель, кандидат юридических наук, Астанинское представительство Карагандинского экономического университета «Казпотребсоюза».
49. **Kazybek A.K.** - Teacher, Al-Farabi Kazakh National University.
50. **Kazybek G.K.** - Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University.
51. **Кайшатаева А.К.** - к.ю.н., проректор по научной работе и коммерциализации новых технологий, Казахского гуманитарно – юридический инновационный университет.
52. **Kalykbergen Zh.M.** - 2-year master degree student, Kazakh National Women`s Teacher Training University.
53. **Карбеков К.С.** - к.ю.н., доцент кафедры «Право», университета «Алматы».
54. **Карбеков К.С.** - к.ю.н., доцент, кафедры «Право», университета «Алматы».
55. **Карымсаков Р.Ш.** -доцент кафедры национальное и международное право, университет Туран-Астана.
56. **Касентаева К.У.** - к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова.
57. **Кожуганова Д.З.** - доктор права (PhD), доцент, Казахстанско-Американский свободный университет.
58. **Kozhakanova M.T.** - doctor PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University.
59. **Куатбек Г.К.** - старший преподаватель, магистр, Актюбинский университет имени С.Баишева.
60. **Куатова А.А.** - докторант, «Каспиский общественный университет».
61. **Культурсынова Ф. Б.** - Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.
62. **Курманалиева Э.Б.** - заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Еуразиялық технология университеті.
63. **Лакбаев К.С.** - профессор кафедры ОРД Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова, доктор юридических наук, профессор.
64. **Максутхан Ш.М.** - старший преподаватель кафедры «Право», университета «Алматы».
65. **Maksutkhan Sh.** - University of Almaty.
66. **Маликова Ш.Б.** - заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің доценті
67. **Маликов Д.Б.** - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің оқутышысы
68. **Медведева С.М.** - PhD-докторант, КазУМОиМЯ им. Абылай хана.
69. **Мизамбаева Ф.К.** - докторант, Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова.
70. **Мусабекова У. А.** - Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.
71. **Мустафа Ф.Б.** - 6М010500- «Дефектология» мамандығының 2 курс магистранты, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
72. **Мұхамеджанова А.Т.** - филология ғылымдарының кандидаты, М.Қозыбаев атындағы СҚМУ.
73. **Мұхамеджанова Г.Т.** - PhD, М.Қозыбаев атындағы СҚМУ.
74. **Мыңбаева А.П.** - PhD, ОҚМПУ.
75. **Ниязова Ғ.М.** - С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті.
76. **Нұрмуханқызы Д.** - доктор философии (PhD), Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова.
77. **Nurlanbekova E. K.** - Scientific adviser, Candidate of Pedagogical Science.
78. **Озенбаева А.Т.** - доктор философиясы (PhD), І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
79. **Омарова А.Б.** - заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің доценті
80. **Отческая И.Б.** - к.п.н., старший преподаватель Школы архитектуры, строительства и дизайна,Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева.
81. **Рахимбаева Г.К.** - доцент, филология ғылымдарының кандидаты, «Тұран-Астана» университеті.
82. **Рахимова А.М.** - докторант 3 курса, по специальности 6D030100 юриспруденция, Казахский гуманитарно – юридический инновационный университет.
83. **Рахматуллина З.Т.** - старший преподаватель, магистр естественных наук, ГУ имени Шакарима.
84. **Римантас Ж.** - доктор педагогических наук, профессор Вильнюсского университета.
85. **Рысжанова А.С**. - старший преподаватель, магистр естественных наук, ГУ имени Шакарима.

86. **Сабыр М.Б.** - филология ғылымдарының докторы, профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті.
87. **Сагиева Г.К.** - к.ю.н., Актюбинский университет имени С.Баишева.
88. **Садуакасов Д.Т.** - аға оқытушысы, бокс және ауыр атлетика кафедрасы, Қазақ спорт және туризм академиясы.
89. **Садуакасов Д.Т.** - аға оқытушысы, Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген жаттықтырушы, бокс және ауыр атлетика кафедрасы,Қазақ спорт және туризм академиясы.
90. **Садыкова А.Б.** - магистрант 1курса факультета, «Истории, археологии и этнологии».
91. **Сайтбеков Н.Д.** - Қазақ спорт және туризм академиясы
92. **Сапарбаева Қ.Ж.** - филология ғылымдарының кандидаты, ОҚМПУ.
93. **Сапарғалиев Ж.Н.** - заң ғылымдарының магистрі, жедел-іздестіру қызметі кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы.
94. **Сатылғанов Е.Т.** - М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті.
95. **Сейітова Ш.Б.** - филология ғылымдарының докторы, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті.
96. **Сыдыкова Б.Т.** - ф.ғ.к., доцент, оқыту және тәрбиелеу әдістемесі кафедрасы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
97. **Semikina A.A.** - 2-year master degree student, Kazakh National Women's Teacher Training University.
98. **Smanov I.S.** - doctor pedagogic science, professor, South Kazakhstan State Pedagogical University.
99. **Smanova B.I.** - candidate filology science, South Kazakhstan State Pedagogical University.
100. **Smanova G.I.** - candidate pedagogic science, South Kazakhstan State Pedagogical University.
101. **Takhtakhunova A.** - Master student of Philology faculty, Kazakh national women`s teacher training university.
102. **Терегулов Ф.Ш.** - д.п.н., профессор, кафедра педагогики и психологии, Актюбинский университет имени С.Баишева.
103. **Тлеубаев К.К.** - докторант Института послевузовского образования Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
104. **Тілеуова А.З.** - С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті.
105. **Тойлыев Т.М.** - докторант, ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы.
106. **Токжанова А.М.** - к.п.н., доцент, кафедра педагогики и психологии, Актюбинский университет имени С.Баишева.
107. **Төребек Е.Ж.** - PhD докторанты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.
108. **Тугаев А. С.** - магистр юридических наук, старший преподаватель, Алматы Менеджмент Университет.
109. **Тулекова Г.Х.** - филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Азаматтық Авиация Академиясы.
110. **Туребаева Б.З.** - к.п.н., старший преподаватель, кафедра педагогики и психологии, Актюбинский университет имени С.Баишева.
111. **Түсіпбеков Қ.Р.** - заң ғылымдарының магистрі, жедел-іздестіру қызметі кафедрасының оқытушысы, Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы.
112. **Умирбаева С.Т.** - старший преподаватель, магистр естественных наук, ГУ имени Шакарима.
113. **Utkelbayev Zh.K.** - Master student of Philology, Eurasian National University after L.N. Gumilyov.
114. **Хакимова И.** - магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
115. **Цхвирашвили Б.С**. - Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген жаттықтырушы, аға оқытушысы, бокс және ауыр атлетика кафедрасы, Қазақ спорт және туризм академиясы.
116. **Чункурова З.К.** - магистр, старший преподаватель, кафедра «Педагогики и психологии», Казахстанско-Американский свободный университет.
117. **Шефер Н.М.** - к.п.н., профессор, кафедра «Педагогики и психологии», Казахстанско-Американский свободный университет.
118. **Шуланбаев А.А.** – докторант Института послевузовского образования Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова.

ПІКІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW

Мауленов Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологи- ческую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступлений;

роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологи- ческие знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «…И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.
доктор юридических наук,
профессор КазНУ им.аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно … поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№10/2 2019 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

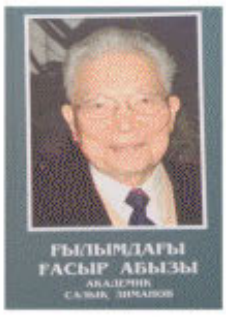
Басуға 20.11.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №6739

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

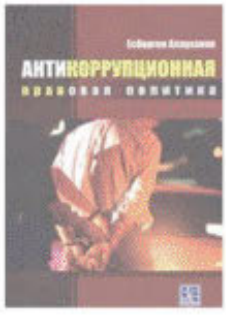
В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы -"Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминотеология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

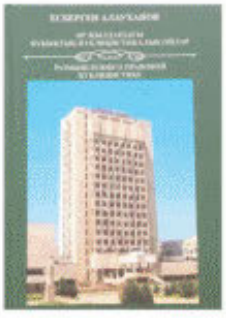

Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191

